סידור רבנו שלמה

מיוחס

לרבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא

חברם של רבנו קלונימוס איש רומי ורבנו יעקב ב"ר יקר

רבותיו של רש"י

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ח

סידור חסידי אשכנז

מבית מדרשם של

ר"י החסיד ור"א מגרמייזא בעל הרוקח

יוצאים לאור בפעם הראשונה מתוך כתבי יד עתיקים

עם מקורות הערות וביאורים

מאת

משה הרשלר

עיה"ק ירושלים תובב"א, תשל"ב

בס"ד

ספר זה נסרק ונעבד ע"י
"יודאיקה אימג' אוצרות התורה בע"מ".
ניתנת רשות ל"היברא בוקס" שע"י חיים רוזנברג"
להכניסו לאתר ולהפיצו לצורך שימוש אישי בלבד.
וזאת למודעי
אין רשות לאף אחד להדפיסו או להעתיקו
בכל אופן שהוא או בכל אמצעי שהוא
בין בחינם בין בשכר בין ליחיד בין לרבים

ניתן להשיג עותק מספר זה ועוד ספרים
וכן התוכנה אוצרות התורה המשולבת
(בשילוב אוצר הפוסקים)
אצל:
בית ספריית מורגנשטרן
רחוב רבא 14 ת.ד. 3620 אשדוד
טלפון 08-866-0821 פקס 08-866-5059

OTZROT HATORAH
THE MORGENSTERN LIBRARY
14 RAVAH STREET
P.O.B.3620 ASDOD, ISRAEL
Email- kidosheypolin@bezeqint.net

This sefer has been provided by
Judaica Image OTZROT HATORAH for individual use only.
All rights reserved by Judaica Image OTZROT HATORAH.
Permission is only granted to Hebrew Books Org.
No Permission is granted (in any form to distribute these books)
to anyone else even if they don't sell them.

©

כל הזכויות שמורות

נדפס בישראל תשל"ב, דפוס „חמד" אזור התעשיה מקור ברוך, ירושלים

Printed in israel

כרך זה מוקדש

לכבוד האדון הנכבד

מר הנרי סטאר נ״י

נשיא הקרן ע״ש ל. נ. ליטוואר

נ. י. ארצות הברית

על ידידותו ואהבתו לתורה ולתעודה

ועל עזרתו הנפלאה והאדיבה

להוצאת כרך זה

תוכן הכרך

דברים מאת הגרש״י זווין	9
הקדמה	11
מבוא	15—34
תוכן הענינים	35—38
מפתח אישים ושמות	39—48
צילומים ופקסמיליות של כתבי־היד	
סידור ר״ש מגרמייזא וחסידי אשכנז	א — רצו
תיקונים והוספות ע״פ כ״י רומי 285	רצז — שו
מפתח המקורות לתלמוד בבלי	שז — שיא
מפתח המקורות לספרות חז״ל	שיב
מפתח הענינים	שיג — שטז

ב״ה, ט״ו אלול תשל״א

דברים מאת הגאון

הרב שלמה יוסף זווין שליט״א

הספרות ה״סידורית״ כמה פנים לה, ובעיקר — נוסח, מנהג והלכה. הנוסח של התפילות והברכות לימות החול, לשבתות ולמועדים, דבר דבור על אופניו ועל מקומו הקבוע. וממעל להם הלכות ודינים מוצקים השייכים אם לענינים שונים של התפלות והברכות, או לאירועים מסוימים, משפחתיים (נשואין, מילה וכיוצא) וצבוריים. והמנהג מתבטא לאו דוקא בנוסחאות התפלה והברכות אלא בכל מאורעות החיים הפרטיים והציבוריים. אבי הסדורים הוא סדור רב עמרם גאון, ואחריו סידור רב סעדיה גאון, סידורים מבית מדרשו של רש״י (מחזור ויטרי, סידור רש״י ועוד) ועוד. ובכולם באים שלשת גווני הקשת הסידורית האמורים למעלה, וכמובן לא במידה שוה. יש מאריך בנוסח ומקצר במנהג ובהלכה, ויש להיפך.

בואו ונחזיק טובה להרב הגאון ר׳ משה הרשלר שליט״א, חבר פעיל במפעלים התורניים שב״יד הרב הרצוג״, שגילה סידור גדול בכמותו וחשוב באיכותו, שלא שזפתו עין הדפוס עד עכשיו. מתקופת רבותיו של רש״י וחבריו, רבנו קלונימוס איש רומי, **ר׳ שלמה ב״ר שמשון מגרמייזא** ועוד.

הסידור — מלא ושלם. וחידוש חשוב מאד: פירוש מפורט המשתלב יחד עם גוף הסדור, על כל סדרי התפלות והברכות. על כל משפט ועל כל פסוק, וכמעט על כל מלה ומלה. לא הניח דבר גדול ודבר קטן מהסידור שלא יפרשם. והפירוש עצמו פשוט. כדרכם של ראשונים — בלי חידודים ופלפולים מסובכים, אלא בפשטות ובישרות. ויש אשר פירושו שובה אותנו ביפיו. ודבר שאין צריך להאמר הוא שמנהגים והלכות בשפע רב מפוזרים על פני כל הסידור. אוצר בלום מלא ברכה. בעושר גדול התעשרה הספרות הסידורית עם הופעת סידור חדש־ישן זה.

ועוד לו תוספת — הרבה תשובות של גאונים וראשונים באו בספר, ורובם הגדול לא נתפרסמו עד עתה בדפוס, ומופיעים כאן לראשונה, אחרי כל הקובצים השונים של תשובות הגאונים שנתפרסמו, מתברר שעדיין תורתם מבחוץ, והרבה מהן גנוזות בכת"י בספריות שונות. תיתי לו להרב הרשלר, שכבר אתמחי גברא ואתמחי קמיע בהוצאת "גנזי ראשונים" עם הערותיו המאלפות, תיתי לו שזיכה אותנו בתגלית יקרה זו, בצירוף הערותיו המרובות על כל דף ועמוד של הספר. ואף הערותיו תורה הן. ומעלה יתרה בהערותיו כאן — שלא יצא מגדרו, מחוץ למסגרת הסידור. "כבישת היצר" באה לפעמים אף בנוגע ליצר הטוב. ועד כמה שאפשר, נזהר הרב ה. מכך בסידור שלנו.

ועוד דבר: אף נוספות צירף הרמ"ה להסידור — סידור חסידי אשכנז, שחובר ע"י תלמידיהם של ר' יהודא החסיד, בעל ספר חסידים, ושל ר' אלעזר מגרמייזא, בעל ס' הרוקח. סידור זה אף הוא היה עד עכשיו בכת"י, ובמבואו בראש הספר ביאר הרמ"ה את משמעותו הרבה של תוספת ברכה זו. גם בעד התוספת יודוהו רבים.

ואחולי להגר"מ הרשלר: יגביר חילים ויוסיף אומץ לזכות את הצבור בגנזי ראשונים. יגדיל תורה ויאדיר.

שלמה יוסף זווין

הקדמה

קרוב לאלף שנים, לערך עברו מאז החלו ראשוני חכמיה וגדוליה של יהדות אשכנז וצרפת לכתוב את פירושי התפילה והפיוט, מתוך ישיבתם ובתי מדרשם נמשכת לנו — עד היום — המסורת הרצופה של המנהג, הפירוש והנוסח, בעיקר נוסח אשכנז, זכה ה"פרשנדתא הגדול" — רבן של כל בני הגולה, רש"י, שחיבוריו בדיני התפילות והמנהגים נשתמרו לפנינו בחיבוריו, מחזור ויטרי, סידור רש"י, האורה והפרדס, ועוד חיבורים מספרי דבי רש"י שנכתבו ונערכו בבית מדרשו, על ידו או בידי תלמידיו, ורובם זכו לאור בדפוס — מימים קדמונים או בזמן האחרון.

מאידך נשארו בגנוזות, חיבורים או שרידים של חיבורים, של חכמים קדמונים אבות האומה בהלכה שהטביעו חותמם לשעתם ולדורות, תלמידי הרגמ"ה, ר' אליעזר הגדול, ר' שמעון ב"ר יצחק הגדול, ר' יעקב ב"ר יקר, ר' קלונימוס איש רומי, רבי שלמה ב"ר שמשון וחבריהם חכמי שו"מ ולותיר, שלא זכינו עד היום לראות וללמוד דבריהם בדפוס — אפילו ספר תורה בהיכל תלוי במזל ובשעה. וכן גם תורתם של דורשי חמורות ורשומות המאוחרים מהם חכמי מגנצא ורמייזא והקהילות הגדולות של אשכנז וצרפת מבית מדרשם של ר' קלונימוס הזקן, ר' מאיר ש"צ, ר' שמואל החסיד והנביא, ר' יוסף קרא, הראב"ן, ר' אפרים מבונא, ר' יהודה החסיד ור' אליעזר מגרמייזא, שהיו מונים אותיות בתפילה ודורשים כל תיבה ותג בפירוש ובקבלה מסורת רב מפי רב, וכדבריו של ר' אליעזר בעל הרוקח מגרמייזא: "כי סוד התפילות קיבלנו רב מפי רב עד נביאים וזקנים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה. והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת ואפי' אות אחת אוי לו בזה ולבא, כי אין להוסיף ואין לגרוע, כי לא יסדו בחנם תיבה ואפילו אות אחת כאשר נבאר בעזרת הבורא המלמד לאנוש בינה". והרבה קובצים של פירושים וסידורי תפילה שלהם שנשארו פליטה מכליון הזמן ואורך הגלות והצרות נשתמרו בכתבי יד וטרם ראו גואל ואור.

הדור שלנו שהוא דור של הסתר פנים, ושל שעות כנס־פזר, זכה שבשתי היובלות האחרונים נפתחו לפניו שערי חכמה, ותעלומות ספרי

רבותנו הראשונים שהיו טמונים ונעלמים מאות בשנים נגלו לפנינו, כמו רוב ספרי דבי רש"י, וכן פסקי הרי"ד, הראבי"ה, האור זרוע, רבנו יונתן מלוניל, המאירי, ועוד רבים ומופלאים. בחיבורנו זה שיוצא בזה לאור בעזר השם ובחמלתו, זכינו לאחד הגילויים המופלאים של צפונות ראשונים של "סידור רבנו שלמה" ספר הפירושים והמנהגים מתקופתם של חכמי אשכנז הקדמונים, ועמם מעשה מחברת וחושב צרפנו סידורם של חסידי אשכנז, יסוד התפילה של תלמידי ר' יהודה החסיד ובעל הרוקח רבותיהם ותלמידיהם.

כרך זה, הוא ראשון לסדרת ספרים על הסידור שיכלול אי"ה ג' כרכים. הכרך השני, יכלול את "סידור הרוקח" שחיברו רבנו אליעזר מגרמייזא ושנשתמרו בכמה כתבי יד, וכן הבאות רבות שנשתקעו בחיבורי תלמידיו וקובצים מאוחרים שהם העתקים של "יסוד הר' אליעזר" שהיה שוקל וסופר יודע בין ונבון לחש (כעדותו של הראבי"ה), הכולל מסכתות של פירושים על פשוטן של תפילות, רצופים ושזורים בשיטת הרמז, הסוד וגימטראות.

כרך שלישי, יכלול מבוא רחב לשני הכרכים הראשונים, בו נעמוד על תולדות רבנו שלמה ב"ר שמשון ותקופתו, חכמי דורו, רבותיו ותלמידיו ויצירותיהם. וכן תולדות "חסידי אשכנז" אבות התפילה ומפרשיה. וכן נקדיש מקום רב למקורות הפירושים ומנהגי התפילה, וכן על הנוסחאות השונות, ובעיקר נוסח אשכנז, שחומר רב צפון עדיין בגנוזות ובחיבורי הראשונים בכ"י, אור גנוז של יקרות התפילה. דברים אלו דורשים זמן ועמל רב, ויש להקדיש להם תשומת לב של חקירה ודקדוק כדי לדון ולסכם שנות דור ודור של רבותנו הראשונים, להבין צפוניהם דרכי לימודם וסיגנונם. כל אלו ניחד להם מקום וזמן בע"ה ב"כרך המבוא".

לכרך שלנו, עשינו מבוא קצר שבא בעיקרו לתאר את כתבי היד שהשתמשנו בו, וכן קיצור פרקי תולדות של האישים והשמות הנזכרים בכרך זה, למען יוכל הקורא בהם לדעת את בעלי השמועה, הם כוללים רק ראשי פרקים ידועים שלא באו לסוף ידיעתם. הקפדנו על העתקת כתבי היד שיעשו בקפדנות וזהירות יתירה, ועשינו השואה יסודית עם שאר כתבי היד ומקורות הבאים בספרים אחרים. בהערות, השתדלנו להאיר את הענינים מכל צד, והבאנו מקורות מחז"ל ספרות הגאונים והראשונים וספרי דבי רש"י. כן השלמנו לפעמים פירושים משאר כ"י

או ממחזור ד"ז = דפוס זולצבאך תקמ"ד שהשתמש בכ"י של סידורי תפילות. נזהרנו לא לצאת ממסגרת המקורות ולהסתגר בהארת הדבר במקומו.

את הספר חלקנו לענינים ולפרקים וסידרנו להם ראשי פרקים, כדי להקל על המעיין — וליתן ריוח בין פרשה לפרשה. כן עשינו מפתחות מפורטים לספרי חז"ל והתלמודים ומפתח ענינים כדי למצא על ידם דברי חפץ. בסידור המפתחות עזרו על ידי בני הרב חיים בן ציון ובני יהודה נ"י. בהערות הוספנו פירושים חדשים מתוך כ"י רומי מס' 324, גם עשינו תיקונים בכמה תשובות של חכמי מגנצא הנמצאות בחיבורנו ע"פ כ"י אוקספורד מס' 692, ותוספת מיוחדת של "תיקונים והוספות" עפ"י כ"י רומי 285, שמצאנו בו חומר חדש ורב. כן הובאו השלמות או תיקונים ע"פ כ"י המבורג 152, כ"י פרמא 655, וכ"י סידור הרוקח ב, מ 635. נזהרנו לציין את מקורם של ההבאות במקום שלא בדקנום בכ"י והעתקנום מתוך הבאות והעתקות.

חובה נעימה לי להביע ברכה והוקרה לאכסניא של תורה "מכון התלמוד הישראלי השלם", ולמנהלו הכללי ידידי עוז הרב יהושע הוטנר שליט"א, אשר זכיתי להמנות בין חברי המכון ולעסוק בתורתם ויצירתם ולהשתמש באדיבותם בחומר הרב של כתבי יד הנמצאים בגנזיהם, יצליח ה' מעשיו להרבות פעלים לתורה ומעשה ידיו יכונן.

ברכה ותודה נתונה בזה לאיש חמודות ספרא וסייפא, ידידי המופלא ד"ר ל. א. פלדמן פרופסור במחלקה למדעי העברית במכללת רוטגרס ניו־ג'רסי, שהיה לי לעזר רב בעידוד ועצה, וידיו רב לו בהוצאת חיבור זה לאור.

תודתי בזה לספריות אוקספורד, בודפסט, המבורג, מינכן, פרמא, ורומי, ולמכון כ"י העבריים בירושלים, שהרשו לי להשתמש בכתבי היד ובצילומים שלהם כדי שספר זה יצא לאור, יישר כוחם. ותודה מיוחדת לפרופסור א. א. אורבוך שהרשה לי להשתמש בצילומי כתבי היד אשר עמו.

הוקרה ותודה אביע ל"קרן על שם ל. נ. ליטאוור" ולמנהלו המכובד מר הנרי סטאר, שעל ידי עזרתם ותרומתם החשובה והמיוחדת יוצא ספר זה לאור. נדיבותם ודבקותם הנפלאה, מזכה אותם להיות שותפים ביצירה כבירה זו — יצירת מופת של גדולי רבותנו הקדמונים הכוללת אחד הערכים והיסודות המקודשים של האומה הישראלית, זו התפילה — עבודת הלבבות. זכות הרבים תלוי בהם וברכת ה' עליהם.

בסיום דברי, אשא תפלה ואברכה את ה' בכל עת, על הטוב אשר גמלני חסדו להיות יושב בבית ה' ולעסוק בתורתו הקדושה. וזיכני להיות עמל בתורתם של רבותנו הראשונים כמלאכים ולהוציאם מן הצפונות ומן הגנוזות לאור, להרבות תורה ולהאדירה. זכות רבותנו הראשונים יעמוד לי ולנות ביתי מרת רחל מנשים באוהל תבורך, בתו של האי גברא רבה מיקירי ירושלים חותני הרה"ג אלתר יהודה יברוב זצ"ל, אשר הרביץ תורה למעלה משלשים שנה בת"ת וישיבת עץ חיים, שנזכה לבנות ביתנו מתוך מנוחה נחת וברכת ה', ויהי רצון שלא תמוש התורה הזאת מפינו ונהי' אנחנו וצאצאינו וצאצאי צאצאינו כולנו יראי שמו ולומדי תורתו יתברך כל הימים.

משה בלא"א הר"ר בנימין הרשלר

ס"ו חשון תשל"ב,

ירושלים עיה"ק תובב"א

מבוא

החיבור שלפנינו „סידור ר׳ שלמה ב״ר שמשון מגרמייזא״ יוצא עתה בפעם הראשונה לאור מתוך כתב יד עתיק יומין ונראה שהוא גם הטופס היחיד בעולם בהקיפו ושלימותו, הטופס נמצא בספרית אוקספורד אשר בארץ אנגליה, והוא אחד הגילויים הנפלאים של גנזי הראשונים, ויצירת מופת ויסוד של דורות קדומים עטורי ההוד והתפארת של חכמי צרפת הקדמונים, רבנו יעקב ב״ר יקר, ר׳ קלונימוס איש רומי, רבנו שלמה ב״ר שמשון ורבנו שלמה יצחקי — רש״י, רבותיהם וחבריהם. והוא כולל את היסוד לפירושי הסידור ומערכת התפילה על מקורותיה, מקור ראשון ויסוד ל„נוסחת אשכנז״ ומנהגיה הרבים.

כן כולל חיבורנו זה, את סידור התפילה של רבותנו חסידי אשכנז מבית מדרשם של רבי אפרים מבונא רבנו יהודה החסיד ורבי אליעזר מגרמייזא ותלמידיהם מגדולי בעלי התוספות וחכמי הדורות אנשי החסידות והסוד, היוצא עתה מתוך שלשה כתבי יד. חיבור חדש שלא נדפס מעולם, וכולל את פירושי התפילות ומנהגיהם של חכמי אשכנז הקדומים כשהם בנויים בצורה מופלאה על מקורות הרחבים של המסורת והספרות העשירה של התלמודים והמדרשים הלכה אגדה סוד ורמז, ואוסף רחב מפירושי רבותנו הקדמונים מפרשי התפילה והפיוטים חכמי התורה ואנשי החסידות והרזין.

סידור ר׳ שלמה (= סידור ר״ש) כ״י אוקספורד

כתב היד שממנו הדפסנו את סידור ר״ש נמצא בספרית אוקספורד מס׳ 404 (בספרית הבודילאנא — נייבואר מס׳ 794), כתוב על קלף משורטט בדמות פוליו קטן בעל עמודים בני כ״ח שורות רחבים, כתוב בכתב אשכנזי עתיק. בתחילה דיני שחיטה ובדיקה, ובדף כ״ח מתחיל סידורנו: „אתחיל סידור ר׳ שלומה״.

הסידור כולל פירוש התפילה של כל השנה, מתחילת סדר היום של קימת שחרית עד סופה של שנה. וכן פירושים על ברכת לבנה, מילה, ברכת חתנים וכדומה. חסרים בו סדר הפסח ופירוש ההגדה. אחר

הפירושים וסדר התפילות נמצא בקובץ כעין חלק שני שבו נמצאים הלכות פסקים ומנהגים של כל השנה, יש שהם באים בצורה של דינים ופרשנות, ויש שהם מסודרים כלקט פסקים ותשובות של גאונים או פוסקים קדמונים, רובם מתקופת רבנו שלמה ב"ר שמשון, ר' יצחק ב"ר יהודה ובני המכירי שחברו את „מעשה הגאונים", וכן מרש" רבותיו וחבריו. הרבה תשובות הן חדשות, ורבות מהם המשלימות את מה שכבר נדפס לפניהן.

חיבור זה עתיק יומין, מתוך החלק שכולל את הדינים והמנהגים אנו מכירים את זמנו, שהוא שייך לאותה תקופה של רבי שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא ורבי קלונימוס מרומי וחבריו. ולפיכך נתיחס סידור זה שמעתיקו קורא לו: „סידור ר' שלמה" לרבנו שלמה ב"ר שמשון המכונה ששון, חברו ותלמידו של ר' יעקב ב"ר יקר וכן של ר' קלונימוס — דור רבותיו של רש"י. על היחס שבין הסידור לרשב"ש מגרמייזא, וכן על תולדות חייו רבותיו חבריו וחכמי דורו אקוה בע"ה לחבר כרך נוסף אשר יכלול „כרך מבוא" לסידורנו, ושם נקדיש מקום רחב למערכת התפילה מנהגיה ונוסחותיה ובפרט נוסח אשכנז, על פי מקורות והבאות של כתבי־יד וספרי רבותנו הקדמונים אבות התפילה והמנהג. דברים אלו דורשים אורך של זמן יגיעה ועבודה מקיפה ומעמיקה וכדאים הם להקדיש להם מסגרת מיוחדת בכרך מיוחד. בכרך זה משימת עבודתנו לסדר ולערוך את הפירוש עצמו ולהכינו ראוי לדפוס מעוטר במקורות וביאורים ומקבילות והשוואות עם שאר כתבי יד וספרי רבותנו הראשונים.

בהמשך מבואנו זה נשתדל להוכיח כי המעתיק של טופס זה וכותב ההוספות בשם „ואני הסופר" הוא רבי אפרים מבונא מגדולי מגנצא (תתק"נ בערך) וממפרשי התפילה והפיוטים, וכנראה, כבר בזמנו היה פירוש זה מקובל.

בשעת עבודתנו על קובץ הסידור כ"י אוקספורד שממנו הדפסנו כרך זה, השתמשנו בשלשה כ"י אחרים שבהם נמצאים חלקים גדולים של פירושי הסידור שלנו, והם: כ"י המבורג 153, כ"י פרמא 1033, כ"י רומי 285. כתבי יד אלו אינם שלמים, וכן נוספו בהם הוספות רבות עד שקשה לעמוד בהם על יחודו של פירוש היסוד של סידורנו. בניגוד לכ"י אוקספורד שלנו שלקחנו אותו להיות גופו של ספרנו, שהוא עתיק ושלם וכל ההוספות המאוחרות שבו מצויינות שהם הוספות על ידי הסופר, וכך נשתמר לפנינו פירושו של ר' שלומה במילואו ובהיקפו, גם החלק השני

הכולל פסקים ומנהגים אינו מצורף לכ"י הנ"ל, ונשאר רק בטופס שלנו. להלן עשינו תיאור מפורט של ג' כתבי היד שהזכרנו, וכן השוואה עם הכ"י שלנו, כך נוכל לעמוד ולהווכח שהטופס שלנו שלם ביחודו, ואפשר שהוא יחיד מיוחד בעולם.

קטע של סידורנו „סידור ר"ש" נדפס מתוך כ"י בלתי ידוע שמהדירו אינו מציין זהותו בספר „חיי עולם" שיצא על ידי גולדברג—אדעלמאן פרים תרל"ט. שיש בהם פירושי התפילות לר"ה ויוה"כ. מקורם אינו בטופס שלנו ואין בו הוספות הסופר, ויש בהם שינויים קטנים ומעטים. כתב יד זה כנראה היה גם לפני בעל „אוצר התפילות" שצירפם לסידורו בשם „פירוש רש"י, בהקדמתו הוא כותב: שלקחם מתוך כתב יד, וכנראה שהפירושים המה מאחד קדמון בדורו של רש"י.

סידור ר"ש — וסידור חסידי אשכנז

בהמשך הדורות הפך הפירוש שלנו להיות יתד ובסים ראשוני לשאר קובצי תפילה שבאו אחריו. מסדרי הקובצים עשאוהו יסוד פירוש התפילה, עליו הוסיפו וסידרו את פירושיהם ויסוד מנהגיהם. והם קובצי התפילה המיוחסים אצלנו כפירושי התפילה של חסידי אשכנז, שרובם מסודרים על ידי תלמידי ר' אפרים מבונא ר' יהודה החסיד ור' אליעזר מגרמייזא בעל הרוקח, שקיבצו את תורת רבותיהם יחד עם פירושי הקדמונים והוסיפו עליהם את תורתם ודברי חכמי דורותיהם, לא השאירו דבר גדול וקטן — ראה להלן על „סידורי חסידי אשכנז".

בכתבי היד של חסידי אשכנז שנכללו בו פירושים רבים ושלמים של הרבה מחברים, תופס מקום בראש הפירושים, הפירוש שלנו, כלומר של „סידור ר"ש". מסדרי הקובצים לא הזכירו את המקורות ושמות המחברים, וכך נשארו פירושים רבים שנעלם שם מחבריהם. אחר שגלינו את יסוד פירושנו סידור ר"ש. ולאחר בדיקה והשוואה עם הקובצים שנתחברו בבתי מדרשם של חסידי אשכנז, מצאנו שהפירוש המרכזי והיסודי העובר כבריח תיכון בין הקובצים שהיו לפני, הוא הפירוש שלנו. ומסדרי סידורי חסידי אשכנז הם ממשיכים משלימים ועורכים סידוריהם ומחזוריהם המשך למקור הראשוני. לפניהם היו כבר גם העריכה וההוספות של הסופר שלנו, ולפעמים ההבאות אצלם שלמות יותר מהטופס שבידנו.

מתוך כך החלטתי לצרף לסידור שלנו, ומקביל אליו, את הפירושים של קובצי חסידי אשכנז, שהם משלימים את סידורנו וממשיכים את המסורת שלו — נוסח ומנהג אשכנז.

על תיאורם של כתבי היד של „סידור חסידי אשכנז" — ראה להלן. ב„כרך המבוא" נאריך לחקור על המסדרים של קובצי התפילות האלו, על המקורות שלהם, דרך שיטתן, ועל מקומם במערכת התפילה.

בסדר הדפוס סדרנו תחילה את סידור ר"ש, שבא כולו באותיות מרובעות גדולות שחורות. את הקטעים של חסידי אשכנז, הבאנו מקביל להם, אחר שבראש כל פירוש מצויין „סידור חסידי אשכנז", וגם הדפסנום בצורת אות אחרת, כדי לתתם בין הפירושים ולתת רווח בין פירוש לפירוש.

הסופר והמסדר של כתב היד

מקום מיוחד לעצמו קובע מעתיק הכת"י של סידור ר"ש כי"א, הוא אינו מזכיר את שמו וזהותו, ועל הקטעים הרבים שהוא מוסיף הוא חותם עליהם בשם „ואני הסופר". בהוספות שלו הוא מביא פירושים ששמע מקודמיו או שמצאם במקורות קדומים, וגם דברים שפירשם מדעתו. ברוב המקומות נזהר הסופר שלא יתערבו דבריו עם גוף הספר, שהוא קורא להם „לשון המורה", והוא משגיח לציין ולהדגיש שההוספות הם של „ואני הסופר". וגם משתמש בלשונות „עד כאן", או „מכאן שוב" וכדומה, כלומר, עד כאן התוספת שלו ומכאן שוב עיקרו של הסידור.

הוספותיו של הסופר לא היו לפני מסדרי הקבצים של כתבי יד פרמא, המבורג 153, ורומי, וכנראה שלא הובאו גם בכ"י המיוחס לראב"ן. אבל הם היו כבר לפני המסדרים של סידור „חסידי אשכנז", כלומר כ"י מינכן, קופמן, ואוקספורד. הם מביאים את הקטעים של הסופר מבלי לציין מקורם. כדאי לעקוב אחר המובאות אפשר שנוכל לשער את זהותו.

בקטע של הפירוש על תושבחתא ונחמתא (עמ' עו): „ואני הסופר שמעתי„, ובסופו: כך נפרש לי משם רבי' שלומ'. כנראה שרבנו שלמה הוא רש"י. וכעין פירוש זה בספרי דבי רש"י, עי' בהערות. בסידור „חסידי אשכנז" בשם מצאתי.

בקטע שבו הוא מסביר למה „אל ברוך גדול דעה" יסדוהו באלף בית (עמ' פד) הוא מסיים „כך שמעתי". ושוב מביא פירוש על יוצר משרתים ואשר משרתיו, ועל זה הוא מציין „ואני הסופר שמעתי מפי רב שמואל

בר קלונימוס זצ"ל", כאן מצאנו את המקור שממנו קיבל הסופר פירוש זה. לאחר מזה באותו קטע על „אור חדש" מביא הסופר ש„מצאתי בתשובה". תשובה זו נמצאת בתשובת הגאונים, ראה הערות. ברם, בסידורי ח"א הקטעים מובאים ש„כך פי' הר"ר אליעזר בן רבי יב"ק משמו של (רבי') [ר"ש] חסיד ב"ר קלונימוס". אפשר שהקטע של ח"א שמכיל עוד פירושים משום כך צורף לזה שמו של הרוקח.

בפירוש ל„עזרת" (עמ' צח) הובאה הוספה של ר' מאיר ש"ץ „כך שמעתי אני הסופר משמו". בסידור ח"א מובא קטע זה בשם „ומצאתי כתוב", ובסופה נוסף: מפי רבי שמואל ב"ר קלונימוס, אפשר שנשמט מסר"ש. וכן מובא שם מיסודו של ה"ר אליעזר בן ה"ר יב"ק שמזכיר ש„מה שנמצא כתוב שר"מ ש"צ היה אומרה". וכנראה כוונתו שמצא זאת בסידורנו.

בענין יראו עינינו (עמ' קלה) בשם „ואני הסופר מצאתי", בסידור חסידי אשכנז בשם „תשובת הגאונים".

הקטע לענין במה מדליקין ביו"ט (עמ' קמד) „ואני הסופר שמעתי, וכן שם (עמ' קמה) לענין המדליק נר של שבת, בסידורנו בשם — אני הסופר, אבל בסידור כי"א של חסידי אשכנז בשם „ולמעתיק". בכ"י המבורג 152 (ערוה"ב ח"ד עמ' 68) הדברים בשם רבנו אפרים.

בקטע לענין „גדלו" (עמ' קסט) כותב הסופר בפירוש: „ואני הסופר שמעתי מפי ר' אלעזר ב"ר נתן מקולוניא הבירה". פשטן של דברים אומרים לנו כי הסופר שמע זאת בעצמו מפיו של הראב"ן. וניתן לשער שקטע זה שייך לר' אפרים מבונא — ראה להלן. בסידור ח"א מובא הקטע בלא שום הזכר של שמות.

בעמוד (קפא) מציין המסדר: מכאן ואילך אינו לשון המורה כי אני הסופר מצאתי וכללתיו בו". מקור הדברים בספרי דבי רש"י, עי' בהערות. בסידור ח"א מובא הקטע בלא הקדמה. וראה שם עמודים (קפב־קפג) שמקורם בספרי דבי רש"י, בעמוד (רכא) „מצאתי אני הסופר" ובסוף הקטע: כ"ש לשון המורה = כאן שוב לשון המורה. מקורו של הקטע ל"מ כעת. בעמוד (רלד) מביא הסופר פירוש שלו שמתחיל: ואני הסופר אומר כך, ומסיים: מדעתי, קטע זה לא מצאתיו בשאר מקומות. בעמוד (רלז) קטע „ואני הסופר שמעתי", ובסיומו כ"ש = כאן שוב. בעמוד (רלח) מביא הסופר פירוש של עצמו.

בעמוד רמב וכן בעמוד רמה גילה הסופר מקום מושבו: „וכן נוהגים

במקום הסופר בגרמיישא". וכנראה שגם הנאמר בעמ' רלו: כך נוהגים בוורמשא היא הוספה של הסופר.

לסיכום. מתוך הבאות אלו אפשר לעמוד על כמה נקודות חשובות, ראשית שהסופר היה דר במגנצא. וכן שהסופר משתמש בהוספותיו ממה ששמע מר' שמואל ב"ר קלונימוס והראב"ן רבנו מאיר ש"ץ וספרי דבי רש"י, דברים מאוחרים מתקופות אלו אינם נמצאים בדבריו. יתר על כן, ההבאות מהראב"ן ורשב"ק הם שמועות שהסופר שמע מפיהם. כל מכלול סיכום זה, מביא אותנו לשער כי הסופר הוא ר' אפרים מבונא, שהיה גר במגנצא ובפירושיו הוא מרבה להזכיר את מנהגי מגנצא, וגם מביא הוא משמם של הראב"ן קרובו, ומשם ר' שמואל ב"ר קלונימוס שהיה כנראה רבו. אפשר שבאותה תקופה שר' אפרים מבונא היה במגנצא ונמנה על בית דינו של ר' יהודה ב"ר קלונימוס אביו של הר"א בעל הרוקח, קיבל ממנו הר"א הרוקח, ראה את פירושיו ותוספותיו לפירושי התפילות, וכך נשתמרו ביסודות התפילה שלו, וכך הגיעו אל תלמידיו והבאים אחריהם כמקורות לסידור הפירושים לתפילות של חסידי אשכנז.

דברים אלו עדיין צריכים בדיקה עם כל המקורות, והשוואות עם החומר שמצוי עדיין בכתבי יד ובדברים שבדפוס שטרם הגיעו לידי. וגם עם קורות הימים וכדומה. אקוה בעזר השם לעשות זאת ארוכות ועמוקות בכרך „המבוא", כאן הבאתי רק ראשי פרקים כפי שנתפסתי להם בהשקפה ובבדיקה הראשונה.

חסרות והוספות מאוחרות בסידור ר"ש

הודות לזהירותו של הסופר שלא לערב הוספותיו עם עיקרי פירושי המורה, נשאר לפנינו הנוסח המקורי של סידור ר"ש, בניגוד לשאר הקבצים של כ"י רומי פרמא המבורג — שלמרות שלא היה לפניהם הוספותיו של הסופר שלנו, והמקור שממנו לקחו או העתיקו את פירושי סידור ר"ש הוא אחר ואפשר אפילו קודם ממנו, הכניסו דברים רבים ושונים ממקורות וליקוטים אחרים, ולפעמים אפילו מאוחרים, תוספת שעולה על העיקר ללא סימון שיתן לנו לדעת להבחין בין הפירוש היסודי של המורה ובין ההוספות.

גם קובצינו לוקה לפעמים בחסר. בקטע של ברכת חדש עלינו את החודש (עמ' קצד) מציין המעתיק באמצע הפיסקא: „כאן דילוג גדול", וחסר משם עד זכרינו לחיים (עמ' רג). קשה לקבוע אם הדילוג היה כבר

לפני הסופר עצמו מסדר קובץ זה, או למעתיק השני — ראה עליו בסמוך. בהשוואה עם כ"י רומי 285 אפשר לראות שאין כאן דילוג, מתוך כך אפשר לשער שהדילוג הוא בדברי המעתיק. גם באמצע פירוש „אתה בחרתנו" (עמוד רי) כתב המעתיק „כאן דילוג" ואכן ניכר שם חסרון עד אמצע הפירוש של מלכיות, אלא שגם כאן אין החסר רב. לא ניסיתי להשלים זאת ע"פ שאר כתה"י שכן לא עמדתי מתוכם איך להשלים מכלי להכניס דברים שאינם מסידורנו, הסתפקנו בקטעים של סידור ח"א שבכלל דבריהם נמצאים גם דברי סידור ר"ש.

למרות מקורו הנאמן של קובצנו ונאמנותו של הסופר לשמור על צביונו השלם, נכנסו כמה קטעים המעידים על עצמן שהם הוספות מאוחרות. כדאי להתעכב עליהם כדי לעמוד על מקורם. תחילה נביא את הקטע של הפירוש לברכות ההפטרה — לפנינו סימן סז (עמ' קעא) בה הוא פותח בפתיחה מהורזת: „ברכות דהפטרה על אדני פז סדורות, אותם אפרוש ואזכור המפרש, והוא ר' אליעזר בשם העוזר אתחיל". ושם בהמשך לענין ברכות שלאחר המפטיר: „לאחר הפטרה, יהא אפטרה, ואסיים באמירה, בשם עושה אורה". כנראה שר' אליעזר זה הוא הראב"ן, ואפשר שכך מרומז בהמשך „בשם העוזר", שמלבד החרוז הוא מזכיר לנו את ספר „אבן העזר" שחיברו הראב"ן. בכ"י פרמא וכן בסידור ח"א מובא הקטע בלא ההקדמה והוספות החרוזים.

גם קטע אחר בקובצנו יש ליחסו לתוספת מאוחרת, והוא הקטע בפירוש „כל נדרי", שחלקים רבים של קטע זה נמצא כלשונו בספר הראב"ן. קשה לשער שהראב"ן לקחם לספרו מתוך קובצנו, כשם שבקטע הקודם לענין והשיאנו (ראב"ן דף סט, א וב ד"פ) הביא הראב"ן קטע ארוך ומקיף שמקורו בספרי בני המכירי. שכן בכ"י המבורג 152 מציין על הקטע הזה שכן מצא בשם רבנו אבן. אמנם אפשר שמקורו של כ"י המבורג אינו מפירוש התפילות אלא מספר הראב"ן עצמו. בכל זאת ניכרים הדברים שהם תוספת, ולא עוד אלא המוזכר שם „בארץ כנען" שהכוונה לארץ ביהם, לשונו של הראב"ן הוא. סיוע נוסף הוא שכן בקטע זה (עמ' רלו) יש שם הוספה משל ר' מאיר ש"ץ, ועל כרחך הוספה של הסופר היא, שכן אין דבריו של ר"מ ש"ץ מסידורנו, וכן אינו בראב"ן, וכיון שיש כאן הוספה של הסופר שלא ציין עליה, שוב אין לעכב בידנו ליחס כל הקטע למאוחר יותר, והוא לקוח מהראב"ן. ויתר מכן, ההוספה של ר"מ ש"צ נמצאת גם בכ"י המבורג 153 ובכ"י המיוחס לראב"ן וכן ב„חיי עולם" שהיה לפניו חלק של כ"י מסידורנו, על כרחך שמקורם קדום

והוספה זו נכנסה כבר בקובצים מוקדמים, בניגוד להוספה שנמצא רק בקובצנו (עמ' רלו): „כך נוהגים בוורמשא שאומרים ב' פעמים וכו'". שזו הוספה של הסופר שלנו ולא הובאה בכ"י האחרים. וראה להלן על כ"י המיוחס לראב"ן.

בברכת חתנים (עמ' רמח) תחילתו של הפירוש נמצא גם בראב"ן, אך אפשר שמקור אחד קדום לשניהם.

פרק שלם על ברכת מילה, לפנינו סימן קיט (עמ' רפב ואילך) נוסף לסידורנו, והוא שייך לתקופה מאוחרת, וכנראה שיש ליחסה לר' אליעזר ב"ר יב"ק בעל הרוקח, שכן יש בה מסגנונו של בעל הרוקח, השילוב של הנגלה והסוד עתירת הפירושים ודקדוק התיבות. וכן ההשואות המקבילות עם ספרי ר' אליעזר בעל הרוקח על כרחך שהם מנחים אותנו ליחסם לבית מדרשו של הרוקח. וגם הדברים כמעט ברורים שכן באמצע הפירוש מציין הכותב (עמ' רפז): כאשר כתבתי בנשמת כל חי, ואכן נמצאים הדברים בפירוש הסידור של הרוקח.

הוספת פרק זה, מאלץ אותנו לשער, שמעתיק קובצנו היה מאוחר יותר מתקופתו של הסופר, שאנו משערים ליחסו לר' אפרים מבונא, מגליון הכ"י (עמ' רצו) אפשר ללמוד שהיה תלמידו של ר' משה תקו ור' שמואל מבנברג. ולפ"ז יש לשער שהוא ר' אשר ב"ר יעקב הלוי מאונסברוק.

יתרונו המיוחד של קובצנו — סידור רבנו שלמה כי"א ששמר על התיחום בין פירושי ה„מורה" שהם יסודו של הפירוש, וכפי שקורא להם הסופר ובין ההוספות האחרים, וכן שלימותו של הקובץ שמבנהו הכללי כולל את כל הפירוש במילואו מתחילתו ועד סופו ורק במקומות מעטים יש בו דילוג שלדעתנו הוא קצר מאוד. גם החלקים שכוללים המנהגים והפסקים ותשובות הגאונים וחכמי אותו דור, דורם של רבי שלמה ב"ר שמשון רבי יצחק ב"ר יהודה בני המכירי וגדולי חבריהם, מאשרים את העדיפות הבכירה והנאמנה לכתב יד שלנו כי"א להיות הספר הקדום והמקורי הנקרא בשם „סידור רבי שלמה", ראש וראשון לפירושי התפילה מנהג אשכנז וממנו יתד והמשך לרוב הקובצים של פירושי התפילות והמחזורים עד תקופות מאוחרות של בית מדרשן של ר' יהודה החסיד והר' אליעזר מגרמייזא תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם אבות פרשני התפילה ונוסחתה.

כאמור, מצאנו חלקים של סידורנו בכמה כתבי יד שנערכו ע"י מסדרים שונים, שהמשותף שבהם הוא שהפירוש שלנו הוא עיקרו של הקובץ, נביא בזה את תיאורי כתבי היד שבהם נמצאים פירושי ר"ש,

ושהיו לפנינו ובדקנום, הרבה טפסים וקובצים של פירושי תפילה נמצאים בגניזות וכתבי־יד, לא הספיקה השעה בידנו לבדוק בהם. הסתפקנו בארבעת כתבי יד אלו, שמאלו ואלו יחד עם ההבאות של סידורי „חסידי אשכנז", עלה בידנו להוציא בעזרת השם את „סידור ר"ש" שלם.

כ"י פרמא דה רוססי מס' 1033

קובץ זה נמצא בספרית פרמא אשר באטליה, בתחילתו נמצאים פסקים ומנהגי מגנצא וורמייזא, בסופו כולל פירוש תפילות שיש בו חלק גדול של סידורנו — סידור ר"ש. הוא מתחיל: „בעזרת שוכן מעלות אתחיל פירוש תפילות". הסדר הוא כסדר סידורנו, מתחיל ב„תנו רבנן מאה ברכות וכו'" ומסיים בברכת המזון: „סליק פירוש של תפילות שבת לנורא עלילות". אח"כ נמצאים שם פירושים לחושענות ויוצרות, אותות המשיח וסדר פרשיות של כל השנה. טופס זה הוא הקובץ השלם שיש בו חלקים רבים הלקוחים מסידורנו, והוא קדום, אין בו ההוספות של הסופר, וכן אין בו ההוספות המאוחרות מבית מדרשן של ר' אפרים מבונא והרוקח.

גם קובץ זה שמסדרו לא ידוע לנו, הכנים קטעים שונים והוספות רבות שעל מקורם טרם עמדנו, אך בעיקרם בגויים הפירושים על יסוד סידורנו. אציין בזה כמה השואות של כ"י פרמא ביחס לסידורנו. תחילתו של הסידור שווה לסידורנו, נמצאים שם גם הפירושים ל„איזהו מקומן", בברייתא דר' ישמעאל נמצאים הדרשות על כל מדה ומדה, ובזה דומה הוא לכ"י המבורג 153. יש לציין שבכ"י פרמא הובאה הברכה של „עוטר ישראל", ראה בסידורנו (עמ' 1 והערה 33) שאין בה ברכה זו.

בפסוקי דזמרה, ובפרט במזמורי שבת יש שם פירושים שונים אבל רוב פירושי סידורנו נמצאים גם שם. כן מובא שם הקטע על מזמור לתודה כפי שנמצא בסידור ח"א, ושם נוספו פרטים לענין אמירת מזמור לתודה במועדים. וכן במנהגי הושענא רבה.

בסדר נשמת, קדיש, יוצר אור וכן בקריאת שמע, רוב הדברים אין מקורם בסידורנו, מאידך נמצא בכ"י פרמא מנין מאה ברכות ופירוש במה מדליקין כפי שהוא בסידורנו. וכן ברכת ההפטרה שמובא אצלנו מהראב"ן, ובכ"י פרמא בלא הקדמה.

בכ"י פרמא מובאים הרבה פסקים של הלכות, רובם מסרע"ג. וכן נמצא בו סדר של פסח פירושים והלכות הסדר, ושם הוא מזכיר את ר.

חיים הלוי ז"ל, שלא ידוע לנו זהותו. גם בברכת מילה נוספו הלכות ודינים ושם הוא מזכיר את ר"ת לענין ברכת האב, הדברים נמצאים בתוספות לפנינו שבת קלז, ב ד"ה אבי, וכן פירוש ההלל.

טופס זה, מצטרף גם הוא למערכת פירושי התפילות — שיסודם פירושי „סידור" ר"ש" שלנו. עורכו או מסדרו שאב פירושים רבים ממקורות קדומים, עד שלפעמים קשה להבחין במקורו הראשון.

כ"י המבורג מס' 153

כתב יד זה כולל חלק של קובץ פירושים לתפילה ולפיוטים, גם קובץ זה מבוסס בעיקרו ויסודו על סידורנו, אלא שמסדרו הכניס בו קטעים שונים ממקורות אחרים. יש שמיחסים קובץ זה להראב"ן, על כך נעמוד להלן, תחילה נתאר את כתב היד ויחסו לסידורנו.

בכ"י יש בו 99 דפים, בכל דף 4 עמודים בני 40 שורות כל אחד. בכריכת הטופס נתהפכו הסדרים ונתחלפו הדפים הוא מתחיל באמצע פירוש פסוקי דזמרה בפרק הללו לה' שיר חדש, בקטע „בגרונם בכל עת" (בסידורנו עמ' סה), הקטע משובש, וכן בקטע השני יש בו על הכפילות של הפסוקים שלא נמצא בסידורנו, בהמשך הוא דומה לסידורנו, אלא שעל „אז ישיר" יש פירוש שלא נמצא לפנינו. כנראה שמתוך שבסידורנו קצר מאוד הפירוש לאז ישיר, החליט מסדר הקובץ להביא ממקום אחר את פירושו, גם הפירושים ל„ישתבח ול„קדיש" אחרים ושונים הם. וכן יש בקריאת שמע הוספות. בפירוש על „שמונה עשרה" הוא מביא את רובו של הפירוש שלפנינו, אבל יש הוספות באריכות, וכן הוא מביא את פירושי רש"י. הוא מעיר „לא מצאתי פי' מוהוא רחום" — ואכן בסידורנו אין כלל פירוש לכך, אבל מסדרו של כ"י המבורג העתיק ממקום אחר את הסיפור הידוע על האחים יוסף ובנימין ובן דודם שמואל מירושלים ובאו לצרפת, ושם בעת גזירות תקנו „והוא רחום", סיפור זה נמצא בכמה כ"י של סידורים, ובניגוד לסידורי חכמי אשכנז שהביאו את המעשה בארבע שבויים שהם תקנו תפילה זו. וכן נמצא שם ביאור למזמור „רחום וחנון וה' מה רבו צרי" שאינו מסידורנו. בביאורי למנצח ובא לציון וכן מנהה ומעריב ולאחריהם מגיין מאה ברכות והם כפירושי סידורנו.

אחר תפילת ערבית של שבת הובא הפירוש ל„במה מדליקין", אולם המסדר הביא בתוכם פירושי רש"י והערוך. וכן בסופו הוסיף קטעים רבים שאינם לפנינו.

לאחר פירוש נשמת נתחלפו הדפים וחוכר להם חלק מפירושי ברכות השחר, מקדש שמו ברבים ואת פרק „איזהו מקומן" ואח"כ מבאר את הברייתא דר' ישמעאל, ומאריך בפירושו, קטע זה דומה לפי' ברייתא זו בכ"י פרמא — ראה למעלה. ואח"כ פי' ל„ברוך שאמר" ושם הוספה שכנראה מאוחרת, ואח"כ מפרש את „הודו", וכן את „מזמור לתודה" שלפנינו זה בא יותר מאוחר. וכן את מזמורי שבת, ושוב נתחלפו הדפים ומתחיל „ברכת חתנים" ושם הוספות שאינם מסידורנו. וביאור זכרינו הוא כפי' פנים אחרות שלפנינו בסידור חסידי אשכנז, וכן נמצא שם פירושים על האגדה וכן על החלל, והם קרובים לפירושים שנמצאים בכ"י קופמן, ואינם דומים לפירוש שבכ"י רומי 285.

גם הפי' ל„אב הרחמים" שונה מאשר לפנינו, וכן יש שם פירושים לתפילות ר"ה ומפני חטאינו שאינם מסידורנו, וגם דיני תקיעות שהם קרובים לפסקי הראב"ן וכן יש המעשה שאירע בר"ה שנת תתק"ה במגנצא בתקיעת שופר שישנה גם בספר „הראב"ן", אין להסיק מכך אם המחבר של הביאורים הוא כותבו של המעשה הזה, או שמסדר הקובץ שהעתיק דיני ר"ה העתיק גם סיפור זה מהראב"ן. וכן יש שם פירושים אחרים ל„ומפני חטאינו" ועוד. הביאורים ל„עלינו" ו„אתה זוכר" הם כספרנו, ובביאור „היום הרת עולם" יש שם הוספה שבסופה כתוב: שכך פרש"י בפרדס.

הביאור כל נדרי דומה כלפנינו, ראה לעיל על ביאור זה. סדר מנחה ונעילה ליום"כ הם כסידורנו, ואח"כ יש פירושי הושענות ופיוטים — ראה על הפיוטים במבוא לערה"ב ח"ד עמ' 27-34.

על מחברו של קובץ זה ויחוסו לראב"ן ראה בסמוך.

כ"י סידור התפילות המיוחס להראב"ן

טופס כ"י של פירושים לתפילות ופיוטים היו בידי הגאון ר' א. ז. מרגליות רבה של ברודי. הגראז"מ כותב כי „הספר הזה הוא כ"י ישן מעשה סופר אומן על קלף יפה מהודר מאוד, ושם בדף שכ"ד כתב אני קלונימוס בר קלונימוס הסופר כתבתי אלו הפירושים של מחזור לר' אברהם בשנת חמשת אלפים ושלשים ושמונה לבריאת העולם וסיימתי אותם בירח אדר השני המקום יזכהו להגות בו הוא ובניו עד סוף כל הדורות א"ם". הגרא"ז מיחסו לרבנו אליעזר ב"ר נתן ממגנצא = הראב"ן, שכן נאמר בכ"י בדף של"ב אחר פי' אשר קידש ידיד מבטן כו': וז"ל

ואני אב"ן המפרש לא לכבודי עשיתי ולא מזחיחות לבי, אלא ראיתי שנתמעטו בעלי הדעת והשכל ורבו שאינם יודעים אפילו פי' סדר תפלה וכתבתיו למען ילמדו וליידע לאדם מהוא מוציא מפיו ומתוך כך תתכונן דעתו ואם שגיתי ימחול לי צורי ולמלאי מדע הגבהתי החרם והמה ימצאו את המרגליות והאומר והכותבו בשמי יחי' ברוך לאל עליון".

הגראז"מ השאיל את הכתב יד לר' אהרן ב"ר מיכל ממייכלישאק שהדפים לפני זה את סידור „תפלת נהורא" (אוסטרהא תקע) שילקט ממנו פירושים כדי לצרפם למחזור שעמד להוציאו, ואכן בשנת תקע"ז הדפיסו באוסטרהא בשם „סדר כמנהג פולין ליטא ורייסין ומעהרין עם פירוש הראב"ן". ר' אהרן צירף את פירושו של הראב"ן עם פירושי קדמונים, והוא ציין את כל מה שלקח מכ"י זה בשם „כתב הראב"ן", מכיון שצירפם עם פירושים אחרים, ולפעמים קיצרן וכן לא העתיק את כולם, קשה לעמוד על תוכנו של הכ"י, על תיאורו של הכ"י אנו למדים ממה שכתב הגראז"מ בהסכמתו: „והנה זה הגיע לידי ספר כ"י לגדול הראשונים בזמן ובמעלה, בכתם אופיר לא יסולה, והוא פי' על כל המחזור ויוצרות וסליחות וקינות וכל סדר התפילה של חול ושבת ור"ה ויוה"כ ורגלים ופי' האגדה ופרקי אבות ובה"מ וברכת ארוסין ונשואין ושאר הברכות ודינים ומנהגים וסדר רב עמרם גאון בתוספת מרובה".

תאור יותר מאוחר נמצא לפנינו מהגאון ר' שלמה זלמן עהרענרייך שהדפים את הראב"ן במהדורה מחודשת עם פירושי „אבן שלמה" (שמלוי תרפז) בפירושו למסכת מגילה (דף קעה, ב): „רבנו חיבר סדר התפילות עי' בשו"ת בית אפרים או"ח סי' מו שהיה לו הכתב יד „ואני זכיתי לראותו אצל הגה"צ מבעלז שליט"א ונכתב בשנת לח [לאלף הששי] בכתב אשורית יפה ומהודר והוא פירוש על כל התפילות ועל כל היוצרות של כל השנה, ואח"כ פסקי דינים הרבה". וראה שם בסוף הקדמתו אבן הראשה שמזכיר שזכה לראות את הכתב יד.

הנחה זו שכ"י זה מיוחס לראב"ן טעונה בדיקה, שהרי מבלעדי קטע זה שהעתיק הגרא"ז שבו נאמר „ואני אב"ן המפרש", אין בידנו שום סמיכות וראיות ליחסו לראב"ן. אדרבא פירושים שבודאי אינם לראב"ן, ואפילו הידועים לנו כמאוחרים לראב"ן נמצאים בפירושי הכ"י, וכן שמות מתקופות מאוחרות לו כמו ר"י הנזיר ר"א ב"ר אכשלראד מובאים בכ"י (עי' מבוא לראב"ן לר"ש אלבק ועמודי העבודה בערכו), וכן נכללו בפירושים לפיוטים ביאורים מאת ר"י קרא ועוד (עי' ערה"ב ה"ד עמ' 38-39), וכבר עמד בזה הגראז"מ בהסכמתו שם שבפירושי המחזור

שנדפסו „אשר חברו יחדיו מפירושי הקדמונים אשר היה בידם" נמצאו פירושים דומים לאלה שבכ"י שלו אלא שנראה לו „שבאו קצרים וצרים". הראב"ן שהיה פרשן מקורי לא היה משתמש בלקוטי דברים, ובודאי שלא היה פוסח מלהזכיר את מקורם ובית אב שלהם, יתר מכן הראב"ן שבספרו „אבן העזר" הוא מזכיר בכל אתר את דברי קודמיו רבותיו וחבריו, ובעיקר את רש"י שהיה לו לעינים, וכן חותנו רבי אליקים שהוא מרבה להביאו. אך נמנע בכל משך הפירושים להביא פירושים שלהם ולהזכירם.

אמנם הראב"ן היה פייטן, וחלק מפיוטיו וסליחותיו נמצאים במחזור התפילות של קהילות אשכנז (ראה דוידזון אוצר השירה והפיוט ח"ד עמ' 364), בכל זאת אין בידנו כלל סימוכים שחיבר סידור תפילות או פירושים לפיוטים, כל מקום שנאמר כי הראב"ן כתב פירושים לפיוטים, מקורם במה שנתייחסו אליו כ"י של הראז"מ, ומשם יוחסו לו גם הפירושים שבכ"י המבורג 153, שרק השערה שבאה מתוך השוואה של פירושים של כ"י המבורג לכ"י של הראז"מ הביאה לקבוע שכ"י המבורג ופירושיו הם לראב"ן. גם מה שכתב הראב"ן בפסקי מגילה (קעה, ב מהדורת שמלוי): שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות על הסדר וכו' וכולם מקרא אחד נפקי **וכתבתים בסדר התפילות", אפשר** שכוונתו בסדר תפילות השחר. [אמנם בסידורנו הובא כל הקטע של מסכת מגילה במלואו, ובכ"י המבורג באריכות יתר]. **ואפשר** שכוונתו שהם כתובים בסדר התפילות — כלומר בסידור ר' עמרם גאון. והראב"ן רגיל לכנות את סרע"ג כך, ראה ראב"ן יומא (קע, א): „ובסדר תפילות לא הוזכר כל נדרי" ואכן כך הם כתובים בסרע"ג ח, ב — ט, א [ובדקתי בכ"י של הראב"ן ושם „וכתבתים". וכ"י זה היה גם לפני הגרחי"ע]

יתר על כן, מדרכם של ראשונים כשהם קובעים פירוש או פסק, נקבעים הדברים והם כופלים עליהם, או שמציינים להם, אבל אין דרכם לעולם לפרש פעם בכה ופעם אחרת בטעם אחר, אלא הם מציינים שטעם זה אחר, או נתחדש להם. ואם נעשה השואה בין ספרו של הראב"ן „אבן העזר" ובין פירושי הסידור, נמצא שרוב הדברים שונים זה מזה. ולא עוד, שאם הראב"ן הוא מחברם של הפירושים, בודאי לא היה נמנע להביא את פירושי רבותיו וחבריו ומשפחתו שמרבה להביא בשמם בספרו. וכן היה מביא פירושים מנהגים ופסקים שכתבם בעצמו בספרו.

גם המעתיק ר' קלונימוס הסופר לא היה סותם דברים סתומים „כתבתי אלו הפירושים של מחזור", אלא היה מפרט ומפרש אלו הפירושים

של הראב"ן. [אלמלא יראתי, הייתי מפרש דברי הסופר שכתב: „אלו הפירושים של מחזור לר' אברהם" שכוונתו ה„פירושים של ר' אברהם", ולא כפשוטן שכתבם עבור ר' אברהם, וסוף דבריו יזכהו להגות בו וכו', למרות שכתובים בגוף שלישי, כוונתם לזכות את הסופר, ואז היינו מיחסים את הפירושים לר' אברהם מתלמידי ר' יהודה החסיד שהיה כותב משמו של ר' שמואל החסיד, ראה בסידורנו עמוד פט בהערה 13: „ר' אברהם בשם החסיד הקדוש רבנו שמואל הנביא", קטע זה מובא גם בכ"י ב, מ, 534, ושם: „ומפי הר"ר אברהם בנו [של] ר' שמואל הנשיא והקדוש והחסיד". וכנראה שהוא ר' אברהם ב"ר שמואל אחיו של ר' יהודה החסיד — ראה עליו בעה"ת עמ' 300].

גם הדמיון שיש בין סידור הראב"ן לכ"י המבורג אינו שלם, הוא דומה יותר לקטעים של סידורנו סידור ר"ש המבואים ב„סידור חסידי אשכנז". גם סדר הכ"י שכולל פירושי תפילות דינים ופרקי אבות, דומה מאוד לסדרם של „סידורי חסידי אשכנז", שכבר כתבנו שהיו להם כמה עריכות ממסדרים שונים, אלא שצורתם הכללית שווה בכולם — שהם סמוכים על שלשה יסודות, בכולם הובאו כבסים ראשוני הפירושים של סידורנו — סידור הר"ש, והוסיפו להם פירושים של ר' אפרים מבונא וחבריו, וכולם מתחברים על ידי בריח תיכון שהוא מיסוד בית מדרשם של ר"י החסיד ור"א מגרמיישא, שהם „יסוד ר' אליעזר" הן בפירושי הסוד וכן בפרשנות הכללית של התפילות.

יתכן, שלסיכום צריך להגיע למסקנא שמערערת את ההנחה ליחס כ"י זה להראב"ן. אלא שלפנינו כ"י של „סידור תפילות" כעין הסידורים הנמצאים בכ"י פרמה רומי והמבורג שמבוססים על הסידור שלנו עם הוספות רבים. או אפילו למאוחר יותר — לסידורים שבאו מבית מדרשם של „חסידי אשכנז" וכדומה לכ"י מינכן, קופמן ואקספורד שבספרנו, שבהם נמצאים פירושים על פרקי אבות ופיוטים. ואפשר שהקריאה „ואני אב"ן המפרש" לא היתה מדוקדקת בידי הגראז"מ, או שהמעתיק לא העתיקו נכון, או שבכלל אין פיענוחו מוכרח ליחסו לר' אליעזר ב"ר נתן. והרי גם ה"ר אברהם ב"ר נתן הירחי בעל „המנהיג" חותם בספרו תמיד א'ב'ן'. ואם השערתנו שמחזור זה של ר' אברהם נכונה, והם ראשי תיבות של ר' אברהם. סידור זה הוא מבית מדרשן של חסידי אשכנז, ורוחם של ר"י החסיד ור"א הרוקח פרושה עליו.

יתר על כך, כל המדקדק מוצא שדבריו של מחבר כ"י הראב"ן המסבירים את מגמתו והצורך של חיבורו על התפילה, לא רק שאינם

דומים לסיגנונו של הראב"ן, אלא אדרבא דומים הם דמיון רב להקדמתו של הר"א מגרמייזא בעל הרוקח לסידורו.

כ"י המיוחס לראב"ן	כ"י הרוקח
אני אב"ן המפרש לא לכבודי עשיתי זאת ולא מזחיחות לבי, אלא שראיתי שנתמעטו הדעת והשכל ורבו שאינם יודעים אפילו פי' סדר תפלה וכתבתיו למען ילמדו בו וליידע לאדם מהו מוציא מפיו ומתוך כך תתכוון דעתו. ואם שגיתי ימחול לי צורי.	ואכתוב סוד התפילות למען ידע כל אדם מה סוד בברכות, ויכוין לבו לעבוד להק' ביראה ואשריו. והנה עדי וסהדי במרומים שלא דבר' בדברים האלו לא לכבודי ולא לכבוד בית אבותי אלא שלא יחטוא עלינו החוטא בנפשו.

יש כאן הוט השני המקשר את לשון ההקדמות, מגמתו של החיבור שיהא יצירה עבור כל אדם המתפלל, ועיקר יעודו הוא כדי להביא את האדם לידי כוונת הדעת שבתפילה. וכן ההתנצלות שאין מטרת החיבור לכבוד כותבו אלא לתיקון העולם וצורכו של המתפלל, נקודות משווה אלו זוהרות משתי ההקדמות. ואפשר שרומזות לנו לחשוב שגם כ"י זה שייך לבית מדרשם של רבותיו ובית מדרשו של הרוקח, שהרבה עורכים ומעתיקים סידרום כפי הבנתם ושעתם. מובן שהרוקח בספרו „סודות הרוקח" שהוא מסגרת אחרת לפירוש התפילה על פי הסוד חייב להדגיש שיסוד פירושיו הם במסורת קבלה רב מרב עד אנשי כנסת הגדולה.

גם אותן פסקים וקטעים שהם נמצאים בספר אבן העזר ומובאים בכ"י המבורג, כמו הפירוש ל„כל נדרי" ודיני יוה"כ וקריאה, וכן המעשה שאירע במגנצא בשנת תתקה שנמצא באבן העזר, אין בהם ראיה ואין להסיק מכך על זיהוי מחברו. אפשר שמסדר הפירושים למחזור לקחם משם, כשם שליקט ולקח מפירושים אחרים, הפירוש על „כל נדרי" שנמצא באבן העזר מובא ברוב קובצי תפילה. אבן הקטע של „ונסלח" שבו מספר הראב"ן על מנהגן של ארץ כנען — זו ארץ ביהם והגר, (בלשון „ארץ כנען" משתמש הראב"ן כמה פעמים ראה שם סי' ח, ועי' סי' שכז, וראה מה שכ' הגרש"ז עהרענרייך בהערותיו לסימן ח אות ב), מובא בכ"י המבורג מס' 152 (קמח, ע"ג) כשהוא מציין על קטע זה: „ראיתי כתוב בשם רבנו א'ב'ן'" (ראה בסידורנו עמ' רלו הערה 19), ועל כרחך משם מקורו. בכל זאת אין להסיק שגם הוא מחברו, אדרבא הרואה לפנינו ב„סידור חסידי אשכנז" אחר שהביאו קטע זה הוסיפו עליהם

דבריו של ר׳ מאיר שץ, וכנראה שקרובו של הראב״ן ר׳ אפרים מבונא שלמד בישיבתו ואצל חתנו הר׳ שמואל ב״ר נטרונאי והיה קרוב לפירושי הראב״ן שיבצם וכללם בפירושיו, וחיבר להם דעתו של ר״מ ש״ץ.

גם בסידור שלנו סידור ר״ש, נמצא קטע של הראב״ן שהסופר הביאו: „ואני הסופר שמעתי מפי ר׳ אליעז׳ בן נתן מקולוניא״ (עמ׳ קסט), ויש לשער שהסופר הוא ר׳ אפרים מבונא צירפם והוסיפם לסידור. וכנראה שגם הקטע של „ברכות ההפטרה״ שמובאים בסידורנו ושנזכרים בהם שם מפרשם: „ואזכור המפרש והוא ר׳ אליעזר בשם העוזר״ (עמ׳ קעא), שייך לראב״ן בעל אבן העזר, והכניסם ר׳ אפרים מבונא או מסדר אחר של הסידור. ואם נבדוק נמצא שגם ההבאות שיש להם מקבילות בספר אבן העזר, כמו „ברכת חתנים״ או דיני יוה״כ וקריאה, אינם מובאות שלימות, אלא רק קטעי קטעים של ביאור או פסק. ויש להם נספחים רבים מלפניהם ואחריהם כדרך מעשה משבצת של מסדרים ומלקטים ולא של המחבר עצמו. ועל כרחך, יש להגיע למסקנא שמתוך ההבאות של המסדרים אין לקבוע את זיהויים של המחברים, שכן הביאו משל מחברים ומקומות רבים וכינסום למקום אחד.

כתב־יד רומי מס׳ 285 (= כי״ר)

טופס זה הוא כתב יד הכולל אוסף לקוטים חשובים, ראה עליו ב„רשימת תצלומי כ״י העבריים במכון לכת״י העבריים״ ח״ג עמ׳ 42. בסוף הקובץ העתיק המלקט סידור תפילה וליקוטי פירושים להושענות ופיוטים וכן פירוש להגדה ולפרקי אבות. פירושי הסידור מבוסס על סידורנו סר״ש, עם הוספת קטעים משל חיבורים אחרים, מכיון שאצה לי הדרך, לא קבעתי עדיין את מקורותיו של הסידור. בגליונות הוא מביא פירושים בשם „מדרש״ או „שמעתי מפי ר׳ אליעזר״, וכנראה שמקורותיו הם מבתי מדרשו של הרוקח, ואפשר גם ממאוחרים יותר והם בית מדרשו של הר״מ מרוטנברק. אני מקוה לסדרם ולשבצם בתוך „סידור הרוקח״ אשר בע״ה אני מסדר לדפוס.

ברם, כיון שכ״י זה כולל חלקים משל סידורנו, אני מביא בזה תיקונים והשלמות ע״פ כ״י זה. התיקונים שעשינו בפנים ע״פ סידורי „חסידי אשכנז״ לא כפלתים כאן, למרות שגם טופס זה מסייע לתיקונים אלו. מאידך הבאתי הוספות של פירושים חדשים שאפשר שהם קרובות לבית

מדרשו של סידורנו העתקתי כאן בהשלמות קטעים ופירושים שהם מאוחרים ושייכים לפרשנות חסידי אשכנז ובית מדרשם, ציינתי עליהם, ואקוה להכניסם אי"ה ב„סידור הרוקח", וכן אצרף שם את פירושו להלל והגדה.

כ"י זה מלא שיבושים והסרות, ושינויים רבים, הבאתי את התיקונים שיש בהם לתקן את סידורנו. בכ"י זה לא הובאו כל ההוספות בשם „ואני הסופר" שנמצאים בסידור שלנו.

רשימת התיקונים וההוספות ראה להלן עמוד רצז.

סידור חסידי אשכנז

כבר הקדמנו למעלה שהכנסנו בכרך זה את פירושי חסידי אשכנז כדי להשלים את סידור ר"ש, וכדי שתהא תורת התפילות של מנהג אשכנז שלימה. ב„כרך המבוא" נאריך בע"ה לעמוד על מחברי הקובצים, המקורות והשפעתם על תקופתם ועל פרשת התפילות.

„דורשי רשומות הם חסידי אשכנז אשר היו שוקלים וסופרים מספר מגין תיבות" (לשון הטור סי' קיג). בכתבי יד שלפנינו נמצא רובו של סידור ר"ש, אליו נוספו פירושים של ר' אפרים מבונא כשהוא חותם בשם „אפרים בר' יעקב" או בשם „רבי אפרים יליכ"ה" וכדומה. וכן פירושים שאפשר לקבוע שהם שייכים לו מתוך מקורות אחרים. כן נכנסו הרבה פירושים שכנראה שייכים לבית מדרשו, המצויינים בתחילתם או בסופם במלה „תוספת". לפעמים קשה לקבוע מתוך כתב היד אם מלה זו שייכת לקטע שלמעלה ממנו, או לקטע שבסמוך לו. מקורות פירושיו רבים הם ונעמוד עליהם בארוכה ב„כרך המבוא". הוא שמע דברים מפי ר' שמואל ב"ר קלונימוס, הוא מביא בשם הראב"ן הרשב"ם רבנו תם. כן ניכרת השפעתם הרבה של תלמידי ר' יהודה החסיד בכל המשך הפירושים, ומקום חשוב תופסים פירושיו של ר' אלעזר בעל הרוקח שספריו הרבים שמשו „יסוד ר' אליעזר" לפירושי התפילות. ובפרט ספרו „סידור הרוקח" על דרך הסוד והרז.

בשלשה כתבי יד השתמשנו לעריכת „סידור חסידי אשכנז". את גוף הספר הדפסנו מתוך כ"י מינכן 393, שלמרות שהוא העתק מאוחר קצת, ראינו שהמקור הראשון שממנו לקח המעתיק הוא עתיק מדוייק ושלם. אין בו רוב ההוספות הלקוחים מספרי דבי רש"י והנמצאים ב„סידור

רש"י" או ב„מחזור ויטרי". וכן אין שם הוספות דינים שרבים מהם באים מ„סידור ר' עמרם גאון" או מ„ספרי דבי רש"י". וגם אין בו ההוספות המאוחרות הנמצאות בשאר הקובצים, ואכן השמטנו את רוב הדברים הנמצאים במלואם בספרי דבי רש"י, כיון שאינם נמצאים בכ"י מינכן, וגם אין בהם דברים בלתי ידועים, מאידך השתמשנו בכ"י קופמן 399, ובכ"י אוקספורד 649, שהם קבצים הדומים כמעט לגמרי לקובץ כי"מ, אלא שיש בהם הוספות רבות של ר' אפרים מבונא ותלמידיו. הבאנו את ההוספות האלו במרובעים, וכן תקנתי לשונות הסידור ע"פ כתבי יד אלו ומתוך כך עלה בידנו להוציא דבר מתוקן ושלם.

נוסף לכ"י אלו השתמשתי גם בטופס של „סידור אשכנזי" כ"י רומי 324 שיש בו קטעים מרובים מתוך סידור ח"א, וכן הבאנו בהערות הוספות של כ"י זה — ראה בסמוך.

כן השתמשנו ארוכות ורבות במחזור עם פירוש „הדרת קודש" דפוס זולצבאך = ד"ז שלקט את פירושיו מתוך קובצי מחזורים הנמצאים בכ"י, וכן מפירושי הרוקח כ"י.

סידור תפילות השנה על מנהג האשכנזים

כתב יד רומי מס' 324

קובץ זה כולל סידור תפילות שלם, מרדכי הקצר, סמ"ק, ספר המחכים ועוד (ר' רשימת תצלומי כ"י העברים ח"ג ע' 49). מתוך הקולופון שבתחילת הכ"י אפשר ללמוד שהכ"י נכתב על ידי נחמיא בן שמואל שנת קנט לפ"ק. סידור התפילות כולל את התפילות של כל השנה על פי נוסח אשכנז. בקדושה של שבת, מובא הנוסח של „כתר". וכן יש שם ההגדה עם פירושים ופרקי אבות עם הפירוש הנמצא במחזור ויטרי ופיוטים. סידור התפילה כתוב בכתיבה אשכנזית על מאה ושמונים עמודים, בכתיבה אשכנזית מרובעת ומחורזת מעשה אומן. העמוד מעוטר בציורים רבים מעשה שושן וכרובים ודמויות נוי של נשרים וכני אדם. הגליונות צפופים בטורים מלאי פירושים וכן ברווחים שבין הקטעים משובצים במשבצות וטורים שבהם פירושים מנהגים דינים ופסקים, אוסף עשיר ומגוון שמלוקט בעיקרו מהספרות הענפה של חכמי אשכנז וצרפת, פסקי הראבי"ה ומהר"ם מרוטנברג, הסמ"ג, הסמ"ק, וספר המחכים. וכן פסקים של הר"ש משנץ, ר' יחיאל מפריז, ר' יצחק מקורביל והתשב"ץ. וכן

מובאים קטעים ארוכים ממחזור ויטרי ופסקי דינים של המרדכי והטור. כן מובאים בגליונות ליקוטים רבים שלקוחים מסידורי „חסידי אשכנז". והם דומים בעיקרם לקטעים של קובץ כ"י מינכן שנדפס בסידורנו. וכן יש בכ"י זה הוספות רבות של פירושים ומנהגים שהמעתיק חותם עליהם בשם „מצאתי", רבים מההוספות כנראה נכתבו ע"י סופר אחר, והם כתובים בשולים או בין השיטין, וביניהם פירושים על דרך מנין התיבות וגימטריאות, כדרכן של תלמידי הרוקח, השתדלנו במקומות רבים להשוות את סידורנו „חסידי אשכנז" לקטעים שבכ"י זה, ולהעתיק בהערות פירושים חדשים המשלימים את הלקט שבסידורנו.

תוכן הענינים

(לפי סדר הסימנים)

א מאה ברכות	א	מא סדר קדושה אשרי	קיז
ב על נטילת ידים	א	מב למנצח	קיח
ג אשר יצר	ב	מג ובא לציון — עלינו לשבח	קכא
ד אלהי נשמה	ג	מד והוא רחום	קכז
ה ברכות השחר	ד	מה מנחה	קכח
ו מקדש שמו ברבים	ו	מו תפילת ערבית	קכט
ז סדר קרבנות, ברכת התורה	ט	מז והוא רחום	קל
ח איזהו מקומן	יב	מח המעריב ערבים	קלא
ט ברייתא דר״ג מידות	יט	מט אהבת עולם	קלב
י ברוך שאמר	יט	נ אמת ואמונה	קלג
יא הודו לה׳ קראו בשמו	כב	נא השכיבנו	קלד
יב למנצח — השמים מספרים	כט	נב יראו עינינו	קלה
יג לדוד בשנותו	לב	נג מאה ברכות	קלז
יד תפלה למשה	לו	נד תפילת ערבית של שבת	קלח
טו יושב בסתר	מ	נה מגן אבות	קמג
טז הללו את ה׳ — הודו לה׳ כי טוב	מד	נו במה מדליקין	קמד
יז רננו צדיקים	מו	נז משנה במה מדליקין	קמה
יח מזמור שיר ליום השבת	מט	נח מזמורי שחרית של שבת	קמט
יט ה׳ מלך גאות לבש	נג	נט נשמת כל חי	קנב
כ יהי כבוד	נד	יוצר אור — והכל יודוך	קנו
כא אשרי יושבי ביתיך	נו	ס אדון על כל המעשים	קנט
כב הללויה הללי נפשי	ס	סא לאל אשר שבת	קסב
כג הללו כי טוב זמרה	סא	סב ישמח משה	קסה
כד הללו מן השמים	סג	סג רצה במנוחתינו	קסז
כה הללו שיר חדש	סד	סד קדושה	קסז
כו הללו בקדשו — ברוך ה׳ לעולם	סה	סה על הכל יתגדל	קסח
כז ויברך דוד — אז ישיר	סז	סו ברכת התורה	קע
כח ברכת ישתבח	עג	סז ברכות הפטרה	קעא
כט קדיש	עו	סח יקום פורקן — אשרי	קעג
ל ברכת יוצר אור	פג	סט תיכנתה שבת	קעד
לא ברכת אהבה רבה	פט	ע קדושה של מוסף	קעו
לב קריאת שמע	צ	עא אין כאלוקינו פיטום הקטורת	קעח
לג אמת ויציב	צה	עב השיר שהיו הלויים	קפ
לד עזרת אבותינו	צח	עג מנחה לשבת	קפ
לה תפילת שמונה עשרה וברכת מגן אברהם	קא	עד ואני תפילתי	קפא
לו אתה גיבור	קו	עה אתה אחד	קפב
לז אתה קדוש	קי	עו צדקתך צדק	קפג
לח ברכות אמצעיות ואחרונות	קי	עז ערבית מוצאי שבת	קפד
לט אלוקי נצור	קיב	עח ויהי נועם וסדר קדושה, ויתן לך	קפה
מ תחנון	קיד	עט ראשי חדשים	קצא

פ חדש עלינו את החודש הזה	קצג	קד סוכות	רלט
פא אתה יצרת	קצד	קה סדר חנוכה	רמג
פב עגין ראש חודש	קצה	קו דיני קריאת התורה	רמה
פג פי׳ על ברכת הלבנה	קצו	קז ברכת מילה	רמו
פד על הניסים — חנוכה, הילכות חנוכה	קצז	קח ברכת לבנה	רמז
פה על הניסים — פורים	קצח	קט ברכת חתנים	רמח
פו ענינו ה׳ ענינו	קצט	קי סדר ברכת המזון	רמט
פז תפילה של שלושה רגלים	רב	קיא הלכות דברים הבאים בסעודה, ויעלה ויבוא	רנא
פח זכרינו לחיים	רג	קיב דיני עירוב	רנב
פט מי כמוך אב הרחמים	רד	קיג ברכת עירובי חצרות	רנג
צ ובכן תן פחדך	רה	קיד עירובי תבשילין ואמירת זמן בב׳ י״ט של גלויות ור״ה	רנד
צא קדוש אתה ונורא שמך	רח	קטו דיני עירובי חצרות	רנו
צב אתה בחרתנו	רט	קטז תשובות גאונים בהלכות שבת (רשימה מפורטת ראה להלן)	רנז
צג מלוך על כל הארץ	רי	קיז מוצאי שבת	ער
צד מפני חטאינו	ריא	קיח סדר הבדלה	רעא
צה מלכיות	ריב	קיט הלכות פסח (רשימה מפורטת ראה להלן)	רעז
צו אתה זוכר	רטו	קיט ברכת מילה	רפב
צז אתה נגלית	ריח	קכ טעימת כוס בתענית	רצ
צח היום הרת עולם	רכא	קכא הלכות תעניות	רצא
צט פירוש תפילת ראש השנה של רבנו יהודה החסיד	רכא	קכב הלכות יום טוב	רצב
ק קריאת לראש השנה ודיני יום שני של ר״ה	רלד	קכג ענין סוכה	רצד
קא ערב יום הכפורים — כל נדרי	רלה	קכד תיקון שטר הרשאה — גליון	רצה
קב קריאה ליום הכפורים	רלז		
קג תפילת נעילה	רלח		

(רשימה מפורטת לסימן קטז)

א ישראל שהביאו עמם בספינה אם מותר לאכול ולטלטל.	רנז	י ספינה שבא תוך התחום מבעוד יום והלכה עד העיר אם יורדין ממנה.	רס
ב מקום שאין בו אלא ג׳ מחיצות אין מטלטלים בו	רנח	יא מקבלי קיבולת שעשו בשבת אם מותר	רס
ג גולד מהול בשבת אם צריך להטיף דם ברית בשמיני	רנח	יב גויים שעשו מלאכה בקיבולת	רסא
ד שלש סעודות	רנח	יג אם מותר לירחוץ ידיו בשלג	רסב
ה קידוש על הכוס	רנח	יד אם מותר לסתום התנור בשבת	רסב
ו ספינות שהולכות ממגנצא לוורמישא, ברכת נחמיגו בבהמ״ז בשבת	רנט	טו היאך טומנים בתנור	רסב
ז טלטול מן הספינה לים	רנט	טז כלי חרש ופקק החלונות אם מותר לטלטלן	רסב
ח ספינה שנכנסה לתוך התחום אם מותר לרדת ממנה	רס	יז מחיצה שנפלה בין ישראל לגוי אם מותר לטלטל	רסב
ט אם מותר לקדש עוד פעם לפני אחרים	רס	יח ישראל שעושה הערמה עם גוי שתהא חנותו פתוחה בשבת	רסג
		יט מי ששכח מלבושו בחצר אחרת	רסג
		כ יהודי שהלך יותר מתחום שבת	רסג

כא מעשה ששכחו להביא התבשילין לחופה ושאלו לרש״י רסד
כב נאכל העירוב אם סומכין עליו רסד
כג מהו לחלוב פרות בשבת מפני שמסתכנות רסה
כד ישראל שנתן מעות לגוי לקנות לו שורים ויחרוש בשבת רסה
כה גוי שבא לשאול כלים מישראל עם חשיכה רסה
כו טבעת שיש עליה חותם אם יוצאין בה רסו
כז מחיצה של שבת צריכה שתהא גבוה י״ט רסז
כח המדליק נר של שבת צריך לברך רסז
כט מלבושי זהב ומרגליות כמלבושי יורדי מלחמה, אם מותר ללכת בהם בשבת רסז
ל אם מותר לקדש אשה בשבת רסח
לא גויה שהדליקה הנר בשביל ישראל רסט
לב מגן אבות בליל שבת רסט
לג מי שיצא חוץ לתחום וחזר רסט
לד שכחו ספר תורה ולא הביאו מערב שבת רסט
לה שמן שמדליקין בבהכ״נ אם מותר ללמוד לאורו שם

(רשימה מפורטת לסימן קיט)

א ארבעה עשר שחל להיות בשבת. תשובת ר׳ עמרם ירושלמי רעז
ב איך מבערים חמץ בי״ד שחל להיות בשבת רעז
ג מנהג ר״ש ב״ר שמשון בי״ד בניסן שחל להיות בשבת רעז
ד ברכת בדיקת חמץ רעח
ה היאך מבערים כשחל להיות ערב הפסח בשבת, הוראת ר׳ שלומה רעח
ו מצא חמץ לאחר ביטול חמץ אם מותר לאוכלה רעט
ז מליגת הראש גדי ועוף במים חמים רעט
ח גימטריות בדיני פסח רפ
ט ערב פסח שנפל בשבת מה אנו אכולים רפ
י הגעלה למחבת בפסח רפא
יא הגעלה לקערות רפא
יב הסל שהיה דבוק במקומו רפא
יג מצאו חיטה בקדירה רפא
יד הגדולים היו עושין שטרכסין בבגדיהם בפסח רפא
טו אסור לחלוט מורסן לתרנגולים רפא
טז לברר הקמח קודם הפסח רפב

מפתח אישים ושמות

אב"א שלום[1] — כב.
ר' אברהם — פט, רפ.
ר' אביגדור[2] — עא, קנז.
אחי[3] — רסא, רעז.
אחימלך[3] — ערה.
אחרונים — ב, סו, קכא, קכט.
ר' אלהנן בעל התוספות[4] — רא, רב.
ר' אליעזר הגדול[5] — קל, קלא, רכא, רפא.
ר' אלעזר בר נתן מקלונייא[6] — קסט, קעא, רלו (בהערה), רלז.

1 אפשר שאבא שלום זה שיצא לקנאות קנאת „חי העולמים", הוא ר' אפרים מבונא — עי' בסמוך בערכו, שהיה חותם לפעמים בפיוטיו: „אני אפרים הנקרא שלום מבונא. עי' הברמן במבוא לפיוטי ר' אפרים הערה 6. מבוא ראבי"ה עמ' 319.

2 ר' אביגדור. היה סופר ומסדר קובצי תפילה, וכנראה שספרו נקרא על שמו „מספר הר"ר אביגדור" יש לשער שהוא מסדר קובץ התפילה של כ"י פארמה 655, שם כתוב „ואני אביגדור הסופר שמע" ובקטעי כ"י של גליונות מחזור קטוע בהתחלת היוצר ליום"כ נאמר: „מספר הר"ר אביגדור ומיסודו נעתק זה". עי' ערוה"ב ח"ד עמ' 69.

3 בכינוי „אחי" וכן „אחימלך" בערך הבא, הכוונה לאחים ר' נתן ור' מנחם בני המכירי בעלי „מעשה הגאונים", השם „אחי" הנזכר לפנינו בעמוד רסא לענין קיבולת במועד, הובא בהרחבה במעה"ג סי' מח כתשובה של ר' נתן שהשיב לר' מנחם אחיו. גם הכינוי „אחימלך" כוונתו לאחד מן האחים, ראה ר"א עפשטיין במבוא למעה"ג עמ' 12.

4 רבי אלהנן הוא בנו של ר' יצחק הזקן מדנפיר בן אחותו של רבנו תם, ומגדולי וראשוני בעלי התוספות, ר' אלהנן למד אצל אביו וכתב לפניו תוספות ותשובות רבות, פירושיו לתלמוד מובאים בתוספות, ולפנינו נמצאים תוספותיו למסכת עבודה זרה. ר' אלהנן נהרג על קידוש השם בשנת תתקמ"ד (שו"ת מהרש"ל כט) בחיי אביו. בסידורנו הובא פסק הלכה של אביו ר"י הזקן ותשובתו של ר' אלהנן על כך. קטעים של התשובה הוזכרו בתוספות ועוד ראשונים, ובסידורנו נמצאת במלואה כל התשובה. אפשר שמסדר הקובץ שלנו העתיק זאת מ„סדר תיקון תפלה". שחיבר הר' אלהנן והזכירום התוספות (ברכות ס, ב ד"ה אשר).

5 ר' אליעזר (אלעזר) הגדול. ב"ר יצחק ב"ר יהושע אחיו של ר' יצחק אבי רבי שמעון הגדול. מגדולי חכמי צרפת בשנת ד"א ת"ת (עי' רש"י פסחים ע, ב ד"ה אלא, בכורות טו, ב ד"ה אמר), נולד בורמייזא, וכשנכטר אביו בילדותו בא למגנצא לבית קרובו ר' שמעון הגדול ולמד אצלו, וכשגדל, למד תורה אצל ר' גרשון מאור הגולה ואצל ר' יהודה הכהן. לאחר פטירת רגמ"ה עמד יחד עם חברו ר' יעקב ב"ר יקר בראש ישיבת מגנצא. בין תלמידיו נמנו ר' יצחק הלוי ור' יצחק ב"ר יהודה רבותיו של רש"י (עי' תוס' שבת נד, ב), ומיוחס אליו הספר „צוואת ר' אליעזר". יש שמיחסים את ר' טוביה ב"ר אליעזר בעל פסיקתא זוטרתא לבנו. ר"א הגדול חיבר פיוטים, ותשובותיו מובאים בחיבורי בני דורו ותלמידיהם.

6 רבי אלעזר ברבי נתן הנודע בשמו הראב"ן מחברו של ספר הראב"ן. „אבן העזר", חי במגנצא ובערי אשכנז בשנות תת"ן־תתק"ל בערך, היה מחכמי בעלי התוספות הראשונים. במגנצא נשא לאשה את בתו של ר' אליקים ב"ר יוסף, ולמד אצל הריב"א מגדולי בעלי התוספות, הוא ביקר בארצות רבות, וכן ביקר בארץ ביהם ומזכירם בשם: „ארץ כנען", הוא ביקר גם בצרפת והשתתף בועד החכמים עם הרשב"ם ור"ת, הוא גר בעיר קולוניא, ובתשובותיו הוא מזכיר הרבה פעמים מעשים ופסקים של עיר זו, בעיר טרויש חיבר את ספרו הראב"ן (= אבן העזר), וכן כתב פיוטים וסליחות. יש מיחסים אליו שחיבר סדר תפילות. ראה למעלה על כ"י המיוחס לראב"ן.

ר׳ אליעזר הלוי[7] — רנו.

ר׳ אליקים[8] — רסב.

ר׳ אלעזר הדרשן[9] — צג, קג.

ר׳ אלעזר מוורכהם[10] — מב, קטו.

ר׳ אלעזר ב״ר יב״ק מגרמייזא[11] — נח, נט, עב, עו, פו, פט, צז, קא, קטז, קיז, קכה, קכח (בהערה), קנד, קסד, קצג, קצז, ר.

ר׳ אליעזר הקדוש בן הר׳ מנחם ב״ר יצחק[12] — קלד.

ר׳ אלעזר הקלירי[13] — ע, עא.

ר׳ אמיתי[14] — קכז.

אני הסופר[15] — נא, עו, פ, פד, צח, קלה, קמד, קמו, קסב (ב״פ), קסט, קעה, קפא, קפג, רכא, רלד, רלו, רלז, רלח, רמב, רמה.

ר׳ אפרים מבונא[16] — ד, ה, ח, ט, יא, כה, כז, מב, ס, סא, סג, סז, סט, עא, עב, עג, צח, קט (בהערה), קי, קיד, קנד, קנה, קסב (ב״פ), קסד, רכה.

7 ר׳ אליעזר הלוי. אחיו של ר׳ שמואל הלוי בני ר׳ יצחק הלוי ממגנצא, ונזכר במיוחס לרש״י נזיר ב, א: „ובלשון הזה דן ר״א ב״ר יצחק הלוי לפני רבנו וקבלה״.

8 ר׳ אליקים הלוי. ממגנצא (תשצ־תתס) ב״ר משולם הלוי בן דורו וחברו של רש״י ורבנו שלמה ב״ר שמשון, רבותיו הידועים לנו היו ר׳ יצחק ב״ר יהודה ממגנצא ור׳ יצחק הלוי מגרמייישא, הוא היה כנראה רבם של בני המכירי. הרביץ תורה בשפירא, ורש״י ביקר בישיבתו. חתנו היה ר׳ יצחק ב״ר אשר הלוי, הריב״א, מראשוני בעלי התוספות. הוא כתב פירושים על התלמוד, ופירושים שנדפסו על שם הרגמ״ה מיוחסים לר׳ אליקים. פירושו למסכת יומא נדפס בשנים האחרונות.

9 ר׳ אלעזר הדרשן ב״ר משה חי בווירצבורג (ה״א־נ׳), והוא נינו של ר׳ יהודה החסיד — בנה של גאלדה בת ר׳ שמואל בנו של ר׳ יהודה החסיד. הוא חיבר הרבה ספרים, מספריו „ספר הגימטריאות״ שבו פירושי התורה ע״פ גימטריאות, וכן פירוש לספר יצירה, ר׳ אשר ב״ר יעקב הלוי ממסדרי קובץ התפילות — עי׳ בערכו — מביא מה ששמע מפיו. הקינה „ציון עטרת צבי״ בספר הקינות מיוחסת אליו. וכן הוא מוזכר ב„פענח רזא״ כ״י אהל דוד ח״ב 1100.

10 על ר׳ אלעזר מוורכהם, לא ידוע לנו אלא שחיבר סודות התפילה, והוא נזכר בפירוש על התורה כ״י ששון אהל דוד ח״ב 1102: „כך הגיד לי ר׳ אלעזר מוורכהם משם אבי (אפשר שכ״י זה הוא שמוזכר בכרם חמד ח״ז עמ׳ 68, ע״י עה״ב ח״ד עמ׳ 98 הערה 64).

11 אודות ר׳ אליעזר מגרמייזא בעל הרוקח, אקוה לכתוב בארוכה ב„מבוא״ לסידורנו שיבא בכרך מיוחד.

12 על ר׳ אליעזר הקדוש, לא ידוע לנו ממקורות אחרים, אפשר שאביו הוא ר׳ מנחם הקדוש שהובא בתוס׳ חולין יא, ב ד״ה וכו׳, ואולי הוא ר׳ מנחם ב״ר יצחק מתלמידי הר״ש משנץ, עי׳ פי׳ הר״ש לכלאים פ״א מ״ו ועוד.

13 על ר׳ אלעזר הקלירי, ראה בכרך ה„מבוא״.

14 אולי הוא ר׳ אמתי ראש למשפחת הפייטנים שהיו באטליא, ומבני בניו הוא רבנא אמיתי בן רבנא שפטיה שהיה בשנות ד״א ת״ר לערך מגדולי הפייטנים ומהדיינים הראשונים באירופה, והזכיר ענינו ב„מגילת אחימעץ״.

15 אודות הסופר ראה למעלה במבוא.

16 ר׳ אפרים ב״ר יעקב ב״ר קלונימוס מבונא (תתצ־תתקנז). ממשפחה של חכמים הראב״ן ור׳ ליאונטין ב״ר יעקב, היה פוסק גדול בתורה ותלמידם של ר׳ שמואל ב״ר נטרונאי חתנו של הראב״ן ור׳ יואל הלוי אביו של הראבי״ה. הוא עמד בקשרים מרובים עם גדולי דורו, ונשא ונתן עם הראבי״ה וחבריו, ר׳ אפרים ישב במגנצא ונמנה על בית דינו של ר׳ יהודה ב״ר קלונימוס אביו של הרוקח ושל ר׳ ברוך ב״ר שמואל בעל ספר החכמה. וכנראה שקיבל מרבנו שמואל ב״ר קלונימוס אביו של רבנו יהודה החסיד, ועמד בקשרים עם בניו ר׳ אברהם ור׳ יהודה החסיד. והרבה מסודות של בתי מדרשם נמסרו בפירושיו, רבנו אפרים מבונא כתב תשובות בהלכה, וכן חידושים למסכתות ערובין כתובות ואבות. מסתבר שהיה גם שליח ציבור, וידועים פיוטיו למילה ולחתן. משמו הובא בראשונים האגדה על ר׳ אמנון ממגנצא שחיבר

ר׳ אשר ב״ר יעקב הלוי מאוזברוגא[17] — צג, קג, קז, קנז.

ר׳ אשר הלוי החזן מורמייזא[18] — רכג.

הבבלי — עי׳ ר״ש הבבלי.

ר׳ בנימין הפייטן[19] — סד.

גאון — ר, רנב.

רבנו הלוי[20] — קט.

חכמי הדור — ע, צח.

ר׳ יהודה — צ, רס (רבי יהודה מפיו קדוש), רסב.

ר׳ יהודה ב״ר אלעזר — קכח.

ר׳ יהודה הכהן[21] — רמד, רעז.

ר׳ יהודה ב״ר יעקב[22] — פט, קנג.

ר׳ יהודה ב״ר יצחק[23] — רסא, רפא.

ר׳ יהודה ב״ר קלונימוס ב״ר משה[24] — קסד.

ר׳ יהודה ב״ר קלונימוס[25] — רמד, רנב.

„וגתנה תוקף״. אולם עיקר יצירותיו הם פירושי התפלות והפיוטים, וראה למעלה שאנו רוצים ליחס לו את עריכתו של סידור ר״ש והוספותיו של הסופר.

רבי אפרים נקרא גם בשם שלום, מסתבר כי השם שלום היה שם נוסף לשמו אפרים, וראה למעלה ערך אב״א שלום, שאנו רוצים לשער ששם זה הוא כינוי לר״א מבונא. וכן הוא חותם בכינוי „יליב״ה״, בכתבי היד נשתבש לשם יליכה, מתוך שהכ׳ והב׳ מתחלפים. וכנראה שזה ראשי תיבות „יתהלך לפני ה׳ בארץ החיים״ (עי׳ עמ׳ סז הערה 23, ועוד בעמוד ס הערה 57).

17 ר׳ אשר ב״ר יעקב הלוי. מעיר אינסבורג באשכנז, שהיה ממסדרי פירושי התפילה מבתי מדרשן של ר׳ יהודה החסיד והרוקח ושאר חסידי אשכנז, ובעיקר השתמש בליקוטיו ופירושיו של ר׳ אפרים מבונא, נראה שהוא היה בין מסדרי קובצי התפילות של חסידי אשכנז, הוא למד אצל קרובו ר׳ שמואל ב״ר ברוך מבבנברק, ואפשר שהוא נכדו של ר׳ אשר ב״ר יעקב הלוי (= אשר) מרבותיו של הרוקח ותלמיד הראב״ן (ראה ראב״ן סי׳ נב).

18 ר׳ אשר הלוי החזן מורמייזא. כנראה שהוא בנו של ר׳ יצחק הלוי שנהרג על קידוש השם (ד״א תתנ״ו), והוזכר בספר האורה (עמ׳ 150): אחד מתלמידי ר׳ יצחק הלוי העיד עליו שהתיר לרבי אשר בנו היוצא ונכנס יותר מפרסה״. ר׳ אשר היה מתפלל בבית מדרשו של ר׳ שלמה ב״ר שמשון: „רבי אשר הלוי היה חזן בוורמשא והיה מתפלל מטיפות כנפות רשפי שלהבות, ור׳ שלמה ב״ר שמשון היה אומר מטיבות״ (עי׳ סי׳ צט הערה כב). והוא תיקן „אשר הניא״ ו„אשר בגלל אבות״. „והיה יהודי ראשון שבא לגור בוורמייזא ובא לשם מעיר ויטרי וכתב יחוסין היה בידו עד הנשיאים ולוי היה״ (עמ׳ רכד). כנראה שהיה יהודי ראשון שבא לוורמיישא אחר חורבן גזירות שנת תתנ״ו שנהרגו כל היהודים ובטלה שם הקהילה, והוא היה מן הראשונים שחזרו לשם בערך בשנת תת״ע. בנו של ר׳ אשר לקח לאשה את בתו של ר׳ שמואל בנו של ר׳ יצחק סגן לוויה מוורמיישא רבו של רש״י.

19 היו כמה פייטנים בשם ר׳ בנימין (ראה עמודי העבודה עמ׳ 51, ואילך), אפשר שהוא ר׳ בנימין אשר היה עם ר׳ מאיר שץ בזמן אחד, ומכונה פייטן (עי׳ שו״ת רש״ל סי׳ כט).

20 כנראה שהוא רבו של רש״י ר״י סגן לויה.

21 ר׳ יהודה ב״ר מאיר הכהן, בעל „ספר הדינים״ תלמידו של רגמ״ה ממגנצא, ובניו הם ר׳ שמואל הכהן ור׳ מאיר הכהן. קטעים מ„ספר הדינים״ מובאים במרדכי, ופסקיו של ר׳ יהודה הובאו בהפרדס ומעשה הגאונים, אור זרוע ועוד.

22 הובא בסידורנו פעמיים, שתי ההבאות באותו סיגנון, כנראה שהיה מתלמידי ר׳ יהודה החסיד.

23 ר׳ יהודה ב״ר יצחק, בדורו של ר׳ יצחק הלוי, הובאה פסקיו במעשה הגאונים וספרי דבי רש״י. ואין להחליפו עם ר׳ יהודה סיר ליאון מפריס. ר׳ יהודה מביא מנהגי אביו ר׳ יצחק, שכנראה הוא ר״י ב״ר יהודה, עי׳ ערכו בסמוך.

24 אביו של רבי אליעזר מגרמייזא בעל הרוקח. אודותיו בכרך ה„מבוא״.

25 כנראה שהוא ר׳ יהודה ב״ר קלונימוס הזקן ממגנצא, אחיו של ר׳ שמואל החסיד (ראה מונטשריפט כרך לט 448, כתבי א. אפשטיין עמ׳ רמח). ואפשר שהוא ריב״ק ב״ר מאיר משפירא

ר׳ יהודה ב״ר שמואל החסיד[26] — נט, עב, עו, פב, פו, פט, צ, ק, קא, קח, קטו, קכו, קמב, קסד, קפד, קפה, רד, רכא, רכב, רכג, רנב.

ר׳ יהודאי גאון — רנט, ערה.

ר׳ יוסף — רנד.

ר׳ יוסף קרא[27] — רפח.

ר׳ יוספיה — קכז.

ר׳ יעקב — רכג.

ר׳ יעקב הנזיר[28] — רכח.

בעל יחוסי תנאים ואמוראים רבו של הרוקח. (ראה הפרדס מבוא עמ׳ 98. שבה״ל מבוא הערה פז פח, מבוא ליתו״א עמ׳ 8, מבוא לראבי״ה עמ׳ 342).

26 רבי יהודה החסיד, בנו של ר׳ שמואל החסיד ב״ר קלונימוס הזקן ב״ר יצחק ב״ר אלעזר הגדול ממשפחת ר׳ אבון הגדול (תתק״י לערך). על לידתו מסופר, כי אמו אשת ר׳ שמואל החסיד בהיותה הרה ללדת בוורמייזא קרה לה נס. אביו למדו חכמת הנגלה והסוד, וכן למד אצל גדולי הדור, כאשר העתיק ר׳ יהודה החסיד מושבו משפירא לרגנשבורק „על ידי מעשה שאשתו נגעה בתיבתו שהיו בה סודות קדושים כתובים בקונדרסים״ (שו״ת מהרש״ל סי׳ כט), נמנה בין זקני העיר וחכמיה, הוא הרביץ תורה ובין תלמידיו הגדולים ראש וראשון הוא ר׳ אליעזר מגרמיזא בעל הרוקח, ר״י אור זרוע, הסמ״ג, ר׳ ברוך ממגנצא ועוד. חכמי דורו אמרו עליו: „אילו היה בימי האמוראים היה אמורא, בימי התנאים היה תנא, ובימי הנביאים היה נביא״. ר׳ יהודה חסיד כתב וחיבר ספרים בכל מקצועות התורה. רבים מהם בכתבי יד, [בזמן האחרון זכיתי להדפיס כמה מתשובותיו מכ״י]. בט׳ אדר שנת תתקע״ז בשבת פרשת זכור שחל בשבת פרשת תצוה חלה חליו האחרון, בנו ותלמידיו שאלו לו מההפטרה דיומא ועוד שאלות, והשיבם בדוחק לכובד חליו על ראשון ראשון, וביום ד׳ י״ג אדר יצאה נשמתו בקדושה ובטהרה. במסע פטירתו נעשה נס שנפל שער העיר שהגויים שמו עליו פעמון לצלצל בו עם צאתו למנוחות. על יחסו לפירושו בתפילות והשפעתו על הסידורים שלנו נאריך אי״ה ב„כרך המבוא״.

27 ר׳ יוסף ב״ר שמעון קרא בן ר׳ חלבו. מגדולי הפרשנים בצרפת (תתנ־תתק) שפירש את ספרי המקרא וקצתן נדפסו בזמנינו, הוא למד אצל דודו ר׳ מנחם ב״ר חלבו (בפי׳ ש״ב כג: כל ימי למדני ר׳ מנחם ב״ר חלבו אחי אבי ועוד), הוא למד בטרויש אצל רש״י והעתיק את פירושיו ויש מיחסים אליו את הפי׳ לבראשית רבה המיוחס לרש״י, וכן היו מי שאמרו שהפי׳ לנביאים של רש״י הם מפירושיו (וראה שה״ג להחיד״א ערך רש״י שדחה השערה זו), רש״י בפירושו מזכיר מה ששמע ר׳ יוסף משמו של ר׳ מנחם ב״ר חלבו. גם הרשב״ם מביא ממנו פירושים בפירושו עה״ת ומשבחם מאד. ר׳ יוסף למד גם אצל ר׳ קלונימוס איש רומי ומביא ממנו הרבה פירושים, בוורמיישא נפגש כנראה גם עם ר׳ שלמה ב״ר שמשון, וכן מביא פירושים מר׳ מאיר ש״ץ, חלק גדול מיצירותיו הקדיש לפרש הפיוטים ועניני התפילות, ואין כמעט כתב יד של פירוש לתפילות או למחזור שבו אין מביאין את דבריו, בהמשך הזמן נכנסו הפירושים לסידורים ומחזורים והושמטו מהם מקורם שבאים מפירושיו של ר׳ יוסף קרא, ר׳ אפרים מבונא השתמש הרבה בפירושיו ולפעמים הוא מביאם בסתם. השפעתו של ר׳ יוסף קרא על פירושי התפילה הם רבים, ורובם בנויים על יסודות פירושיו, אקוה להאריך על היחס של פירושי ר׳ יוסף קרא וסידורנו ובפרט עם סידורי חסידי אשכנז במבוא לסידורנו.

28 ר׳ יעקב הנזיר. היה אחיו הגדול של ר׳ אשר ב״ר שאול בעל ספר המנהגות, הוא עסק בדיני התפלה ומנהגיה ובעיקר בפירושיה על דרך הסוד, הוא היה נוסע ממקום למקום ויש אומרים שהיה גם בארץ ישראל, וכנראה שהיה גם בצרפת הצפונית. רבו היה ר׳ משה בן ר׳ שמעיה תלמידו של רש״י, ר׳ משה כנראה שהיה עורכו של ספר האורה, ופירושיו מובאים בקובצי פירושי התפילה, וגם פירושיו לפיוט כלולים בקבצי הפירושים לפיוט. ר׳ יעקב הנזיר השלים את פירוש רש״י לאיוב ראה קטלוג ב, מ לונדון ה״ג מס׳ 580. יש מיחסים שר׳ יעקב הנזיר הוא ר׳ יעקב המקובל, ובספר „מאור עינים״ לרבי יצחק מעכו כתב „קבלתי כי רבי יעקב נזיר הוא שקיבל מאליהו״. וראה עליו ספרן של ראשונים עמ׳ 124, תרביץ ש״ט עמ׳ 49, ערה״ב ח״ד עמ׳ 117, אוצר הגדולים ח״ה עמוד ס, וכנראה שהוא נזכר בשו״ת ר״י מברונא סי׳ רמב ועבודת הקודש לר״מ גבאי פי״ג.

ר׳ יעקב ב״ר יקר[29] — קצט, רמ, רמד.
ר׳ יעקב ב״ר מאיר[30] (ר״ת) — קא, קנו, רא.
ר׳ יעקב ב״ר שמעון[31] — יא.
ר׳ יצחק אלפסי (הרי״ף) — יא.
ר׳ יצחק גאון — רסו.
ר׳ יצחק הזקן בעל התוספות — רא.
ר׳ יצחק הזקן ב״ר יוסף — נח.
ר׳ יצחק הלוי מגרמייזא — קט.
ר׳ יצחק חסיד — ס.
ר׳ יצחק ב״ר יהודה[32] — קצט, רמד, רנה, רסא, רסב, רעט, רפא.
ר׳ יצחק ב״ר משה[33] — רסא.
ר׳ ישעיה השושני[34] — יט.
ר׳ מאיר חזן (ש״ץ)[35] — נה, צח, צט, קא, רלו.
ר׳ מאיר כהן[36] — רעז.
מורי — עח, רסט.
המורה — קפא, רכא.
מנהג קדמונים — רעט.

29 על ר׳ יעקב ב״ר יקר נכתוב ערך מיוחד בע״ה ב„מבוא״.

30 על תולדותיו של ר״ת כבר נכתבו ארוכות, ב„מבוא״ נאריך על היחס של ר״ת עם פירושי התפילה.

31 מתלמידי רש״י. וחיבר פירוש לאבות, דינים ופסקים שלו מובאים במחז״י (ראה עמ׳ 73, 152, 278, ועוד), וכן חיבר מחזור תפילה (ראה מחז״ו עמ׳ 73) וספר „סדר עולם״ ופירושים לספר יצירה. ר׳ יעקב ב״ר שמשון נזכר בתוספות תמיד כו, א, ובתוס׳ ריה״ח ברכות נז, א.

32 רבנו יצחק ב״ר יהודה ממגנצא (תשנ־תתמ). תלמידו של ר׳ אליעזר הגדול, וכנראה שלמד גם אצל הרגמ״ה, ונחשב על „זקני לותיר״, ורבו השני של רש״י הקורא לו „רבנו הגדול״ או „מורה צדק״, רבנו יצחק ביקר ברומי ושמע שם בשם רב האי גאון וכנראה למד גם אצל ר׳ יעקב ב״ר יקר רבו של רש״י. היה קרובם של בני המכירי המביאים את פסקיו, וכן חברם של ר׳ שמואל ב״ר דוד ממגנצא ור׳ יצחק הלוי חכמי אותה תקופה.

33 ר׳ יצחק בר משה מוורמיזא מחכמי הדור של קהילות שו״מ (ד״א תתל) מחבריו של ר׳ שמואל ב״ר דוד הלוי ור׳ שמואל הכהן, וגם חברם של בני המכירי, פסקיו הובאו בהפרדס (ראה עמ׳ קמז ועמ׳ רנו) והרבה פסקים שלו במעשה הגאונים (ראה רשימה במבוא עמ׳ 18) ובראב״ן. ואין להחליפו עם ר״י בר משה בעל אור זרוע. ועי׳ שבה״ל ח״ב סי׳ יא.

34 ר׳ ישעיה השושני. לא ידוע לנו ממקום אחר. אולי יש לתקן „ר׳ שמעיה השושני״ בעל המדרש לפרשת תרומה שי״ל ע״י ר״א ברלינר, ואח״כ נדפס ב„שלשה מאורות הגדולים״ ע״י רחי״א גד. ובסופו נאמר „עד הנה סודות של ר׳ שמעיה השושני שיכד פירושי המחזור״, וראה כתבי ר״א עפשטיין כ״ב עמ׳ קמא.

35 ר׳ מאיר ב״ר יצחק ש״ץ (ציר נאמן). מוורמייזא ב״ר שמואל (תת־תתנ בערך), פייטן מקדמוני הראשונים, מאבות מסדרי נוסחת התפילה, ר׳ יצחק הלוי רבו של רש״י משבח אותו מאוד, רש״י שמע מפיו, ובאחת מתשובותיו (תשובות רש״י סי׳ סה עמ׳ 76 וראה בנסמן שם) כותב רש״י: „ומשבאתי משם ושמעתי מאותו צדיק ר׳ מאיר ב״ר יצחק שמסדרן הנהגתי במקומי לסדרן״. וראה מחז״ו סי׳ קנה (עמ׳ 142) שכתב: „ר׳ מאיר בר יצחק שליח ציבור מוורמייזא דקדק וכו׳ וכן נוהג לומר בציבורו בוורמייזא, ורש״י אמר יישר״. רש״י מביאו בפירושו (הושע ו, ט, עמוס ג, יב, תהלים עג, יב, ותוספות ר״ה יא, א ד״ה אלא). ר׳ מנחם דודו של ר׳ יוסף קרא כתב פירושים על פיוטיו של ר׳ מאיר. וראה בסידור חסידי אשכנז (לפנינו עמ׳ 63) „וסמך שלהם מה שנמצא כתוב שר׳ מאיר שליח ציבור היה אומרה וטעות הוא בידם כי חלילה שעלה על דעת אותו צדיק מעולם לאומרו כי בקי היה בסודות ובטעמים״. בנו ר׳ יצחק נהרג בוורמייזא, ומיוחס לו הפיוט „אקדמות מילין״ של שבועות (ראה עמוד העבודה עמ׳ 164).

36 ר׳ מאיר ב״ר יהודה הכהן. מחכמי מגנצא, אחיו של ר׳ שמואל הכהן, אביו ר׳ יהודה הכהן בעל ספר הדינים תלמידו של הרגמ״ה — ראה למעלה בערכו, ואפשר שר׳ מאיר הוא אביו של ר׳ אברהם הכהן הנזכר בהפרדס (סי׳ רמב) ומעה״ג עמ׳ 11, ורש״י כתב תשובה אליו (תרש״י סי׳ פא עמ׳ 108), וראה מבוא להאורה עמ׳ 94.

ר׳ מנחם ב״ר מכיר[37] — רפו, רצ.
ר׳ משה גאון — קמב.
ר׳ משה ב״ר יעקב איש תם[38] — קנט.
ר׳ משה ב״ר ישעיה[39] — רכח.
ר׳ משה מייבראא[40] — פח.
ר׳ משה כהן חזן ממגנצא[41] — רכג.
ר׳ משה כהן[42] — ר.
ר׳ משה תקו — רצו.
ר׳ משולם[43] — ערה, רפא.
ר׳ נחמיה[44] — רנו.
ר׳ נחשון ריש מתיבתא — עח, רסב.
ר׳ נטרונאי — קפז (ב״פ), קפט.
ר׳ נתן אמישריאק — פח.
ר׳ נתן ב״ר מכיר[45] — קסו, רסא, רסב, ערה.
סידור ר׳ שלמה ב״ר יצחק — עג.
רבנן סבוראי — עה.

37 ר׳ מנחם ב״ר מכיר ממגנצא. מבני המכירי שכתבו את מעשה הגאונים. וראה להלן על אחיו ר׳ נתן.

38 ר׳ משה ב״ר יעקב. בשם זה נודע לנו ר׳ משה מקוצי בעל הסמ״ג, אבל כנראה שאין כוונת ספרנו אליו. וראה „עמודי העבודה״ עמ׳ 225 על פייטן שיסד קינות בשם ר׳ משה ב״ר יעקב, וראה שם כמה השערות בזה.

39 ר׳ משה ב״ר ישעיה. ששמע מיהודי תילדי, וכן הוא גם במחז״ו עמ׳ 368, רק שם אין ההוספה „ששמע מיהודי תילדי״. לא ידוע לנו זהותו. אורבך (בעה״ב ח״ג עמ׳ 462 הערה 29) מציע לתקן בר׳ שמעיה והוא ר׳ שמעיה תלמידו של רש״י, ואכן לפנינו בראש הקטע „הר׳ שמעיה סידר והשיאנו״. וראה עליו למעלה באות 28 על ר׳ יעקב הנזיר.

40 ר׳ משה מאיבראא. מחכמי בעלי התוספות האחרונים. ועי׳ על חכמי איבראא ב„מבוא לתוספות איבראא״ למסכת סוטה.

41 ר׳ משה כהן חזן ממגנצא. כנראה שהוא היה גיסו של הרוקח, ראה הברמן גזרות אשכנז וצרפת״ עמ׳ קסד. וראה „מעשה רוקח״ סי׳ יט (סיניק עמ׳ ח) על ר׳ אליעזר ב״ר יעקב הכהן חמיו של הרוקח, (וראה שם סי׳ עא עמ׳ יא).

42 אפשר שהוא ר׳ משה כהן חזן ממגנצא — ראה באות הקודם. ואולי יש לשער שר׳ משה כהן זה הוא ר׳ משה בר׳ שלמה הכהן מגדולי חכמי מגנצא שהיה רבו של ר״א הרוקח. ר׳ משה ב״ר שלמה הכהן היה תלמידו של רבנו תם, וכנראה למד גם אצל הראב״ן, והרא״ש מביא „ספר דינין שיסד רבנו משה כהן ז״ל״ (קדושין פ״א אות כ), וראה שו״ת מהרש״ל סי׳ כט ושם ר׳ משה כהן אשכנזי, מבוא לראבי״ה עמ׳ 385.

43 רבנו משולם הגדול ממגנצא ב״ר משה ב״ר איתיאל (תת־תתנה בערך). תלמידו של ר׳ אליעזר הגדול, דבריו ותשובותיו מובאים במעשה הגאונים, הפרדס, מחז״ו, ראב״ן ועוד. הוא פנה בשאלות לגאוני ארץ ישראל ר׳ אליהו הכהן ובנו ר׳ אביתר אם לומר והשיאנו בר״ה. חבריו היו בני המכירי, והערוך (ערך דל א) מביא ממנו פירושים. בנו הוא ר׳ אליעזר ב״ר משולם חזן משפירא רבם של ר׳ שמריה משפירא, ור׳ שמואל בר׳ קלונימוס גדל בביתו — ראה להלן בערכו, בסידורנו בהלכות פסח (עמ׳ רפא) מובא מה שר׳ משולם מוסר בשם ר׳ אליעזר הגדול, בספרנו משובש, אבל נמצא בראב״ש פסחים פ״ג אות ה: „וכן העיד רבינו משולם על רבנו אלעזר הגדול שהיו בגדיו מכובסין במים וקמח בפסח, וכן נהג אחריו רבנו יצחק ב״ר יהודה״. שנת פטירתו של ר׳ משולם ידועה לנו מתוך מצבה שנתגלתה במגנצא, עליה כתוב: „האבן הזאת מראשות הרב המאור הגדול נרתק התורה רבנא ר׳ משולם ב״ר משה בן רבנא איתיאל הנפטר בשנת תתנה תהא מנוחתו כבוד״.

44 ר׳ נחמיה ב״ר מכיר. מבני המכירי ואחיו ר׳ נתן ור׳ מנחם — ראה בערכם.

45 ר׳ נתן ב״ר מכיר ממגנצא. מבני המכירי, בדור רש״י ור׳ קלונימוס ור׳ שלמה ב״ר שמשון. אחיו הם ר׳ נחמיה ור׳ מנחם — ראה למעלה בערכם. הוא ואחיו קבצו את המנהגים, בעיקר של מגנצא וורמיישא, וכן את התשובות של חכמי דורם בשם „מעשה המכירי״, קטעים מספר זה נשמרו לפנינו בספר „מעשה הגאונים״, והרבה נשארו בכתבי יד, קטעים מאוסף זה של ר׳ נתן נכנס גם בספרנו. רש״י כתב להם תשובות בעיקר בעניני תפילה. ורבנו יצחק ב״ר יהודה היה קרובם. מתוך כתביהם נשארו לפנינו חומר הלכותי רב מחכמי אותו הדור.

ר׳ סעדיה גאון — ח, יא, עג, פח, פט, צב, צט, קעח, רכה.
ר׳ עמרם ירושלמי — רעז.
מפי העמרמי — קעח.
סדר רב עמרם — ח, יא, עג, פט, צב, קכב, קפח, רכה, רכח.
הפייט — רח, רכה.
ר׳ פלטיא[45]* — קצז.
ר׳ פלטוי גאון — פח.
מחזור הר׳ פרץ — נט.
צרפתים — רכב.
קדמונים — רח.
קובץ של ר׳ יוסף — רנד.
הקונטרס — עח.
ראש ישיבות — רעב.
ראשונים — עז.
ר׳ קלונימוס איש רומי[46] — קטו.
ר׳ קלונימוס — רנב, רנו.
ר׳ קלונימוס הזקן[47] — קסד, רכא.
רבי — רא, רלז, רנד (הרב), רנח (רבותינו), רנט, רסד, רסה, רסט.
רב שלום גאון — קפד, קצט, רנח.
ר׳ שלומ׳ — עו, צ, רסד, רעח.
ר׳ שלומה מן וורמשא — רעד.

45 הוא ר׳ חיים פלטיאל ב״ר ברוך ממיידבורג (הא׳ ל). תלמידו של מהר״ם ב״ב מרוטנברג, ור׳ אליעזר מטוך, וכן של ר׳ חזקיה ממידבורג — הוא מהרי״ח המובא בהגהות אשרי. הוא היה חותם בדרך ענוה חיים פלטיאל תולעת = חפת, וחיבר ספר מנהגים ודינים לכל השנה, בספר זה השתמש ר׳ אברהם קלוזנר ונדפס כעת מכ״י (ק״ס כרך כג), וכן יש לו תשובות בספרי דורו מהר״ם ב״ב, שו״ת הרא״ש והרשב״א ועוד, הוא חיבר פירושים לתורה וכנראה גם פירושים לתפילה אשר מביאם בן דורו ר׳ אשר הכהן.

46 ר׳ קלונימוס איש רומי. מגדולי חכמי רומי (תת־תתס לערך), אחרי פטירת ר׳ יעקב ב״ר יקר רבו של רש״י גרמייזא בא ר׳ קלונימוס למלאות מקומו. רש״י מזכירו בפירושו לתלמוד (ביצה כד, ב): „וגם עתה בא אלי מכתב מגרמייש שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה מן רומא ושמו ר׳ קלונימוס ובקי בכל הש״ס״. בגרמייזא נפגש והתידד עם ר׳ שלמה ב״ר שמשון, ונמצאת לפנינו תשובה (הפרדס סי׳ שא) נידון קידושי קטן שבהם חתומים שניהם וחולקים על ר׳ יצחק ב״ר יהודה רבו של רש״י, באו״ז הל׳ ר״ה (סי׳ ערה) הביא מהרוקח לענין מילה בר״ה „ורבנו קלונימוס הזקן איש רומי בבואו למדינת גרמיישא לאחר פטירת ר׳ יעקב ב״ר יקר שאלו ממנו דבר זה והוציא חותם קודש והראה מכתב שכבר נשאל שאילו זו במתא רומי וכתוב בו שאל מר שלמה היצחקי מן רבנא מרנא רב נתן גאון שחיבר ספר הנקרא ערוך וכו׳ והשיב בשם מר יעקב גאון ריש מתיבתא דמתא רומי״. פסקיו ותשובותיו של ר׳ קלונימוס מובאים בספרי דבי רש״י. וגם רש״י בפי׳ לתורה ולנביאים מזכירם (דברים יח, ב, ש״א כה, יח, ופסחים עד, א). קטע שנמצא בסידורנו משם ר׳ קלונימוס (עמ׳ קטו) הובא בפירוש רש״י לתהלים בסתם. ר׳ קלונימוס היה גם פייטן, בסליחתו „אזעק אליך מלכי וקרובי״ הוא מתנה תוקף הצרות והרדיפות בימיו. יש שמיחסים לו את הפירוש לבראשית רבה הנקרא על שם רש״י. מתלמידיו היו בני המכירי ור׳ יוסף קרא. יש שאומרים שר׳ קלונימוס נהרג בגזירות תתנו (עי׳ מבוא לראבי״ה 393 ועוד). יש מיחסים שהיה לו בן בשם תודרוס איש רומי.

47 ר׳ קלונימוס הזקן ב״ר יצחק ב״ר אליעזר הגדול משפירא ומצאצאי ר׳ אבון הגדול. והוא סתם ר׳ קלונימוס הזקן המובא בספרי הראשונים, מעשה הגאונים, הפרדס, וספרי רש״י. ר׳ קלונימוס ישב עד שנת תתנו במגנצא, ניצל שם מהרדיפות וההריגות ועבר לשפירא ונפטר בשנת תתפ״ח לערך. בראב״ן ואור זרוע בהל׳ אבלות מסופר שכשנפטר ר׳ קלונימוס הזקן היתה עיר שפירא במצור והניחוהו זקני שפירא בארון כי לא יכלו לקוברו עד חלפה ימי המצור״. מבניו ר׳ שמואל החסיד — עי׳ בערכו, אביו של ר׳ יהודה החסיד שהיה צעיר ונער בעת פטירת אביו, והוא גדל בביתו של ר׳ אליעזר ב״ר משולם חזן משפירא ולו מסר ר׳ קלונימוס הזקן את סודות התפלה שימסרם לבנו ר׳ שמואל כשיגדל. בכתבי היד נמצאים פירושים רבים ותשובות של רבנו קלונימוס. בספרנו (רנב): אמר הר׳ קלונימוס משום ר׳ יהודה ב״ר קלונימוס. בהפרדס: ר׳ קלונימוס ב״ר יצחק משום ריב״ק.

ר׳ שלמה — עט.

ר׳ שלמה ב״ר יצחק (רש״י)[48] — יא, לח, ע, עג, פג, קט, קפד, קצה, רנה.

ר׳ שלמה הבבלי[49] — פא, קעז.

ר׳ שלמה ב״ר שמואל — נח (ב״פ).

ר׳ שלמה ב״ר שמשון[50] — רמ, רעז.

ר׳ שלמה מטורש — רצג.

ר׳ שמואל[51] — נט, קטז, קמא, רעז.

ר׳ שמואל מאיבראר[52] — קפד.

ר׳ שמואל ב״ר ברוך[53] — קיט, רכג.

ר׳ שמואל מבבינבערק[54] — קלו, רצו.

ר׳ שמואל הכהן[55] — רסא, רעז.

ר׳ שמואל הלוי[56] — רגב.

ר׳ שמואל ב״ר דוד הלוי[57] — רנח, רסא.

ר׳ שמואל ב״ר מאיר[58] — טז, נח, סה.

48 אודות רש״י, ראה ב„ברך המבוא״.

49 ר׳ שלמה ב״ר יהודה הבבלי. פייטן קדמון במאה השמינית לאלף החמישי, ר׳ שלמה המשיך במסורת הפייטנית של הקלירי, ולשונו מוצקה ביותר מעין לשון חידות. חי כנראה באטליה, ואפשר ששמו „הבבלי״ הוא כינוי לעיר רומי. רש״י מביא קטעים מפירושיו (ראה רש״י שה״ש ד, י, איכה א, ו). ר׳ שלמה חיבר וכתב סליחות, הם בנויות במבנה מיוחד, בבתים בני ארבעה ארבעה טורים ושימשו דוגמא לבאים אחריו, וסוג סליחות על משקל זה נקראים על שמו סליחות „שלמנויות״.

50 אודות ר׳ שלמה ב״ר שמשון ראה בכרך „המבוא״.

51 כנראה הכוונה לר׳ שמואל ב״ר קלונימוס החסיד, ראה בסמוך. והמובאה מעמ׳ רעז כנראה הכוונה לר׳ שמואל הכהן— ראה בסמוך.

52 ר׳ שמואל מאיבראר. מבעלי התוספות, וראה למעלה הערה 40.

53 ר׳ שמואל מבאמברג ב״ר ברוך ממגנצא. חי בבמברג ונקרא על שם עיר זו, הוא הגיע להוראה בחיי אביו ר׳ ברוך ב״ר שמואל מחכמי מגנצא בעל „ספר החכמה״ חברם של ר׳ שמחה והראבי״ה, ר׳ שמואל למד אצל ר׳ אליעזר ממיץ ורבנו משולם, ושאל והתכתב עם חכמי דורו, מבין שואליו ידוע לנו רק ר׳ יצחק אור זרוע ור׳ שלמה מוינא ועוד. מבין תלמידיו ידועים לנו המהר״ם מרוטנברג. כן למד אצלו ר׳ אשר ב״ר יעקב הלוי — ראה למעלה בערכו. המביא קטעים ממנהגיו ופירושיו לתפילה ולקוטים מסידורו נדפסו בקי״ס שנת תשי״א כרך כז.

54 הוא ר׳ שמואל ב״ר ברוך מבאמברג — ראה בערכו למעלה.

55 ר׳ שמואל הכהן. מחכמי מגנצא בנו של ר׳ יהודה הכהן בעל „ספר הדינים״, ואחיו של ר׳ מאיר הכהן. והיה חברם של ר׳ יצחק ב״ר משה ור׳ דוד הלוי, וכנראה היה מרבותיהם של בני המכירי. פסקיו נמצאים במעשה הגאונים ובספרי דבי רש״י. הוא נהרג יחד עם בני ביתו בגזירות תתנו, הוא חיבר קינות על צרות תקופתו, וכן נמצאים לפנינו פיוטים ממנו.

56 ר׳ שמואל הלוי. כנראה שהוא ר׳ ב״ר דוד הלוי — ראה בסמוך. ואפשר שהוא ר״ש ב״ר יצחק הלוי מחכמי וורמייזא שהיו מהרוגי גזירות תתנו, ופסקים שלו בראב״ן ובספרי דבי רש״י.

57 ר׳ שמואל ב״ר דוד הלוי ממגנצא. חברו הוא ר׳ יצחק ב״ר יהודה רבו של רש״י, פסקיו מובאים ב„מעשה הגאונים״. ורש״י בסנהדרין צז, ב מזכירו: „כן שמעתי כתוב בשם הר׳ שמואל ב״ר דוד״.

58 ר׳ שמואל בנו של ר׳ מאיר. נכדו של רש״י, הוא הרשב״ם מפרש התורה והתלמוד (נולד בשנת תתנ לערך) והוא אחיו הבכור של ר״ת וריב״ם, הוא למד בטרוייש אצל רש״י ופירש לפניו בתלמוד ובמקרא, וגם פסק בפניו. וכן למד אצל אביו ר׳ מאיר וחכמי לותיר, אח״כ עבר לרמרוג מקום אביו ד׳ מאיר, והוא נקרא בפי הראשונים ר׳ שמואל מרומרוג. הוא כתב פסקים ותוספות ותשובות. לפנינו נמצאו פירושיו לסוף מסכת פסחים, ולמסכת בבא בתרא מפ״ג ואילך. ואצל הראשונים הובאו פירושיו לשאר מסכתות. רבנו שמואל כתב גם פירושים

ר׳ שמואל ב״ר משה[59] — קמב.

ר׳ שמואל ב״ר קלונימוס[60] — פד, פט, קא, קסד, קעו, רכא.

ר׳ שמעון הפייטן[61] — קלו.

ר׳ שמעון ב״ר אברהם כהן — קסז.

ר׳ שמעון ב״ר דוד[62] — רסא.

ר׳ שמעון כיפא[63] — פט, קנג.

לתפילות שהובאו על ידי מחברים ומקבצים יותר מאוחרים. גם הפירוש המובא (עמ׳ נח) לפנינו לענין אשרי בשם „תוספת״, מביא בכ״י רומא 274 (קצא) בשמו: „ואני שלמה ב״ר שמואל מצאתי בפי׳ ר׳ שמואל הצרפתי בן הח״ר מאיר לכך קורא אותה תהילה, לפי שמן תהלה לדוד עד סוף הספר לא תמצא בו אפילו תיבה אחת לשון בקשה אלא הכל לשון שבח הוא״.

59 שם זה לא ידענו כעת את זיהויו. וכן הוא בכל כ״י שלפנינו. אפשר שנשתבש בהעתק הראשון מר׳ שמואל ב״ר קלונימוס — עי׳ בערכו.

60 ר׳ שמואל ב״ר קלונימוס ב״ר יצחק ב״ר אלעזר הגדול מצאצאי ר׳ אבון הגדול, ואביו של ר׳ יהודה החסיד, מחכמי אשכנז, הוא היה גדול בתורתו במידותיו וקראוהו ר׳ שמואל החסיד, נוסף על תורתו למד וכתב בסודות ונסתרות והיה נודע לקדוש ונביא (הרוקח בסוף תשובת מהר״ם מרוטנברג דפוס פרג, שו״ת רש״ל סי׳ כט) ונאמר עליו כי עלה לרקיע. אביו היה ר׳ קלונימוס הזקן — ראה לעיל בערכו. גר במגנצא עד שנת תתנ״ו, ובעת הגזירות עזב את עיר מולדתו ותקע אהלו בשפירא ושם נולד לו בנו ר׳ שמואל החסיד. כשנפטר אביו ר׳ קלונימוס בשפירא, נשאר ר׳ שמואל נער צעיר, והוא גדל בביתו של ר׳ אליעזר ב״ר משולם חזן משפירא (ראה עליו כתבי ר״א אפשטיין ה״א עמ׳ רמט הערה 7, וראה גם מאמרי ב„סיני״ כרך סט אב־אלול תשלא עמ׳ רז. כאן עלי לציין כי המובא בסידורנו עמ׳ כג: „לפי שהפרות כששרו אמ׳ שני מזמורים אלו וכו׳״, במחזור כ״י ששון אהל דוד ח״ב 947 קטעים אלו „מפי ר׳ אלעזר ב״ר משולם״). ר׳ קלונימוס לפני פטירתו מסר את „תיקון התפילות״ וכן סודות התפילה לר׳ אליעזר ב״ר משולם וציוה עליו למסרו לר׳ שמואל אחר שיגדל ויהיה לאיש. ר׳ שמואל הקים ישיבה גדולה, בין תלמידיו היו בניו ר׳ יהודה ור׳ אברהם, ונכדי אחיו ר׳ מאיר ב״ר קלונימוס שחיבר פירוש על המכילתא והספרא, ר׳ דוד ב״ר קלונימוס שגר במינדבורג ורבו של הר״ש משנץ, ור׳ יהודה ב״ר קלונימוס בעל יחוסי תנאים ואמוראים. ר׳ שמואל יצא לגלות מרצון, כנראה שנדד עד צרפת. לפי האגדה נפגש עם רבנו תם, וכן הגיע עד לנרבונא ונפגש שם עם הראב״ן (ראב״ן קטז). רבנו שמואל חיבר ספרים בנגלה ובסוד (והובא גם בתוס׳ יבמות סא, ב ד״ה וכן, סוטה יב, א ד״ה חמר). וכן סידר „תיקון ופירוש התפילות״ שמסרם לר׳ יהודה החסיד ותלמידיו ר״י ב״ר קלונימוס אבי הרוקח ור׳ אפרים מבונא ועוד, (ראה גם ערוה״ב ח״ד עמ׳ 83 ואילך). בהמשך הימים נקראו פירושים רבים שלו על שם בנו ותלמידיו. והם מובאים בשמו בסידורי חסידי אשכנז וסידור הרוקח. וכן הובאו ממנו ב„ספר חסידים״, וכן חיבר ההושענא „כהושעת אב המון״, ויש מיחסים אליו את שיר היחוד.

61 ר׳ שמעון הפייטן. הוא ר׳ שמעון ב״ר יצחק מקדמוני הפייטנים באשכנז, פיוטו „אי פתרוס בעוברך״ (עמ׳ קלו) הובא ב״פיוטי ר׳ שמעון ב״ר יצחק (הברמן תר״ץ עמ׳ לח), הוא נולד במגנצא (ד״א תש לערך) היה חברו הגדול של רגמ״ה ולמדו ביחד. והוא מכונה „הגדול״, ויש שקראו לו השמעוני. על פי אגדה היה מזרע דוד המלך ונשא אשה מגדולי המלכות, מראהו כמלאך ה׳ צבאות והיה מלומד בנסים. בפנקסי הקהילות נאמר עליו „שטרח בעבור הקהילות והאיר עיני הגולה בתורתו״. הוא חיבר פיוטים ונשארו ממנו פסקים ומנהגים. גם קרובות — סדר פיוטים לשמונה עשרה, ליום טוב שני של גליות, שר׳ אליעזר הקלירי לא חיבר להם. רבי שמעון נפטר במגנצא, ומסופר כי „אחרי מותו יצא מעין נובע ממראשותי קברו״, בשנת תרפ״ו נתגלה קברו במגנצא, ושתי מצבות נמצאו על קברו, אחת עתיקה ועליה חרות: „זה קבר רבנא שמעון ב״ר יצחק נשמתו לחיי עד״, ועל המאוחרת כתוב: „האבן הזאת תהי לעד למען ידעו דורות הבאים למצא פתח המערה מן המאה״ג מהור״ר שמעון הגדול זצ״ל תנצב״ה״.

62 לא ידוע לי כעת זהויו של ר׳ שמעון זה. ואפשר שיש לתקן: „ר׳ שמואל״ ב״ר דוד. ראה בערכו.

63 אודות ר׳ שמעון כיפא, ראה בכרך ה„מבוא״.

ר׳ שמעיה[64] — רכח.
ר׳ שפטיה — קכז.
תשובות הגאונים — עג, פד, פח, קיד, קכב, קכג, קלו, קמ, קמג, קמו, קסט, קעו, קעז, קפד, קפז, רנב, רעב, רעד, ערה.
תשובות של אנשי ארץ ישראל — רפ.

64 ר׳ שמעיה היה תלמידו של רש״י, למד אצלו יחד עם חברו ר׳ שמחה מוויטרי והם סידרו וערכו את פסקי הלכותיו של רבם הגדול. על תולדותיו ומקום מקוריו של ר׳ שמעיה לא ידוע לנו כלל. יש מיחסים אותו כנכדו של רש״י (ע״פ מרדכי חולין רמז תשכ״ה: וכן כתב רבינו שמעיה בן בתו שהוא עצמו שאל לרש״י והתירה, אך יש מתקנים „בן ביתו״), ויש שמיחסים אותו לחותנו של אחד מנכדי רש״י (ע״פ סה״י מק״נ 157 שכתב: „ואחר שפרשתיו נמצאת התשובה בכרך (הדברים) [הרב ר׳] שמעיה חמיו של רבנו אחי שהביא עמו״), ואפשר שהיה חותנו של הרשב״ם. ר׳ שמעיה השלים פירושים של רש״י על התורה, וליחזקאל (ראה רש״י יחזקאל מב, ד), והראשונים מביאים רבים מפירושיו. פירושי ר׳ שמעיה למסכת תמיד ומידות נדפסו בזמן האחרון. ר׳ שמעיה כתב גם פירושי פיוטים „יסוד ר׳ שמעיה״, י״א שבנו ר׳ משה ערך את ספר האורה — ראה למעלה בערכו. וראה עליו כתבים לר״א עפשטיין ח״ב עמ׳ רעא, מבוא לראבי״ה עמ׳ 415 ועוד.

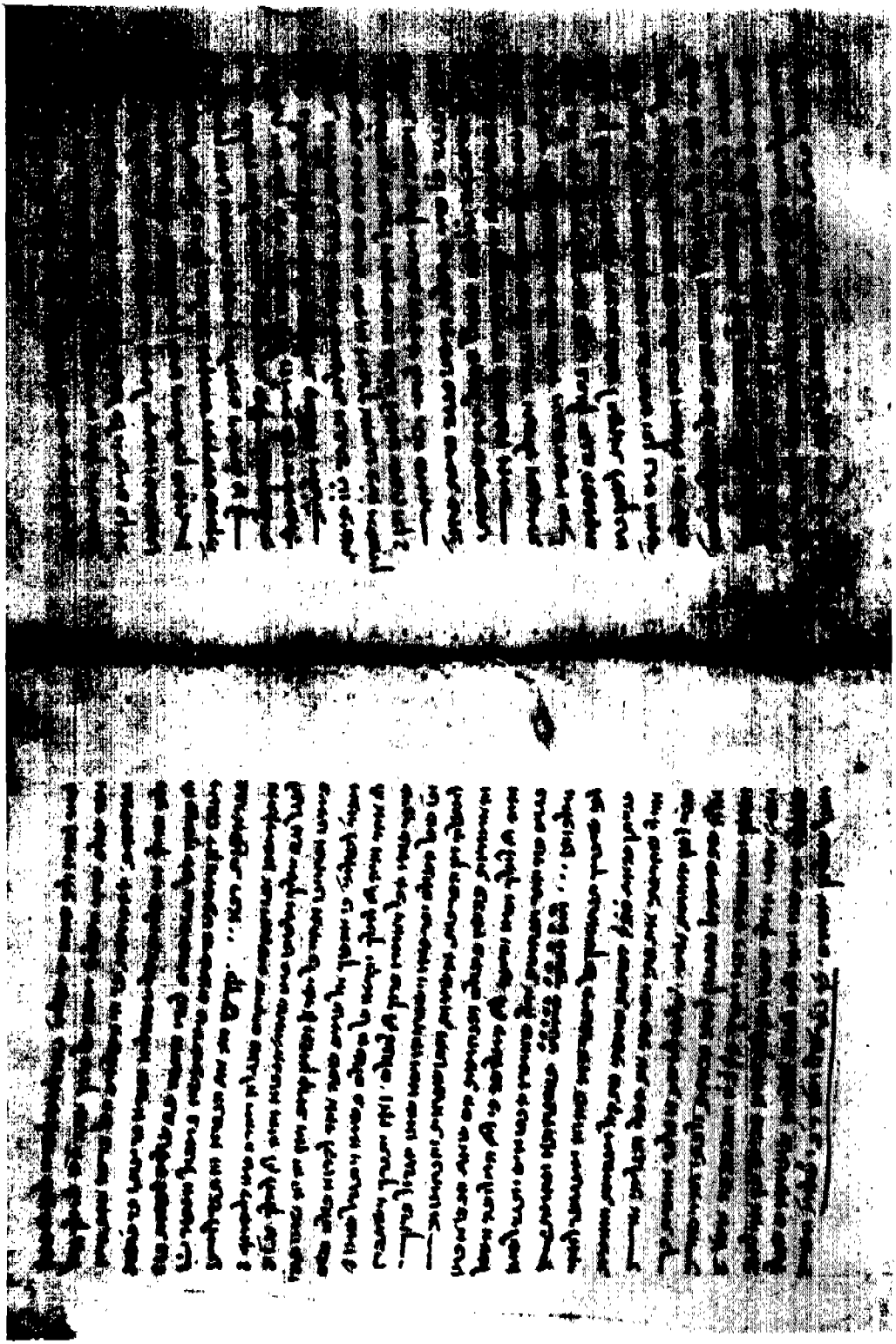

סידור ר׳ שלמה כ״י אוקספורד מס׳ 794

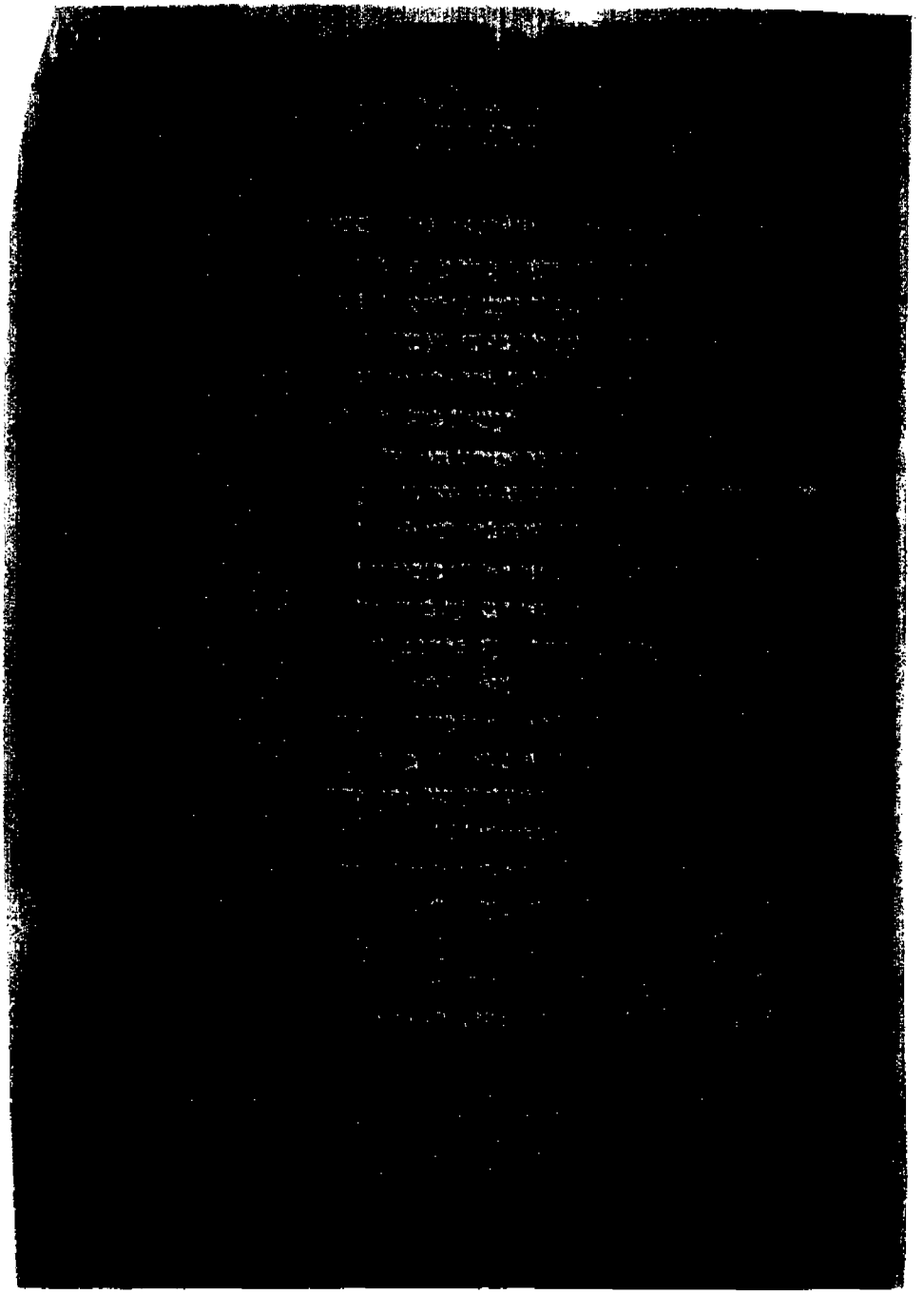

סידור חסידי אשכנז כ"י אוקספורד מס' 649

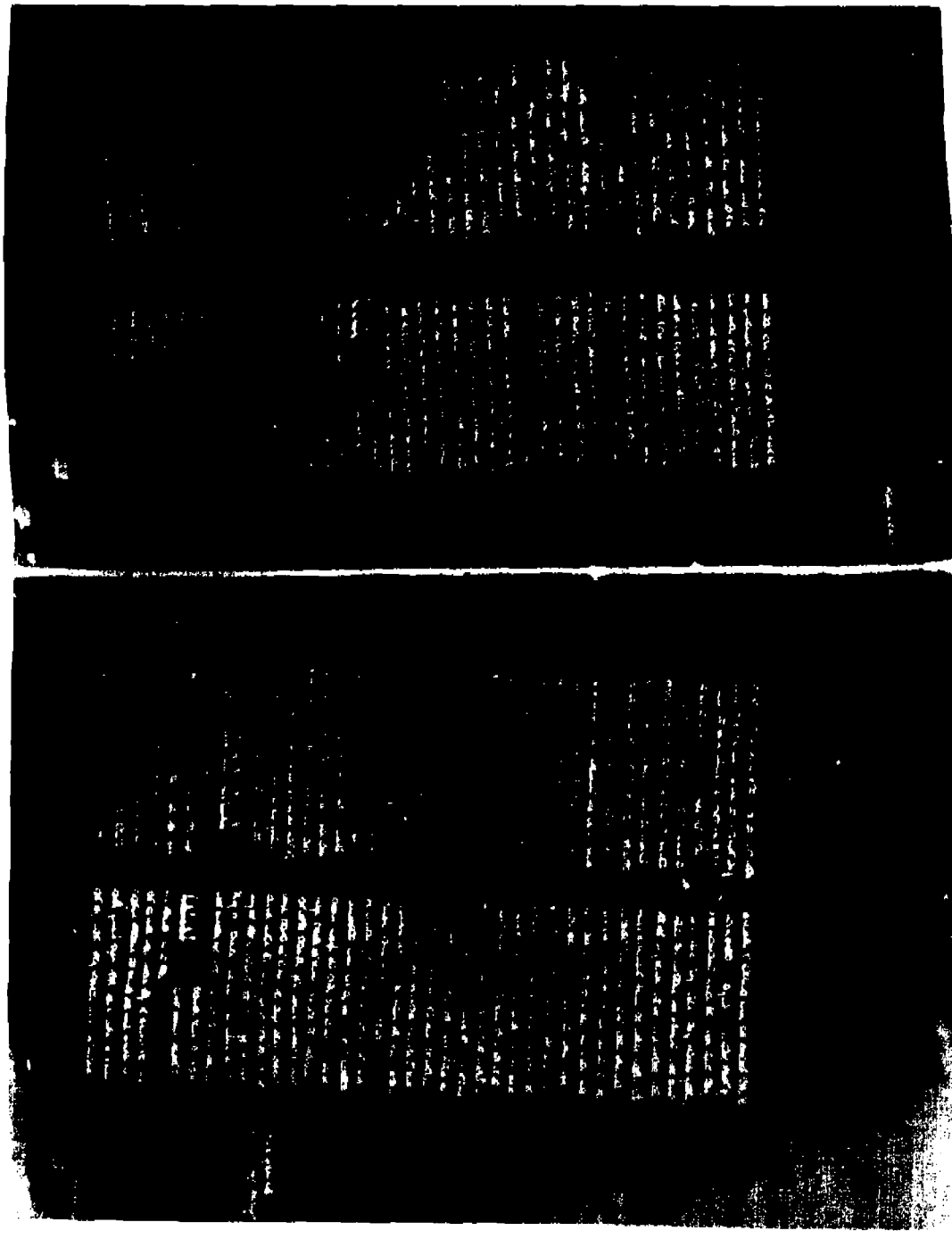

סידור חסידי אשכנז כ"י קויפמן מס' 399

[illegible]

סידור רבנו שלמה ב״ר שמשון מגרמייזא
וסידור חסידי אשכנז

[א] מאה ברכות

תנו [1] רבנן [2] מאה ברכות חייב אדם לומ׳ בכל יום, שנ׳ [3] ועתה ישר׳ מה יי׳ אלה׳יך שואל מעמך, אל תקרי מ(א)ה אלא מאה [4], כלומ׳, מאה ברכות שואל מעמך. וכולן נפרש במקומן [5]. אמ׳ ר׳ יוחנן אנשי כנסת הגדולה תיקנו להם לישראל סדר ברכות ותפילות קדושות והבדלות [6].

[ב] על נטילת ידים

ברכה ראשונה על נטילת ידיים [7], בשכר [8] תפילה. משום דצריך אדם ליטול ידו לתפילה כדאמ׳ [9] לגבל ולתפילה ארבעה מילין [10], שצריך לילך אחר מים עד ארבעה מילין ליטול ידיו לתפי׳, משום היכון לקראת אלהי׳

1 פתיחה זו אצל קדמונים, ראה סידור ר׳ עמרם גאון השלם עמ׳ כה, א, ומשם ברוב הסידורים. עי׳ מחזור ויטרי וסידור רש״י בהתחלה, הפרדס (הוצאת עהרענרייך) סדר תפילות עמ׳ שיח, שבלי הלקט השלם סי׳ א, המנהיג דיני תפלה א, תניא, ארחות חיים דין מאה ברכות, וכל בו. סידור כ״י מינכן מס׳ 393 = סכי״ם מתחיל מסימן ו׳ ומשם התחלנו להעתיקו. ועד סימן זה הוספתי בהערות התוספות של כ״י אוקספורד מס׳ 640, = כי״א, וכ״י קופמן מס׳ 399 = כי״ק. את סידורנו = סר״ש, תקנתי בהערות ע״פ כ״י הנ״ל שבאו לידי אחר כך, ולכן לפעמים אני מביאם לאחר שכתבתי הערותי. או שהוספתים בפנים בסוגרים. 2 מנחות מג, ב: תניא היה ר׳ מאיר אומר חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום שנאמר ועתה וכו׳. 3 דברים י, יב. 4 לפנינו בנוסחת הגמרא אינו, אבל בנוסחת הראשונים נמצאה במנחות שם, עיין דק״ס שם עמ׳ 103 הערה ב׳, וראה גם תוספתא ברכות פ״ו (פ״ז) הכ״ד, ירושלמי סוף ברכות, ילקוט שמעוני בלק סוף רמז תשסו, ילקוט המכירי תהלים סי׳ קיט (עמ׳ 230), וראה ציונים למעלה הערה 1 רי״ף ברכות עמ׳ מד, ב. גאוניקה עמ׳ 114, בה״ג ברכות עמ׳ 24 ב, העתים סי׳ קצה, רגמ״ה רש״י ותוס׳ מנחות שם, ערוך ערך מאה, אור זרוע ח״א אלפא ביתא אות כ׳ סי׳ לב, האשכול (הוצ׳ אוע׳) ח״א עמוד ו׳, יחוסי תנאים ואמוראים אות חייא (עמ׳ רסו־ט), ספר הרוקח סי׳ שכ, העטור ח״א הל׳ ציצית עז, ב. סהמ״צ לרמב״ם שורש ראשון הראבי״ה ח״א סי׳ קמו (עמ׳ 140), שו״ת ר״א בן הרמב״ם סי׳ פג (הוצ׳ פריימן עמ׳ 125) הרא״ה פ״ט דברכות, מאירי שם דף ס, ב, רבנו ירוחם נתיב יג ח״א יט, א. אבודרהם סדר תפלות של חול (כט, א ירושלים), שו״ת תשב״ץ ח״ב סי׳ קסא, בעל הטורים במדבר פי״ב, כא, מבא לתנחומא בובר (= תנ״ב) עמ׳ פז. פסיקתא זוטרתא שלח קיג ב, חמדת הימים פרשת עקב מד, ב, ועוד. וראה הפירוט לקמן בסיום התפילה. 5 ראה להלן סי׳ נג. 6 ברכות לג, א ושם: מכדי כי משי ידיה לימיה תקנו להם לישראל ברכות ותפלות קדושות והבדלות. 7 שם ס, ב כי משי ידיה לימיה ברוך אקב״ו על נטילת ידים, וראה סדרע״ג שם (וגאוניקה שם ובאוצה״ג ברכות שם) שמנו ברכה זו ראשונה אע״פ שברכת אלקי נשמה קודמת מיד כשפוקח עיניו ראה בסמוך מ״מ נטילה קודמת הואיל וידיו מלוכלכות ראה להלן. 8 אולי יש לתקן: בשעת. ואפשר שהיה כתוב בש׳, כלומר בשביל, ופתר המעתיק בטעות בשכר. [ובכי״ק לנכון: בסדר]. 9 פסחים מו, א חולין קכב, ב: לגבל ולתפילה ולנט״י ד׳ מילין. 10 כפי׳ הערוך ערך גבל ג׳ הובא

ישראל [11]. ועוד, שהתפילות כנגד תמידין תיקנום [12], וכתי׳ [13] בבואם אל אוהל מועד ירחצו מים ולא ימותו, לפיכך מתחילין סדר ברכות בנטילת ידיים [14]. ותו דאמר׳ [15] כל הנפנה ונוטל ידיו וקורא קרית שמע ומתפלל מעלה עליו הכתו׳ כאילו הקריב קורבן, שנ׳ [16] ארחץ בניקיון כפי (וגו׳) ואסובבה אל [17] מזבחך לעד [18].

וסמכו ליה אשר יצר משום דאמרינן [19] הנצרך לנקביו אל יתפלל, היכון לקרא׳ אלה׳יך ישראל. וכשאדם עומד בשחרית נצרך הוא ונוטל ידיו ומברך על נטילת ידיים, כדאמ׳ [20] נוטל אדם ידיו בשחרית ומתנה עליהן כל היום, אלמ׳ קרויה נטיל׳.

[ג] אשר יצר

ואחריה צריך לברך אשר יצר, כדאמר׳ [1] הנכנס לבית הכסא אומר התכבדו מכובדים וכו׳. וכדנפיק אומ׳ אשר יצר, ואנשי כנסת הגדולה תיקנו לומ׳ כל ברכה בשעתה [2]. ואחרונים תיקנום לאומרם כולן יחד כסדר הברכות, כדאמ׳ נמי גבי הבדל׳ [3] ר׳ מכנסן, שהיה סודר ברכות בשמים ונר עם הבדלה על הכוס, ור׳ חייא מפזרן שכשהיה רואה את האש היה מברך בורא מאורי האש, וכשהיה מגיע לבשמים היה מברך עליהם, ועל הכוס היה אומ׳ הבדלה, ואנן מסדרין להו לברכות יחד כו׳.

את האדם בחוכמה, ומה היא החוכמה, שצרר ה״י רוחו בקרבו כדכת׳ [4] ויצר רוח אדם בקרבו, שאעפ״י שהוא עשוי נקבים חלולים אין רוחו יוצאה ממנו, לפי שצארה בקרבו. שהנוד הזה שהוא חלול, אם יש בו נקב בחרירה [5] של מחט כל [רוחו] יוצאה ממנו, והאדם עשוי נקבים חלולי׳ ואין רוחו יוצאה [6]. ולא עוד אלא שנקבים לרפואתו של אדם הן [7]. וגלוי וידוע לפניו, שאם יפתח אחד מהן יותר מזיע שמשלשל או יסת׳ בטו׳ [8] צר אי איפשר להתקיים [9], הא למדת שהן של רפואה, וזהו שיצא [10]

בתוס׳ שם, וראה רש״י ותוס׳ ברכות טו, א. 11 עמוס ד, יב, ועיין שבת י, א. והמקור בסדרע״ג שם: כשניעור אדם משנתו ירחץ פניו כו׳ לקיים מה שנא׳ הכון וגו׳, ומתחיל לברך על נט״י. 12 ברכות כו, ב. 13 שמות ל, כ, וכך צריך ליטול קודם תפילה. 14 ראה ספר המכתם ברכות שם עמ׳ קכ: ותכף שנעור נתקנה (ברכת אלקי נשמה) לברך אותה אלא שלא נהגו כן מפני שהוא ערום ועוד שאין ידיו נקיות. 15 שם טו, ב. 16 תהלים כו, ו. 17 צ״ל: את. 18 צ״ל: ה׳. 19 ברכות כג, א. 20 חולין קו, ב.

1 ברכות ס, ב, וראה גם תנחומא פקודי ג, הוי ברוך אשר יצר את האדם בחכמה. והשווה תרגום יחזקאל כח, יג. 2 כשטת הראשונים והרמב״ם פ״ז מהל׳ תפלה ה״ז וה״ט ובסדרע״ג שם: לברך כל אחת ואחת בשעתא אי אפשר וכו׳ ועיין מחז״ו עמ׳ ג׳ וש״נ וטור סי׳ מו. 3 פסחים נד, א. 4 זכריה יב, א. 5 = כחרירה. 6 כלומר עניין החכמה מוסב על ובראו בו נקבים שזו חכמה שבראו בו נקבים הרבה ואעפ״כ הרוח בקרבו, וראה פירוש רש״י ברכות שם, ולהלן על החתימה. 7 ראה מכתם ברכות שם (גנזי ראשונים עמ׳ קיט) ואבודרהם ברכות השחר (עמ׳ לח הו׳ ירושלים). 8 קשה לקריאה. ובכי״ק: נעצר. 9 אפשר שספרנו לא גורס גי׳ הרי״ף: אפילו שעה אחת. ויש בזה חילוקי נוסחאות. 10 צ״ל: שיצר.

בחכמה [11], לפיכך מסיים בה רפואה [12] כל בשר ורב ששת אומ׳ מפליא לעשות, ואמרינן למרינהו לתרוייהו [13] ולמה תיקנו לומ׳ כן [14], והטעם מפורש בבראשית רבה [15], דריש, כי גדול אתה עושה נפלאות [16] הנוד הזה אם יש בו בחרירה [17] של מחט נקב [18] כל רוחו יוצאה ממנו, והאדם הזה נקבים וחלולים ואין רוחו יוצאה הימנו, הרי גדול אתה ועושה נפלאות שזהו פלא גדול [19].

[ד] אלהי נשמה

וברכה ג׳, אלה״י נשמה וכו׳. וחכמים תקנוה לומר, כשמקיץ משנתו כדאמר׳ [1] כי מתעורר לימא אלהי נשמה וכו׳, והטעם כדאמרינ׳ בברא׳ [2] רבא [3], אם ישים אליו לבו ורוחו ונשמתו אליו יאסוף [4], אם ישים אלהים לבו לאדם להמיתו, רוחו כבר היא בידו מבערב, בידך אפקיד רוחי ונשמתו אליו יאסוף למעלה [5] כבר יגוע כל אדם יחד אלא בשעה שהוא ישן מחמ(ת)[ם] [6] את הדם כדי שלא יצא [7] וימות, ור׳ לוי אמר חוזרת אליו רוחו ונשמתו ואין [7*] יאסוף, שהנשמה חוזרת לתוך הגוף, ולפיכך על כל נשימה שאדם נושם, צריך לקלס להקב״ה, מה טעם כל נשמה תהלל יה [8], על כל נשימה [9], אפילו [10] שברכה זו נתקנה לומ׳ כשמקיץ [11], הקדימוה מיד אחר אשר יצר, שהיא לאחר שנתנה [12] כדאמ׳ [13] טהורה בראתה כשהקב״ה

11 ג׳ תיבות אלו מהגליון, וחסרים בכי״ק. 12 אפשר שצ״ל: רופא, וכן בכי״ק. 13 ברכות שם: רופא כל בשר ר״ש אומר מפליא לעשות אר״פ הלכך נמרינהו לתרוייהו. 14 נוסף בגליון. 15 פרשה א, ג, ראה תוס׳ ברכות שם ד״ה מפליא, תוס׳ ריה״ח ראו״ש ומכתם ושם ציינתיו. וראה בשבה״ל השלם סי׳ ג שכתב כן בשם מצאתי בשם רבנו שלמה זצ״ל, ואולי נתכוין לכאן. מיהו גם בסידור רש״י אות תנח (עמ׳ 231), האורה ח״ב סי׳ סד, או״ה סי׳ נט, נמצא כן, וע״ע ראבי״ה ח״א סי׳ קמו עמ׳ 139. 16 תהלים פו, י. 17 אם נקרא: כחדידה, הוא מלשון חוד. ואם: כחרירה מלשון חור, ראה כלים פי״ג מה מחט שנוטל חרירה, ועיין ערוך ע׳ חרד. 18 הוסף בגליון. 19 בכי״ק יש כאן הוספה מ„יליכ״ה״ וקשה לקריאה.

1 ברכות ס, ב כי מתער אמר אלקי נשמה. וראה ראשונים הנ״ל למעלה. 2 בכ״י קצת קשה לקריאה אבל כן נראה לקרא = בבראשית רבתא. 3 בראשית רבה פרשה יד, ט (תאו׳ עמ׳ 133): אם ישים אליו לבו ורוחו ונשמתו אליו יאסוף בגופו כבר תגווע כל אדם, אליו בשעה שאדם ישן נשמה מחממת את הגוף שלא ישום וימות כו׳, ר׳ לוי בשם ר׳ חנינה חזרת עליה על כל נשימה ונשימה שאדם נושם צריך לקלס להקב״ה מה טעם כל הנשמה תהלל יה (תלים קנ, ו) על כל נשימה ונשימה, ועי׳ ילקוט המכירי תלים קו יח, יל״ש קהלת רמז תתקסט, שבה״ל סימן ב׳ בשם בר״ר. 4 איוב לד, יד. 5 ראה מדרש תלים מזמור כה אות ב: אליך ה׳ נפשי אשא זה שאמר הכ׳ בידך אפקיד רוחי וכשהוא ישן הוא יגע ומשלים נפשו ונפקדת ביד הקב״ה ולשחרית היא חוזרת לגופו בריאה חדשה. ובאליהו רבה פ״ב (עמ׳ 8) בכל יום רוחו של אדם ניטלת כו׳ ולבקר מחזירין אותה עליו ובר״ר פע״ח, א. 6 כן צריך לתקן [ובכי״ק: מחממת]. 7 בכי״ק וייצן. 7* בכי״ק: אליו יאסוף. 8 תהלים קנ, ו. 9 כלומר כל נשימה ונשימה חייבת להודות. 10 אולי צ״ל: אע״פ [ובכי״ק: לפי]. 11 ברכות שם כי מתער וכו׳, וראה למעלה. 12 אולי יש לתקן: שנתו. 13 ראה

נתנה בגוף, היא טהורה שלא חטאתה עדיין[14]. אתה יצרתה שיצרתה בקרבי[15]. נפחתה, [שנא׳] ויפח באפיו[16]. משמרה בקרבי, כדכת׳[17] ופקודתך שמרה רוחי, מה שאני (מה שאני)[18] מפקיד בידך, כדכתי׳[19] בידך אפקיד רוחי, אותה פקידה שומרת רוחי. לטלה ממני בשעת מיתה[20]. מודה אני לפניך וכו׳ על שהחז(י)רתה בקרבי[21], כדאמ׳[22] שצריך להלל ולהודות כדכתי׳[23] כל הנשמה תהלל יה. המחזיר נשמות[24] בכל יום. לפגרים, שהם כמו מתים[25], כשישנים הרוח ביד הקב״ה היא, כמו שאמרנו[26].

[ה] ברכות השחר

לאחר שיקיץ ושומע את התרנגול קודם פקוחת[1] עיניו[2], תיקנו לברך אשר נתן[3] לשכוי בינה[4]. ושכוי זה תרנגול[5], לפיכך סידרוהו אחרי ברכת נשמה[6], וכיון שהתחיל בברכת בינה יברך מיד[7] שלא עשאני גוי, ואשה ועבד[8] שמבחין בין טוב לרע, וידע שישראל יש להם שכר יותר מגוי ואשה ועבד וגם[8*] חשוב טפי[9]. ואילו [ג׳] ברכות תניא במנחות בפר׳ התכלת[10] תניא אמר רב יהוד׳[11] ג׳ ברכות חייב אדם[12] לברך בכל יום שלא עשאני

למעלה הערה 7 והערה 14. 14 עיין נדה ל, ב ונשמה שנתן בך טהורה היא אם אתה משמרה וכו׳, ובברכות י, ב אף הנשמה טהורה, ושבת קנב, ב מה הוא נתנה לך בטהרה. 15 [בכי״ק: בקרבו] ע״פ זכריה יב, א ויוצר רוח אדם בקרבו. 16 בראשית ב, ז. 17 איוב י, יב. 18 מיותר. 19 תלים לא, ו. 20 ראה אבודרהם (עמ׳ לט): פי׳ ליום המיתה שנאמר (קהלת יב, ז) והרוח תשוב. 21 כנראה שזה ביאור ולא מנוסחת הברכה. 22 ראה למעלה מבר״ר, ובדברים רבה ספ״ה, טו: ובבקר הוא מחזיר לכל אהד ואחד את נשמתו. 23 תלים קנ, ו. 24 ראה סנהדרין קח, א: בשעה שהקב״ה מחזיר נשמות לפגרים מתים, ושם על העתיד. אבל רבנו מפרש דבברכות השחר הכוונה על חזרת הנשמה בכל יום שנשמתו פורחת וחשוב כמת, ראה ברכות נז, ב שינה אחת משישים שבמיתה, ובב״ר פמ״ד נובלות מיתה שינה. 25 מלכים ב׳ יט, לה: והנה כלם פגרים מתים, וכן ישעי׳ לז, לו: פגרים מתים. 26 למעלה מבר״ר. בכי״ק יש כאן הוספה: רבנו אפרים יליכ״ה אמר ר׳ פנחס ממה שאנו חייבים לך ואנו מפקידים בידך כל נשמותינו בכל [לילה] ואתה מחזירן לנו [בכל] יום מודים שאתה אלקים צדיק. אתה נטלת ממני ואתה החזרת לי ואתה עתיד, כן גרסינן בירוש׳. לא גרסינן מתים, לא גרסי׳ מלך כל המעשים.

1 צ״ל: פקיחת, ובכי״ק: פתיחת. 2 ברכות ס, ב כי שמע קול תרנגולתא לימא ברוך אשר נתן לשכוי בינה כו׳, כי פתח עיניה לימא ברוך פוקח עורים, ומבואר שברכת בינה לפני פקיחת עינים. 3 כנוסחת הגמרא לפנינו וכ״ה נוסחאות של אשכנז, אבל ג״ הרי״ף ועוד: שנתן. 4 השווה איוב לח, לו: מי נתן לשכוי בינה. 5 ראש השנה כו, א דקרו לתרנגול שכוי, וראה תלמידי ר״י וראו״ש ברכות שם. 6 כיון שזו תחילת יקיצתו. 7 בטור סי׳ מו כתב שבסידורי אשכנז כתובים אלו ג׳ ברכות מיד אחר נותן לשכוי וכו׳. 8 ראה להלן המקור, וסדר זה גם בסידור רס״ג עמ׳ פט, אשכול (אלבק עמ׳ סו) רמב״ם פ״ז מהל׳ תפלה ה״ו, ועוד. 8* בכי״ק: לא. 9 בתוספתא וירושלמי — ראה בסמוך —: גוי שנאמר (ישעיה מ, יז) כל הגויים כאין נגדו כו׳, ועיין ספר המנהגות לר״א מלוניל (תש״ר אסף עמ׳ 141) וטור שם. 10 מג, ב: תוס׳ ברכות פ״ו (כי״ע פ״ז עמ׳ 38, וראה ת׳ כפשוטה שם עמ׳ 119), ירוש׳ ברכות פ״ט ה״א, פרקי דרבנו הקדוש (גרינהוט עמ׳ סו). 11 כנוסחת הגליון שם, וכן בתוספתא וירושלמי שם, וראה שו״ת ר״א בן הרמב״ם סי׳ פג (פריימן עמ׳

גוי, דלא ש׳ [13] במצות [14] כלל ואין (לא) [לו] [15] שכר בעמלו, אבל אני יש לי שכר, ושלא עשאני אשה, שאינה בכלל המצות [16], ואין לה שכר כל כך, [ושלא עשאני עבד] [16]* ואע״פ שהעבד שייך בכל המצות שהאשה [שייבא] מיהו זיל טפי [17] שאש [17]* צריך לברך שלא יזלזלו.

ואחרי כן [חוזר] לברכותיו הראשונות [אחרי] שמקיץ, מגביה שפלים [18], שכשומע קול תרנגול ומברך [18]* ממנו בין יום ובין לילה, מגביה (עומד) [עצמו] לישב על מטתו ומברך מגביה שפלים, ואחרי כן פוקח עיניו [19] ומברך פוקח עיורים [19]*, ואחר פיקחות עיניו מלבי׳ לבישתו ומברך מלביש עירומים [20]. ואחר לבישתו עומד על רגליו ומברך ז[ו]קף כפופים [21], ואחר זוקפו [ו]מבקש לצאת לחוץ ומברך, מתיר אסורים [22], לפי שהיה כמו אסור כל הלילה בתוך ביתו, וכשפושט רגליו [להלך על הארץ יברך רוקע הארץ על המים, כלומר להילוך בני אדם. כשמתחיל] [22]* לילך, מברך אשר הכין מצ[ע]די גבר [23], לפי שכת׳ [24] מצעדי גבר מיי׳ כוננו ואדם מה יבין דרכו. ש[ה]אדם [25] אינו מבין מה יהיה דרכו באותו היום, אלא לפי מה שיכין לו הקב״ה. וכיון שצריך לצאת ולילך לדרך צריך לנעול מנעליו, וכשנעול(י)ן מברך שעשית לי כל צרכיי [26], מנעלים לרגלי שלא יגפו. ואזור [27] עצמו באיזורו כמנהג יוצאי דרכים, כדכת׳ [28] מותניכם חגורים, ואומרים במכילתי׳ [29] מכאן יוצאי דרכים שיהיו זריזים, מברך, אוזר ישראל

121). 12 ראה נוסחת התוספתא שם. 13 = שייך. 14 עיין רש״י מנחות שם ד״ה כולי. 15 כך נראה לתקן. 16 תוס׳ וירוש׳ שם, והכונה שאינה חייבת כמו האיש, ואולי יש לתקן: בכל המצוות, ועיין מאירי ברכות שם וראבי״ה סי׳ קמו שגרסו כן בתוספתא, ראה ת׳ כפשוטה שם עמ׳ 121 ד״ה חייבת. 16* הוספתי ע״פ כי״ק. 17 מנחות שם: היינו עבד היינו אשה, עבד זיל טפי. 17* אולי צ״ל: מאשה, ובכי״ק מקוצר: ושלא עשאני עבד דלא ניתו לזלזלו ביה, ויש שם הוספה: רבנו אפרים יליכ״ה, הנך ברכות מיתנן בברייתא לסרוגין מקמי ברכת נטילת ידים, והפכינהו רבנן הגאונים וקבעינהו לפני נטילת ידים, ולאמרינהו כולהו בבת אחת משום דאמרי רבנן (ברכות טו, א) הרוצה שיקבל עליו עול מלכות שמים שלימה יפנה ויטול ידיו ואחר כך יתפלל משום הכון לקראת אלוקיך ישראל. 18 ברכה זו ליתא בגמרא וכתבוה גאונים, עין סידור רע״ג השלם עמ׳ לא, סדרס״ג עמ׳ פח, בה״ג סוף פ״ט דברכות (יב, ג), ר׳ נטרונאי גאון גאוניקה ח״ב עמ׳ 115, מחז״ו עמ׳ 57, העיטור ח״ב שער אדם, הרוקח סי׳ שכ, ועיין בשבה״ל סי׳ ד שכתב: שר׳ עמרם גאון הסיר מגביה שפלים, ובשו״ת הר״א בן הרמב״ם שם (פריימן עמ׳ 123) ברכות שלא ידענו להם עיקר ולא זמן כמו מגביה שפלים. ובאבודרהם שחרית של חול ופירושה: אבל נוהגים לומר ברכה אחרת שאינה נזכרת בגמרא מגביה שפלים, ועי׳ ב״י סי׳ מו. 18* בכי״ק: ומבחין. 19 בכי״ק: עיניו לראות היום. 19* ברכות שם. 20 שם, וראה בסמוך. 21 שם. 22 כך גי׳ רבנו בגמרא שם, אבל הרבה ראשונים לא גרסו כן עיין טור שם, וראה גם המפרש למחזור רומא בעל קמחא דאבשינא וד״א רבה פי״א וגי׳ הגר״א שם. 22* הוספתי ע״פ כי״ק, ואע״פ שאין זה לשון סידורנו, בכל זאת הוספתי כיון שגיכר שחסר כאן מחמת הדומות. 23 ברכות שם, והגי׳: אשר הכין כ״ה בהרבה ראשונים. 24 משלי כ, כד: מה׳ מצעדי וגו׳. 25 התיקונים בסוגריים הם הוספות בכ״י שנתלו על גבי האות. 26 שם: כי סיים מסאניה לימא ברוך שעשה לי כל צרכי ובגי׳ הרי״ף והרמב״ם שם ה״ו, מחז״ו עמ׳ 57: שעשית וגו׳ גי׳ כי״מ, וכן במחזור לבני רומא. 27 אולי צ״ל: ואוזר. 28 שמות יב, יא. 29 מכלתא

בגבורה [30], וגבי אזירה שייך גבורה, כדכתי׳ [31] נאזר בגבור׳ וכת׳ [32] אאזרך ולא ידעתי. וכת׳ [33] ותאזרינו חיל למלחמה. ואחרי [34] כן רוחץ עיניו ומברך, המעביר שינה מעיני [35].

ולפי [35*] שיוצא בין בני אדם לישא וליתן כל היום עמהם, צריך לבקש רחמים שיתרגל לתור׳ וידביק למצות [36], ולא יעבור עליהם לבוא לידי חטא, ושיהא חינו בעיני כל רואיו, ולפי שאומר בה בעיניך ובעיני כל רואיי כוללה אצל המעביר שינה מעיני, ותגמליני [37] לחסדים טובים, כמו שהבטחתנו [38] ורב טוב לבית ישראל אשר גמלם ברחמי׳ וברו׳ חסדיו, ומסיים גומל חסדים לעמו ישראל [39], כדכת׳ [40] ,לבית ישראל׳, וחוזר ומבקש שתציל׳ מעזי פנים רשעים, מעזות פנים [41] שלא ארשיע [42].

[ו] מקדש שמו ברבים

כי [1] לא על צדקותי׳ [2]. כי אין בנו צדקה. אלא על רחמיך הרבים אנו

שמות דפסחא בא פרשה ז׳. 30 ברכות שם: כי אסור המייניה לימא אוזר ישראל בגבורה. 31 תה׳ סה, ז. 32 ישעי׳ מה, ה. 33 תה׳ יח, מ רבינו לא הביא ברכת עוטר ישראל בתפארה. ואפשר מטעם מה שכתבו באבודרהם שם ושבה״ל סי׳ ד שהסיר רע״ג עוטר ישראל בתפארה לפי שאין עטיפת סודר נוהגת במקומותינו, וגם רב נטרונאי גאון זצ״ל לא כתב עוטר ישראל בתפארה (עיין סדור רס״ג עמ׳ פט) וכן מוני מנין ק׳ ברכות אצל הראשונים שמקורם בסדרע״ג לא מנו ברכה זו. [ועיין בסמוך מכי״ק שהובא לשון רע״ג בזה ועי׳ סרע״ג ל, ב ומקור הברכות שם]. 34 ברכות שם. 35 ובנוסחת הגמ׳: חבלי שינה, אבל כנוסחת סידורנו כ״ה במסכת ד״א רבה פי״א, וכ״ה בגי׳ כי״מ ובדק״ס שם אות צ שזו גי׳ רוב הראשונים, וראה אנציקלופדיה תלמודית ברכות השחר עמ׳ שע הערה 100. ובתקון תפלה עמ׳ סו. [בכי״ק נוסף הוספה: רבי׳ אפר׳ אילו ג׳ ברכות דגוי ועבד ואשה בפר׳ התכלת. הגך תרתי דמגביה שפלים ומתיר אסורים לא ידעתי מהיכא. אלא דאוספונהו רבנן סבוראי דלא אשכחנא ק׳ ברכות אלא כי האי גוונא. י״ח ברכות קאמרי הכא עד ברכת התורה כנגד י״ח דתפילה. בני מערבא מועטרו בסודרא אמרי ברוך עוט׳ ישר׳ בתפארה ומפקי מתיר אסורי׳. בני בבל דלא מעטרי בסודרא מפקי עוטר ישר׳ ואומר מתיר אסורים. בסדר רב עמרם]. 35* בכי״ק ההתחלה: יהי רצון מלפניך, לפי שאדם צריך לצאת בין בני אדם וכו׳. 36 בכ״י כתוב לי״ב ונקוד על י׳ ב׳, ואולי יש לתקן: וידביק לבו במצות. ובכי״ק: וידבק למצוות. 37 מכאן מתחיל בכ״י מינכן 393. וקטע זה לא העתקתי כיון שהוא חסר וזהה לגמרי עם סידורנו. 38 ישעיה סג, ז. ובסכי״מ: שהבטחתנו ע״י הנביא. 39 כגי׳ הגמרא והרבה ראשונים, עי׳ דק״ס. ובכי״ק: טובים לעמו וכו׳. 40 אולי חסר כאן וצ״ל: ורב טוב לבית ישראל (ע״פ ישעיה סג ז) או: זכר חסדו ואמונתו לבית ישראל (ע״פ תלים צח ג). 41 השווה ברכות סז, ב, וראה סידור רע״ג השלם עמ׳ לה, ועי׳ תוס׳ ברכות מו, א, רמב״ם פ״ז מהל׳ ברכות, הרוקח סי׳ שכ, ועי׳ לקמן מכי״ק. 42 באבודרהם שם: שלא אעיז פנים שעז פנים לגיהנום. ועי׳ מהרש״א ברכות שם.

1 מקורה של תפלה וברכה זו בסדר אליהו רבה פכ״א (פי״ט מהדורת מא״ש עמ׳ 118 ויל״ש ואתחנן רמז תתלו): מיכאן אמרו יהא אדם ירא שמים כו׳ בכל יום ויום ישכים ויאמר רבון כל העולמים לא על צדקותנו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך וגו׳״. והובאו בראבי״ה סי׳ קמו עמ׳ 142 ושה״ל השלם סי׳ ו שכתב: וקדמונינו ז״ל הנהיגו לאומרו בכל יום קודם שיתחילו בזמירות, וראה סדר רע״ג השלם נא, א, רמב״ם בסדר תפלה שלו. ומסידורינו משמע שלא היו אומרים לעולם יהא אדם וכו׳, וכן מנהג רש״י בסידורו עמ׳ 5, מחז״ו עמ׳ 5 שכתב רק רבון העולמים

סמוכים ומפילים תחנוני׳ לפניך. כי מה אנו לעמוד לפניך הלא כל הגיבורי׳ היו כאין לפניך וגם חכמים חשובי׳ הם לפניך כאותם שהן בלי מדע ונבונים כבלי השכל ויתרון חיי האדם מחיי הב[ה]מה אין כלום, כי כל חייהם הבל לפניך, כמו זה כן מות זה. וגם בחיי האדם אין יתרון להקב״ה יותר מן הבהמה, אלא שבחר בישראל עמו בני אברהם אוהבו [2] לשרתו ולברך בשמו [3].

לפיכך אנו חייבין להודות לך וכו׳, לפי שבחר בנו. אשרינו מה טוב חלקינו ומה נעים גורלינו, כדכת׳ [5] כי חלק יי׳ עמו ויעקב חבל נחלתו, גורל נחלתו [6], לפי שאנו חלקו וגורלו והוא חלקינו וגורלינו, כדכת׳ [7] יי׳ מנת חלקי וכוסי וגו׳, ואומר׳ [8] חלק יעקב יוצר הכל הוא וגו׳, אשרינו שאנו משכימים ומעריבים [9] ליחד שמו שנתבררנו לכך ליחדו תמיד יי׳ אחד [10] שהיה עד שלא נברא העולם ומשנברא בעולם הזה ולעולם הבא [11]. ולפי שאתה שליט בעולם הזה, נקדש שמך בעולמך לעיני הגוים כדכת׳ [12], והתגדלתי והתקדשתי לעיני גוים רבים ולפיכך מסיים מקדש שמו ברבים [13]. וכל אילו הברכות המתחילות בברוך אין מסיימות בברוך, הרי בריכת׳ [14] כברכת המצות שאינן צריכות לסיים בברוך, ואותן שאינן מתחילות בברוך אלא מסיימות בברוך, הרי הן כברכה הסמוכה לחבירתה, ואמ׳ במסכ׳ ברכות [15] כל הברכות מתחילות בברוך ומסיים בברוך, חוץ מברכת הפירות וברכת המצות וברכה הסמוכה לחבירתה. ויש מהן שמתחיל ויש מהן שמסיים בברוך. אבל ברכה הסמוכה לחבירתה אין צריך לומ׳ בה מלכות [16], לפיכך כל ברכות של שמונה עשרה שאין מתחילו׳ בברוך אלא מסיימות בברוך אין אומרים בהן מלך העולם, וכן כל ברכה הסמוכה. וכיוון שהקב״ה עמד לקדש את שמו, אנו מבקשים לפניו שיקבצי׳ מד׳ כנפות הארץ [17]. הנה סיימנו תחינות ובקשות.

וגו׳, וראה שבה״ל שם: שרבנו שלמה הרגיל שלא לומר בסתר, אלא להתחיל רבון כל העולמים, וראה עוד שו״ת הרשב״ש סי׳ מט. ועיין יומא פז, ב. 2 דניאל ט, יח וברש״י שם: לא על משענת צדקותינו אנחנו מפילים תחנונים להשיב לנו כי על רחמיך באנו, אבל בסידורנו הביאור שאין בנו צדקות. ונוסחת רס״ג וטור סי׳ מו: מה צדקנו. 3 דברי הימים ב כ, ז; ישעיה מא, ח: אברהם אוהבי. 4 דברים י, ח. 5 שם לב, ט. 6 ראה תרגום יב״ע שם. 7 תהלים טז, ה. 8 ירמיה י, טז. וראה שם נא, יט. 9 השווה בר״ר פצ״ח ג: שישראל משכימים ומעריבים בכל יום ואומרים שמע ישראל כו׳, ועיין סוטה מב, ב, וראה בסמוך. 10 עיין ספרי דברים פיס׳ לא: א״ל הקב״ה ליעקב הילך מה שהיית מתאוה כל ימיך שיהיו בניך משכימים ומעריבים וקורין ק״ש. 11 סידור רע״ג שם, ובראבי״ה ח״ב סי׳ קמו (עמ׳ 142) הביא מירושלמי (ראה שם הערה 6 דלפנינו בירושלמי אינו), והובא גם ביל״ש ואתחנן רמז תתלו: ואומרים לפניו אתה הוא עד שלא נברא העולם ואתה הוא משנברא העולם אתה הוא בעולם הזה ואתה הוא לעולם הבא קדש את שמך על מקדישי שמך בא״י מקדש את שמך ברבים. וע״ שבה״ל סי׳ ו, טור או״ח סי׳ מו. 12 יחזקאל לח, כג. 13 תנדב״א ורבה שם, ירושלמי בראבי״ה שם. 14 = בירכתן. 15 מו, א ב, ועיין שם חילופי גירסאות, וראה תוס׳ שם ד״ה כל (ובמגבילות פסחים קו, א) טור סי׳ מ. 16 עיין ברכות מט, ב: כל ברכה שאין בה מלכות לא שמה ברכה וכו׳ ברכת הארץ מ״ט לא משום דהויא ליה ברכה הסמוכה לחברתה, ועיין רמב״ם פ״א מהל׳ ברכות ה״ה. 17 עיין סידור רע״ג ורמב״ם בסדר

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

אשרינו מה טוב חלקינו. מפורש בספרי בפר׳ ראה[18] אנכי ה׳ מנת חלקי אתה וכוסי אתה תומך גורלי[19], יש לך אדם שניתן לו חלקו ואינו שמח בחלקו מודים מפייסן[20] שאי׳ נחלה כנחלתן ואין גורל כגורלן והם מודים ומשבחין, ועל כן הוא אומר[21] חבלים נפלו לי בנעימים, ואומ׳[22] אברך את ה׳ אשר יעצני. **ומה נעים גורלינו,** כדכתי׳ כי חלק ה׳ עמו יעקב חבל נחלתו, גורל נחלתו. ולפי שאנו חלקו וגורלו, והוא חלקינו וגורלינו כדכתי׳ ה׳ מנת חלקי וכוסי וגו׳, ואומ׳ חלק יעקב יוצר הכל כו׳, **אשרינו שאנו משכימים ומעריבים** ליחד שמו שנבחרנו לכך ליחדו ה׳ אחד[23]. [הנך[24] יהי רצון בסדר רב עמרם ליתנגהו, ואמוראי בתראי צלותא הוו אמרי להו ולא הוו חתמי בהו. **חסדים טובים,** ולא כמו אותו חסד של עשו, וגם כמו[25] פן יחסדך שומע, והך צלותיה דר׳ היא בפרק במה מדליקין (שבת ל, ב) ועיקרה בפר׳ היה קורא[26], עד שאינו בן ברית. **מה אנו** צלותא דנעילת שערים ושמואל היא ביום הכפורים[27]. ויצירתו של אדם לומר בכל יום כי מהבל בא ובחשך ילך[28] כדי שיזכר כל היום ולא תזוח דעתו עליו. **אבל אנחנו** (ממה) וכי אנו קיימים בעולם יותר משאר בני אדם, אלא כן חיבור הדברים וביאורן, **מה אנו ומה חיינו** כלומר, חיינו וגבורתינו וצדקותינו אינו כלום, שבזה אנו דומין לשאר כל בשר ודם שכולן באין לפניך האדם כמו הבהמה, אלא שבזה יש לנו תועלת יותר מכל בשר שאנו עמך בני בריתך בני אברהם יצחק ויעקב, ואותן מעשים שאנו אהובים לפניך.

לפיכך אנחנו חייבין להודות לך, לפי שבחר בנו, **אשרינו מה טוב חלקינו ומה נעים גורלנו,** כדכתי׳ כי חלק ה׳ עמו יעקב חבל נחלתו גורל נחלתו, לפי שאנו חלקו וגורלו והוא חלקינו, כדכתיב ה׳ מנת חלקי, ואומר חלק יעקב יוצר הכל, ואומ׳ **אשרינו שאנו משכימים ומעריבים** ליחד שמו שנבחרנו לכך ליחדו תמיד ה׳ אחד. רבינו אפרים.

אתה הוא עד שלא נברא העולם[29]. לפי שכתוב לעיל מיניה שמע ישרא׳ ה׳ אלקינו ה׳ אחד, יסדו לסמוך לו אתה הוא עד שלא נברא העולם, להעיד שהוא אמת שהוא יחיד בהיותו [לפני] בריאת עולם, ואף לאחר

התפלה, מחז״ו עמ׳ 61 ועוד. 18 ספרי דברים פיס׳ נג: יש לך אדם שניתן לו חלקו ואינו שמח בחלקו אבל ישראל מודין ומקלסין שאין חלק יפה כחלקן ולא נחלה כנחלתן ולא גורל כגורלן והן מודים ומשבחין על כך, וכן דוד הוא אומר חבלים נפלו לי בנעימים, ואומר אברך את ה׳ אשר יעצני. 19 תהילים טז, ה. 20 כאן שיבוש, ובכי״א: אבל ישראל מודים מפיהם שאין חלק וכו׳. 21 תהילים שם, ו. 22 שם ז. 23 מכאן בסידור ר״ש = סר״ש. ובכי״ק נוסף קטע: אשרינו, כעין שפתח באשרי ומסיים בשמע ישראל, ואחר כך אומר קדש שמך, כעין קדוש קדוש ומסיים בברוך, כלומר, עיקר בואנו לפניך בשביל ליחד שמך בשמע ישראל ולקדשך בקדוש וברוך. 24 קטעים אלו נוספו מכי״ק, בכי״א מסושטשים וקשים לקריאה וגם חסר שם. 25 משלי כה, י. 26 ברכות טז, ב. 27 יומא פז, ב. 28 קהלת ו, ד: בהבל.

שנברא עולמו, ואף לעולם הבא. ולפי שהוא שליט בעולמו אנו מבקשים שיקדש שמו על מקדישי שמו, ולקדש שמו בעולמו לעיני הגויים, כדכתי׳ והתגדלתי והתקדשתי לעיני גויים רבים וגו׳, ולפיכך סיומה של ברכה זו מקדש שמו ברבים, וכל אילו הברכות המתחילות בברוך ומסיימין כברכת המצות שאינם צריכה לסיום בברוך אלא מסיימות בברוך הרי הן כברכה הסמוכה לחבירתה, ואמרי׳ במסכת ברכות [מו, ע״א] כל הברכות מתחילות בברוך ומסיימות בברוך חוץ מברכת הפירות וברכת המצות וברכה הסמוכה לחבירתה אין צריך לומר בה מלכות, לפיכך כל ברכות שמונה עשרה שאין מתחילות בברוך אלא מסיימות בברוך, אין אומרים מלך העולם וכן כל ברכה הסמוכה[29]. רבי׳ אפרים.

ופי׳ **מקדש את שמך ברבים** בעת שתגאלינו כדכתיב[30] והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גויים רבים. והוא שהולך ומפרש **אתה הוא ה׳ אלקים בשמים**, ויסוד אילו הברכות מפרק הרואה ירושלמי[31] דא׳ התם כיון שישראל נכנסין שחרית לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ומיחדין שמו ואומרים שמע ישראל ה׳ אלקינו ה׳ אחד מתקבצין כל מלאכי השרת אצל הקב״ה ואומרים לפניו אתה הוא קודם עד שלא נברא כו׳. שבשעת השמד שגזרו מלכות הרשעה שלא לומר קרית שמע (שלא) בעונתו, ותיקנו לאומרו שלא בעונתו ברמז, וכן בערבית פסוקים שהן קבלת מלכות כעין ה׳ אחד, וברכת יראו עינינו[32] נתקנה בשעת השמד, ומאז לא עמד בית דין וביטל, והוסיפום על הברכות, כדאמ׳ בתקיעות דראש השנה[33], וכן נמי בירושלמי[34], ונראה כן.

אתה הוא ה׳ אלוקינו מחובר לעינינו של מעלה קדש את שמך בעולמך וכו׳, כיון שעתיד הקב״ה לקדש את שמו, אנו מבקשים לפניו שיהיה הדבר ויבא במהרה, שיקבצינו מארבע כנפות הארץ, ואז יכירו כל באי עולם את אחדותו וממשלתו].

[ז] סדר קרבנות, ברכת התורה

ואמרו רבותי׳ [1] חכמי׳ לעולם ישליש אדם שנותיו שליש במשנה שליש במקרא שליש בתלמוד, כדי לקיים והגית בו [2], ותיקנו דורות הראשונים [3] לקרות פרשת קורבנות [4] ולשנות במשנת קרבנות [5] ולומ׳ בבריית׳ ראש תורת כהנים ר׳ ישמעאל אומ׳ שהיא ראש לכל הקורבנות [6],

29 עיין סידור ר״ש ושם נסמן. וסיום הקטע „רבנו אפרים״ אפשר ששייך לקטע הבא.
30 יחזקאל לח, כג. 31 לפנינו ליתא ועי׳ סר״ש 11. 32 עי׳ להלן על ברכת יראו עינינו.
33 לב, ב ותוספות שם. 34 ראש השנה פ״ד ה״ח.

1 קדושין ל, א, ע״ז יט, ב: לעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה ושליש בתלמוד. 2 יהושע א, ח. 3 תוס׳ קדושין ל, א ד״ה לא צריכא, רא״ש שם פ״א סי׳ מג, הגמי״י סדר התפילה אות א׳, ע״כ תקן בסדר רע״ג כמו שאנו נוהגים כו׳, ראה סדרע״ג ח״א עמ׳ נה, א. 4 השוה ויק״ר פ״ט, ח. 5 מנחות קי א. 6 לשון זה גם באבודרהם

משום דכתי'[7] ובכל מקום מוקט' ומוגש, ואומ'[8] וכי בכל מקו' סל' דע'[9], אלא אילו תלמידי חכמים העוסקין בהילכות עבודות ומעלה עליהן כאילו מקטירי' ומגשים לשמו מנחה טהורה, ועוד במקום תמיד של שחר קורין בפרשת תמיד[10], ותו אומרי'[11] בזמן שאין בית המקד' קיים מה תהא עליהם אמ' לו כבר תקנתי להן סדר קורבנות, וכל זמן שעוסקים בהן מעלה אני עליהן כאילו הקריבום לפני ואמחול להן על כל עונותיהם.

וכוון שמברך ברכת התורה[12] והן ב' ברכות[13] כדאמ' במסכת ברכות[14] אמ' ר' חייא בר אשי זימנין סגיאין הוה קאימנא קמי דרב לתנויי לפירקאי וקאים ומשי ידיה ומברך, ואמרי[15] מאי מברך לעסוק בדברי תורה[16], והערב[17] נא ואשר בחר בנו.

ומה שאומרי' פרשת שבת עם פרשת התמיד, ופרשת ר' חו' בראש חודש[18], ואין אומרי' שאר המועד', משום דסמיכי לפרש' התמיד נהגו לאומרן אגב ריהטא[19].

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

מה שאין אנו קורין[20] וביום השבת כמ' ימים טובים ור"ח. משום דמוספי דימים טובים וראשי חדשים היינו חטאת שצריכים כפרה, אבל שבת דמוסף שלו היינו עולה, ואין צריך להזכיר[21].

ברוך[22] אתה ה' אלקינו מלך העולם אשר קב"ו לעסוק בדברי תורה. והערב נא, בשביל משנת קורבנות שעתיד לומר, וברכת התורה שאחריהן בשביל ברכות תמידין, כלפי שתיקנו רבותינו לקרות ולשנות בקורבנות שקריאתן כעשייתן, כדאמרינן בסוף מנחות[23] ובסוף מסכת מגילה[24].

וטור סי' נ. 7 מלאכי א, יא. 8 מנחות שם. 9 = סלקא דעתך. 10 ויק"ר פ"ז ג, פסק"ר פט"ז, פסדר"כ פיס' ו. 11 תענית כז, ב, לא, ב, שמו"ר פל"ח, ד. 12 כנוסחת אשכנז לברך ברכות התורה אחר ברכות השחר, וכן בסדר רע"ג. ועיין ספר האגור סי' צב. וראה רמב"ם תפלה פ"ז וסדר תפלה שלו, מחז"ו עמ' 58, שבה"ל סי' א וסי' ה, שו"ת הרא"ש כלל ד, א טור סי' מו וב"י שם. ועיין עוד תוס' ברכות מו, א ד"ה כל. 13 כדעת רבנו תם בתוס' ברכות שם ופסחים קד, ב ד"ה חוץ, טור סי' מז. ועיין רש"י ברכות יא, ב שהם רק ב' ברכות, אבל דעת הרמב"ם פ"ז מהל' תפלה ה"י שמברך ג' ברכות. וראה לקמן סי' נג. 14 יא, ב. 15 שם. 16 כ"ה הנוסחא בברכות שם, ובטור סי' מז כתב: ונוסח אשכנזים לעסוק בדברי תורה, וכ"ה במחז"ו עמ' 58, אבל גי' רס"ג עמ' שנח, ורע"ג רי"ף ורמב"ם נוסחתם: על דברי תורה, וראה ראש פסחים פ"א סי' ו: ועל התורה מברכין באשכנז לעסוק בדברי תורה. 17 כך הנוסחא בוא"ו, מפני שאין זו ברכה מיוחדת, וכשיטתו למעלה דברכת התורה רק ב' ברכות. 18 בטור סי' מח: ובשבת מוסיפין וביום השבת וכו' ונוהגין באשכנז לקרות בר"ח ובראשי חדשיכם, וראה מחז"ו שם וסידור רע"ג. 19 בראב"ן סי' קכ (פז, ב) נשאל למה תיקנו לומר בשבת וביום השבת בפסוקי דזמרא וכן בר"ח ואין אומרים מוספי מועדים עיין שם. ועיין כל בו סי' ב וארו"ח. וראה ספר המנהיג שתמה שהרי הן נזכרין בתפילת המוספין וצא ולמד משעירי הרגלים שאין מזכירין רק במוסף. ועי' סידור כי"מ. 20 היינו בקריאת התורה, אבל בסרשב"ש קאי באמירת קרבנות לפני התפילה. 21 טעם זה הביאו גם התוס' והראשונים מגילה כג, א, והובא גם בטור או"ח סי' רפ"ג, וראה ספר העתים עמ' 275-6 שנשאל על כך רה"ג, ושבה"ל כי' עט בשם רב פלטוי גאון. 22 קטע זה הוספתי ע"פ כי"ק.

הערב נא, אית דאמרי[25] צאצאינו וצאצאי צאצאינו, ג׳ דורות, משום דהיא דאמר[26] ריש לקיש כיון שעברה עליו ג׳ דורות ולא פסקה שוב אינה פוסקת, שנ׳[27] לא ימושו מפיך ומפי זרע וגו׳.

בפרק קמא דברכות ירושלמי[28], כל הברכות אחר חותמיהן. ואין אומרים ברכה פסוק, כגון ברוך אתה ה׳ למדני חוקיך[29], ועוד שאין זו ברכה והודאה על התורה שנתן לשעבר כאשר שאר הברכות, אלא לשון בקשה של תורה אמרה דוד, כלומ׳, ואבואה בברוך ולמדיני חוקיך, וכן הגיה רש״י[30], והרב רבי יעקב בר׳ שמעון[31]. אבל רב עמרם והלכות גדולות[32] ורב יצחק[33] חותמים בה כמו[34] נותן התורה. והיא מעולה שבברכות[35] ברכת אשר בחר בנו, כיון דזימנין קאמרי לה בלא השכים לשנות, כגון בקריאת ספר תורה לא הוי כברכה הסמוכה, אלא כברכת המצוות ופותח בה בברוך[36].

נראה לי דאע״ג דקיימא לן[37] השכים לשנות קודם קרית שמע צריך לברך, אפילו[38] לאחר קריית שמע אין צריך לברך שכבר נפטר באהבה רבה, השכים לשנות קודם שילך לבית הכנסת ויקרא פרשת תמידין ובירך, אפילו הכי צריך לברך מקמי פרשת תמידין. לא אמרינן אין צריך לברך שכבר נפטר בברכה והשכים לשנות מקמי בית הכנסת. דלא דמו דהתם כולי עלמא מברכין באהבה רבה כולי שתא, דבשחר מברך שתים לפניה[39], הילכך נפטר באהבה רבה, אבל השכים לשנות קודם בית הכנסת, כיון דזימנין דמאנסי אינשי באונס שינה או בחולי זקנה וטירדא לא מצי משכימי לשנות ורובא דעלמא לא קיימי לשנות, הילכך אפילו משכימי לישנות נמי ובירך לא פטר ברכה דתמידין דבתרה, ומשכי׳ לשנות לאו חובה היא, וברכת אהבה רבה חובה היא, והילכך הקורא לתורה מתקנת עזרא[40], אע״ג דלאחר קריאת שמע היא דלא מפטר באהבה רבה[41], וצריך לברך בין לאחר גזירה משום הנכנסין ומשום היוצאין[42]. אפרים ב״ר יעקב.

23 ק, א. 24 לא, ע״ב. 25 עי׳ המנהיג דיני תפלה יט, ומשם באבודרהם ברכות השחר (עמ׳ מד הוצאת ירושלים). 26 ב״מ פה, א, מדרש תהלים מז׳ נט, א, מדרש משלי פי״ט יח. 27 ישעיה נט, כא. 28 פ״א ה״ה, ועי׳ ראבי״ה ח״א עמ׳ 22, ואהצ״ו עמ׳ 33, ועי׳ אבודרהם. 29 תהילים קיט, י. 30 רש״י ברכות יא, ב ד״ה ברוך: „ולא גרסינן למדני חקיך שאין זו ברכה והודאה על שעבר אלא לשון בקשה ודוד כי אמרה לא לשם ברכה אמרה אלא בלשון בקשה והכי קאמר ה׳ שאתה ברוך למדני חקיך ועי׳ תוס׳ שם והמנהיג דיני תפלה אות יא, או״ח מאה ברכות אות יב, וטור סי׳ מז. ועי׳ רא״ה ברכות יא, ב ובית נתן שם וראב״ן ברכות סי׳ קמב שמביאים לחתום למדני חוקיך. ועי׳ „לקט יושר״ למנהגי תה״ד ח״א עמ׳ 16. 31 נזכר במחז״ו עמ׳ עג ועמ׳ קנב, ותוס׳ תמיד כו, א. תוס׳ רי״ח ברכות נז, א. 32 עי׳ סרע״ג השלם עמ׳ 72, בה״ג ברכות, ת׳ הרמב״ם סי׳ ל. 33 עי׳ רי״ף ברכות שם ושם: המלמד וכו׳, ועי׳ ריו״ג ואלשבילי שם. 34 צריך תיקון. 35 ברכות שם. 36 עי׳ רש״י כתובות ח, א תריו״ג וראשונים ברכות שם, וברכות מו, ב. 37 ברכות יא, ב. 38 אפשר שיש לתקן: אבל. וכל הענין כאן צריך תיקון. 39 ברכות יא, א. 40 עי׳ ב״ק פב, א. 41 עי׳ תשובות הראב״י בשבה״ל סי׳ ה (ת׳ הראב״י קאפח סי׳ ג) ועי׳ תוס׳ רי״ח ברכות שם רשב״א ואלשבילי מת׳ ר״ת, ועי׳ סמ״ג עשין יט, או״ז ח״א ק״ש סי׳ כב, הג״מ תפלה פ״ז, כ אר״ח מאה

טעם למה אין אומרין פרשת המוספין של ימים טובים בין הברכות, כשם שאומ׳ של שבת ושל ראש חדש.

ואמרו חכמים[43] לעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בתלמוד, כדי לקיים והגית בו יומם ולילה, ותיקנו דורות הראשונים לקרות פרשת קרבנות ולשנות במשנת קורבנות, ולומר בברייתא ראש תורת כהנים רבי ישמעאל אומר שהיא ראש לכל הקורבנות, משום דכת׳ ובכל מקום מוקטר ומוגש, ואמרינן ובכל מקום ס״ד, אלא אילו תלמידי חכמים העוסקים בתורה ובהילכות עבודה, ומעלה עליהם כאילו מקטירים ומגישין לשמי מנחה טהורה. ועוד במקום תמיד של שחר קורין פרשת תמיד. ותו אמרינן בזמן שאין בית המקדש קיים מה תהא עליהן, (אלא) [א״ל] כבר תקנתי להם קורבנות, וכל זמן שעוסקין בהן מעלה אני עליהם כאילו הקריבום ואמחול להם על כל עוונותיהם, וכיון דהכי מברך ברכת התורה והן ב׳ ברכות כדאמ׳ במסכת ברכות, אמ׳ ר׳ חייא בר אשי זימנין סגיאין קאימנא קמיה דרב לתנויי לפירקאי וקאים ומשי ידיה ומברך לעסוק בדברי תורה והערב ואשר בחר בנו. ומה שאומרים פרשת שבת עם פרשת תמיד ופרשת ראש חודש בראש חודש, ואין אומרים פרשת שאר המועדות, משום דסמיכי לפרשת התמיד נהגו לאומרן אגב ריהטה[44].

אית דאמרי הכא ברכת כהנים, משום דאית בה ס׳ אותיות כנגד ס׳ מסכתות שבתורה.

קורין בפרשת תמידין ושונין בשאר זבחים משום ונשלמה פרים שפתינו[45]. ועוד שונים בי״ג מידות שהתורה נדרשת בהן מפני עמי הארץ שאינן עוסקין בתורה דכתיב בה כי היא חייך[46]. וכתי׳ אם לא בריתי יומם ולילה[47], ובמה יתקיימו אם לא יעסקו (במקצת) [במצוות] לכך תיקנו להם להגות בי״ג מידות שכל התורה נדרשת בהן].

[ח] איזהו מקומן

איזה הוא[1] מקומן של זבחים. בין לשחוט בין לקבל דמן, בין לזרוק דמן[2]. קודשי קדשים. הם חטאת עולה ואשם[3]. שחיטתן בצפון, בעולה כת׳[4] ושחט אותו על ירך המזבח צפונה, ובחטאת כת׳[5] במקום אשר תשחט העולה תשחט החטאת, ואשם כת׳[6] במקום אשר ישחטו את העול׳ ישחטו את האשם. פר ושעיר של יום הכיפורים. בדין היה להקריב עולה ברישא,

ברכות דין יו ות״ת סי׳ א ועוד. 42 מגילה כב, א. 43 קטע זה בסר״ש. 44 המנהיג דיני תפילה אות יג, סדור אשכנזי כי״ר (רומא 324), מחזור ישן ד״ז. 45 הושע יד, ג. 46 דברים ל, כ. 47 ירמיה לג, כה.

1 משנה זבחים פ״ה מ״א דף מז, א ושם: איזהו מקומן, וכל הסימן גם בכי״ק וכי״א. 2 כלומר, מקומות המתפרשין במסכת זו, ועיין גמ׳ שם מז, ב ונתני גמי וקבול דמן וכו׳. 3 כ״ה גם בפי׳ הרמב״ם, אבל רש״י הוסיף גם שלמי ציבור ע״פ זבחים נה, א זבחי שלמיכם מה עולה ק״ק אף זבחי שלמי ציבור ק״ק מה עולה בצפון אף זבחי ציבור בצפון. 4 ויקרא א, יא.

דכת׳ ביה בצפון, אלא חטאות הפנימיות דדמן נכנס לפני לפנים בין הבדים [חביבין ליה] [7] ואקדימיניהו [8]. פר ושעיר של יום הכפורים חטאות הן, שחיטתן בצפון. כדפריש׳, וכתי׳ קרא אחרינא [9] ישחוט את החטאת במקום העולה, דהיינו בצפון, וקיבול דמן [בכלי [10] שרת בצפון. דכת׳] ולקח הכהן מדם החטאת [11], ואמרי׳ בתורת כהנים [12] נאמר כאן לקיחה ונאמר להלן לקיחה ויקח משה חצי הדם וישם באגנות [13], דהיינו כלי, [מה] קיחה האמורה להלן כלי, אף כאן כלי שרת, במקום ששחט, ולקח דהיינו וקיב(ו)ל [14], והמקבל בעצמו צריך שיעמוד בצפון, ולא שיעמוד בדרום ויקבל בצפון [15], כדכת׳ ולקח, ודרשינ׳ [16] לו יקח את עצמו יקח לצפון. הזיה על בין הבדים ועל הפרוכת. **כדכת׳ [17] ולקח מדם הפר והזה באצבעו על פני הכפורת קדמה ולפני הכפור׳ יזה וגו׳, וכת׳ [18] [ו]כן יעשה לאוהל מועד, אילו הזיות שעל הפרוכת [19] שמבדיל בין לפניי [ו]לפנים ובין ההיכל, וכת׳ [20] ויצא אל המזבח אשר לפני יי׳ וכפר עליו ולקח מדם הפר ומדם השעיר ונתן על קרנות וגו׳, היינו מתנות של מזבח הזהב.** ומתנה [21] אחת מהן מעכבת, **שאם חיסר מן שבע המתנות שלפנים אחת, או ממתנות שבע של פרוכת אחת, או ממתנות של מזבח הזהב אחת, מעכבת את הכפרה, לא עשה ולא כלום [22].** (עד) [על] יסוד מערבית [23] של מזבח החיצון, **מאי טעמ׳, דאמר [24] אל יסוד המזבח [העולה] היכא דפגע ברישא [25], שמערבו של מזבח כנגד פתחו של היכל [26].** ואם [27] לא נתן לא עיכב, **השירים לא מעכבות את הכפרה [28].**

פרים [29] הנשרפים, **הם פר כהן [ה]משיח דכת׳ ביה [30] ושרף אותו על עצים באש. ופר העדה, ושניהם חטאות הפנימיות, וכת׳ בפר העדה [31] ושרף אותו כאשר שרף את הפר הראשון, וכת׳ [32] בפר העדה חטאת הוא, ואמרי׳**

5 שם ו, יח. 6 שם ז, ב. 7 נוסף על הגליון. 8 זבחים מח, א: מכדי צפון בעולה כתיב ניתני עולה ברישא כו׳ איידי דנכנס דמן לפני ולפנים חביבא ליה. 9 שם ד, כט.
10 נוסף על הגליון. 11 ויקרא ד, כה. 12 ויקרא דיבורא דחובה פרשה ג׳ ה״ה.
13 שמות כד, ו. 14 זבחים מח, א: קבלה מנא לן דכתיב ולקח הכהן מדם החטאת.
15 זבחים כו, א: קד״ק שחיטתן בצפון וקבול דמן בכלי שרת בצפון עמד בדרום והושיט ידו לצפון כו׳ קיבל קבלתו פסולה. 16 מח, א: מקבל עצמו מנא לן אמר קרא ולקח לו לו יקח. ובתו״כ ויקרא דנדבה פרשה ה ה״ז שמצינו שהמקבל צריך להיות עומד בצפון ומקבל בצפון עמד בדרום וקבל בצפון פסול. וע״ע מנחות נו, א תוספתא זבחים פ״ו. 17 ויקרא סז, יד.
18 שם שם טז. 19 יומא נו, ב זבחים נז, א, תו״כ אחרי מות פרק ד ה״ה: וכן יעשה לאוהל מועד כשם שהוא עושה לפני ולפנים כך הוא עושה בהיכל. 20 שם שם יח. 21 כגי׳ כי״ק וכי״ר: ומתנה. 22 זבחים פ״ד מ״א דף לו, ב ושם בברייתא לט, א: לימד שאם חיסר אחת מכל המתנות לא עשה ולא כלום. 23 לפנינו: מערבי. 24 ויקרא ד, ז ושם: ואת כל דם הפר ישפך אל יסוד מזבח העולה. 25 זבחים נא, א: מאי טעמא אמר קרא אל יסוד מזבח העולה אשר פתח אהל מועד ההוא דפגע ברישא, ולפי זה צריך לתקן בסידורנו.
26 משמע שכן גרס בגמרא, וכן ברש״י אלא שלא גרס „דפגע ברישא״ עיין בתוס׳ שם ד״ה אשר, ותו״כ ויקרא דחובה פרשה ב׳ הי״ג. 27 כגי׳ משנה ירושלמית ועוד. 28 וברש״י על המשנה שם: אם לא נתן שירים הללו ליסוד לא עיכב הכפרה, ובגמ׳ זבחים נב, א יכול יעכבנו כו׳.
29 לפנינו משנה ב׳ (זבחים מז א, ב). 30 ויקרא ד, יב. 31 שם שם כא. 32 שם

בתורת כהנים [33] זה ביניין אב לכל חטאות הקהל שבאין על עבירת מצוה ידועה, כגון שע[י]רי עיז[י]ם שהן נשרפין, אבל שעירי מוספין שהן נמי חטאות הציבור אינן נשרפין, שהן באין לכפר על עביר(ו)ת מצוה שאינה ידועה כגון טומאת מקדש וקדשיו, שאין בה ידיעה (ו)לא בתחילה ולא בסוף. ושעירים הנשרפים. הם שעירים שמביאין צבור על שגגות ע"ז, דכת' בשלח לך אנשים [34] וכי לא תעשה וגו'. שחיטתן בצפון דחטאות הן, וכבר אמרנו דחטאות בצפון, וגם שחיטתן, וגם קיבול דמן [35]. הזייה על הפרוכת, בפר משיח כת' [36] והזה מן הדם שבע פעמים את פני פרוכת הקודש, ובפר העדה כתי' [37] את פני הפרכת. ועל מזבח הזהב, דכת' [38] ונתן הכהן מן הדם על קרנות מזבח קטרת הסמים וגו'. ומתנה [39] אחת מהן [מעכבת], אם חיסר אחת מן הזאת של פרוכת, או של מזבח הזהב, מעכבת הכפרה ולא עשה כלום [40]. ושירי [41] הדם וכו', כדכת' [42] ואת כל דם הפר ישפוך אל יסוד מזבח העולה וכו', וכדפרישי' [43] היכא דפגע ברישא כשיוצא מן ההיכל.

חטאות [44] הציבור. הם שעירי המוספין הנעשין על מזבח החיצון [45], כמו כן הם קדשי קדשים ושחיטתן בצפון וקיבול דמן, וכן חטאות יחיד, כגון שעירי נשיא, וחטאות חלב ודם של יחידים. שחיטתן בצפון וקיבול דמן, כדמפרש ואזיל. אילו [46] חטאות הציבור שעירי ראש חודשים וכו'. כולן הן מוספין, ודמן של חטאות טעון ליתן ממנו על קרנות המזבח, דכת' בחטאת נשיא [47] ונתן על קרנות מזבח העולה וגו', וכן בחטאות יחיד. עלה בכבש, הוא שהיה עולין בו למזבח, ולא היו בו מעלות [48] אלא חלק היה, והיה בדרומו של מזבח אורכו ל"ב אמות לדרום [49], והיו בו שני כבשים קטנים שבהן היה יורד לסובבו של מזבח [50], דאמרי' [51] עלה אמה וכנס אמה זהו יסוד המזבח, עלה חמש וכנס אמה זהו סובב, ואחד מן הכבשים היה יורד מן הכבש הגדול לצד דרומית מזרחית, ואחד היה יורד לצד דרומית מערבית [52]. ופנה לסובב, מן הכבש הגדול פונה דרך כבש הקטון

שם, כד וצ"ל: חטאת הקהל הוא. 33 דחובה פ"ו ה"י יא: ת"ל חטאת הקהל בנין אב לכל חטאות הקהל שישרפו והלא שעירי רגלים שהן חטאות הקהל יכול ישרפו ת"ל הוא ומה ראית לרבות שעירי ע"ז ולהוציא שעירי רגלים אחר שריבה הכתוב מיעט מרבה אני את ע"ז שהן באין על עבירת מצוה ידועה ומוציא שעירי רגלים שאין באין על עבירת מצוה ידועה, ועיין עוד זבחים לט, ב. 34 במדבר סו, כב ושם: ולא תעשו וכו'. 35 עיין זבחים לט, ב. 36 ויקרא ד, ו. 37 שם שם יז. 38 שם שם ז. 39 בנוסחת המשנה לפנינו: מתנה. 40 זבחים לט, א. 41 לפנינו: שירי. 42 ויקרא שם ז. 43 למעלה הערה 25. 44 משנה ג' (זבחים נב, ב נג, א). 45 עיין רש"י ד"ה שעירי. 46 לפנינו: אלו הן, וכן בכי"ק. 47 ויקרא ד, כה. 48 שמות כ, כו: ולא תעלה במעלות. 49 מדות פ"ג מ"א ומ"ג. 50 זבחים סב, ב: שני כבשים קטנים יוצאין מן הכבש שבהן פונים ליסוד ולסובב, וראה להלן. 51 מדות פ"ג מ"א סוכה מה, א בשינויים. 52 בזבחים סב, ב מפרש רש"י: אותה שפונה בו לסובב יצא במזרחו של כבש לימין ויוצא ומתחיל בשיפולו של כבש ונמשך ועולה באלכסון עד שמגיע לסובב והפונה ליסוד יוצא למערבו להוליך בו שירים של חטאת כשיורד מן המזבח פונה לשמאלו ליסוד דרומי ומתחיל לצאת בשיפולו של כבש רחוק

ויורד לסובב לצד דרומית (ו)מזרחית. ובא[53] לקרן, ונתן כנגד חודו של קרן מצד מזרחית צפונית[54], וכן בכולן. וחוזר ועולה דרך כבש קטון שבצד מערבית דרומית, לכבש הגדול, וי[ו]רד למטה על הריצפה, ומש(ו)ם חוזר אל המזבח[55] והולך ושופך שירי הדם אל יסוד דרומית דבהוא פגע ברישא שיורד על המזבח כדפרישת[56]. ונאכלין לפנים מן הקלעים. דכת' [ב]חטאות[57] במקום קדוש יאכל בחצר אוהל מועד. לזיכרי כהונה, לזכרים ולא לנקבות, דכת'[58] כל זכר בכהנים יאכל אותו. בכל מאכל, בין צלי בין מבושל, דאע"ג דכת' בחטאת[59] בישול, מצינו צלי גמי שקרוי בישול, דכת'[60] ויבשלו את הפסח כמשפטו. ליום ולילה עד חצות. כדאמרי' בתורת כהנים[61] ובשר זבח תודת שלמיו ביום הקריבו את זבחו יאכל[62], לומ' שנאכלין ליום אחד, (שנאכלין ליום אחד)[62]* ואין לי אלא תודה וכו' עד מניין לרבות חטאת ואשם תלמ' ל'[63] זבח, מניין לרבות שלמי נזיר ת"ל שלמיו.

העולה[64] [קדשי קדשים] שחיטתה בצפון. פרשתי לעיל[64]*, (ו)מאי טעמ'[65] **תני לה הכא קודשי קדשים לעולה, ובחטאת ובאשם[66] לא תנן קדשי קדשים. משום דלא כת' בה בקריאת[67] קדשי קדשים היא, כמו [ב]חטאת ואשם, דכתי' בהו קודשי קדשים. ודמן[68] טעון שתי מתנות. שהן...[69] היה בחלקו של בנימין (ו)אותה אמה של קרן דרומית ומזרחית, וכלֶ**

מן המזבח כדי שיהא נוח לשפע ולירד ליסוד. 53 לפנינו: ובא לו לקרן. 54 אולי צ"ל: דרומית. 55 בכי"ק: חוזר והולך אל המזבח ושופך וכו', ומשמע שהכבש השני שבא במערבו היה מחזירו לכבש שמשם היה יורד למטה על הרצפה ומשם חוזר אל המזבח ושופך שירים. וכנראה שזו גם שיטת תוס' זבחים סד, א ד"ה יותר שדנו כן להוכיח מהמשנה דפנה לסובב גבי חטאת וכשהיה מגיע לקרן מערבית דרומית היה צריך לחזור על עקיבו, ולכן כתבו דהיה שם כבש, אלא דאם כן יש לתמוה מדוע לא חשב לה למעלה שם סב, ב גבי שני כבשים קטנים יוצאין מן הכבש, ואפשר שסידורנו גורס: שיורדין לסובב ולא גרס: ליסוד, ראה תוי"ט זבחים פ"ו מ"ג. אבל ברש"י שם סב, א ד"ה שני כבשים, וסד, א ד"ה צבר, מבואר שהכבש השני היה פונה מן הכבש הגדול ליסוד שבו מוליכים שירים של חטאת [ועיין שט"מ שם אות יב שהקשו למה לי כבש קטן ירד למטה על הרצפה וישפוך שירים על היסוד, ותירצו שמא יקרוש הדם אם יאחר כל כך. אבל לפי' של סידור שלנו ניחא]. ועדיין יש לעיין לשיטת רש"י איך עלה מן הסובב אל הכבש, וזו תמיהת התוס' שם. 56 ראה למעלה והערה 25 שם. 57 ויקרא ו, יט. 58 שם שם כב. 59 שם כא. 60 דברי הימים ב' לה, יג, וצריך לומר: ויבשלו את הפסח באש כמשפט, ועיין נדרים מט, א. 61 פרשת צו פי"ב ה"א. 62 ויקרא ז, טו־טז. 62* מיותר. 63 = תלמוד לומר. 64 משנה ד' (דף נג, ב). 64* ראה למעלה הערה 4. 65 גמ' זבחים שם עולה מ"ט תני לה קדשי קדשים משום דלא כתיב בה קדשים היא. 66 בגל' תוקן: בחטאות ואשמות. וכן הוא בכי"ק. 67 אולי יש לקרא = בהדיא (ת). ובכי"ק: בקרא. 68 ראה חילופי גירסאות כאן. 69 כאן חסר קצת, ויש להשלימו כך: [ארבע. שעולה טעונה יסוד וקרן מזרחית דרומית לא היה לה יסוד מ"ט לפי שלא]. ועתה הגיע לידי כי"ק ויש לתקן ע"פ: ["שהן ארבע בקרן מזרחית צפונית ובמערבי' דרומית, וכתיב בעולה וזרקו בני אהרן יכול לזריקה ת"ל סביב, יכול יקיף פי' חוט של דם, ת"ל וזרקו, ואין זה הקיף, הא כיצד הפסק ארבע מתנות שנותן בקרן מזרחית מב' צדדין של קרן, וכן בקרן מערבית דרומית, ואם כן למה היה נותן בקרן מזרחית דרומית וצפונית מערבית מפני שדרום מזרחית לא היה שם יסוד ועולה טעונה יסוד ומה טעם לא היה שם מפני שלא]

המזבח היה ראוי ליהיות בחלקו, כדמתרג׳ [70] ובאחסנתיה יתבני מקדשא. וטעונה הפשט וניתוח, דכתי [70*] והפשט את העולה ונתן וגו׳. וכליל לאישים, דכתי׳ [71] ביה והקטיר הכהן את הכל וגו׳.

זבחי [72] שלמי צבור. הם כבשי עצרת, דכת׳ [73] ושני כבשים בני שנה לזבח שלמים, ואין שלמים בציבור אלא אילו בלבד [74], והן טעונין צפון, וקדשי קדשים, כדתניא [75] על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם [76], מה עולה **בצפון אף זבחי שלמי ציבור בצפון, ומה עולה קדשי קדשים אף זבחי שלמי ציבור קדשי קדשים.** ונאכלין לזכרי כהונה [77]. כחטאת, דאיתקש **לחטאת, דכת׳ [78] ועשית שעיר עזים אחד לחטאת ושני כבשים בני שנה לזבח שלמים, מה חטאת לזכרי כהונה אף זבחי שלמי ציבור לזכרי כהונה [79].**

ואשמות. כמו (בין) [כן] קדשי קדשים ושחיטתן בצפון, ומפרש להו ואזיל. אשם גזילות. דכת׳ [80] או בגזל או עשק את עמיתו, וכת׳ [81] את אשמו יביא תמים וגו׳. אשם מעילות. נפש כי תמעול מעל וחטאה בשגגה [82], וכת׳ [83] והביא את אשמו וגו׳. אשם שפחה חרופה. **(ו)דכת׳ והיא שפחה נחרפת לאיש. ואת אשמו יביא [84] וגו׳.** אשם נזיר. **נזיר טמא, דכת׳ בו אשם [85].** ואשם מצורע. **שמביא מדמו (לכהונתו) [לבהונות] [86].** אשם תלוי. **שאדם מביא על ספק חטאת, דכת׳ [87] ולא ידע ואשם וגו׳. (אשם נזיר טמא) [88] והביא איל תמים מן הצאן [89] וגו׳.** כולן שחיטתן בצפון, **כדכת׳ [90] במקום אשר ישחטו את העולה ישחטו את [ה]אשם, ובמקום [91] וגו׳. [שחיטתן בצפון וקיבול דמן שהן ארבע כדכתיב ואת דמו יזרוק על המזבח סביב] דהיינו הפסק ד׳ מתנות, כמו גבי עולה.** [ו]נאכלין לפנים, וכו׳, **דכת׳ [92] במקום קדוש כחטאת כאשם יאכל.** לזכרי כהונה, **דכת׳ [93] כל זכר בכהנים יאכל וגו׳.** בכל מאכל. **דכת׳ [94] כחטאת כאשם, ובחטאת אמרנו [95] שצלי ומבושל.** ליום ולילה, **כדאמרינ׳ לעיל [96] מניין לרבות חטאות ואשמות [97]**

היה . . . 70 בראשית מט, כז, וברש״י זבחים שם ד״ה טורף בנימין דכתיב ביה זאב יטרף באחסנתיה תיתבני מדבחא ואותה הקרן לא היתה בחלקו. 70* ויקרא א, ו. 71 שם שם ט. 72 משנה ה (זבחים דף נד, ב). 73 ויקרא כג, יט. 74 עי׳ רש״י. 75 זבחים נה, א: על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם מה עולה קדשי קדשים אף זבחי שלמי ציבור ק״ק מה עולה בצפון אף זבחי שלמי ציבור בצפון. 76 במדבר י, י. 77 ראה סיפא דמתניתין שם. 78 ויקרא כג, יט. 79 זבחים שם: כי חטאת מה חטאת אינה נאכלת אלא לזכרי כהונה אף זבחי שלמי צבור לזכרי כהונה. 80 ויקרא ה, כא. 81 שם שם, כה: ואת אשמו יביא לה׳ איל תמים. 82 שם שם, טו. 83 ויקרא יט, כ, ועי׳ כריתות יא, א. 84 שם כא: והביא את אשמו. 85 במדבר ו, יב. 86 תקנתי ע״פ כי״ק. 87 ויקרא ה, יז. 88 מיותר וכנראה שנשתרבב מלמעלה. 89 שם שם יח. 90 ויקרא ז, ב, ועיין זבחים מט, א. 91 כאן צריך תיקון. וברש״י כתב דבאשם נמי בעינן זריקת סביב דכתיב במקום אשר ישחטו. ועתה הוספתי במרובעים ע״פ כי״ק והכל מתוקן. 92 ויקרא ז, ו, ז: במקום קדוש יאכל — כחטאת ואשם. 93 שם ו. 94 שם ז. 95 לעיל הערה 59. 96 תורת כהנים צויין למעלה אות 61. 97 כאן בכ״י נתערבבו הדברים והעמדתי במקומם [וכן בכי״ק]. בכי״ק יש כאן הוספה: „בכולהו גריס רבינו שמואל ב״ר מאיר אשם משום דדבוקין נינהו בר מבתרא אשם דליתיה דבוק״. והובא באבודרהם בפי׳ משנת איזהו מקומן (עמ׳ נג

ת"ל זבח. התודה [98] ואיל נזיר. קרוין קדשים קלים, דכת' [99] זאת תורת זבח השלמים וגו' על תודה יקריבינו. ושלמים, קדשים קלי' הם [100]. שחיטת תודה ואיל נזיר בכל מקום, דכת' [101] באשם קודש קדשים, ואמרינ' [102] קדש לרבות זבחי שלמי' ציבור לשחיטתן בצפון, הוא, פרט לתודה ולאיל נזיר דאין שחיטתן בצפון אלא בכל מקום, ואיל נזיר נמי שלמים הוא, דכת' [103] (ואם הואיל) [ואת האיל] יעשו זבח שלמים וגו', ובשלמים כת' [104] זריקת סביב, דהיינו הפס(ו)ק ד' מתנות זהו ב' מתנות שהן ד' [105]. נאכלין בכל העיר, דכת' במנחה [106] ואכלתם אות' במקו' קדוש כי חוקר וחוק בניך היא, ואמ' בתורת כהנים [107] אותה והיא (מועטין) [מיעוטין] פרט לתודה וללחמה, ולאיל נזיר וללחמו, שאין נאכלין במקו' קדוש בעזרה אלא בכל העיר. ליום ולילה עד חצות. דכת' [108] ביום קרבנו יאכל ולא יניח וגו', ומפסוק זה למדנו לעיל [109] שלמי נזיר שנאכלין נמי ליום ולילה, מדכת' ביה תודת שלמיו. המורם מהם, הם חזה ושוק וארבע לחמי תודה [110], דכת' [111] והקריב ממנו אחד מכל קורבן תרומה וגו' מד' מיני לחם שבתודה מכל אחד (ליום) [לחם] אחד, וכת' [112] [ו]זאת תורת זבח השלמים אם על תודה, ואמרי' [113] תורת זבח שלמי' על התודה, מה שלמי' טעונין חזה ושוק דכת' [114] (ו)את חזה התנופה ואת שוק התרומ' לקחתי מזבחי שלמיכם וגו', אף תודה טעונה חזה ושוק. והמורם מהן, מאיל נזיר, זרוע [115] בשלה וחלה אחת ורקיק אחד [116]. כיוצא בהן, שנאכלי' אלא ליום אחד ובכל העיר כתודה עצמה וכאיל עצמו, אלא שהמורם שאמרנו, היה נאכל לכהנים, והתודה ואיל לבעלים. ולנשיהם ולבניהם ולעבדיהם. דכת' [117] לכל תנופות בני ישראל לך נתתים [ו]לבניך ולבנותיך את' לחוק עולם כל טהור בביתך יאכל אותו.

שלמים [118] קדשים קלים שחיטתן בכל מקום בעזרה. דכת' בויקרא [119] ושחטו פתח אהל מועד בשלמי בקר, לפני אהל מועד [120] בשלמי צאן, ולפני אהל מועד [121] בשלמי עז, להכשיר את הרוחות לשחיטת קדשים קלים, וק"ו לצפון [122]. ודמן טעון שתי מתנות וכו'. דכת' [123] בשלמים וזרקו בני אהרון [את הדם] וזרק את הדם סביב, וכל סביב, הפס(ו)ק ד' מתנות [124] ונאכלין בכל העיר, כדאמ' [125] פרט לתודה ולאיל נזיר שנאכל בכל העיר והוא הדין

מהדורת ירושלים). 98 שם משנה ו', זבחים (נה, א). 99 ויקרא ז, יא יב. ועי' זבחים ג, א. 100 ראה למעלה במשנה ה הערה 106. 101 ויקרא ז, א. 102 תו"כ צו פרשה ד, ג, ועי' זבחים נה, א. 103 במדבר ו, יז. 104 ויקרא ג, ב. 105 עי' גבי שלמים. 106 ויקרא י, יג. 107 פרשת שמיני פ"א ה"ה. 108 ויקרא ז, טו. 109 ראה למעלה והערה 62. 110 עי' רש"י. 111 ויקרא שם יד. 112 שם שם יא, יב. 113 תו"כ צו פרשה ה, ה"ד. 114 שם שם, לד. 115 ברש"י שם הוסיף גם חזה ושוק. 116 במדבר ו, יט. 117 שם יח, יא. 118 משנה ז (זבחים נה, א). 119 ויקרא ג, ב. 120 שם שם ח. 121 שם שם יג. 122 זבחים נה, א ת"ר ושחטו פתח אהל מועד ושחט אותו לפני אוהל מועד ושחט אותו לפני אהל מועד להכשיר את כל הרוחות בקדשים קלים ק"ו לצפון. 123 שם ג, ב: וזרקו בני אהרן הכהנים את הדם על המזבח סביב. וההוספה במרובעים בגליון הכ"י. 124 עי' זבחים נג, ב. 125 תו"כ שמיני

לשלמים. לכל אדם. ולא בעי כהנים. לשני ימים ולילה, שבין הימים ולא לילה שאחר הימים, דכת' [126] ביום זבחכם יאכל וממחרת והנותר עד יום השלישי עד יום הוא נאכל ואינו נאכל אור לשלישי [127]. המורם מהם כיוצא בהם. הם חזה ושוק, כיוצא בהם, כשלמים ונאכל לב' ימים. אלא שהמורם נאכל לכהנים. הם חזה ושוק, והשלמים לבעלים ולנשיהם ולבניהם כדפריש'.

הבכור [128] והמעשר וכו', ודמן טעון מתנה אחת ובלבד שיתן אותה [129] כנגד היסוד. שיתן אותה מתנה במזבח במקו' שיש יסוד, ולא בקרן דרומית ומזרחית שאין שם יסוד כדפרשי' לעיל [130], וכת' [131] בבכור ואת דמו תזרוק על המזבח ואת חלבם תקטיר, ואמרינן [132] דמו לא נאמר אלא (אל) [את] דמם [133], חלבו לא נאמר אלא ואת חלבם, לימד על בכור ומעשר ופסח שטעונין דמן מתנה ואימו' למזבח [134], וכת' [135] תזרוק, זריקה אחת מתנה אחת [136]. כנגד היסוד. מנ"ל אתיא זריקה [זריקה] מעולה [137], דכת' בה [138] אל יסוד מזבח העולה, שתני מתונות לגמרינן אינה גיעולה [139] דכת' סביב (ה) [ב]עולה וחטאת ואשם, דהוו להו ג' כתובים הבאין כאחת לב' מתנות שהן ארבע, ולא גמרינן מינייהו.

הבכור נאכל לכהנים, דכת' [140] ובשרם יהיה לך כחזה התנופה וגו', מה חזה ושוק נאכל אף בכור, ומה חזה ושוק לב' ימים ולילה אחד אף בכור [141].

והמעשר נאכל לכל אדם. מעשר נאכל לבעלים [142]. ונאכלין בכל העיר [143] בכל מאכל. לב' ימים, כשלמים, אבל הפסח אינו נאכל אלא בלילה, דכת' [144] ואכלו את הפסח בלילה הזה. ועד חצות, נאמר כאן בלילה הזה ונאמ' להלן [145] ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה, מה להלן חצות, דכת' [146] ויהי בחצי הלילה, אף כאן עד חצות [147]. אלא למנוייין [148], דכת' [149] איש לפי אכלו תכוסו, ומתרגמינן תמנון. אלא צלי, כדכ' [150] כי אם צלי אש.

פ"א ה"ה: הרי אלו מיעוטי פרט לתודה וללחמה ולאיל נזיר ולאיל המלואים וללחמו. 126 ויקרא יט, ו. 127 זבחים נו, ב: יכול יהו נאכלין לאור שלישי וכו' עד יום בעוד יום הוא נאכל ואינו נאכל לאור שלישי. 128 משנה ח' (זבחים נו, ב). 129 ליתא במשנה, ואפשר שזה תוספת פירוש. 130 למעלה והערה 63. 131 במדבר יח, יז: את דמם תזרוק על המזבח ואת הלחם וגו'. 132 זבחים נו, ב: חלבו לא נאמר אלא חלבם דמו לא נאמר אלא דמם. 133 תקנתי ע"פ הגמ', ובכי"ק גם משובש. 134 בכי"ק: לגבי מזבח. 135 במדבר יח, יז. 136 עי' זבחים נו, ב רש"י ד"ה מתנה אחת. 137 זבחים שם: כנגד היסוד מנ"ל כו' זריקה זריקה מעולה כו'. 138 ויקרא ד, א. 139 נשתבש המעתיק וצ"ל: ושתי מתנות לא גמרינן מעולה. ובגמרא שם נז, א: אי מה להלן שתי מתנות שהן ארבע אף כאן שתי מתנות שהן ארבע, אמר אביי למה לי למכתב סביב בעולה סביב בחטאת הוי שתי כתובים הבאים כאחד אין מלמדין הניחא למ"ד אין מלמדין אלא למ"ד מלמדין מאי איכא למימר הוי אשם שלשה ושלשה ודאי לא מלמדין. 140 במדבר יח, יח. 141 זבחים נז, א הקישו הכתוב לחזה ושוק של שלמים מה שלמים נאכלים לשני ימים ולילה אחד אף בכור נאכל לשני ימים ולילה אחד. 142 ברש"י כתב שלא מצינו לו בתורה שינתן לכהן. ועיין בכורות לא, א חוץ מן הבכור והמעשר שהנייתן לבעלים. 143 וכגי' רש"י שלא גרס: לכל אדם, עי' במשנה ותוי"ט. 144 שמות יב, ח. 145 שם שם יב. 146 שם כט. 147 פסחים קכ, ב זבחים נז, ב ראבע"א נאמר כאן בלילה ונאמר להלן ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה מה להלן עד חצות אף כאן עד חצות. 148 לפנינו: למנוייו. 149 שם יב, ד. 150 שם שם ח.

[ט] ברייתא די"ג מידות

קל[1] וחומר[2], מגזרה שוה. ב', מבניין אב מכת' אחד, ומבניין אב משני כתובים. ג', מכלל ופרט. ד', מפרט וכלל. ה', מכלל ופרט [וכלל], ו'. מכלל שהוא צריך לפרט מפרט שהוא צריך לכלל. ז', כל דבר שהיה בכלל יצא מן הכלל ללמוד לא ללמוד על עצמו יצא. ח', וכל דבר שהיה בכלל יצא לטעון טען אחר. ט', וכל דבר שהיה בכלל וכו' ועד שלא כעינינו. י', כל דבר שהיה בכלל ויצא לידון וכו'. י"א, דבר הלמד מעינינו, ודבר הלמד מסופו. י"ב, וכן שני כתובים המכחישין. י"ג, וכל ברית' זו מפורשת בראש תורת כהנים כל מידה בפני עצמה[3].

[י] ברוך שאמר

ולאחר שעסקנו בתורה ובעבודה והעמדנו העולם על[1] שיעמוד על התורה ועל העבודה[2] אנו מברכין למי שאמר והיה עולם[3] ועושה מעשה בראשית[4] בכל יום[5]. ולאחר שהתחלנו לברכו על זה, אנו מברכין אותו על שאר מדותיו, על שהוא רחמן[6] ומרחם על הארץ[7] ועל הבריות, אנו מברכין האל[8] אב[9] הרחמן, שאעפ"י שהוא גוזר בראש השנה שיהיו גשמי שנה מעוטין מפני עון הבריות, כשהוא מתמלא עליהם רחמים אחרי כן, להחזיר גזירתו אינו יכול, אלא מקיימה, וכיצד עוש' מורידה בזמנה ולארץ הצריכה[10]. ומרחם על הארץ ועל הבריות. ועל שהוא אב הרחמן הוא מהולל בפי עמו, ומסיים מלך מהולל בתושבחות.

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

ברוך שאמר. י"ד ברוך יש בשבח זה, כנגד י"ד ויאמר שמבראשית עד זה ספר תולדות אדם[11], שהוא גמר פרש' בראשית, לפי, שעיקר שבח זה

1 חסר כנראה ההתחלה [רבי ישמעאל אומר בשלש עשרה מדות התורה נדרשת] ולפנינו: מקל וחומר. 2 אפשר שצריך להוסיף בתחילת הפיסקא [א], ככל הסדר דלהלן. 3 בכי"ק מועתק כל הברייתא כפי שהיא בריש תו"כ.

1 אפשר שזה מיותר, וראה בנוסחת כי"מ ושם במילואה. 2 אבות פ"א מ"ב. 3 ראה שבת קלט, א ערובין יג, ב מגילה יג, ב ועוד. וע"ע בר"ר פ"ד, וסדא"ז פ"ד (עמ' 179): ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים ברוך עושה מעשה בראשית. וזה מנהג אשכנז להתחיל בברוך שאמר אפילו בחול ע' רס"ג בסידורו ח"א 154. 4 ראה ברכות נד, א: ברוך עושה מעשה בראשית. 5 חגיגה יב, ב: ומחדש בכל יום מעשה בראשית, והשווה להלן בתפילת יוצר אור, [וכנראה שחסר כאן וראה סכי"מ]. 6 שבת קלג, ב: מה הוא רחום וכו'. 7 משנה תענית טו, א: ברוך המרחם על הארץ. 8 כ"ה גם בנוסחת הרמב"ם ומחזור רומא מחזור ויטרי ובנוסח התימנים (ירושלים תרנ"ז), וראה אבודרהם סדר שחרית (עמ' נט) שלא לאומרו. 9 כגי' רס"ג עמ' קיח, מחז"ו ועוד. 10 ראש השנה יז, ב: הרי שהיו ישראל רשעים גמורים בר"ה ופסקו להם גשמים מועטים לסוף חזרו בהן, להוסיף עליהן אי אפשר שכבר נגזרה גזירה אלא הקב"ה מורידן בזמנם על הארץ הצריכה להן הכל לפי הארץ. 11 בראשית ה, א.

מדבר ביצירת בראשית, **לכך** קבעו ברכה על כל אמירה ואמירה [של הקב"ה במעשה בראשית] [12]. ויש מאמרות של חול בפרשת בראשית ואינם מן המנין, כגו' ויאמר האדם זאת הפעם [13], וכיוצא בו. **לכך** קבעו [חכמים] הראשוני' תחילת השבח זה בתיבת ברוך המתחלת בב', כנגד התורה המתחלת בב', שנ' בראשית ברא אלקים [14].

בברוך שאמר תמצא פ"ז תיבות, כנגד ראשו כתם פז [15].

לאחר [16] שהעמדנו העולם על התורה ועל העבודה, אנו מברכים למי שאמר והיה העולם, כענין שנאמר [17] בדבר ה' שמים נעשו וברוח פיו כל צבאם.

ברוך אומר ועושה מעשה בראשית [18] הם המאורות שמתחדשים בכל יום [ויום] כדדרשינן [באגדה לעושה אורים גדולים כי לעולם חסדו, על שם שמתחדשים בכל יום כמו שנעשו בששת ימי בראשית]. לכך קורי' אותם גדולים. **ברוך אומר ועושה** מאחר שנתחלנו [19] לברכו על זה אנו מברכין אותו על שאר מדותיו. שהוא **גוזר ומקיים ומרחם על הארץ ומרחם על הבריות**, שאע"ג שהוא גוזר בראש השנה שיהיו גשמי שנה מועטים מפני עון הבריות, כשהוא מתמלא רחמים עליהם אח"כ, להחזיר גזירתו אי אפשר, אלא מורידן בזמנם לצורכ', ואם כן מקיים גזירותיו ומרחם על הארץ ועל הבריות [20]. **ברוך משלם שכר טוב ליראיו** [21], אף ברכה זו נתקנה מעין יצירת מעשה בראשית על [שם] האור הגדול שנברא ביום ראשון, וצפה הק' ברשעים ואמר אינם ראויים לאור הגדול וטוב כזה, והצפינו תחת

12 כ"ה גם בכי"ק, עי' סידור ר"י ב"ר יקר (עמ' ה) באריכות. ועי' באשכול הל' פסוקי דזמרה (אלבק עמ' יא): וברכת ברוך שאמר יש בה עשרה פעמים ברוך כנגד עשרה מאמרות שבהם נברא העולם, והובא בשבה"ל סי' ז [ועי' „מלמד התלמידים" לר' יעקב אנטולי פרשת יתרו עמ' פד־ה, ושו"ת רש"ל סי' סד] כל בו, אר"ח ואבודרהם ועיין בסמוך. וברוקח סי' שכ: י"ג ברוך בברוך שאמר, וערה"ב ח"ג עמ' 148: והר' אלעזר ז"ל כתב לפי' תקנו [יג] ברוך בברוך שאמר והיה העולם, וכן בס' המחכים עמ' 120 ובגליון סידור אשכנזי כ"י רומא מס' 324: „ט"ו פעמים ברוך יש בברוך שאמר, ואלו הן ברוך שאמר א. ברוך הוא ב. ברוך שמו ג. ברוך עושה ד. ברוך אומר ה. ברוך גוזר ו. ברוך מרחם ז. ברוך מרחם על הבריות ח. ברוך משלם ט. ברוך הוא י. ברוך שמו יא. ברוך פודה יב. ברוך א־ח יג. ברוך הוא יד. ברוך אתה כו' טו". ושם באריכות.
13 שם ב, כג. 14 שם א, א, בכי"ק יש כאן תוספת: „וא"ת למה לא התחיל בתיבה אחרת שאינה מתחלת בברוך, לפי שנמצא באלפא ביתא דר' עקיבא (בתי מדרשות ח"ב עמ' שצו, יל"ש ריש בראשית) שנכנסו כל האותיות למפרע לפני הקב"ה ואמרו לפניו רבנו של עולם בי תיברא העולם וכולן הביאו לאו.. ותיהן מן המקרא, ולא חפץ הקב"ה באחת מהן עד שנכנסה בית לפני הקב"ה ואמ' לפניו רבנו של עולם רצונך שתיברא בי העולם שבי אומר' בכל יום ויום ברוך ה' לעולם אמן ואמן (תהילים פט, נג), השיב הקב"ה ואמר לה ברוך הבא בשם ה' (שם קיח, כו). מיד קיבל הימנו וברא את העולם בבית שנ' בראשית ברא אלקים. לכך התחילו חכמים הראשונים גם הם את השבח בברוך, לפי שהוא מדבר מעין יצירת בראשית וסמכו על מדרש ר' עקיבה".
15 שה"ש ה, יא. ומובא ברוקח סימן שכ, ועי' טור או"ח סי נא, ומשם במנוה"מ ס' צג משם ספר היכלות. והתיקונים במרובעים ע"פ כי"ק. 16 ראה סידור ר"ש. 17 תהלים לג, ו.
18 כ"ה בגי' מחז"ו. וראה תדא"ז פ"ד, ונוסחת כי"מ בברכות נד, א. ובכי"ק: ברוך עושה מעשה בראשית. 19 בכי"ק: והתחלנו. 20 ראה סידור ר"ש. 21 סדא"ר פי"ב:

כסא הכבוד לשילום שכר לצדיקים לעתיד לבא[22]. והיינו שיסדו ביוצר מאורות, מאורות נתן סביבות עוזו, ופרכינן[23] והלא מאורות נתונים ברקיע, אלא זהו אור של צדיקים לעתיד לבא. והיינו שיסד וראוהו אדון כי טוב והצפינו לנו חלק לקח טוב, אור צדיקים ישלם בטוב, והיינו שיסדו ברוך משלם שכר טוב, [לא הוצרך להזכיר טוב] אלא רמז על התורה שנקרא טוב, שנא׳[24] כי לקח טוב נתתי לכם וגו׳. ורמז בשביל התורה שנקרא׳ טוב שעוסקים צדיקים בה, לעתיד לבא [עתיד] ליתן להם שכר טוב ליריאיו, על שם מה רב טובך אשר נתת ליריאך[25]. **ברוך חי לעד וקיים לנצח**, ובידו היכולת לעתי׳ לבא ליתן שכר לצדיקים, שהרי חי לעד הוא וקיים לנצח. **הא׳ אב הרחמן**[26] מוסב למעלה על ברוך מרחם על הארץ, לפי שהוא רחמן כל כך על ארץ ועל בריותיו, עלינו לברכו על מדותיו, וזהו שיסדו ברכה של רחמים הא׳ אב הרחמן. **ובשירי דוד עבדך** שדוד נתפלל וביקש רחמים על הדבר שיהו שירותיו וזמירותיו נהוגים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, כמו שדרשו רבותינו במדרש שוחר טוב[27] אגורה באהליך עולמים, וכי עלה בלבו של דוד להיות חי לעולם, אלא אמר דוד לפני הק׳ רבונו של עולם אגורה באהליך עולמים, כלומר, שיהו זמירותיו ושירותיו נהוגים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. (כמו שדרשו רבותינו במדרש שוחר טוב) ושמע הק׳ תפילתו, שהרי אף בהיות בית המקדש היו הלוים מנגנים ומשוררים בכל יום, כדאמר׳ במסכת תמיד[28] השיר שהלוים היו אומ׳ בבית המקדש ביום הראשון כו׳.

מיכאן ואילך בשביל שיש לו להתחיל בפסוקי דזמרה, מברך לפניהם י׳ ברוך, כנגד י׳ מאמרות שבהן נברא העולם[29], וכנגד י׳ דברות, והי׳ מזמורים[30] כנגד הי׳ מאמרות. אחריהם פותח בא״י אלקי׳ מ״ה הא״ל אב הרחמן, ומסיים מלך מהולל בתשבחות, וזוהי ברכה שלפניהם. וכשמסיים אמ׳ ישתבח שמך ומסיים בה בברוך[31]. אבל ברוך שמו אינו מן המנין אלא ברכה בשביל עצמו. **חי עולמים** חי עולמים מצאתי נקוד בצירי, כמו שכ׳ בדניאל[32] וישבע בחי העולם, וכן בכל מקום שהוא דבוק, כמ׳ חי פרעה[33] וכן חי אלקיך[34], חי אדוני דבת שבע[35]. אבל חי, אין לומר אלא אצל

ברוך המקום הוא שמשלם שכר טוב ליראיו. 22 עי׳ חגיגה יב, א; ירוש׳ ברכות פ״ח ה״ה; בר״ר פי״א ב; פי״ב ז; פמ״ב ז; שמ״ר פלה א; ויק״ר פי״א ז; במ״ר פי״ג ה; פתיח׳ דרו״ר ז; פתיח׳ דאיכ״ר יא; תנחומא נח ג; שמיני ט; פסק״ר פכ״ג; תדא״ז פכ״א (פרקי ד״א פ״ב), ומקורו של סידורנו ל״מ כעת. 23 לקמן סי׳ כח בברכת יוצר אור בשם הריב״ק ע״ש. 24 משלי ד, ב. 25 תהלים לא, כ. 26 ראה אבודרהם שמחק כך מן הגי׳ ע״פ רע״ג בברכת הרב את ריבנו, ובדרכי משה סי׳ נא כתב דמלשון הטור שיש בו פ״ז תיבות [ראה למעלה] שיש לומר: הא״ל האב הרחמן. 27 מז׳ סא, ג. 28 לא, א. 29 צויין למעלה הערה 2. 30 אפשר שכונתו לי׳ הללויה שמזכירים במזמורי פסוקי דזמרה, בכי״ק יש כאן הוספה: „לפיכך אסור לספר ולהפסיק בין פסוקי דזמרה כשם שאסור להסיח בהלל כדאמר׳ בפרק לולב וערבה״. וע״ מחזו״ו וסי׳ רש״י, והפרדס (עהר׳ עמ׳ שכג). 31 רי״ף ברכות פרק אין עומדין ע״פ הגאונים שם. 32 יב, ז. 33 בראשית מב, טו. 34 עמוס

לעולם או לעולמים, כמ' שכתוב חי אנכי לעולם[36], אכל וחי לעולם[37]. וכן בכל מקום שהוא אצל ה', כמו חי ה', שפתרונו ה' שהוא חי, וכן זה בנך החי[38], פתרונו זה החי בנך. ויש מהם עוד, והנ'[39] בפסוק אחד חי ה' וחי נפשך[40], והאחד משונה מחבירו. וכאשר וחי לעולם הוי"ו פתוחה, והו' להכא חיה, וכן וחי בהם[41], וחי עמך[42] וכן כל וחי שבאתנחתא וסוף פסוק. אבל וחי אחיך[43] אעפ"י [שאינו דבוק אינו לשון] להבא אלא שם דבר הוא ופתרונו, ויהא חיות אחיך עמך, רק הוא להבא.

וברוך המקום שהגיעני עד פה. [אומר אני אב"א שלום[44] לא לחנם באתי הנה, אלא כדי ליישב ייחוד אלקינו י"ש לעד ולנצח, וכן ב . . . בערתי ספרי מינים באש, ויודע בברור כל הקורא חי העולמים טעות גדול, וקרוב הו' לעניין גידוף וחירוף, שפתרונו של חי לשון רבים, כלומ' אדם שנוצר מן ד' יסודות אמ' לו חי פרעה, לפי שיש לו חיות אחת של מטה רוח בהמות מן התחתונים ורוח אחת מן העליונים. וכשהתולדות נפרדים זה מזה אז הוא מת, אבל הבורא ית' הכל אחד, קול ורוח ודבור, הוא אינו אלא אחד. לכך אומר חי ה', ולכך אומר בהאדרת והאמונה חי עולמים. ואל תקשה וישבע בחי בעולם[45]. אל ידקדק לכך ואל ירמזון עיניך, רק פתרונו וישבע במי שחיות העולם תלויין בו ובידיו הזן. וא"ת, אף כאן אני אומר כן, הלא הוא שקר בימינו מי האומר כן. שהרי מאחר שמצינו בפסוק כמה וכמה חי ה', ועל אדם חי, כמו חי פרעה, אין לומ' לשון שיוכל לבא לידי טעות, שהרי אנו מדקדקים בכל מאמצי כחינו אפי' היכא דליכא נידנוד, כמו בקריאת שמע[46] ובלבד שלא יחטוף בחית של אחד, וכל שכן שאין לשנות, וכל המשנה ידו על התחתונה[47]].

[יא] הודו לה' קראו בשמו

ונהגו במגנצא בשבת[1] שמתחיל ש"צ, הודו[2] ליי' וקראו בשמו, והקהל עונין אחריו, וסמכו על זה הפסוק[3], אז נתן בראש להודות ליי' וקראו בשמו וכו', שאסף היה מתחיל בראש, ואחריו אחיו[4], ואעפ"י שמעשה

ח, יד. 35 שמואל א, כו : חי נפשך אדוני. 36 דברים לב, מ. 37 בראשית ג, כב.
38 מלכים א ג, כג. 39 בכי"ק : והנה. 40 ש"א כ, ג. 41 ויקרא יח, ה. 42 שם כה, לה. 43 שם, לו. 44 קטע זה נוסף כנראה ע"פ המעתיק, ובכי"ק אינו. ועי' מבא.
45 דניאל יב, ז. 46 ברכות טז, ב. 47 ראה מבא.
1 מנהג סידורנו שהיו אומרים הודו רק בשבת וכ"כ בסדר רע"ג (כז, א) : ובשחרית של שבת כו' הודו לה' קראו בשמו, גם האבודרהם מזכיר כמה פעמים שנא' רק בשבת, רס"ג אינו מביאו כלל בסידור, ובטור סי' נ"א כתב שמנהג מקומות לאמרו אבל במחז"ו והמנהיג הביאוהו לומר בכל יום ביון שהלויים היו אומרים בכל יום [וראה סידורנו שהרגיש בזה בסמוך] וכבר נזכר במס' סופרים פי"ז ה"י (היגר פי"ח ה"א עמ' 309) ואחריו הודו לה' קראו בשמו וששת המזמורים של כל יום כו' למה הזכיר דוד במזמור הודו לה' קראו בשמו כהנים לויים וישראלים להיות אומרים אותו בכל יום. וראה סכי"מ, וכן בכ"י המבורג הועתק כולו. וכל הקטע בכי"ק.
2 דהי"א פרק טז לז תהלים קה פס' א'-טו. 3 דהי' שם שם ז' : ביום ההוא אז נתן דויד בראש להודות לה' ביד אסף ואחיו. 4 רש"י שם המיוחס : שאסף היה מתחיל הודו לד'

שאסף [5] היה בכל יום [6], אין עושין עתה אלא בשבת, כשיש רוב עם בבי׳ הכנסת, ויכולין לאומרו בנעימה כדרך שיר, לפי שאינו יום מלאכה. הודיעו בעמים עלילותיו, [פי׳] מפעולותיו, כמו מפרי מעלליו [7]. ע״א, הודיעו לכל, עלילותיו שהוא עושה בעמים, כי הוא נורא עלילה עליהם, כמו שעשה בפלישתים שהכם בטחורים בשביל [ששבו] הארון [8], תיקנו דוד לומרו בכל יום. שירו לו זמרו על אותה התשועה [9]. ושיחו בכל נפלאותיו שעשה אז, כדכתי׳ [10] שירו ליי׳ כי (גאות) [נפלאות] עשה הושיע לו ימינו וזרוע קודשו. ושירה זו [11] אמרו הפרות כשהביאו הארון משדה פלישתים, כדכת׳ [12] ותשרנה הפרות שאמרו שירה שימינו וזרוע קודשו הושיע׳ לו ארון קודשו. התהללו בשם קודשו. שהוא אדון בדבר לעשו׳ כל זאת. ישמח לב של מבקשי יי׳. שכשבאין לבקשו מוציאין הארון (ב)[מ]מקומו שחזר משם, וכן אמר דוד הואיל והארון במקומו אתם מבקשי יי׳ ידרשוהו. ועוזו, והארון שהוא עוזו כדכ׳ [13] ויתן לשבי עוזו, והוא [הארון] שנשבה. ובקשו פניו תמיד, בתפילה ובשירות. זכרו נפלאותיו אשר עשה מופתיו. אע״פ שכלוא את בניהם של פרות בבית [14], (ירשו) [ישרו] [15] הפרות להוליך את ארון להחזירו למקומו, וזהו [16] היה פלא, ומופת גדול. ומשפטי פיהו, כלומ׳, ומשפטי פיהו שגזר על פלישתים שהכם בטחורי׳, ומי הוא שיזכור נפלאותיו זרע ישראל עבדו וגו׳ בכל הארץ משפטיו, כמו ששפט בפלישתים. ודבר שהוא צוה, שומר עד אלף דור, כדכת׳ [17] עושה חסד לאלפי׳ לאוהב׳ ולשומרי מצות׳ לאלף דור. ומה הוא הברית ששומר, אשר כרת את אברהם ושבועתו ליצחק, שאמר [18], לזרעך אתן את הארץ הזאת, והקימותי [19] את השבוע׳ וגו׳. ושבועתו שנשבע ליתן ליצחק, ויעמידה ליעקב ולישראל לחוק עולם לברית עולם. ומהו הברית שכרתי ודבר [ש]צוה [20] לך אתן את ארץ כנען בהיותכם מתי מספר, במתי מעט, והיו גרים בארץ, כדכ׳ [21] גר ותושב אנכי עמכם, אז אמ(ו)ר להם, לך אתן את הארץ [22]. מגוי לגוי. אברהם

קראו בשמו ואח״כ כל אחיו עונין אחריו. 5 = של אסף. 6 ראה סדר עולם פרק יד.
7 ירמיה יז, י. 8 שמואל א׳ פרק ה. 9 סדר עולם שם. וראה מיוחס לרש״י דהי״א טז, לה: לפיכך תקנם דוד לאמרם לפני הארון מזמור אחד שחרית ומזמור אחד ערבית מפי רבנו אלעזר בר משולם, וראה אשכול הל׳ ק״ש ותפלה עמ׳ ע המנהיג הל׳ תפלה סי׳ ב. כלבו וא״ח הלכות מאה ברכות וטור סי׳ נא. ועיין ספר התמיד לר׳ ראובן ב״ר חיים עמ׳ 3-6 שהביא קטעים מסידורנו. 10 ישעיה יד, ב: הודיעו בעמים עלילותיו. ושם פסוק ה: זמרו ה׳ כי גאות עשה, ובתלים צח, א שירו לה׳ שיר חדש כי נפלאות עשה הושיעה לו ימינו וזרוע קדשו.
11 עבודה זרה כו, ב מאי ישרנה אריו״ח משום ר״מ שאמרו שירה, ורב זוטרא בר טוביה אמר רב שישרו פניהם כנגד ארון ואמרו שירה ומאי שירה אמרו וכו׳ ור׳ יוחנן דידיה אמר ואמרתם ביום ההוא הודו לה׳ קראו בשמו, ור״ש בן לקיש אמר מזמורא ותניא מזמור שירו לה׳ שיר חדש כי נפלאות עשה הושיעה לו ימינו וזרוע קדשו. ועיין בראשית רבה פנ״ד, ד תנחומא ויקהל ז. 12 ש״א ו, יב. 13 תהלים עח, סא, וראה מיוחס לרש״י ורד״ק דהי״א שם יא.
14 ש״א ו, י: ויקחו שתי פרות עלות ויאסרום בעגלה ואת בניהם כלו בבית. 15 כן נראה לתקן, וכן בכי״ק. 16 בכ״י הי׳ כתוב והו ותיקן למעלה ז׳. 17 שמות כ, ו. 18 בראשית יב, ז כד, ז. 19 שם כו, ג. 20 נתלה בגליון. 21 בראשית כג, ד. 22 שם יב,

למצרים ירד ולארץ פלישתים, וכן יצחק, ויעק' לארם נהרים [ו]למצרים. שהיו גולים ממלכותם לעם אחר, ולא הירהרו אחר מידת הדין [23]. ובגלות', לא הניח איש לעושקם. והוכיח עליהם מלכים, פרעה ואבימל' כדכת' [24] וינגע יי' את פרעה, וכת' [25] בעד כל רחם לבית אבימלך. והזהירם, אל תגעו במשיחי. כדכת' [26] השב אשת האיש וגו'. ועד כאן המזמור בתילים ביחד ולא יותר [27]. ועד כאן היו אומרים הלוים בכל יום בבוקר לפני ארון, ושירו ליי' כל הארץ עד אמן והלל ליי' [28], היו אומרים בערב, כך מפו' בסדר עולם [29], ולפיכך אנו אומר' אותו בכל יום [30], ומזמור זה שאומרים בערב הוא מזמור של תפילה למשה [31], ומתחיל שירו [32] ליי' שיר חדש שירו ליי' כל הארץ שירו ליי' ברכו שמו בשרו מיום אל [33] יום ישועתו. ותימ' לי אמאי למה [34] היו מדלגים ראשו של פסוק ראשון וראשו של פסוק שיני, והיו מצרפין סופי הפסוקים, ועושין פסוק, וגם לא היו אומ' פסוק של סוף המזמור שהוא, ישפוט תבל בצדק ועמים באמונה [35], והיו מדלגין עד מזמור שהוא אחר הודו ליי' וקראו בשמו [36], והיו אומ' ראש המזמור הודו ליי' כי טוב [37], וסוף המזמור אמרו הושיעינו אלה'י ישעינו וגו', ברוך יי' אלה'י ישראל וגו' [38], כל זה תימ' לי, כי כמו שאנו אומרי' אותו כך הלוים אומרים אותו (לפי) [לפני] ארון, כתקנת דוד, וכן הוא כתו' בדברי הימים, ולפיכך היו אומ' אותו לפני [ארון] שגם [לפי ש]איירי בתשועות הארון וזהו בשרו מיום אל יום תשועת ארון, כדכ' [39] הושיע' לו ימינו. ספרו בגוים את כבודו שעשה, וגם נפלאותיו כדכת' [40] כי נפלאות עשה הושיע לו ימינו וזרוע, ותאמרו כי גדול יי' וגו' וגורא הוא בנוראותי' ונפלאותיו על כל אלה'ים. כי כולם אלילים, אילמים [41] ואין מזעילי' לכולם [42], אבל הקב"ה עשה השמים ויכול לעשות כל אשר חפץ. והוד והדר ועוז וחדוה לפניו, במקומו בשמים [43], לפיכך תנו לו כל משפחות עמים כבוד ועוז לשמו, שאו מנחה לפניו והשתחוו לו בהדרת קודש, בהדר של קודש [44], כמו שנאה והדר לו. ויש מפרשין [45] בחרדת כמו וגילו

ז ועוד. 23 עיין ב"ב טו, ב: ולא מצאתי נאמן כאברהם עבדך שאמרת לו קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כו' לא הרהר אחר מדותיך. 24 בראשית יב, יז. 25 שם כ, כא. 26 שם שם ז. 27 תילים קה, טו. 28 המשכו בדה"י א טז כג-לו. 29 פרק יד בשחר היו אומרים הודו לה' קראו בשמו עד אל תגעו במשיחי וגו' ובין הערבים היו אומרים שירו לה' כל הארץ עד ויאמרו כל העם אמן והלל לה', ועיין בר"ר פנ"ד. 30 ראה האשכול הל' פסוקי דזמרה עמ' 10-11 וממנו באר"ח סי' יח וס' כלבו סי' ד. 31 ע"פ בבא בתרא יד, ב ספר תהלים ע"י עשרה זקנים כו' וע"י משה, וברש"י שם תפלה למשה וכל אחד עשרה מזמורין כסדרן. 32 מזמור צו. 33 צ"ל: ליום. 34 כנראה שזה מיותר. 35 שם יג וצ"ל: ועמים באמונתו. 36 שם בפרק קה. 37 שם קו, א. 38 שם מז' מח. 39 שם צח, א. 40 שם. 41 ראה חבקוק ב, יח: לעשות אלילים אלמים. 42 אפשר שצריך לתקן: לכלום, [וכ"ה בכי"מ], ועיין חבקוק שם: מה הועיל פסל וגו' וירמיה טז יט: הבל ואין בה מועיל. 43 ראה אבן עזרא תילים צו, ו: במקדשו השמים. 44 בתרגום תילים שם ט: בשב הורת קודשא. 45 ברכות ל, ב: אל תקרי בהדרת אלא בחרדת ממאי דלמא לעולם אימא לך הדרת ממש כי הא דרב יהודה הוה מציין נפשיה והדר מצלי אלא אמר

ברעדה[46]. וחילו מלפניו לעובדו. בל תימוט, כשתעשו לפניו כל זה ובעבודת תבל על מכונה[47]. ישמחו השמי׳ וגו׳ ואמרו יי׳ מלך, ש[ה]כל יעבדוהו, וגם הי(ו)ם ירעם, וישמחו ויעלוזו השדה וירננו עצי היער, כי כולם ישמחו וירננו לפניו, על כי בא לשפוט את הארץ, כי לבדו ימלוך על כל הארץ לישפוט אותה. ואז הודו ליי׳, שיהיו הכל מודים לו, ואז יושיע עמו ויקבצם מן הגוים להודות לשם קודשו, ויאמרו ברוך יי׳ אלה׳י ישראל מן העולם ועד העולם, הוא גואלם. עד כאן שירות הלוים בערב. והוא קודם למזמור הודו ליי׳ שהיו אומ׳ אותו בבוקר[48], מיכאן ואילך אנו מוסיפין ליקוטי פסוקין של שבח והודיה ופסוקי רחמנות וישועה לישראל עד כי גמל עלי.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

הודו[49] לה׳ קראו בשמו, לפי שהיתה שירה ראשונה על ידי הלוים אחר שהביא דוד את הארון, כדכתיב בדברי הימים ויתן לפני ארון ברית ה׳ מן הלוים המשרתים להזכיר ולהודות ולהלל לה׳ וגו׳, והקהל עונין אחריו, וסמכו על פסוק(י) זה, אז נתן דוד בראש להודות לה׳ ביד אסף, פירוש, שאסף היה מתחיל אחריו אחיו. **הודיעו בעמים עלילותיו**, פירוש מפעלתיו כמ׳ מפני מעלליו. ע״א, כל עלילותיו שהוא עושה בעמים. כי הוא נורא עליהם, כמו שעשה בפלשתים שהכם בטחורים בשביל ששבו [הארון], ולפני הארון[50] תקנו דוד לאומרו בכל יום.

שירו לה׳ זמרו לו, על אותו התשועה, ושיחו בנפלאותיו שעשה אז, שנ׳ שירו לה׳ כי נפלאות עשה הושיע לו ימינו וזרוע קדשו, ושירה זו אמרו הפרות כשהביאו הארון משדה פלשתים, כדכתיב ותשרנה הפרות, שאמרו שירה שימינו וזרוע קדשו הושיע [לו] ארון קדשו. **התהללו** התפארו, כמו

רב נחמן בר יצחק מהכא עבדו את ה׳ ביראה וגילו מרעדה. 46 תהילים ב, יא. בד״ז: ישמחו אותיות, משיחו, כשיבא משיח אז יהיה שמחה למעלה ולמטה ותגל אותיות גלות, וכו׳, 47 ראה תהלים קד, ה: יסד ארץ על מכוניה. 48 ראה למעלה בשם סדר עולם. 49 ראה סידור ר״ש ושם נסמן, ולשון סידורנו באריכות, וכ״ה בכי״א. וגבכי״ק גוסף כאן: „אמ׳ בסדר עולם כשהעלה דוד את ארון יי׳ בשחר היו אומרים הודו לה׳ קראו בשמו עד אל תגעו במשיחי. בין הערבים היו אומרים שירו לה׳ כל הארץ עד אמן והללו לה׳. ונראה לי שלפיכך אנו אומרים אותן ב׳ מזמורים של דברי הימים שיש בהם כהנים לויים וישראלים ואינה כן בתילים ביחד כי אם בפיזור לסירוגין. וחיפשתי בתילים ובדברי הימים במזמור זה ולא מצאתי שהוזכרו כהנים לוים וישראלים, אבל למעלה מזו המזמור הוזכרו בדברי הימים. ואילו י׳ מזמורים הודו לה׳ קראו בשמו, שירו לה׳ כל הארץ, אילו של דברי הימים ולא של תילים, ושמונה של תילים, אילו הן מזמור לתודה הריעו לה׳, יהי כבוד ה׳ לעולם, ואשרי יושבי, והללויה הללי נפשי, והללויה כי טוב זמרה אלקינו, והללויה את ה׳ את השמים, והללויה שירו לה׳ שיר חדש, והללו ה׳ את בקדשו. במסכת סופרים בסוף פרק דברי חכמים כדרבונות (פרק יז), מזמור שירו לה׳ מדברי סופרים ואחריו הודו לה׳ קראו בשמו, וששת המזמורים של כל יום, ואמ׳ ר׳ יוסי יהי חלקי עם המתפללים בכל יום ו׳ מזמורים, אמרו למה הזכיר דוד במזמור הודו לה׳ קראו בשמו כהנים לויים וישראלים להיות אומרים בכל יום ויום, עד כאן ממסכת סופרים „רבנו אפרים״. 50 עי׳ סידור ר״ש, ובכי״ק: בשביל הארון.

אל יתהלל עשיר [51] **בשם קדשו**, שהוא אדון בדבר לעשות זאת. **ישמח לב של מבקשי ה׳**, כשבאים לבקשו מוציאין הארון ממקומו, **אתם מבקשי ה׳** דרשוהו. ועוזו, והארון שהוא עוזו, כדכתי׳ ויתן לשבי עוזו, והוא הארון שנשבה. **ובקשו פניו תמיד** בתהילות ובשירות. **זכרו נפלאותיו** ומופתיו שעשה, שאעפ״י שכלו [את] בניהם של הפרות בבית, ישרו להוליך את הארון להחזירו למקומו, וזה היה פלא גדול ומופת. **ומשפטי פיהו**, כלומר, ומשפטים שגזר על הפלישתים. פיהו, שהכם בטחורים. ומי הוא שיזכור נפלאותיו. **זרע ישראל עבדו וגו׳ הוא ה׳ אלקינו בכל הארץ משפטיו**, כמ׳ ששפט בפלשתים. **זכרו לעולם** בריתו, דבר שהוא צוה שהיה עד לאלף דור כדכתיב ולשומרי מצותיו לאלף דור, ואת הברית ששמר. **אשר כרת את אברהם ושבועתו ליצחק**, שאמר לזרעך אתן את הארץ הזאת והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך. וזהו ושבועתו שנשבע ליתן ליצחק. **ויעמידה ליעקב לחוק ולברית עולם**. ואי זה ברית שכרת ודבר שצוה, לך אתן את ארץ כנען וגו׳. **בהיותכם מתי מספר**. ומעט היו וגרים בארץ, כדכתי׳ גר ותושב אנכי עמכם, אז אמר להם **לך אתן את ארץ כנען**, ואעפ״י כן שהבטחתי לתת את הארץ, **ויתהלכו מגוי אל גוי** אברהם ירד למצרים ולארץ פלשתים, וכן יצחק, ויעקב לארם נהרים ולמצרים, שהיו גולים מממלכה אל עם אחר ולא הרהרו אחר מידת הדין. ובגלותם לא הניח לאיש לעושקם, לעשוק אותם. **והוכיח עליהם מלכים**, פרעה ואבימלך, כדכתי׳ וינגע ה׳ פרעה וגו׳ ואבימלך כי עצר עצר וגו׳. והזהירם, **אל תגעו במשיחי**, כדכתיב השב אשת האיש כי נביא הוא. ועד כאן הוא בתהילים ביחד ולא יותר, עד כאן [היו] הלוים אומרים בבקר לפני הארון. ושירו לה׳ כל הארץ עד אמן והלל לה׳ היו אומרים בערב, כך מפורש בסדר עולם. [ולפיכך אנו אומרים אותו בכל יום ומזמורים שאנו אומרים בערב הוא אחר] שירו לה׳ כל הארץ, שהיו אומרים אחד ממזמורים של תפילות, שירו לה׳ כל הארץ. ומתחיל שירו לה׳ שיר חדש תהילתו שירו לה׳ כל [הארץ] וגו׳ שירו לה׳ ברכו שמו בשרו מיום אל יום ישועתו. ותימא למה היו מדלגים ראשו של פסוק זה הראשון, וראשו של פסוק שיני, והיו מצטרפים אותן שני הפסוקים ועושין פסוק, וגם לא היו אומרים פסוק של סוף המזמור שהוא ישפוט תבל בצדק וגו׳, והיו מדלגים עד מזמור שהוא אחר הודו לה׳ קראו וגו׳, והיו אומרים ראש המזמור הודו לה׳ כי טוב וגו׳, וסוף המזמור הושיענו אלקי ישעינו וקבצינו והצילנו וג׳ ברוך ה׳ אלקי ישראל וגו׳. כל זה תימה לי, כי מה שאנו אומרים אותו כך היו אומרים אותו הלוים לפני הארון בתקנת דוד, וכן הוא כתוב בדברי הימים, ולפיכך היו אומרים אותו לפני הארון, לפי שהוא (מיוצר) [מדבר] בתשועת הארון, וזהו בשרו בכל יום ישועתו, ישועת הארון, כדכתיב הושיעא [לו] ימינו. [**ספרו בגויים את כבודו**, שעשה וגם נפלאותיו, כדכתיב כי נפלאות

51 ירמיה ט, כב. ובד״ז : ושבועתו ליצחק ובתהלים לישחק, ישחק יותר מיצחק רדו, אלו רדו שנים שהיו במצרים מלדת יצחק נמנו ת׳ שנים.

עשה הושיעה לו ימינו]. והוא אומר, כי גדול ה׳ ונורא הוא בנוראתיו ובנפלאותיו על כל אלהים. **אלילים**, אלמים, ואין מועילים לכלום, אבל הק׳ עושה השמים ויכול לעשות כל אשר חפץ. **הוד והדר לפניו עוז וחדוה במקומו** בשמים, ולפיכך תנו לו כל משפחות עמים כבוד ועוז לשמו, ושאו מנחה לפניו, והשתחוו לו בהדרת קודש, [כלומר] בהדרת של קודש. ויש מפרשים בהדרת כמו וגילו ברעדה, וחילו מלפניו לעובדו. **אף תכון תבל בל תמוט**, כשתעשה לפניו כל זה ובהעמדת תבל על מכונה. **ישמחו השמים וגו׳ ואמרו בגוים ה׳ מלך**, שהכל יכבדוהו. גם הים ירעם, וישמחו ויעלוז השדה וירננו עצי היער כי כולם ישמחו וירונו לפניו, כי בא לשפוט את הארץ, שכבודו ימלוך על כל הארץ וישפוט אות׳. ואז הודו לה׳ וכו׳ ש[י]היו הכל מתוודים לו ואז יושיע עמו ויקבצם מן הגויים להודות לשם קדשו, כי כל העולם יכירו שמו, ויאמרו, ברוך ה׳ אלקי ישראל שמן העולם ועד העולם הוא גואלם, עד והלל לה׳ בדברי הימים. ועד כאן שירת הלוים בערב, והוא קודם למזמור הודו לה׳ קראו בשמו, שהוא אומר בבוקר, ומכאן ליקוטי פסוקים עד מזמור לתודה[52]. [אילו שני פסוקים של רוממו, שניהם במזמור שירו לה׳ שיר חדש, ואינם ביחד אלא ג׳ פסוקים ביניהם, והוא רחום, יש מזמור בחצי תילים][53].

אתה[54] **ה׳ לא תכלה**. פי׳, לא תמנע[55]. **הראינו ה׳ חסדיך** וישער מצאתי

52 בכי״ק נוסף: „הודו לה׳ כי טוב, כן מלמד המשורר לבני האדם להודות לה׳ על תשועתן שיעשה ביום ההוא ואמרו הושיענו, רוב מזמור תילים נוסדו בהיותם על קץ הגאולה, וזה יוכיח שהרי הוא מלמד לומר הושיעה, כענין שנא׳ (דברים ל, ד) אם יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך וגו׳. והצילנו מן הגויים כענין שנא׳ (ויקרא כו, מד) ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם וגו׳. וכה פתרון המקרא קבצינו והצילנו מן הגויים כדי שנודה לשם קודשך ונשבח בתהילתך ואז נאמר ברוך ה׳ אלקי ישראל מן העולם, שמן העולם ועד העולם הוא גואלם״. ויש כאן עוד תוספת: „והוא רחום יכפר עון וגומר, נראה לי שלכך תיקנו לומר בפסוקי דזמרה מקרא זה כנגד תמיד של שחר שהיה מכפר על עבירות שלהם, תוספת״.

53 הוספתי ע״פ כי״א וכי״ק. 54 בכי״ק נוסף: אתה ה׳ לא תכלא, באל״ף כתיב ולא... למה, על ישראל גאותו, על ישראל סבא שמו ותוארו של יעקב חקוק בכסא הכבוד, והקב״ה מחבקו ומנשקו בכל יום ומתפאר כנגד המלאכים כענין שנא׳ (ישעיה מט, ג) ישראל אשר בך אתפאר, אמ׳ ישראל, הוא נותן עוז, (ו)תורה, כענין שנא׳ (תהלים כט יא) ה׳ עוז לעמו יתן ותעצומות לעם, נתן להם לסבול לקבל מתן עוז, א׳ נקמות ה׳, הנשא שופט, לה׳ הישועה ועל עמך וכולה, כענין שנא׳ (משלי יא, י) באבוד רשעים רינה, רבינו אפרים״. בסידור אשכנזי כי״ר בגליון: „אז ירננו עצי היער מלפני ה׳ כי בא לשפט את הארץ, וכי מפני שהקב״ה בא לשפוט הארץ ירננו והלא כשהוא יושב בדין כל העולם כולו באימה ובפחד, אלא הכי פירושו דהמקרא כשהקב״ה דן את העולם בראש השנה אז ירננו עצי היער לענין שיודיעו שלמחר ראש השנה יעשו מהם מצוה בסוכות שעושין מעצי היער, ובגליון אחר שם על הפסוק דרשו וכו׳ מצויין „דוד אמר ריש ועושר אל תתן לי (משלי כז) מנין: דרשו י״ה ועוזו בקשו פניו תמיד, קח ראשי אותיות יחד ותמצא די״ו בפ״ת, פי׳ די לו לאדם שיהיה לו פת. 55 בכי״א וכי״ק נוסף: „כדמתרגמינן לא יכלה רחמיך, ופסוק זה במזמור קוה קויתי (תהלים מ), ופסוק זכור רחמיך במזמור אליך ה׳ נפשי אשא (שם כה). ואלו ב׳ פסוקי תנו עוז לא״הים וגומר א״הים בסוף מזמור יקום א״הים (שם סח). ואילו ב׳ פסוקים א״ל נקמות והנשא שופט, תחילת מזמור (שם צד). לה׳ הישועה, סוף מזמור לדוד בבורחו (שם ג). ה׳ צבאות עמנו, במזמור לבני קורח (שם

נקוד[56]. **הרחב פיך ואמלאהו**, פי', בתורה במן ושליו ובבאר. וכל אילו מקראות [המלוקטין] יש לאמרו בכל יום, להודיע שצריכין אנו לשבח על מעלות טובות שיש למקום עלינו, שהרי בחר בנו ובאבותינו והנחיל לנו ארץ כנען. על כן הודו לה' כי טוב, על שעבר, ואמרו הושיענו אלהי ישעינו, גם מגלות זה. וכן הולך כל העניין עד שמסיים ביציאת מצרים[57], לקיים מה שנאמר[58] למען תזכור יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך.

מזמור לתודה[59]. הריעו, אחד מן המשוררים. הוא עשאנו [ולוא אנחנו עמו באתנחתא, לבדו כלומר לעמו עשאנו] שאנחנו עמו וצאן מרעיתו. ואני אבא שלום[60] קבלתי הפירוש כך, ולא אנחנו קודם שלא היינו מעולם נבחרנו להיות עמו[61].

מזמור לתודה. לפי שאין תודה קריבה בשבת, קבעו לומר מזמור זה בחול[62]. ומה שאומרים התודה ואיל נזיר בשבת, לפי שהתחיל במשנה גומרה[63].

הרעו לה' כל הארץ, כל יושבי תבל. **עבדו ה' בשמחה**, יכול בקלות ראש, ת"ל, דעו כי ה' הוא אלהי'[64]. **הוא עשאנו ולוא אנחנו**, באלף כתיב[65], לדרוש אם זכו ישראל לו אנחנו, אם לא זכו ח"ו לא אנחנו, כעניין שנא'[66] כי אתם לא עמי. **ועד דור ודור אמונתו** על כל בריותיו שהוא משיב להם בחסדו ואינו מכלה אותם.

עלמות שיר (שם מו). ה' צבאות אשרי אדם, סוף מזמור מה ידידות משכנותיך (שם פד), ה' הושיעה המלך יענינו ביום קראינו, סוף מזמור יענך ה' ביום צרה (שם כ). הושיעה את עמך סוף מזמור אליך ה' אקרא (שם כח). נפשינו חיכתה עד אשר יחלנו לך, אילו ג' פסוקים סוף מזמור רננו צדיקים (שם גל). הראינו ה' חסדך וישעך מצאתי נקוד (בסגול), קומה עזרתה לנו, בסוף מזמור אלקים באזנינו שמענו (שם מד). אנכי ה' המעלך, במזמור הרגינו (שם פא), הרחב פיך ואמלאהו, פירוש בתורה ומן ושליו ובארה של מרים. אשרי העם שככה לו, סוף מזמור לדוד ברוך ה' (שם קמד), ואני בחסדך בטחתי, סוף מזמור עד אנה ה' (שם יג). 56 עי' אבודרהם סדר שחרית של שבת (קסב). 57 במחזור ישן (דפוס זולצבאך): תקנו פסוק זה לפי שפעמים מאריכין בפיוטין ומשהים ק"ש לאחר זמנה, ולכך תקנו שמע ישראל בקרבנות בהשכמה, ופסוק זה אנכי שיש בה יציאת מצרים כעין ק"ש שצריך להזכיר בה יציאת מצרים הרי כבר יצאנו ידי חובותינו בהשכמה כן שמעתי מאבא מארי שאמר מפי זקני ר' יהודה חסיד. 58 דברים טז, ג. 59 תהלים מזמור ק. והוזכר במשנה שבועות ב, ב ובגמ' שם ט, ב (ועי' ב"ב י, ב שמשה תקנו). ובסידור ר"ש הזכירו בזמירות של שבת ראה להלן סימן נח שאין לאומרו בשבת. ועי' סרע"ג השלם ח"ב עמ' כד, הרוקח סי' שיט, סדרש"י סי' תיז (עמ' 208), המנהיג דיני תפלה סי' כא, שבה"ל סי' עו בשם רש"י, אבודרהם (עמ' קסד) וטור סי' נא. 60 עי' מבוא. 61 כלומר, כשהיינו בבחינת ולא, דהיינו לפני הבריאה נבחרנו כבר להיות עמו. ועי' רש"י תהלים ק, ג. 62 סידור ר"ש לקמן סי' נח. 63 בסידור אשכנזי כי"ר בגליון: ובשבת אין אומרים אותו לפי שאין מביאין קרבנות תודה בשבת, אלא קרבנות תמיד ומוספין, ואע"ג דאמרינן לעיל במשנה איזהו מקומן התודה ואיל נזיר, י"ל דהתם כיון דאתחיל בסדר המשנה סדרה ושונה והולך. מזמור לתודה יש בו מ' תיבות לבד מן השמות והם כנגד מ' חלות שיש בתורה, י' רבובים וי' רקיקים וי' חמץ וי' מצה, לפיכך אין אומרים אותו בפסח לפי שאין [אוכלין] חמץ בפסח. 64 עי' מדרש תהלים מז' ק, ג, הרוקח שורש זכירת ה' (ט, א). 65 ראה מנחת שי תהלים שם ובמצויין שם, ועי' בר"ר פ"ק א. 66 הושע א, ט.

[יב] למנצח — השמים מספרים

ובשבת שאין משום בטול מלאכה לעם, מוסיפין מזמורים [1]. השמים מספרים וגו' [2], כפל לשון [הוא, כי] שמים ורקיע אחד הם [3], והמשורר מפרש כיצד מספרים [4], יום ליום יביע אומ', כאילו אומ' ומביעים זה לזה כבוד אל מעשה' [5]. אין דברים, כלומ' לא השמים אומרים כלום, ולא הי(י)מים מדברים ולא נשמע קולם, לשום אדם, אלא ממה שקיו של שמים על כל העולם, מדברים בהן [6]. מקצה תבל, מסוף העולם ועד סופו [7], ומספרין ומדברין בכבודו של מי שבראם, ובמה, ששם אוהל בהם [8], בשמים, ויצא בבוקר [9] מן המזרח, כחתן היוצא מחופתו, שהוא נאה [10] והכל מסתכלין בו, כן כל העולם מסתכלין בשמש, ושש עשות רצון קונה[ו] בזריזות [11]. לרוץ, דרכו על פני כל הארץ זורחו'. והיאך, מקצה השמים, במזרח יוצא ומקיף והולך על כל הארץ עד קצה האחר שהוא מערב [12]. ואין נסתר מחמתו, שזורחת על כל העולם [13], וזהו שאמר למעלה, יום ליום יביע אומר, שמעשה כל יום ויום ששמש זורח ושוקע בו כאילו מביע ואומ' כבוד אל, קום [14] קיו שלהם. ע"א, מחמתו, מחמימותו ומיבש את הזרעים ואת הכל, גם את גופי האדם מיבש [15], כדבת' [16] ותך השמש על ראש יונה ויתעלף, אבל, תורת יי' תמימה, ומלחלחת את הגוף של אדם [17], ומשיבה נפשם וג'. ומעלות שלה גדולים משל השמש, ומסיים והולך מעלות שבה.

(כ"א) [פ"א] [18] תורת יי' תמימה, מוסב על השמים מספרים. ומפרש כיצד, הלא אין בהו אומר ולא דברים אלא תמימות של תורה שנכתב בה מעשה בראשית [19], משיבה נפשך, להודיעך ברית השמים שברא במאמר [20]. וכאילו, מספרים כבוד אל, ושבחו שבראם במאמרו. וכן, יום ליום, כאילו מביע כי ברא הקב"ה אילו הבריות, ולמה נקרא ספר בראשית, תמימות התורה [21], שלא היתה תורה ראויה לכתב אלא מן החודש הזה כי שם התחלת המצות, אלא בשביל כח מעשיו להגיד לעמו [22] כתב [פרשת] [23]

1 ראה להלן סי' נח בתפילות שבת, ועי' מחז"ו עמ' 62, טור סוף סי' ג, אר"ח, כל בו ואבודרהם (עמ' קסא), ועיין גם סידור רע"ג סדר שחרית לשבת (כז, א). 2 תהלים מז' יט. 3 עי' חגיגה יב, ב. 4 עי' פי' רש"י תהלים שם. 5 אולי צ"ל: ומעשיו, ובכי"מ ליכא. 6 ברש"י שם: קו השמים שהם נמתחין על פני כל הארץ ומחמת כן בקצה תבל מליהן שהכל מדברין בנפלאות שהן רואין. 7 ראה לשון זה יבמות סז, א. 8 השווה תנחומא תצוה ח, ותנחומא בובר שם ו. 9 ברש"י: בכל בוקר. 10 ישעיה סא, י: כחתן יכהן פאר. 11 ראה ספרי האזינו פיסקא שו: ולא עוד אלא שהוא שמח לעשות רצוני שנא' והוא כחתן וכו'. 12 עיין ערובין נו, א. 13 ירושלמי סנהדרין פי"א, ויק"ר פט"ז ח: תשתזיב מן שרבא אמר ליה הא כדו צלי עלי דכתיב ואין נסתר מחמתו. 14 צריך כאן תיקון. 15 גיטין לא, ב: בשעה שמנשבת כו' היינו דכתיב ותך השמש על ראש יונה וגו'. 16 יונה ד, ח. 17 סנהדרין צב, ב: בנ"א שאין להם לחלוחית של מצוה. 18 בכ"י יש נקודות כנראה לסימן מחיקה. ומן סכי"מ נראה שיש לתקן כאן: פ"א = פירוש אחר. 19 עיין חגיגה יא, ב. 20 אבות פ"ה מ"ה. 21 עיין שיר השירים (הוצ' בובר) א' עמ' ח ילהמ"כ תהלים יט, כט; ע' שמות לתורה־תמימה, ועי' במד"ר פי"ג אות י. 22 תה' קיא, ו. 23 נוסף בכ"י בכתב

בראשית[24], ואותו ספר, עדות נאמן להחכים פתי, כצד ברא הקב״ה את עולמו, וזהו כבוד[25]. וכן, מגיד הרקיע מעשה ידיו של הקב״ה, כדכת׳ בו[26] יהי רקיע בתוך המים, מה שאין ברייה יכולה לעשות לקרות במים עליות[27]. וכיון שהזכיר ספר בראשית לצורך כדאמרי׳, מפר׳ והולך כול׳. פיקודי יי׳ ישרים, זה ספר אלה שמות, שיש בו מקצת מצות, ולפי שיש בו גאולת מצרים קורהו, משמחי לב. מצות יי׳ ברה, ספר ויקרא שנכתב בו רוב מצות שמאירין עיניו של אדם לעשותן. יראת יי׳ טהורה, ספר (ויקרא) [במדבר][28] שנשלם בו התורה, וקוריהו, ידאת יי׳, שיש בו מעשה מתלוננים ומרגלים ועדת קרח, שצריך אדם לירא מן הקב״ה ותורתו שלא יעבור עליה, ושלא יאערה לו כמעשה אילו. טהורה, טהרה ונשלמה[29] כמו טיהרנא[30]. משפטי יי׳ אמת צדקו יחדיו, ספר אלה הדברים, שכלל בו כל התורה. וזהו, צדקו יחדיו, שנכללו יחד, וגם כתיב בו[31] אשר לו חוקי׳ ומשפטי׳ צדיקי׳, וכולם נחמדים מזהב וגו׳, פז הוא מרגלית מעולה[32], (יי׳)[33] נראה שפז זהב אדום הרבה מאד הוא[34], וגם מתוקים לעושיהם וללומדיהם. מדבש ונופת צופים, הוא צפיחית של דבש[35], ונופת הוא המונחת[36] מן הצופים, לשון תנופה[37], כלומ׳, המטב מן הצופים. ואומר המשורר, גם אני עבדיך נזהר במצות וחוקים. בשמרם בשמירתם[38]. ע״א בשביל לשומרם עקב רב, למען רב טובך, לפי שאני נזהר בשמירתם אני מבקש לפניך, שתנקיני משגיאות ומנסתרות, כי מי יוכל לעמוד בשגיאות ובנסתרות[39], ושניהם אחד הם כפל מילה, וגם מבקש שתמנעיני מזידים רשעים שלא ימשלו בי אז איתם כרצונם, כלומ׳, לעשות כירצונם[40] איתם לשון נאותה להם[41]. ל״א, אז אהיה תם[42]. ונקיתי מפשע רב, מפשעים רבים שלא אחטא בהם בזידים. והגיון לבי, כמו והגא מפיו יצא[43], יי׳ צורי וגואלי מן הזידים[44].

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

למנצח[45] מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע. כפל לשון הוא,

מאוחר שתיקן קטע זה. ובסכי״מ: ספר. 24 רש״י בפתיחת בראשית ע״פ תנחומא בראשית (בובר) יא, ועי׳ לק״ט שם א, א. 25 ראה ירושלמי חגיגה פ״ב ה״א: כבוד אלקים הסתר דבר עד שלא נברא העולם וכבוד מלכים חקור דבר משנברא העולם, ועי׳ בר״ר ריש פ״ט. 26 בראשית א, ו. 27 מכלתא בשלח מס׳ דשירה פ״ח (עמ׳ 144) בר״ר ריש פ״ד; שמו״ר פט״ו כב; המקרה במים עליותיו מדת בשר ודם וכו׳ אבל הקב״ה מקרה עולמו במים. 28 כן צריך לתקן. 29 בכ״י נראה כאילו נקוד על הנו״ן ויש לקרא: ושלמה. 30 עיין ברכות ב, ב יומא נט, א: טהר יומא. 31 דברים ד, ח. 32 ראה אבע״ז תהלים שם וברש״י יומא מד, ב שדומה לפז מצהיב כמרגלית. 33 ל״י לפרשו ולכן סגרתיו. 34 עי׳ אבדר״נ פכ״ד: כל העמל בד״ת פניו מצהיבות כפז. 35 שמות טז, לא. 36 עי׳ רש״י בשם פתרון מנחם. ואולי צ״ל: המוגבהת. ועי׳ סכי״מ. 37 סוטה מח, ב: מאי נופת צופים א״ר סולת שצפה כו׳ ודמה לעיסה שנילושה בדבש כו׳ זה דבש הבא מן הציפיה וכו׳, ועיין תנחומא עקב א. 38 כ״ה ברש״י תהלים שם. 39 השווה רש״י: אני נזהרתי בהם אבל אי אפשר להזהר שלא אשגה בהם ואתה נקני מנסתרות. 40 אפשר שצריך לקרא: בי רצונם. 41 בראשית לד, טו. 42 כ״ה גם ברש״י. 43 איוב לז, ב. 44 כן מפרש גם באע״ז. 45 כל

כי רקיע ושמים הכל אחד. והמשורר עצמו מפרש כיצד מספרים, כי יום **ליום יביע** כאילו אומר מביע זה לזה כבוד אל. **אין אומר ואין דברים** כלומר, אי׳ השמים אומרים כלום, **ולא** הימים מדברים. ולא נשמע קולם, לשום אדם, אלא (שקול) [ממה שקויו] של שמים על כל העולם מדברים בהן. **מקצה תבל**, כמו בקצה תבל, מסוף העולם עד סופו. ומספרים, ומדברים בכבודו של א׳ [46] שבראם. ובמה ששם אהל לשמש בהם בשמים, ויוצא בבקר׳ מן המזרח. **כחתן היוצא מחופתו** שהוא נאה ומסתכלין בו, כן כל העולם מסתכלין בשמש ושש לעשות רצון [קונו] בזריזות. **לרוץ**, דרכו על פני כל הארץ להזהיר זוהרו. והיאך, **מקצה השמים**, מן המזרח מוצאו ומקיף והולך את כל הארץ עד הקצה האחר שהוא מערב.

פירוש אחר [47], בלא אומר ובלא דברים הן מספרים כבוד אל על ידי שבכל הארץ יצא קו מדתם, שהמאורות שתלויין בהן מאירים בכל הארץ. לשמש שם אהל בהם, פי׳, להיות פרוס כאהל על כל העולם, מתחיל מקצה השמים מוצאו. ותקופתו, סיבובו. על קצותם, מקצה אל קצה. ויש מפרשים [48] **אהל בהם**, לשון אורה, כמ׳ [49] לא יאהל אורו, וא׳ חסירה, כמו לא יהל שם ערבי [50]. וכל הדברים הללו כדי לסיים בשבחה של תורה.

ובחיבור הדברים, השמים מספרים כבוד אל **ואין** [51] **נסתר מחמתו**, שזורחת על כל העולם, וזהו שאמר למעלה, יום ליום יביע אומר, שמעשה בכל יום ויום שהשמש זורח ושוקע, כאילו מביע ואומ׳ כבוד אל, והרבה מעולים בכך אך מעלתם זו אינה שלימה, שהרי פעמים שהשמש לא יאהל אורו בהיות הענן. **מחמתו** [51], מחמימתו מייבש הזרעים ואת הכל, גם גופי האדם מייבש, כדכתי׳ ותך השמש על ראש יונה ויתעלף. אבל **תורת ה׳ תמימה** תמיד ומלחלחת את גופי אדם ומשיבה נפשם, ומעלותם גדולה משל השמש והי׳ מספרת כבוד אל, ומסיים והולך מעלות שבה. ולי נראה פי׳ אחר, כי תורת ה׳ תמימה מוסב על השמים מספרים כבוד אל, ומפרש כיצד השמים מספרים ויום ליום ולילה ללילה, הלא אין להם [52] דבור ולא אומר, אלא תמימות של תורה שכתבת בה מעשה בראשית.

משיבת נפש משיבת נפשך, להודיעך בריאת שמים שנברא במאמר, וכאילו מספרים כבוד אל ושבחו שבראם במאמרו. וכן בכל יום כאילו מביע כי ברא הק׳ אילו בריות שנברא בו. כי ספר בראשית שהוא תמימות של תורה, שלא הייתה התורה ראוייה ליכתב אלא מהחודש הזה לכם, כי שם התחלת המצות, אלא בשביל כח מעשיו להגיד לעמו כתב ספר בראשית, ואותו ספר עדות נאמן להחכים פתי כיצד ברא הק׳ עולמו, וזהו כבודו. וכן, מגיד הרקיע מעשה ידיו של הק׳, שכתב יהי רקיע בתוך המים, מה שאין הבריה יכולה לעשות, לקרות במים עליותיו. וכיון שהזכיר ספר

הקטע בסידור ר״ש. [בכי״ק כל הקטעים כמו בסר״ש]. 46 בכי״ק: מי. 47 קטעים אלו אינם בסידור ר״ש, ונמצאים בכי״א. 48 אבע״ז תהלים שם. 49 ע״ ישעיה יג, י, איוב כה, ה. 50 ישעיה יג, כ. 51 כל הקטע מסידור ר״ש בשינויים. 52 בכי״א: בהם.

בראשית לצורך שאמ', מפרש והולך, **פקודי ה' ישרים משמחי לב**, [ספר אלה שמות שיש בו מקצת מצות ולפי שיש בו גאולת מצרים קרהו משמחי לב] [53]. **מצות ה' ברה**, ספר ויקרא (כמ') שנכתב [54] בו רוב המצוות שמאירים עיניו של אדם לעשותן. **יראת ה' טהורה**, ספר במדבר שבו נשלם התורה, וקורה' יראה, שיש בו מעשה מתלוננים ומרגלים ועדת קרח, שצריך לירא מן הק' ותורתו ולא יעבור עליה, שלא יארענו מעשה איליו. **טהורה**, ונשלמה כמ' טהר טיהרא.

משפטי ה' אמת צדקו יחדיו שנכללו, וגם כתיב בו אשר לו חקים ומשפטים צדיקים. וכולם, נחמדים מזהב וגו', פז, היא מרגלית מעולה. וגם מתוקים לעושיהם וללומדיהם **מדבש ונופת צופים**, צופים, הוא צפיחית של דבש, ונופת הוא (הונף) [הנוף] מן הצופים, כלומר המוטב מן הצופים.

ואומ' המשורר על עצמו, גם **אני עבדך נזהר** במצות וחקים. **בשמרם**, בשמירתם. **עקב רב** כלומר, בשמירת' צריך חכמה גדולה, כמ' ויעקבני [55], ותרגום וחכמני. ע"א, בשביל לשמרם עקב רב למען רב טובה, לפי שאני נזהר בשמירתם, אני מבקש לפניך שתנקני משגיאות ונסתרות, [לפי כי מי יבין ויכול לעמוד בהן בשגיאות ונסתרות] [56] ושניהן אחד הן, אלא כפל מילה הוא. וגם אני מבקש שתמנעני מזידים, מרשעים, שלא ימשלו בי, אז ברצונם. **איתם**, לשון ניאותה לכם. ע"א אהיה תם. ע"א איתם, כלומר אני אעמוד בתוקפי כנגדם, מ' מתחלף בנ', במ' ויבאו הרועים ויגרשום [57] כמו ויגרשון, וישק את צאנם, כמו צאנן [58]. ונקיתי מפשע רב מפשעים רבים שלא אחטא בהם כזידים. **והגיון לבי**, כמו והגא מפיו יצא. **ה' צורי וגואלי**, מן הזדים.

וכת' [59] כאן ו' פעמים ה', כנגד ו' סדרי משנה, כנגד ו' ימי המעשה, לקיים מה שנאמר [60] והגית בו יומם ולילה. ואומ' מזמור זה בבית הכנסת בשבת להמשיך לבם של עמי הארץ שבטלים כל ימי השבוע מן התורה, שילכו לפני הדרשנים בשבת.

[יג] לדוד בשנותו

לדוד [1] בשנותו את טעמו, כשברח אל אכיש מלך גת והכירוהו שהוא דוד, וירא דוד ויורד רירו אל זקנו [2], ושינה את טעמו [3], דברו, כמו מטעם

53 חסר בכי"מ והוספתי עפ"י כי"א, וכ"ה בסר"ש ויש לתקן בסר"ש ע"פ ספרנו שנברא ותקנתי ע"פ סר"ש. 54 בכ"י: כמו 55 בראשית כז, לו, וקטע זה ליתא בסר"ש. 56 ע"פ כי"א, וכן בסר"ש. 57 שמות ב, יז. 58 בכי"ק קטע זה בשם: פי' ליכ"ה. 59 כ"ה גם בכי"א. 60 יהושע א, ח. בסידור אשכנזי כי"ר נוסף בגליון: „והוא כחתן יוצא מחפתו, כלומר בלא חטא, כדאמרי' [ירושי' בכורים פ"ג ה"ג] ג' עונותיהם נמחלין החתן ועולה לגדולה כו', וכן השמים בשחר בלא חטא, כי בערב טבל בנהר דינור בשביל העון שעובדים לו כשם שנפרעים מעו' כן נפרעים מן הנעבד [ירו' חגיגה פ"ב ה"א] שנאמר (במדבר לג, ד) ובאלוהיהם עשה ה' שפטים".

1 תהלים מז' לד. 2 שמואל א כא יג-יד. 3 שם יד: וישנה את טעמו. ובסכי"מ: על

המלך[4], ועשה עצמו שוטה[5] ומשוגע, ואמר אכיש חסר משוגעים אני[6], וגרשו וילך, ועל שם שמלך של פלישתים היה שמו אבימלך, לפיכך נקראו כל המלכים אבימלך על שמו, כמו מלכי מצרים שנקראו כולם על שם פרעה מלך מצרים הראשון[7]. וכשנמלט דוד משם אמר שירה להקב"ה וברכה[8]. אברכה, ראוי אני לברך את יי' בכל עת, ולקלסו תמיד על התשועות שעשה עמי. ביי' תתהלל נפשי, משתבחת נפשי ומתהללת[9], ישמעו ענוים וישמחו מה שעשה לי וישמחו על תשועתי[10]. גדלוהו ענוים[11] א(י)תי, ותאמרו לו גדול אתה ועושה נפלאות[12]. ונרוממה, כפל לשון, דרשתי את יי', בצרתי, עניני[13] תפילתי. מגורותיי, פחד כמו ויגר מואב[14], הביטו אליו ונהרו, כל אותם שהיביטו אליו בצרתם, האירו פניהם[15] שהושיעם[16], ולא (חרפו) [חפרו], לשון (חרפה ללבנה) [חפרה הלבנה][17] זה [עני קרא, זה] מנהגו, כ[ש]עני קורא מצרתו, מיד שומע אליו, לשון הווה[18]. שבכל עת אוזניו שומ(ו)עות לו להצילו ממות, והיאך כי חונה מלאכ(י)ו סבבם לחלצם מצרתם. טעמו, דברו[19] כמו מטעם המלך[20]. כי טוב, הוא לחסות בו, ואשרי הגבר [יחסה בו][21]. יראו(ה)ו, לשון יראה[22], כלומ', אותו תיראו[23]. כי אין מחסור ליראיו, אבל כפירים, רשעים הדומים לכפירים שטורפין וגוזלין[24], רשים ורע(י)בים, לא יחסרו כל טוב, מוסב על כי אין מחסור ליריאיו. לכו ישראל שנקראו בנים למקום[25], כדכת'[26] בני' אתם ליי' אלהיכם. ושמעו לי אלמדכם יראת יי', שהרי אמרנו שאין מחסור ליריאיו. החפץ חיים ושמעו לי ללמד יראת [המקום] וימצא [חיים]. אוהב ימים [לראות טוב][27] כפל לשון. ואיזו היא יראת יי', נצור לשונך מרע ושפתיך, כפל לשון. ועשה טוב, דכתי'[28] ועשיית היישר והטוב בעיני יי'. ורודפיהו, חזר אחריו[29], ואם כן תעשה עיני יי', עליך לשומריך, כי עיניו אל יריאיו[30] אל צדיקים, ואוזניו קשובות. פני יי', פניו נותן בהם

זקנו. 4 יונה ג, ז וברש"י שמואל שם: ששנה דברו וטעמו. 5 מדרש תהלים מז' לד, א: עשה עצמו כשוטה. 6 שם שם טו. 7 כ"ה גם ברש"י שם. 8 במדרש תהלים שם: באותה שעה שמח דוד שמחה גדולה שיצא לו השטות מתוך שמחה עשה שירה זאת באלף בית. 9 בתרגום תלים שם ג: תושבחת נפשי. וברש"י מתפאר אני ומתהלל כשיש לי פטרון כזה להושיע ולהגן. 10 עיין רש"י. 11 עי' רד"ק: ענווים ששמעו מה שעשה לי. 12 תלים עו, י. 13 נראה דצ"ל: [ועניני], עניני תפילתי. וכן בסכי"מ. 14 במדבר כב, ג, וכן ברש"י. 15 ברש"י שם: כל אותם שהביטו אליו מתוך צרתם האירו פניהם. 16 ראה רד"ק בלשון השני. 17 ישעיה כד, כג. 18 אבל באע"ז: שמע עבר, כמו כאשר אהב, בעבור היותו באתנחתא. 19 כ"ה ברש"י. 20 יונה ג, ז, וראה למעלה הערה 4. 21 נוסף בגליון. 22 נקוד בשוא, לשון יראה ופחד, ולא בחיריק מלשון ראיה. ועי' רש"י ואע"ז, וכן בתרגום. 23 השווה דברים יג, ה. 24 באבע"ז: יש אומרים הכופרים בעיקר, והנכון בעיני שהם בני האדם הדומים לכפירים לטרוף ברוב אכלם. 25 קדושין לו, א: בנים אתם לה' אלוקיכם כו' אתם קרויים בנים, ספרי דברים פס' צו: מדת"נ דברים יא, יז. וראה גם אבות פ"ג מי"ד. 26 דברים יד, א. 27 כל מה שבמרובעים תקנתי ע"פ סכי"מ. 28 דברים ו, יח. 29 ראה אבדר"נ פי"ב: בקש שלום ורדפהו הא כיצד בקשהו ממקומך רדפהו למקום אחר. ובסכי"מ יש כאן הוספה. 30 השווה תילים לג יח: עין ה' אל יראיו.

להכרית מארץ זכרם, לפיכך סור[31] יי׳ מעושי רע כשיצעקו אליו לא ישמע להם, אלא מכרית זכרם. אבל יריאיו צעקו, והוא ישמע ומצילם מצרתם[32], כי הוא קרוב לנשברי לב, המשברים ליבם והמדכאים רוחם, מושיעם. רבות רעו׳ צדיק, כדכת׳[33] כי שבע יפול צדיק וקם, כלומ׳, אפי׳ רבות רעות של צדיק הק׳ מצילו מכולם. ושומר עצמותיו, שלא ישתבר אחת מהן, אע״פ שרבות רעות עליו, אבל רשע, רעה אחת שתבוא עליו תמיתיהו, ואשמו יתחייבו. פודה יי׳, מכל צרות, נפש עבדיו, לא יתחייבו, כמו שונא צדיק[33]*, לפי שחוסים בו ואשרי כל חוסי בו.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

לדוד בשנותו[34]. כשברח אל אכיש מלך גת והכירו שהוא דוד, וירא דוד, ויורד רירו על זקנו, ושינה את טעמו [דברו], כמו מטעם המלך. וי״מ שינה דעתו ועצתו, כמו ואני שים טעם[35]. וכן טעמו וראו[36], פי׳ תגו דעתכם. ועשה דוד את עצמו שוטה ומשוגע. וא(ו)מ׳ אכיש חסר משוגעים אני[37], ויגרשהו וילך. ועל שם שמלך הראשון היה שמו אבימלך מלך פלישתים, לפיכך נקראו כל המלכים אבימלך על שם מלך הראשון. וכן כל מלכי מצרים שנקראו כולם פרעה, על שם פרעה הראשון. וכשנמלט דוד מהם אמר שירה וברכה להק׳. **אברכה**, אני ראוי לברך את השם בכל עת, ולהללו[38] תמיד על התשועות שעשה עמי. **תתהלל נפשי**, משתבחת נפשי ומתהללת. **וישמעו ענוים**[39] ישועה שעשה לי, וישמחו על התשועה. **וגדלוהו אתם**, אותם ענוים, ותאמרו גדול אתה ועושה נפלאות. **ונרוממה שמו**, כפל לשון הוא. **דרשתי את ה׳**, בצרתי וענני בתפילתי. **מגורתי**, פחד, כמ׳ ויגר מואב.

הביטו אליו ונהרו, כל אותם שהביטו אליו בצרותם, האירו, שהושיעם. ולא יחפרו, לשון וחפרה הלבנה. זה עני קרא וגו׳, אמ׳ דוד על עצמו כשעני קורא אליו מצרתו מיד אליו שומע, לשון הוו׳, שבכל עת אוזניו שומעות לו להצילו מצרתו. והאיר, כי חונה מלאכיו סביבם לחלצם מצרתם. טעמו וראו, פי׳ לעיל. כי טוב הוא לחסותם, ואשרי הגבר שחוסה בו.

יראו את ה׳, לשון יראה, כלומר, אותו תיראו. כי אין מחסור ליריאיו, מכל תאותם ליריאיו. אבל כפירים, הם הרשעים הדומין לכפירים, שטורפים

31 בכ״י יש תיקון על תיבה זו כעין ד׳, ול״י להעמידו על מכונו, וכן יש על תיבת י״י כעין קו למחיקה והענין מובן: שבניגוד לצדיקים שהוא שומע קולם אין ה׳ מקשיב לרשעים אלא אדרבא מכרית זכרם. וראה בסכי״מ. 32 כן ברש״י ובפי׳ הב׳ באבע״ז שחוזר על הצדיקים. ובסכי״מ יש כאן הוספה, 33 משלי כד, טז. 33* עי׳ מה שנ׳ בסידור כי״מ. 34 קטע זה בסידור ר״ש. וכאן בהוספות. 35 וכן בכי״א, ואולי יש לתקן: משיבי טעם (משלי כו, טז) ועי׳ אבע״ז שם. 36 במזמור זה פסוק ט, וראה בסידור ר״ש שם. 37 בכי״ק יש כאן הוספה: ואמרו רבותנו (מד״ת מז׳ לד א) באותה לילה עד שלא ברח דוד אל אכיש נשתגעה בתו, וזהו שאמר חסר משוגעים אני ויגרשהו מביתו כדי שלא יראה אותו ויזכור צרת בתו. 38 בסידור ר״ש: ולקלסו. 39 עי׳ סר״ש, ובכי״ק: גדלו לה׳ אתי, אתם ענוים וצדיקים

וגוזלים, סופם יהו רשים ורעבים. ולא יחסרו כל טוב, מוסב על כי אין מחסור ליראיו.

מי האיש החפץ חיים, ישמע לי ללמוד יראת המקום, וימצא חיים[40]. אוהב ימים לראות טוב, כפל לשון. ומהו יראת ה' **נצור לשונך מרע**, מדבר רע. ושפתותיך, כפל לשון[41].

סור מרע ועשה טוב, שנ' ועשית הישר והטוב בעיני ה'. **ורודפיהו**, אחריו[42]. ואל[43] תהי' רשע, ששנות רשעים תקצרנה[44] ולא יחצו ימיהם[45]. ואם תעשה כן, עיני ה' עליך לשמרך, כי עיניו אל יריאיו ואל צדיקים, ואוזניו קשובות אל שוועתם.

פני ה', פניו נותן בהם להכרית מארץ זכרם[46], לפיכך סור מרע, פי', עושה רע, כשיצעקו לא ישמע להם אלא מכריתם מארץ החיים, אבל יריאיו צעקו והוא שומע ומצילם מצרתם, ואפילו הרשעים אם יחזרו בתשובה ויתפללו, הק' ישמע להם. כי הוא **קרוב לנשברי לב**, שמשברים לפניו את לבם[47] והמדכאים רוחם [והולכים בתמימות][48] הוא מושיעם. **רבות רעות צדיק**, והק' מצילו מכולם אפילו כשרבות צרותיו[49]. ושומר עצמותיו שלא ישתבר אחד מהם, אעפ"י שרבות רעות עליו. אבל רשע, רעה אחת תבא עליו ותמתיהו. **תמותת רשע רעה**, הרעה שהוא עושה[50]. **יאשמו**, פי', יתחייבו, כמו שונאי צדיק יאשמו[51], לפי שחוסים בו[52].

ואשרי כל חוסי בו, אומ' לשבתות[53], לעניי ישראל המתפרנסים מיגיע כל ימות השבוע, שהם בוטחים בהק' שיפרנסם בכבוד.

השמחים בישועתו. 40 בכי"ק נוסף: באגדה דרשינן מי הגבר החפץ חיים לא נאמר אלא האיש, ללמד שאין איש בכל מקום אלא לשון זירוז וגבורה ו... ואב לכולם וחזקת והיית לאיש (מלכים א ב, א) כלומר מי הוא זה שנקרא איש הוי אומר זה הוא שמחזיק במצות ה' ובתורתו. שאם אין אדם זריז וגיבור אינו יכול לקיים המצות כל כך. 41 בכי"ק נוסף: „נצור לשונך מרע מוסב על מי האיש החפץ חיים ואוהב ימים הרבה ליראות טוב כענין שנאמר (תהלים לא, כ) מה רב טובך אשר צפנת ליראיך, לאותו שינצור לשונו מרע ושפתותיו מדבר מרמה שאיני אחד בפה ואחד בלב". 42 בכי"ק נוסף: „ולהוויעך בזה כמה גדול השלום כמו שדרשו רבותי' (ספרי נשא פמ"ב) חבור עצבים אפרים הנח לו (הושע ד, יז) אע"פ שהיו כל ישראל בימי אחאב כעובדי ע"ז היו באין למלחמה ונוצחין לפי שלא היה בהם דילטורין אמר הקב"ה לנביא חבור עצבים אפרים, כלומר חבירים לעצבים לע"ז, הנח להם שיש ביניהם שלום, אבל כשרבו בהם דילטורי' ומחלוקת, ומה כתי' בהם (הושע שם) חלק לבם עתה יאשמו. בא ראה כמה גדול כח השלום וכמה גדול עונשו של מחלוקת. 43 קטע זה ליתא בסר"ש, ונמצא גם בכי"א. 44 משלי י, כז. 45 תהלים נה, כד. 46 בכי"ק נוסף: „כדדרשינן בספרי (תו"כ קדושים פרשה י, ה) ונתתי פני באיש ההוא ובמשפחתו (ויקרא כ, ו) אמר הקב"ה פונה אני מכל עסקי לשלם גמול לאותו האיש". 47 בכי"ק נוסף: כלומר, שמתפללים בכל לבם. 48 ע"פ כי"ק. 49 בכי"ק: כדכתיב (משלי כד, טז) כי שבע יפול צדיק וקם, כלומר אפילו רבות רעות של צדיק מצילו מכולם. 50 עי' רש"י תהלים שם. 51 כך בכל כה"י, ואפשר שיש לתקן: כל אוכליו יאשמו (ירמיה ב, ג). 52 בכי"ק נוסף: ששמים מחסם בם. לפי שלא יסד דוד פסוק של וי"ו במזמור הזה ויסדו ברוח הקודש בסוף המזמור בפסוק של פה, שהרי .... לפ' במילוי תמצא אחר הו' פ' לכך יסד בסוף המזמור פודה ה' נפש עבדיו פסוק של פה כדפרישית והמבין יבין, תוס'. והלשון קטוע, ובאבודרהם (עמ' קסג): וחסר ממנו הוא"ו

[יד] תפלה למשה

תפילה [1] למשה איש וגו׳ בסוף המזמור יש בו תפילה על קיצור שני חיי הדורות [2], שובה יי׳ עד מתי וגו׳ עד סוף המזמו׳ הכל תפילה [2*], לפי שכשנשתברו הלוחות שכתו׳ בהן [3] למען יאריכון ימיך, אמ׳ מש׳ חס ושלום לא תהא תקוה ולא יאריכון ימים, ונתפלל על זה [4], כדאמרינ׳ נמי בעלמא [5] אמ׳ ר׳ יהושוע בן לוי מפני מה לא נאמר למען ייטב לך בדברות הראשונות מפני שעתידין להשתבר, חס ושלו׳ פסקה טובה מישראל. מעון אתה, מעון עולמך [6] כדכתי׳ [7] מעונה אלה״י קדם [8]. הייתה לנו בדור ודור [9], שאתה הווה בכל הדורות. והוא היה מעון בטרם הרים וגו׳ מעולם ועד עולם, הוא, כלומ׳, קודם בריית העול׳ ואחריו [10]. תשב אנוש עד דכא, מוסב על הייתי׳ לנו בדור ודור, כלומ׳, בכל דור ודור אתה מקבלינו [בתשובה] עד דכדוכי הנפש [11], וע[ו]ד שאתה מכרין [12] שובו בני אדם [13] ואני מקבלכם. ע״א [14], תשב אנוש אתה משיב את האדם ומדכאו ביסורין ואחרי כן אומ׳ לו לשוב לעפרך [15], ולפיכך מעולם ועד עול׳ אתה [אל] [16], והאדם קצר ימים וכלה מדור לדור, ולפי שאתה מעולם ועד עול׳ אלף שנים בעיניך, לזכור [כל] [17] הנעשה באשמורת [18] הלילה, לפי ששנותם קצרים ואינם זוכרים למרחוק. ומפרש והולך קיצור שנותם, זרמתם, זריעתם ותולדותם, כמו זרמת סוסים זרמתם [19], שהוא לשון אבר [20]. שינה יהיו, כלומ׳, אם אמרנו נולדים. ס״א, אמש היו נולד[ים] [21] בבוקר כחציר יבש ויחלוף, כלומ׳ ימות [22], ואם

והשלימה בסוף המזמור שכתוב פודה ה׳ נפש עבדיו ופ״א היא וא״ו בחילוף א״ת ב״ש ו״פ. 53 אפשר שצ״ל : בשבתות, וקטע זה חסר בשאר כ״י.

1 תהלים מז, צ. 2 בסידור אוסטרהא קמ, א (ערוגת הבושם ח״ד עמ׳ 35): תפלה למשה בסוף התפלה והמזמור יש בו תפלה על קיצור שני חיי הדורות שובה כו׳ וראה עה״ב שם מכ״י המבורג. 2* שאע״פ שתחילתו שבח עיקרו וסופו תפילה, וכך הוא סדרם של תפילות פותח בשבח ואח״כ שואל צרכיו. 3 דברים כה, טז. 4 ל״מ כעת המקור. 5 ב״ק נה, א מפני מה בדברות הראשונות לא נאמר בהם טוב ובדברות האחרונות נאמר בהם טוב (וברש״י : נאמר בהם טוב גבי כיבוד אב ואם דכתיב בהם למען ייטב לך) כו׳ כלך אצל ר׳ תנחום בר חנילאי שהיה רגיל אצל ר״י בן לוי שהיה בקי באגדה כו׳ הואיל וסופן להשתבר ח״ו פסקה טובה מישראל. וראה מדת״ג ה, טז. מדרש ר״א פי״ד (עמ׳ 226). 6 כנראה שמפרש מלשון חוזק ומעוז כמו תילים עא, ג היה לי לצור מעון, וראה עוד שם לא, ג. 7 דברים לג, כז וראה אבע״ז. 8 עיין שוח״ט מז׳ צ אות י (ובמגבילות בר״ר פסח, ט פסיק״ר פכ״א) : ארי״צ מה שאמר הכתוב מעונה אלקי קדם אין אנו יודעים אם הקב״ה מעונו של עולם ואם העולם מעונו של מקום עד שבא משה ופירש ה׳ מעון. 9 ערש״י ואבע״ז. 10 ערש״י. 11 ירושלמי חגיגה פ״ב ה״א : תשב אנוש עד דכא עד דכדוכה של נפש מקבלין. 12 צ״ל : מכריז וכן בכי״מ. 13 עיין חגיגה טו, א קה״ר פ״ז ח: ב״ק מכרזת שובו בנים שובבים וכו׳ ובזהר ח״ג קכו : בכל יומא ויומא כרוזא קארי עד מתי — שובו בנים. 14 ברש״י : מביא אתה יסורין על האדם עד שאתה מחזירו להיות תשי כח וקרוב למות ותאמר לו ביסורין שובו כו׳. 15 ראה אבע״ז : שובו בני אדם אל העפר אשר לקחתם ממנה. 16 כך יש לתקן. 17 נוסף בין השיטין. 18 חסר ויש להשלים ע״פ כי״מ. 19 יחזקאל כג, כ. 20 עיין יבמות צח, א ובכי״מ : זכר. 21 כן בגליון והתיקון שלי. ועי׳ כי״מ. 22 במדרש תהלים כאן

בבוקר יציץ וחלף, שיחליף [23] כח שיולד, לערב ימות [24], כי כן אנו כלין באפיך וגו', לפי שאתה משים עונותינו לנגדיך, זרונינו [25]. ועלומינו, שגגותינו לשון והתעלמת [26]. למאור פניך, שאתה זוכרם בכל עת. ולפיכך כל ימינו שהן מועטין, פנו והלכו בעברתיך על [27] שנותינו. כמו הגא, כמדובר, לשון [28] והגית בו, כלומ' כמו שדברנו. בבוקר יציץ וחלף, ואם יאריך ימים [הם עד] [29] שבעים, כי ימי שנותינו אפי' יאריכו אין בהם אלא שבעי' שנה, חיי רוב העולם המאריכין ימים [30], ואם יבוא בגבורות, שיאריך ימים עד סוף כוחו וגבורתו [31], לא יהיה אלא שמונים שנה, שכן בכלב הוא אומ' [32] בן ארבעים שנה אנוכי בשלוח אותי משׁ' עבד יי' ובן שמונים שנה אנוכי היום אך כוחי (ר)עתה ולא תשש כחי, נמצא שכל שמונים שנה גבורתן עליו, ורהבם, כמו ורחבם, שה' מתחלפת בח', כלומ', אותה הרחבה שמרחיב ומאריך עד שבעים ושמונים, גזים חיש, פורחים במהרה, גז כמו [33] ויגז שלום ומתרגמינ' [34] ואפרח. חיש ונעופה, כי גזים חיש, וכעוף יעופף [35], כרכת' [36] ימיו כצל עובר, כצילו של עוף המעופף שצילו עובר מיד [37] מרעתי [38]. ועמל ואון היא אותה הרחבה, כי אדם לעמל יולד [39], מי יודע עוז אפיך שהיא על יראיך [40], כרכת' [41] ונורא על כל סביביו, וזהו וכיראתך (ו)עברתיך למנות ימינו כן וגו', שהם כמו שאמרנו [42] שבעים שנה, שכן עולה בגמט' שבעים [43]. ונביא לבב חכמה, למנותם. שמעתי [44], ע"א לפי מיניין ימינו שהן מעוטין, כן הודע שעזה אפיך. ונביא לבב חכמה לבקש מלפניך, שובה יי' מעוז אפיך [45]. עד מתי, גזירה זו עלינו (והנח) והנחם עלינו (לטבלה) [לטובה], שבעינו בבוקר חסדיך, מוסב לבקש על בבוקר כחציר יחלוף [46], שישביעינו חסדו באותו בוקר. וכנגד

אות יג: ומה זרמתם כו' רבי אומר זרייתך לשעה היתה. 23 השווה איוב יד, ד: אם יכרת ועוד יחליף. 24 וברש"י: הנולד בלילה מת בבוקר לסוף השנה. 25 יומא לו, ב תוספתא שם פ"ב: עוונות אלו הזדונות. 26 דברים כב, א וראה אבע"ז מלשון תעלומה, אבל ברש"י מלשון עלומים ונעורים, וברד"ק: עוונינו הנעלם הוא למאור פניך כי אין נסתר לנגדיך. 27 אולי יש לתקן: כל, או כילינו. [בכי"מ: על עונותינו]. 28 יהושע א, ח. 29 נוסף בגליון. 30 ראה רד"ק שכתב אע"פ שמשה רבנו שחבר זה המזמור חי ק"כ שנה [וזו קושית הראב"ע] זו אינה שאלה כי הוא דבר על הרוב. ועיין שבת פט, ב פסחים צד, א, מו"ק כח, א ועוד. 31 אבל רש"י ושאר מפרשים כתבו: אם הרבה גברו, ימיו שמונים שנה הם. 32 יהושע יד, ז"ר"יא ושם: בן ארבעים שנה אנכי בשלח משה עבד ה' אותי וגו' ועתה הנה אנכי היום בן חמש ושמונים שנה וגו', ככחי אז וככחי עתה. 33 במדבר יא, לא. 34 ראה תרגום אונקלוס לפנינו. 35 בשוח"ט מז' צ טו: מהו גז חיש גזין וחשין וטסין עוברין בזריזות כעוף פורח. 36 תהלים קמד, ד. ועי' רש"י שם. 37 בראשית רבה פצ"ו ב: והלואי כצילו של כותל או כצילו של אילן אלא כצלו של עוף שג' ימיו כצל עובר. וראה גם קה"ר פ' הבל הבלים (א' ב') ופ' כי מי יודע (ו' י"ב). 38 בכ"י נמצא קו למעלה ובנראה סימן למחיקה. 39 איוב ה, ז. 40 השווה אבע"ז: וכפי היראה ממך ככה עברתך על דרך בקרובי אקדש כאשר דרשו קדמוננו (יבמות קכא, ב ראה בסמוך) במלת וסביביו נשערה מאוד (תהלים נ, ג) ועיין רד"ק. 41 תלים פט, ח. וביבמות שם: מלמד שהקב"ה מדקדק עם סביביו כחוט השערה ר' חנינא מהכא ונורא על כל סביביו. 42 עיין למעלה. 43 כפי' וי"א ברש"י. 44 בכ"י נמצא בגוף הספר, מיהו אולי אין זו אלא מהוספות הסופר. ועי' סכי"מ. 45 ברש"י: שובה ה' מחרון אפיך, ועיין אבע"ז. 46 למעלה פסוק ו.

כלינו באפיך וגו׳ נרננה ונשמחה כל ימינו. וכנגד כל ימינו פנו בעברתיך, שמחינו כימות עיניתנו, ואז ירבו ימינו, ויראה לנו פעוליך שתפעל בעולמך. והדרך, (ומה דורך) [ומהדרך] [47] על בניהם אחריהם, (בעיניך) [כעניין] זה שתשביעם חסדך ותשמחם. ואז יהי נועם יי׳ אלה׳ינו עלינו, ולא נכלה באפו. ומעשה ידינו וגו׳, שנאריך ימים ונבלה מעשה ידינו, כוננה, תכונן עלינו. והמעשה עצמו יהיה מכונן, שיהיה קיים ואנחנו קיימים, ומעשה ידיו של אדם הם בניו ובנותיו ונטיעותיו ובינינו, ומוסב על והדרך על בניהם, ומבקש רחמים שיאריך ימים עם בניו ומעשה ידיו ובינינו עמו, וכן הנביא אומ׳ [48] כימי העץ ימי עמי ומעשה ידיהם יכלו בחוריי, שאם יטע כרם, אז [49] יבנה בינין, כוננינו עלינו וכוננינו עלינו.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

תפילה למשה איש האלהים ה׳ מעון. בסוף [50] המזמור יש בו תפילה של [51] קיצור שני חיי הדורות. **שובה ה׳ עד מתי וגו׳** עד סוף המזמור, הכל תפילה, לפי שנשתברו הלוחות שכתוב בהן למען יאריכו ימיך, אמר משה ח״ו לא תהא קומה ותקוה ולא יאריכון ימים, ונתפלל על זה. כדא׳ נמי בעלמא א״ר יהושע בן לוי מפני מה לא נאמר למען ייטב לך בדברות ראשונות, מפני שהיו עתידין להשתבר, ח״ו פסקה טובה מישראל.

שמעתי [52] שאחד עשר [53] מזמורים יש בספר תילים, שיסדו משה רבנו בשבעת ימי המילואים, עד שלא שרתה שכינה על משכן אהל מועד, שהיו ישראל מצפים לאש גבוה, ומצטערים על איחורו, והיו אומרים למשה רבינו וכי בשביל כך טרחנו כל הטורח הזה, כמדומה שהק׳ לא מחל עדיין על אותה מעשה, והיה משה מצטער, ולא היה יודע מה להשיב, והתחיל להתפלל עליהם, והיינו שיסד בסוף המזמור שובה ה׳ עד מתי והנחם על עבדיך, אם לא מחלת עדין על אותה מעשה. ואף מזמור ויחי נועם מוכיח על הדבר, שנתפלל שיראה עליהם בכבודו, וילפינן ממעשה ידינו כוננה עלינו כו׳, ודרשינן באגדה [54] מפני מה עיכב הק׳ להשרות שכינתו על משכן אהל מועד כל שבע׳ ימים המילואים, כדי לפרוע לו למשה על שעיכב בסנה שליחותו של מקום שבעת ימים, שלא רצה לילך, כדפרש״י [55] [מגם תמול גם משלשם גם מיום דברך אל עבדך שעכב ז׳ ימים] [56] וביום שכלו ז׳ ימים המילואים, מיד, ויהי ביום השמיני קרא משה לאהרן ולבניו [57] וג׳, לבשרם על גילוי שכינה, כדכתיב כי היום נראה ה׳ אליכם, תוספת.

47 כ״ג לתקן, [וראה כי״מ נוסחה מתוקנת]. 48 ישעיה סה, כב. 49 צ״ל: או.
50 קטע זה בס׳ ר״ש. 51 בכל כתה״י: על. 52 ל״מ כעת. 53 עי׳ ב״ב יד, ב ושוח״ט מז׳ צ, ד. 54 עי׳ סד״ע פ״ה, מכלתא דרשב״י שמות עמ׳ 2, ויק״ר פי״א ו, במ״ר פכא, טו, דב״ר (מה׳ רש״ל) עמ׳ 47, שהש״ר א ז, ג, תנחומא ה׳ שרה ו, שם תולדות יב, ויקרא ג ובובר שם ד, וראה עוד שמו״ר פ״ג יד תנחומא ואתחנן ה שמיני ג ועוד. ועי׳ גנז״ש ח״א עמ׳ 49. 55 רש״י שמות ד, י. 56 ע״פ כי״א וכי״ק. 57 ויקרא ט, א.

איש האלהים. נדרש באגדה[58] על שהיה בין עליונים בלא אכילה ושתייה קורהו איש האלהים, כמ' שנקראו המלאכים איש, כדכתיב[59] והאיש גבריאל [תוספת].

ה' מעון אתה, מעון של עולמך, כדכתיב מעונה אלהי קדם. היית לנו לדור ודור, שאתה הווה בכל הדורות. והוא היה מעון בטרם הרים יולדו וגו' **מעולם ועד עולם** הוא. כלומר, **קודם** בריית העולם ואחריו. **תשב אנוש עד דכא** מוסב על היית לנו לדור ודור, כלומר, בכל דור ודור אתה מקבלינו בתשובה עד דכדוכי נפש. ועוד, שאתה מכריז שובו בני אדם ואת' מקבלם. ע"א תשב אנוש עד דכא, אתה משיב האדם ומדכאו ביסורים ואח"כ אומר שוב לעפרך, לפיכך אתה מעולם ועד עולם. **אלף שנים בעיניך,** לזכור כל הנעשה בהם, כאדם (שהוזכר) [שהוא זוכר] מה שנעשה אתמול, או הנעשה באשמורת הלילה, לפי ששנותם קצרים אינם זוכרים למרחוק. ומפרש והולך קיצור שנותם, **זרמתם** באשמורת זריעתם ותולדותם כמו זרמת סוסים זרמתם, שהוא לשון זכר שינה יהיו אף אמש נולדים. **בבוקר** יהיו כחציר יבש ויחלוף, כלומר ימות, ואם בבוקר יציץ וחלף שיחליף כח שיולד, לעת ערב ימות. כי כן אנו כלין באפיך וגו', **כי גז חיש ונעופה,** כי גז חיש כעוף יעופף, כדכתיב ימיו כצל עובר, כצלו של עוף המעופף שעובר בקל, לפי ששתה עונותינו לנגדיך, זדונינו ועולומינו, שגגותינו, לשון והתעלמת. **למאור פניך,** שאתה זוכרם בכל עת, ולפיכך **כל ימינו** שהן מעוטין, פנו והלכו בעברותיך על עונותינו, וכלינו שנותינו כמו הגה, כמדובר, לשון והגית בו, כלומר שדברנו. **בבקר יציץ וחלף,** ואם יאריך ימים הם עד שבעים שנה, כי ימי שנותינו אפי' יאריכו אי' בהם אלא שבעים שנה, כמ' רוב העולם המאריכים ימים. ואם יבא בגבורות, שיאריך ימים עד סוף ימי גבורתו לא יהיה אלא שמונים שנה, שכן בכלב הוא אומר בן ארבעים שנה אנכי בשלוח אותי משה עבד ה' ובן שמנים אנכי היום בכוחי עתה ולא תשש כחי, נמצא שכל שמונים שנה גבורתו עליו. **ורהבם,** כמ' ורחבם, ה' מתחלף בח', כלומר, ואות' הרחבה שמרחיב ומאריך עד שבעים ושמונים עמל ואון היא אות' הרחבה כי אדם לעמל יולד. **מי הוא יודע עוז אפיך** שהיה על יראיך, כדכתיב ונורא על כל סביביו, ומהו יראתיך עברותיך. **למנות ימינו כן הודע,** כמ' שאמ', כ"ן בגימטריא שבעים. ונביא לבב חכמה, למנותם. ע"א למנות ימינו כן הודע, לפי מניין ימינו שהן מועטים כן הודע עוז אפיך. ונביא לבב חכמה לבקש מלפניך. **שובה ה' עד מתי** גזירה זו עלינו, והנחם עלינו לבטלה. **שבענו בבקר חסדיך,** מוסב לבקש על בבוקר כחציר יחלוף, שישביענו חסדו באותו בוקר, וכנגד כי כלינו באפיך ובחמתך נבהלנו נרננה ונשמחה כל ימינו, וכנגד כי כל ימינו פנו בעברותיך, שמחנו כימות עניתנו, ואז ירבו ימינו, ויראה אל עבדיך פעליך, **פעלך** שתתפעל בעולמך. **והדרך על בניהם,** ומחזירם על בניהם אחריהם כעניין שנאמר בה שתשביעם חסדך וישמחם.

58 דברים רבה פי"א, ד, תנחומא ברכה א, שוחר טוב מזמור צ, ה. 59 דניאל ט, כא.

תפילה[60] **למשה.** שנתפלל בסוף המזמור[61] על מיתי מדבר בשנת הארבעים בט״ו באב, כמ׳ שנאמר באיכה רבתי[62]. **ה׳ מעון,** אתה ה׳ שאתה מעון ומנוס לחוסים בך[63], כמו כן הייתה לנו בדור ודור. ולי נראה, ה׳ אעפ״י שאתה דר במעון קדשך בשמים, הייתה אצלינו להגן עלינו בדור ודור, כמ׳ שנדרש בסוף המזמור ומתחילה מסבב[64] בשבחו של הק׳, ומתוך כך בא לספר בגנות בני אדם. **יולדו,** כמו נבראו[65], כמ׳ הראשון אדם תיולד[66]. וכן, אני היום ילידתיך[67]. **ותחולל** פי׳, ותברא, כפל מילה. ומתחילת העולם ועד העולם אתה אל. אבל **אנוש,** אתה משיבו מגאותו, עד שהוא דכא ושפל רוח לפניך. פי׳ דכא, מדוכדך ומדוכא על ידי צרות וייסורין. **ותאמר,** כלומר, אתה גוזר ואומר על ידי יסורין, **שובו בני אדם,** בתשובה לפניי[68]. פי׳ אחר שובו בניי לעפר[69]. **כי אלף שנים,** מוסב למעלה עד מעולם ועד עולם אתה אל. **כיום אתמול כי יעבור**[70], שנראה לאדם זמן מועט. וכאשמורת אחת בלילה, מוסבת על היום ועל האשמורת. וחושב דוד, שליש הלילה כנגד כל היום, לפי שאין אדם יוצא לשוק ומספר עם הבריות בלילה כמו ביום, ומי שניעור בלילה נראה לו שליש הלילה, כמו כל היום. **זרמתם,** מוסב למעלה על תשב אנוש עד דכא. ופי׳, אתה משליכם בכח בזרם מים, כדכת׳ וזרמת סוסים זרמתם[71]. **שינה יהיו,** חייהם, כלומר כמ׳ שנת הלילה קצרה למי שישן והלך, ומפרש כיצד. **ויהי נועם ה׳ אלקינו עלינו.** כלומר, אז יהי׳ נועם ה׳ עלינו ולא אפו[72]. מקרא זה מוסב למקראות של למעלה הימנו. שוב׳ ה׳ עד מתי שבענו בבקר חסדך וגו׳ שמחנו כימות עיניתנו. כלומר, שתעשה לנו כזה, אז נ(ו)דע שיהא נועמך עלינו ולא אפך. **ומעשה ידינו כוננה עלינו,** שנאריך ימים ונבלה מעשה ידינו. **כוננה,** יתכונן עלינו. והמעשה עצמו יהא מכוון שיהא קיימינ׳, ומעשה ידיו של אדם הם בניו ובנותיו ונטיעותיו ובנייניו. ומוסב על **והדרך על בניהם.** ומבקש רחמים שיאריך ימים עם בניו ומעשה ידיו ובנייניו עמו. וכן אמ׳ הנביא כימי העץ ימי עמי וגו׳.

[טו] יושב בסתר

ואז יהיה כל אדם כמו יושב בסתר עליון[1]**, ובצל כפל לשו׳, שיגין עליו ושומרו בצילו**[2]**, ויחיה בטעמו**[3] **של הק׳. ואומר ליי׳ מחסי, (שאחסה) [שאני חוסה]**[4] **בצילו, ומצודתי הוא, [הל]כך**[5] **(לכך) אבטח בו. ומצודתי,**

60 בכי״א וק: „תפילה למשה להזהיר על התשובה ולהשמר מן החטא שלא יענשו כדור המדבר שהוצרך משה להתפלל עליהם וכדי לסיים ויהי נועם״. 61 אפשר שכונתו לפסוק „שמחינו כימות עינותינו״. ועי׳ סנהדרין פט, א. 62 פתיח׳ רבתי לג, תענית ל, ב. 63 כן בפרש״י תהילים שם. [ובכי״ק: רש״י פירש]. 64 בכי״ק: מספר. 65 עי׳ רש״י שם. 66 איוב טו, ז. 67 תהלים ב, ז. 68 עי׳ רש״י. 69 עי׳ סידור ר״ש ואבע״ז. 70 בכי״ק: לאחר שיעבור. 71 עי׳ סידור ר״ש. 72 בסר״ש: ולא נכלה באפו.

1 תהלים מז׳ צא. 2 ברש״י: מי שהוא חוסה בסתר כנפי השכינה הוא יתלונן בצלו שהקב״ה מגין עליו. 3 וכן בכי״מ, ואולי יש לתקן: בכנפיו. 4 בפנים הכתב יד כתוב: שאחסה,

הוא מצודה שיושבת על שן סלע, (שאדם בוטח בה שלא תלכד) [6], כדכת׳ [7] על שן סלע [ומצודה] [8], שאדם בוטח שלא תלכד בו [9], אני בוטח. בו [10], על כל אדם החוסה בו אני אומר ומבטיח [11]. כי הוא יצילך מפח יקוש, הטמון על הארץ למוקש שלא תלכד בו, כמצוד׳ המטלת [ס״א המצלת] [12] על מי שבתוכה, ומדבר הוות, ההוויה ולא תמות [13] כי תאריך ימים. ע״א הוות, משבר [14], מלשון יד יי׳ הויה [15], לפי שבאברתו יסך לך, יסוכך על ידך [16], באברתו, לפי שתשב בסתרו. ותחת כנפיו תחסה, בצילו. אמיתו של דבר [17], כצינה וסוחרה, מיני מגינים המגינים על [ה]אדם כן יגין עליך. ולפי שאתה חוסה תחת כנפיו לא תירא מפחד לילה, כשתצא בלילה כאדם המכסה רא(ו)שו ואינו מתפחד בלילה. וכן לא תירא מחץ יעוף וגו׳, לפי שאתה מסובב בצינה וסוחרה, ואין החץ מגיע לך. ומדבר באופל וגו׳, ולפי שבאברתו יסך בינך ובין הדבר והקטב, יסך, כמו ויסך בדלתים ים [18]. יפול מצידך אלף, מן החיצים המעופפים יומם, ולא יגשו אליך. ע״א יפלו מן המזיקין [19] ואליך לא יקרבו, ע״א, יפול מצידך אלף, מן אותן שאינן בחסיון שדי ואליך לא יגש, ועל זה נופל רק בעיניך תביט, נפילתן וגמרן של רשעים תיראה, ושילומות גמירת [20], ומלשון [21] ראשון, ושילומות רשעים, המזיקין. בע״א, שמעתי [22], יפול מ(י)צידך, יפול, כמו על פני כל אחיו נפל [23], מתרגמנן שרא, כלומ׳, ישכון מצידך אלף מזיקין ורבבה מ(י)מינך, ואליך לא יגש אפי׳ אחד מהם [24]. מחסי, אתה חוסה עלינו לשומרינו, ואע״פ שלמעלה שם מעונו. לא תאונה (א)בלעז אהי׳ ליד׳ [25], ע״א לשון אנינות

ותוקן בין השיטין: שא[ני] ח[ו]סה, ועי׳ סכי״מ. 5 בפנים הכ״י כתוב: לכך ובין השיטין נוסף [ה]לכך. 6 בכת״י חלו כאן כפולות ומחוקות וכנראה טעה כאן המעתיק ותיקן שלא לצורך. ואעתיק בזה הנכתב בכתב היד: שיושבת על שן סלע [וכאן כתוב בכת״י: ומצודה, ונמחק בהעברת קו —] שאדם בוטח בה שלא תלכד [ולדעתי נשתרבב קטע זה מלמטה ומשום כך נספח לכאן גם התיבה: ומצודה, ששם מקומה] כדכתי׳ על שן סלע שאדם [כאן היה כתוב למטה כתב תחתון ונמחק ונכתב על זה: שאדם, ונראה שהיה כאן כתוב: ומצודה, והמעתיק מחקו, בטעות] בוטח שלא תלכד בו [וצ״ל: בה כפי דלעיל שהוא שכפול מכאן] אני בוטח בו על כל אדם החוסה [הה׳ נוספה בין השיטין] בו. ולפי זה יובנו התיקונים שתקנתי בפנים, ועי׳ סכי״מ. 7 איוב לט, כח: סלע ישכון ויתלונן על שן סלע ומצודה. ובתנחומא (בובר) נשא כז: אומר לה׳ מחסי שהוא מחסי ומצודתי נעשה לי כחומה. 8 תקנתי על פי לשון המקרא. וראה מה שכ׳ למעלה. 9 צ״ל: בה. 10 כנראה שזהו מלשון הפסוק אבטח — בו. 11 ברש״י: אומר לה׳ מחסי הוא ומצודתי והכל ילמדו ממני ולמה אני אומר כן כי הוא יצילך וגו׳. 12 תוקן בגליון. 13 כלומר יצילך מדבר שלא תמות אלא תהיה ותחיה. ובתרגום: ותקלא ממוחא ואתרגושתא. 14 ראה רד״ק ובלשון המקרא הוה על הוה (יחזקאל ז, כו). ובמדרש שוח״ט כאן אות ב: מדבר שהוא מביא הוות לעולם, ועיין במד״ר פי״ב, ג. 15 שמות ט, ג. 16 אפשר שיש לקרא: עליך. 17 כאן צריך ביאור, ועי׳ סכי״ם, ועי׳ תרגום ואבע״ז. 18 איוב לח, ח. 19 ראה שבועות טו, ב: ומאן דאמר פגעים דכתיב יפול מצדך כו׳ שוח״ט כאן אות ד, ובמד״ר פי״א, ה וישמרך מן המזיקים המקיפים אותך שנא׳ יפול מצדך, ושם פי״ב, ג. 20 בתרגום: והיך מתגמרין רשיעי תחמי. 21 בכ״י: ומללשון, ובכי״מ: ולשון. 22 ראה רש״י לפנינו פסוק ז: יפול, לשון חנייה כמו על פני כל אחיו נפל. 23 בראשית כה, יח. 24 עיין ברכות ו, א: מפני המזיקין כו׳ כל חד וחד מינן אלפא משמאלא ורבבתא מימיניה שנאמר יפול מצדך אלף כו׳ [עי׳ גי׳ הגליון שם]. 25 עי׳

נון אדו׳ לירד[26]. וא״ת איך יסך עליה הלא מעונו בשמים, כי מלאכיו יצוה לך, והיינו כמו באברתו כמו בכנפיו, והם ישמרוך שעל כפים ישאונך, שאפי׳ רגליך לא יגפו, ואפי׳ תדרוך על שחל ופתן ינזק[27], וירמוס על כפיר ותנין לא יזקוך. למה כי בי חשק, לחסות בצילי, לפיכך אפלטיהו מכל אילו המזיקין. ועוד אשגביהו כי מכיר שמי[28], וגם אורך ימים אשביעיהו, בעולם הזה כמו שביקש למעלה[29] שבעינו בבוקר חסדך, וארריהו בישועתי לעתיד לבוא[30], ע״א על שביקש למעלה יראה אל עבדיך פעוליך אמ׳ וארריהו בישועתי.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

יושב בסתר עליון. כלומר[31], אז כשיהיו נועמך והדרך על בני אדם, יהיה כל אדם כמ׳ יושב בסתר עליון. **בצל שדי**, כפל לשון, שיגן עליו ושומרו בצלו ויחיה בטעמו של הק׳. אומ׳ **לה׳ מחסי אתה**, שאחסה בצלו ומצודתו, וכן אבטח בו עדי עד. **ומצודתי** היא מצודה שיושבת על(ינו) שן סלע, שאדם בוטח שלא תלכד בו, כמצולה המצלה מה שבתוכה. **מדבר הוות** ההוה ולא תמות, כי תאריך ימים. ע״א, הות משבר, מלשון יד ה׳ הויה.

כל אילו שמות השדים [הם][32] פח יקוש, דבר הות, ופחד לילה, וחץ יעוף יומם, ודבר באופל יהלוך, וקטב ישוד צהרים, תוס׳. **יסך לך** כמ׳ ויסך בדלתים ים. ומתחת כנפיו תחסה בצלו, מוסב לראש המזמור יושב בסתר עליון לפי שתשב בסתרו, ותחת כנפיו תחסה בצלו, אמתו של דבר בצנה וסוחרה, מיני מגינים המגינים על האדם, כן יגן עליך.

בסודות[33] של הרב ר׳ אלעזר מוורכהם שמות של מלאכים הם הממונים על השדים הנזכרים במזמור זה, שלא יעשו כרצונם בבני אדם להזיקם. צנה בלע״ז בוקליר. סוחרה, שבו מקיף את האדם סחור סחור. ראיתי בפירוש ר׳ אפרים יליכה[34], תוספת.

סכי״מ ובסמוך. 26 עי׳ ערוה״ב שם חד עמ׳ 36 מסידור אוסטרהא קמא, א: מחסי אתה חוסה עלינו לשומרנו ואע״פ שלמעלה שם מעונך. ע״א לשון אנינות אמוראיי״ר. ובכ״י המבורג: מחסי אתה אתה חוסה לשומרינו, ואע״פ שלמעלה שם מעונך, לא תאונה בלעז אוונדרא. ע״א לשון אנינות בלעז אדולולאיר. 27 אולי צ״ל: לא ינזק, [וכן בכי״מ]. וראה אבע״ז: אפילו תדרוך עליהם ותרמסם לא ידעו לך. 28 באבע״ז: בעבור שהוא יודע סוד שמי. 29 מז׳ צ, יד. 30 באבע״ז: רמז לימות המשיח, וראה תנחומא (בובר) אחרי אות יח, ובדר״ק: אורך ימים בעולם הזה כו׳ ובעולם הבא אראהו בישועתי. 31 עי׳ קטעים אלו בסידור ר״ש. 32 רש״י תהלים שם. ועי׳ פסחים קיב, ב, ועי׳ במ״ר פי״ב, ג דב״ר פ״ו, ג תנחומא נשא י, שוח״ט מז׳ צא ג. 33 עי׳ ערוה״ב ח״ד עמ׳ 98 הערה 64. [וכל הקטעים גם בכי״א וק]. 34 על השם יליכ״ה ראה מבוא. וכאן אעתיק מה שכ׳ ראי״א בערה״ב ח״ד עמ׳ 39: „על כינוי זה נאמרו פירושים רבים ושונים והוא נשאר חידה, פתרונו כבר לא היה ידוע לעורכו של כ״י המבורג 152, ויש להניח שהוא סודר כמה שנים לפני זה, הוא קרא את הכינוי „יליבה״ אחרי שהעתיק פירוש שעליו הוא מעיד שלקחו מ„של פרישת הרב ר׳ אפרים בר׳ יעקב יליב״ה, הוא מוסיף: „יליב״ה זהו ״זכה ל״ לראות ״יופי ב״ת ה׳בחירה חזק״, ושם בהערות משם הברמן הפתרון „יתהלך לפני ה׳ בארצות החיים״, וע״ש שכ״ה בכי״ק ע״ש, ועי׳

לא תירא מפחד לילה, מוסב למקרא של מעלה הימנו, תחת כנפיו תחסה, לפי שאתה חוסה תחת כנפיו. לא תירא מפחד לילה, כשתצא בלילה כאדם המכסה ראשו ואינו מתפחד בלילה, וכן לא תירא **מחץ יעוף יומם מדבר באופל יהלוך**, לפי שאתה מסובב בצינה ובסוחרה ואין החץ מגיעה לך. מדבר באופל יהלוך וגו׳ לפי שבאברתו יסך בינך לבין הדבר.

יפול מצדך אלף, (מ״ן המ״זיקין [35]) מחצים המעופפים יומם ולא יגשו אליך. ע״א, יפול מצדך אלף מן המזיקין, ואליך לא יקרבו להרע לך. ע״א יפול מצדך אלף, מן אותם שאינם בחסיון שדי ואליך לא יגש. ועל זה הלשון נופל רק בעיניך תביט נפלאותיו. יפול מצדך. כמו על פני כל אחיו נפל, ומתרגמינן שרא, כמו [36] ישכון מצדך אלף וגמרך [37] מזיקין. **שלומת** של רשעים תראה, ושלומת גמירת. ולשון ראשון ושלומת רשעים המזיקין. **ורבבה מימינך [אליך] לא יגש אפי׳ אחד. מחסי עליון שמת מעוניך** מחסי, אתה חוסה עלינו לשומרנו מהם, ואעפ״י שלמעלה שם מעונו. **תאונה** בלע״ז אווניר. ע״א לשון אנינות, וא״ת איך יסר עלך הלא עליון שם מעונו הלא מעונו למעלה הוא. כי מלאכיו יצוה לך, והיינו כמ׳ אברתו בכנפיו, והם ישמרוך שעל כפים ישאונך, שאפילו רגליך לא יגפו, ואפילו תרמוס על שחל ופתן לא ינזק לך. ותרמוס על כפיר ותנין שלא יזיקוך. למה כי בי חשק לחסות בצלו, לפיכך אפלטהו מכל אילו מזיקין. ועוד אשגבהו כי מכיר שמי [38].

יקראני ואענהו, כעניין שנ׳ [39] והיה טרם יקראו ואני אענה. עמו אנכי בצרה, כביכול כשישראל בצרה הקב״ה מיצר עמהם[40], כעניין שנ׳[41] למענכם שולחתי בבלה, בכל מקום שגלו ישראל גלתה שכינה עמהם, וכל המקומות מפורשין באגדה [42] מן המקרא. ל״א עמו אנכי בצרה, דמיון לסנה שנגלה בו הק׳ למשה, להודיע שאין לו נחת רוח כשישראל בצרה [43].

אורך ימים אשביעהו, בעולם הזה, כמו שביקש למעלה, שבעינו בבקר חסדך וראהו בישועתי, לעתיד לבא [44], כעניין שנ׳ עורי [45] צפון ובואי תימן, וסיפה דקרא יבוא דודי לגנו, כשיחזרו ישראל מגלות אף שכינה חוזרת [46]. ע״א [47], על שביקש למעלה יראה על עבדיך פעליך, חזר וכפל

להלן בפרק הללו א״ל בקדשו הערה 23. 35 נקוד למחיקה. 36 בכי״ק: כלומר. 37 צ״ל: וגמרן של מזיקין. 38 בסידור כ״י פרמא אשכנזי בגליון: כי מלאכיו יצוה לך לך, כלומר צריך שני מלאכים ופסוק אחד אומר [תהלים לד, ח] חונה מלאך ה׳ סביב, כלומר מלאך אחד, די״ל בשעה שאיש הולך בדרך אז צריך שני מלאכים אבל כשהוא יושב בבית אין צריך אלא אחד. 39 ישעיה כה, כד. 40 מגילה כט, א שבכל מקום שגלו שכינה עמהם גלו למצרים שכינה עמהם שנא׳ הנגלה כו׳ גלו לבבל שכינה עמהם שנא׳ למענכם שלחתי בבלה. 41 ישעיה מג, יד, 42 מגילה שם, ירוש׳ תענית פ״א ה״א [סד, א]; מכלתא בא דפסחא פי״ד; בשלח דשירה פ״ג, מכלתא דר׳ שמעון שמות טו, ב; ספרי במדבר פיסקא פד, קסא, שמ״ר פט״ו, טז; כג, ה; במ״ר פ״ז, י; איכ״ר פ״א נד; תנחומא (בובר) בשלח יא, פסיקתא רבתי פכ״ח, (והוספה שם פ״ב). 43 שמו״ר פ״ב ה תנחומא שמות יד מהו עמו אנכי בצרה כו׳ א״ל הקב״ה למשה אי אתה מרגיש שאני שרוי בצער כשם שישראל שרויים בצער כו׳ מתוך הקוצין כביכול אני שותף בצערן. 44 עי׳ סדר״ש. 45 שיה״ש ד, טז. 46 עי׳ במ״ר

ואראהו בישועתי. ל״א, ואראהו בישועתי, כענין שנ׳ [48] ואמר ביום ההוא הנה אלקינו זה קוינו לו ויושיענו, שמראין [49] אותו באצבע זה לזה [50].

פירוש אחר ראיתי [50]*, ומי שהוא רוצה לישב בסתר עליון שיסתירו הק׳ מכל רעה, ובצלו של הק׳ רוצה ללון ולחסות מי שאמ׳ כן. אמ׳ לה׳ מחסי ומצודתי אלקי אבטח בו, ואם אתה אומ׳ כן להק׳ יהיה מחסה וסתר. ובאברתו יסך לך, לשון סיכוך [51], ותחת כנפי השכינה תוכל לחסות, שהוא הק׳ יגן עליך. יפול מצדך אלף, כלומר, אפי׳ אלף שדים שנקראו קטב מרירי [52], יהו מצדק אלף והיינו השמאלית [53], ורבבה מימינך לא יתפחד מהם. ואליך לא יגש, אחד מכולם להזיקך. רק בעיניך תביט ושילומת רשעים תראה, שלא תהיה צריך להלחם נגד שונאיך, אבל בעיניך תביט ושלומת רשעים שישלם הק׳ לשונאך, ותראה מהם נקמה [54]. על שחל ופתן תדרוך, על צווארם כלומר, אפי׳ מבני אדם שהן גבוהים ממך אי אתה מתיירא מהם, לפי שהק׳ אמ׳, כי בי חשק ואפלטהו הוא אמ׳ לי אתה ה׳ מחסי, ולפניך אפלטהו מאויביו, ואחלצהו מצרתיו. אורך ימים, זהו העולם הבא שהוא ארוך. אשביעהו, מזיו שכינה, כד״א [55] אשבעה בהקיץ תמונתיך.

[טז] הללו את שם ה׳ — הודו לה׳ כי טוב

אמ׳ המשורר לבני אדם, הללו [1] את שם יי׳, והללהו עבדיו העומדין בביתו לשרתו, ובחצרותיו. וגם הללוהו כי טוב הוא, וכי נעים שמו. בחר לו י״ה, להלל לפניו, ולפיכך אני אומר לכם להללו. כי אני ידעתי, מכיר אני. כי גדול הוא ואדון מכל אלה״ים. ולפי שהוא אדון עושה כל חפצו בשמים ובארץ, כאדם שהוא אדון לעשות כל חפצו בביתו. נשיאים עננים [2], מקצה הארץ להמטיר, ושולח ברקים לפני המטר [3]. וגם אדון היה שהכה בכורי מצרים, ולפי שעושה את כל זה, שמו יי׳ לעולם אדון לעולם וזכרו לדור ודור, כדכת׳ [4] זה שמי לעולם וגו׳. וגם יהיה אדון כשידין דין עמו מן האומות [5], ועל מה שיעשו לעבדיו יתנחם [6]. ואלי הגוים לא יצילו אותם מידו, לפי שהם כסף זהב וגו׳. כמוהם יהיו עושיהם, לאין, שאובדם הקב״ה

פי״ג, ב. 47 כ״ה בסדר״ש. 48 ישעיה כה, ט. 49 תענית לא, א וכל אחד ואחד מראה באצבעו שנא׳ ואמר ביום ההוא כו׳. 50 בסידור אשכנזי כ״י פארמא בגליון: תימ׳ היאך אנו כופלין ב׳ פעמים אורך ימים ואשביעהו וכו׳, והא האומר מודים מודים משתקין אותו דנר׳ כשתי רשויות [ברכות לג, ב], וי״ל דכיון דבסוף פירקין הוא לית לן בהו דהכי נמי אמרינן הללויה הללויה ב׳ פעמים דכיון דהוי בסוף פרקי״. 50* כ״ה בכל כה״י. 51 עי׳ רש״י תהלים שם. 52 פסחים קיא, ב דמקמי טיהרא קטב מרירי שמו כו׳ דבתר טיהרא קטב ישוד צהרים שמו. 53 ברכות ו, א כל חד וחד מינן אלפא משמאליה ורבבתא מימניה שנא׳ יפול מצדך אלף ורבבה כו׳, ועי׳ יומא נג, ב. ובמד״ר פי״ב ג, שוח״ט מז׳ צא, ד וע״ש מז׳ יז, ח תנחומא ויצא ג, וסוף משפטים, ועי׳ רש״י. 54 במד״ר שם: ושלומת רשעים תראה מה שישלים הקב״ה לרשעים במעשיהם תראה. 55 תהלים יז, טו.

1 תילים מזמור קלה. 2 ירוש׳ סוכה פ״א ה״ה; בר״ר פי״ג, יא וש״נ. 3 ברש״י: המבריקים ומאירים לפני המטר. 4 שמות ג, טו. 5 שעל ידי הדין תתגדל אדנותו.

שלא יהיה להם לא פה ולא עינים, וגם הבוטחים בהם[7] יהיו לאין. בית ישראל, אתם ברכו את יי׳ כשיושיע אתכם, כדכת׳[8] ליי׳ הישועה (ו)על עמך ברכתך סלה. וכן בית הלוי. ואחר הישועה יברכוהו מציון, כשיביאם לשם הקב״ה, כדכת׳[9] והביאותים אל הר קודשי. וכן אמר המשורר, אתם שוכני ירושלים עתה לפני הגולה[10].

הללו[11] י״ה והודו לו כי טוב להודות לו[12], לפי שלעולם חסדו עמנו. וכן בכל אותם שיש [למ״ד][13] בראשם יש לומר הודו, כגון הודו לעשה אורים גדולים הודו לרוקע הארץ[14], אבל את השמש ואת הירח וכו׳ אין בהם הודו, אלא כך הוא הודו לעושה אורים גדולים, ומה הם אורים גדולים[15] את השמש וגו׳ ואת הירח וגו׳, וכן כל דוגמתן. הודו לשבשפלינו זכר לנו, כשהיינו נשפלים לפני האומות, זכר אותנו והושיענו פעמים רבות, כמו שמפורש בספר שופטי׳[16]. הודו לנותן לחם, לזן ומפרנס לכל בחסדו הגדול. השמים, שכינתו בשמים וחסדו על כל העולם. וט״ו[17] יש כאן, כנגדם תיקנו ט״ו שבחות שבישתבח, וכן בקדיש[18].

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

הללויה הללו את שם ה׳[19]. כך אמ׳ המשורר לבני אדם, הללו את שם ה׳, הללו עבדי ה׳ העומדים בביתו לשרתו, ובחצרותיו. וגם הללוהו כי טוב הוא, וזמרו לשמו[20] כי נעים הוא. **כי יעקב בחר לו י־ה**, להלל לפניו, ולפיכך אני אומר לכם להללו. **כי אני ידעתי**, מכיר אני. **כי גדול ה׳ ואדון מכל אלקים**, ולפי שהוא אדון עושה כל חפצו בשמים ובארץ, כאדם שהוא אדון לעשות בביתו. **נשיאים**, עננים. **מקצה הארץ**, להמטיר, ושולח ברקים לפני המטר. **מוצא**[21] **רוח מאוצרותיו**, שעשה פלס ומשקל לרוח שלא יחריב את העולם. וגם אדון היה שהכה בכורי מצרים וגו׳, ולפי שעושה את כל זה שמו ה׳, לעולם אדון [לעולם]. **וזכרו לדור ודור**, כדכתיב זה שמי לעולם וזה זכרי לדר דור. גם יהיה אדון כשידון עמו דין מן האומות, ועל מה שעשה לעמו יתנחם. **עצבי הגוים כסף וזהב**, כה פתרונו, אלהי הגוים לא יועילו[22] אותם מידו, לפי שהן כסף וזהב מעשה ידי אדם. כמוהם יהיו

6 וירצה לנקום נקמתם. וראה נוסחת כי״מ. 7 אפשר שכונתו שגם הבוטחים באלו העושים אותם יאבדו לאין. אבל יש לפרש שלא רק העושים אלא גם הבוטחים יהיו כמותם. 8 תילים ג, ט. 9 ישעיה נו, ז. 10 כלומר, כעת שטרם נגאלתם ואתם עדיין בגולה. ואולי יש לתקן: לבני הגולה, ואפשר שיש כאן השמטה. 11 תילים קלו. 12 אבל באבע״ז: והטעם כי הוא טוב, וכן ברד״ק: הודו לה׳ כי טוב ומטיב לעולם וחסדו אין לו הפסק. 13 תקנתי ע״פ כי״מ. 14 באבע״ז: לעושה, הכל דבק עם הודו. 15 עי׳ רד״ק: אח״כ נזכר בפרט שני המאורות הגדולים כו׳ את השמש וגו׳. 16 עי׳ שופטים פרק ג, ט: ויקם ה׳ מושיע לבני ישראל, וראה שם עוד בפסוק טו, ועי׳ פ״ב, יח; פ״ו, יד; פ״ח כב. 17 צ״ל: הודו. וראה להלן בפרק על ה״קדיש״ סי׳ כז שכתב רבנו: וט״ו מעלות של שבת יש כאן [= בישתבח] כו׳, וכן ביתגדל ויתקדש כו׳, והשלישי כנגד ט״ו הודו שבהלל הגדול [פסחים קיח, א: מהיכן הלל הגדול אמר רב מהודו כו׳] כמו שפרשתי למעלה. וראה להלן בפרק על ישתבח סי׳ כו הערה 7. 18 ראה הערה הקודמת. 19 עי׳ הקטע בסר״ש. 20 וכן צריך לתקן בסר״ש. 21 בסר״ש חסרה שורה זו עד: העולם. 22 בסר״ש: יצילו.

עושיהם, לאי(י)ן שיאבדם הק׳ שלא יהיה להם לא פה ולא עינים, וגם הבוטחים בהם יהיו לאי(י)ן. **בית ישראל**, אתם ברכו את ה׳ כשיושיע אתכם, כדכתיב לה׳ הישועה על עמך ברכתיך סלה. וגם בית הלוי, יברכו את ה׳ אחר שיושיעם. וכן אמר המשורר, אתם שכני ירושלים עתה לפני הגולה, הללוי־ה.

הודו לה׳ כי טוב כי טוב להודות לו, שלעולם חסדו עמנו כאשר אמרנו. **הודו לאלקי האלקים**, הודו לו שהוא אלקי האלקים, ולעולם חסדו עמנו. וכן כל אות׳ שיש בראשם למ״ד יש לומר הודו, כגון הודו לעושה אורים גדולים, הודו לרוקע הארץ על המים. אבל את השמש ואת הירח וכו׳ אין בהם הודו, אלא כך הוא לעושה אורים גדולים, ומה אות׳ אורים גדולים את השמש וכו׳, וכן כל דוגמתו. הודו **שבשפלנו זכר לנו**, כשהיינו שפלים לפני האומות זכר אותנו והושיענו פעמים רבים, כמפורש בספר שופטים. הודו לנותן לחם, הזן ומפרנס לכל בחסדו הגדול. לא־ל השמים, שכינתו על השמים וחסדו על כל העולם. וט״ו הודו יש כאן. וכנגדן תקנו ט״ו שבחות בישתבח, וכן בקדיש. וכ״ו [23] כי לעולם חסדו יש במזמור זה, כנגד כ״ו דורות שהיה העולם בלא תורה, וזן את העולם בחסדו הגדול [24], כעניין שנ׳ [25] אמרתי עולם חסד יבנה, שצפה הק׳ בתחילת ברייתו של עולם שלא תינתן התורה עד לאחר כמה דורות, לכך בנה העולם בחסד, עד שנתן התורה שנקרא׳ חסד, שנ׳ [26] תורת חסד על לשונה. ולמה [27] נקרא שמו הלל הגדול, מפני שהק׳ יושב ברומו של עולם, ומחלק מזונות לכל בריה. א״ר יושע בן לוי הני כ״ו כל״ח כנגד כ״ו דורות שברא הק׳ בעולמו ולא נתן בהם תורה וזן אותם בחסדו, ויגאלנו זה ויפרקינו.

[יז] רננו צדיקים

רננו צדיקים [1]. **כי (לכם) [להם] נאה לרנן. לישרים, נאה להלל** [2], **ועל פסוק של מזמור שלמעלה ממנו מוסב, שכתו׳ בו** [3], **שמחו צדיקי׳ וגילו ביי׳ והרנינו כל ישרי לב. וצדיקים וישרים הודו לי׳ בכינור בנבל של עשור** [4],

23 קטע זה אינו בסדר״ש. ובגליון בסידור אשכנזי כי״פ: „דוד המלך ע״ה תיקן אילו כ״ו פעמים כל״ח כנגד כ״ו דורות שהיו בלא תורה ולא חיו בשם מעשיהם, עשרה דורות מאדם ועד נח ועשרה עד אברהם, ויצחק ויעקב ולוי וגרשון וקהת ועמרם ומשה נ״ע״. ועיין אבודרהם סדר שחרית של שבת (עמ׳ קסג ד). 24 פסחים קיח, א אר״י בן לוי הני עשרים וששה הודו כנגד מי כנגד כ״ו דורות שברא הקב״ה בעולמו ולא נתן להם תורה וזן אותם בחסדו. וראה עוד שוחר טוב קלו, א; במ״ר פי״ב, יב; תנחומא נשא יט; פסיקתא רבה פיס׳ ה. ואודות כ״ו דורות ראה גם בר״ר פ״א, ד; ושם י; פכ״א, ט; שהש״ר פ״ה, יא; תנחומא בובר אחרי טז; פסיקתא דרב כהנא פי״ב (בחדש השלישי); פסק״ר פכ״א (קט:), ועי׳ רש״י תהלים שם, המנהיג הל׳ שבת סוסי׳ כא, המחכים עמ׳ 131. 25 תהלים פט, ג. 26 משלי לא, כו. 27 פסחים שם.

1 מז׳ לג. 2 באבע״ז: וי״א כמו נאה בלשון גמרא, ועי׳ תרגום: לתריצי יאי שבחתא. 3 שם לב, יא: שמחו בה׳ וגילו צדיקים והרנינו כל ישרי לב. 4 ברש״י: של עשר מיני

נ[י]מי נעימה. שיר חדש, בכל יום ויום על חידוש ניסיו ונפלאותיו, הטיבו נגן, תנגנו היטיב כמו, איש מטיב לנגן[5], בשירה ותרועה, כי ישר דבר יי׳, לפיכך לישרים נאוה תהילה. וכן כל מעשה יי׳ ודרכיו ישרים ואמונה, אוהביו[6] שיעשו הבריות צדקות ומשפטים לפיכך הוא מתנהג עמהם בחסד[7]. ולמה נוהג בח[ס]ד עם עולמו, לפי שהוא בראו בדברו וברוח פיו. וכונס מי הים, שהם כל (י)מי בראשית[8], כנד, במקום אחד. ונותן באוצרות, שלמעלה תהומות[9], והם מים העליונים[10] התלוין במאמרו[11]. ולמה נתנם, בשביל, ויראו מי׳ כל הארץ, שלא ישפכם עליהם, שמי הים גבוהין הן, וכת׳[12] הקורא למי הים וישפכם, בדור אנוש ומבול[13], ובישביל שיראו מיי׳ ויגורו ממנו, עשה המים, כי הוא אמר[14] יקוו המים וגו׳ ויהי כן[15], הוא צוה על העליונים לתלות במאמר, ויעמוד כן. וכשרצה, הפיר עצת גוים בהן כדור אנוש. הינא מחשבות עמים, בדור המבול שאיבדם במים, ומאותה שעה, עצת יי׳ לעולם תעמוד, שהמים עומדים לעולם כאשר צוהו, כדכת׳[16] מעבור מי נוח. מחשבות לבו, דכת׳[17] ויאמר יי׳ אל לבו לא אוסיף וגו׳, והוא תעמוד לדור ודור, לפי שדברו לעולם ניצב[18], אשריהם לישראל שקרוין גוי גדול, אשר לו אלהים קרובים אליו[19]. וגם בחרם לנחלה לו, כדכת׳[20] וישראל חבל נחלתו. משמים, מכון שבתו, היביט והשגיח אל כל יושבי הארץ, ולא מצא בהן תועלת כי אם בישראל, לפיכך בחרם. ולפי שהוא יוצר לב(ו)[ם] הבין אל כל מעשיהם, שאין בהן ממש[21]. ולפיכך אין

נעימה, ובאבע״ז: אמר ר׳ משה גבל שיש בו עשר נקבים ולא דבר נכונה כי גבל כלי בפני עצמו, ועיין רד״ק, ובתילים צב, ד עלי עשור ועלי נבל. ועיין ערכין יג, ב: כנור של מקדש של שבעת נימין היה כו׳ של עולם הבא עשר שנא׳ עלי עשור ועלי נבל. 5 שמואל א טז, יז. 6 נראה דצ״ל: אוהב ה׳. [ואפשר שכן הוא באמת בכ״י: אוהב ה׳] וראה סכי״מ. 7 עי׳ אבע״ז. 8 תנחומא ריש חוקת במד״ר פי״ח, כב: מהו כונס כשהקב״ה ברא עולמו אמר לשרו של ים פתח פיך ובלע כל מימי בראשית. ועיין בר״ר פ״ה, ו. 9 עיין תענית ט, ב משקה הרים מעליותיו וארינ״ח מעליותיו של הקב״ה כו׳ כמאן אזלא הא דאר״ח כונס כנד מי הים נותן באוצרות תהומות כו׳ כרבי אליעזר, ור׳ יהושע ההוא בבריתו של עולם. [ואפשר שרבנו מפרש דלר׳ יהושע באמת תהומות לשון של מים של מעלה]. 10 תענית שם: ר׳ יהושע אומר כל העולם כולו ממים העליונים הוא שותה. ועי׳ בחגיגה טו, א. 11 תענית י, א, בר״ר פ״ד ד: מים העליונים במאמר הם תלויים. 12 עמוס ט, ו. 13 המקור בבר״ר פכ״ג, ז: אוקינוס גבוה מכל העולם — והלא מקרא מלא הוא הקורא למי הים וישפכם כו׳ כנגד ב׳ פעמים שעלה הים והציף את העולם, וראה ירוש׳ שקלים פ״ג ה״ב א׳ בדור אנוש שהציף את העולם כו׳, ועיין בציון הסמוך. 14 בראשית א, ט. 15 בר״ר פ״ה, ו: גזר הקב״ה יקוו המים למה הקורא למי הים הקורא למי הים ב׳ פעמים אחת בדור המבול ואחת בדור אנוש בשביל והאלקים עשה שייראו מלפניו. וראה עוד מכלתא יתרו מס׳ דבחדש פ״ו ספרי עקב פיס׳ מג, תנ״ב נח סי׳ כד והישן יח יתרו טז, שוח״ט פ״ח ב. בר״ר פכ״ה, ב ויק״ר פכ״ז, ד, תנחומא אמור יב, ובילקוט המכירי תילים מז׳ לג אות טז בשם המדרש (ראה הערות שם) בשעה שברא הקב״ה את עולמו היה מים במים מה עשה הקב״ה גזר עליהם שיפנו מן העולם שנא׳ ויאמר אלקים יקוו המים מיד רצו לעשות רצון קונם כו׳ כשעמד דור המבול כו׳ ב׳ פעמים יצא הים א׳ בדור אנוש ואחד בדור המבול. 16 ישעי׳ נד, ט. 17 בראשית ח, כא. 18 ע״פ תילים קיס, פט. ועי׳ בגי׳ סכי״מ. 19 ע״פ דברים ד, ז. 20 דברים לב, ט ושם: יעקב חבל נחלתו. 21 עיין ר״ה יח, א ואבע״ז תילים כאן, ועיין סכי״מ

המלך שלהם נושע ברוב חילו וגבורותם לא יצילם, ושקר סוסיהם לתשועה, כי ברוב חילם לא ימלטם. לפי שאין הקב"ה חפץ בהם לא יעזרם. אבל על ישראל שבחר בהם, עיניו תמיד, לפי שהם מיחלים לחסדו, כדכתי' [22] אלה ברכב ואלה בסוסים, האומות, ואנחנו, עמו ישראל בשם יי'. לכך עיניו עליהם. להציל ממות נפשם במלחמה ולחיותם ברעב, לכך נפשינו חיכתה ליי', תמיד, כי הוא עזרינו ומגיננו הוא תמיד. יהי חסדך יי' עלינו, כאשר אמור למעלה למיחלים חסדך, כאשר יחלנו לך. כדכתי' [23] יחל ישראל אל יי' וגו', ואתה עושה חסד למיחלים לחסדך.

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

רננו צדיקים בה'. מזמור זה קודם לכל אותו של מעלה מן השמים מספרים ואילך [24], ואחרוהו, כדי לסמוך הודאה להודאה [25].

רננו צדיקים לה' כי נאה להם לרנן. לישרים נאוה תהילה, נאוה להלל, ועל (ה)פסוק של מזמור של מעלה ממנו מוסב, שכתוב בו שמחו צדיקים וגילו בה' והרנינו כל ישרי לב, לצדיקים וישרים. **הודו לה' בכינור בנבל עשור זמרו לו**, בנבל של עשור נימי נעימה. **שירו לו שיר חדש**, בכל יום ויום על חידוש נסיו ונפלאותיו. הטיבו נגן, תנגנו היטב כמ' איש מטיב לנגן. בשירה ובתרועה. **כי ישר דבר ה'**, לפיכך לישרים נאוה תהילה, וכן כל מעשה ה' ודרכיו ישרים, ואוהב צדקה ומשפט, אוהב שיעשו הבריות צדקה ומשפט, לפיכך הוא מתנהג עמהם בחסד, ולמ' נוהג בחסד עם עולמו, לפי שהוא בראו בדברו וברוח פיו. וכנס מי הים, שהם כל מי בראשית כנד, במקום אחד. נותן באוצרות, של מעלה, תהומות, והם מים העליוני' התלויין במאמרו. ולמה נותן שם, בשביל שיראו מה' כל הארץ, שלא ישפכם עליהם, שמי הים גבוהים הם, כדכתיב הקורא למי הים וישפכם בדור המבול. ובשביל שיראו מה' כל הארץ ויגורו ממנו, עשה המים כן. כי הוא אמר ויהי, יקוו המים אל מקום אחד, ויהי כן. **הוא צוה**, עשה עליונים לתלות במאמרו, ויעמוד כן. **ה' הפיר עצת גוים**, וכשרצה הפיר גוים בהן בדור אנוש. הניא מחשבות עמים בדור המבול, שאבדם במים. ומאותה שעה **עצת ה' לעולם תעמוד**, שהמים עומדים לעולם כאשר צוהו, כדכתי' מעבור מי נח וגו'. **מחשבות לבו לדור ודור**, כדכתי' ויאמ' ה' אל לבו לא אוסיף לקלל עוד וגו'. והיא תעמוד לדור ודור, כעניין שנ' [26] עוד כל ימי הארץ כו'. **אשרי הגוי אשר ה' אלקיו**, כלומר לפי שנאמ' דברו נצב לעולם [27]. אשריכם ישראל שקרויין גוי, שנ' [כי מי גוי גדול אשר לו אלקים קרובים

בנוסח יותר מלא. 22 תילים כ, ח. 23 שם קל, ז. 24 שכן פרק זה כתוב בפרק לג בספר תהילים וקודם לרוב המזמורים, ואכן בנוסח ספרד מקדימים לומר רננו צדיקים מיד לאחר מזמור למנצח שהוא בפרק יט, וכ"ה באו"ז הל' שבת, ואבודרהם סדר שחרית של שבת (עמ' קכג). 25 קטע זה חסר בסידור ר"ש. 26 בראשית ח, כב [וקטע זה ליתא בסר"ש]. במחזור ד"ז: רבות מחשבות בלב איש, ס"ת „שבת" כי בשבת דיבור אסור הרהור מותר. ועצת ה', כלומר בד"ת שמצוה לדבר כמו שאחז"ל משדכין על התינוקת לארסה בשבת.

אליו כה׳ אלוקינו, וגם בחרם לנחלה לו שנא׳] [28] כי חלק ה׳ עמו יעקב חבל נחלתו.

משמים הביט ה׳, מלשו׳ [29] הבט נא השמימה. ראה כל בני האדם, ראה את כל מעשיהם של אומות איזה ראוייה להיות לו לעם סגולה. **ממכון שבתו השגיח**, כפל מילה הוא, כלומר משמים שהוא מכון שיבתו, שנ׳ [30] השמים שמים לה׳. **הביט והשגיח**, אל כל יושבי הארץ, ולא מצא בהן תועלת כי אם בישראל, לפיכך בחר בהם. **היוצר יחד לבם**, לפי שהוא יוצר לבם הבין אל כל מעשיהם של האומות וראה שאין בהן ממש. לפיכך **אין המלך נושע ברוב חיל**, כלומר, אין המלך שלהם נושע ברוב חילו, וגבורתם לא יצילם. ושקר סוסיהם לתשועה, כי רוב חילם לא ימלטם. לפי שאין הק׳ [חפץ] להיות בעזרם. **הנה עין ה׳ אל יריאיו למיחלים לחסדו**, כדכת׳ אלה ברכב ואלה בסוסים, הן אומות. ואנחנו בשם אלקינו נזכיר, לכך עיניו עליהם, **להציל ממות נפשם** במלחמה ולחיותם ברעב, לכך נפשינו חכתה לה׳, תמיד. **יהי חסדך ה׳ עלינו**, כאשר אמ׳ למעלה הנה עין ה׳ אל יריאיו למיחלים לחסדו. **כאשר יחלנו לך**, כדכ׳ יחל ישראל אל ה׳ מעתה ועד עולם, לפי שהוא עושה חסד למיחליו.

[יח] מזמור שיר ליום השבת

מזמור שיר ליום השבת [1], **זה מזמור סמוך ליושב בסתר עליון, ומוסב עליו, על אורך ימים אשביעיהו** [2], **שתתבטל גזרת קיצור ימים ושנים, ואז נשיר ונזמר ביום שתשבות ותניח מאותה גזירה ויאריכו ימים, ונאמר טוב להודות ליי׳ וגו׳. להגיד בבוקר חסדך, כנגד גזירת בבוקר יציץ וחלף** [3] **וגו׳. ובקשנו שבעינו בבוקר חסדיך והבטחתנו אורך ימים אשביעיהו, נגיד בכל בוקר חסד שתשביעינו ימים, ואמונתך בכל לילה. נשיר ונזמר עלי עשור וגו׳. כי שמחתני יי׳ בפע(ו)ליך, שתראה לי כמו שביקשתי, יראה אל עבדיך פעוליך** [4] **כשנאריך ימים ואראה פעוליך, ארנן במעשה ידיך. ואומר, מה גדלו מעשיך יי׳, שעשית בעולמך. מאד עמקו מחשבותיך, כי כולם בחכמה עשית** [5]. **ואיש בער וכסיל, שהם רשעים** [6], **לא ידע ולא יבין בפעוליך, שלא יאריך, כי כשיפרחו ויציצו כל** [7] **פרחים, אינו אלא להשמדם עדי עד, דכת׳** [8] **ומשלם לשונאיו אל פניו להאבי׳** [9]. **כי אתה מרום לעולם, עליהם לדונם. כאשר הנה אויביך יי׳, שאתה מאבדם ומפרידם, כן אמ׳ דוד המשורר כאשר אתה עושה הנה לאויביך שהם אויביי שאתה מאבדם ומפזרם, וקרני אתה מרומם, כדין קרן צדיק** [10]. **בלותי, זקנתי** [11] **בשמן רענן, כלומ׳, במלוכה**

27 עי׳ בסר״ש. 28 ע״פ כי״א וכי״ק. 29 בראשית טו, ה. 30 תהילים קטו, טז.

1 תילים צב. 2 שם צא, טז. 3 שם צ, ו. 4 שם טז. 5 השווה תילים קד, כד.
6 וכדלהלן: בפרוח רשעים. 7 עי׳ סכי״ם. 8 דברים ז, י. 9 וברש״י: אינם יודעים שהפרחתם אינה אלא להשמידם עדי עד שמשלם לשונאיו על פניהם להאבידם. 10 ראה תילים עה, יא: תרוממנה קרנות צדיק. ובסכי״מ: כקרני זיו צדיק. 11 אולי הכוונה לזקן. כמו שנאמר

שנמשכה [12] בשמן רענן בה שמן [13] אחרי בלותי, לפי שראיתי חפץ לבי בשוריי, בצריי [14]. כי בקמים עלי מריעים היו אוזניי שומעות. צדיק כתמר יפרח, לפיכך רעננתי בשמן המלוכה. וכמו כן צדיקים השתולים בבית יי׳, יפריחו ויאריכו ימים כאמור למעלה, ויעשו פרי תנובה בשיבתן, שיהיו דשינים ורעננים. ומה שאמרתי לך להגיד לך כי ישר הוא, וכל מעשיו ישרים, ואין עול. ומדרש חכמים [15] כי השבת הראשון (אג׳) [אמ׳] מזמור זה, אחר שביקש רחמים על אדם הראשון ומחל לו, להגיד בכל בוקר חסדיך, חסד ואמונה שעשית לאדם שלא מת מיד. על נימי עשור ועל הנבל, מיני זמר. בפעוליך ומעשה ידיך, שעשית ולא חילפתם בחטא אדם. כי גדלו מאד מעשיך, שעשית בהם. ומאד עמקו מחשבותיך שיצרת האדם בלא יצר דעת טוב ורע שלא יחטא וגו׳. ואיש בער וגו׳ אדם הראשון, לא ידע ולא יבין את זאת, וזה גרם לרשעים שפריחתם וציצם להשמיד עדי עד. כי אתה מרום לעולם לדונם, וירד [16] העליונה להשמידם כאשר עשית לאויביך דור אנוש ומבול. יתפרדו דור הפלגה ויפץ [17]. אבל קרני צדיק רוממ׳, נח בדור המבול ואברהם בפלגה. בלותי והמשורר אמ׳, כמו שהיה אברהם אומ׳ לעת זקנתו [17] נתחלחלתי [18] בשמן רענן לח. ותביט עיני בשוריי, שראה מפלתם, ויחלק עליהם לילה [19]. בשוריי, נחני בצדקך למען שוריי [20], שהוא צוריי. בקמים עלי מרעים, נמרוד וחביריו, תשמענה אוזניי. צדיק כתמר וגו׳, היינו אל אברם וגו׳, לפי שדרך הצדיקים לפרוח לישגא. שתולים בבית יי׳ וגו׳, יפריחו וישגו ויעשו פרי תנובה בשיבתן כאברהם, לפי ששיבתם היו שמינים ולחים. להגיד כי ישר יי׳, לשלם לרשעים כרשעו, כמו שאמ׳, [ו]לצדיקים בצדקתן כי הוא הצור תמים [21]. ואין עושה עול לאדם כי לא עולתה בו. ולפי מדרש חכמ׳ [22] אנו אומ׳ אותו בשבת, וגם לוים היו אומ׳ אותו שיר [ב]שבת.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

מזמור שיר ליום השבת. ר״ת משה [23], לפי שמשה רבינו אמרו עם

(תילים קלג, ב) : כשמן הטוב וגו׳ ירד על הזקן. 12 אולי צ״ל : שנמשחה [וכ״ה בסכי״מ], ועיין הוריות יב, א: דוד ושלמה שנמשחו בקרן נמשכה מלכותן. 13 אפשר שצ״ל: בלותי, כמו אחרי בלותי. 14 עי׳ רש״ל ואבע״ז. 15 עי׳ שוח״ט מז׳ צב אות ג (וראה גם פדר״א פי״ט והערת רד״ל שם אות יד) : כשאדם הראשון עבר על ציוויו של הקב״ה ישב עליו לספק לו כו׳ בא יום השבת נעשה לו סניגור כו׳ בא אדם לומר לשבת הימנון א״ל השבת לי אתה אומר הימנון אני ואתה נאמר הימנון להקב״ה. אבל רבנו נתכוין למדרש אחר ולא ידעתי כעת איה מקורו. [ועי׳ סכי״מ ששם באו הדברים בתוספת יתירה]. 16 צ״ל : וידך. [וכן בסכי״מ], ובכי״ק : וידך על העליונה. 17 [עי׳ סכי״מ ושם הנוסחה שלימה יותר]. 18 אולי צ״ל : נתלחלחתי. 19 בראשית יד, טו. 20 תילים ה, ט ושם : שוררי. 21 דברים לב, ד, ועי׳ שוח״ט מז׳ צד, יד. 22 תמיד פ״ז מ״ד ר״ה לא, א : השיר שהיו הלויים אומרים כו׳ בשבת היו אומרים מזמור שיר ליום השבת, ובאבדר״נ פ״א : בשביעי מהו אומר מזמור שיר וכו׳. (עי׳ נוסחת הגר״א). ובמס׳ סופרים פי״ח : לפיכך נהגו העם לומר מזמורים בעונתן כו׳. 23 פדר״א פי״ט רבי ישמעאל אומר המזמור הזה אדם הראשון אמרו ונשכח בכל הדורות עד שבא משה וחדשו, וכ״ה בב״ר סוף פכ״ב וקה״ר פסוק הבל הבלים

שאר מזמורים, אחד עשר[24] כתובים בספר תילים, ובשביל ענוה יתירה, שהייתה בו הפסיק ליום[25] בנתיים, שלא להבין שהוא עשאו, שאעפ״י שכתוב בראש מזמורים שלו תפילה למשה איש האלקים, הוא עצמו לא כתב כן, אלא כתבי ספר תילים כתבוהו[26].

מזמור שיר ליום השבת הוא סמוך ליושב בסתר עליון, עתה אפרשהו על אופנו. על אורך ימים אשביעהו קאי, שנתבטלה גזירת קיצור שנים, ואומ׳ מזמור זה ביום שישבות ותנוח העולם מאות׳ גזירה ויאריכו ימים. ומה שירה נאמר על זאת, טוב להודות לה׳ וגו׳. **להגיד בבקר חסדיך**, כנגד גזירת בבקר יציץ וחלף ולערב ימולל ויבש, ובקשנו שבעינו בבקר חסדיך, והבטחתנו אורך ימים אשביעהו, לפיכך להגיד בבקר חסדך כשתשביענו ימים, ואמונתך בכל לילה, שנשיר ונזמר לך עלי עשור ועלי נבל וגו׳.

והנני[28] **הכותב קבלתי** שפמליא של מעלה אינ׳ יודעים להבין בין יום ובין לילה[29] לפי שנהורא עמיה שריה תמיד[30], אלא ששם שני מלאכים הם וממונים על זה, אחד ביום ואחד בלילה, של יום נקרא חסד, ושל לילה נקרא אמת, ובשימושן יודעים להבחין.

כי שמחתני ה׳ בפעליך, שתראה לי כמו שבקשתי. **יראה על עבדיך פעליך**, כשנאריך ימים ואראה בפעליך. וארנן במעשה ידיך, ואומ׳ מה ג(ו)דלו מעשיך ה׳, שעשית׳ בעולמך, ומאוד עמקו מחשבותיך, כשעשית׳. כי בחכמה עשיתם.

ואיש בער לא ידע, ולא ירא׳ פעליך, כי לא יאריך ימים כצל, כי כשיפרחו ויציצו כל פרחם אינו אלא להשמידם עדי עד, כדכת׳ ומשלם לשנאיו אל פניו להאבידו. **כי אתה מרום לעולם ה׳**, עליהם לדונם, כאשר הנה אויביך ה׳ יאבדו, שאתה מאבדם ומפרידם, כך אמר המשורר כאשר אתה עושה הנה לאויביך שהם אויביי, שאתה מאבדם ומפרידם, וקרני אתה מרומם כקרני זיו צדיק. **בלותי**, זקנותי. בשמן רענן, כלומר במלוכה שנמשחתי בשמן אני רענן בה. לפי שראיתי אני בצרי חפץ ל׳בי, כי כשקמים עלי מריעים היו אזני שומעת, צדיק כתמר יפרח, לפיכך רעננתי בשמן המלוכה, וכמו כן צדיקים השתולים בבית ה׳, ויאריכו ימים כאשר אמרנו למעלה, ויעשו פרי תנובה בשיבתן, שיהו ד׳שינים ורעננים. מה שאמרתי להגיד לה׳, כי ישר ה׳ וכל משפטיו ישרים ואי׳ בו עול.

א, ב : אמ״ר לוי המזמור כו׳ ובא משה וחדשו על משה, ובפסק״ר פמ״ו (קפז, א) : ובא משה והתחילו בראשי אותיות שמו מזמור שיר ליום השבת. 24 עי׳ ב״ב יד, ב שוח״ט מז׳ צ, ג, פסדר״כ פי׳ וזאת הברכה : י״א מזמורים אמר משה כנגד אחד עשר שבטים וכו׳ מזמור שיר ליום השבת כנגד שבטו של יהודה. 25 כלומר לכן הוסיף תיבת ליום באמצע, וכ״ה במחזורים ישנים שהוסיף למ״ד באמצע. 26 בכי״ק : תוספת. 28 קטע זה גם בכי״א. 29 עי׳ תנחומא תשא לו : „לפי שהיום והלילה שוין לפני הקב״ה שנאמר ונהורא עמיה שרי כו׳ ומניין היה יודע משה בין יום ובין לילה כו׳. וכ״ה בשמ״ר פמ״ז, ח, שוח״ט מז׳ יט ז, ועי׳ ערוגת הבושם ח״ג עמ׳ 81, ושם עמ׳ 482, וע״ש שציין לפדר״א פמ״ז ומדה״ג בראשית (מרגלית עמ׳ תקס״א). 30 דניאל ב, כב.

לפי פשט המקראות של מזמור [זה] שמחוברים בקרסים ובלולאות, יש לומ׳ שדוד המלך אומרו [31]. **ומדרש** [32]. כי השבת הראשון אומרו מזמור זה, אחר שביקש רחמים על אדם הראשון ומחל לו הק׳, והאריך שנותיו עד אלף שנים [33].

להגיד בבקר חסדיך, חסד ואמונה שעשית עם אדם הראשון שהיה לו למות מיד. וגם [34] במיתה שייך לומ׳ חסד, כעניין שנ׳ [35] ועשית עמדי חסד ואמת אל נא תקברני במצרים.

תוספת. **עלי עשור**, עלי נימי עשור ועל הנבל, מיני זמר הם. כי שמחתני ה׳ בפעליך ומעשה ידיך ארנן, שעשית בששת ימי בראשית ולא חילפתם כשחטא אדם הראשון לעבור על צוויך. מה גדלו מעשיך ה׳, שעשית בהם, ומה עמקו מחשבותיהם שיצרת את האדם בלא יצר דעת טוב ורע שלא יחטא. איש בער לא ידע, אדם הראשון לא ידע והבין את זאת, וזה גרם לרשעים לפרוח ולציץ, כי יודעים טוב ורע, ופריחתם אינה לטובתם אלא כדי להשמידם עדי עד, וכדי שיראו הבריות מאיזו טובה ירדו הרשעים. **ע״א בפרוח רשעים כמו עשב**. דואג ואחיתופל. ואתה מרום, יושב במשפט עליהם. לעולם, ירד על העליונ׳ לדונם ולהשמידם. כאשר הנה אויביך יאבדו, שני פעמי׳ בדור אנוש ובדור המבול. וגם יתפרדו כל פועלי און, בדור הפלגה, דכת׳ [36] ויפץ ה׳ אותם משם. אבל צדיק כתמר יפרח, כגון נח בדור המבול, אברהם בדור הפלגה, לעת זקנותו היה לו רענן בשמן בלותי, כמ׳ אחרי בלותי [37]. ותבט עיני בשורי, בשוררי, כמ׳ נחני בצדקותיך למען שוררי, שהוא צוררי שראה מפלתם, דכת׳ ויחלק עליהם לילה הוא ועבדיו ויכם. בקמים עלי מריעים, נמרוד וחבריו. תשמענה אזני מאת הק׳. אבל פרח רשעים שאמר למעלה, כמו עשב, ימולל ויבש.

ואמר [38] המשורר דבריו כמו שהיה אברהם בעצמו אמר על עצמו, אמ׳ דוד, לפי שהיה צדיק ולפי שדרך צדיקים לפרוח בטובה. בלותי, נבללתי. בשמן רענן רטוב, כשמשח אותי שמואל הנביא [39], ומיד נתקנאו בי אויבי. צדיק כתמר יפרח, יסגא, תרגומו [40] של ירבה, פי׳ אתה שצדיק תפרח ותסג׳ כתמר וארז שקיימי׳ הרבה. שתולים בבית ה׳, כלומ׳, קבוע בתפילה [41].

ע״א [42], **שתולים בבית ה׳**. בחצרותיו, שהם צדיקים. יפריחו, פי׳, יגדילו פרחים בנים. ועוד בשיבתו ינובון, יעשו פירות לשון תנובה, כי כל ימיהם יהיו שמינים, דשינים לחים ורעננים. להגיד כי ישר ה׳ צורי, שמשלם

31 בכתב יד ק נוסף: שדוד המלך אמרו כי הנה אויביך השם וכו׳, וכן צריך לתקן הנוסח כאן. והכוונה שנראה שדוד חיבר מזמור זה ולא משה. 32 עיין סידור ר״ש והערה 15. 33 קטע האחרון חסר שם, ועיין בר״ר פי״ט ח, פדר״א פי״ט ורד״ל אות לא. 34 גם קטע זה חסר בסר״ש. 35 בראשית מז, כט. 36 שם יא, ח ויש לתקן כן בסר״ש. 37 שם יח, יב. 38 קטע זה ליתא בסר״ש. 39 עי׳ מדרש שמואל פי״ט א. 40 בתרגום תהילים לפנינו ואיזב פח, ז״יא: יסגא. 41 עיין תנחומא שמיני ג, ואצל בובר ד. 42 מכאן בסידור ר״ש בשינויים.

לרשעים כרשעם ולצדיקים כצדקתם. ואין עושה עול, כי לא עולתה בו, ומה שעושה הק׳ כל זה כדי להגיד בפי הבריות. ולפי מדרש חכמים, אנו אומ׳ אותו בשבת, וגם הלוים היו אומרים אות׳ שיר לשבת.

[יט] ה׳ מלך גאות לבש

יי׳ מלך גיאות [1] וגו׳, בשעה שעשה דין ברשעים נכון כסאו ומלכותו שלא מרדו כל העולם בו, כאמור למעלה. ולבש גיאות, ואזר עוז והכין תבל בל תימוט, כשינער רשעים ממנה. ומאז שעשה דין ברשעים נכון כסאו ומלכותו, שלא מר׳ כל העולם בו, כמו שעשו דור אנוש ומבול. כי מעולם אתה אל, שגם המים לא (י)מרדו בך כשאמ׳ להם יקוו המים [2] ונשאו עצמן בקולם בזריזות [3], לדור ים, כמו דוכתא [4], כלומ׳ למקום הים. ע״א לזה הים, דך תרגומ׳ בלשון ארמית זה [5] מקולות מים רבים, שנתקבצו משברי ים אדירים, לפי שיש שם מים הרבה, משברי ים, הוא החול, שהוא גבולות ששם נשברים גלי [ה]ים [6], ואין יוצאין לעולם, והקב״ה שהוא במרום אדיר מהן גזר׳ וגזרן שלא יצאו, עדותיך נאמנו מאד, עדות שגזרת עליהם שלא יעברו חוקם, נאמנו מאד שלא יעברו עליו, לפיכך לביתך נאה [7] קדושה, להקדישך בבית המקד׳. והמשורר אמ׳ ביקש רחמים שתהא הקדושה שם בבית המקדש, לאורך ימים [8]. ולפי שמזמור יי׳ מלך מוסב על אותו שלמעלה כאשר פירשתי, נהגו לאומ׳ עליו אחריו. ולפי שאלו מזמורים שאמ׳ מדברין בבריאת עולם מתחילין אחריהן.

שידור חסידי אשכנז — כי״מ

ה׳ מלך גיאות לבש וגו׳. בשעה [9] שעשה דין ברשעים כאמו׳ למעלה, ומלבוש גיאות נצחון לבש ואזר עוז. והכין תבל בל תמוט, כשינער רשעים ממנה. ומאז, שנעשה דין ברשעי׳ כמפורש למעלה, נכון כסאך מאז, שלא מרדו בך כל העולם עוד, כמו שעשו דור אנוש ודור המבול ודור הפלגה.

ואז [10] יהיה כס שלם ושם שלם, [כשינער רשעים מן הארץ] [11] כעניין

1 תילים מז׳ צג. [ועי׳ סכי״מ בשינויים]. 2 בראשית א, ט. 3 שוח״ט מ״ז צג, ה פדר״א רפ״ה: כשהיה הדיבור יוצא מפי הגבורה יקוו המים עלו מקצות הארץ כו׳ ונעשו עמקים על תוכה של ארץ ונתגלגלו לעמקים שנא׳ ולמקוה המים קרא ימים כ״ה בפדר״א, ועי׳ הערות רד״ל, ובשוח״ט. 4 ראה לדוגמה ב״מ צג, ב ב״ב עג, ב וראה ערוך ערך דך ג. 5 השווה עזרא ה, טו: אדין ששבצר דך. ובגמרא הרבה ולדוגמא ב״מ פו, א חולין צ, ב ועוד מרי דיכי וברש״י לבעל של זה. וב׳ הפירושים בב״ר פרשה ה, ג: ישאו נהרות דכיים כו׳ ר׳ אבא בר כהנא אמר לדוך פלן (כלומר, למקום הים, ראה ברכות יח, ב ועוד לדוך פלן) ולזווי פלנית, ר׳ הונא אמר להדך ימא (כלומר זה הים, ועי׳ בהערות ח״א שם). וכ״ה בשוח״ט שם סוף אות ה. 6 השווה ירמיה ה, כב: אשר שמתי חול גבול לים. וראה שוח״ט ופדר״א שם: ועשה חול גדר לים וכשהם עולים ורואים את החול לפניהם חוזרים לאחוריהן שנא׳ האותי לא תיראו כו׳ אשר שמתי חול גבול לים. [ועיין שינויים בסכי״מ]. 7 מלשון נוי, כמו נאוה ירושלים (שה״ש ו), אבל רש״י פי׳ מלשון נוה ומקום כמו נאות אלקים (תילים טו). 8 באבע״ז: תפילת המשורר שיאריך בית השם ימים רבים. 9 כן גם בסר״ש. 10 ליתא בסר״ש. 11 ע״פ

שנ׳ [13] כי יד על כס י־ה, שאי׳ הכסא שלם ואין השם שלם עד שיכלו רשעים מן הארץ [14], וזהו נכון כסאך מאז, כמאז קודם בריאת העולם [15] עד שלא נבראו הרשעים.

כי [16] מעולם אתה א׳, שגם המים לא מרדו בך, כשאמר להם יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד, ונתנו עצמן בקולות ובזמירות. לדך ים, לדוך פי׳ למקום, כמו דוכתא, כלומ׳ למקום הים. ע״א דוכים, לזה הים, כי זה בלשון ארמי דך. מקולות מים רבים, פי׳, סמוך לקולות גשמים מים רבים, שנתקבצו שם משברי ים. אדירים, לפי שיש (אדירים) שם מים הרבה. משברי ים, החול שהוא גבולו, ששם נשברים גלי הים ואי׳ יוצאי׳, שנ׳ אשר שמתי חול גבול ים וגו׳. והק׳ שהוא במרום אדיר מהם, שהוא גזר כן.

ומעשה הרשעים נמשלו לגלי ים, שלפי שעה נגבהין ונשברי׳ מגבהותו ויעלו מתהומות, כך הרשעי׳ כלים לפי שעה. ע״א אדיר במרום ה׳, להשפיל הרשעים.

עדותיך נאמנו מאוד, עדות שגזרת עליהם שלא יעברו חקם, שגזרת עד פה תבוא ולא תוסיף. נאמנו מאוד, שלא יעברו עליו להציף את העולם, ולפיכך, ולביתך נאוה קדש, נאוה קדושת בית המקדש. ע״א, לביתך נאוה קודש, המשורר ביקש רחמים שיהא הקדושה בו, והוא שכינה, לאורך ימים. לפי שמזמור זה מחובר על מזמור של מעלה כאשר פירשתי נהגו לאומרו אחריו.

מזמור זה אומ׳ בשבת לפי שרוב הקהל עוסקי׳ בפרנסתם כל ימות השבוע, ואינם באים לבית התפילה אלא בשבת. ואז משמיעים להם מזמור זה שיש בו פורענות רשעים, והצלחת הצדיקים, כדי שלא ישעו בדברי רשע כל השבוע, ויהא עמלם בצדק ובמשפט.

[כ] יהי כבוד

יהי כבוד יי׳ לעולם [1], במדרש חכמי׳ [2] שאמ׳ פסוק שר העולם אמ׳ כשברא הקב״ה את העולם. ואחריו יהי שם יי׳ מבורך [3] שבראו. והיניא [4], מפר, כמו אם היניא אביה אותה [5], כמ׳ שמן ראש אל יניא ראשי [6]. עצת יי׳ [7] הוא יעץ ומיפר, לפיכך הוא צוה ויעמוד [8]. ומה צוה, כי בחר יי׳ בציון [9]

כי״ק. 13 שמות יז, טז. 14 עי׳ מכיל׳ ומכדרשב״י בשלח שם, דב״ר פי״ט ט תנחומא תצא יא (בובר יח) פסיק״ר פי״ב זכור (נא, א) : כל זמן שזרעו של עמלק בעולם לא השם שלם ולא הכסא שלם, נעקר זרעו של עמלק הכסא שלם והשם שלם. 15 פסחים נד, א נדרים לט, א מד״ת מז׳ צג, ג ועוד, שבעה דברים קדמו לעולם כו׳ כסא הכבוד דכתיב נכון כסאך מאז.
1 תילים קד, לא, וראה מס׳ סופרים ספי״ז : אבל צריכים לומר אחר יהי כבוד כו׳ ואחריו הודו כו׳ וששת המזמורים. 2 חולין ס, א : פסוק זה שר העולם אמרו בשעה שאמר הקב״ה למינהו באילנות כו׳ פתח שר העולם ואמר יהי כבוד וגו׳. 3 תילים קיג, ב ג ד. 4 שם לג, י. 5 במדבר ל, ו. 6 תהילים קמא, ה. 7 שם לג, יא. 8 שם שם ט.

וגו', וגם גזר, כי יעקב בחר לו יה [9]. ודבר אלה"ינו יקום לעולם, ואע"פ שהוא חוטא, לא יטוש ולא יעזוב עמו [10] אשר בחר. שהוא רחום [11] למכפר [12] עונותם ולא ישחיתם, ולפיכך אנו מבקשים [13] הושיעה שהוא רחום ומושיע.

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

יהי כבוד. לפי שהמזמורים של מעלה מדברים בבריאת עולם כמו שפירשתי, (ש)מתחילין העולם יהי כבוד ה' לעולם. במדרש חכמים שאמרו הפסוק שר העולם אמ' כשברא הק' את העולם. **ועד** [14] נאמן, ממה שיסד ר' מאיר שליח ציבור בפיוטו, יען מעשיו כיון למאוים, חל שר העולם וסיים יהי כבוד ה' לעולם, ואחריו יהי שם ה' מבורך, שברא עולמו.

ממזרח שמש עד מבואו מהולל שמו, בעולם. רם על כל גוים ה', ואין מי שיעשה כמעשיו וכגבורתיו, שהרי על השמים כבודו. ה' שמך לעולם מחובר על יהי כבוד, ששר העולם אמרו, ששמו ה', פתרונו אדון כל, שקראו אדם הראשון ה' בלשון אדנות, כדמפור' באגדה [15]. **ה' זכרך לדור ודור,** כמו שהעדת בעצמך זה שמי לעולם זה זכרי לדור דור [16]. ה' בשמים הכין כסאו, זהו לעלם שהעלים כסאו ותפארתו מן הבריות, ואעפ"י כן מלכותו בכל משלה. **ישמחו השמים ותגל הארץ,** שם של ארבע אותיות רמז בראשי תיבות [17], לדרוש בו כשיהיה השם שלם בארבע אותיותיו [18], אז יאמרו בגוים ה' מלך קודם בריית העולם, ה' מלך לאחר בריית עולם, ה' ימלוך לעולם ועד לאחר גמר העולם.

הניא מחשבות עמים, מיפר מחשבות עמים, כמו אם הניא אביה אותה. עצת ה' לעולם תעמוד, הוא יעץ לבראות את העולם ומי יפר. לכך הוא ציוה ויעמוד.

כי [19] בחר ה' בציון אוה, לכך ברא עולמו בשביל ישראל, שנ' [20] בראשית ברא אלקי', ואין ראשית אלא ישראל [21], כעניין שנ' [22] כביכורה בתאינה בראשיתה מצאתי אבותיכם.

והוא רחום יכפר עון מחובר לפסוק של מעלה, כי לא יטוש ה'. כלומ', אעפ"י שחוטאים לא יטוש ולא יעזוב עמו אשר בחר בו, והוא רחום יכפר ולא ישחיתם, לפיכך אנו מבקשים ה' הושיעה שהוא רחום ומושיע.

9 שם קלב, יג. 10 שם קלה, ד. 11 שם צד, יד, [וע' סכי"מ במילואו]. 12 שם עח, לח. 13 אפשר שצ"ל : לכפר. 14 כל הקטע עד „הניא" חסר בסידור ר"ש.
15 בר"ר פי"ז, ד (הוצאת תאו' עמ' 156 וש"נ) : ואני מה שמי א"ל לך נאה להקראות ה' ואת הוא אדון לכל בריותיך אר"ח אני ה' שמי שקרא לי אדם הראשון. 16 שמות ג, טו.
17 עי' סידור של"ה. 18 עיין פסחים נ, א : לא כעולם הזה העולם הבא העולם הזה נכתב בי' הי' ונקרא בא' דל"ת אבל לעולם הבא כולו אחד כו' לעלם כתיב. [בגל' כי"פ : כי בחר ה' בציון אוה למושב לו, במקום אחד כתוב (שמות יז, טז) כי יד על כס יה, והכי פי' אין כסא אלקים מלא עד שינקום אותו מעמלק ויקח אל"ף מאוה וישים עם כס אז יהיה כסא הקב"ה מלא, ויקח ו"ה וישים עמ' י"ה מה תמצא י' ה' ו' ה' מלא ואו"ה חסר יה]. וע' ערה"ב ח"ג עמ' 90, אבודרהם דיני הקדיש (סו, י). 19 קטע זה חסר בסר"ש. 20 בראשית א, א. 21 תנחומא בובר בראשית א. 22 הושע ט, י.

ה׳ מלך ה׳ מלך, ואינו פסוק [23], אלא שבח המלאך העומד באמצע הרקיע, כמו שמפורש באגדה [24]. ותיקנו בכאן לומר כדרך שתקנו בסליחות זכור ה׳ חיבת ירושלים וגו׳ [25]. מתי ישמחו השמים ותגל הארץ ותהיה מלכות שמים שלימה, כשאבדו הגוים מארצו, וכה״א [26] האויב תמו חרבות לנצח וכו׳.

[כא] אשרי יושבי ביתיך

ואשרי יושבי ביתיך [1], המהללים אותו לפי שיושיעם, ויהללוהו סלה. אשרי העם שככה לו [2], אומות העולם אומ׳ לישראל אשר בנינו כנטועים (ומוגדלים) [ומגודלים] בנעוריהם וגו׳, עד אשרי העם שככה לו, גדולה כמו שיש לנו, לפיכך תחזרו לתורתינו [3], וישראל משיב, אשרי שיי׳ אלה׳יו, כמונו שהוא קרוב אלינו [4] לשמוע תפילתינו, ואעפ״י שכעס עלינו הוא אלה׳ינו ואנחנו עמו. ופסוק זה אשרי העם שככה לו ואשרי העם וגו׳ סמוך לתהילה לדוד הם [5], ומן יהי כבוד יי׳ לעולם וגו׳ עד כאן לקוטי פסוקים הן, וחיבור׳ זה לזה לפי מה שפרשתי.

תהילה לדוד [6]. לפי שכל המזמורים מיכן ועד סוף תהילים מתחילין הללו י׳ה ומסיימין הללו י׳ה, קורא אותו תהילה. ארוממך אלה׳י המלך, על כל. בכל יום אברכך, מעין ברכותיו [7] שתעשה לי נס בו. ומהולל, בפי כל, אין חקר ואין סוף. דור לדור, דור ראשון לדור אחרון, שכשומע ניסיו וניפלאותיו עשה [8] לראשונים משבחים אותו, ומגידים גבורתו זה לזה. ודברי נפלאותיך, משיחים, ועוז נוראותיך וגדולותיו [9] אומרין ומספרין. ורב טובך, שאתה עושה עם הבריות מביעין ומרננים. ואומ׳ חנון ורחום יי׳ וגו׳, טוב יי׳ לכל, כי רחמיו על כל. ולפי שאתה טוב ומרחם על כל מעשיך, יודוך כל מעשיך. ויאמרו כבוד מלכותך, לכל, וגבורו׳ שעשית ידברו. כדי להודיע גבורותיו לכל, כבוד הדר מלכותו. לכל מודיעים שמלכותו מלכות כל עולמים וממשלתו בכל דור. לסמוך נופלים ולזקוף כפופים. לתת אוכלם לכל אחד בעיתו. רצון, בנדבת לבו, כי הוא צדיק וחסיד וקרוב לקוראיו

23 שאינו פסוק שלם ויחיד אלא סדר תפילה שהוא מורכב משלשה פסוקים, ה׳ מלך עולם ועד (תהילים י, טז) ה׳ מלך (שם צז, א) ה׳ ימלוך (שמות טו, יח) ועי׳ מס׳ סופרים פי״ד (היגר עמ׳ 257). 24 ל״מ כעת, ועי׳ סוף ברייתא דמרכבה. 25 כלומר כשם שפסוק זה אינו במקרא ובכתובים והכניסוהו בעלי התפילות כך פסוק ה׳ מלך אינו פסוק מן המקראות אלא מטבע מסדר התפלה. 26 תהילים ט, ז, ועי׳ שוח״ט מז׳ ט, ח.

1 תהילים פד, ה. ועי׳ ברכות לב, ב ותוס׳ שם. 2 שם קמד, טו והוא המשך מלפניו: אשר בנינו כנטעים וכו׳. 3 ולפ״ז תחילתו של פסוק אומרים הגויים, ומחיצתו השני תשובתם של ישר׳. 4 השוה דברים ד, ז: כי מי גוי גדול אשר לו אלקים קרובים אליו כה׳ אלוקינו בכל קראנו אליו. 5 עי׳ הערה 2 ועי׳ ברכות ד, ב מפני מה לא נאמר נו״ן באשרי, מבואר שכבר מנהג קדמונים לצרף פסוק אשרי לתהלה לדוד. וראה שם חילופי גירסאות. 6 תילים מז׳ קמה. ובגמ׳ נקרא תהלה לדוד, ראה ברכות שם: כל האומר תהלה לדוד וכו׳. 7 עי׳ ברכות מ, א: כל יום ויום תן לו מעין ברכותיו. 8 אפשר שצ״ל: אשר עשה, [ובסכי״מ: שעשו].

באמת, אדרייט בלעז[10]. ועשה רצון יראיו ושומע שועתם ושומר אוהביו. את הרשעי' ישמיד, לפיכך תהילתו ידבר פי[11]. אמ' המשורר וגם כל בשר יברכו שמו על זה לעול' ועד. כאן סיום המזמור, ומוסיפין אנו ואומרין, ואנחנו המברכין שמו ונברכהו מעת' ועד עולם[12].

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

אשרי יושבי ביתיך בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. **עוד יהללוך סלה** לעתיד לבא[13], כדמפורש באגדה[14] מי שטרח בעולם הזה בתורה ובמצות זוכה ומקבל פני שכינה לעולם הבא, כעניין שנ'[15] דובב שפתי ישינים ששפתותיהם של צדיקים דובבות בקבר[16], והיינו עוד יהללוך סלה. תוספת.

אשרי העם שככה לו. אומות[17] העולם אומרים לישראל בנותינו מגודלים כנטיעים וגו', אשרי העם שככה לו גדולה כמו שיש לנו, לפיכך תחזרו לתורתינו, וישראל משיבים **אשרי העם שה' אלקיו** כמונו שהוא קרוב אלינו לשמוע תפילתינו, ואעפ"י שכעס עלינו הוא אלקינו ואנחנו עמו, ומ"ה אשרי העם שככה לו ואשרי העם וגו' סמוך לתהילה לדוד הם. ומן יהי כבוד ה' לעולם עד כאן ליקוטי פסוקי', וחברום זה לזה כמ' שפירשתי.

מיבעי[18] ליה דכווני, דאמר[19] ר' אליעזר כל האומר תהילה ג' פעמי' ביום מובטח שהוא בן העולם הבא, ומסקנא משום דאית ביה תרתי דאתיא באלף בית, ומשום דכתיב[20] פותח את ידיך.

אם יאמר לך אדם למה אנו מתחילין בברכות, ברוך אתה כמדבר נוכח אל נוכח, ומסיימין אשר קדשנו כמדבר שלא כנגד הנוכח, וכן כל הברכות[21], אמור ממזמור זה של תהילה אנו למידים[22], שכן כל הילוכו, במזמור[23] מה ידידות משכנותיך.

אשרי העם סוף מזמור של ברוך ה'[24], וזה תחילת מזמור של אחריו[25].

תהילה לדוד, לפי שכל המזמורים מכאן ועד סוף תהילים מתחילין הללויה קור' אות' תהילה[26]. **לכך**[27] **קורא אותו תהילה, לפי שמן תהילה**

9 אפשר שצ"ל: וגדולותיך. 10 כאן צריך ביאור, וראה רש"י על תיבת רצון. 11 ראה ברכות י, א (ושוח"ט סוף מז קד): ראה במפלתם של רשעים ואמר שירה. 12 תהילים קסו, יח. ומוסיפין כן במקום סיום הללויה שבכל שאר מזמורין. ראה סידור רש"י סי' ו (עמ' 6) פרדס סי' ח (עהר' עמ' שכא), שבה"ל סי' ז בשם רבנו שלמה. 13 עי' ברכות לב, א, שוח"ט מז' פד ג כל מי שהוא נכנס לבתי כנסיות ובתי מדרשות זוכה ונכנס לבתי כנסיות ובבתי מדרשות לעוה"ב, ועיין סנהדרין צא, ב כל האומר שירה בעוה"ז זוכה ואומרה לעוה"ב. 14 עיין תנחומא תשא ג, קה"ר פ"א טו. 15 שה"ש ז, י. 16 יבמות צז, א סנהדרין צ, ב פסיק"ר פ"ב, שוח"ט מז' ל ג ועוד. 17 קטע זה בסר"ש. 18 ליתא בסר"ש, והוא מסרע"ג ג, א. 19 ברכות ד, ב בשינויים. 20 תהילים קמה, טז. 21 עי' שבה"ל סי' קסה, שו"ת הרשב"א ח"ה סי' נב. 22 כלומר שכל פרק זה תחילתו של כל פסוק בנוכח וסופו של הפסוק בהעלם. 23 תהילים פד שלמזמור זה שייך הפסוק אשרי יושבי ביתיך. וכנראה שחסר כאן וצריך לומר: [ופסוק אשרי יושבי ביתך הוא פסוק] במזמור קמד. 24 תהילים מז' קמד לדוד ברוך ה' צורי ובסופו הפסוק אשרי העם וגו'. 25 ע"כ אינו בסר"ש. 26 סר"ש. 27 ליתא בסר"ש, וקטע זה הובא בהוספות של כ"י ואטיקן מס'

לדוד עד סוף הספר לא תמצא אפי' תיבה אחת לשון בקשה, אלא הכל לשון שבח הוא ותהילה [29]. תוספת.

ארוממך אלקי המלך. אלקי מלא הוא, ונכתב בוי"ו, לדרוש שאמר שירה ותהילה זו שראה שיצא ממנו משיח, שיש בו ו' מידות [29], שנ' [30] רוח חכמה ובינה רוח עיצה וגבורה, רוח דעת ויראת ה'. הרי ו' מידות טובות, לומ' לכך נכתב בוי"ו, שאמ' שירה ותהילה זו. שראה ברוח הקודש שעתיד לצאת ממנו חזקיה מלך יודא, שהיה לו ו' שמות [31], מעלות, שנ' [32] ויקרא שמו פלא יועץ א־ל גיבור אבי עד שר שלום [33]. תוספת.

בכל יום אברכך. מעין ברכותיו שתעשה לי [34]. ובכן, **ואהללה שמך לעולם ועד** וכי עלה בדעתו של דוד להיות חי וקיים לעולם ועד, אלא כך פתרונו, ואהללה שמך לעולם ועד, שראה ברוח הקודש שעתיד ישראל לומ' שירה ותהילה בכל יום, בעוד שהעולם קיים וכדא' כאילו הוא בעצמו קיים, לומר תהילה [35]. תוספת.

גדול ה' ומהולל מאוד, בפי כל, **ולגדולתו אין חקר** אין סוף. **דור לדור ישבח מעשיך** דור [36] ראשון לדור אחרון ישבח מעשיך, כשנעשו [37] ניסיו ונפלאותיו שעשו לראשונים, [ו]מגידים זה לזה. **הדר** [38] **כבוד הודיך,** כעניין שנ' [39] הוד והדר לפניו. **אשיחה** משיחין. **ועזוז נוראותיך** אף יאמרו, וגם [גדולתך] מספרים זה לזה. **זכר רב טובך יביעו** שאתה עושה עם אביונים ומרננים. ואומ' **חנון ורחום ה' טוב ה' לכל** כי **רחמיו על כל מעשיו.** ולפי שאתה טוב ומרחם על כל מעשיך, **יודוך ה' כל מעשיך,** ויאמרו **כבוד מלכותך** לכל. **וגבורתך ידברו** וגבורות שעשית ידברו, כדי להודיע לכל גבורותיו. **וכבוד הדר מלכותו,** לכל מודיעים שמלכותך בכל משלה.

אך [40] שלא לפרסם הסוד לכל אדם הייתי מגלה גבול [41] ועמוק ומופלא מן כסא הכבוד, שדרש בו ה"ר אלעזר בן רבינו יודא זצ"ל, אך ברמיזה אכתבנו. לכך הזכיר כסא מלכותו בפסוק של כף, להודיע שכסא הכבוד

274 דף קצא: ואני שלמה בר' שמואל מצאתי בפי' ר' שמואל הצרפתי בן הח"ר מאיר לכך קורא אותו תהלה לפי שמן תהלה לדוד עד סוף הספר לא תמצא בו אפילו תיבה אחת לשון בקשה אלא הכל שבח הוא. ועי' עה"ב ח"ד עמ' 12. 28 עיין רד"ק בראש מזמור קמה שכתב ג"כ ביאור זה. 29 הובא גם במחזור ישן. 30 ישעיה יא, ב. 31 ע' סנהדרין צד, א יבא חזקיהו שיש לו שמונה שמות כו' דכתיב כי ילד כו' ויקרא שמו פלא יועץ כו', ובמדרש רו"ר פ"ו ב טו זכה ועמדו ממנה ששה צדיקים וכל אחד ואחד בהן שש מדות כו' חזקיהו שנאמ' למרבה המשרה כו' ויקרא שמו פלא וגו'. 32 שם ט, ה. 33 בכ"י רומי 274 דף קצא הובא קטע זה ומסיים: „כך קבלתי אני שלמה בר' שמואל מהח"ר יצחק הזקן בר' יוסף". 34 סר"ש. 35 עי' במחזור ישן שם: ודוד יסד המזמורים שעתיד לשבח בהם הקב"ה הרי כאילו היום מברך הקב"ה. 36 סידור ר"ש. 37 שם: כששומע, ובכי"ק: כשנשמע. 38 מכאן עד חנון ורחום אינו בסר"ש. 39 דהי"א טז, כז, [בכי"פ בגליון: י"ש'ב'ח' מ'ע'ש'י'ר' נוטריקון י'שראל ש'וחטים ב'עשר ח'בלי מ'שיח ע'ד ש'ימלא י' כ'סאו: ל'פיכך עוש' הפסק והפרש מן מלך גדול בתשבחות לאל ההודאות לפי שאין חותמות ... כך מצאתי כתוב בספר ל..ן משמי' הר"ד אליהו, עוד יש נוטריקון אחר בפסוק הזה ותמצא וכו'. (וקשה לקריאה ואפשר שההעתק אינו מושלם)]. 40 קסן זה מובא גם בכי"א ובי"ק וכי"ר 274 עמ' קצא, וראה לקמן סי' כד בסוף פרשת אז ישיר הערות 30־31 שהביא בארוכה. 41 אולי צ"ל: [סוד]

עגול הוא ככ״ף הזה שהוא עגול. ויש להשיב ממה שיסד הקלירי [42] והחיות אשר הנה מרובע כסא [43], וסבורין בני אדם שהכסא מרובע הוא. ואינו כן ואין הרב בדעתו [44] כן. ופירשו בעלי הסוד והחכמה מה שפירשו, והם נקובים בשם הר׳ יודא חסיד, והר׳ שמואל, והר״ר אלעזר בן רבינו יודא זצ״ל. ובמקום אחד פירשתי טעמם וסודם וראיותם, והזהירו שלא לגלות הדבר אלא לצנועים, כעניין שנ׳ [45] סוד ה׳ ליריאיו [46].

לכך לא נאמ׳ נו״ן בתהילה זו, שראה דוד ברוח הקודש במפלתן של רשעים, דכת׳ [47] נפלה לא תוסיף קום, חזר ואמר ברוח הקודש סומך ה׳ לכל הנופלים [48]. **עיני כל אליך ישברו לתת להם את אכלם בעתו לכל אחד, ומשביע לכל חי רצון** בנדבת לבו. כי הוא, **צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו. קרוב ה׳ לכל קוראיו** יכול לכל, ת״ל **לכל אשר יקראוהו באמת**, כך נדרש במדרש שוחר טוב [49]. תוספת [50].

רצון יראיו יעשה לשמוע שוועתם כדי להושיעם. **שומר ה׳ את כל אוהביו** ערשה רצונו [51]. **ואת כל הרשעים ישמיד**. י׳ש׳מ׳י׳ד׳ ימים בשנה, לבד יום הכיפורים [52]. **תהילתו ידבר פי** אומ׳ [53] המשורר, **וגם כל בשר** יברכו שמו על זה לעולם ועד. כאן סיום המזמור, ומוסיפים אנחנו ואמרינ׳ **ואנחנו נברך י״ה** כדי לסיים כל המזמורים עד סופן בהללוי״ה. ולפי שקראו המשורר תהילים, לכך סיומן והתחלתן הללוי״ה [54].

כל אמצעית של פסוקי דמזמור זה, תמצא בהם וי״ו, לבד מפסוק של חי״ת וקו״ף, חנון ורחום, וקרוב ה׳ לכל קוראיו, שתחילתו ח״ק, ואמצעיתו א״ל, ארך אפים וגדול חסד, לכל אשר יקראוהו באמת. לפי פתרונו יסודו לומ׳, חק א׳ל בכל יום לומ׳ שבח זה. תוספת [55].

ואנחנו, לאו ממזמור זה [דתהילה לדוד הוא], אלא ריש פירקא הוא, ומוספינין לי׳ אתהילה, משום לסיומי בהללוי״ה, ולאתחולי בתר הכי בהללוי״ה הללי נפשי, דכולהו מזמור עד כל הנשמה תהלל י״ה, הני

גדול ועמוק, ומופלא. 42 בקדושת מוסף של יום א׳ דר״ה, בכי״א : וחיות. 43 בכי״ק : מרובעות לכסא. 44 בכי״ר : ואין הדבר כן. 45 תהילים כה, יד. 46 ראה ערוגת הבושם ח״ד עמ׳ 82-3. 47 עמוס ה, א. 48 ברכות ד, ב : מפני מה לא נאמר נון באשרי מפני שיש בה מפלתן של שונאי ישראל דכתיב נפלה לא תוסיף קום כו׳ אפילו הכי חזר וסמכן ברוח הקודש שנא׳ סומך ה׳ לכל הנופלים. 49 מז׳ ד, ה ע״ש בהערות. 50 בכי״ק נוסף: באמת אדרייט בלע״ז. במחזור כי״פ שם בגליון : „שמעתי אומרים טעם למה נהגו לומר אשרי בשבת אחר יקום פורקן בקול רם לפי שמדבר ממצות צרכי שבת בראשית, ר״ת אשרי א׳חרי ש׳שת ר׳אשונים י׳מים. יושבי י׳ום ש׳בת ב׳חר י״ה. ביתך ב׳קדוש י׳ין ת׳מלא כ׳וסך. עוד ע׳ונג ו׳ממעיט ד׳בורך. יהללוך י׳שלש ה׳ סעודות ו׳יחליף כ׳סותן. סלה ס׳ילוקו ל׳עולם ה׳בולה. א״נ יהללוך י׳תן ה׳חיל ל׳קדש ל׳הוסיף ו׳אחר כ׳ך ס׳יפו ל׳כוס ה׳בדלה, וזהו סלה. וכן ראיתי כתוב מחזור דודי ההי״ר פרק יצ״ו ע״כ. וראה גם מחזור ד״ז. 51 צ״ל רצונם. 52 עיין יומא כ, א השטן בגמטריא תלת מאה ושיתין וארבע הוי תלת מאה ושתין וארבעה יומי אית ליה רשותא לאסטוני ביומא דכפורי לית ליה רשותא לאסטוני. 53 מכאן בסר״ש. 54 עי׳ סדרש״י סי׳ ו וש״נ. 55 בהמנהיג דיני תפילה סי׳ כב הביא כן מהראב״ן והוא קטוע שם, וכל הקטע מ„תוספת״ ר׳ אפרים יליכה שהיה קרובו של הראב״ן, עי׳ מבוא ועה״ב ח״ד

איתינהו סוף פירקי׳ הללוי־ה, וריש פירקא דבתריה הללוי־ה, משום לסיומי בהללו א־ל בקדשו [56].

עשרה הללוים כנגד י׳ מזמורים שאמ׳ בחול, הודו לה׳ קראו בשמו, שירו לה׳, מזמור לתודה, יהי כבוד, ומתהילה לדוד עד כל הנשמה ו׳ מזמורים, הרי י׳ כנגד י׳ ברוך שבברוך שאמר, וכנגד י׳ שבחות דקדיש כאשר מפורש למעלה. מפי׳ אפרים יליכה [57].

[כב] הללויה הללי נפשי

וגם המשורר אמ׳, הללוי״ה [1] כל העולם, וגם נפשי תהלל י״ה [2]. בעודך כי אהללנו בחיי ימיי, ואזמרינו בעודי. אתם בני אדם אל תבטחו בעזרת נדיבים, שרים [3], ולא בשום אדם, כי אין לו תשועה להושיע [4]. למה, כי תצא רוחו וימות, ואיבדו מחשבותיו [5] של אותו הבוטח בו לעזרה [6]. לפיכך, אשרי שאל יעקב בעזר׳ כי הוא חי וקיים לעולם, ותשועתו תשועת עולמ׳ שה[י]לכות [7] בידו, כי הוא עשה את השמים ואת הארץ. ושומר אמת, לאדם העושהו לעול׳. וגם עושה משפט לעשוקים, שהילכות [7] בידו, ומתיר בכלא. שומר את גרים, שהולכים לגור אנא ואנה והם צריכים שמיר׳, כרכת׳ [8] ושמרתיך בכל אשר תלך. מעודד, מחזיק. והרשעים מעות דרכים. לזה ראוי למלוך, וימלוך יי׳ לעולם לדור ודור, כפל מילה.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

הללוי־ה הללי נפשי את ה׳. המשורר [9] אומ׳ כן, הללוי־ה כל העולם וגם נפשי תהלל תהלל י־ה, בעודה בי, כי **אהללה לאלקי בעודי בחיי** ובימיי אזמרנו בעודי. אתם בני אדם אל תבטחו בעזרת נדיבים ושרים, ולא בשום אדם, כי, **אין תשועה** להושיעם. למה כי **תצא רוחו** ממות, ויאבדו מחשבותיו של אותו הבוטח בו לעזרה. אשרי שא־ל יעקב בעזרו כי הוא חי וקיים לעולם, ותשועתו תשועת עולם שהיכולת בידו. **ומתיר אסורים** מכלא. **שומר את גרים** ההולכים לגור אנא ואנא והם צריכים שמירה, דכתיב

עמ׳ 39 ואילך. 56 רע״ג בסידורו ג, א. [בכ״י פרמא בגליון: יברכוכה כתיב, ופי׳ יברכו כה, דלעיל כתיב ורחמיו על כל מעשיו בנסתר, וכא׳ כתיב חסידיך יברכוכה נוכח, מכיון שמדברים נוכח ה׳, מצאתי. ובגליון אחר שם: ההרים וכל גבעות מה בין הר לגבעה אלא ההרים אילו טעונו׳ פירות וגבעות אינן שאין טעונין פירות והפסוק מוכיח עץ פרי וכל ארזים דומיא דהרים וגבעות, מפי הר״ר יצחק חסיד]. 57 על כינוי יליכה עי׳ מבוא. ועי׳ הברמן פיוטי ר׳ אפרים מבונא „ידיעות המכון לחקר השירה העברית תשי״ט עמ׳ 218״ וערוגת הבושם ח״ד עמ׳ 39. יש שפתרוהו „יתהלך לפני ה׳ בארץ החיים״. ויש שכתבו שהוא ר״ת „יזכה לי לראות יופי בית הבחירה חזק״, ועי׳ להלן סי׳ כו הערה 23.

1 תילים קמו. 2 ראה אבע״ז: דברי המשורר לישראל ואחר כך אומר לנפשו. 3 השווה במדבר כא, יח: חפרוה שרים כרוה נדיבי עם. 4 עיין אבע״ז. 5 כן הוא פירושו של עשתונותיו כמו (יונה א): יתעשת האלקים לנו, ובדניאל (פרק ו): ומלכא עשית, חושב. 6 כלומר של הבוטח, אבל רוב המפרשים פי׳ של המת. 7 בכ״י היה כתוב: שהלכות ותוקן יו״ד שהילכות וכ״ה בסמוך, ואפשר שצ״ל: שהיכולת וכן בסמוך, [וכן בסכי״מ]. 8 בראשית

ושמרתיך בכל אשר תלך. יעודד יחזק, והרשעים יעות דרכם, לזה ראוי למלוך, לעולם לדור ודור כפל מלה הוא.

לאדמתו שנברא ממנה. **עשתנותיו** [פי׳] מחשבותיו[10]. **השומר בלבו אמת לעולם** שעושה עם בריותיו לגמול להם. **יתום ואלמנה יעודד** כמ׳[11] ואנחנו קמנו ונתעודד[12]. רבי׳ אפרים.

[כג] הללו כי טוב זמרה

זמרה אלה׳ינו[1], לזמר לאלה׳ינו[2]. נאוה תהילה, לנאויהו בתהילה[3]. לפי שיבנה ירושלים יכנס נדחי ישראל, ומוסב למעלה על אלה׳יך ציון וימלוך לעול׳[4]. ואז ירפא לשבורי לב, והיו סגולה[5]. ומחבש, לשון חובש רפואה[6] כפל מיל׳, ולעצבותם, לעיצבותם[7]. מונה מספר לכוכבים, המוציא[8], לכולם בשם יקרא. וכל זה מגודלו ורב כוחו, כדכת׳[9] מרוב אונים ואמיץ כח (ו)אי׳ לא נעדר[10]. מעודד מחזיק. ענו, כמו[11] ותען להם מרים. בתודה, בקול תודה. וזמרו לו בכינור, לפי שהוא עושה כל תקנתכם. מכסה שמים וגו׳, חציר הוא מאכל בהמה[12], לפיכך סומך לו, נותן לבהמה לחמה, לבני עורב, לעופות[13], (י)[ו]חד מנייהו נקט, אשר יקראו, כלומ׳, כאשר מזמן להם מזון[14]. ולא בגבורות הסוס [יש] (י)חפץ[15] להקב״ה, ולא בריצת שוקיו של אדם יש רצון לו. אלא מה רוצה את יראיו, ולפי שישראל יחל אל יי׳ בגלותם, כנס נידוחים ובונה ירושלים כאמ׳ לעיל[16], לפיכך שבחי ירושלים וגו׳ שבינייניך ביניין עולם, וחזק בריחי (שרעייך) [שעריך] כלומר כעיר בצורה[17]. ועוד שבירך בנייך בקרבך, שרב[18] עמך וזהו חזקה של עיר, ועוד ששם גבולך שלום ולא תירא מכולם. ועוד כי חלב חיטים ישביעיך, ולא תצטרך להביא ממקום אחר, וזה נמי חוזק העיר.

כח, טו. 9 כל הקטע בסידור ר״ש. 10 עי׳ בהערה 5 בסר״ש. 11 תהילים כ, ט. 12 בכי״ק נוסף: מן הארץ אבל זוקף כפופים אינו אלא כפיפת גבן והוא עומד על רגליו.

1 תילים מז׳ קמז. 2 ברש״י: כי טוב לזמר לו. 3 שנעטרהו נוי על ידי תהילה, ורוב המפרשים פירשו שהתהילה היא נעימה ונאה, וראה למעלה סי׳ יח על הפסוק: לביתך נאוה קדש, וגם בסי׳ טז על הפסוק: לישרים נאוה תהילה. 4 למעלה סוף המזמור הקודם. ועיין שוח״ט מז׳ קמז, ב: כשימלוך הקב״ה אותה שעה זמרו לו לכך נאמר כי טוב זמרה וגו׳.

5 שמות יט, ה. ובסכי״מ: שהיו בגולה. 6 ראה יחזקאל ל, כא והנה לא חבש לתת רפאות. ובהושע ו, א: כי הוא טרף וירפאנו יך ויחבשנו. 7 אפשר שכונתו ללשון עצבון = עצב, כמו בראשית ג, יז: בעצבון תאכלנה כו׳ ושם ה, כט: ומעצבון ידינו ושם ג, טז: ארבה עצבונך שנקודים בחיריק ובצדיק דגושה. 8 על שם המקרא (ישעיה מ, כו): המוציא במספר צבאם, וראה ספרי במדבר פס׳ מב (הורוויץ עמ׳ 48) [וכ״ה בסכי״מ]. 9 ישעיה מ, כו. 10 וראש הפסוק המוציא במספר ועל הכוכבים הוא אומר כן. 11 שמות לא, יד. 12 תילים קד, יד: המצמיח חציר לבהמה. 13 בחז״ל פירשו בעורב ממש, ראה כתובות מט, ב ויק״ר רפי״ט, תנחומא עקב ב, פדר״א סוף פכ״א. 14 אפשר שכונתו שהם קוראים בעת אכילתם כמאמרם (ברכות לב, א): אין ארי נוהם מתוך קופה של תבן אלא מתוך קופה של בשר. ועי׳ סכי״מ. 15 תוקן בכתב יד. 16 פסוק ב. 17 עיין ירמיה טו, כ. ולשון: עיר בצורה, השוה ישעיה כז, י. 18 כלומר שהרבה בנייך, [ובסכי״מ: מרוב עם].

וכששולח אמרתו ארץ, לגזור עליה מיד ירוץ ויתקיים, בין ליתן שלג הרומה לצמר, בין לפזר כפור יוליראַ בלע״ז ובלשון כנען אינייה [19], בין להשליך קרח. והכפור הוא דק כאפר כדכת׳ [20] דק ככפור, והקרח הוא כפיתים גדולים, מלשון פת [21], ולפני קרתו מי יעמוד, ולא יתקרר [22]. ישלח דברו, שימסו השלג והכפור והקרח ומיד ימסו, וזה הוא ירוץ דברו האמור לעיל [23], ועד ישב [24] רוחו כשמיד כשישב רוחו יזלו מים. וכל אילו הדברים הגיד לזרע יעקב, ותורתו לישראל. לא עשה כן לכל גוי, להגיד להם דבריו וחוקיו, ומשפטיו לא הודיעם, הללוי״ה [25], על זאת.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

הללוי־ה כי טוב זמרה (ל)אלקינו. לומר [26] לאלקינו **נאוה תהילה** לנאוותו ותהילה [27], ולפיכך **שיבנה ירושלים ויכנס נדחי ישראל** מוסב על מעלה אלקיך ציון וימלוך לעולם. ואז **ירפא לשבורי לב** שהיו בגולה, **ומחבש לעצבותם** לשון חובש רפואה, כפל מלה. **מונה מספר לכוכבים** שנ׳ [28] המוציא במספר צבאם לכולם בשם יקרא, לכל אחד יקרא בשמו [29].

ומדרש אגדה [30] מונה מספר לכוכבים, מונה מספר עולמו לכוכבים שכל אדם ואדם יש לו כוכב אחד ברקיע [31], ושם הכוכב כשם האיש. תוספ׳.

גדול אדוננו ורב כח כל זה מגודלי כחו, כדכתיב מרב אונים ואמיץ כח איש לא נעדר, **מעודד** מחזק.

רשעים [32] **עד ארץ** וסמיך ליה ענו לה׳ בתודה, כעניין שנ׳ [33] באבוד רשעי׳ רינה.

ענו כמו ותען להם מרים, **בתודה** בקול תודה. **וזמרו לו בכינור** לפי שהוא [עושה] כל תקנתכם. **מכסה בעבים ומכין ומכין לארץ מטר, חציר** הוא מאכל בהמה לפיכך סמך לו **נותן לבהמה לחמה. לבני עורב אשר יקראו** לעופות, וחד מנייהו נקט. **אשר יקראו** כלומר, אשר יזמן להם מזון. **לא בגבורות הסוס יחפץ** לא ביריכת [34] שוקיו של אדם יש לו רצון, **אלא מה רוצה ה׳ את יריאיו שמיחלים לחסדו** בגלותם, כעניין שנ׳ [35] יחל ישראל אל ה׳, **[שבחי ירושלים את ה׳]** שהרי רוצה בך הק׳, ובחר בך, שבנייך בניין עולם.

הללי אלקיך ציון על ישועתך שיעשה לך כשיגיע [עת] הגאולה.

כי חיזק בריחי שעריך כלומ׳, כעיר בצורה. ועוד שבירך בנייך בקרבך

19 ברש״י: גליזא בלע״ז. ובאיוב לח, כט: גריסא. 20 שמות טז, יד. 21 ככברות לחם גדולות, ורש״י פי׳ פתיתין פתיתין ראה ויקרא ב, ו פתות אותה פתים. [וכן בסכי״מ: מלשון פתות]. 22 ברש״י: מי יעמוד שלא יהא צונן בקרתו. 23 ספוק טו. 24 בכ״י קשה לקריאה, וקרוב לפני לפותרו כפי שכתבנו = וע[וד] ישב. 25 בכת״י יש כאן נקודה להפסק הענין אבל מן הענין מוכח שהולך גם על מה המזמור שלהלן. [ועי׳ סכי״מ]. 26 כ״ה בכל כתה״י, אבל בסידור ר״ש: לזמר. 27 צ״ל: בתהילה. 28 ישעיה מ, כו. 29 בכי״ק נוסף: כדכתיב לכולם בשם יקרא. 30 ל״מ כעת מקומו. 31 עי׳ שוח״ט מז׳ קמח, א: מיכאן אתה למד שכל אחד יש לו כוכב בשמים ולפי מעשיו כך כוכבו מאיר. 32 קסע זה אינו בסר״ש. 33 משלי יא, י. 34 בכה״י, ובסר״ש: בריצת. 35 תהילים קלו, ז.

מרוב עם, וזהו חוזקה של עיר שיש בתוכה עם רב. ועוד **ששם גבולך שלום** ולא תירא מכלום[36]. ועוד כי חלב חטים ישביעך, ולא תצטרך להביא ממקום אחר, [וזה] נמי חוזק העיר. **ושולח אמרתו ארץ** יגזור עליה, מיד **ירוץ דברו** ויתקיים. בין הדומה לצמר בין לפזר ייליכא בלע"ז, בין להשליך קרח והכפור דק כאפר. כדכתי' דק ככפור הוא. **כפור כפיתים** גדולים, מלשון פתות. **ולפני קרתו מי יעמוד** ולא יתקרר. **ישלח דברו וימסם** השלג והכפור מיד נימוס, וזהו ירוץ דברו האמור למעלה. ועוד **ישב רוחו** כשישיב רוחו **יזלו מים**. וכל אילו הדברים הגיד לזרע יעקב ותורתו לישראל **לא עשה כן לכל גוי** להגיד להם דבריו וחקיו ומשפטיו לא הודיעם **הללוי־ה** על זה.

ויש דורשים **ומשפטים בל ידעום** לכך ב' דבראשית ול' לעיני כל ישראל, כלומ' לא הודיעם תורה המתחלקת בב' ומסיים בל', וזהו ב"ל. תוספת[37].

זה מזמור שיתפללו להק' שפרנס(י)ם כעורב, שנ' **ולבני עורב**, וכן אמ' באיוב[38] מי יכין לעורב צידו. **ומחבש לעצבותם** וקושר אזור על מכת צערם, כלומר שיושיע את ישראל מגלותם. **לכולם שמות יקרא** חנכ"ל שצ"ם[39] וכיוצא בהם. **מעורד** זוקף. **ענו לה' בתודה** שירו כמ'[40] עלי באר ענו לה. **הסוס יחפץ** למלחמה. **ולא בשוקי האיש** שירוץ בהם למלחמה. **חלב חטים** שומן, **מהרה ירוץ דברו** דכתי'[41] התשלח ברקים וגו'. **כפיתים** פתיתות קרח כלחמים גדולים. ע"א לשון פתיתים, כלומ' מעט מעט, ואעפ"כ **לפני קרתו מי יעמוד** כל שכן אם היה משליכ' ביחד, ע"א כפיתים כפי עתים, כמו[42] אז איתם אז אהיה תם. **ישב רוחו** שינשב רוחו, **יזלו מים** ירוצו מים, כמ' יזלו כטל, יזל מים מדליו. אפרים יליכה.

[כד] הללו מן השמים

מן השמים[1], כל שבשמים[2], ומפרש והולך כל אחד. צבאיו, צבא השמים[2] כוכבי אור, כוכבי לילה[3]. ויעמידם לעד עולם, לעשות כל אחד חוקו, וחוק שנתן לו, [לא] יעבור[4]. תנינים, והתנינים הגדולים[4*]. וקיטור ניילא בלע'[5], והוא כעשן[6]. עושה דברו, יוצא למשלחתו[7]. לאומים, כמו[8] ולאו' מלאו' יאמ'. שמו לבדו, משגבים ומהוללים כל שבשמים ובארץ ולא לאחר, ואז יהיה הודו על ארץ ושמים. כשירים עמו לבני ישראל עם קרובו, ויגאלם וקרבם[9] אליו[10], אז תהילה לכל חסידיו הללוי־ה.

36 בסר"ש: מכולם. 37 מקורו כנראה מסידור הרוקח. והובא גם מכתב יד א ר"ק, ובמחזור ישן ד"ז בקיצור בשם מורו. 38 לח, מא. 39 עי' ערובין נו, א וברש"י שם ועוד. 40 במדבר כא, יז. 41 איוב לח, לה. 42 תהילים יט, יד.

1 תילים מז' קמח. 2 בשוח"ט מז' קמח א: מן השמים אלו שבשמים ומי הם מלאכי השרת. 3 וכן ברש"י, ועי' פסחים ב, א. 4 כן נראה לתקן [אבל בסכי"מ: לו לעשות]. 4* בראשית א, כא. 5 ברש"י ענין שואה שקורין בריאינה בלע"ז. 6 בראשית יט, כח: והנה עלה קטור הארץ כקיטור הכבשן. 7 ראה תילים קג, כ: מלאכיו גברי כח עשי דברו. 8 בראשית כה, כג. 9 אולי צ"ל: ויקרבם. 10 ראה אבן עזרא תהילים שם.

הללוי־ה הללו את ה׳ מן השמים. כל [11] מה שבשמים מפ(ו)רש והולך כל אחד ואחד. **צבאיו** צבא השמים, כוכבי לילה.

והמים אשר מעל השמים אילו מים העליונים [12] כדכת׳ [13] ויהי מבדיל בין מים למים, לכך נשארו מים העליונים, כדי שיטבלו בהם מלאכים קודם שאמ׳ שירה שס״ה פעמים בכל יום [14]. ושוב מצאתי, לכך נשארו מים העליונים, שעתיד הק׳ לזרוק מהן על ישראל לעתיד לבא [15], כדכתי׳ [16] וזרקתי עליכם מים טהורים. ועל זה יסד הפייט רב׳ בנימין [17] ואז פילג והחצה שעולים המרודים, מחציתם השיא ועילה לביכורים, והם למים טהורים, אשר ליזרק עתידים.

ויעמידם לעד לעולם לעשות [18] כל אחד חקו וחק שינתן לו לעשות. **תנינים וכל תהומות** תנינים הגדולים [19]. ומדרש אגדה [20] זה לויתן ובן זוגו [תוספת].

וקיטור ניילא בלע״ז על שהדבר יוצא ומשלחתו. ורוח מצינו בלשון זכר ובלשון נקבה, בלשון זכר, ויצא הרוח ויעמוד [21], בלשון נקבה, **רוח סערה** עושה דברו וכיוצא בו, כמה לשונות. **הודו על ארץ ושמים** כשיר[י]ם **וירם קרן לעמו**, ועשר קרנות הן וכולן מנויין באגדה ובאיכה רבתי [22]. **עם קרובו** שנ׳ [23] כה׳ אלקינו בכל קראינו, וכתיב [24] כי מי גוי גדול אשר לו אלקים קרובי׳ אליו.

ח׳ [25] פעמים יש הללו במזמור זה, כנגד ימי מילה שבו ח׳ ימים, ומפרש בצדו, **ויעמידם לעד לעולם** פירוש, להללו כל מה שאמר למעלה. **חק נתן ולא יעבור** וזהו ברית מילה, כדכתי׳ [26] אם לא בריתי יומם וגו׳, **הודו הוד** שלו.

[כה] הללו שיר חדש

ואז ישירו ליי׳ שיר חדש ׳ על הגאולה [2], כשתהיה בקהל חסידים, כמו

11 סידור ר״ש, ולהוציא מפירושי רוב המפרשים שהכוונה למלאכי שמים. 12 שוחר טוב מז׳ קמח ב: אשר מעל השמים אלו המים אותן מי בראשית שנא׳ ויקרא וגו׳. ובחגיגה טו, א צופה הייתי בין מים העליונים למים התחתונים כו׳ ויהי מבדיל וגו׳. ועי׳ פרקי דר״א פ״ג. 13 בראשית א, ו. 14 ל״מ כעת. 15 עי׳ תנחומא סוף מצורע (אצל בובר תזריע יב, מצורע ט חקת כח). ויק״ר פט״ו, ט, במ״ר פז, י, פסק״ר פי״ד ו, ועוד. 16 יחזקאל לו, כה. 17 עי׳ מבוא. 18 סר״ש. 19 עי׳ שוח״ט מז׳ קמח, ה ומי הם הגדולים אלו התנינים שנא׳ ויברא וגו׳ שנאמר תנינים וכל תהומות. 19 בר״ר פ״ז, ד. ועי׳ ב״ב עד, ב. וקטע זה ליתא בסר״ש. 21 מלכים א כב, יא. 22 איכה רבתי פ״ב, ו מדרש שמואל פ״ד ופ״ה, וכל זה ליתא בסר״ש. שוח״ט מז׳ עה ה. 23 דברים ד, ז. 24 שם. 25 בזכרון ברית לראשונים בכללי המילה לר׳ יעקב הגוזר עמ׳ 14: שמונה הלולים כנגד מי אמרן דוד לא אמרן אלא כנגד שמונת ימי מילה הללו את שם ה׳ לא קא חשיב לפי שהוא כולל את האחרונים וכתיב ויעמידם לעד לעולם חק נתן ולא יעבור ואין חק האמור כאן אלא מילה כו׳. 26 ירמיה לג, כה.

1 תילים מז׳ קמט. 2 ראה שוח״ט קמט ג: כך אמר הקב״ה כשם שאני עושה חדשות האלו

שאומ׳ [3] תהילה לכל חסידיו ויאמרו בשיר ישמח [4]. ישמח [5] ישראל בעושיו במי שעשה לו הגאולה, ובני ציון יגילו במלכם, דוד [6]. בתוף ובכינור יזמרו לו, ויאמרו כי רוצה יי׳ בעמו וגאלו [7], ויתפארו ענוים באותה ישועה. ויעלזו חסידים בכבוד, של ישראל [8], ואפי׳ על משכבותם ירננו על זה. בגרונם, בכל עת, וחרב פפיות בידם להנקם מאויביה׳. בזיקים מין כבלים, כמו [9], והוא אסור בזיקים. משפט כתו׳ [10] ועלו מושיעים לשפוט וגו׳, ואותו משפט הדר הוא לכל חסידיו, ותהילה זו מתחלת בחסידים ומסיימת בחסידים.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

הללוי־ה שירו לה׳ שיר חדש על הגאולה [11], כשתהיה בקהל **חסידים** כמו שאמר תהלה לכל חסידיו, ומה יאמרו **ישמח ישראל בעושיו ובני ציון יגילו במלכם**, דוד, כעניין שנ׳ [12] ויעבור מלכם לפניהם וה׳ בראשם. **בתוף ובכינור יזמרו לו** כל המזמור הענוים, **וחרב פיפיות** בידם להנקם מאויביהם.

המדלג ו׳ של וחרב, כמחריב כל העולם, שדרשוהו חכמי הדור „וחרב״ בגימ׳ „אריה״, וזהו אריה שאג מי לא יירא [13].

בזיקים [14] מ[י]ן כבליים הוא, כמו אסור בזיקים. **משפט כתוב** ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו ואותו המשפט **הדר הוא לכל חסידיו. ותהילה זו מתחלת בחסידים ומסיימת בחסידים** [15].

פי׳ אחר, וחרב פיפיות בידם, כלומר, על ידי תפילת גרונם הם נוצחים בשונאיהם כאילו חרב חדה בידם. אי נמי בזכות התורה שנמשלה לחרב, שמחתך משני עבריו, הם נוצחים. **לעשות בהם משפט כתוב** בתורה כתוב [16], כי החרם תחרימם, כך פי׳ רבנא שמואל בן הרב ר׳ מאיר זצ״ל [17].

[כו] הללו בקדשו — ברוך ה׳ לעולם

בק(ו)דשו [1] במקום קודשו [2] על כסא קודשו [3], ברקיע עוזו, שכינת עוזו. בגבורותיו, שעשה בנקמת הגוים שאמ׳ למע׳ [4], ג(ו)דלו, שהגדיל

כך אמרו לי שיר חדש. וע״ש אות א. 3 שוח״ט שם, א: ומי הם החסידים אלו ישראל מה כתיב למעלה מן הפרשה (תילים קמח, יד) וירם קרן לעמו תהלה לכל חסידיו. 4 שוח״ט שם, ג: ומה ראו לומר שירה בשמחה וכו׳. 5 בכת״י כפול ישמח אפשר שהתיבה ישמח מיותרת ויש למחקה ואז יש לקרא כקטע אחד: ויאמרו בשיר ישמח ישראל בעושיו. אבל מתוך קריאה בכה״י נראה לי שהיו״ד של ה„ישמח״ השני הוא נקודת הפסק, כלומר פסוק שני וענין חדש, מתוך כך הנחתיו למעלה וסמכתי על הערה זו שבה פרטתי את צורותיה לפי השערתי. [עי׳ סכי״מ]. 6 ע״פ ירמיה ל, ט: ואת דוד מלכם אשר אשים להם, הושע ג, ה: ואת דויד מלכם. [עי׳ בסכי״מ]. 7 = וגואלו. 8 ראה אבע״ז ורד״ק. 9 ירמיה מ, א. 10 עובדיה א, כא. 11 סידור ר״ש. 12 מיכה ב, יג. 13 עמוס ג, ח. ובכי״ק נוסף: „תוס״״. 14 סר״ש. 15 בכי״ק נוסף: לעשות בהם משפט, כמו לא תחייה כל נשמה. ועי׳ בסמוך. 16 דברים כ, יז. 17 בכ״י פריז 722: והרש״י (= והרב שיחיה) פי׳ משמו של רבנו שמואל בן הר׳ מאיר זצ״ל לעשות בהם משפט כתוב לא תחיה כל נשמה (דברים כ, טז). ורבינו תפס לו שטה אחרת.

1 תהילים סי׳ קנ. 2 ראה תרגום תהילים שם: שבחו אלקא בבית מקדשיה. 3 השווה תהילים מז, ט: אלקים ישב על כסא קדשו. 4 קמט, ז: לעשות נקמה בגויים.

לעשות. הללוהו בשיר הנאמ׳ בתקע שופר, הללוהו בשיר האמור [5] על פי נבל וכינור, וכן כולם כלי שיר הם [6]. ועל כל שירה של כלי, כל אשר נשמת רוח חיים באפיו [7] תהלל י״ה בנשימה [8], בלא כלי שיר. ומה שכופלין כל הנשמה שני פעמים, להודיע שהוא סיום תהילי׳ [9], ואמר ר׳ יוסי יהי חלקי מגומרי הלל בכל יום [10]. וזהו מתהילה לדוד ועד כל הנשמ׳ תהלל י״ה [11]. וכן אנו נוהגים לכפול פסוק אחרון של סוף הפרשה של שבת [12] להודיע שהוא סיומה, וכן יי׳ ימלוך אנו כופלין בויושע, להודיע שהוא סוף ויושע, ואם אינן כופלין אינו נראה כמסיים, ונרא׳ כאילו יש אחריו פסוקין יותר, אבל עתה כשמחזיר פעם אחרת בידוע שהוא אחרון [13], ונרא׳ כמסוים. ויש מפרשים [14] גומרי [הלל, גומרי] תהילים, והוא כל הנשמה תהלל י״ה.

וסומכין כאן ברוך יי׳ לעול׳ אמן ואמן [15], וברוך [16] יי׳ אל׳קים אל׳קי ישראל עושה נפלאות לבדו, וברוך שם כבודו לעול׳ וגו׳ [17]. אילו הפסוקים סופי חומשי תהילי׳ הם, ואומרים אותם משום גומרי הלל, כי חמש חומשי יש לתילים כמו לחומש [18]. ברוך יי׳ אינו סוף חומש [19], אלא כך [הוא] הפסוק [סוף של] חומש ראשון [20] ברוך יי׳ אלהי׳ם אלהי׳ ישראל מן העולם וגו׳ [21], ואיני יודע למה הכניסו זה תחת זה, או שמא נחלף בפי האחרונים.

5 בגל׳ תוקן: האומ׳, שר״ל: הנאמ׳. 6 כן ברש״י שם. 7 השוה בראשית ז, כב: כל אשר נשמת רוח חיים באפיו. 8 בראשית רבה פי״ד, ט: כל הנשמה על כל נשימה ונשימה. 9 כ״כ גם במחז״ו סי׳ ח (עמ׳ 6) סדרש״י סי׳ ו (עמ׳ 6) פרדס סי׳ ח (ט, ד מהד׳ ער׳ שכא): ולכך אומרים ב׳ פעמים כל הנשמה כו׳ דאמרי׳ חלקי מגומרי הלל בכל יום, כלומר שגומרים ספר תילים ואם אינו כופלו שני פעמים אינו נראה כמסיים ונראה כאילו יש אחריו פסוקים הרבה. וכ״כ בכל בו הל׳ תפלה (ב, א) ובאבודרהם פסוקי דזמרה (עמ׳ סג הו׳ ירושלים) טור סי׳ נא. ועי׳ ראבי״ה ח״ב סי׳ תרפ״ה (ע׳ 392) והובא במרדכי סוכה פ׳ לולב הגזול רמז תשנ״ה: לכן כופלין אותה להפסיק כו׳ כמו בזמירות כל הנשמה וכן ה׳ ימלוך. 10 שבת קיח, ב. 11 כפי׳ הרי״ף ספ״ה דברכות, ועוד. וכ״ה במס׳ סופרים ספי״ז: וא״ר יוסי יהי חלקי עם המתפללים בכל יום ששת המזמורים הללו. 12 ל״י למה נתכוין [וראה ס׳ המנהיג דיני תפלה סי׳ יט עמ׳ ט׳: ומתחילים ה׳ מלך ונהגו בספרד לכופלו]. ובמחז״ו שם: ומטעם זה (אינו אומרו) [אנו אומרים] בשבת ב׳ פעמים פסוק אחרון שבפרשה. [כן צריך לתקן ע״פ סדרש״י שם]. 13 ראה להלן סי׳ כו על שירת הים. 14 עיין רש״י שבת שם שכתב שני מזמורים של הילולים הללו מן השמים הללו בקדשו, וראה „גנזי ראשונים״ למס׳ ברכות עמ׳ קסא בשם תשובות הגאונים שעל ב׳ מזמורים הללו אמר יהא חלקי מגומרי הלל. אבל הגאונים פירשוהו כנראה למזמור הללו בקדשו ראה תשובת ר׳ נטרונאי באוצה״ג ברכות חה״ת סי׳ ד (עמ׳ 76, וש״נ) וראה שבה״ל השלם סי׳ ז וש״נ כשנכנס מאוחר לבהכ״נ מדלג ואומר רק הללו בקדשו, ובכל בו דין ישתבח סי׳ ה הביא בשם רבנו פרץ (הג׳ סמ״ק יום א הל׳ תפלה) שהקשה עליו מה שאמרו יהי חלקי מגומרי הלל בכל יום משמע שצריך לומר ג״כ הללויה הללו את ה׳ מן השמים. ומבואר שהגאונים פירשו רק על המזמור האחרון. 15 תהילים פט, נג והוא סיום ספר שלישי. 16 לא הביא הפסוק ברוך ה׳ מציון וגו׳ (תילים קלה, כא) וצ״ע למה לא הביאו. 17 שם עב, יח יט, והוא סיום ספר שני. 18 ראה שוח״ט מז׳ א, ב: משה נתן חמשה חומשי תורה לישראל ודוד נתן חמשה ספרים שבתהילים לישראל, ועיין קדושין לג, א: שני חומשין שניתי לו בספרי תהילים וכו׳. 19 אפשר שצ״ל: סוף חומש ראשון, וכוונתו שפסוק סוף חומש שלישי, ומדוע לא הביא ברוך ה׳ אלקי ישראל שהוא סוף חומש ראשון. 20 צ״ל: אלא כך הוא הפסוק של סוף חומש ראשון, עי׳ סכי״מ. 21 תילים

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

הללוי־ה אל בקודשו על[22] כסא קודשו. **ברקיע עוזו** שכינת עוזו. **בגבורותיו** שעשה בנקמת הגוים שאמור׳ למעלה. **גודלו** שהגדיל לעשות. **הללוהו בתקע שופר ונבל וכינור** וכולן מיני זמר הם, ועל כל שירה של כלי, שיר נשמת רוח חיים באפיו. **תהלל י־ה** בנשימה בלא כלי שיר, ולכך אנו נוהגין לכפול פסוק האחרון של סוף הספר להודיע שהיא סיומה. רב אפרים ב״ר יעקב המכונה יליכה מבונא[23].

א״ר יוסי יהי חלקי מגומרי הלל בכל יום, ומוקמינן ליה בפסוקי דזמרה[24], ופי׳ רבותי׳[25] במזמורים של הילולים הללו את ה׳ מן השמים והללו א־ל בקדשו, פי׳ מקדשו[26].

ברוך ה׳ לעולם וברוך שם אלו ב׳ פסוקים סוף מזמור לשלמה[27]. סופי[28] חומשי תהילים ואומ׳ אותם משום גומרי הלל, כי חמשה חומשים יש בתהילים כמו בחומש. ברוך ה׳ לעולם אינו סוף החומש, אלא כך הפסוק של סוף החומש הראשון, ברוך ה׳ אלקים אלקי ישראל וגו׳ איני יודע למה הכניסו זה תחת זה, או שמא נתחלף זה בפי האחרונים.

[כז] ויברך דוד — אז ישיר

וכוין[1] שהיתחילו בפסוקי ברכה, אומר ויברך דוד וגו׳[2], והודעת[3] עזרה[4] עד במים עזים. וכוון שהזכיר קריעת ים סוף וטביעת מצר׳, גומר שירה שאמר משה ובני ישראל על זאת[5], ומקיימין[6] על זאת למען תזכור

מא, יד. 22 סידור ר״ש. 23 קטע זה גם בסר״ש, ואפשר ששם זה אלקמן הוא. ובכי״ק: רבינו אפרים בר׳ יעקב המכונה יליכ״ה מעיר בונה יתהלך לפני י״י בארצות החיים. 24 שבת קיח, ב. 25 רש״י שם, ועי׳ סידור ר״ש. 26 בכי״א וכי״ק נוסף כאן קטע: לכך כופלין כל הנשמה תהלל י״ה דאמ׳ במס׳ שבת יהא חלקי וכו׳, כלומר, שמסיים ספר תהילים שנאמר בו הילולים, ואם אינו כופלו אינו נראה כמסיים אלא כמי שיש עוד פסוקים אחריו. וכך אנו כופלין ה׳ ימלוך לעולם ועד. ובשבת כשמשלימין את הפרשה עם הצבור כופלין פסוקים אחריו. 27 תהילים סי׳ עב: לשלמה אלקים משפטיך וגו׳ פסוקים יח, יט. 28 סר״ש.

1 צ״ל: וכיון. 2 דהי״א כט, י־יג. 3 מלשון הודעה על שם שזעקו בקול גדול. ואפשר שצ״ל: הודאת מלשון תודה והודייה. 4 נחמיה ט, ה־יא, והראשונים קראו לו ספר עזרא, ראה ב״ב יד, ב, ובסנהדרין צג, ב: לפי שהחזיק נחמיה טובה לעצמו לא נקרא ספרו על שמו. ועל סדר ההתחלה קשה לעמוד מכאן ויש בזה מנהגים שונים, שהאשכנזים וכן בהרוקח דיני ברכות סי׳ שכ (עמ׳ רט מהד׳ ירושלים) כתבו שתחילה היו אומרים עד לשם תפארתך ושם היו מגיחים ומתפללים ישתבח, אך לאחר מיכן תיקנו לומר פרשה שבעזרא אתה הוא ה׳ לבדך עד במים עזים, ויושע עד לעולם ועד, כי לה׳ המלוכה ועלו מושיעים והיה ה׳ למלך, ועומד החזן ואומר ישתבח, וכ״ה מנהג האשכנזים. אבל באבודרהם (עמ׳ סג) וסידורי הספרדים מתחילים מן ויברכו, ועיין מחז״ו עמ׳ 64. 5 אמירת שירת הים בשחרית לאחר פסוקי דזמרה מנהג קדום הוא, עיין מחז״ו סי׳ רסה (עמ׳ 226) תשובת קהל רומא: שמנהג כל קהל רומא ומנהג כל קהילות אשר סביבותינו ומנהג כל קהילות אשר בספרד מיום גלות ירושלים ועד עתה לומרה כל השנה כולה בכל יום ויום, ובטור או״ח סי׳ נא: יש נוהגים לומר ויברך דוד את ה׳ לעיני כל הקהל עד ומהללים לשם תפארתך כאשר הוא בספר דה״י ויברכו שם כבודך עד שירת הים כאשר הוא בספר עזרא ושירת הים. ועיין אבודרהם שם, וראה בהערות לסידור רע״ג (פרומקין

את יום צאתך מארץ מצר׳ כל ימי חייך[7]. ומסיימין כל השירה עד יי׳ ימלוך[8]. וכופל אותו כאשר פרשתי[9] להודיע שהפסוקי׳ שאנו אומ׳ אחריה אינן מן השירה. והולך ומסיים בפסוקי מלכות של שבח, דכמו שמלך ומושל על מצרים, כן ימלוך על כל הגוים, עד ושמו אחד, שהכל יקראוהו בכתיבתו[10].

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

וכיון שהתחיל בברכה אומר **ויברך דוד**. מן ויברך דוד עד **לשם תפארתך** בדברי הימים[11]. **לך ה׳ הגדולה** שהרי כל **בשמים** שלך **ובארץ**. **ואתה מושל בכל והכבוד מלפניך** כדכת׳[12] לי הכסף ולי הזהב אמר ה׳ צבאות. **לשם תפארתך** בגי׳ ארבעה אותיות[13]. **וכל צבאם** כעניין שנ׳[14] וכל צבא השמים עומדים עליו, והם מלאכים הנקראים צבא של הק׳, שנ׳[15] ה׳ צבאות. ר״ת שם רמוז ה׳[16]. **הגדולה והגבורה** לראש כל מי שמתנשא להיות ראש ושר לכל דבר, שלך הוא, ואפי׳ ריש גרגותא משמיא מנו לה[17]. **אתה הוא ה׳ לבדך עד במים עזים**. בעזרא[18]. שמענו[19] אומ׳ שבעיר

עמ׳ 172) שהביא מסידור תפלה ישן כ״י (עי׳ שכטר חבור סדר הברכות עמ׳ 54) : בימי הגאונים כשהגיעו כאן [לשם תפארתך] היה ש״ץ עומד ומתחיל ישתבח וכשבא הגאון ר׳ משה מלוקא בן ר׳ קלונימוס היה מנהיג בני דורו לומר עד ושמו אחד. ובסידור רע״ג דילג על השירה, ורמז ע״כ בהמנהיג הל׳ תפלה אות כד : ביסוד העמרמי כתב עד ומהללים לשם תפארתך ולא עוד אבל בכל גבול ישראל אומרים השירה ואין ראוי לדלגה. וכן בסידור קדמון בתוך „מספרות הגאונים״ אסף עמ׳ 83, וראה סידור רס״ג (עמ׳ לג) וראה הערות שם, ובס׳ העתים סוף עמ׳ 249 (אוצה״ג ברכות ע׳ 76) : וכתב רב נטרונאי גאון הכי ופסוקי דזימרא שאנו אומרים בכל יום כאן בשתי ישיבות אין רגילים לומר אז ישיר אלא לאחר שחותם על פסוקי דזמרא לאלתר חותם ופורס על שמע, וכן בבית רבינו ובשאר בתי כניסיות אומר ויושע וכל השירה. ובהאשכול (אלבק עמ׳ 12) : והיה מן הדין לומר ישתבח אחר כל הנשמה שהוא סוף פסוקי דזמרה אלא שנהגו להוסיף פסוקים אחרים ולך ה׳ הגדולה שהן משירי דוד, ועוד מוסיפין לומר השירה והמנהגות כן נוהגים. וברמב״ם הל׳ תפלה פ״ה יג : יש מקומות שנהגו לקרות בהם את השירה בכל יום אחרי ישתבח, ובספר המנהגות (בספרן של ראשונים אסף עמ׳ 132) : וגם אומרים שאין היחיד אומר שירת הים אפילו במקומות שנהגו לאומרו בכל יום. ועיין בסכי״מ הערה 9. 6 בספר המנהיג שם : ושירת הים והוא זכר ליציאת מצרים. ועיין דרשת הרמב״ן כ״י אוקספורד הובא בהערות פרומקין בסדרע״ג עמ׳ 172. ובמג״א סי׳ סז סק״א כתב שיוצא בזה מצות זכירת יצי״מ, וראה שו״ת חת״ס או״ח סי׳ טו והגהות הגרע״א בשו״ע שם. 7 דברים טז, ג. 8 כדעת הרבה גאונים שפסוק זה הוא סיום השירה, עי׳ סדרע״ג ג, א. פסיקתא זוטרתא וכן בראבי״ה ומרדכי [צויינו למעלה]. אבל ברמב״ם פ״ח מהל׳ ס״ת [ע״פ מס׳ סופרים פי״ב] משמע כי גם הפסוק כי בא סוס פרעה מכלל השירה. וראה בזה באוצר התפילות עמ׳ קכד, הערות לאבודרהם שם, ועוד. 9 ראה למעלה שם אות יג. 10 פסחים נ, א : ה׳ אחד ושמו אחד כו׳ אטו האידנא לאו שמו אחד הוא כו׳ העוה״ז נכתב ביו״ד ה׳ ונקרא באלף ד׳ אבל לעוה״ב כולו אחד נקרא ביו״ד ה׳ ונכתב וכו׳. 11 דהי״א כט, י יג, ובכי״ק נוסף : אלקי ישראל אבינו ישראל סבא. ושייך לעיל, וע״ד ישראל סבא עי׳ סי׳ לד הערה 34. 12 חגי ב, כ. 13 בכי״פ : ארבע האותיות, בע״י הביא : לשם של ארבע האותיות. 14 דבהי״ב יח, יח. 15 ש״א א, יא ועוד. 16 ל״י כעת הביאור. 17 ברכות נח, ב. 18 נחמיה ט ו׳יב. 19 בכ״י פריז 646 דף ט, וכ״י גינצבורג 119 (והובא בדה״י לחג״ר ציון יב מסידור תפלה ישן כ״י פריז, ועה״ב ח״ד ע׳ 64) : עד ומהללים לשם תפארתך עד כאן מדברי הימים ומכאן ואילך

אחד אין אומרים מאתה הוא ה׳ לבדך ואילך, וגם לא ויוש(י)ע, אלא לאלתר כשמגיעין לשם תפארתך עומד שליח ציבור ואומ׳ ישתבח, שכל יסודו אחר עניין זה שלך ה׳ הגדולה והגבורה, וכופל העניין היטב, ישתבח שמך כי לך נאה שיר ושבחה עוז וממשלה שאמרנו לפניך. ועוד שאמרנו שהרי מזכירין באמת ויציב זה בסוף השבחות למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך [20], הימים כל ימי חייך לרבות הלילות [21].

וכרות עמו הברית [22] שם הפועל [23], כמ׳ [24] הלוך וקראת, שפי׳ הלוך תלך. וכן זכור [25] ושמור [26]. **מאור כשדים** מבקעת [27], כמ׳ [28] על כן באורים, **וכתי׳** [29] **וימצאו** בקעה בארץ שנער. **היבוסי והגרגשי**, וא״ת, והלא הגרגשי הלך ופינה מעצמו, כמו שאמרו רבותינו [30] ששלח יושע פתקין קודם שנלחם באומות, והיה כותב כל הרוצה להשלים ישלים, כיון ששמע הגרגשי פינה והלך לו, ויש להשיב מכל מקום הורישו את ארצו אעפ״י שפינה מעצמו.

ותקם את דבריך שהרי צדיק אתה. ותרא את ע(ו)ני אבותינו במצרים, כמו שכת׳ [31] ראה ראיתי את עוני עמי אשר במצרים, **ואת זעקתם שמעת על ים סוף** שנ׳ [32] ויראו מאוד ויצעקו בני ישראל אל ה׳, וסמיך ליה [33] ויאמ׳ ה׳ אל משה מה תצעק. **כי ידעת כי הזידו עליהם** ופרעת להם מדה במדה [34], כעניין שנ׳ [35] כי בדבר אשר זדו עליהם, כדמתרגמי׳ [36] ארי בפתגמ׳ דזשיבו מצרים למידן ית בני ישראל ביה דנינון, והם אמרו [37] כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו לכך **סוס פרעה ורוכבו ירה בים.** וכן כל י׳ מכות שהביא על המצריים, מעין צרה ושיעבוד שעשו לישראל כו׳, מפורשי׳

מספר עזרא ובימי הקדמונים נהגו העם כשהיו מגיעים לשם היה השליח ציבור עומד ומתחיל לאלתר ישתבח, וכשבא הגאון רבנא משה מלוקא בן רבינו קלונימוס בימי המלך קרלא למדינת מגנצא היה מנהיג את בני דורו לומר מכאן ואילך עד ושמו אחד כי גדול הדור היה ואין כל דבר נעלם ממנו. ועל המנהג שלא לאומרו עי׳ בסרע״ג שסידר רק עד לשם תפארתך, וכן במנהיג סי׳ כד בשם יסוד העמרמי, ועיין ספר העתים הלכות שבת עמוד רמט, וספר האשכול ח״א עמ׳ יב (הוצאת אלבק), אבודרהם וטור סי׳ נא, ובס׳ הרוקח סי׳ שכ שהמנהג היה בתחלה לסיים ומהללים לשם תפארתך אך לאחר מכאן תקנו לאמור פרשה שבעזרא וכו׳. וראה גם ס׳ המנהגות בספרן של ראשונים עמ׳ 132, שבה״ל סוסי׳ ז, ובכי״ק הקטע מתחיל: שמענו שבנרבונא וכו׳ .. ומסיימת: רבינו אפרים״. ובמחזור ישן דפוס זולצבאך: „מימי קדם היו שלוחי ציבור עומדים בשעה שיסיימו לשם תפארתך עד שבא ר׳ ישעיה השושני ואומר שבאותו מלקיות היו אומרים אתה הוא וכו׳ וכן נהגו אחר מנהג שלו בכל המלכיות האלו, ועי׳ סר״ש הערה 5.

20 דברים טז, ג. 21 ברכות יב, ב. 22 המשך הפסוק של „ומצאת״ נחמיה ט, ח. 23 רש״י נחמיה שם, ובכי״ק: שם הפועל הוא כורת וכרות כריתה. 24 ירמיה ב, ב. 25 שמות כ, ח, ועי׳ רש״י שם. 26 בכי״ק נוסף: ואב לכולם ולקחת גם את דודאי בני [בראשית ל, טו]. 27 כ״כ רש״י בבראשית יא, כח: שמנחם פירש אור בקעה, וכן באורים כבדו ה׳, וכן מאורת צפעוני כל חור ובקע עמוק קרוי אור. 28 ישעיה כד, טו. 29 בראשית שם, ב. 30 ירושׁ שביעית פ״ו ה״א (לו, ג) ועי׳ אצוי״ר שהביא הראשונים בזה, ויק״ר פי״ז, ו [מרגלית עמ׳ שפו ושמה צויין לשאר מקורות], וע״ע תוספתא שבת פ״ז (פ״ח) הכ״ה, תוספתא כפשוטה שם. 31 שמות ג, ז. 32 שם יד, י. 33 שם שם טו. 34 עי׳ סוטה יא, א, מכלתא יתרו מס׳ בעמלק פ״א ועוד. 35 שמות יח, יא. 36 תרגום אונקלוס שם, ועי׳ בפי׳ הרמב״ן שם. 37 שם א, כב.

באגדה[38]. **ואת רודפיהם השלכת במצולות**, מרכבות פרעה וחילו שהיו רודפיהם, השלכת במצולות ים, שהיו בהם מכשפים שהיו פורחים באויר בכשפים, ו[י]רדו מלאכים והשליכום בכח בים לאין תקומה, לכך שייך לשון השלכה. תוספת.

ואומ׳[39] טביעת מצרים וקריעת ים סוף וגומרים שירה שאמרו משה ובני ישראל על זאת, כדי לקיים למען תזכור יום צאתך מארץ מצרים וגו׳, ומסיימין כל השירה עד ה׳ ימלוך לעולם ועד.

ויושע ה׳ ביום ההוא כו׳ כדפי׳ רש״י[40]. **ה׳ ימלוך לעולם ועד** הוא לעתיד לבא, שכל המלוכה שלו, ולעולם ועד לשון עולמית הוא, והוי״ו בו יסוד, לפיכך היא פתוחה, אבל אנכי היודע ועד[41], שהוי״ו בו שימוש קמוצה היא[42].

וכופלין[43] אותו להודיע שהפסוקים שאנו אומרים אחריה אינו מן השירה. והולך ומסיים מלכות של שבח כמו שמלך ומשל על מצרים, כן ימלוך לעולם על כל הגוים. ושמו אחד שהכל יקראהו בכתיבתו.

ופירשו חכמי הדור לכך נכתב ה׳ ימלוך לעלם ועד חסר ו׳ כתיב, דרשוהו כסא ותבניתו, שאין לפרשו ולגלותו כי אם לצנועים, וכסא הכבוד עגול הוא כדפירשתי בתהילה לדוד[44], והביאו ראייה מפסוק[45] כסא כבוד מרום מראשון, שני כפי״ן כשתשימם זה כנגד זה הרי עגולה שלימה כזה ( )[46]. וא״ת מיסודו של קלירי כדלעיל[47]. נמצא בבריית׳ של שמות ארבע חיות הנראות כנושאות לכסא הכבוד עגולין הן, כלומר, עושים עצמן כעגול שמחברין זה לזה בנשיקה, שהרי כסא הכבוד עגול, וצריכין לכווין גופן כדי שיהו שוין לכסא. ואם תאמר למה נברא כסא הכבוד, וכי יכול הוא לבורא, והלא כתיב[48] את השמים ואת הארץ אני מלא, וכתיב[49] השמים ושמי השמים לא יכלכלוך והמבדיל כמה הבדלות[50] אדם שיושב על כסא, צריך הכסא להיות גדול ממנו שיחזיק, יכול אף כסא הכבוד מחזיק לבוראו, אלא כך פתרונו לא נברא כסא הכבוד אלא להראות בו דמיון לנביאים, שחלק הק׳ מכבודו על כסא כבודו כדי שיראו הנביאים כעין צורה, והיינו שראו הנביאים כולם, אבל בורא עצמו כתי׳[51] כי לא יראני האדם וחי. והנביאים כולם היו סבורים שהוא הבורא עצמו, והיינו דכתי׳[52] כי את המלך ה׳ צבאות ראו עיני. וכן ראיתי[53] ה׳ יושב על כסא

38 שמו״ר פ״ט, ט, סדא״ר פ״ז (פ״ח). 39 עי׳ סר״ש. 40 בכי״ק הביא כאן כל השירה עם פרש״י בפירוש החומש וכי״מ השמיט ורמז בזה לעיין ברש״י. ואפשר שגם בסר״ש מקוצר מתוך טעם זה. 41 ירמיה כט, כג. 42 רש״י שמות פט״ו, יח ושם: לעולם ועד לשון עולמות והוי״ו בו יסוד לפיכך היא פתוחה, אבל ואנכי היודע ועד שהוי״ו בו שמוש קמוצה היא.
43 עי׳ סידור ר״ש. 44 ראה למעלה בפרק על „אשרי״ שהביא הפירוש הזה בקיצור.
45 ירמיה יז, יב. 46 כ״כ רבינו אלעזר מגרמיזא בס׳ „סודי רזיא״ עמ׳ כג. 47 ראה למעלה שם שהביא שיש להשיג ממה שאמר הקלירי פה קדוש וחיות אש הנה מרובעות. לכסא ע״ש, בכי״ק: וא״ת מיסודו של הקלירי נשמע שכסא הכבוד מרובע הוא כמו שיסד וחיות אשר הנה מרובעות כסא, אין הדבר כן אלא נמצא... 48 ירמיה כג, כד. 49 מ״א ח, כז.
50 כלומר להבדיל בין גבוה למשל של הדיוט. 51 שמות לג, כ. 52 ישעיה ו, ה.

רם ונישא. ומה שיסד הקלירי מרובעת כסא, על שם שהן ארבע, מזכיר לשון רבועה. רבינו אפרים[54].

מה שכופלין ה׳ ימלוך לעולם ועד, לפי שצריך להשלים י״ח שמות, שיש מויהי באשמורת הבוקר[55] עד ה׳ ימלוך לעולם ועד[56], ועד בכלל, ובאותן י״ח שמות של ד׳ ד׳ אותיות ע״ב אותיות[57], וכיון שאנו מתחילים ויהי באשמורת הבוקר חסירים ד׳ שמות, ואותן אנו משלימין בתפלת ה׳ ימלוך, כי לה׳ המלוכה, והייתה לה׳ המלוכה, והיה ה׳ למלך, אבל יהיה ה׳ אחד, אינו מן המניין[58], דאמרינ׳ מקדש ה׳ אינו מן המניין, כי באל״ף דלי״ת הוא. וכן מצאתי בספרו של הר״ר אביגדור[59].

ועשו לי מקדש[60], דגש מקדש ה׳ כוננו ידיך, רפי[61], ונמסר חד בנביאים ותרי בדת, וסימנך בפד״ת[62] הברכה אחת היא לך אבי[63], מקדש ה׳ רפי, דאיירי בבית עולמים ששלטו שונאים בו, קור׳ רפא, מקדש דאיירי במשכן שלא שלטו בו אויבים קרי דגש. [רבותינו חייבו לומר ישתבח אחר המזמורים ולברך ברכת השיר אחר השבחות ואסור לספר בין אחד לישתבח אם לא בתוספת שבח כמו נשמת כל חי, וגם אחריו צריך לברך מיד שהוא עצמו נקרא ברכת השיר. והנכנס בבית הכנסת ומצא ציבור שקוראים קרית שמע הוא צריך לקרות עמהם קירית שמע ותפילה, שאין תפילתו של אדם נשמעת אלא עם הציבור, מפני שצריך לענות ברוך ה׳ המבורך וקדיש וקדושה ראשונה ושנייה במקום הסדור להם, לפיכך אם יכול להתחיל ולגמור ברכות ומזמורים ברוך שאמר ואשרי ויושע קודם שיגיע שליח ציבור למודים מוטב, ואם לאו יתחיל עמהם, ואחר תפילתו יתחיל ברכות וכו׳ עד מקום שהתחיל עם הציבור להתפלל, ואומר תהילה לדוד, כי כל האומר אשרי שלשה פעמים בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא][64]. ומפני מה תקנו אבותינו שירת הים בתפילה יותר משאר שירת הכתובים בתורה ובנביאים, מפני שבו סדר השבח הסדור בישתבח, אות׳ התיבות

53 שם שם, א. ועי׳ רס״ג בהאמונות ודעות מאמר היחוד (לייפציג ע׳ 62). 54 והובא גם בכ״י ה׳ וק׳ וכ״י גינצבורג ע׳ 119 (ערוה״ב ח״ד 64 הערה 56). 55 שמות יד, כד. 56 שם טו, יח. 57 על שם ע״ב אותיות, ראה תו״ש בשלח במילואים עמ׳ רפד והלאה. 58 עי׳ מחז״ו עמ׳ 6, סדרש״י סי׳ ו, הפרדס ט, סע״ד אר״ח וכל בו סי׳ ד: ומצאתי שמסיימין פד״ז בשירת הים לפי שיש בה ע״ב אותיות של קדושה י״ח פעמים שם בן ארבע אותיות שהם עולים ע״ב אותיות כנגד ע״ב שמות אך לא תמצא אותן י״א שמות בגוף השירה אבל בכלל הפסוקים של מעלה מן ויהי באשמור׳ הבוקר ולפי שאין אנו חוששין להתחלה רק מן התשועה נהגו לכפול בסוף י״י ימלוך ואומר אח״כ כי לה׳ המלוכה ופסוקים אחרים להשלים אותן השמות החסרים מן השירה כו׳ כן מצאתי. וכ״ה בשם ויטרי בסידור אשכנזים כי״ו. 59 עיין מבוא, ועיין מה שכ׳ בזה בעה״ב ח״ד עמ׳ 69, ובכי״ק: „וכן מצאתי בספרו של הה״ר אביגדור בספר אמן״. 60 שמות כה, ח. 61 פסיקתא זוטרתא טו, יז: מקדש רפה, על כי היה עתיד ליחרב שהרי במקדש כתיב ועשו לי מקדש לפי שלא שלטו בו האומות אלא נגנז. ובערה״ב ח״א עמ׳ 35: דאמר במכלתין מקדש רפוי רמז שהוא רפוי כו׳ אבל ועשו לי מקדש ד׳ נדגש כו׳. 62 ל״י כונתו. 63 בראשית כז, לח. [במחזור כ״י פרמא בגליון: ויראו העם את ה׳, צריך להפסיק בין העם לאות הסמוכה לשם, וכן כל כיוצא בזה, דאות אלף הבא אחר אות מ״ם בדביקות ת׳, משמע מת. הג״ה]. 64 הוספתי ע״פ כי״א וכי״ק, רוב הדברים נשנו כבר

והלשון נדרשים מתוך שירת הים. כך נדרש במכילתיה[65] **אשירה לה׳, כי גאה גאה** גדולה לו נאה וגבורה ולו התפארת והנצח וההוד, שכן בדוד הוא אמ׳[65]*. לך ה׳ הגדולה והגבורה והנצח וההוד וגו׳. ועוד תניא[66] אשירה לה׳ שהוא נאה הדור ומשובח, שנ׳[67] כי מי בשחק וגו׳. ועוד תניא[68] ויאמרו לאמר ר׳ עקיבא אמ׳ שרת׳ עליו רוח הקדש והיו אומרים שירה במעי אמן כבני אדם שקורין את ההלל. לכך תיקנו אבותינו בלשון הזה. **כי לך נאה שיר ושבחה הלל וזמרה** כדכתי׳[69] עזי וזמרת י־ה. **הגדול והקדוש** דכתי׳[70] נאדר בקדש. **קדוש׳ ומלכות** דכתי׳[71] ה׳ ימלוך לעולם ועד. **עוז וממשלה** שנ׳[72] ואתה מושל בכל. **ברכות** שנא׳[73] ויברך דוד את ה׳. **והודאות** שנ׳[74] ואתה אלקינו מודים אנחנו לך, לפיכך תקנו אבותינו אות׳ שירה משאר שירות שבתורה, ולאומרו בכל יום. רבי׳ אפרים.

[ירושלמי[75] ר׳ יהושע בן לוי אומר הרוקק בבית הכנסת כרוקק בבבת עינו ר׳ יונה רקיק וחייף ברגליה. מכאן נהגו העם הרוקקין בבית הכנסת לישוף ברגליהם על הריצפה. כתב רבינו אלעזר בשם החסיד ז״ל כשיתחיל שליח ציבור ישתבח יאמר . . . כדי שיכינו העם לתפילה ויכוונו לתפילתם, ויתפללו עם שליח ציבור.

שוב חברתי מספר ישן על זה — אנשי כנסת הגדולה תקנו כל הברכות כולם ותיקנו ברוך שאמר לקמיה פסוקי דזמרה וברכת ישתבח לבתרייהו, כי היכי דתיקון נמי בהלל כדכתבו לעיל.

ובתר ישתבח תקנו תיקון קדיש, משום פסוקי דזמרה, דהכי תקון בתר כולהו פסוקי ובתר כולהו דרשות. ותקינו בלשון ארמית בלשון שמספרים בבבל לאחר שגלו לבבל כדי שיבינו עמי הארצות שאין מבינים בלשון עברי ויענו אמן, משום דכל העונה אמן יהא שמיה רבא בכל כוחו מובטח לו שהוא בן העולם הבא, אבל כל שאר תפלה תקנו בלשון הקודש כדי שיבינו מלאכי השרת ויסייעו להתפלל על ישראל, לפי שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמית. מדברי כולן נלמד שבשביל שאר דברים שבין אדם לחברו אסור להפסיק ולא בפסוקי דזימרה לישתבח ולא בין קדיש ליוצר. ואומר אני דצורכי אלמנה ויתום כצרכי ציבור ועני נינהו. אבל בין פריסת שמע לאהבה רבה משמע דיכול להפסיק טפי משום אינש דעלמא. ותמיהני שלא ראיתי שאפילו משום ציבור ועני ויתום ואלמנה מפסיקים בין יוצר

בכמה מקומות לכן לא ציינתים. 65 בשלח מסכת דשירה פרשה א (עמ׳ 119 מהד׳ חש״ה): אשירה לה׳ נאה גדולה לה׳ נאה גבורה לה׳ נאה התפארת והנצח וההוד לה׳, וכן דוד אמר לך ה׳ הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד, תנחומא שם סי״א ש״ט ופסק״ז. 65* דה״א כט, יא. 66 שם (עמ׳ 120). 67 תהילים פט, ז. 68 שם (118-119): ר׳ עקיבא אומר רוח הקדש שרת על ישראל ואמרו שירה כבני אדם שהיו קורין את ההלל, ושם: ר׳ מאיר אמר אף עוברין שבמעי אמן פתחו פיהן וכו׳, ועי׳ סוטה ל, ב ושם רע״א כקטן המקריא את ההלל, ועיין משנה שם פ״ה מ״ד תוס׳ שם פ״ו ה״ב וירושלמי שם (כ, ג). 69 שמות כט, ב. 70 שם שם, יא. 71 שם, יח. 72 דה״א כט, יא. 73 שם שם, י. 74 שם יג.
75 קטע זה העתקתי כאן מכי״א וכי״ק וחסר בכי״מ. ירוש׳ ברכות פ״ג ה״ה והובא בראשונים,

אור לאהבה רבה זולתי למאחרים לבא לבית הכנסת, בשביל שלא שמעו קדושה שביוצר אור.

וכתוב בסדר רב עמרם גאון[76] דאסור לאישתעויי בין ישתבח ליוצר אור, משום דלעולם יסדיר אדם שבחו של הקב"ה ואחר כך יתפלל[77], לפיכך סומך תפילת יוצר לישתבח שאומר בה אלקי עולם ברחמיך הרבים רחם עלינו וכו' שהיא תפלה, ואחר כך תפילה יוצר שסומך גאולה לתפילה.

ראיתי בסידור רבינו שלמה בר' יצחק[78] ובתשובת הגאונים דקאמרינן דאסור לאשתעויי בין ישתבח לברכת שמע, הני מילי דלאו צורכי ציבור נינהו, או לצורך עני המתפרנס מן הציבור, אבל משום הני ליכא איסורא אלא בתר הכי ואומר קדיש. ולפי דעתי אפילו בתר הכי נמי מותר להפסיק בתר קדיש כי מלפני קדיש, כי טעמא דכתבו, וכן ראיתי במגנצא אני אפרים הצעיר].

[כח] ברכת ישתבח

לפי ששמו אחד ומלך, אנו משבחין אותו וממליכין שהוא המלך הגדול, כדכת' [1] כי מלך גדול אני. והקדוש, שמקדישין אותו, בשמים ובארץ, מלאכים וישראל. כי לך [2], לשורר ולשבח, שכל השירות ותשבחות שלך. וט"ו מעלות של שבח [3] יש כאן: שיר ושבחה הלל וזמרה עוז וממשלה נצח גדולה וגבורה תהילה ותפארת קדושה מלכות ברכות והודאות, כנגד ט"ו שיר המעלות, וכנגד ט"ו תיבות של ברכות כהנים. שכשם שהוא מברך אותנו בט"ו, משבחין שמו בט"ו. וכן ביתגדל ויתקדש [4] יש בו ט"ו לשוני שבח, וכן באמת ויציב, וכולן מטעם זה. ויש לומר (מא') [5] שאחד ניתקן כנגד ט"ו שיר המעלות, והשני כנגד ברכת כהני', והשלישי כנגד ט"ו הודו שבהלל הגדול [6], כמו שפרשתי למעלה [7]. ומה שאמ' שבחה וזמרה, ולא שבח וזמר, משו' סופו (ומה) [8] שאמ' ממשלה וגדולה וגבורה ותהילה ותפארת. ומה שאומרים שיר ולא שירה, מפני חבריו של אחריו, הלל עוז נצח. ולשון צח נקט בכולן, שגם הפסוקים נהגין כן להוסיף ה'

ועי' הרוקח סי' שכד. 76 סדרע"ג ג, ב. 77 ברכות לב, א. 78 עי' סדור רש"י עמ' 8, מחז"ו עמ' 7 ועוד.

1 מלאכי א, יד. 2 יש לתקן ע"פ סכי"מ: כי לך נאה, כלומר לך יש לשורר ולשבח מפני שהשיר והשבח שלך. 3 במחז"ו עמ' 153 הביא בזה ב' פירושים מר' יעקב בר' שמשון שיש כאן י"ח תושבחות וכולל גם גדול בתשבחות אל ההודאות אדון הנפלאות בכללים. אבל בשם הרב תיט"ב דט"ו שבחות יש בו. ובאבודרהם סדר תפלות החול: כל אלו ט"ו לשונות של שבח כנגד חמשה עשר שיר המעלות שאמר דוד. ובטור סי' נא: שכל אותן ט"ו לשונות של שבח הסדורים בברכת ישתבח. וראה ראב"ן סי' יב (ט, ב): למה תיקנו בקדיש ט"ו שבחות כו' כנגד ט"ו שיר המעלות וכו' וכן בישתבח וכן באמת ויציב וכו'. 4 ראה להלן סי' כז. 5 מנוקד בכ"י למחיקה. 6 תילים מז' קלה, עיין פסחים קיח, א, מהיכן הלל הגדול אמר רב מהודו. 7 למעלה סי' טו ע"ש הערה 17. 8 נראה שתיבה זו מיותרת וצריך למוחקה, [וכן בסכי"מ

בסוף התיבה, בשביל צחות לשון, כמו תנה אותו על ידי [9], שהוא תן אותו. וגם רבים, וכן נמי מחסר בשביל צחות לשון. מעתה ועד עולם, כמו מעולם ועד עולם [10], כלומר, לפנים ולאחור. גדול בתושבחות, שכל העולם משבחים לשמו. אל ההודאות, שכל העול׳ מ(ה)ודים לו על נפלאותיו, שהוא אדון בדבר, כדכת׳ [11] יודו ליי׳ חסדו ונפלאותיו לבני אדם. והוא בוחר בשירי זמרה של ישראל, כדכת׳ [12] זמרו לשמו כי נעים כי יעקב בחר לו י״ה, לזמר לשמו. ולפי שהוא חי עולמי׳, נאה לזמר לשמו מעתה ועל עולם, שחי העולמי׳ מוסב על ברוך אתה הש׳ אל מלך גדול בתושבחות אל ההודאות [13], עד חי העולמים, הכל ברכה אחת היא. ולפי שמלך וחי עולמים ושליט בעולמו שברא כרצונו, כדכת׳ [14] [אני] יי׳ עושה (ה)כל נוטה שמים לבדי. והתנה עם עולמו לעשות בו רצונו, דין ומשפט ברשעים כמו שעשה במבול, ומפורש בבראשית רבא [15].

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

ישתבח שמך לעד מלכינו הא־ל המלך מחובר למקרא של מעלה, ביום ההוא יהיה ה׳ אחד ושמו אחד, אותו השם יהא משובח לעד [16].

הגדול [17] כדכת׳ כי מלך גדול אני, **והקדוש** שמקדישין אומ׳ בשמים ובארץ מלאכים וישראל. **כי לך נאה** לשורר ולשבח שכל התושבחות והשירות שלך. **שיר ושבחה הלל וזמרה עוז וממשלה נצח וגדולה וגבורה תהילה ותפארת קדושה ומלכות ברכות והודאות** ט״ו מעלות של שבח יש כאן, כנגד ט״ו שיר המעלות, [ו]כנגד ט״ו תיבות של ברכת כהנים, כשם שהוא מברך אותנו בט״ו כך אנחנו משבחין לשמו ט״ו. וכן בקדיש יש בו ט״ו לשוני שבח וכן באמת ויציב וכולם מטעם זה. וי״ל שאחד שתיקן כנגד ט״ו שיר המעלות, והשני תיקן כנגד ט״ו שבברכת כהנים, והשלישי ט״ו לשוני הודו שבהלל הגדול, כמ׳ שפי׳ לעיל. ומה שאומ׳ שבחה וזמרה ולא שבח וזמר, משום סופו שאמ׳ ממשלה וגדולה תהלה ותפארת. מה שאומ׳ שיר ולא שירה, מפני חבריו הלל עוז נצח, ולשון צח נקט (ש)בכולם, שגם הפסוקים נוהגין להוסיף כמו כן בלשון צחות, כמ׳ (והנה) [תנה] אותו על ידי, וכן רבים. וכאן נמי מחסר בשביל צחות לשון. **מעתה ועד עולם**, מעולם ועד עולם (כלל) [כלומר] לפנים ואחור. **גדול בתושבחות** שכל העולם מודים לו על נפלאותיו שהוא אדון בדבר, שכתוב יודו לה׳ חסדו ונפלאותיו לבני אדם. **והוא בוחר** בשירי (תודה) [זמרה] של ישראל, כדכתיב זמרו לה׳ כי נעים כי יעקב בחר לו י־ה לזמר לשמו מעתה ועד עולם, והוא מוסב על **ברוך אתה ה׳ א־ל מלך גדול בתושבחות א־ל ההודאות עד חי העולמים** הכל ברכה אחת, לפי שמלך גדול הוא וחי העולמים ושליט בעולמו שברא כרצונו, כדכתיב אני ה׳ עושה כל נוטה שמים לבדו, והתנה עם עולמו

ליתא]. 9 בראשית מב, לז. 10 תהילים צ, ב. 11 תילים קז, ח. 12 שם קלה, ג ד. 13 עיין ברכות נט, ב. 14 ישעיה מד, כד. 15 פרשה ה, ה. 16 ליתא בסידור ר״ש. 17 סר״ש.

לעשות כרצונו דין ומשפט ברשעים, כמ׳ שעשה בדור אנוש ובדור המבול, ומפור׳ על העיקר בבראשית רבא.

[שמעתי [18] ששבח זה שלמה אמרו ויסדו ביום שעלה ראשון לישב על כסא שן שבנה ויצפהו בזהב מופז [19] ובאו כל ישראל לפניו לראות היאך יעלה על הכסא, והיו משבחין אותו ואמרו למלך כזה נאה לשבח שנתן בו הקב״ה חכמה ודעת לעשות תבנית כסא כזה, ושמע שלמה המלך את הדברים ואמר להם וכי עלה על לב ... לעשות לי שבח תבנית כסא כזה, ולא נאה לכם לעשות כן, אלא שבחו והודו לשמו של מלך מלכי המלכים שהחכמה והגבורה שלו, כענין שנ׳ חכם לבב ואמיץ כח, ופתח ואמר ישתבח שמך לעד מלכינו הא־ל המלך, ובראשי תיבות חתום שלמה [20], ומרוב ענוה יתירה שהיה בו הקדים תיבת ישתבח עד שלא חתם שמו שלא ירגישו שהוא יסדו, ולמד ממשה רבינו שיסד מזמור שיר ליום השבת שראה בו בראשי תיבות משה והפסיק ליום בנתיים מרוב ענוה שהיתה בו, שלא ירגישו שהוא יסדו. תוספת [21].

ט״ו שבחות שבישתבח כנגד ט״ו שיר המעלות, כנגד ט״ו שבחות באמת ויציב, חוץ מאמת שהוא נחשב למעלה שנ׳ [22] אני ה׳ אלוקיכם אמת.

ויעמוד שליח ציבור ואומר ישתבח בקול נמוך, כדי שיבינו הציבור, שחייבין לומר ענין ישתבח, כי גמר שבח פסוקי דזמרה כמו יהללוך לאחר הלל, ועיקר התפלה מתחלת מקדיש. ויש אומרים שבקדיש יש כמו כן ט״ו תיבות, וכנגד ט״ו באמת ואמונה מן הפודה מיד מלכים עד ואת רודפיהם ולא עד בכלל.

תקינו [23] רבנן סבוראי ברכה מקמי פסוקי ברוך שאמר, ופותח בה בברוך הא־ל אב הרחמן ומסיים ברוך אתה ה׳ מלך מהולל בתושבחות, ובתרא תקינו ישתבח ומסיים חי העולמים.

מה שעונין יגדל נא כח ה׳ [24] כשאומ׳ יתגדל, כלומר יגדל כוחו לגאול את ישראל, כדי שיקיים מה שאמר והתגדלתי והתקדשתי בשעת הגאולה, כמו שאמר פסוק זה ביחזקאל על הגאולה. ויש שעונין זכור רחמיך [25] כשאומרים יתגדל, ונראה לי מפני מעשה דר׳ עקיבא [26] שמצא אדם אחד ביער שטעון קיסין משוי כמה בני אדם, ושאלו מה זה שאתה טעון כל כך, והשיב לפי ששורפין אותי בהן בכל יום שבעלתי נערה המאורסה ביום הכפורים, ואמר לו ר׳ עקיבא יש לך בן הודיעהו שיאמר בכל יום יהא שמיה רבא ותנוח, והלך ועשה כן, וזהו שאנו משיבין זכור רחמיך שייטיב לנו כאשר לאותו האיש שהגיעהו ליד ר׳ עקיבא הקדוש.

18 הוספתי על פי כי״א וק. 19 עי׳ תרגום שני לאסתר, מדרש אבא גוריון פ״א. 20 כ״ה בכל בו סי׳ ה, אבודרהם דיני ישתבח (עמ׳ סד). 21 עי׳ למעלה על מזמור שיר ליום השבת. 22 ירמיה י, י. 23 עי׳ רי״ף ברכות פרק אין עומדין רמז קיח. 24 במדבר יד, יז. ועי׳ שו״ע או״ח סי׳ כו ומג״א שם [כנראה שקטע זה שייך להלן לדיני קדיש]. 25 תהילים כה, ו. 26 כלה רבתי פ״ב, סדא״ז פי״ז (מא״ש פרקי ד״א פ״ב עמ׳ 23 ע״ש בהערות), ועי׳ או״ז הל׳ שבת סי׳ ג, מחז״ו סי׳ קמד, הגר״א יו״ד סי׳ שעו, ועיין מדרש לקט לעשרת הדברות יעלניק (חדר א׳ עמ׳ פ).

כתב רבינו אליעזר בשם רבינו יהודה החסיד ז״ל כשיתחיל שליח ציבור יתגדל ויתקדש יכוון בכל לבו ויתן עיניו בארון הקודש].

[כט] קדיש

קדיש [1] מה [2] אמ׳ הנביא [3] והתגדלתי והתקדישתי [4], אנו מבקשים שיקיים בעגלא, מהרה, כמו דלישרוף לעגל [5]. וגם ימליך מלכותו, כמו שאומ׳ הנביא [6] והיה יי׳ למלך וגו׳. בימינו ובחיינו ובחיי כל ישראל ובזמן קרוב. ואז יהיה שמו הגדו׳ [7] מבור׳ לעולמי׳ [8]. כי אהפוך אל עמים שפה אחד לקרוא כולם בשם יי׳ אחד [9] והיה יי׳ למלך יקראו כל העולם בשמו. ויתגדל שמו שיברכוהו הכל, ויאמרו ברוך יי׳ לעולם. ואז יתברך וישתבח וכו׳, שכל העולם יברכוהו וישבחוהו, ויהא שמו הגדול ברוך למעלה מן הברכות [10] והשירות והתושבחות והנחמות (ו)האמורות עכשיו בעולם, והנחמות, הם שאמ׳ הנביא כמו [6] והיה יי׳ למלך. וכמו [11] והיתה ליי׳ המלוכה, כי ליי׳ המלוכה ומושל בגוים [12], עוד יותר מנחמות אילו שאמרו הנביאים יתגדל שמו ומלכותו [12]*.

ואני הסופר שמעתי [13], תושבחתא ונחמתא, לפי שצריך תנחומין על הצער הזה שהוא מצטער לאחר ענייתן, כדאמ׳ בפ״ק דברכות [14] שמעתי בת קול מנהמת ואומרת אוי לי שחרבתי את בתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בניי לבין האומות, אמר אליהו לא שעה זו בלבד אומרת כך אלא שכשישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמיה רבא מברך, הקב״ה מנענע בראשו ואומ׳ אשרי המלך שבניו מקלסין אותו בביתו כך, אוי לאב שהגלה את בניו ואוי להם לבנים שגרמו עונותיהם שגלו מעל שולחן אביהם. כך נפרש לי מש׳ רבי שלומ׳ [15].

1 עי׳ סופרים פ״י ה״ז פי״ט, ה״א והי״ב ופכ״א ה״ו. 2 בכת״י נקוד ואפשר למחיקה.
3 יחזקאל לח, כג. 4 עיין רב האי גאון בתשובתו גנז״ש ח״ב עמ׳ 164-5, מחז״ו סי׳ ט (עמ׳ 8) סי׳ פז (עמ׳ 55), הפרדס עמ׳ שכה (הוצאת ער׳) סדר״ש סי׳ יא עמ׳ 9, טור סי׳ נו, אבודרהם פי׳ הקדיש (עמ׳ 10 מהד׳ ירושלים), המנהיג תפלה אות כה. 5 סנהדרין נב, א.
6 זכריה יד, ט. 7 עיין ברכות ג, א: ועונין יהא שמיה הגדול מבורך. ובתוס׳ שם ד״ה ועונין. טור ואבודרהם שם. ועיין מבא לתנדב״א (מא״ש עמ׳ 78-79). 8 עיין תוספות שם.
9 ע״פ צפני׳ ג, ט: כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה׳ וגו׳. 10 עי׳ נחמיה ט, ה: ומרומם על כל ברכה. 11 עובדיה א, כא. 12 תהלים כב, כט. 12* עי׳ הפרדס (עמ׳ שכג) סדרש״י (עמ׳ 9) שבה״ל סי׳ ח (עמ׳ 154 מירסקי): לעילא מן כל שירי תשבחות כלומר אתה משובח יותר ויותר מכל תושבחות שאמרו הנביאים ליום נחמה. 13 ראה מבא אודות הסופר. ועיין מחז״ו שם ושם סדרש״י סי׳ ט (עמ׳ 10) הפרדס עמ׳ שכד, שבה״ל סי׳ ח (עמ׳ 155 מירסקי). חיי עולם (פאריס תרלט) בפי׳ הקדיש עמ׳ 52, ובהסגולה חוברת כט פי׳ הקדיש למהר״מ בוטריל: לעילא מכל ברכתא שירתא תשבחתא ונחמתא כו׳ הדרך השני מצינו בברכות שאמרו ז״ל שמעתי בת קול כו׳ ולסוד זה המכוסה אנו אומרים בקדיש תושבחתא ונחמתא רצ״ל כביכול שצריך הוא תנחומין על הצער הזה שהוא מצטער כו׳ וזה הדרך כבר אמרו רש״י לחתנו ר׳ יהודה ור״ת בן בתו וכבר פי׳ ג״כ בספר יסוד התפלה בחלק ראשון, ועי׳ סכי״מ. 14 ג, א. ועיין שם חילופי גירסאות. 15 מצויין למעלה הערה 13.

ומה שתיקנו בלשון ארמית, שמעתי[16], לפי שאין מלאכי השרת מכירי' בלשון ארמית[17]. ואפי' יקטרגו בשאר התפילה, כאן אין מקטרגין, לפי שאין מכירין. ונרא' לי, לפי שאנשי כנסת הגדולה תיקנו סדר תפילות[18]. ובבל[19] היו מדברין לשון ארמית, ותיקנו לאומרו בלשו' ארמי', כדי שיבינו האנשים והטף ועמי הארץ[20], ויענו שמה רבא מברך, שכל העונה יהא שמיה רבא בכל כוחו מובטח הוא ב(י)ן העולם הבא[21]. וגם שיצאו הכל ידי שבע ביום היללתיך[22], שהרי תיקנו[23] שבע פעמי' ביום ג' שחרית וד' ערבית שבע ביום הילל תיך. וגם לחזק לבם שיבינו שעתיד הקב"ה להתגדל ולמלוך עלינו ועל כל. וא"ת, למה לא תיקנו שאר התפילה בלשון ארמית כדי שיבינו הכל[24]. משו' דאמ' לעיל אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמית לפי שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמית[25], ולא מחזיקין ידיו של השואל להכניס תפילתו לפני הקב"ה, וכל התפילה תחינות ובקשות לצרכיו. לפיכך לא תיקנוה בלשון ארמי', אבל קדיש אין בו אלא דברי שבח של הקב"ה ולא צרכינו, שעיקר עד דאמירן בעלמ' ואמ' אמן, ומה שאומרי' תתקבל צלותהון ויהא שלמ' רבא אפטירא ותפיל'[26] הוא, שנפטר מן התפילה בכך[27], ואע"ג שהוא בקשת צרכינו אנו אומ' אותו בלשון ארמית, אגב עיקר קדיש שהוא בלשון ארמית[28], דכיון[29] גומר, דעיקר צורכינו כבר בקשנו בלשון שמכירין בו. קדיש זהו סיום של פסוקי זמרה, לפיכך לא היה דין להפסיק בין פסוקי זמרה לקדיש זה[30]. ותמיה אני איך נתנו ראשונים ונהגו להושיב ש"ץ בין פסוקי זמרה ובין קדיש זה[31], שאפי' לספר ביניהם

16 כ"כ גם בתוס' ברכות שם, המנהיג אות כה, אבודרהם כל בו ארחות חיים. וראה מחז"ו סי' פז (עמ' 54-55) : לכך תקנו רבותינו קדיש לאמרו בלשון ארמית כדי שלא יבינו המלאכים, הפרדס עמ' שכו. 17 עיין שבת יב, ב, סוטה לג, א. 18 ברכות לג, א. 19 צ"ל : ובבבל, וראה להלן על ברכת אמת ויציב. 20 עיין תוס' שם, ואבודרהם בשם ר"י, כל בו וארי"ח שהקדיש הוא בלשון ארמי, והטעם כדי שיבינו אותו הכל שרובם היו עמי הארץ ואפילו הגויים היו מבינים בלשון ארמי. 21 שבת קיט, ב : אריב"ל כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך בכל כחו קורעין לו גזר דינו. 22 תהילים קיד קסד. 23 עיין ירושי' ברכות פ"א ה"ה הובא גם בתוס' ברכות ב, א ד"ה מברך ובראשונים שם לענין הברכות של ק"ש, (עי' משנה ברכות יא, א) שתקנו כנגד שבע ביום. ובשא"ל שם בשם הגאונים : שאין פוחתין מז' קדישים בכל יום וסמכום על שם שבע ביום הללתיך, וכ"ה ברוקח סי' שסב. ועיין כל בו בשם הירושלמי [וכנראה שכונתו שלכן יש ז' תיבות ביהא שמיה ע"ש]. ואכן בסכי"מ הנוסחא נכונה : שהרי תקנו שבע קדיש ביום. ועי' אבודרהם דין הקדיש. 24 ראה תוס' ברכות שם. 25 מצויין למעלה. 26 צ"ל : אפטירא דתפילה. 27 עיין יומא נג, ב. 28 ראה במחז"ו סדרש"י והפרדס שם. 29 אפשר שצ"ל : דכאן. 30 כ"ה גם במחז"ו (עמ' 6) הפרדס (עמ' שכב) סדרש"י סי' ז (עמ' 7) : וקדיש מפסיק בין ישתבח ליוצר להודיע שעל פסוקי דזמרה קבעוה. אבל הרבה גאונים סוברים דלא תקנו כלל בין פסוקי דזמרה לברכות ק"ש, עיין סידור רע"ג (ג, א השלם עמ' 178), רב נטרונאי גאון בספר העתים סוף ע' 249 (אוצה"ג חה"ת ברכות קצח), רי"ף ברכות פרק אין עומדין רמז קיח שבה"ל סי' ז טור סי' נא, ועיין לשון המנהיג דיני תפלה סי' כה (עמ' 18) : וכתב רב עמרם לפני הישיבה שאין דרך בנ"א לספר אחר ישתבח ואין צריך לומר קדיש, ומכל מקום נהגו העולם לאמרו אף כשאינם מספרים וכו'. ועיין כל בו סי' ו, ועי' דרכי משה סי' נד, צידה לדרך מ"א כלל ראשון פכ"ג. 31 עי' סדרע"ג שם : אבל לבתר דמשתעי צרכייהו קאים שלוחא ומקמי דלימא ברכו פתח הכי. ועי' מחז"ו ססי"ח

אסור[32], **כמו שמפורש בקונטרס הראשון בתחילת הקונטרס**[33]. **ולפי ששמו הקדוש, מבורך, תיקנו שיאמר החזן ברכו**[34], **סמוך לקדיש זה. ועונין הציבור ברוך יי' המבורך**[35]. **כל זה לשון מורי**[36].

סידור חסידי אשכנז — פי"מ

ארבע כריעות שכורעי' בקדיש, כנגד ארבע שמות שבפסוק זה[37] ממזרח שמש עד מבואו גדול שמי וגו'. וכך שלח רב נחשון ריש מתיבת'[38] כיון שאמר **יתגדל** כורע, **שמיה**, זוקף שנ'[39] (ה)זוקף כפופים. **בחייכון וביומיכון** כורע. **ובחיי דכל בית ישראל** כורע, **ובזמן** זוקף. **יתברך** כורע. **וישתבח** זוקף. **ויתעלה ויתהלל** כורע. **שמיה** זוקף. **שמיה רבא מברך** כנגד[40] גדלו לה' אתי וכו'. **תתקבל** כורע. **ישראל** זוקף. **עושה שלום** כורע לפניו. **והוא יעשה** לצד ימין, **ועל כל ישראל** לצד שמאל, **ואמרו אמן** כורע לפניו.

יתגדל ויתקדש. על[41] שם המקרא כמו שאמר הנביא **והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גוים רבים** וגו', **ואנו מבקשים שיהא בעגלה** מהרה. **וימליך מלכותיה** וגם ימלוך מלכותי' כמ' שאמ' הנביא **והיה** ה' למלך על כל הארץ, בימינו ובחיינו **ובחיי דכל בית ישראל ובזמן קריב ואמרו אמן** שיתקיים במהרה הדבר.

יהא שמיה רבא מברך, כלומר שיתגדל ויתקדש שמו כאשר הבטיח הנביא, אז יהיה שמו הגדול מבורך לעולמים, שנ' כי אז אהפוך אל עמים שפה אחת לקרא כלם, בשם המיוחד שיברכוהו כולם בפה אחד, לא יפנו עוד אל רהבים ושטי כזב ויאמרו ברוך ה' לעולם אמן ואמן. כמו שדרשו רבותי'[42] העונה אמן בעולם הזה זוכה לענות אמן אף לעולם הבא. וזהו שיסדו **לעלמי עלמיא**[43].

יתברך וישתבח מוסב לעיל לראש הקדיש, כשיתגדל ויתקדש שמו אז יתברך וישתבח שכל העולם יברכוהו וישבחוהו. **לעילא מכל ברכתא ושירת'** כלומר, שמו הגדול יהי' מבורך למעלה מכל הברכות והשירות והתושבחות והנחמות האמורות עכשיו בעולם. הנחמות, הם שאמרו הנביאים כמ' והיה ה' למלך על כל הארץ, וכמו והייתה לה' המלוכה, וכמ' כי לה' המלוכה עוד יותר מנחמות אילו שאמרו הנביאים יתגדל שמו ומלכותו.

ופרדס סי' ה (ד"א י, א) : חזנא, ובאשכול ח"א (אלבק עמ' 12) ועומד ש"צ ואומר קדיש וברכו. 32 עי' לשון רע"ג והרי"ף : מבעי ליה לאינש דלא לאשתעויי מכי מתחיל בברוך שאמר עד דמסיים ליה לשמנה עשר. 33 לעיל סי' כז. 34 עי' מס' סופרים פ"י (היגר עמ' 213): אין אומרים קדיש וברכו פחות מעשרה (יש שרוצים לגרום קדושה). 35 עי' ספרי דברים פיס' שו: רי"א מניין לעומדין בבית הכנסת ואומר ברכו את ה' המבורך, שעונין אחריו ברוך ה' המבורך לעלם ועד ת"ל הבו גודל וגו'. ועיין משנה ברכות מט, ב מה מצינו בבית הכנסת וכו' ברכו את המבורך, ועיין גם תנחומא ריש ויגש, תנדב"א זוטא פי"ז (פד"א פ"ב מא"ש עמ' 23) כלה רבתי פ"ב, ומדרש לי' הדברות (יעלניק חדר א עמ' 80) ועוד. ועיין ספר העתים עמ' 250, ועי' רש"י מגילה כג, ב: מנין הבא לבית הכנסת לאחר שקראו הצבור את שמע עומד אחד ואומר קדיש וברכו. 36 ל"מ. 37 מלאכי א, יא. 38 הובא בסרע"ג עמ' 4, מחז"ו עמ' 8-9, סדרש"י סי' יב (עמ' 10), הפרדס עמ' י, ב, המנהיג דיני תפלה סי' כח, א"ח כל בו אבודרהם וטור סי' נו, ועי' ב"י שם. 39 תהילים קמו, ח. 40 שם לד, ד. 41 סידור ר"ש. 42 דב"ר פ"ז, א. 43 הקטע האחרון אינו בסר"ש.

שמעתי[44] **תושבח' ונחמת'** לפי שצריך תנחומי' על הצער הזה שהוא מצטער[45], כדאמ' פ"ק דברכות שמעתי בת קול ואומ' ומנהמת אוי לי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בניי לבין האומות, אמר אליהו לא שעה זה בלבד, אלא כשישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועוני' יהא שמיה רבא מבר', הקב"ה מנענע ראשו ואומ' אשרי למלך שמקלסין אות' בביתו כך, ואוי לאב שהגלה בניו, ואוי להם לבנים שגרמו עונותיה' שגלו מעל שולחן אביהם. **משמו של רבי' שלמה.**

ועוד שמעתי[46] מפני מה תקנו סדר קדיש בלשון ארמית, לפי שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמית, ואפילו יקטרגו בשאר תפילה. ול"נ שאנשי כנסת הגדולה תקנו כסדר תפילה, ובבבל היו מדברים לשון ארמית, כדי שיבינו טף ונשים ועמי הארץ, ויענו יהא שמיה רבא בכל כחו, שיהו שומעין מפי חכמי' שהיו דורשין העונה אמן יהא שמיה רבא בכל כחו מובטח לו שהוא בן עולם הבא. וגם שיצאו הכל ידי חובת שבע ביום הללתיך, שהרי תקנו שבע קדיש ביום, ג' שחרית וד' ערבית. וגם לחזק לבם שיבינו שעתיד הק' להתגדל ולמלוך על כל. וא"ת למה שאר תפילה (אי) בלשון ארמין, כדי שיבינו הכל. משום דאמ' לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמית לפי שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמית, ולא היו מחזקי' ידיו של שואל להכניס תפילתו לפני הק'. וכל התפילות ותחינות ובקשות לצורכיו, לפיכך לא תקנוהו בלשון ארמית, אבל [קדיש] אין בו אלא דברי שבח של הק' ולא צורכינו. והעיקר עד **דאמירן בעלמ' ואמרו אמן.** ומה שאמ' **תתקבל צלותהון** ויהא (שמיה) [שלמא] רבא, אפטרי דתפילה הוא שנפטר מן התפילה בכך, ואעפ"י שהיא בקשת צורכינו, אנו אומ' בלשו' ארמית אגב עיקר קדיש שהוא בלשו' ארמית, וכיון שהתחיל גומר, דעיקר צורכינו כבר ביקשנו בלשו' שמכירין בו. וקדיש זהו סיום של פסוקי זמרה, לפיכך לא היה דין להפסיק בין פסוקי זמרה לקדיש זה. ותמיה אני, איך נהגו הראשונים להושיב שליח ציבור בין פסוקי זמרה לקדיש, אפי' לספר ביניהם אסור. ולפי ששמו מברך, תקנו שיאמר החזן ברכו סמוך לקדיש זה, ועונין הציבור ברוך ה' המבורך, להעד ברכה על דבור שליח ציבור, שאמת הוא כדבריו שהוא מבורך לעולם ועד[47].

נחזור לפרש טעמי קדיש לתת טעם על כל תיבה ותיבה.

יתגדל ויתקדש, מפני מה תקנו עשרת הדברים, יתגדל ויתקדש יתברך וישתבח ויתפאר וכו', ומפני מה התחילו ביתגדל ולא ביתקדש או בשאר העשרה, מאחר שכולם בלשון שבח, ומפני מה הפסיקו בין יתגדל ובין יתברך, ולא תקנום ביחד. עכשיו אפרש על ראשון ראשון ועל אחרון עשרה דברים הם כנגד מאמרות שבהם נברא העולם[48], ממנו אתה למד

44 בסר"ש כל הקטע עד רבי' שלמה בשם: ואני הסופר שמעתי. 45 בכ"י ברי' מוז' 653 יט ב נוסף: יתן עיניו בארון ששכינה שרויה בו שנ' שויתי ה' לנגדי תמיד. 46 גם קטע זה בסר"ש מן הסופר שכתב שמעתי. 47 ע"כ בסר"ש, ועיין חיי עולם עמ' 52-53. 48 אבות פ"ה מ"א וש"נ, ועי' שבה"ל דין קדיש סי' ח והביאו ב"י או"ח סי' נו שהביא קטע שלנו מקוצר,

שעל המאמרות הוסד, דמשמע כן דאמרי׳ ביה בעלמא דברא כרעותיה. ומה עניין **יתגדל** למאמר ראשון, לפי שנאמר במאמר ראשון [49] ויאמ׳ אלהי׳ יהי אור, ואור נקרא גדול, שנ׳ [50] העם ההולכים בחושך ראו אור גדול, לפיכך תקנו כנגדו יתגדל, והק׳ באור גדול האיר לעולמו. ועו׳, שהתחילו ביתגדל משום המקרא שכתוב [51] והתגדלתי והתקדשתי, ובפסוק זה יש י׳ תיבות. **ויתקדש** כנגד מאמר שיני, שבמאמר שני נאמר [52] יהי רקיע בתוך המים, והמים קדשו שמו של הק׳ תחילה, ששמעו לו כשאמר להם [53] יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד וגו׳, וקבלו גזירותיו. ועוד מצינו שהמים נקראו קדושים, שנ׳ [54] ולקח הכהן מים קדושים בכלי חרש, לפיכך יתקדש שמו של הק׳ במים. מפני [55] מה הפסיקו בין ב׳ לח׳ דברים, שיש מפורש באגדה [56] שאילו עשרת הדברות כללותיה בעשרה מאמרות, וכשם שהיה הפסיק בין שתי דברות ראשונות לח׳ דברות, כך הפסיקו בין שתי דברות הללו לח׳, לפי שב׳ דברות הראשונות מפי הגבורה שמענו וח׳ מפי משה [57]. **יתברך** כנגד מאמר שלישי נאמ׳, שנ׳ [58] יקוו המים, ובמים מצינו ברכה [59] יפתח ה׳ לך את אוצרו הטוב כו׳ עד ולברך את מעשה ידיך, הרי יתברך שמו של הק׳ שנתן ברכ׳ מן המים. **וישתבח** כנגד מאמר רביעי [60], תוציא הארץ דשא עשב מזריע זרע. ומפירות שמוציאה הארץ נותני׳ שבח להק׳ על כל מין ומין [61], לפיכך ישתבח שמו מהן. **ויתפאר** כנגד דבור חמשי נאמ׳ [62] יהי מאורות ברקיע השמי׳, ומצינו שעל המאורות נותני׳ לו פאר, מכל זה אתה למד מעניינו, שכן מצינו ועל המאורות שעשית יפארוך סלה. ועוד אנו אומ׳ בשבת בתפילה שמוסיפי׳ מעשה המאורות, כגון טובים מאורות שברא אלהינו וכו׳ עד פאר וכבוד נותני׳ לשמו, לפיכך יתפאר הק׳ מן המאורות. **ויתרומם** כנגד מאמר ששי ובו נאמ׳ [63] ישרצו המים שרץ נפש חיה ועוף יעופף, ובעופות נאמ׳ הרמה שנ׳ [64] כעת במרום תמריא. ואעפ״י שהעוף מרים עצמו, הק׳ מרום מהם, לפיכך נאמ׳ ויתרומם. **ויתגשא** כנגד מאמר שביעי [65] תוציא הארץ נפש חיה למינ׳, מצינו שהק׳ לקח מן חיה ובהמה כגון שור אריה, ונשאם למעלה [66], והק׳ מתנשא על כולם. **ויתהדר** כנגד מאמר שמיני כתי׳ [67] נעשה אדם, ומצינו באדם הראשון שהיה מהודר ביותר, שכך שנינו [68] עקיבו של אדם הראשון היה מכהה

ועיין בשבלי הלקט מהדורת מירסקי עמוד 151 הערה 13 שציין לשני תשובות על קדיש לרב האי גנז״ש ח״ב עמ׳ קיב־ג ועוד ולר׳ אברהם בן הרמב״ם נדפס בראש „מעשה רקח״ שיש בקדיש עשרה לשונות, אבל נראה שהשבה״ל נתכוין לסידורנו. 49 בראשית א, ד.
50 ישעיה ט, א. 51 יחזקאל לח, כג. 52 בראשית א, ו. 53 שם, ט. 54 במדבר ה, יז.
55 עיין לשון שבה״ל שם, ועי׳ הרוקח סי׳ שכ (עמ׳ רט־רי). 56 פסיק״ר פכ״א (קח.), לקח טוב בראשית א (ג, א והערה נג שם). 57 מכות כד, א. 58 בראשית שם, ט.
59 דברים כח, יב. 60 בראשית שם, יא: תדשא הארץ וגו׳. 61 עי׳ ברכות מ, א: כל מין ומין תן לו מעין ברכותיו. 62 בראשית שם, יד. 63 שם שם, כ. 64 איוב לט, יג.
65 בראשית שם, כד. 66 כלומר, שהם דמות חיות שבכסא הכבוד. 67 בראשית שם, כו.
68 ב״ב נח, א: „נסתכלתי בשני עקביו ודומים לשני גלגלי חמה. ויק״ר פ״כ ב; קה״ר ח, א, ב;

גלגל חמה. ואעפ״י שאדם היה מהודר, הק׳ יתהדר מכולם. **ויתעלה** כנגד מאמ׳ תשיעי, ובו כתי׳ [69] הנה נתתי לכם כל עשב וגו׳ וכתי׳ [70] ומוראכם וחתכ׳ יהיה על כל חית הארץ. וכתי׳ [71] ותחסריהו מעט מאלקים. ואעפ״י שעילהו הקב״ה לאדם הראשון, ונתן מוראו על כל מה שברא בעולמו, הק׳ נתעלה על הכל. **ויתהלל** כנגד מאמ׳ עשירי דכתי׳ [72] ויאמר אלקים לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו. ומצינו הילול באשה, דכתי׳ [73] יראת ה׳ תתהלל, והק׳ יתהלל על כולם.

ועוד יש לפרש, מפני מה תקנו **יהא שמיה רבא מברך** ובאות׳ ענייה יש ז׳ תיבות, כנגד ב׳ מקראות ששניהן ז׳ תיבות, וגם שווין באותיות. ואילו הז, ראשון בראשית ברא, והשיני, ראשון לעשרת הדברות [74] וידבר אלקי׳ את כל הדברים האלה לאמור, לומ׳ לך שאם לא קבלו ישראל את התורה לא נתקיים בעולם, שכן מצינו [75] שהתנה הקב״ה עם מעשה בראשית, והיינו דכתיב [76] ארץ יראה ושקטה בתחילה יראה ולבסוף שקטה, וכתי׳ [77] אנכי תכנתי עמודיה סלה, לפיכך עונין ומברכין כל הקהל. יהא שמיה רבא, על שקבלו ישראל התורה ונתקיים העולם. וזהו שנ׳ [78] ברוח הקודש על ידי דוד שבע ביום הללתיך, כנגד ז״פ שאנו אומ׳ קדיש, ויהא שמיה ז״פ בכל יום. ותקנו ביהא שמיה רבא כ״ח אותיות, כנגד כ״ח אותיות שבבראשית ברא ובפסוק וידבר אלקים.

האומר לעלם ולעלמי אינו אלא טועה שמוסיף ו׳ ולעלמי נודע הוא שאין להוסיף ולגרוע ממה שתקנו חכמים [79], שהרי אם תוסיף בכאן ו׳ של ולעלמי נמצאו כ״ט אותיות בענייה זו. אף הבבלי ר׳ שלמה [80] הזהיר על זה ממה שיסד בסליחותו [81], שבח הלול מרותיך אין לשנות, שאין לשנות ולהוסיף ולגרוע ממה שטבעו לנו חכמים הראשונים ע״ה.

ולפי שמצינו עשרת הדברות כלולות בעשרה מאמרות, וכשם שעשרה מאמרות אומ׳ אותו בעזרה בכל יום [82], כך תקנו חכמים לומר עשרת במקדש מעט [83], זכר למקדש. ומה שאין אנו אומ׳ עשרת בכל יום, לפי שאם יאמר י׳ הדברות אז יהיו פוקרים המינים, ויאמ׳ ודאי הדברות שהוא עיקר אומרים אותם [בכל יום] אבל כל התורה כולה טפילה להו, לפיכך התקינו שלא לאומרו [84].

וגם עתה אפרש אותה תושבחתה ונחמתה נמצא באגדה [85] ג׳ פעמים

פסדר״כ לו, ב ; פסק״ר פי״ד סב, א ; תנחומא (בובר) חקת יז ; מד״מ פלא, ל : תפוח עקבו של אדם הראשון היה מכהא גלגל חמה. 69 בראשית שם, כט. 70 שם ט, ב. 71 תהילים ח, ה. 72 בראשית ב, יח. 73 משלי לא, ל. 74 שמות כ, א. 75 שבת כח, א ע״ז ג, א. 76 תהילים עו, ט. 77 שם עה, ד. 78 עי׳ סר״ש הערה 23 ושם ציוין. 79 במחז״ו עמ׳ 55 : כך א״ר חשמונאי שראה באגדה אותיות יהא שמיה רבא כמנין אותיות בראשית ברא והן כ״ח אותיות וצריך לומר לעלם לעלמי עלמיא והאומר ולעלמי מוסיף. ועיין כל בו ואבודרהם. 80 הוא ר׳ שלמה בר׳ יהודה שסידר סדור תפלות, ומרבותיו של רש״י (עי׳ שו״ת רש״ל כט), עי׳ מבוא. 81 ל״מ כעת. 82 עי׳ תמיד לב, ב, ברכות יא, ב : אמר להם הממונה כו׳ וקראו עשרת הדברות. 83 עי׳ מגילה כט, א. 84 ברכות יב, א : אף בגבולין בקשו לקרות כן אלא שביטלום מפני תרעומת המינין. 85 עי׳ מד״מ פי״ד, כח.

בכל יום מנחם הק', כשישראל אומרים הושיענו אלקי ישעינו, וכביכול אינו יכול להושיענו לפני הקץ. וכשישראל נכנסים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ואומ' יהא שמיה רבא מנענע בראשו, לפיכך אנו אומ' אחר יהא שמיה רבא, ונחמת', כביכול לנחם הק'.

ברכו את ה' המבורך. נמצא בברייתא של שמות[86], שיש מלאך אחד ברקיע כשמגיע זמן שירת מלאכים אומר ברכו את ה' המבורך. ד' תיבות הללו כנגד שם המפורש של עשרים ושתים, שיש בו ד' תיבות, ואילו הן, אנקת"ם פ'סת"ם פ"ספ"סי"ם דאנסי"ם. ועוד רמז וטעם בדבר, שהרי הברכה מתחלת בב' ומסיימת בר', שהוא רמז לכ"ב אותיות של שם המפורש, שהמלאך מזכיר בשם המפורש [של כ"ב אותיות], לאחר שגומר ברכתו בקול נעים ברכו את ה' המבורך. ושאר חיות אומ' ברוך הש' המבורך לעולם ועד, ומזכירים שם המפורש של שבעים ושתים [החקוק על מטה האלוקים] המתחיל בל' ומסיים במ'. על כן יסדו גאוני עולם שיאמרו הציבור בלחש יתברך וישתבח ויתפאר [ויתעלה זכרו וכו'], שהם מ"ו תיבות כנגד שם המפורש של ע"ב שהתחיל בו' ומסיים במ'. תוספ'. [יתברך וישתבח ויתעלה ראשי תיבות של ג' אותיות עולים למנין כ"ב. משמו של החסיד][87].

טופס של הברכה הזאת המלאכים אומרים אותה לאחר שגומר המלאך לומר ברכו את ה' המבורך, שהוא מזכיר להם שם המפורש של כ"ב אותיות, לכך ראשי אותיותיה בשבחה עולים כ"ב, יתבר' וישתבח ויתפאר, והם מזכירין שם המפורש של ארבעים ושתים אותיות, ואילו הן אב"ג ית"ץ קר"ע שט"ן נג"ד יכ"ש בט"ר צת"ג יג"ל פז"ק חק"ב טנ"ע שק"ו צי"ת. לכך תמצא מ"ו אותיות בברכה זו, כנגד שם של מ"ב אותיות, וכנגד שם של כ"ב אותיות שהוא ד' תיבות הרי מ"ו בין תיבות ואותיות, [וזהו סדר הברכה, יתברך וישתבח ויתפאר ויתעלה זכרו לעד לנצח שמו של מלך מלכי המלכים הק' שהוא ראשון והוא אחרון ומבלעדיו אין אלקים, סולו לרוכב בערבות ביה שמו ועלזו לפניו ומרומם על כל ברכה ותהלה יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד][87]. לכך נתייסד ברוך שם כבוד מלכותו בסוף ברכה זו, לומר שטעונה על שם המפורש, כמו שנמצא על ברייתא של שמות, ובספר היכלות[88], כל מקום שתמצא שם המפורש תמצא אחריו ברוך שכמל"ו. [ומניין[87] לאומר

בכי"ק נוסף: ואחר כך שאנו אומרים הושיענו האחד בפסוקי דזמרה האחד ואנחנו לא נדע והאחד קבעום. וכן בכי"א. 86 ברוקח סי' שכ (עמ' רי): במדרש מה רבו מעשיך חיה אחת עומדת באמצע הרקיע וישר שמה בכל שחר אומרת ברכו את ה' המבורך וכל גדודי מעלה עונין אחריה ברוך כבוד ה' ממקומו לכך נהגו ישראל לומר ברכו והקהל עונין ברוך ה' המבורך. ועי' גם רוקח סי' שסב (עמ' רג) והובא בעץ חיים ח"א. ומקורו בפרקי היכלות רבתי פל"א ד (בתי מדרשות ח"א עמ' קטז), ציוני בשלח (לב, ב דפוס למברג), עה"ב ח"ג עמ' קז בשם הר"א, ועי' הערה יד שם. על שם ע"ב עי' תורה שלימה מילואים לפרשת בשלח עמ' רפד. 87 הוספתי ע"פ כי"א וק. 88 ל"מ כעת.

ברכו את ה׳ שעונין אחריו ברוך ה׳ המבורך לעולם ועד שנאמר כי שם ה׳ אקרא וגו׳[89]. כשהחזן מאריך בניגונו בברכו אומרים הציבור בלחש בין שיניהם יתברך עד לעולם ועד[90]].

ברוך ה׳ המבורך לעולם ועד, ה׳ תיבות הללו אומ׳ המלאכים לאחר שיגמור המלאך לומר ברכו את ה׳ המבורך, כנגד ה׳ חומשי תורה, שמברכים להק׳ שנתן ה׳ חומשי תורה שבשבילם נבראו שמים וארץ וכל צבאם ומתקיים [לעולם]. תוספת[91].

רש״י[92] לא היה אומר יתברך וישתבח וכו׳. ואסור לספר משיתחיל יוצר עד שיגמור שמונ׳ עשרה[93].

[ל] ברכת יוצר אור

כת׳ [1] בשכבך ובקומיך, שחייב אדם לקרות קרית שמע שחרית וערבית [2]. ואמרו חכמי׳ [3] מברך בשחר שתים לפניה ואחת לאחריה. ואמרי׳ [4], כדי להזכיר מדת לילה ביום, וחושך הוא מדת לילה. וברכה שנייה [5] אהבה רבה [6], ומפני שהיא סמוכה לחבירתה אין מתחיל בה בברוך [7]. ואע״פ שהפסוק הוא [8] יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא רע, משום לישנא מעליא אמרו חכמי׳ לומ׳ את הכל [9]. (מחדש) [10] מחדש

89 ספרי דברים פיס׳ שו על הפסוק שם לב, ג: מנין לעומדים בבהכ״נ ואומר ברכו וכו׳, ועיין מכלתא בא מס׳ דפסחא פט״ז, יומא לז, א ורוקח דיני הקדיש, ספר חסידים סי׳ תתתתיז (מק״נ עמ׳ 394). 90 מחז״ו עמ׳ 9, סדרש״י סי׳ יד, שו״ת הרא״ש כלל ד, יט טור ואבודרהם ועוד.
91 בסידור תפלה כי״פ בגליון: א״ר יהושע בן לוי כל העונה אמן יהא שמיה רבה בכל כוחו קורעין לו גזר דינו ... בכל כוחו ר״ל בכל כוונתו שיכוין בליבו הפירוש והתיבות והאותיות שיש באמן יש״ר. יש בו כ״ח אותיות בלא אמן כנגד כ״ח אותיות שיש בו בפסוק וידבר אלקים את כל הדברים האלה לאמר, וכנגד כ״ח אותיות שיש בפסוק בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ, לומר לך כל העונה אמן יהא שמיה רבה בכל כוחו פי׳ בכל כוונתו בכ״ח אותיותיו כאלו נעשה שותף להקב״ה במעשה בראשית, וכאילו קבל עשרת דברות בהר סיני והמפרש בכל כחו כמשמעו שירים קולו בכל כוחו לא הגיע אל כיוון האמיתי. גם צריך כל אחד לומר אחריו יתברך כו׳ עד בריך הוא לפי שיש בו ו׳ תיבות המתחילות ו׳ פעמים ו׳ עולה מ״ב כנגד השם של ארבעים ושתים אותיות הקרוי שם המפורש כמו שמנו במסכת קדושין. 92 ראה ספר הפרדס (עהר׳ עמ׳ שכד): „והציבור מזכירין אחר הגידול לטעם שאמרנו לא שמעתי יותר״, וכנראה הכוונה שאין הציבור אומר יותר, וכן משמע בב״י א״ח סי׳ נו ד״ה ולענין מ״ש, (והמהדירים בפרדס ל״י לפרש ע״ש). ועי׳ אבודרהם דיני הקדיש וב״י שם. 93 עי׳ סרע״ג ועי׳ בסר״ש וש״נ.

1 דברים ו, ז. 2 משנה ברכות י, ב אם כן למה נאמר בשכבך ובקומיך בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבנ״א עומדים. 3 משנה שם יא, א: מברך בשחר שתים לפניה ואחת לאחריה. [ובב״י נקוד על מברך, ואפשר שרצה להעמידה אח״כ]. 4 שם יא, ב: כדי להזכיר מדת יום בלילה ומדת לילה ביום בשלמא מדת לילה ביום כדאמרינן יוצר אור ובורא חושך.
5 שם: ואידך מה היא אמר רב יהודה אמר שמואל אהבה רבה. 6 ברכות שם כשמואל שם: אהבה רבה, וכתיקון הגאונים [עיין תוס׳ שם ד״ה ורבנן ואוצה״ג] שבשחרית אומרים אהבה רבה, וזה מנהג האשכנזים, וראה להלן. 7 ברכות מו, א פסחים קד, ב. 8 ישעיה מה, ז.
9 ברכות יא, ב: כתיב רע וקרינן הכל לישנא מעליא. וראה בן סירא נא, יב. 10 כנראה

מעשה בראשית [11], הם המאורות שמתחדשין בכל יום, כדכת׳ [12] לעושה אורים גדולים, שעושים בכל יום [13]. ועל שהוא מחדשם בכל יום, אנו אומר׳ מה רבו מעשיך [14] וגו׳. מלאה הארץ, שהיא קינניך [15], מן המעשים שעשית.

אל ברוך גדול דיעה, מה שיסדו באלף בית ביוצר אור. נרא׳ לי, מפני שהאורה הייתה תחילת ברית עולם, כדכת׳ עוטה אור כשלמה [16] וגו׳, ובבריאות עולם גילג(י)ל הקב״ה עשרים ושתים אותיות וברא בהן את העולם [17], כמפורש בספר יצירה [18]. וגם י״ל משום דאמרינ׳ [19] בתהילה לדוד האומרו מובטח לו שהוא בן העולם הבא, משום דאתיא באלף בית, תיקנו נמי ביוצר אלף בית. מאורות נתן סביבות עוזו, כדכת׳ [20] ונהורא עימיה שרי. פינות צבאיו, שרי צבאיו, כמו פינו׳ כל העול׳ [21]. כך שמעתי.

ואני הסופר [22] שמעתי מפי רבנא שמואל בר קלונימוס זצ״ל [23] יוצר משרתים ואשר משרתיו, כמו ואשרי משרתיו, אלא שקיצר, שאין היו״ד עיקר, שכך פירשו, יוצר משרתים, חדשים בכל יום, שנ׳ [24] חדשים לבקרים וגו׳. וכן אמרו חכמי׳ [25], אין כת ראשונה שונה ומשלשת, אלא אחת אומרת קדוש ואחת אומ׳ קדוש [26] וטובעי׳ בנהר דינור, אבל משרתיו הקדומין לו כגון מיכאל וגבריאל [27] וכיוצא בהן, אשריהם שהן עומדים ברום עולם ומשמיעים וכו׳. (כש׳) אור חדש, מצאתי בתשו׳ [28] שלא לאומרו, מפני

כפול. 11 לפנינו בנוסחאות התפילה: מחדש בכל יום מעשה בראשית, וכן הוא חגיגה יב, ב, ואפשר שלשון רבנו מקוצר. 12 תילים קלז, ז. 13 עי׳ אבודרהם ברכות ק״ש (עמ׳ עב ירושלים): מעשה בראשית רוצה לומר על זריחת האור בכל יום. 14 תהלים קד, כד. 15 ברש״י שם: מקנה קנין שלך. ועיין מנחת שי שם אם זו תיבה מליאה. ולרבנו משמע שזו לשון יחיד, ומשמעה על הארץ שהיא קינינה של ה׳. 16 שם, ב. 17 במנהיג דיני תפלה אות כט ובאבודרהם שם כתבו שתיקנו כנגד תורה שבשבילה נברא העולם ונתנה בכ״ב אותיות. 18 ריש ספר יצירה. 19 ברכות ד, ב: כל האומר תהלה לדוד בכל יום כו׳ מובטח לו שהוא בן העוה״ב מ״ט אילימא משום דאתיא באל״ף בי״ת נימא אשרי תמימי דרך דאתיא בתמניא אפין וכו׳, ומפרש רבנו שלא חזרנו מן הטעם הזה אלא משום שרוצה להזכיר פותח את ידיך. 20 דניאל ב, כב. 21 צ״ל: כל העם [וכן בסכי״מ], עיין שופטים כ, ב: ויתיצבו פנות כל העם, וראה ש״א יד, לח: גשו הלום כל פנות העם, וכן באבודרהם: שרי צבאות מלשון כל פנות העם, ובתרגומו שם כל רישי עמא. 22 פירוש זה מובא בסכי״מ וכן בכ״י קופמן מס׳ 399 כ״ז ע״א בשם ר׳ אלעזר בעל הרוקח משמו של רבינו שמואל חסיד ב״ר קלונימוס, ועי׳ כ״י וינא מס׳ 108, ועי׳ מבוא אודות הסופר שלנו. וראה כתבי א. עפשטיין ח״א במאמרו על ר״ש בן קלונימוס עמ׳ רנז. ועיין אבודרהם (עמ׳ עג) שהביא פי׳ זה מבלי לקרא ע״ז שם מפרשו. ועיין ערוגת הבושם ח״ד עמ׳ 84. 23 עיין סכי״מ. 24 איכה ג, כג. 25 עיין חגיגה יד, א: כל יומא ויומא נבראים מלאכי השרת מנהר דינור ואמרי שירה ובטלי. ובב״ר פע״ח, א איכה רבתי פ״ג, כג, מדרש תהילים כה, ב: אין כת למעלה מקלסת ושונה א״ר חלבו בכל יום הקב״ה בורא כת מלאכים חדשים, וראה עוד שמו״ר פט״ו, ו פסיק״ר פל״ג. ועיין פירקי היכלות רבתי (בתי מדרשות ורטהימר ח״א עמ׳ פ״ד) פ״י אות ב. 26 עיין חולין צא, ב: שלש כתות של מלאכי השרת אומרות שירה בכל יום אחת אומרת קדוש ואחת אומרת קדוש קדוש וכו׳, ועי׳ תוס׳ חגיגה שם. 27 ראה בר״ר ואיכ״ר שם: מיכאל וגבריאל הם שרים של מעלה כולם מתחלפים והן אין מתחלפים, ולפי זה אפשר שהפירוש של „ברום עולם״ הוא, שעומדים לעולם. 28 כ״ה בשם רב סעדיה גאון בסדר רע״ג ד, ב ובהוספות ותקונים מרכס

שאין לנו לברך אלא על אור של עולם הזה שאנו נאותין בו. ומה שאנו מברכין בר׳ א׳ יו׳ יוצר המאורות, על אור שליום אנו מברכין [29], **וצריך לומ׳ מעין חתימה סמוך לחתימה** [30], **לפיכך סמוך לעושה אורים גדולים** [31], **היא חתימה** [32].

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

ברוך אתה ה׳ אלקי׳ מ״ה יוצר אור ובורא חושך כדכתי׳ [33] והארץ היתי׳ תוהו ובוהו וחושך על פני תהום, וכתי׳ בתריה [34] ויאמ׳ אלקים יהי אור, וכתיב [35] ויבדל אלקים בין האור ובין החושך, הרי יוצר אור ובורא חושך. ופסוק [36] מלא הוא כך בישעיה [37] יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא רע, ומשום לישנא דמעליא אמרו חכמים לומר את הכל.

המאיר לארץ ולדרים עליה ברחמים אם לא רחמיו וחסדיו כל כך על בריותיו, לא היה מאיר להם עוד משתחשך מרוב עונם, ומכלה אותם [38]. **ובטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית** הם [39] המאורות שנבראו בששת ימי בראשית, שמתחדשין בכל יום כדכתי׳ לעושה אורים גדולים כל״ח, על שם [שהוא] מחדש(י)ם בכל יום, אנו אומרים **מה רבו מעשיך ה׳ כולם בחכמה עשית** כדכתיב [40] בראשית ברא אלקים, ומתרגמי׳ [41] בירושלמי בחוכמתא ברא אלקים. **מלאה הארץ קנייניך** כלומר, מלאה הארץ שהיה קנייניך מן (השמים) [המעשים] שעשית.

המלך המרומם לבדו מאז קודם שנברא העולם. [**המשובח והמפואר והמתנשא מימות עולם** שהרי עד שלא נברא העולם] לא הייתה ברייה משבחת, משנברא העולם נשתבח ונתנשא בפי כל בריותיו. **אלקי עולם** לפי שאתה אלקי עולם, וברוח פיך נברא העולם בלא עמל ויגיעה, לכן, **רחם עלינו** ברחמיך הרבים, שאתה **אדון עוזינו צור משגבינו** וכו׳.

א־ל ברוך גדול מה שנתייסד באלפא ביתא ביוצר אור, נ״ל מפני

לסדרע״ג עמ׳ 4, (ועיין סדר רס״ג עמ׳ לז והערות שם) (וראה סדרע״ג השלם צו, ב) ובשם תשובת ר׳ שרירא גאון בשם רס״ג בשבה״ל סי׳ יג וכ״ה בגנזי קדם ח״א עמ׳ 5-6 אוצה״ג ברכות הה״ת (עמ׳ 32-33), המנהיג דיני תפלה אות לא ובהגהות מיימוניות סדר התפילות אות ד: אור חדש על ציון תכין כתב רש״י שאין לאומרו, כן נמצא בתשובת הגאונים שהרי אין אנו מברכין על אור העתיד להיות אלא על אותו שאנו נהנים, וכ״ה בסור סי׳ נט, בשם רש״י, וראה הרוקח סי׳ שיט (עמ׳ רז) ומנהג אבותינו לומר אור חדש על ציון תאיר ויש בנ״א שאין אומרים, וכן בתשובת הגאון יש שלא לאומרו לפי שאין מברכין על האור העתיד. ובשאלות ותשובות הרא״ש כלל ד׳ סי׳ כ: צרפתים אינם אומרים ואור חדש על ציון תאיר כי אין זה לא מעין חתימה ולא מעין פתיחה, ועיין אשכול ח״א (אלבק) עמוד צו: ואין חותמין באורו של משיח כי אנחנו על המאורות אנו חותמים. וראה ערוגת הבושם ח״ד עמ׳ 92-93, וכ״ה בקיצור בכי״א וק׳ וחסר בסכי״מ. 29 עיין תוס׳ פסחים נג, ב ד״ה אין מברכים: שמברכים על אור השמש בכל יום היינו משום שמתחדש בכל יום. 30 פסחים קד, ב. 31 עי׳ סכי״ם. 32 ראה מחז״ו עמ׳ 65 ובהערה שם שלא הביא הנוסח של אור חדש, ומיד לאחר לעושה אורים מביא החתימה, ונראה שגם נוסחתו כרע״ג. 33 בראשית א, ב. 34 שם, ד. 35 שם, ה. 36 עי׳ סידור ר״ש. 37 מה, ז. 38 עי׳ אבודרהם שכתב ב׳ פירושים בזה. 39 סידור ר״ש. 40 בראשית א, א. 41 כן בתרגום ירושלמי לפנינו.

שהאורה הייתה תחילת ברייתו של עולם, כדכתיב עוטה אור כשלמה, ובבריאת עולם גילגל הק' כ"ב אותיות וברא בהם את העולם כדמפורש בספר יצירה. וגם יש לומר משום דאמרינן בתהלה לדוד האומר בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא, משום דאתיא באל"ף בי"ת, תקנו נמי ביוצר באל"ף בי"ת [42].

הכין ופעל זוהרי חמה נ"ל לכך אינו מזכיר זוהרי לבנה כמו זוהרי חמה, מפני שלא עמדה בזהרוריתה כמו החמה, על שם שקטרגה, כדאיתא בבראשית רבה [43].

טוב יצר כבוד לשמו שנ' [44] כל הנקרא בשמי לכבודי בראתיו אף יצרתיו. **מאורת נתן סביבות עוזו** והלא מאורות ברקיע הם, שנ' [45] ויתן אותם אלקים ברקיע השמים, אלא הם מאורות הגדולים שנבראו ביום הראשון, והיו מסתכלין בהם מסוף העולם עד סופו, דצפה הק' דורות הרשעים העתידים לבא וגנזו תחת כסא כבודו עד ימות המשיח, וצדיקים משתמשין בו [46], כעניין שנ' [47] והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע. כך הגיד [48] לי מפי ה"ר אליעזר בן הר"ר יב"ק [49] זצ"ל.

פינות צבאיו שרי צבאיו [50]. **על מאורי אור שעשית יפארוך סלה** שמצינו פאר להק' כמפורש בפירוש של קדיש [51].

יוצר משרתים ואשר משרתיו המדלג ואשר, כמחריב את העולם, שהרי שם המפורש יוצא מד' תיבות הללו בגימט'. ל"א יוצר משרתים ואשר משרתיו, ר"ת היא סוף של תיבה של שם המפורש של שבעים ושתים החקוק על המטה. ע"א יוצר משרתים, הק' יוצר המלאכי' שהם משרתי' לפניו. ואשר משרתיו כמו ואשרי, ואחר שהזכיר המלאכים סיפר שבחו. כך [52] פי' הר"ר אלעזר בן רבי יב"ק משמו של רב"י חסיד ב"ר קלונימוס. נאמ' יוצר משרתים ואשר משרתיו כך פירושו, יוצר [משרתים] חדשים בכל יום, שנ' חדשים לבקרים רבה אמונתיך, וכן אמ' חכמים אין כת ראשונ' שונה ומשלשת, אלא אחת אומ' קדוש ואחת אומ' קדוש קדוש, וטוב[ע]ין בנהר דינור, אבל משרתיו הקדומים כגון מיכאל וגבריאל וחביריו ואשריהם שעומדים ברום עולם ומשמיעי' בקול.

כולם אהובים כולם ברורים כולם גיבורים ר"ת אב"ג, וכאן רמזו לשם המפורש של ארבעי' ושתים שמתחיל אב"ג ית"ץ, לומר שהמלאכים משתמשין בו. ולא רצו חכמים לרמוז כולו בר"ת, משום [53] כבוד ה' הסתר דבר, ומשום [54] סוד ה' ליריאיו, שלא ישתמש בהן אדם שאינו ראוי לו לכך [55].

וכולם עושים באימה ר"ת ע"ב, כאן רמזו שם המפורש של ע"ב, שאף המלאכים משתמשים בו. **בקדושה ובטהרה בשירה ובזמרה** עשרה מיני

42 עי' סר"ש. 43 בר"ר פ"ו, ב חולין ס, ב. 44 ישעי' מג, ז. 45 בראשית א, יז. ועי' בברכת ברוך שאמר שהובא כל קטע זה, ועי' הרוקח סי' שכ (עמ' רז). 46 חגיגה יב, א וש"נ.
47 דניאל יב, ג. 48 בכי"ק: הוגד. 49 עי' מבוא. 50 עי' סר"ש, וראה בסמוך.
51 עי' למעלה סי' כז והערה 21. 52 סר"ש וע"ש בהערות. 53 משלי כה, ב. 54 תהלים

לשון שבח כנגד י׳ מאמרות. **בשפה ברורה** בלשון הקודש, כמו ויהי כל הארץ שפה אחת [56], ואמ׳ רבותי׳ [57] שהיו מדברים בלשון הקודש. **כאחד**, כלומר בשוה, כמו אל מקום אחד [58].

נראה לי מה שתקנו יוצר באלפא ביתא, לפי שבתחילת יציר׳ בראשית נברא בכ״ב אותיות, כמו שאמ׳ בספר יצירה [59], נבראת האורה כמ׳ שפי׳ רש״י בתחילת ביאורי חומש. וכן משמע בבראשית רבא [60], ובפירקי דר׳ אלעזר [61] מן המקרא שכתוב [62] פתח דבריך יאיר וגו׳, וכתי׳ [63] עוטה אור כשלמה והדר נוטה שמים כיריעה. ועוד לפי שהתורה נקראת אור שנ׳ [64] כי נר מצוה ותורה אור. ובבראשית רבא [65] ה׳ פעמים נאמר בפרשת בראשית אור, כנגד ה׳ חומשי תורה, חרי האור והתורה שווים.

מאורות נתן סביבות עוזו דכתיב עמיה שרי נהורא [66]. ואע״פ שכתב [67] וישת חושך סביבותו סוכות, וכתיב [68] וערפל חתלתו, זהו מחוץ לפרגוד חושך חשכת למים עבי שחקים [69] ובתוכן אור, משל לסוכה שדפנותיה מצילות ומחשכות ובתוכה נר ואורה.

פינות צבאיו שרי צבאיו, כמו פינות העם [70], וכן פינ(ו)ת שבטיה [71]. **יוצר משרתים** ואשר אותן משרתים שבורא בכל יום, בשעת שאומ׳ קדוש, עומדים **ברומו של עולם** בשמי שמים העליונים. **ומשמיעים ביראה. אלקים חיים ומלך עולם** פי׳, גוזר גזירותיו לב״א לעולם.

קדוש קדוש קדוש ה׳ צבאות נדרש באגדה [72] חביבין ישראל יותר ממלאכים, שהמלאכים אינם רשאים להזכיר את השם אלא לאחר ג׳ תיבות של ק׳ק׳ק׳ ה׳ צבאות [73] וישראל מזכירים את השם לאחר שתי תיבות, שנ׳ [74] שמע ישראל ה׳ אלקי׳ ה׳ אחד. ה׳ צבאות הם המלאכים. **מלא כל הארץ כבודו** אעפ״י ששכינתו בשמים, מלא כל הארץ כבודו. [יש [75] מחכמי ישראל שאומרים שהיחיד רשאי לומר בקדושה זו, לפי שהיא סיפור דברים בעלמא, שמספר היאך המלאכים מקדישים שמו של הקב״ה. אבל אסור לספר בנתיים מרוב שמות שיוצאין ממנו. ויש שאין אומרים קדוש ק״ק ביחיד בלא מניין אבל ברוך כבוד ה׳ ממקומו אומר, משום ההיא

כה, יד. 55 עיין קדושין עא, א. 56 בראשית יא, א. 57 ירו׳ מגילה פ״א הי״א (עא, ב) ורש״י עה״ת שם. 58 קהלת ו, ו. 59 פ״ב מ״ב וג. 60 ריש פ״ג. 61 פרק ג׳. 62 תהלים קיט, קל. 63 שם קד, ב. [בסידור אשכנזי (כי״ר מס׳ 324) בגליון: מה שאנו עומדים על אצבעותינו כשאנו אומרים קק״ק מפני שיש [דמות] יעקב אבינו על כסא כבוד וכיון שישראל עומדים על אצבע רגליהם הקב״ה לוקחו ונושקו. ולכך אנו כורעים במגן אברהם לפי שנאמר [בראשית כד, כח] ואשתחוה לה׳ אלקי אברהם]. 64 משלי ו, כג. 65 פ״ג, ה: ה׳ פעמים כת׳ אור כנגד ספרי תורתו, ובח״ג: כנגד ה׳ חומשי תורה. 66 סר״ש. 67 ש״ב כב, יב. 68 איוב לח, ט. 69 ש״ב שם. 70 סר״ש ויש לתקן ע״פ. 71 ישעיה יט, יג. 72 חולין צא ב: ישראל מזכירין את השם אחר שתי תיבות שנא׳ שמע ישראל ה׳ וגו׳, ומלאכי השרת אין מזכירין את השם אלא לאחר ג׳ תיבות כדכתיב קדוש כו׳. ועי׳ ספרי והאזינו פס׳ שו, מדת״ג שם, דברים (ליברמן) פ׳ ואתחנן עמ׳ 69, מדרש ל״ב (ענ׳) פט״ו עמ׳ 291. 73 ישעיה ו, ג. 74 דברים ו, א. 75 קטע זה הוספתי ע״פ כי״א ובשינויים

דאמרינן בפרק גיד הנשה[76] דאופנים הוא דקאמרי ליה. ויש שאומ׳ אפילו ק״ק, ולולי שיש להחמיר בכל דברים שבקדושה, היו נראים לי דבריהם, חדא דכל קדושה זו (קדוש זה) שאומ׳ בישיבה אינו אלא סיפור דברים בעלמא שאנו מספרים שמשרתי יוצרינו מקדשין, ואין אנו אומרים על עצמינו עכשיו שאנו מקדישין כדרך שאנו אומ׳ בתפילת נקדש את שמך בעולם. ועוד דאמרינן במסכת סופרים[77] קדושה שבישיבה בז׳ בני אדם נהגו שהיחיד המברך אומ׳ עונים ואומרים ביראה קדוש וברוך ולקל ברוך נעימות יתנו. אבל בתשובת הרב פלטוי גאון כתוב ויחיד מדלג מנעימה לנעימה, כלומר, מבשפה ברורה ובנעימה לאל ברוך נעימות יתנו למלך וכו׳][78].

והאופנים וחיות הקודש ברעש גדול כעניין שנ׳[79] ביחזקאל ואשמע אחרי קול רעש גדול, וסמיך ליה ברוך כבוד ה׳ ממקומו. **מתנשאי׳ לעומת שרפים** כמ׳ שאמ׳ הנביא[80] והאופני׳ ינשאו לעומתם כי רוח חיה באופנים.

לאל ברוך נעימות יתנו מוסב לעיל מיניה בשפה ברורה ובנעימ׳, ועל שם דלעיל מיניה יסדו ברוך כבוד ה׳ ממקומו, ויסדו בסמוך לא־ל ברוך. **כאמ׳ לעושה אורים גדולים**, הם חמה ולבנה. [מצאתי כתוב בתשובת הגאונים משמו של רב סעדיה גאון מפני שאין לנו לברך אלא על אור של עולם שאנו ניאותין בו, ומה שאנו מברכין וצריך לומר מעין חתימה סמוך לחתימה, לפיכך סמכו לעושה אורים גדולים היא החתימה. יש הרבה בני אדם שאינם רוצים לאומרו אור חדש על ציון תאיר, אלא סמוך לעושה אורים גדולים כל״ח חותמין בא״י יוצר המאורות. אומרים שאין מברכין עכשיו על אור העתיד להיות בציון, ושגגה היא בידם, שאותם רוב הברכות חתומות בגאולה הכל לעתיד, וכן צור ישר׳ קומה לעזרת ישר׳ ומסיים גאל ישראל בין ממצרים בין לעתיד, וכן מוכיח בערב דאמרינן כי פדה ה׳ את יעקב וגאלו דהיינו לעתיד, וחותם בגאל ישראל דומיא דאור חדש, וכן

קטנים בכי״ק. 76 חולין צב, א. 77 פ״י ה״ו (היגר עמ׳ 215), וע״ש פט״ז ט (היג׳ עמ׳ 295). 78 תשובות ר׳ פלטוי ל״מ, ועי׳ על הענין סורע״ג ו, ע״ב השלם צז, א, סדרס״ג עמ׳ יג והערה שם 21, ה״ג ד״ב עמ׳ 224, תש״ר ח״ב עמ׳ 23, האשכול ח״א עמ׳ 33, מחז״ר עמ׳ 25, המנהיג דיני תפלה אות כז, הפרדס (עהר׳ עמ׳ שכז) וש״נ, שו״ת הרמב״ם סי׳ פא (פרימן עמ׳ 79), תוס׳ מגילה כג, ב ד״ה ואין, ובאריכות בשה״ל סי׳ יג, אר״ח הלכות ברכו, אבודרהם (עמ׳ עג) בשם חכמי צרפת, הרוקח סי׳ שכד (עמ׳ רכא) בגליון כ״י רומי מס׳ 324 נוסף: יחיד המתפלל בלא מנין אומר כך אומרי׳ ביראה קדוש קדוש והאופנים אומרי׳ ברוך, כך ראיתי משמו של רבינו משה מייברא. ובשם הר״ר נתן דמישריאק ראיתי כתוב כי לפעמים ששליח ציבור אומר קדוש זו ויש יחידים שאין מתפללין עמו אלא אומר או פסוקים או דברים אחרים, או התפללו כבר, אין להם לומר קדושה זו עם הקהל כלל, שאין זה אלא סיפור דברים, א״כ הרוצה לאומרם יצטרך להתחיל כל ענין מלמעלה שאין ראוי לאומרם מיושב אם אומרה לבדה כמו שעושין בתפילת י״ח, ולפיכך טוב לו שלא יענה כלל. ועוד נראה לו כי יחיד המתפלל לבדו בבית הכנסת ויש שם עשרה אע״פ שאין שליח צבור אומר קדושה זו שמגיע בענין אחר, והיחיד הזה מגיע לזו הקדושה יכול לאומרה בשלימות כמו אם היה אומרה עם החזן כיון שיש שם מנין. ועוד שהוא התחיל הענין והולך ומסדר עכ״ל הר״ר נתן מאישריאק נ״ע]. 79 ג, יב. 80 יחזקאל א, כ.

המעריב ערבים וקל חי וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד, וכן בי״ח ברכות ומביא גואל מלך עוזר ומושיע, וכן ממית ומחיה ומצמיח ישועה, וכן כתוב בסדר ר׳ עמרם אומר עד במהרה לאורו בא״י יוצר המאורות] [81].

[לא] ברכת אהבה רבה

מפני שאומ׳ בקרית שמע ואהבת את יי׳ אלה״יך [1], וגם לאהבה את יי׳ אלה״יכם [2], תיקנו ברכה [זו] של אהבה רבה [3] לפניה שחרי׳ וערבית, כלומ׳, כמו שאנו אהבים הקב״ה כך אוהב אותנו [4]. אהבה רבה, כדכת׳ [5] מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה, מכלל שאהבה רבה היא. וכת׳ [6] אהבתי אתכם אמר יי׳. וכת׳ [7] מאהבת יי׳ אתכם ומשמרו.

ומפני שפרשיות של שמע ללמוד וללמד ולעשות, כך נפרש לקמן [8] תיקנום בברכה זו כן תחונינו ותלמדינו וכו׳, ותן בליבנ׳ להבין ולשמוע [9] ללמוד וללמד וכו׳. הבוחר בעמו ישראל באהבה [10], כדכת׳ [11] לא מרובכם מכל העמי׳ חשק יי׳ וגו׳, כי מאהבת יי׳ אתכם משמרו את השבועה. וזהו הבוחר בעמו ישראל באהבה.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

אהבה רבה אהבתנו. יש[12] אומרים[13] שמעון כיפה יסדה, ויש בה מאה תיבות כנגד מאה ברכות, ויסד בה ארבע לשוני לימוד, ואלו הן ותלמדינו, ללמוד, וללמד, ותלמוד כנגד ארבע למדין שבאלפא ביתא במילוי, ואילו הן אל״ף גימ״ל דלי״ת למ״ד. ויש שוטים שמוסיפין ותלמדינו אב, ומדלגין כן תחננו, כדי להשלים בו מאה תיבות, וטעות הוא בידם. כך שמעתי מרבי יודא ב״ר יעקב זצ״ל [14] ושוב מצאתי סמך בסודות של הר״ר אלעזר ב״ר יב״ק.

81 ע״פ כי״א וק. וראה תשובה זו בסדרע״ג השלם צו, ב ועיין ציונים בסר״ש הערה 28. 1 דברים ו, ה. 2 שם יא, יג. 3 ברכות יא, ב: שמואל סובר אהבה רבה, ורבנו לא נכנס כאן רק לסדר התפילה למה אומרים ענין אהבה, ונחלקו בגמרא ובגאונים על הנוסחה, ורבנו הכריע לומר בשחרית — אהבה רבה ובערבית אהבת עולם — ראה להלן על תפילת ערבית, וזה מנהג אשכנז עיין תוס׳ שם ד״ה ורבנן, וראה גאונים באוצה״ג ברכות סי׳ נב, נג, וסרס״ג עמ׳ יג ובהערות שם. 4 ל״מ כעת טעם זה. וראה אבודרהם ברכות קריאת שמע (עמ׳ עו) בשם בעל המנהגות. 5 שה״ש ח, ז. 6 מלאכי א, ב. 7 דברים ז, ח. 8 ראה סימן הבא על קריאת שמע, ובכי״מ: ומפני שבפרשת שמע ולמדתם את בניכם לדבר בם תקנו ברכה זו ללמוד ללמד לשמור ולעשות. וע״ש כל הקטע. 9 כן הנוסח בסדרע״ג (עמ׳ 196) ותוקן שם [ולהשכיל], אבל נראה שזו לא היתה לפני הגאונים, וישנה באבודרהם. ועיין מחז״ו עמ׳ 65. 10 כגי׳ רע״ב. 11 דברים ז, ז״ח, וכן באבודרהם. 12 בכ״י בריט׳ מ. עמ׳ 534: הביא בפירוש לאהבה רבה: הצרפתים מוסיפים בו תחוננו ותלמדנו גם בזה אין רוח חכמים נוחה מהם שהרי (נפלה) [נפלא] מעיניהם וטחו עיניהם מראות מה שכתב החסיד שברכת אהבה רבה יש בה ד׳ מיני לימוד ואלו הן ותלמדם א׳ ללמוד ב׳ וללמד ג׳ [ותלמוד ד׳] וכנגדן ד׳ למדין באלפא ביתא, ועיין בסמוך. 13 מובא גם בסידור טהינגן, ועי׳ ערוה״ב ח״ד עמ׳ 93 הערה 37 מה שציין בזה. ועיין מחזור ישן (דפוס זולצבאך): מצאתי ר׳ שמעון כ(ד)יפ׳ יסדו ק׳ תיבות כנגד ק׳ ברכות, ור׳ אברהם אמר בשם החסיד הקדוש רבינו שמואל הנביא שיש בברכה זו ק״ב תיבות נגד ב׳ תורת כו׳, וע״ש שהביא ג״כ ד׳ לשונות לימוד. 14 עי׳

אהבה רבה אהבתנו, מפני שאמ' בקרית שמע ואהבת את ה' אלקיך, וגם לאהבה את ה' אלקיכם, תקנו ברכה זו של אהבה שחרית וערבית, כלומר, כמו שאנו אוהבים להק' כך אוהב אותנו, אהבה, כדכתי' מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה. (אבל) [מכלל] שאהבה רבה היא, וכתיב אהבתי אתכם אמר ה', וכתי' ומאהבת ה' ומשמרו את השבועה. ומפני שבפרשת שמע ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם, תקנו ברכה זו **ללמוד וללמד לשמור ולעשות**[15].

כי בשם קדשך הגדול והנורא בטחנו לא גר' והגבור, זולתי בשמנה עשרה[16]. **ותוליכנו קוממיות** כדכתי'[17] ואולך אתכם קוממיות. **ולארצנו** לא גרסינן, משום דהוה יתור תיבה חדא ממאה תיבות, מפי רבי יודא זצ"ל[18].

ובנו בחרת מכל עם ולשון כדכתי' לא מרובכם מכל העמים חשק ה' בכם ויבחר בכם, לכך יסדו חתימתה הבוחר בעמו ישראל באהבה[19]. **באהבה** בגי' באחד.

והביאנו לשלום מארבע וכו' עיקר, שכן כתוב[20] ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ כי כארבע רוחות שמים פירשתי אתכם[21]. ויש שאמ'[22] והבא עלינו ברכה ושלום מארבע כנפות הארץ. ותימא, וכי הברכה והשלום מארבע כנפות הארץ.

[לב] קריאת שמע

קרית שמע. ותיקנו לומ' כאן א-ל מלך נאמן[1]**, א'מ'ץ' בגמטריא א'ד'נ'י' י'ה'ו'ה'**[2]**, וזהו שאמרו חכמי**[3] **גדול העונה אמן יותר מן המברך. במקו' אמן שהוא נוטרייקון של אמן**[4]**. כדי להשלים עם קריית שמע אותיות מניין שש מאות ושלוש עשרה**[5]**, שיהיו כנגד כל המצות**[6]**, וכנגד אותיות של עשרת הדברות שהן תרי"ג**[7]**. ותיקנו להקדים שמע לוהיה אם שמוע,**

מבוא. 15 סר"ש. 16 וכן מנהג האשכנזים. 17 ויקרא כו, יג. 18 אודותיו עיין מבוא. 19 עיין סר"ש. 20 ישעיה יא, יב. 21 זכריה ב, י. 22 עי' מחז"ו עמ' 65 ואבודרהם.

1 ראה גאונים בשבה"ל סי' טו (גאוניקה ח"א עמ' 180) : רמ"ה תיבות יש בק"ש והוסיפו עליהם קל מלך נאמן שהן ג' תיבות כדי שיעלו למנין רמ"ח כנגד רמ"ח אברים שבאדם. וראה שם בשבה"ל בשם טעמי ר' יהודה החסיד : מצאתי בק"ש יש רמ"ח תיבות עם א' מלך נאמן כנגד רמ"ח איברים שבאדם. (והובא בהאגור מהדורא שלי סי' קז), ובמחז"ו ע' 65, הרוקח סי' שכ (עמ' ריא) המנהיג דיני תפלה סי' לג. טור סי' סא וב"י שם בשם הזוהר. כל בו סי' ט וארו"ח, אבודרהם (עמ' עז), מגן אבות למאירי הענין הראשון וע"ש (עמ' יח) שכן היה מנהג הרב ר' יהודה בר' יקר רבו של הרמב"ן. ועי' פי' התפילות והברכות לר"י בר יקר (הוצאת ר"ש קרוזר עמ' ל). 2 עה"ב ח"א עמ' 235, וע"ש על אמ"נ. ועי' ספ"ח סי' יח (עמ' עט מהדורת מרגליות) וש"נ. 3 ברכות נג, ב. 4 כונתו שא' מלך נאמן הוא נוטריקון של אמן, ע"פ שבת קיט, ב : מאי אמן א' מלך נאמן. 5 ראה תנחומא קדושים אות ו : אמר ר' מנא לא תהא ק"ש קלה בעיניך מפני שיש בה רמ"ח תיבות כנגד אברים שבאדם. והובא בשה"ל אבודרהם וטור שם, וראה גאונים שם, האשכול עמ' 13. 6 מכות כג, ב. 7 עי' עה"ב ח"א עמ' 235.

והיה אם שמוע לויאמר [8], שפרשת שמע ישראל [יש] [9] בה קבלת שמים, שמע ישראל [10]. וללמוד, ודברת בם. וללמד, ושננתם לבניך. ולעשות, וקשרתם וכתבתם [11]. ובפרשת והיה אם שמוע אין בה אלא עול, תשמעו אל מצותי. וללמד, ולמדתם אותם את בניכם. ולעשות, וקשרתם וכתבתם [12]. והיה לויאמר שאין בה אלא עשייה בלבד מצות ציצית [13]. והקורא צריך לכוין לבו לקריה [14], כדכת' [15] והיו הדברים האלה על לבבך. וצריך ליתן רווח בין הדבוקים [16] כגון על לבביך, בכל לבבכם, ועל לבבכם [17], וחרה אף [18], ואבדתם מהרה [19], וצריך להשמיע לאוזניו [20], כדכת' שמע ישראל [21]. וצריך להאריך באחד ולא יחטוף בחי"ת [22].

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

[הקורא [23] קרית שמע צריך שיכוון לבו לשמים, ומאריך באלף ובחית ובדלת שיכוין להמליכו בשמים ובארץ ובארבע רוחות העולם ודיו [24]. לא יחטוף בחית ולא בדלת, ויתן ריוח בין הדבקים שלא יחטוף לקרות אות אחת במקום שתים, או שתים במקום אחת, כגון בכל לבבך, על לבבך, בכל לבבכם, עשב בשדך, ואבדתם מהרה, על לבבכם, הכנף פתיל [25], אתכם מארץ, שמתוך חטיפתו לא יקרא אלא אחת כגון עלבבך וכיוצא בהם. ועוד צריך ליתן ריוח מן אותיות הללו ושננתם את, וקשרתם אותם, ולמדתם אותם, וראיתם אותו, וזכרתם את, ועשיתם את, שאם לא יעשה כן מתוך חטיפתו נמצא מחרף ומגדף, כגון ושמתם את וכיוצא בהם. ומשמיע לאזנו מה שמוציא מפיו [26]. וצריך להתיז הזיין של תזכרו [27], לא יכרוך אחד ואהבת אלא מפסיק ביניהם, מפני שבשעה שבירך יעקב את בניו לפני מותו רצה לגלות להם קץ ונסתלק ממנו שכינה, ואמר יעקב לבניו שמא יש בכם פסול, ופתחו כולם ואמרו ביחד שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד, והוא ענה אחריהם ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ועדיין בכמה מקומות אומרים קרית שמע בקול רם וברוך שם כבוד מלכותו בלחש [28]. לפיכך

8 משנה ברכות יג, א. 9 כך יש לתקן. 10 ברכות שם: שמע כו' כדי שיקבל עליו עול שמים. 11 ברכות שם יד, ב: אטו שמע ללמוד אית ביה (וברש"י: ודברת בם) ללמד ולעשות לית ביה, והא כתיב ושננתם וקשרתם וכתבתם. 12 שם: והיה אם שמוע ללמד הוא דאית ביה ולעשות לית ביה. והא כתיב וקשרתם וכתבתם. 13 שם: ויאמר אין בו אלא לעשות בלבד. 14 ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד: ואפילו תימר קריאת שמע צריכה כוונה וכו'. ובברכות יג, א: על לבבך כו' צריכה כוונה. 15 דברים ו, ו. 16 ברכות טו, ב: ולמדתם שיהא למודך תם שיתן ריוח בין הדבקים עני רבא בתריה על לבבך על לבבכם. 17 כגי' כי"מ ראה דק"ס אות י' שכ"ה נוסחת בה"ג ושאלתות. 18 מאירי ושבה"ל סי' טו בשם הגאונים. ובהגמי"י ק"ש פ"ב ה"ט ורא"ש ברכות פ"ב סי' יב טור סי' סא וס' המחכים ובכל בו וארי"ח בשם הירושלמי ולפנינו אינו. 19 ירוש' ברכות פ"ב ה"ד. 20 משנה ברכות טו, א. 21 שם בגמרא: משום דכתיב שמע השמע לאזניך וכו'. 22 שם יג, ב: כל המאריך באחד כו' ובלבד שלא יחטוף בחי"ת. 23 בכי"א וק' נוספו כאן הרבה קטעים מהל' ק"ש, ליקוטים מסידור רע"ג וספרי דבי רש"י מחז"ו וסידור רש"י העתקתים בחלקם מחמת התוספות והשינויים. 24 ברכות יג, ב. 25 שם טו, ב. 26 שם טו, א. 27 ירוש' ברכות פ"ב ה"ד. 28 פסחים נו, ב. ועל דין זה שצריך לקרות ק"ש בקול ראה כ"מ פ"א הלכה ד' שנסתפק אם

מפסיק בין ה' אלוקינו ה' אחד לואהבת. ועוד, מפני שיש בקרית שמע רמ"ח תיבות כנגד רמ"ח איברים שבאדם[29], ואילו התיבות מן המנין, וכן א'מ'ן' א"ל מלך נאמן שהוא על אותיות אמן גם מן המנין, ועל כן אין צריך לומר אמן, והאומר בכוונה קרית שמע פותחין לו שערי גן עדן, מפני שהוא הוראה מעולם.

בפרק קמא דברכות השחר מברך כו'. רמ"ח תיבות יש בק"ש חסר ג' כנגד איברים שבאדם, אוסיפו עליהם א"ל מלך נאמן עד דהוויין רמ"ח. וצריך לאגבוהי קליה כי היכיה דלישמעוה אודניה, דכתיב שמע ישראל השמע לאזניך מה שאתה מוציא מפיך[30].

בסדר רב עמרם[31] ומברך שתים לפניה[32], וקורין שמע כתיקונה, בכוונה, בהשמעת אזנים, ובדיקדוק אותיות, וקורין כל אדם כדרכו, דתנן[33] בית שמאי אומ' בערב כל אדם יטו ויקרו, ובבקר יעמדו שנאמר בשכבך ובקומך. ובית הילל אומ' כל אדם קורא כדרכו. וקא מפרש בברייתא[34] עומדים ומטים יושבים ועוסקים לא עומדים דווקא לא עוסקים דווקא אלא היכי דאיתרמי ליה לאיניש, ואי אזיל באורחא אורחיה למיקם למיקרייה כי קאים, אבל לא כי מסגייה, דקיימלן על לבבך בעמידה, אי גני מידי כגון איניש דאניס לא מגני אפרקיד. אלא כגון דמסתמיך על שטר ימיניה או לשטר שמאליה שרי ליה למיקרי ק"ש, אבל אפרקד אע"ג דמצלי אסיר. וודאי כי אורחי' דכולי עלמא כוליה כנישתא[35] דמכנשין ויתבין ופתחו בפסוקי דזמרה כי יתבי, ופתחו ביוצר אור וחתמי ביוצר המאורות, ובהבוחר בעמו ישראל באהבה. כי יתבי אינון הכא נמי מיבעי למקרייה ק"ש כי יתיב, דמיחזי הכי דלחמרי אנפשייהו למימרא דמקבלינן מלכות שמים בעמידה,

הקפידא שיקראו בלחש נאמר רק על בשכמל"ו, או על כל קריאת הפרשיות, ודין זה כבר נידון בראשונים עי' תשובת הרשב"א ח"א סי' תנב שכתב שיש בזה חילוקי מקומות דיש נוהגים לקרא בקול רם, ויש שקורין בלחש, ובמסקנא העלה דראוי לאמרו כלו בלחש כדי שלא יבטח אחד על השמיעה ע"ש, והובא בב"י סי' סא. ובשו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תעד הביא תשובה לרה"ג: מעליא איהו בלחש דלא יתאביד מבר נש חדא תיבה וכו' ועל דא בלחש כל חד יקרא ולא יגרע כלום וכו'. ושם בסי' תמו כתב הרדב"ז בשם רבנו יונה לקיים את המנהג לאומרו בלחש שמא יתבלבל בקריאה וידלג מקצת תיבה ויתחיל עם הש"צ. ונראה שצריך לתקן "רב האי גאון" במקום "ר' יונה", כפי שכתוב בסי' תעד, וכן בשו"ת מהר"ם אלשקר סימן י' בשם רב האי ורשב"א, ואדרבא שיטת ריו"נ בברכות פ"ב דמז מג סד"ה הלכה דנוהגים לאומרו בקול רם, וב"אוהל מועד" לתלמיד הרמב"ן דרך א' נ"ד כתב שפסוק ראשון אומרו בקול רם ושאר הפסוקים בלחש או בקול רם חוץ מבשכמל"ו שאומרו בלחש. וב"שבלי הלקט" סי' טו הביא מתנחומא [לפנינו דב"ר שם] ולמה אין אומרים אותו בפרהסיא, פי' למה לא כתב אותו בתורה שיאמרו אותו בקול כמו שאומרים קריאת שמע ע"כ, מיהו אפשר שכונתו לפסוק ראשון בלבד. וברש"י פסחים נו, א ד"ה ולא וד"ה מפני בלשון ב' משמע שכל הקריאה בקול רם. וראה סדר אליהו רבה (פכ"ח) פכ"ו: הקורא ק"ש ומשמיע קולו לאוזניו ה"ז משובח. וע' שו"ע או"ח סי' סא ומג"א שם, ובאשכול (אלבק ח"א עמ' טו): ואני הכותב שמעתי בשם ר"י אבן פלת שהיו נוהגים באלאסנה שהיו אומרים שמע יחד בקול ובנועם גדול ובמתינות, וראה "עינים למשפט" ברכות טו, א אות ד בד"ה והנה בטוש"ע מה שכ' בשם סדרע"ג שאלתות והמנהיג. 29 עי' סר"ש ושם צויין. 30 ברכות שם. 31 כל הקטע בסרע"ג עמ' ה א וב, ומשם גם במחז"ו וסרש"י. 32 ברכות ט, ב. 33 שם י, א. 34 שם יא, א. 35 צ"ל: עיילי לבי

וטעות הוא בידם וההדיוטות ובורות למה להו לאישתבושי עם האי, כבר קיימ׳ לן הילכתא כבית הילל בכל התורה כולה, ובכל מקום [36] בגמרא גר׳ בית שמאי במקום בית הילל [אינה משנה], ובכל פלוגתא דפליגי בית שמאי ובית הלל בכולה דמתנויי לא מיתוקמינן הלכה כבית שמאי אלא דתנן [בבחירתא] חזרו בית (שמאי לבית) הלל להורות כבי׳ שמאי, (וקובל) [אבל] בכל תינויי הילכתא כבית הילל, לא סגי להו דלא עבדי כבית הילל, אלא אפילו כבית שמאי לא עבדי, דאי כבית שמאי בצפרא מעומד וברמשא מטין, ואינון לא שנא רמשא לא שני צפרא עומד אין לך כסילות גדול מזה. מכדי מאן תקינו קריית שמע רבנן ניזיל בתרייהו, כי היכי דעבדינן בתרתי מתיבתא, בכל אספמיא ובכל קהילות שבארץ אשכנז כולם זכורין לאלף טובות וברכות שכולן מליאין מצות כרמון ומעשיהם מעשים נאים ומחמירין בבדיקת טריפה ובטבילת נידה ובכל מה שראוי להחמיר, אבל בקרית שמע מיושב. ואותן אנשים שאומרין כמנהג ארץ ישראל אנו עושין, הלא כך גורסין בתלמוד ארץ ישראל [37] תניא יצתה בת קול ואמרה אלו ואלו דברי אלקים חיים הם אבל הלכה כבית הילל לעולם. ועוד באותו ענין בתלמוד ארץ ישראל עד שלא יצתה בת קול המחמיר על עצמו כחומרי אלו וכחומרי אלו עליו הכת׳ אומר הכסיל בחושך הולך, כקולי אלו וכקולי אילו רשע, אלא כדברי בית שמאי כקוליהון וכחומריהון, אבל משיצאת בת קול הלכה כבית הילל לעולם ועד, ובתלמוד [38] עלה דהעושה הלכה כבית שמאי חייב מיתה, דתנן אמר ר׳ טרפון אני הייתי בא בדרך והטיתי לקרות כבית שמאי וסיכנתי בעצמי מפני הלסטים, אמרו לו כדאי הייתה לחוב בעצמך על דברי בית הילל.

והנך אנשי דקא יתבין וכי קא מטי זמן קרית שמע קיימי בצפרא, (לא) עבדין כבית שמאי ועברין אדבית הילל (ואי קאי) [ואיכא] בידייהו תרוייהו כרב נחמן, ודבת [39] קול וכי שרו בית הילל בעומדין. מימרינהו כחסף תביר דלית בה ממשא, מי קתני בית הילל אומרים בין עומדין בין יושבין וקורין יושבין וקורין קתני. וכיון דאמר מר [40] כל העובר על דברי חכמים חייב מיתה, מאן דמשני מתקרי עברינא, ותו גרסינן בגמרא דארץ ישראל [41] רב הונא בשם רב אידי רב יהודה בשם שמואל אמ׳ צריך לקבל עליו מלכות שמים מעומד, אם לא היה יושב עומד אלא אם היה מהלך עומד [42].

ואני אשר בר׳ יעקב הלוי [43] שמעתי מפי רבי אלעזר הדרשן ז״ל מאריכין באחד בדלית כנגד להמליכו בשמים ובארץ ובארבע רוחות העולם זהו שש פנים דכתיב [44] שש כנפים לאחד בשתים יכסה פניו בשתים יכסה רגליו ובשתים יעופף, ואין יעופף אלא שירה, ועוד שהקב״ה היה והווה ועתיד להיות [45].

כנישתא. 36 שם לו, א. 37 ירוש׳ שם פ״א ה״ה. 38 ברכות יא, א. 39 = ודבתר.
40 עי׳ שבת מ, ב. 41 ירושלמי ברכות פ״ב ה״א. 42 עד כאן בסרע״ג, מיכאן ואילך יש קטעים שנמצאים גם במחז״ו וסרש״י ולכן לא העתקתים. 43 עי׳ מבוא. 44 ישעיה ו, ב.
45 עי׳ עה״ב ח״ב עמוד ג, האשכול (אלבק עמ׳ 14).

תוספת[46]. **ברוך שם כבוד מלכותו** תקנו לומר בלחישה על שם המדרש[47] כשרצה יעקב אבינו לגלות את הקץ לבניו כדכתיב ויקרא יעקב אל בניו וגו' אשר יקרא אתכם באחרית הימים ודרשינן באחרית הימים באחרית ה' ימים שביקש לגלות את הקץ ונסתלקה רוח הקודש ממנו, והתחיל יעקב לומר שמע, שמא יש בכם פסול בבני וכו', כדאיתא בפסחים[48], ואמרו לו בניו ישראל ה' אלוקינו ה' אחד, וכיון ששמע כן התחיל לומר בלחישה ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ותקנו להקדים פרשת שמע לוהיה אם שמוע, ופרשת אם שמוע לפרשת ויאמר, שפרשת שמע יש בה קבלת מלכות שמים שמע ישראל ה' וכו'[49]. והיינו שוים זו ברכת אהבה רבה ללמוד וללמד לשמור ולעשות. ללמוד, ודברת בם. ללמד, ושננתם לבניך. לשמור ולעשות, וקשרתם וכתבתם. והיה לויאמר שאין בה אלא עבודה בלבד מצות ציצית. והקורא צריך לכוין באותיות שלא יחלף כגון וחרה אף ה' בכם שלא יקרא בכ' ונמצא מחרף ומגדף. והקורא צריך לכוין לקריאה דכתיב והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך. וצריך ליתן ריוח בין הדבקים כגון על לבבך וכו'. וצריך להשמיע לאזניו כדכ' שמע ישראל, וצריך להאריך בדלית ולא יחטוף בחית[50].

ומפני מה קורין ב' פרשיות הללו דקירית שמע[51] ר' סימון ור' לוי ר' סימון אומר מפני שכתוב בהם שכיבה וקימה, ר' לוי אמ' מפני שעשרת הדברות כלולות בה כגון אנכי ה' אלקיך וכנגדו שמע ישראל. לא יהיה לך אלהים אחרים כנגד ה' אחד. לא תשא את שם ה' אלקיך לשוא כנגד ואהבת את ה' אלוקיך מאן דרחים למלכא לא מישתבע בשמיה לשיקרא. זכור את יום השבת כנגד למען תזכרו, ד"א זו היא מצות שבת שהיא שקולה כנגד כל המצות, א"ר יצחק ב"ר אבינא מצות שבת כתו' מלא ואת שבת קדשך הודעת להם להודיע שהיא שקולה כנגד כל התורה. כבד את אביך ואת אמך. למען יאריכון ימיך כנגד למען ירבו ימיכם. לא תרצח כנגד ואבדתם מהרה דמאן דקטל מיתפרע בפריעי. לא תנאף כנגדו לא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונין אחריהם. דא"ר לוי ליבא דאינשא הסרסור דחטאה שנא' תנה לבך לי ועיניך תשכים לרעתי אמר הקב"ה הבאת לי לבך ועיניך את יודע מה דאת. לא תגנוב כנגד ואספת דגנך של עצמו ולא של חבירך. לא תענה כנגדו אני ה' אלוקיכם. לא תחמוד כנגד והיו לטוטפות].

שמ"ע עולה בגימ' קדוש[52]. **וכתי'**[53] **אשר לא ידעוך אליך ירוצו ולקדוש ישראל שמע יקראו, בשביל קריאת שמע.**

46 על פי כתב יד א ו"ק. ועיין סידור רב עמרם גאון ו, א, ספר הרוקח עמ' ריב. 47 ראה ספרי דברים פיס' לא, בר"ר פצ"ח ג, דב"ר פ"ב לה, תנחומא ויחי ח, פסק"ר פכ"א, אג"ב פפ"א, תרגום ירושלמי בראשית מט, ב. 48 נו, ב. 49 משנה ברכות יג, א וברייתא שם יד, ב.
50 צויין בסר"ש. 51 ירושלמי ברכות פ"א ה"ה והובא באו"ז הל' ק"ש סי' ל, הפרדס (עהר' עמ' של), תוס' ברכות יב, ב ד"ה בקשו, תוס' רי"ח שם, אבודרהם ועוד, וכאן בשינויים.
52 עי' עה"ב ח"ב עמ' 1 ועמ' 21 בשם הר' אלעזר. 53 ישעיה נה, ה: וגוי לא ידעוך אליך

שמע ישראל התחיל בש׳ ומסיים בד׳, והם אותיות של שד, מכאן שצריך אדם לאומרו על מטתו וינצל מן המזיקי׳, שהרי השם הקדוש מפסיק בין אותיות של שד, לפיכך לא יוכלו להזיק [54].

[לג] אמת ויציב

ותיקנו לומ׳ אמת ר׳ אומ׳ רבא משמיה דרב [1] כל שאינו אומ׳ אמת ויציב בשחרית, ואמת ואמ׳ בערבית לא יצא ידי חובתו, (שגם) [שנא׳] [2] להגיד בבוקר חסדיך ואמונתך וגו׳. אמת תיקנו סמוך [ל]אני יי׳ אלהי׳כם [3], משום ויי׳ אלה״י׳ אמת [4]. ויציב הוא [אמת] בלשון ארמית, כמו ענא מלכא ואומ׳ מן ויציב אנא ידע [5], ובבבל תיקנו אנשי כנסת הגדולה כל סדר תפילות [6], ושם היו מדברין לשון ארמית, וכפל לשו׳ הוא, וסמוך אמת שייך חסד, כמו חסד ואמת [7] והיינו [8] להגיד בבוקר חסדיך [9]. והם תיקנו לאשר לחזק הדבר, על שקרינו אני יי׳ אלה״יכם, אנו מאשרים ומחזו(י)קין ואומרין אמת ויציב ונכון וקיים הדבר שהוא יי׳ אלה״ינו [10]. ותקנה זו מתוקנת ומקובלת וטוב ויפה הדבר הזה עלינו לעולם ועד, (לקחת) [לקרות] פרשיות בכל יום כאשר תיקנום עלינו, שקודם לכן לא היה להם בבית [11] סדר תפילות לישראל אלא כל האדם הייתה תפילתו לפי צורכיו ולפי השעה [12], שלא היו צריכין לתפילה, כי התמידין היו כנגד התפילות

ירוצו למען ה׳ אלוקיך ולקדוש ישראל כי פארך, וכנראה יש כאן חסר. 54 בשבה״ל סי׳ טו מטעמי דר׳ יהודה החסיד: שמע ישראל מתחיל בשי״ן ומסיים בדל״ת מיכאן רמז לקורא את שמע שניצול מן השד.

1 ברכות יב, א: אמר רבה בר חיננא סבא משמיה דרב כל שלא אמר אמת ויציב שחרית ואמת ואמונה ערבית לא יצא ידי חובתו שנאמר להגיד וגו׳. ובסכי״מ העתיק כלשונגו. 2 כך נראה לתקן. והפסוק בתהלים צב, ג. 3 ברכות יד, א וב בין אלקיכם לאמת ויציב לא יפסיק מ״ם כו׳ דכתיב וה׳ וגו׳. 4 ירמיה י, י. 5 דניאל ב, ח: ענה מלכא ואמר מן יציב ידע אנה. 6 ברכות לג, א. וכ״כ רבנו לעיל סי׳ כז על הקדיש (ראה הערות 18-19): לפי שאנשי כנסת הגדולה תיקנו סדר תפילות ובבל היו מדברים לשון ארמית. ומה שכ׳ בבבל לא אדע כעת המקור (ואפשר שהיו ביניהם דניאל וחבריו) וראה הפרדס (עמ׳ ד״ש הוצאת ער׳ — ושבה״ל סי׳ יז) לכך תיקנום אנשי בבל גם הם כו׳ וכנגדן קבעו נשיאי ישראל של ארץ ישראל י״ח שבחות שאנו אומרים בישתבח כו׳ וי״ח קיומין באמת ויציב. ועיין גם מחז״ו עמ׳ 78. 7 תהלים פה, יא פט, סו ועוד. 8 ברכות יב, א. 9 תהילים צב, ג. 10 עיין שבלי הלקט סי׳ סז: וגאוני רומא ז״ל פירשו דאמת ויציב אקריאת שמע קאי דקאמר וטוב הדבר הזה שאמרת לקבל מלכותך, ובהפרדס שם: וכן נראה ברומיים שהיו אומרים וטוב הדבר הזה עלינו וכו׳ ואי זהו אותו הדבר על כרחך על קריאת שמע קאי וכך הוא פירושו לפי שבסוף ק״ש הוא קורא להיות להם לאלקים אני ה׳ אלקיכם שכך אמר הבורא וישראל מאמתין מיד דבר זה עליהם ואומרים אמת ויציב. 11 צ״ל: בבית ראשון. וכנראה שהמקור בתג״ה סי׳ רנח (עמ׳ 132, וראה גאוניקא עמ׳ 63, אוצה״ג ברכות עמ׳ 77): כך שמענו שלא היה להן בתפלה בבית ראשון אלא ברכות אבות וגבורות וקד׳ השם והן שלש ראשונות כו׳ ומברכין אחת לאחריה על גאולת ישראל באמת ויציב ושאר ברכות של תפלות בבית שני תקנום הנביאים ואנשי כנה״ב. ועיין רמב״ם ריש הל׳ תפלה ה״ב, וה״ג, שו״ת התשב״ץ ח״ב סי׳ קסא. ועיין סכי״מ. 12 ראה רמב״ם שם ה״ג: וכן ענין התפילות כל אחד לפי יכלתו יש מתפלל פעם אחת ביום ויש מתפללים פעמים

כדאמ' [13] **לא לן אדם בירושלים ובידו עון, כיצד תמיד של שחר היה מכפר על עבירות שבלילה, ותמיד של בין הערבים מכפר על עבירות של יום, משבאו לבבל ופסקו התמידים והקורבנות תיקנו תפילות, והיינו דאמ'** [14] **תפילות כנגד קורבנות תיקנום. ומה שתיקנום ט"ו חיזוקין** [15] **מן ויציב עד ויפה, כנגד ט"ו תיבות שבפסוק אני יי' אלה'יכם עד אמת** [16]**, שהוא שייך למעלה כמו שפרשתי, ולפיכך אנו מקבלין עול מלכותו עלינו בכל יום שהוא אלה'י עול' מלכינו וכו' והוא קיים ומלכותו קיימ' עולמי' על אבותינו ועלינו וכו', ודבריו חיים וקיימים, אמיתים, כמו לא מפיך אנו חייך** [17].

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

אמת ויציב תקנו [18] סמוך לאני ה' אלקיכם, משום דכתיב וה' אלקים אמת. ואסור להפסיק בנתיים, ואמר רבא משמיה דרב כל שאינו אומר אמת ויציב בשחרית ואמת ואמונה בלילה בערבית לא יצא ידי חוב(ו)תו, שנ' להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות. **ויציב** הוא אמת כמ' ענה מלכא, ואומ' מן יציב אנא ידע.

לכך [19] אנו אומ' אמת ויציב ביום ואמת ואמונה בלילה, לפי שאנו מאמינים בו ומוסרים נפשותינו בידו של הק', שנ' [20] בידך אפקיד רוחי, ועדיין אין אנו יודעין אם יחזירנו לנו אם לאו, אבל בבקר שהחזירה לנו אומר אמת ויציב, כמ' [21] יציבא מילתא, והיינו דכתיב להגיד בבקר חסדך, זהו החסד שהק' עושה עם הבריות בבקר, שהרי בלילה כשאדם בא מן הדרך ונפשו כאיבה עליו, והוא מפקיד להקב"ה בעודה עמילה ובבקר מחזירה לו שלימה ושקיטה מבלי עמל ויגיעה, וזהו שנ' [22] חדשים לבקרים רבה אמונתך.

ובבבל [23] תקנו אנשי כנסת הגדולה כל התפילות, ושם היו מדברים בלשון ארמית, וכפל לשון הוא. וסמוך אמת חסד שייך, כמ' חסד ואמת, והיינו להגיד בבקר חסדך וגו'. והם תקנו לאשר ולחזק הדבר, על שקרינו אני ה' אלקיכם אנו מאשרים ומחזקים ביותר, **אמת ויציב ונכון וקיים** שהוא ה' אלקינו. ותקנה זו **מתוקנת ומקובלת וטוב ויפה הדבר הזה עלינו לעולם ועד** לקרות פרשיות הללו בכל יום, כאשר תקנום עלינו, [ש]קודם לכן כשעמד הבית לא היה לישראל דבר, אלא כל אדם תפילתו היה לפי צרכיו, [ו]לפי השעה שהיו צריכי' לתפילה, כי התמידין היו כנגד התפילות,

הרבה וכו'. 13 במד"ר פכ"א, כא, תנחומא פנחס יג. 14 ברכות כז, א. 15 כלומר קימין, וע"ש שמחזיקים ואומרים אמת כמו שכתב למעלה קרי להם חיזוקים. 16 עיין אבודרהם ושבה"ל, כנגד מה תקנום, וטעם זה של רבנו לא מצאתי. 17 צ"ל: חיים, כתובות יב, ב. 18 סר"ש. 19 עי' תוס' ברכות יב, א ד"ה להגיד. וכל הקטע במחז"ו עמ' 77-78, הפרדס (עהר' עמ' שב-שג), סדרש"י סי' תרז עמ' 213, ובשה"ל סי' נ בשם רבנו שלמה, וגי' המכתם ב„גנזי ראשונים" לברכות יב, א (עמ' כו) ואלשבילי שם. וקטע זה חסר בכי"א וכי"ק. 20 תהילים לא, ו. 21 דניאל ו, יג. 22 איכה ג, כג. 23 סר"ש. במחזור ד"ז: מצאתי בספר ישן כל מי שאינו עושה הפסקה בין ואדיר למתוקן הרי מחרף מפני שואדיר הוא נדרש על הקב"ה ומתוקן נדרש על ישראל.

כדאמרינ׳ (לעיל) [לעולם] לא לן אדם בירושלים ובידו עון, כיצד תמיד של שחר היה מכפר על עבירות שבלילה, ותמיד של בין הערבים מכפר על עבירות של יום, ומשבאו לבבל ופסקו התמידין והקרבנות תקנו סדר תפילות, והיינו דאמ׳ תפילות כנגד תמידין תקנום. ומה שתקנום ט״ו חיזוקין מן **אמת ויציב** עד **ויפה**, כנגד ט״ו תיבות שבפסוק אני ה׳ אלקיכם עד אמת, שהוא שייך למעלה כאשר פירשתי. ולפיכך אנו מקבלים עלינו עול מלכותו בכל יום, ואומ׳ **אמת אלקי עולם צור יעקב** וגו׳ שהרי **הוא קיים ומלכותו קיימת לעולמים, על אבותי׳, ועלינו, על בנינו, ודבריו חיים וקיימים**, אמיתים כמ׳ מפיה אנו חיים.

נמצא בסודות של הר״ר אלעזר זצ״ל. אמת ויציב אגרת היא ששלחו בני בבל לבני ארץ ישראל, שהיו בני א״י שולחים להם אגרות להיועץ מה יעשו, שבכל יום היו מתים מאה מישראל, ותקנו להם בני בבל תפילה זו עד עוד זולתך, ויסדו בה מאה תיבות להיות כפרה על מאה נפשות. [ויסדו בה ט״ו ווי״ן ושתי ההי״ן, הדבר הזה, שהוא מאה. ואילו הן ט״ו ווי״ן ויציב ונכון וקיים וכו׳] [24]. ולפי שאגרת הי׳ זאת, נהגו להפסיק בין זולתך לעזרת אבותינו לומר זולתות. תוספת.

וט״ו קיומין שבאמת ויציב כנגד ז׳ רקיעים וארץ הרי שמנה, וז׳ אוירים שביניהם הרי ט״ו, וכולם אינם מתקיימים אלא בשביל התורה, שנ׳ [25] אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי. ט״ו ווי״ן עולין לע״ה, וב׳ ההי״ן פ״ה, והוא בגי׳ מילה.

ששה פעמים תקנו באמת ויציב ובעזרת אמת, כנגד ו׳ פעמים שתמצא בפרשת בראשית רמוז אמת, בסופי תיבות ברא אלקים את [26], וירא אלקים את [27], ויברא אלקים את [28] ויברא אלקים את האדם [29], וירא אלקים את כל אשר עשה [30]. ברא אלקים לעשות [31]. לפיכך לא תיקנו לומר זולות בראש השנה ויום הכיפורים כמו בשאר ימים טובים. ויש כאן ג׳ פעמים אמת, פן ידלגו לומר אילו ו׳ אמיתים, כאשר עושים כשאומ׳ זולתות בימים טובים [32]. וג׳ פעמים מלכות עד אין זולתיך, כנגד ג׳ פרשיות של קרית שמע.

24 שבה״ל טז: ומצאתי לגאונים מאמת ויציב עד הדבר הזה איגרת אחת היתה לפי שכשייסדו מאה ברכות שלחו לגולה, רצונכם לקבל ק׳ ברכות שלחו להם אמת ויציב ונכון וקיים וישר ונאמן וחביב ונחמד ונעים ונורא ואדיר ומתוקן ומקובל וטוב ויפה הדבר הזה, ט״ו ווין זה אחר זה עולין לחשבון צ׳, וב׳ היהי״ן הרי ק׳ כנגד ק׳ ברכות וכן כשתחשוב מאמת עד אמת ועד בכלל תמצא ק׳ אותיות לא פחות ולא יתר. ועי׳ מחז״ו עמ׳ 78. 25 ירמיה לג, כה. 26 בראשית א, א. 27 שם שם ד. 28 שם שם כא. 29 שם שם כז. 30 שם לא. בפי׳ ר״א מגרמייזא עה״ת הביא כן משמו מס׳ הרוקח. 31 שם ב, ג. 32 בס׳ חסידים סי׳ רנח (ובהוצאת מק״נ סי׳ תצז): מה שאין אומרים זולת בר״ה ויוה״כ לפי שאנו צריכים לומר אמת ויציב כהלכתו, ויש בו ששה פעמים אמת כנגד ששה פעמים אמת שבבראשית בסוף התיבות כו׳ ואלו היינו אומרים זולת היינו מחסרין פעמים אמת. והובא בעה״ב ח״ג עמ׳ 33 מספר הכבוד.

[לד] עזרת אבותינו

ואומ' עזרת אבותינו וכו', ומספר והולך החסדים שעשה הקב"ה עם ישראל, משום שנ' [1] **להגיד בבוקר חסדיך, עד שמגיע על** [2] **גאולת מצרים וחותם בגאל ישראל** [3]. מפי [4] ר' מאיר חזן (שמעתי) [5] זצ"ל, הוא זה **שחותמין כך, וגואלינו יי' צבאו' שמו קדוש ישראל** [6], **בר' את' יי' גאל ישראל. וטעמ', לפי שבאותו פסוק** [7] **ואתנה את הלוים נתונים לאהרון ולבניו וגו', ה' פעמים כתו' בו ישר', וכת' בו לא יהיה בבני ישראל נגף בגש' אל בני ישראל אל הקודש, זהו אל הארון** [8], **וכנגדן צריך לשליח ציבור לומ' ה' פעמ' ישראל בגשתו להתפלל. והוסיף ר' מאיר אותו פסוק וגואלינו, כדי להשלים ה' פעמים, כך שמעתי אני הסופר משמו.**

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

ובעזרת אבותינו ואילך מתחלת ברכה של אחריה, ומסיימת בגאל ישראל מעין (ש)פתיחתה, ויש בה יציאת מצרים וקריעת ים סוף [9], בכורך גאלת, וים סוף בקעת, מי כמוך באלים ביציאת מצרים, ושירה חדשה על שפת הים [10].

ומאה תיבות מאמת ויציב עד עזרת אבותי', כנגד ק' ברכות שחייב אדם לומ' בכל יום [11], ואמת אינו נחשב עמהם לפי שהו' סיום לאני ה' אלקיכם [12]. אפרים יליכ"ה. **עזרת אבותינו אתה** ראשי תיבות עולה לע"ב, שנתייסד שבח זה על שבעים ושתים שמות של שם המפורש [13] שנבקע הים מהם, והיינו עזרת אבותינו על הים. וכן עיקר השבח הזה, מדבר ביציאת מצרים. תוספת.

עזרת אבותינו מוסב [14] לעיל על אמת ויציב שמספר והולך החסדים שעשה הק' עם ישראל, משום שנ' להגיד בבקר חסדך, עד שמגיע לגאולת מצרים. **ברום עולם מושבך ומשפטיך וכו'** על שם [15] המקרא צדקתך כהררי א-ל ומשפטיך וכו'. **כל בכוריהם הרגת** כדכתי' [16] ויהרוג ה' כל בכור בארץ מצרים. **ובכורך גאלת** שנ' [17] בני בכורי ישראל. **וים סוף בקעת** שנ' [18] ויבקעו המים, וסמיך ויבאו בני ישראל בתוך הים ביבשה [19], ודרשו חכמי הדור [20]

1 תהילים צב, ג. 2 אפשר שצ"ל: אל. 3 פסחים קיז ב: קריאת שמע והלל גאל ישראל. 4 עיין סכי"מ וכ"י קופמן, וראה כתבי א. אפשטיין ח"א עמ' רנז. ערוגת הבושם ח"ד עמ' 86 שהביא את כל הקטע שבכי"ק במלואו. ובהמנהיג הל' ברכות סי' מ הביאו בקצרה ונהגו לומר צור ישראל קומה וכו', ושמעתי כנגד חמשה ישראל הכתובים בפסוק אחד בפ' בהעלותך. ואודות צור ישראל ראה סדרע"ג עמ' 222, אוצה"ג ברכות ע' 28, מחז"ו עמ' 13 שו"ת גאוניקה ח"ב ע' 91 ועוד. ומחזור ישן ד"ז. 5 נמחק בכ"י. 6 פסוק בישעיה מז, ד. 7 במדבר ח, יט. 8 כ"ה במדרש אגדה בהעלותך שם. 9 עי' תוספתא ברכות פ"ב ה"א. 10 עי' תוס' פסחים קטז, ב ד"ה ונאמר, ושבה"ל סי' יז. 11 עי' מנחות מ, א. 12 בשבה"ל שם: כנגד ק' ברכות כשתחשוב מאמת עד אמת ועד בכלל תמצא ק' אותיות לא פחות ולא יתר. 13 והביאו במחזור ישן (דפוס זולצבאך). 14 סר"ש. 15 תהילים לו, ז. 16 שמות יג, טו. 17 שם ד, כב. 18 שם יד, כא. 19 שם שם כב. 20 כ"ה בלק"ט שמות

שנבקע הים כשראה שם המפורש של ע"ב החקוק על המטה ו'ה'ו', והיינו שרמז ויבקעו המים ויבא וגו'.

[והא לך שם המפורש של שבעים ושתים הכתוב על הסדר וגו' והוא כתוב בו בטומאת הגוף אם תשמרו כהילכתו אשריך בעולם הזה וטוב לך בעולם הבא. והרי שימושו אם תכתבהו על עור של דג או על טס של כסף צרוף ותשימנו תחת שמאל תשאל בחלומך כל אשר תאוה נפשך, ואם תכתבהו בקלף של צבי כשר ותקראנו בכתבו שחרית וערבית תפילתך בכוונה ובדקדוק אותיות ובמקום טהרה יהיה פתוח לידע חכמה ודעת כפתח עולם] [21].

ויכסו מים צריהם עד אחד מהם לא נותר. שלא נשאר זולתי פרעה לבדו, כמו שמוכיח בפרקי של ר' אליעזר [22] שבא גבריאל והשליך שלשלת בצוארו של פרעה והעלה אותו מן הים, והמליכו בננוה. לקיים מה שנ' [23] למען תספר באזני בנך ובן בנך. **על זאת שבחו אהובים** ישראל, כעניין שנ' [24] ואוהב את יעקב. **משפיל גאים** מצרים. **מגביה שפלים** ישראל, כמ' שנ' [25] מאשפות ירים אביון. **מוציא אסירים** על שם המקרא [26] מוציא אסירים בכושרות.

שירה חדשה י"ז תיבות יש בו, ומדבר מקריעת ים סוף, שבזכותו של יוסף שהיה בן י"ז שנה כשנמכר, ופירש מן האשה נקרע הים, כדאמר בזכותו של יוסף נקרע, כדדרשינן [27] וינס ויצא החוצה [28], בזכות אותה מנוסה שנס ופירש מן גבירתו הים ראה וינס. תוספת.

שירה חדשה שבחו גאולים על שם שנגאלו, נקראו גאולים, ואף לעתיד לבא קרויין כך, כעניין שנ' [29] והלכו גאולים.

צור ישראל י"ד [30] תיבות תמצא בברכה זו, כנגד י"ד בניסן שנגאלו ישראל ממצרים. גם בזה שגו הצרפתים הרבה מאוד ששמעתי שמוסיפים בצור ישראל **וגואלינו ה' צבאות שמו קדוש ישראל** וסמך שלהם מה שנמצא כתוב שר' מאיר שליח ציבור ז"ל היה אומרה [31], וטעות הוא בידם, כי חלילה שעלה על דעת אותו צדיק מעולם לאומרו, כי בקי היה בסודות ובמדרשים ובטעמים, שהרי בצור ישראל י"ד תיבות וששים אותיות, כנגד ס' ריבוא שנגאלו ממצרים בי"ד בניסן. וכן תמצא י"ד אזכרות בויושע, וכן י"ד אזכרות באנכי לומר שלא נגאלו ישראל אלא בזכות שאמרו שירה בי"ד אזכרות, וקבלו את התורה בעשרת הדברות שיש בה י"ד אזכרות. וכל תרי"ג מצות כלולים בעשרת הדברות. ורב סעדיה גאון [32]

שם. ועי' מילואים לתו"ש פרשת בשלח סי' ג בארוכה. ועיין ציוני. 21 ע"פ כי"א וכי"ק.
22 פמ"ג והעמידו מבין המתים לספר כח גבורתו כו' והלך ומלך בנינוה וכו'. ועי' שוח"ט מז' קו, ה, ועי' תו"ש בשלח פי"ד אות קפו שציין על מלכותו בנינוה. 23 שמות י, ב.
24 מלאכי א, ב. 25 תהילים קיג, ז. 26 שם סח, ז. 27 מכלתא בשלח מסכתא דויהי פ"ג (עמ' 99); בר"ר פפ"ד, ל פפ"ז, ח; תנחו' וישב ט; נשא ל; שוח"ט מז' קיד, ט; פדר"א פמ"ב. 28 בראשית לט, יב. 29 ישעיה לה, ט. 30 הרבה קטעים מקטע זה במחזור ישן ד"ז שם. 31 עי' סר"ש ושם צויין. ועי' מנהיג וכל בו. 32 סדור רס"ג עמ' קצא,

פרשם באזהרות שלו שיסד לכל דבור ודיבור מצות התלויות בו. וכן כנגדן תמצא י״ד אלקי ישראל בספר ירמיה, לומר שאמ׳ להם ירמיה בגדתם באלקיכם ותשליכו את דבריו אחרי גויכם, דעו לכם שלא הייתם כדי ליגאל ממצרים בי״ד בניסן כ״א בזכותו של ישראל סבא, לקיים הבטחתו שהבטיחו הקב״ה, וזהו וירא ישראל את היד הגדולה [33], ואמ׳ רבותינו ישראל סבא [34], נחלקו בו חכמי ישראל [35], יש מהם אומ׳ ישראל סבא זה אברהם אבינו, ויש מהם אומ׳ זהו יעקב אבינו. וכן תמצא י״ד אלקים בי״ט פסוקים בחומש שיש בהם ג׳ אבות יחד, לומר שבזכות האבות נגאלו ממצרים. וכיון שראה המלך שלמה כוחן וחיבתן של אבות העולם, כיון בתפילתו וקבע י״ד שם שמי שמך לשם בדברי הימים. וכן בספר יהושע תמצא י״ד אלקי ישראל, אמר להם יהושע דעו שלא הייתם כדי ליגאל ממצרים [ו]ליכנס לארץ ישראל, אלא בזכות שתקבלו מלכותו עליכם, וזהו לשם ויאמר יהושע אל [כל] העם כה אמ׳ ה׳ אלקי ישראל בעבר הנהר ישבו אבותיכם וכו׳ [35]*. ועוד האריך רבי יודא החסיד הרבה מאוד אבל אין פנאי להאריך כאן.

וס׳ ריבוא שנגאלו ממצרים, כנגדן יסדו ס׳ אותיות בצור ישראל, לומר לך שלא נגאלו כי אם בזכות שיקבלו את התורה שנתנה בששים אותיות של אלף בית [36] במילוי [37], וכנגדן תמצא ששים מסכתות [38], לומר שכשם שקבלו מסיני תורה שבכתב, כך קבלו מסיני תורה שבעל פה שנתנה בס׳ מסכתות, וכנגדן תמצא ששים זרתות של מעלה בגן [39], לומר לך שלא נברא גן עדן אלא בשביל ההוגים בתורה שבכתב, שנתנה בס׳ אותיות ובתורה שבעל פה שנתנה בס׳ מסכתות, וכנגדן תמצא בחומש

וע׳ ערה״ש שם הערה 76. 33 שמות יד, לא. 34 בס׳ חסידים סי׳ רנז (מק״נ סי׳ לג עמ׳ 34) וירא ישראל את היד הגדולה ישראל סבא, וציין בהערה יט שם לרש״י תענית ב, ב ד״ה אף, בר״ר צב, ב: ונטל הקב״ה רגלי יעקב אבינו והעמידן בים אמ׳ לו ראה נימים שאני עושה עם בניך הה״ד בצאת ישראל ממצרים ישראל סבא, ועי׳ ערוה״ב שם הער׳ 77—78, תורה שלימה לר״מ כשר כי״ד עמ׳ פז ומילואים שם עמ׳ רפז, ועי׳ להלן סי׳ מג בפרק ובא לציון גואל הערה 8. 35 בערה״ב ציין לזהר ח״ב נג, א: ויעקב היה תמן וחמא כלא הה״ד וירא ישראל את היד הגדולה ר׳ יצחק אומר מהכא ויוציאך בפניו בכחו הגדול ממצרים מאי בפניו דא יעקב דאעיל לכלהו תמן, רב חזקיה אמר ויוציאך בפניו דא אברהם דכתיב ויפל אברהם על פניו, ועיין בר״ר סג, ג עמ׳ 680 „אברהם נקרא ישראל״. 35* יהושע כד, ב. 36 זה״ח שה״ש פט, א. 37 בכי״א וק׳ נוסף: ואלו הן אלף, בית, גימל, דלת, הא, ויו, זין, חית, טית, יוד, כף, למד, מם, נון, סמך, עין, פה, צדי, קוף, ריש, שין, תיו. וכן הובא במחזור ישן ד״ז: צור ישראל מהרי״ל הגיה בכתיבת ידו בתפילה של ק״ק וירמישא קומה בעזרת ישראל על דבר רוכב שמים בעזרך: י״ד תיבות י״ד ניסן התחיל בגאולה: ס׳ אותיות בצור ישראל כנגד ס׳ אותיות של תורה במילוי אלף כו׳ תיו: ס׳ מסכתות וס׳ פעמים תורה בחומש ס׳ אברים בידים ס׳ ברגלים שלא נבראו אלא לקבל וללכת אל התורה, ולפי״ז ל״ג גאלינו ה׳ צבאות קדוש ישראל ואות׳ הגורסין סמך מהא דנמצא בפסוק אחד ה׳ פעמים ישראל ראוי להתפלל שלא יהא נגף בישראל שנ׳ ואתנה כו׳ עכ״ל ומי יתן שומע לי בעידן ריתחא לומר ולא יהיה נגף כל שלשים וינצלו מאבילות שלשים כי בפסוק הזה ישנו ל׳ אותיות. 38 שהש״ר פ״ו, ד וש״נ. 39 פסחים צד, א „עולם אחד משששים בגן״, והעולם הזה הוא זרת שלמעלה עי׳ ערובין כא, א ורש״י שם ד״ה ושמים.

ששים תורה ותורות, וכנגדן תמצא ששים איברים בידים וששים איברים ברגלים[40], [שלא נבראו אלא] לעשות בהם דברי תורה וכן תמצא ס' עין במעשה בראשית עד יום הששי. עוד חיבר רבי החסיד הרבה מאוד אבל אין פנאי להאריך כאן והמוסיף ה' גואלינו ה' צבאות אינו אלא טועה. מיסודו של ה"ר אלעזר בן רבינו יב"ק זצ"ל.

ומצאתי כתוב[41] שר' מאיר שליח ציבור ז"ל הוסיף אותו פסוק **גואלינו ה' צבאות שמו קדוש ישראל.** וטעמו לפי שבפסוק ואתנה את הלוים נתונים לאהרן ובניו וכו', ה' פעמים כתיב בו ישראל, וכתיב בו ולא יהיה בבני ישראל נגף בגשת בני ישראל אל הקודש, זהו אל הארון. וכנגדן, צריך לומר לשליח ציבור ה' פעמים ישראל בגשתו להתפלל ולבקש רחמים על ישראל, לכך הוסיף גואלינו כדי להשלים ה' פעמים ישראל. מפי רבי שמואל ב"ר קלונימוס. ועל כן תיקן רבי' מאיר ש"ץ לומר גואלינו ה' צבאות, ופסוק הוא בישעיה[42] ואין אומ' אותו בשאר מקומות. וגם בשם ר' יעקב ב"ר מאיר[43] שמעתי שאין לאומרו.

[לה] תפילת שמונה־עשרה וברכת מגן אברהם

כדי[1] לסמוך גאולה לתפיל', דאמר[2] ר' יוחנן איזהו בן העולם הבא זה הסומך גאול' לתפיל'. שמסדר שבחו של הקב"ה קודם תפילה, דאמרי'[3] לעולם יסדר אדם שבחו של הק' ואחר כך יתפלל, שכן מצינו במשה שאמר[4] אשר מי אל בשמ' ובארץ, ואחר כך התפלל שנ' אעברה נא. ותיקנו בכל יום להתפלל י"ח ברכות, כנגד י"ח אזכרות שבקרית שמע[5], וביבנה תיקנו ברכות המינים[6], כנגד אחד שבקרית שמע, וכולן י"ט הן[7]. והמתפלל צריך לכוין את לבו [מנלן] מחנה[8], וכת'[9] היא מדברת על לבה, ממעמקי הלב, וצריך שיחתוך בשפתיו ולא שיהרהר בלבו[10], [ד]כת' רק שפתיה נעות. ושיתפלל בלחש, דכת' וקולה לא ישמע. ואחר גאל ישראל אומ' יי' שפתי תפתח[11], דאמ'[12] ר' יוחנ' בתחילי' אומ' יי' שפתי תפתח, ולבסוף אומ', יהיו לרצו' אמרי פי[13]. והתחלה דתפיל' הוא[14], ולא

40 ראה אהלות פ"א מ"ח. 41 עי' סר"ש בשם הסופר. 42 מז, ד. 43 ל"מ כעת.

1 צ"ל ע"פ כי"ק [ושם כל הקטע עד : ושמעון הפקולי]. סכי"מ : [ה' שפתי תפתח ופי כו' צריך להתחיל מיד לאחר גאל ישראל, כדי לסמוך . . .]. 2 ברכות ד, ב. 3 שם לב, א דרש ר' שמלאי לעולם וכו'. 4 דברים ג, כד־כה. 5 שם כח, ב. 6 שם כח, ב כט, א. 7 שם כח, ב הנ' תשסרי הויין א"ר לוי ברכת הצדוקים ביבנה תקנוה. ועי' ירושלמי ברכות פ"ד ה"ג. 8 שם לא, א, כמה הלכתא גבריתא איכא למשמע מהני קראי דחנה וחנה היא מדברת על לבה מכאן למתפלל צריך שיכוין לבו, רק שפתיה נעות מכאן למתפלל שיחתוך בשפתיו, וקולה לא ישמע מכאן שאסור להגביה קולו בתפלתו. 9 ש"א א, יג. 10 ראה לשון הרמב"ם פ"ה מהל' תפלה ה"ט : ולא יתפלל בלבו אלא מחתך הדברים בשפתיו. 11 תהילים נא, יז. 12 ברכות ד, ב אמר ר' יוחנן בתחלה אומר ה' שפתי תפתח ולבסוף הוא אומר יהיו לרצון אמרי פי. 13 תהילים יט, טו. 14 שם : כתפלה אריכתא דמיא. [וכיון שהוא חלק

הוי [ה]פסוק[15] בין גאולה לתפילי'. ושמעון[15]* הפקולי הסדיר שמונה עשרה על הסדר לפני רבן גמליאל[16]. ואמרי'[17] מניין שאומ' אבות, ברישא[18], שנ'[19] הבו ליי' בני אלים, מניין שאומ' גבורות שנ'[19] הבו ליי' כבוד ועוז, ומניין שאומ' קדושה אחר גבורות[20] שנ'[21] הבו ליי"י כבוד שמו, ישראל שהם בני אלים בני אברהם ויצחק ויעקב, הבו והזכירו זכותם לפניו[22], והוא אלה"י אבותינו אלה' אברהם וכו', ואחר כך הבו עוז, דהיינו אתה קדו'[23]. וברכה ראשונה מתחיל בברוך ומסיים בברוך[24]. ושוחה בה תחיל' וסוף[25], שדומה לאדם שנכנס לפני המלך ומשתחווה בכניסתו כשמתחיל לדבר דבריו עוד משתחוה. ומודים תחילה וסוף, לפי שמודים הוא אחר עבודה, ועבד שעבד לרבו ונפטר ממנו משתחווה לו[26], ומודים הוא לשון השתחואה וישתחוו למלך[27] ומודינא למלכא, ואחר שמשתחוה אומ' לו רבו לך לשלו', ולכך סמוך למודים ברכת השלום[28], וכל הברכות אחרות הוי כברכה הסמוכה לחביר' ואין מתחילין בהן בברוך. ואומרי' בבראשית רבא[29], מהו ואגדלה שמך והיה ברכה[30], קובע לך ברכה בתפילה. ולא עוד אלא שאני אקדים שלך לשלי, בתחילה מגן ואחר כך מחייה, והיינו כדכת'[31] אנוכי מגן לך, שאני קובע מגן אברהם, ולפי שכת' באברהם[32] ברוך אברם לאל עליון קונה וגו', קבע כאן אל עליון וקונה הכל. עוזר ומושיע ומגן, שעזר והושיע והגן על אברהם מן המלכים[33]. וכת'[34] אל עליון אשר מגן צריך בידיך וגו', מדעתי[35]. אמר[36] ר' שמעון בן לקיש ואעשך לגוי גדול, זה[37] שאומ' אלה"י אברהם, ואברכך, זה שאומ' אלה"י יצחק, ואגדלה שמיך, זה שאומר' אלה"י יעקב, יכול חותמין[38] בכולן, ת"ל והיה ברכה, בך חותמין ואין חותמין בכולן.

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

ה' שפתי תפתח ופי כו'. צריך[39] להתחיל מיד לאחר גאל ישראל, כדי לסמוך גאולה לתפילה דאמר ר' יוחנן איזה בן העולם הבא זה הסומך גאולה לתפילה, שמסדר שבחו של הק' קודם תפילה ואח"כ יתפלל. וכן מצינו במשה רבינו שאמר אשר מי א־ל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורותיך, ואח"כ התפלל אעברה נא ואראה. ותקנו להתפלל

מן התחלת התפילה אפילו בחזרת הש"ץ אומרו, ראה שו"ע או"ח סי' קיא]. 15 = הפסק. והה' נוספה על השיטה, [וכן בכי"ק]. 15* בכי"ק עמ' עח־עט אחר שהביא ממחז"ו וסידור הרוקח ועוד חוזר להביא מסידורנו. 16 ברכות כח, ב, מגילה יז, ב. 17 ראש השנה לב, א, ובמגילה כל הענין. 18 זהו פירוש, וראה טור סי' קיג: ברכה ראשונה והיא אבות, ועיין ב"ח שם. 19 תהילים כט, א. 20 לפנינו: ומניין שאומר קדושות. 21 שם כט, ב. 22 עי' רש"י ר"ה ומגילה שם. 23 מכאן חוזר לדיני ברכות אבות, ובכל ברכה יבאר ויביא המשך הענין וסוגית התלמוד שם. 24 ברכות מו, א פסחים קד, ב. 25 שם לד, א. 26 עי' כי"מ וכי"ק. וראה בסמוך שהם מדעתו של הסופר. 27 דברי הימים ב' כד, יז. ושם התרגום וסגיד למלכא, ועי' סכי"מ. 28 גם זה לא מצאתי מקורו. [והובא מכאן בשיבוש בכי"ק]. 29 פרשה לט, יא. ועיין פסחים קיז, ב. 30 בראשית יב, ב. 31 שם טו, א. 32 שם שם, יט. 33 והוא הודאה על העבר על מעשה אברהם. 34 שם שם כ. 35 כנראה שזו הוספת הסופר. 36 פסחים קיז, ב. 37 לפנינו: זהו, וכן בסמוך. 38 שם יהו חותמין. 39 סידור ר"ש.

בכל יום י"ח ברכות כנגד י"ח אזכרות בק"ש. וביבנה תקנו ברכת המינים כנגד אח"ד שבק"ש, וכולן י"ט הן[123].

טעם אחר בבראשי' רבא[124] י"ח פעמים מזכיר האבות בתורה, וכנגדן קבעו חכמים י"ח ברכות בתפילה, וא"ת י"ט הן, והנה ה' נצב[125] אינו מן המניין, וא"ת י"ז הן, ויקרא בהם שמי ושם אבותי אברהם ויצחק מהן[126]. בויקרא רבא בפרש' קמיית'[127] א"ר שמואל ב"ר נחמן בשם ר' נתן י"ח ציווים כתובים בפרשת משכן שיני מואתו אהליאב[128] עד סוף הספר, כנגד י"ח חליות שבשדרה כנגדן קבעו חכמים י"ח ברכות שבתפיל[ה], וכנגד י"ח אזכרות בהבו לה' בני אלים[129]. ובשוחר טוב[130] כנגד יענך ה' ביום צרה, [שיש י"ח מזמורים עד אותו מזמור ואם תאמר י"ט הן הרי בתפיל' החול י"ט ברכות עם מצמיח קרן ישועה, י"ח ברכות כנגד י"ח מזמורים מראש תהילים עד יענך ה'][131], ולמה רגשו גוים[132] אינו מן המניין, שאינו מזמור בפני עצמו. וברכת המינין אינה מן המניין דביבנה תקנוה[133], ולא ניתקנה עם האחרות[134].

[ויחשביה[135] עלי לשיכורה, מיכאן לשיכור שאסור להתפלל[136]. ואני אשר ב"ר יעקב הלוי מאוזנברוגא שמעתי מפי ה"ר אלעזר הדרשן זצ"ל שיכור אל יתפלל, אבל שתוי יתפלל, רמז מן הפסוק ראשי תיבות שפתי, תפתח, ופי, יגיד, שתוי][137].

ולכך[138] מפסיע ג' פסיעות לפניו, דכתי'[139] ורגליהם רגל ישרה הרי ג' רגלים[140], והן ג' פסיעות קודם תפילה, ואח"כ ישרה שמיישרין את תפילתם[141]. וכה"א[142] שאו מנחה ובואו לפניו השתוו לה' וגו', כלומר, עשו עצמכם[143] כאדם המביא דורון לפני המלך, וכשהוא מגיע לפניו ממהר ומפסיע שלש פסיעות ומשתחוה, וזהו השתחוו לה', בברכת [מגן][144] אברהם.

123 כך הוא בסידור כי"מ אבל בכי"א ו"ק נמשך הקטע שבסידור ר"ש במלואו עד: בין גאולה לתפילה. 124 לפנינו בירוש' ברכות פ"ד ה"ג (ח, א); תענית פ"ב ה"ב (סה, ג), ועיין בר"ר פמט, ח; תנחומא ריש וירא (ב' המהדורות). 125 בראשית כח, יג. 126 שם מז, סז. 127 ויק"ר פ"א, ח ושוח"ט מז' כט אות ב. 128 שמות לח. 129 תהילים כט. 130 מזמור כ אות ב: שמונה מזמורים מראש תילים עד מזמור זה ואשרי ולמה רגשו חד הוא כנגד י"ח ברכות שאדם מתפלל בכל יום כו' ואם תאמר תשעה עשר הן אמור לו ותפלת החול תשע עשר ברכות הויין עם מצמיח קרן ישועה. 131 הוספתי ע"פ כי"ק. 132 שם מזמור ב'. 133 ירושלמי שם: אם יאמר לך אדם תשע עשרה אינן אמור לו של מינים כבר קבעו חכמים ביבנה. ועי' יחוסי תנאים ואמוראים אות הלל (עמ' יג הו' תש"ב). 134 עי' ברכות כט, א. 135 בכי"א וק יש כאן תוספת: „כאן מתחילות מסקנא דהלכתא". כל הקטעים בסד"ע ומחז"ו. קטע נוסף של ר' אשר ב"ר יעקב הלוי [עי' עליו במבוא] אני מעתיק כאן. 136 ברכות לב, א. 137 עי' עה"ב ח"ד עמ' 71 הערה 12. 138 כ"ה בהפרדס (שעט הו' עהר') מחז"ו סי' כא (עמ' 15), סדרש"י סי' כט (עמ' 20), כל הקטע בשינויים. 139 יחזקאל א, ז. 140 בספר הרוקח סי' שכב (עמ' ריד): וכשיחפוץ להתפלל ילך לפניו ג' פסיעות כו' כתיב ורגליהם ב' רגל ואמר ישרה. ובאבודרהם בשם הראב"ד. 141 עי' ברכות י, ב: המתפלל צריך שיכוון את רגליו זא"ז שנא' ורגליהם רגל ישרה. 142 דה"א טז, כט. 143 כ"ה גם במחז"ו, ובסרש"י בטעות: כשמתפלל לא תעשו עצמיכם כו'. 144 ע"פ הנ"ל.

הג״ה [145], לכך אנו כורעים בתחילת **מגן אברהם**, לפי שנאמ׳ [146] ואקוד ואשתחוה לה׳ אלקי אדוני אברהם, נמצא שיש כריעה באברהם. ומה שאנו כורעים במודים, מזה הפסוק [147] ואשתחוה למלך, ומתרגמינ׳ ומודינא למלכא, וכן והשתחויתי בבית רימון [148], מתרגמינן [149] באישתמודתי [150].

וכף רגליהם ככף, הרי ג׳ רגלים, והן שלשה פסיעות לאחר תפילה. ד״א [151] מלאכי צבאות ידודון ידודון [152], ידודון בהליכה ידודון בחזירה, וכמה שלש פסיעות כנגד מחנה ישראל [153], וכנגדן ג׳ פסיעות שאנו עושין אחר התפילה, וכן הג׳ שלפני התפילה.

ברוך [154] **אתה ה׳ אלקינו ואלקי אבותינו אלקי אברהם אלקי יצחק ואלקי יעקב** כדי להזכיר שמותן של אבות, דאמ׳ מר [155] מניין שאמ׳ אבות שנ׳ [156] הבו לה׳ בני אלים. **האל הגדול** על שם אברהם [שנא׳] [157] ואעשך לגוי גדול, כלומר, גוי של האל הגדול [158] **הגבור והנורא** והרי גדולתו נראין עליו תמיד, ועל ידי אבות הראשונים נודעו תחילה, שנ׳ [159] ויתהלכו מגוי אל גוי לא הניח לאיש לעושקם, ועוד [160] היום הזה לא הניח לבניהם שה פזורה אומה יחידה בין שבעים אומות, ובגדולתו ובגבורתו ובנוראותיו מגין עליהם לאמיתן [161], והרי הוא להם צינה וסוחרה, ובכן חזרה עטרה ליושנה.

וקבעו בה **אל עליון** לפי שנתברך א״ל עליון על ידו, וגם הוא נתברך בא״ל עליון ברוך אברהם לא״ל עליון, וברוך א״ל עליון קונה שמים וארץ [161]*.

ולכך קבעו בה **קונה הכל גומל חסדים טובים** דרשינ׳ [162] כל אורחת ה׳ חסד ואמת לנוצרי בריתו ועדותיו [163] מי נוצר בריתו, אברהם על המילה. וראשי [164] תורה ואמצעיתה וסופה חסד, וירא אליו ה׳ [165] שביקרו ביקור חולים ועמד עליו, וכיון שראהו אברהם עומד רצה לעמוד מפניו, עד שאמר לו שב ואל תצטער, אמ׳ לפניו רבונו של עולם וכי דין הוא שאהיה יושב ואתה עומד, א״ל אל תתמה שהרי עתידין בניך בני ארבע

145 הגה״ה זו לא נמצאת בראשונים שציניתי למעלה והוכנסה באמצע ע״י המסדר. ונמצאת בכי״ק ששם הועתק כל הלשון ומקורו מכאן. 146 בראשית כד, מח. 147 צ״ל כמו בסר״ש ויישתחוה למלך, ועיי״ש הערה 27. 148 מ״ב ה, יח. 149 לפנינו: ואסגוד בית רימון במסגדי. 150 ע״כ ההג״ה מכאן בציונים למעלה. 151 קטע זה מובא גם בשבה״ל סי׳ כ. 152 תהילים סח, יג. 153 עיין ערובין נה, ב. 154 כל הקטע בספר הפרדס שם, מחז״ו סי׳ כב (עמ׳ 16), סדרש״י סי׳ לא (עמ׳ 21). ובכי״א וק יש קטע נוסף הנמצא בספרים שם. 155 מגילה יז, ב, ועי׳ סר״ש. 156 תהילים כט, א. 157 בראשית יב, ב. 158 בסדרש״י ומחז״ו: כלומר גוי של האל הגדול [וכיון שאמר האל הגדול סיימו מטבעו של הקב״ה משה אמר (דברים י, יז) האל הגדול] ואפשר שנשמט מסידורנו וכן בכי״ק מחמת הדומות. 159 דהי״א טז, כ כא. 160 שם: ועוד עד . . . 161 שם: מגן באמיתו צנה וסוחרה. 161* בראשית יד, יט כ. 162 תנחומא וירא אות ב [ועיין להלן], אגדת בראשית פי״ט. ועי׳ סדרש״י הערה ה. 163 תהילים כה, י. 164 שם: וראשית. 165 בראשית יח, א. ועיין תנחומא שם, בר״ר פ״ח אות ז, פסדר״כ פס׳ החודש (מה, ב), רש״י

וחמש שנים, עתידין לישב על הספר ואני עומד עליהם שנ׳ [166] אלקים נצב בעדת א־ל, מיד עמד וקילס להק׳, שנ׳ [167] ותתן לי מגן ישעך שעזרתני נגד המלכים וימינך תסעדני [168], שאתה אחזת במילה ואני קוצץ, שנ׳ [169] אשר כרת את אברהם ברית. וענוותך תרביני [170] שאני יושב ואתה עומד כדי [171] שגמל לו הק׳ החסדים טובים לאברהם. הג״ה.

תתן [172] אמת ליעקב וחסד לאברהם אשר נשבעת לאבותי׳ מימי קדם [173]. למה אנו אמ׳ אמת ביעקב וחסד באברהם, בשעה [174] שעקד אברהם את יצחק בנו על גבי המזבח, ולקח המאכלת לשוחטו, אמ׳ לו הק׳ [175] אל תשלח ידך אל הנער, א״ל אברהם אניחנו שהרי ציותני לעוקדו ולשחטו לפניך, ועכשיו מטריחך לבראות יצחק אחר שיקרא בו זרע מאותו יצחק, שהרי דברך לא ישוב ריקם שאמרת לי [176] כי ביצחק יקרא לך זרע, אמר לו הק׳ אני מצוך [שאפילו] שום מום ושום רמז לשחיטה לא תעשה לו, זהו ששנה אל תשלח ידך אל הנער ואל תעש לו מאומה, שהזהירו שלא לעשות לו מום [177]. השיבו אברהם שלא יניחנו עולמית, אם לא ישבע לו, שבשעה שיחטיאו בניו לפניו שיזכור להם עקידת יצחק ויכפר עונותיהם [וכן עשה מיד נשבע לו], וזהו, אשר נשבעת לאבותינו מימי קדם. כך מפורש במדרש ר׳ תנחומא [178]. אחר השבועה נתחרט אברהם אבינו שלא יפה עשה על שהשביע [את] אדונו, ובשעה שיבקשו בניו מחילה, היאך יבקשו ממנו על ידי השבועה, כלום יש עבד שמשביע אדונו ואומ׳ לו עשה לי דבר זה למחילה בשבועה שנשבעת לי. אמ׳ לפניו רבונו של עולם לא נאה לבניי שבשעה שיצטרכו בניי שישביעוך בשבועה, שאתה הוא רבם והם עבדיך ואתה הוא אביהם והם בניך, אלא עשה עמי חסד בעבור שמך הגדול שנ׳ [179] כל ארחות ה׳ חסד. ותן לי ערב בדבר זה שאוכל לדבר ולשאל כל צרכי, ואיני צריך לערב יותר ממך, ולא אשאלך בשבועה, וזהו [ה]חסד שתעשה עמי שהרי מדין נפטרת ממני, שעשית מה ששאלתי לך שנשבעת לי ואני לא שאלתי ממך אלא השבועה, אמ׳ לו הקב״ה עכשיו אעשה לך לפנים משורת הדין, ואתן לך ערב והא לך חותמי בערבות שהרי חותמו של הק׳ אמת, שנ׳ [180] וה׳ אלקים אמת, ולפי שנתן חותמו ביד ישראל שהן נתבעין מן הערב תחילה, לכך נאמ׳ אמת גבי יעקב, שהרי על שמו נקראי׳ [שנא׳] [181] בית יעקב. ולפי שעשה חסד עם אברהם לעשות [לו] לפנים משורת הדין, נאמר חסד גבי אברהם, דכתי׳ תתן אמת ליעקב וחסד לאברהם אשר נשבעת לאבותינו. הה״ד [182] קרוב ה׳ לכל קראיו לכל אשר יקראוהו באמת, באותן שיהו מזכירין לפניו

166 תהילים פב, א. 167 שם יח, לו. 168 תהילים שם.
169 נחמיה ט, ח. 170 תהילים שם. 171 בראשונים שם: הרי.
172 בכי״א וק „ההג״ה״ מצורף לקטע זה. 173 מיכה ז, כ. 174 מדרש זה מובא בתוס׳ על התורה „הדר זקנים״ סוף פרשת וירא ושם מקוצר. 175 בראשית כב, יב.
176 שם כא, יב. 177 עי׳ בר״ר פנ״ו, ז וש״נ. 178 עי׳ תנחומא וירא סי׳ כג.
179 תהילים כה, י. 180 ירמיה י, י. 181 ישעי׳ ב, ה ועוד.
182 תהילים קמה יח.

אמת שנתן לאברהם בערבות, והוא חותמו בכמה מקומות הק׳ נקר׳ אמת [181], שנ׳ [182] ואמת ה׳ לעולם [183]. ע״כ תוספת.

וזוכר חסדי אבות כד״א [184] ה׳ יראה לו, יהי רצון בשעה שיהו באים בניו של [יצחק לידי] עבירות מעשים [185], תהא נזכרת לפניו אותה עקידה, ותמלא עליהם רחמים, ואומר [186] ברוגז רחם תזכור, כמו אברהם תזכור, שהרי רחם עולה בגי׳ למניין אברהם.

וקבעו [187] בה **ומביא גואל לבני בניהם וכו׳**, לפי שאבות העולם מתפללים על הגאולה, כי הא [188] דאליהו הוה שכיח במתיבתא דר׳ כו׳ עד ואוקימהו לכולהו בהדי הודי ודחקי שעתא ואתי משיחא בלא זימנא. ולפי שמעשים הללו על ידי אברהם נעשו, קבעו וסדרו בהן את שבחיו, יחשב כמי שמזכיר על כל דבר ודבר [שמו של] אברהם. ודוגמא והאר פניך על מקדשך השמם למען אדני [189], למען ה׳ מבעי לי׳, אלא למען אברהם שקראך אדון [190], הרי כשרוצה להזכיר שמו מזכיר שבחו, לכך סדרו כל זה, שהרי שבחו של אברהם הוא מונה, והכל מעין אברהם, כדאמ׳ סדר של (אברהם) [הבדלות] [191] הוא מונה [192].

[לו] אתה גיבור

אתה גיבור, לפי שקבעו [בה] הזכרת גשמים מוריד הגשם [1] בתחיית המתים [2], כדאמ׳ [3] רב יוסף מתוך ששקולה כתחיית המתים, שהגשמים חיים לעולם [4], קבעוה בתחיית המתי׳, וקראום חכמים גבורות גשמי׳ [5], מאי טעמי׳ אמ׳ ר׳ יוחנן שיורדין בגבורה, ולפי׳ כך [6] התחילו הברכה בגבורה, אתה גיבו׳, מלך ממית, ממית המתים ומחייה החיים [7].

181 שבת נה, א וש״נ. 182 תהילים קיז, ב. 183 בכי״א ר״ק: „א״מ״ת׳ ראשה ואמצעיתה וסופה של כל התורה, שהרי ראשה אל״ף באלפא ביתא, ואמצעית׳ מ״ם, וסופה ת״ו. עד כאן תוספת. ועוד לבש אברהם מידתו של הקב״ה ועטרו הקב״ה לאברהם בעטרו, ואיזו זו זקנה, ומנין שנקראת עטרה שנא׳ [משלי טז, לא] עטרת תפארת שיבה, וכתי׳ [דניאל ז, ס] ועתיק יומין יתיב וכתוב ושער רישיה כעמר נקי. ואברהם זקן [בראשית כד, א], ובכי״א ר״ק יש כאן תוספת הלכות והם נמצאים גם בפרדס מחז״ו וסרש״י, וכי״מ לא העתיקם. 184 בראשית כב, יד. ועי׳ בר״ר פנ״ו, י וש״נ. 185 צ״ל: ומעשים רעים, וכן בח״ג בב״ר שם (עי׳ תא׳ עמ׳ 607). 186 חבקוק ג, ב. 187 גם זה מהראשונים הנ״ל וכן הוא בכי״ק. 188 ב״מ פה, ב, וע״ש בשינויים. 189 דניאל ס, יז. 190 ברכות ז, ב. 191 כ״ה בכי״ק ומחז״ו, ובסרש״י בשיבוש. 192 בכי״ק יש כאן המשך מחז״ו וסר״ש. במחזור ד״ז: בכל י״ח ברכות יש ת״ר תיבות כנגד רמ״ח מצות עשה ושס״ה לא תעשה.

1 ב״מ פה, ב. 2 משנה ברכות לג, א: מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים, וכן תענית ב, א, ועיין ירושׁ׳ ברכות פ״ה ה״ב בר״ר פי״ג ו, דב״ר פ״ז ו. 3 תענית ז, א: מ״ט א״ר יוסף מתוך ששקולה כתחיית המתים לפיכך קבעוה בתחיית המתים. 4 ירושׁ׳ ברכות שם: כשם שתחיית המתים חיים לעולם כך ירידת גשמים חיים לעולם. 5 ברכות ותענית שם. 6 צ״ל: ולפיכך. 7 כלומר, ממית החייבים למות ומחייה הצריכים להולד, ואחר כך נאמן להחיות את המתים, וראה הפסוק ש״א ב, ו: ה׳ ממית ומחיה מוריד שאול ויעל. [ובכי״ק: מלך

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

נקדש את שמך בעולם. נמצא בסודות של גאונים שאסור לספר משיתחיל שליח ציבור נקדש עד שיגמור כל הקדושה. עד הא־ל הקדוש יש שבעים ושתים תיבות, כנגד ע"ב שמות של שם המפורש, שהיו חקוקים על מטה האלקים [8]. וזכר ליציאת מצרים, לקיים מה שנ' [9] למען תזכור יום צאתך מארץ מצרים, יסדו תיבות קדושה זאת בע"ב תיבות, זכר לקריעת ים סוף שנבקע בע"ב שמות של שם המפורש. וא"ת הא איכ' ע"ד תיבות, ויש להשיב, דאין אומ' כן כתוב, אלא **ככתוב ע"י נביאך** [10]. וכן הללוי־ה אין למנות שתי תיבות, אלא אחת, והביא לי ראייה ממסכת סופרי' [11] שתיבת הללוי־ה אינ' אלא תיבה אחת, ומחברת היא ומנויה עם שאר תיבות, שכתובי' ב' תיבות, ואינ' אלא אחת, כגו' שלהבתי־ה, במרחבי־ה [12]. תוספת. ואני אשר ב"ר יעקב הלוי [13] שמעתי מרבותי שיש כ"א תיבות מנקדש עד השם, כנגד כ"א מהאזינו [השמים] עד השם [14]. וכן כ"א תיבות מחזון ישעיהו עד השם, כנגד שם של אהי־ה העולה כ"א, על כן אי' לומר כי אם ככתוב ולא כן כתוב.

אתה חונן [15] א"ר אמי גדולה דיעה שניתנה בתחילת ברכת של חול, והיא אתה חונן, ויסוד הוא דקאמר בסיפרי ויחונך הדעת. ואנו מבקשים שיחוננו בדעת בבינה ובהשכל לעבוד אות' בלב שלם, ולהבן לשאל צורכינו ולהשכיל באמיתו ולשוב אליו.

והחזירנו בתשובה שלימה לפניך שנעשה תשובה כהוגן, ולא כאנשי ננוה שעשו תשובה שלא כהוגן. **הרוצה בתשובה** [15] שמכריז ואומ' שובו בני אדם.

[**רפאינו ה' ונרפא** אע"פ שיסדו ברכת רפואה בברכה שמינית אין לשאול צרכיו אלא בשומע תפילה] [16]. **והעלה רפואה שלימה** שלא נצטרך לרופא בשר ודם.

רפאינו ה' ונרפא [17]. שימו על לב אנשי צרפת ואיי הים, ששקר בימינכם ובשמאלכם, שאתם בודים מלבבכם [ומוסיפים] כמ' וכמה תיבות בתפילתכם, אשר לא עלתה על לבם של חסידים הראשונים שתקנו לנו [התפילות] במקום קרבנות [18], וכל ברכה ותפילה שתקנו, הכל [19] היה

ממית החיים ומחייה המתים]. 8 עי' למעלה על „עזרת אבותינו" וש"נ. 9 דברים טז, ג.
10 עי' בסמוך בסוף הקטע, ולהוציא מנוסחת אשכנזים במחז"ו וטור סי' קכה. 11 פרק ה (הוצאת היגר עמ' 159). 12 עיין פסחים קיז, א. 13 עי' מבוא. 14 בעה"ב ח"ב עמ' 137 : ולכך מן נקדש את שמך עד השם של קק"ק כ"א תיבות על כן אין נכון לומר וכן כתוב ע"י נביאך, כי אם ככתוב על יד נביאך. ועי' תרגום ירושלמי ס' והאזינו על הפסוק כי שם ה' אקרא, ועי' חזקוני שם (דברים לב, ג) ופי' המיוחס לרא"ש עה"ת הדר זקנים (עה, עד). ועי' ספרי דברים פיס' שו. וכן הובא קטע זה במחזור ישן דפוס זולצבאך בשם י"מ. 15 עי' סר"ש וש"נ. ובכי"א וק' הקטעים כמו בסר"ש. 16 ע"פ כי"א. 17 כ"ה בהרבה כ"י, ועי' עה"ב ח"ד עמ' 97, התיקונים ע"פ כי"ק, ובכי"א כבכי"מ. 18 עי' ברכות כז, ב.
19 בעה"ב מועתק בטעות: כמו.

במשקל ובמדה באותיות ובתיבות[20], שאם לא כן, אז היה ח״ו לתקן תפילתינו כעין זמר של הגוים הערילים, על כן שימו לבבכם ואל תוסיפו לעשות עוד כדבר הרע הזה, להוסיף ולגרוע תיבות ואותיות בתפילתכם, כי שמעתי אומ׳ שאתם מוסיפים תיבות הרבה בברכה זו. יש מכם אמ׳ [רפאנו ה׳ אלקינו, וזהו טעות גמור, שהרי פסוק מלא הוא בירמיה[21]] [22] רפאיני ה׳ וארפא. ועוד יש מכם שאומ׳ והעלה רפואה שלימה לכל מכותינו ולכל תחלואי׳[23], גם בזה ניצנצה רוח עיועים, לפי שמצאתם בפסוק[24] הסולח לכל עונינו הרופא לכל תחלואינו כי זה הבל ורעות רוח[25]. שהרי כתב רבינו החסיד[26], שאין בברכת רפאינו כי אם כ״ז תיבות וק״ז אותיות, כ״ז תיבות כנגד כ״ז תיבות בפסוק[27] ויאמר אם שמוע תשמע עד כי אני ה׳ רופאיך, וכנגד כ״ז אותיות באלפא ביתא עם הכפולים, לומר לך, אם כן תשמור התורה שניתנה בכ״ז אותיות אז אני ה׳ רופאיך, ה״ו״י״ה׳ שם המיוחד הוא מוצא ממנו שם אחד, שהוא כ״ז אותיות ובו ריפא אלישע את המים, ואף משה רבינו ריפא בו את מי המרה, על כן סמך למי מרה כי אני ה׳ רופאיך. וכ״ז אותיות בפסוק הרופא לכל תחלואי(נו)[כי], וכן תמצא כ״ז סמכין בהלל, וכן תמצא [כ״ז י״] [23] בפרשת ציצית, וכן תמצא כ״ז ה׳[29] בפרשת קדושים תהיו, וכן תמצא כ״ז חקים במשנה תורה, וכן תמצא כ״ז קו״ף מבראשית עד ברא אלקים לעשות, וכן תמצא כ״ז נון בק״ש, וכן תמצא כ״ז תוי״ן בתהילה לדוד, וכן תמצא בחומש כ״ז פסוקים שסופן ה׳ אלקיכם, וכן תמצא כ״ז דורות מבריאת עולם עד שנכנסו לארץ, וכן תמצא כ״ז אלקי ישראל בתורה ובנביאים.

וברך את שנתינו גרסינ׳ ולא שנותינו[30].

ומלכות[31] **זדון** כדכתי׳ ושבר פושעים וחטאים יחדיו ועוזביהם יכלו. פושעים הם מלכות זדון, וחטאים הם המינים, ועוזביהם הם המשומדים.

למשומדים[32] **אל תהא תקוה** [ברכה זו ביבנה תקנוה לפי שרבו המשומדים ויסדו לקללם בכל יום] שלא תהא להם תקוה, שלא יהו חשובים, ולא ילשינו על ישראל, שאין דיבור של עני נשמע כדיבור של עשיר[33].

20 בעה״ב שם ציין לספר חסידים סימן תק״ג (הוצאת מקיצי נרדמים עמוד 154): „כל שטבעו חכמים בברכות או בתפילות אין לשנות כי הם לא תיקנו תיבה אחת על חנם אלא טעם יש כמה תיבות כמה אותיות כמה קולות כולן גכוחות למעיין. 21 יז, יד. 22 ע״פ כ״י ב״מ, ולפנינו וכן בכ״י קופמן חסר מחמת הדומות ונוסחא זו ה׳ אלוקינו, ברמב״ם בסדר התפלה (אבל בהלכות תענית כנוסחת רע״ג וסידורנו) מחז״ו עמ׳ 66 ועוד. [ובמחזור ישן ד״ז: רפאינו יש בו כ״ז תיבות לפיכך אין לומר אלוקינו רק רפאינו ה׳ ונרפא, ועי׳ טור סי׳ קטז, א״ח וכל בו]. 23 נוסחת הספרדים, ועי׳ מחז״ו וסדר התפילה לרמב״ם, ועי׳ עץ חיים ח״א עמ׳ פט. 24 תהילים קג, ג. 25 בכי״ק: ורעה רבה. 26 בכ״י הנ״ל, וכן בכ״י וינא מס׳ 108 סז, עג. וטור סי׳ קטז ומחזור ישן ד״ז. 27 שמות טז, כו. 28 ע״פ כי״ק. 29 כ״ה בסכי״מ, אבל בכי״א ובכי״ק קשה לקריאה ובעה״ב העתיק: י׳. 30 וכ״ה בכי״ק. ובמחז״ו שנתינו. ועי׳ ברמב״ם שיש בו נוסחאות לימות החמה ולימות הגשמים. והמנהיג סי׳ גו בשם ראב״ן: שנותנו. 31 סר״ש. 32 כגי׳ רע״ג ועוד. 33 וכן בכי״א וק, ותקנתי ע״פ

ולירושלים עירך ברחמים תשוב, כעניין שנ׳[34] ושבתי לירושלים ברחמים וגו׳. **בבניין עולם** כעניין שנ׳[35] לא יוסיף לבא בך [עוד] ערל וטמא.

רצה ואישי ישראל ותפילתם באהבה תקבל ברצון. לא[36] גרסי׳ מהרה, דהא על נשמת צדיקים שמקריב מיכאל בכל יום על מזבח של מעלה נתייסדה תפילה זו, כמו שמצינו באגדה דעשרה [הרוגי] מלוכה[37] כשעלה ר׳ ישמעאל לרקיע מצא מיכאל המלאך מקטיר על המזבח, ואמ׳ לו ר׳ ישמעאל וכי יש מזבח למעלה, אמ׳ לו הן, אמ׳ לו ומה אתה מקריב עליו, א״ל נשמת צדיקים וכו׳, לכך ביטל רבינו הלוי לומר מהרה.

אתה חונן לפני כל הברכות, לפי שכל אדם שאין בו דעת אסור להקריב[38]. בפר׳ במ׳ בהמה יוצאה[39], והתוית תיו[40] שמואל אמ׳ תמה זכות אבות ור׳ יוחנן אמ׳ תחון זכות אבות, ומשמע מפי רש״י[41] דשמואל ארשעים קאי, ור׳ יוחנן אצדיקים, ולא פליגי, ותמיהני, דהא התם בסמוך מפרש ר׳ יוחנן דמימי חזקיה תמה זכות אבות, דכתיב[42] למרבה המשרה וג׳ עד קנאת ה׳ צבאות תעשה זאת. אלא בזכות אבות משמע דאין חילוק בין צדיקים [בין] לרשעים, אלא כולהו אמוראים אצדיקים קאמ׳, ושמואל הכי קאמ׳ יחזקאל הנביא לצדיקים שבימיו, תמה זכות אבות אפילו לצדיקים אחרים, ואעפי״כ כדיי אתם שתיושעו בזכות עצמיכם. ור׳ יוחנן אמר תחון זכות אבות, אעפ״י שאחרי[43] אפי׳ לצדיקים תמה. והכי נמי מוכח מדדריש ריש לקיש ור׳ שמואל ב״ר נחמני מיירי התם בצדיקים, אבל כולי עלמא דתמה זכות אבות, ואם כן היכי מצלינ׳ האידנא בזכות אבות. ונ״ל דסמכו אהא דאשכחן בויקרא רבא בסוף פרש׳[44] טובא אמוראי דאמרי התם תמה זכות אבות עד ר׳ אחא אמ׳ לעולם זכות אבות

כי״א. 34 זכריה א, טז. 35 ישעיה נב, א. 36 וגי׳ „מהרה״ ברע״ג ועוד, ובמחזור ישן ד״ז : מהרה גיר׳ הרוקח ור״י הלוי מגרמייזא מיהא לאמר (אפשר שצ״ל : לא לאמר) מהרה לפי שעל נשמת הצדיקים קאי. 37 מדרש אלה אזכרה בה״מ ילגיק ח״ב, רב פעלים עמ׳ 157, אוצ״מ ח״ב עמ׳ 441, ועי׳ המנהיג דיני תפלה אות ס׳. ועי׳ מנחות קי, א חגיגה יב, ב. 38 בכי״א בהוספה : „שוב מצאתי זה וכתבתיו אתה חונן לפני כל הברכות לפי שכל אדם שאין בו דעת אסור להקריב קרבנות אפילו אם הוא כהן והתפילות כנגד תמידין תקנום. ול״ה (ישעיה כז, יא) כי לא עם בינות הוא על כן וכו׳. ואתה חונן לאדם דעת יותר מהבהמה ובינה להבין דבר מתוך דבר, השכל חכמה מוצלחת. אתה חונן א׳, חונינו ב׳, חונן הדעת כנגד חכמה ותבונה, י״ז תיבות באתה חונן נגד י״ז ואתה תדבר אל כל חכמי לב (שמות כח, ג) ובקהלת י״ז חכם החכם י׳ י״ג חכם וב׳ וחכם א כהחכם. א״ר יוחנן אחכמה, וי״ז קוראים בשבוע(ה) בתורה עם המפטיר, וי״ז אמירות בתעניות בתמניא אפי׳, וי״ז עולות בפנחס, מפי רבינו רש״מ טוב אפרים ב״ר יעקב מבונא זצ״ל, [וע״ כל בו הל׳ תפלה (ה, ג) : ויש בה י״ז תיבות כנגד ואתה תדבר אל כל חכמי לב]. ובכי״ק כאילו כתוב בכל המקומות י״ו, ובכתבי יד מתחלפין הו׳ והז׳, ובמחזור ישן ד״ז : אתה חונן, ברכה זו גיתקנה ראשונה לפי שהתפלה כנגד העבודה וחש״ו פסול לעבודה לכן משובחת במטבע ברכה זו י״ז תיבות גי׳ טוב ובו ס׳ אותיות עד חונן הדעת נגד ס׳ מסכתות שיתא סדרי שצריכין חנינה, דלא כל אדם זוכה ללמוד. י״ז תיבות כנגד י״ז חכמה שבקהלת. 39 שבת נה, א. ועי׳ דק״ס שם. 40 יחזקאל ט, ו. 41 עי׳ רש״י ד״ה תי״ו, ועי׳ תוס׳ שם ד״ה ושמואל. 42 ישעי׳ ט, ו. 43 בכי״ק : שלאחרים. 44 פל״ו, ו. 45 דברים

ואמהות קיימת, שנ׳ [45] כי א־ל רחום ה׳ אלקיך לא ירפך ולא ישחיתך ולא ישכח את ברית אבותיך אשר נשבע להם. אפרים יליב״ה [46].

שלום רב ד׳ שלומות הן כנגד ד׳ רוחות העולם [47].

[לז] אתה קדוש

אתה קדוש ושמך קדוש, הכל קוראים שמו קדוש [1]. האל הקדוש [2], לשון המקרא [3] והאל הקדו׳ (ו)נקדש בצדקה. אמ׳ רבא [4] בר׳ חננא סבא משמיה דרב כל השנה כולה אדם מתפלל האל הקדוש ומלך א[ו]הב צדקה ומשפט, חוץ מי׳ ימים שבין ר״ה ליום הכיפורי׳, שמתפלל המלך הקדוש והמלך המשפט.

[לח] ברכות אמצעיות ואחרונות

אמר ר׳ אמי גדול׳ דיעה שניתנה בתחילת ברכות של חול. והיא, אתה חונן [2]. ויסוד חונן, הוא דאמרי׳ בטיפרי [3] ויחונך בדעת, ואנו מבקשי׳ שיחונינו בדעת ובינה והשכל [4], שנדע לדעת את יי׳ [5] ולהבין (ו)לשאול צורכינו, להשכיל באמיתו ולשוב אליו [6], מה שאומרי׳ בינה אחר קדושה [7] דכתי׳ [8] והקדישו את קדוש יעקב, וסמיך ליה וידעו תועי רוח בינה.

ואחר [9] בינה תשובה דכתי׳ [10] ובלבבו יבין ושב. הרוצה בתשובה, שמכירין [11] ואומ׳ [12] שובו בני אדם.

ד, לא. 46 בכי״ק נוסף: מפי ר׳ שם טוב. 47 ובכי״ק בהוספה: ונותן תחילה שלום לשמאלו על שם שויתי י״י לנגדי תמיד (תהילים טז, ח) שמאליה דאינשא לקביל ימינה דהקב״ה דקאי לקבליה (יומא נג, ב) לכך מקדים בשמאליה לימינא, ע״כ. ועי׳ ח״ג סי׳ מז, אוצה״ג יומא חה״ת עמ׳ 24, שבה״ל סי׳ יח, המנהיג הל׳ תפלה סי׳ סח.

1 השווה ישעיה נז, ט : וקדוש שמו. קטע זה בכי״א וק׳ ולא נמצא בכי״מ. 2 עיין ברכות יב, ב. 3 ישעיה ה, טז. 4 ברכות יב, ב : ואמר רבא בר חיננא סבא משמיה דרב כל השנה כולה אדם מתפלל הקל הקדוש מלך אוהב צדקה ומשפט חוץ מעשרה ימים שבין ר״ה ויום הכפורים שמתפלל המלך הקדוש והמלך המשפט.

1 ברכות לג, א : אמר ר׳ אמי גדולה דעה שנתנה בתחילת ברכה של חול, [וגם קטע זה בכי״א וק׳]. 2 במשנה שם : והבדלה בחונן הדעת ושם, ברכת החכמה ובמגילה יז, ב קראה לה ביגה, עיין להלן. ובירושלמי ברכות פ״ה, ה״ב בשם דעה, [בכי״א : חיגנא]. 3 פרשת נשא פס׳ מ : ויחונך בדעת ובבינה ובהשכל. 4 כנוסחת אשכנז, [ובכי״א : בדעת בבינה ובהשכל]. 5 [ובכי״ק : לעבוד אותו בלב שלם]. השווה הושע ו, ג : ונדעה נרדפה לדעת את ה׳. 6 השווה דניאל ט, יג : לשוב — ולהשכיל באמתך, [בכי״א נוסף כאן : ובמסכת [ברכות לג, א] אמרי׳ גדולה דעה שניתנה בין שתי אותיות של שם שנ׳ ליה וסמוך ליה וידעו תועי רוח בינה. וכאן נשתבש ב׳ קטעים ויש חסר ביניהם, ויש לתקן ע״פ סידורנו]. 7 מגילה שם : מה ראו לומר בינה אחר קדושה שנא׳ והקדישו כו׳ וסמוך ליה וכו׳. 8 ישעיה כט, כג. 9 מגילה שם : מה ראו לומר תשובה אחר בינה דכתיב ולבבו יכין ושב ורפא לו. ואפשר שיש כאן חסר, ועי׳ בסכי״מ. [ובכי״א : השיבנו אבינו כעני׳ שנאמר הגביא [איכה ה, כא] השיבנו י״י אליך ונשובה]. 10 ישעיה ו, י. 11 צריך לתקן : שמכריז, וכן בסכי״מ וכי״ק. 12 תהילים צ, ג. במחזור ד״ז : בברכת השיבנו נזכר אבינו, ובסלח לנו אבינו, כי האב מלמד בנו וסולח לעונו. השיבנו אבינו לתורתך כי אין עם הארץ חסיד, אז וקרבנו לעבודתיך.

ואחר [13] תשובה סליחה, דכת׳ [14] וישוב אל יי׳ וירחמיהו ואל אלה׳ינו כי ירבה ליסלוח.

ואחר סליחה גאולה ורפואה [15], דכת׳ [16] הסולח לכל עווניכי הרופא לכל תחלואיכי הגואל משחת חייכי. ואע״פ שרפואה קודמת לגאולה במקרא, תיקנו חכמים לומ׳ גאולה בברכה שביעית, ורפואה בברכה שמינית, מפני מילה שהיא ביום השמיני וצריכ׳ רפואה [17].

ובירכת השנים בתשיעית, מפני שהתפלל דוד על מפקיעי שערים, שבור יי׳ מטה רשעים [18], במזמור תשיעי [19].

וקבוץ [20] גליות אחר ברכת השנים, דכת׳ [21] הרי ישראל ענפיכם תתנו (ופגריכם) [ופרייכם] לעמי ישראל וגו׳.

ואחר [22] קיבוץ גליות יעשה דין ברשעים, כדכת׳ [23] ואשיבה ידי עליך ואצרוף כבור סיגיך וגו׳, וכתי׳ בתרי׳ ואשי׳ שופטיך כבראשונה וגו׳. ולפיכך קבעו השיבה שופטינו אחר תקע בשופר.

וכיון [24] הקב״ה יעשה דין ברשעים וישוב שופטינו וימלוך עלינו, יכלו המינים והמשומדים. ומלכות זדון [25], כדכת׳ [26] ושבר פושעים וחטאים יחדיו ועוזבי יי׳ יכלו. פושעים הם המלכות זדון, וחטאים הם המינים [27], ועוזבי יי׳ יכלו הם המשומדים [28].

וכיון [29] שיכלו המינים יקומו הצדיקים, כדכת׳ [30] וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיקים. וכולל גרים עמהם, דכת׳ [31] מפני שיבה תקום וגו׳ שהם זקינים, וסמיך ליה [32] כי יגור אתכם גר וגו׳.

והיכן [33] תרוממנה קרנות צדיקי׳ בירושלים, כדכת׳ [34] שאלו את שלום ירושלים ישליו אוהביך. ולפיכך סמכו לה ולירושלים עירך.

וכיון [35] שיבואו לירושלים, בא דוד, שנ׳ [36] אחר (יבואו) [וישובו] בני ישראל ובקשו את יי׳ ואת דוד מלכם.

13 מגילה שם. 14 ישעיה נה, ז. 15 מגילה שם. 16 תהילים קג, ג. 17 מגילה שם: אי הכי לימא רפואה בתרה דתשובה לא סלקא דעתך דכתיב וישוב אל ה׳ וירחמהו ואל אלקינו כי ירבה לסלוח כו׳ ומה ראו לומר גאולה בשביעית כו׳ מתוך שניתנה מילה בשמינית שצריכה רפואה לפיכך קבעוה בשמינית. 18 תהילים י, טו. 19 מגילה שם: ומה ראו לומר ברכת השנים בתשיעית כו׳ כנגד מפקיעי שערים כו׳ ודוד כי אמרה בתשיעית אמרה (שב׳ פרקים ראשונים בתהילים אחד הם, עיין ריש ברכות). 20 מגילה שם. 21 יחזקאל לו, ח. 22 מגילה שם. 23 ישעיה א, כו. 24 מגילה שם: וכיון שנעשה דין מן הרשעים כלו הפושעים וכולל זדים עמהם שנאמ׳ ושבר וגו׳, וראה ברכות כח, ב ירושלמי ברכות פ״ב ה״ד. 25 נוסחת אשכנז [ראה מהרש״א מגילה חי׳ אגדות, ו, א ד״ה עקרון] ונמצא גם בנוסחת רס״ג ורע״ג, ונוסחת הרמב״ם ועוד. 26 ישעיה שם כח. 27 ראה ברכות י, א: ההוא מינאי כו׳ חטאים כתוב. ובראשונים נקראת ברכת המינים. 28 ראה בנוסחת הג״ל שפותחים בולמשומדים לא תהיה וכו׳. 29 מגילה שם: וכיון שכלו הפושעים מתרוממת קרן צדיקים דכתיב וכל קרני וכו׳, וכולל גירי הצדק עם הצדיקים שנא׳ מפני שיבה תקום וסמיך ליה וכי יגור וכו׳. [ובכי״ק נוסף: וקרני תרום, עשר קרנות הם וכולם מגויין באגדה דאיכה רבתי (פ״ב, ז)]. 30 תהילים עה, יא. 31 ויקרא יט, לב. 32 שם לג. 33 מגילה יז, ב יח, א. 34 תהילים קכב, ו. 35 מגילה שם וכגי׳ דק״ס ורס״ג. 36 הושע ג, ה.

וכיון שיבאו לירושלים [37], שנאמ׳ [38] והביאותים אל הר קודשי ושמחתים בבית תפילתי.

ואחר [39] תפילה עבודה, שנ׳ [40] עולותיהם וזבחיהם לרצון על מזבחי וגו׳, היינו עבודה.

ואחר עבודה הודאה [41] (ברכת כהנים) [42] דכת׳ (וישא אהרון) [42] זובח [43] תודה יכבדוגני, סמיך ליה לזביחה הודאה.

ואחר הודאה ברכת כהנים, דכת׳ [44] וישא אהרון את ידיו אל העם ויברכם וירד מעשות החטאת, אלמ׳ אחר העבודה ברכת כהנים, אלא שהודאה מפסיקה דעבודה והודאה חדה היא [45], דהזובח הוא, שמתודה על קורבנו [46].

ואחר כן שים שלום [47], דכת׳ אחר ברכת כהנים ושמו [48] את שמי על בני ישראל ואני אברכם. וברכת הקב״ה שלום היא [49] דכתי׳ [50] יי׳ יברך את עמו בשלום.

[לט] אלוקי נצור

ואחרי כן אלה״י נצור לשוני. כדאמ׳ [1] מר בריה דרבינא בתר דמצלי אמר הכי, אלה״י נצור לשוני, כמו שמור לשוני [2]. מרע, מדבר רע. ולמקללי נפשי תדום, שלא אענם, ואהיה נעלב ולא עלוב [3]. נפשי כעפר לכל תהיה, כמו שכתו׳ [4] ותשימי כארץ גווך. כעפר שהוא דייש לכל [5], כך אני נדוש

37 אפשר שנשתרבב מלמעלה, ודלג על ענין שלם וצריך לתקן ולהוסיף: [וכיון שבא דוד באת תפלה]. וכן הוא במחז״ו וסדרש״י. ובכי״ק: שמע קולנו ברכה זו נתייסדה אחר צמיחת דוד וביאת ישראל לירושלים על שם והביאותים וכו׳. 38 ישעיה נו, ז. 39 שם יח, א. 40 שם. 41 שם וכגי׳ כי״מ ועוד. 42 נראה שנכנס כאן בטעות. 43 תהילים נ, כד. 44 ויקרא ט, כב. 45 מגילה שם. 46 צריך עיון מה שמפרש הודאה מלשון וידוי במקום תודה. [בכת״י כתוב: המודה ונקוד ע״ז סימן למחיקה, ואח״כ כתוב המתודה]. בכי״א נוסף: המשולשת בתורה, יברכך, יאר, ישא, האמורה מפי אהרן ובניו דכת׳ דבר אל אהרן ואל בניו לאמר כה תברכו את בני ישראל אומר להם, על שם המקרא אמור להם יסדו גם האמורה מפי אהרן ובניו. 47 מגילה שם. 48 במדבר ו, כז. 49 ספרי במדבר פיס׳ מב, ויק״ר פ״ט ט (ראה הוצאת מרגליות עמ׳ קפד־קצד וש״נ): גדול שלום שכל הברכות כלולות בו ה׳ עוז לעמו יתן וגו׳, גדול השלום שכל הברכות טובות ונחמות שהקב״ה מביאן על ישראל חותמיהן בשלום — בברכת כהנים וישם לך שלום. 50 תהילים כט, יא. 51 בכי״א נוסף: ותורת חיים, דכתיב ביה וחי בהם ודרשינן וחי בהם ולא שימות בהם.

1 ברכות יז, א: מר בריה דרבינא כי הוה מסיים צלותיה אמר הכי אלוקי נצור לשוני מרע ושפתותי מדבר מרמה ולמקללי נפשי תדום ונפשי כעפר לכל תהיה פתח לבי בתורתך ובמצותיך תרדוף נפשי ותצילני מפגע רע מיצר הרע ומאשה רעה ומכל רעות המתרגשות לבא בעולם וכל החושבים עלי רעה מהרה הפר עצתם וקלקל מחשבותם יהיו לרצון וכו׳. ועי׳ סכי״מ, וכ״ה בכי״ק. 2 השווה תהלים קמא, ג: שיתה ה׳ שמרה לפי נצרה על דל שפתי. וראה שם לד, יד: נצור לשונך מרע ושפתיך מדבר מרמה, [ועי׳ סכי״מ ואפשר שיש לתקן כאן ע״פ הנ״ל]. 3 עיין גיטין לו, ב: נעלבים ואינם עולבים שומעין חרפתם ואין משיבין. [ואפשר שיש לתקן: עולב]. 4 ישעיה נא, כג. 5 עיין ערובין נד, א: אם משים אדם כערוגה זו שהכל דשים בו כו׳ אם

לכל, שלא (אחוז רעתי) [אזוח דעתי] וכו׳. עד יהיו לרצון אמרי פי, אמר [6] ר׳ (חנה) יוחנן בתחילה, תחילת תפילה, אמ׳ יי׳ שפתי, ובסוף תפילה אומ׳ יהיו לרצון, ואמרי [7], מכדי יהיו לרצון אמרי פי משמ׳ דאמרינ׳ ומשמ׳ דבעינא למימר, ומאי טעמא תיקנו ליה אחר התפילה, ומפרש (י״ח) [8] הואיל ולא אמרו דוד אלא אחר י״ח מזמורים, והוא סוף מזמור השמים מספרים שהוא מזמור י״ט [9], וברכת מינים אינה בכל[ל] י״ח ברכות, שאחרי כן תיקנוה ביבנה [10].

ואומר שלום בשמאלי [11] בהשתחואה, כאדם הנפטר מרבו [12]. ירושלמ׳ [13] י״ח ברכות שבכל יום כנגד י״ח מזמורים שמראש תילים עד יענך יי׳, ולמה רגשו גוים אינו מן המיניין, דברכת המינים ביבנה תיקנוה. וכנגד י״ח פעמים שכת׳ בתורה אברהם יצחק ויעקב [14], וגם ויקרא [15] בהם שמי ושם אבותי בכלל, וכנגד [16] י״ח ציוים שכת׳ במשכן, ואתו [17] אהוליאב, עד סוף הספר, וז׳ [18] ברכות של שבת, כנגד ז׳ קולות שכת׳ בהבו ליי׳ בני אלים, וכנגד ז׳ אזכרות שכת׳ במזמור שיר ליום השבת. י״ט [19] ברכות של ר״ה, כנגד י״ט אזכרות שכתובים בפרשת חנה, ובסוף כת׳ [20] יי׳ ידין אפסי ארץ, כ״ד [21] של תעניות ציבור, כנגד כ״ד רינה ותפילה תחינה שכת׳ בפרשת שלומה. כאן מדולג [22].

משים אדם כמדבר זה שהכל דשין בו כו׳. 6 ברכות ט, ע״ב : א״ר יוחנן בתחילה אומר ה׳ שפתי תפתח ולבסוף הוא אומר יהיו לרצון אמרי פי. 7 שם : משמע לבסוף ומשמע מעיקרא (בכי״מ : משמע מעיקרא ומשמע לבסוף) דבעינא למימר מ״ט תקנוהו רבנן לאחר י״ח ברכות לימרו מעיקרא — הואיל ולא אמרו דוד אלא לאחר י״ח פרשיות. 8 נקוד בכת״י וכנראה למחיקה. 9 הני י״ח י״ט הויין אשרי האיש ולמה רגשו גויים חדא פרשה היא. 10 ברכות כט, א. וראה למעלה. 11 על מנהג זה עיין בראבי״ה ח״א סי׳ צו (עמ׳ 75) : והורגלו רבים לומר שלום בשמאלי ושלום בימיני ואני המחבר לא כך קבלתי כי שגו במה שכתוב במחזורים ונותן שלום בשמאלו כו׳ וכסבורים כזה הלשון לומר, וליתא דנותן שלום כשיאמר עושה שלום במרומיו הוא משתחוה לשמאלו וכשהוא אומר הוא יעשה שלום עלינו משתחוה בימינו. והובא במרדכי ברכות סי׳ קיא ; סמ״ק סי׳ יא, והג׳ סמ״ק סי׳ צד ; טור סי׳ קכג ; וא״ח. ועיין בכל בו (ח, א) : כתב הר״מ נ״ע יש טועים ואומ׳ שלום בשמאלי ושלום בימיני כפי שמצא במחזורים ונותן שלום לשמאלו ואין לומר רק שלום שלום עושה שלום וכו׳. ועיין תשב״ץ למהר״ם סי׳ רלח ; וס׳ על הכל (הגרן ח״ז ע׳ 87). ובכי״ק עמ׳ פו, ב : טעו לומר בסוף התפילה שלום בשמאלי וכו׳ שהרי מה שאמרו חכמים ונותן שלום לשמאלו שהוא ימינו של הקב״ה וכו׳. לא שיתן שלום בפה לומר שלום בשמאלי ושלום בימיני וכו׳ אלא בהרכנת ראשו לכאן ולכאן. תדע שהרי בקדוש וברכת המזון שנותן לשמאלו ולימינו כמו [כן] אינו אומר שלום בשמאלי ושלום בימיני וכו׳ אלא מסיים בעושה שלום ב[מ]רמיו ונוטה ראשו לכאן וכאן יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל. 12 יומא נג, ב : משל לתלמיד הנפטר מרבו כו׳ מי סברת לימין דידך לשמאל דידך. 13 ירושלמי ברכות פ״ד ה״ג : ולמה שמונה עשרה אמר ריב״ל כנגד שמונה עשרה מזמורים שכתוב מראשו של תילים עד יענך ה׳ ביום צרה אם יאמר לך אדם י״ט הן אמור לו למה רגשו גויים לית הוא מינהון. וראה תנחומא ריש וירא, בר״ר פס״ט, ג. 14 שם : כנגד י״ח פעמים שאבות כתובים בתורה אברהם יצחק ויעקב כו׳ אם יאמר לך אדם י״ז הם אמור לו ויקרא בהם שמי כו׳ מינהון. 15 בראשית מח, טז. 16 שם : כנגד י״ח ציוויין שכתוב בפרשת משכן שני כו׳ ובלבד מן ואתו אהליאב בן אחיסמך למטה דן עד סופיה דסיפרא. 17 שמות לא, ו. 18 ירושלמי שם. וראה גם ברכות כט, א. 19 ירו׳ שם. 20 שמואל א, ב י. 21 שם. 22 כן הוא בכת״י על הגליון. וכנראה מהמעתיק הוא.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

אלקי נצור לשוני מרע כדאמ׳ [23] מר בריה דרבינא בתר דמצלי, אמר הכי אלקי נצור לשוני מרע, כמו שמור לשוני מרע, על שם המקרא [24] נצור לשונך מרע, מדבר רע. **ושפתותי** [25] **מדבר מרמה**, מלהיות אחד בפה ואחד בלב. **ולמקללי נפשי תדום** שלא אענם ואהי׳ כעלוב [26]. **נפשי כעפר לכל תהיה** כמ׳ שכתוב ותשימי כארץ גיוך, כלומ׳ כמ׳ (שהעם) [שהעפר] [27] דייש לכל, כך אני נידש שלא אזוח דעתי. עד **יהיו לרצון אמרי פי.** א״ר יוחנן בתחילת תפילה אמ׳ ה׳ שפתי תפתח, ובסוף יהיו לרצון אמרי פי. ומאי טעמ׳ תקנו ליה אחר תפילה, הואיל שאמ׳ דוד אחר י״ח מזמורים, והוא סוף המזמור השמים מספרי׳, שהוא מזמור י״ט, וברכת המינין אינ׳ בכלל י״ח ברכות, כדאמ׳ ביבנה תקנוה [28].

שלום רב בסוף [29] התפילה י״ח ברכות, לפי שיש מויקרא אל משה עד זאת תורת זבח השלמים, י״ח פרשיות. הקרבנות נקראו שלמים, מפני שעושי׳ שלום בין ישראל להק׳, כמו שנדרש בזבחים [30]. קרבנות [31] ואפי׳ הוא כהן, והתפילות כנגד תמידין תקנום [32].

ואתה חונן לאדם דעת יותר מן הבהמה, ובינה להבין דבר מתוך דבר, השכל מוצלחת, אתה חונן א׳ וחוננו ב׳ כנגד חכמה ותבונה. י״ז תיבות באתה חונן כנגד י״ז ואתה תדבר אל כל חכמי לב, ובקהלת י״ז חכם. החכם ד׳, וג׳ חכם, וב׳ וחכם, א׳ כחכם, י״ו אחכמה, וי״ו קוראי׳ בשבוע בשבת עם המפטיר, וי״ז אמירות בתמניא אפי, וי״ז עולות בפרשת פנחס. מפי אפרים יליכ״א.

[מ] תחנון

ונופלין בתחינה אחר התפילה [1], שכן מצינו בחכמי׳ הראשוני׳ שנהגו כן, דאמרינ׳ [2] פלוני בתר דמצלי אמ׳ הכי, וכת׳ נמי [3] ויהי ככלות שלומה

23 סידור ר״ש. 24 תהילים לד, יד. 25 כנוסחת הגמרא ברכות יז, א, עי׳ בסר״ש בהערות. 26 עי׳ סר״ש [וכן יש לתקן כאן]. 27 ע״פ סר״ש ושם כל הקטע. 28 כ״ה בסר״ש ובכי״ק וכי״א. בכי״א נוסף: נמצא בתשובת הגאונים שאין לומר שלום בשמאלו ושלום בימינו, אלא נותן שלום לימינו ולשמאלו, והוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל אמן, [ועי׳ סר״ש שציינתיו]. 29 נמצא בכי״ק עמוד פו ב. 30 תו״כ ויקרא דנדבה פרק טז ה״א, תנחומא תולדות א, צו ג, רש״י ויקרא ג, א. 31 קטע זה ליתא בכי״ק, ואין לו מובן וכנראה שיש כאן חסר. 32 ברכות כז, א, בכי״א נוסף: שמעתי שיש בספר היכלות שאמר המלאך לר׳ ישמעאל כהן גדול לכשתבא לסיים תפלתך עד יהיו לרצון אמרי פי יש לך לומר מלכינו אלוקינו יחיד שמך בעולמך פדה עמך בנה עירך שכלל היכלך עשה למען שמיך ע״ל ימינך ע״ל בריתך עש״ל תורתך ע״ל משיח צדקך עשה למענך אם לא למעניגו. יהיו לרצון אמרי פי וכו׳ ומסיים תפלתו.

1 [ראה להלן סי׳ מד על „והוא רחום״]. ראה לשון הטור סי׳ קלא: ולאחר חזרת תפלה נופלין על פניהם ומתחננין, ובתוס׳ ברכות פ״ג ה״ו (עמ׳ 7): אבל אומרים דברים אחר תפלה וכו׳. וראה גם ברכות כט, ב: שרגיל לומר תחנונים אחר תפלתו. ואודות נפילת אפים עיין מגילה כב, ב, ב״מ נט, ב. 2 ברכות טז, ב יז, א. ירושלמי ברכות פ״ד ה״ב. 3 מלכים א ח, נד.

להתפלל אל יי׳ את כל התפילה והתחינה הזאת, אלמא תחינה אחר תפילה[4]. **ואמרינ׳ נמי**[5] **אם בא אדם לומ׳ אחר תפילתו אפי׳ כסדר וידוי של יום הכיפו׳ (י׳) אומ׳.**

ואומר[6] **ואנחנו לא נדע, ועל דאגותינו ועל מה שהתחננו, כי אם עליך תלויות עינינו לעשות בקשתינו, ואתה זכור רחמיך וחסדיך וחונינו ועוזרינו אלה״י עזרינו. ואומ׳ קדיש לסיום תפילת יוצר, והוא קדיש שיני**[7].

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

למנצח[8] **על השמינית**[8*]. כלי[9] זמר שיש לו ח׳ נימין ושמו שמינית. **אומלל** נשחת. **אשחה** אלחלח. **עששה** לשון אורה ועששית[10]. **עתקה** נתיישנה[11] עיניי בכהיית אור. **בכל צוררי** בשביל צרותיי.

ישובו יבושו. מהו [ישובו] יבושו שני פעמים, אמר[12] ר׳ יוחנן לעתיד לבא הק׳ דן את הרשעים של אומות העולם ומחייבין אותם לגיהנם, ומתרעמים עליו, והק׳ מזהירם וחוזר ומראה גליונין שלהם, ודן אותם ומתחייבין, והוא מחזירם לגהנם, הרי בושה כלימה כפולה. ר׳ שמואל בר׳ נחמוני אומ׳ לעתיד [לבא] כל אומה קורא לאלהיה, ואין עונין, וחוזרין וקוראין להק׳ אמ׳ להם אילו קראתם אותי תחילה הייתי עונה אתכם, עכשיו עשיתם ע״ז עיקר ואותי טפל איני עונה, שנ׳[13] ישוועו ואין מושיע, זו ע״ז, ואח״כ אל ה׳ ולא ענם, לכך נאמר ישובו ויבושו. מפי רבי׳ קלונימוס איש רומי[14].

ה׳ אלקי ישראל פי׳ החסיד ר׳ אלעזר מוורכהים[15] שתפילה זו חזקיה מלך יודא, יסדה באות׳ הלילה שעמד סנחרב וחילו בנוב עיר הכהנים, והיה בדעתו להחריב את ירושלים למחרתו, והיתה צרה גדולה לחזקיה ועלה בבית המקדש ונתעטף בטליתו, ויסד תפילה זו, ובתוכה הורמז חזקיה למפרע שלא יבינו שהוא יסדה, ודרך ענוה גדולה הייתה, ולמד ממשה רבי׳[16] שיסד מזמור שיר ליום השבת, והפסיק ליום בנתיים, מרוב ענוה שהיית׳ בו שלא יבינו מי יסדה, וכן למד מיהושע שיסד עלינו לשבח[17], וחתם שמו למפרע מרוב ענוה שהיתה בו, הוא אלקי׳, ואנו כורעים,

4 כלשון זה ברוקח סי׳ שכד (עמ׳ רכ). 5 ברכות לא, א. 6 סידור רס״ג עמ׳ כה, סרע״ג השלם ח״א עמ׳ 302 טור שם, ועי׳ סכי״מ. 7 הראשון נאמר בין פסוקי דזימרה לברכו ועי׳ סכי״מ. 8 בכי״ק הביא כאן תחינות ופירוש למזמור לדוד אליך ה׳ נפשי אשא [תהילים מז׳ כה] עם פרש״י והוא נפ״א מנהג סדר ספרד, ואח״כ הביא „תחינה אחרת״ למנצח על השמינית ושם כסדרנו. 8* תהילים מזמור ז. 9 בכי״ק: כינור ... וכן מצינו בדברי הימים (א טו) פלוגי ובניו על השמינית לנצח. וכן פי׳ רש״י בתהילים שם. וכן בהמשך הביא פי׳ רש״י במלואו, וספרנו קיצר בזה. 10 בכי״ק: לשון עששית לנטירנא. 11 שם: נתיישנה ונזדקנה כו׳, וכברש״י. 12 מדרש תהילים מז׳ לא ג, יל״ש שם רמז תשי״ד. 13 תהלים יח, מב. עי׳ מד״ת מז׳ ו יא. ומז׳ לא, ה. 14 כל הקטע ברש״י תהילים ו, יא, ושם בסתם. בכי״א נוסף: כשיפול אדם לתחינה ישכב לצד ימין משום שנאמר שויתי ה׳ לנגדי תמיד כי מימיני בל אמוט [ועי׳ רוקח סי׳ שכד, ושו״ת הריב״ש סי׳ תיב בשם רבותיו של רש״י]. 15 על ר׳ אלעזר מוורכהיים עי׳ מבוא, ועיין ערוה״ב ח״ד עמ׳ 98 הערה 64. בכי״א וק מתחיל הקטע: „בשיני ובחמישי״. 16 עיין למעלה בתפילת מזמור שיר ליום השבת. 17 עיין

שלא שם, עלינו לשבח, הרי הושע. אף כאן חזקיה חתם בראש חרוזות [למפרע שלא כסדר מרוב ענוה שהיתה בו], חוסה, זרים, קולינו, ה׳ אלקי, הבט. הרי חזקיה[18].

ואנחנו לא נדע מה נעשה[19]. על חטאתינו. **כי עליך עינינו**, תלוייות לעשות בקשותינו[20]. והר״ר שמואל[21] פי׳, כי, זה אינו אלא [משמש] בלשון אלא. והכי פי׳, ואנחנו לא נדע מה נעשה מרוב עונינו, אלא עינינו תלויות לך להורות לנו מה נעשה. [**זכור רחמיך וחסדיך**[22] שהרי אליך עגינו, ומקוים אנו לרחמיך וחסדיך שהם מעולם. **אל תזכור לנו עוונות ראשונים**[23], אלא] **מהר יקדמונו**, לרחם אותנו[24], **כי דלונו מאוד** בגלות, לשון דלות כמ׳[25] וידל ישראל. [**הנה כעיני עבדים אל יד אדוניהם**[26] **כו׳** לפי שאנו בגלות **עינינו תלויות בך** ולעשות צרכינו, **כעיני עבד** שמקוה ליד אדוניו לקבל פרס. **עד שיחוננו**, עד שיעשה בקשתינו. **חוננו ה׳ כי רב שבענו בוז**. שהיינו בגולה ללעג ולביזה]. **ברוגז רחם תזכור**[27]. רח״ם בגימ׳ אברהם[28]. ע״א רחם רמ״ח אברים שבנו. **עזרינו אלקי ישעינו**[29] בגלותינו. **והצילנו וכפר על חטאתינו** שהגלות מכפרת על עוונותיה׳ של ישראל.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

קדיש. לכך אומ׳ קדיש זה לסיום תפילת יוצר[30], ובשביל שהצריכו לקדיש הקדימו לפסוקים הללו, ואנחנו לא נדע, זכור רחמיך, שאין אומ׳ קדיש רק שיאמ׳ לפניו פסוקים, דמוכח בפירקי ר׳ אליעזר[31] שעתיד לאחר שמגלה הק׳ טעמי תורה עומד זרובבל בן שלתיאל ויאמר קדיש. וכן כל מקום שתמצא שהוצרכו חכמים לסדר קדושה הקדימו פסוקי׳[32]. כגון במה מדליקין א״ר אלעזר א״ר חנינא כל בנייך למודי ה׳ יהי שלום בחילך כו׳, ואחריה תקנו קדיש לסיום תפילה. וכן באין כאלקינו. וכן בסוף פרקי׳ אבות ר׳ חנניא בן עקשיא [או׳ כו׳ ה׳ חפץ למען צדקו וכו׳]. מיסוד הר״ר אלעזר בן הר״ר [יהודה ב״ר][33] קלונימוס.

א־ל ארך אפים[34] תקנו לומר[35] בשיני ובחמישי, לפי שיום דין הוא, ועסוקים בדיני ממונות, הרבו תחנונים פן יעוותו בדין שלא כרצונם ובידיעתם.

לקמן על עלינו לשבח. 18 במט״מ הביא כן משם ר׳ יהודה החסיד, וכ״ה במחזור ישן ד״ז ועיין תיקון תפלה. בכי״א נוסף: בשאר ימי השבוע שלא בחמישי ושיני אחר התפילה נופלין בתחינה, וכן מצינו בחכמים הראשונים שנהגו כן כדא׳ פלוני בתר דמצלי וכו׳ [ברכות לד, ב, מגילה כב, ב] וכתיב ויהי ככלות שלמה להתפלל אל ה׳ את התפילה והתחינה... תחינה בתר תפילה, ואמרי׳ נמי שיכול אדם לומר אחר תפילתו אפל׳ כסדר של יום הכפורים. 19 דה״ב כ, יב. ועי׳ סרע״ב, מחז״ו עמ׳ 71, רוקח סי׳ שיט, אבודרהם עמ׳ קיט, כ״ב סי׳ יט, טור סי׳ קלא. סידור ר״י בר יקר (עמ׳ עב) ועוד. 20 עי׳ סר״ש. 21 בכי״ק בהוספות מסר״ש, וכל המרובעים הוספתי ע״פ הנ״ל. 22 תהלים כה, ו, והקטע בסר״ש. 23 שם פט, ח. 24 בכי״ק: עלינו. 25 שופטים ו, ו. 26 תהילים קכג, ב, ג. 27 חבקוק ג, ב. 28 והובא גם במפרשים, ובמחזור ישן ד״ז. 29 תהילים עט, ט. 30 סר״ש. 31 הובא ביל״ש ישעיה רמז תכט. 32 מחז״ו סי׳ צט (עמ׳ 74), הפרדס עמ׳ שא, המחכים עמ׳ 120 ועוד. 33 תקנתי ע״פ כי״ק. 34 מיוסד עה״פ שמות לד, ו. 35 עי׳ מחז״ו עמ׳ 71,

ונוטל ס״ת וקורא כהן ולוי ישראל[36], כנגד אברהם יצחק ויעקב[37].
ברוך שנתן תורה. תמצא בה מ׳ תיבות כנגד מ׳ יום שעמד משה בהר לקבל התורה[38], והמוסיף עליהם פסוקים אחרים אינו אלא טועה, כגו׳ ואתם הדבקי׳[39].

[מא] סדר קדושה אשרי

ותיקנו סדר קדושה במקום צהרים[1] דכת׳[2] ערב ובוקר וצהורים אשיחה. לפיכך מתחילין באשרי יושבי ביתיך, דנפקי מינה שצריך אדם לישב ולהשהות בבית הכנסת קודם תפילתו[3], דהכי משמ׳, אשרי יושבי ביתיך, והדר, יהללוך סלה[4], ולהודיע שהתחלת תפילה מיכאן.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

חכמי׳[5] הראשונים תקנו לומר קדושה במקום צהרים, דכתיב ערב ובקר וצהרים אשיחה. לפיכך מתחילין באשרי יושבי ביתיך, דנפיק מיני׳ דצריך אדם לשהות ולישב בבית הכנסת קודם תפילתן. דהכי משמע אשרי יושבי ביתיך. והדר עוד יהללוך סלה, ולהודיע שהתחלת תפילה מכאן.
ואמ׳ תהילה לדוד דאמרו כל האומר תהלה לדוד ג׳ פעמים בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא, והאומרו קודם תפילתו קאי[6].
תימא, מפני מה זוכה בשביל דבר מועט כזה, אלא לפי שאין תהילה כתוב בספר תהילים מלא בי׳, חוץ מזה, לומר לך שיש במזמור זה ק״ן תיבות, וג״פ ק״ן הרי ד׳ מאות וחמשים, כמניין תהילה, ללמדך אז תהלתו נעשית שלימ׳[7].
ותקנו לומר סדר קדושה בכל יום[8], ואפי׳ בשבתות וימים טובים,

שהיו ב׳ מטבעות לחזן, ולציבור. כל בו סי׳ יט, אבודרהם עמ׳ קכז. 36 ב״ק פב, א. 37 עי׳ מגילה כא, ב כג, א גיטין נט, ב. 38 מחז״ו ע׳ 72, כל בו סי׳ כ, אבודרהם עמ׳ קכח, ארחות חיים הלכות שני וחמישי אות יג. 39 תיבות אחרונות אלו חסרים בכי״א וק. ועי׳ מחז״ו שהביא לאומרם. בד״ז : ברוך שנתן תורה וכו׳. החזן מברך על נתינת התורה, ואע״פ שאין בו שם ומלכות לפי שבא להוציא מי שאינו בקי בקדושתו.

1 כגראה שהמקור מהא דאמרו כל האומר תפלה לדוד בכל יום ג׳ פעמים (ברכות ד, ב) והם כנגד ג׳ הזמנים וסדר קדושה הוא חלק מיוחד של התפילה ולכן הקדימו לו פתיחה של מזמור אשרי, ובלבוש סי׳ קלב כתב כעין זה, וראה להלן. ובאבודרהם כתב שבשביל המאחרים לבא תקנו להם כאן כמו תפלה קטנה ע״ש. 2 תהילים נה. 3 ברכות לב, ב : היו שוהים שעה אחת מנא הני מילי אמר קרא אשרי יושבי ביתיך. 4 עי׳ רש״י שם. 5 כל הקטע בסר״ש. 6 ע״כ בסר״ש, בכי״א ובכי״ק עמוד צא יש כאן הוספה : „וה״ר אליעזר בן רב׳ יב״ק זצ״ל שאסור להפסיק בין אשרי לקדושה. וכתב שיש לתמוה איך הנהיגו הראשונים להשיב שליח צבור בין אשרי לסדר קדושה והביא ראיות שאסור להפסיק בנתיים״. וכן במחזור ישן ד״ז הביא קטע זה מהריב״ק. וכן בסידור אשכנזי כי״ר כל הקטע כמו בכי״ק. ועי׳ עה״ב ח״ב עמ׳ 25, ומקורו מכאן. 7 קטע זה לא הובא בכי״ק, ונמצא ברוקח בשיבוש : ג״פ (ק״ו) [ק״נ] תיבות הרי ג׳ פעמים תיבות כמו תיבת תהלה. 8 סוטה מט, א : עלמא אמאי קאי אקדושה דסדרא. ועי׳ תשוה״ג ליק סי׳ צ, גנז״ש עמ׳ 100, הפרדס סי׳ שה־שו, סרש״י סי׳ סב (ע׳ 37), ושם סי׳ תלא (עמ׳ 216), מחז״ו סי׳ מו עמ׳ 25, וסי׳ קלח (עמ׳ 108), או״ז ח״ב סי׳ ג בשם ס׳

ואפילו בראש השנה ויום כיפורים, לפי שבזכות' ישראל ניצולין מדינה של גיהנם דכתיב [9] צלמות ולא סדרים ואפילו אם יתחייב אדם לדינה גיהנם, מצנן לו גיהנם של סדר קדושה, אם רגיל אדם לומ' בכוונת הלב. וכל ימי תמהתי על זה מה כחה של סדר קדושה שמצלת מדינ' של גיהנם משאר תפילה [10].

[מב] למנצח

למנצח' מזמור לדוד, מפני שיש בו תחינה ותפילה, יענך יי', וגם יש בו, יזכור כל מנחותיך ועולתיך ידשנה סלה וגו', לפי שאדם צריך לפרנסה ולמזונות בכל יום, ומזמור זה דוד אומ' על ישראל שהיו צריכין לפרנסה והיו פושטין בגדוד [2], והיה דוד מתפלל עליהם שישובו לשלום. לפיכך תיקנו לאומרו בכל יום. פי' יענך יי' ביום צרה, כשהיו צריכים לפרנסה והם יוצאין למלחמה לפושט בגדוד, והיה דוד מתפלל עליהם יענך יי' בצרת המלחמה. ישגבך, יחזיק ידיך. שם אלה' יעק', כשם שענה ליעק', דכת' [3] העונה אותי ביום צרתי [4]. מקודש, מירושלים עיר הקודש. ומציון, שכינה השורה בציון, ששם נטה דוד אוהל (לאה) לארון, יסעדך, יהיה לך למסעד. כל מנחותי' ועולתיך, שמקריבין שם לפני ארן, יזכור הקב"ה מזכירם לטובה, ונושעתם מאויבי' [5]. ואזכרה, נופל במנחה. אדשנה [6] סלה, שנעשין דשן [7], שהאש מדשן אותם, יתן לך, הצלחה. כלבבך, כרצון לבך לכלות אויביך. כל עצתך, תחבולות מלחמה, ימלא. ויש שמפרשין [7*], כשיוצאין למלחמה, יועצין באחיתופל ונמלכין בסנהדרין [לכך אמר כל עצתך ימלא] [8]. נרננה בישועתיך, כשישיע הקב"ה [9] נרנן ונשוש. ע"א, יהי רצון שנרנן ונשמח על ישועתיך שיעשה לך הקב"ה, כי בשמו נעשה דגלים במלחמה [10], וכאשר ימלא כל משאלותיך, להצילך ולתת אויביך לפניך, אז היה אומ', עתה ידעתי כי הושיע יי', שאני משיחו בתשועת ישראל. יעניהו, ועניהו, כמו אז ישיר [11] [שפתרונו] שהוא שר. משמי קודשו, ממעון קודשו. בגבורות ישע ימינו, הושיע את משיחו, מלשון [12] הושיעה לו ימינו זרוע,

המקצועות, המנהיג סי' עה, אבודרהם, שבה"ל סי' מד, וראה אוצה"ג מגילה עמ' 41-42, סוטה עמ' 273-275, טור סי' קלב. כ"ב סי' יד. 9 איוב י, כב: ארץ עפתה כמו אפל צלמות ולא סדרים ותפע כמו אפל. ועי' מחז"ו סי' מו שהביא: טעם דאין סדרים ובשביל כך ותופע כמו אופל, וברוקח סי' שכד (עמ' רכא): ולא סדרים הא יש סדרים ותופע. ובהמנהיג שם: הא יש סדרים תופיע מאופל. ועי' גם מחזור ישן ד"ז. 10 בכי"ק ובסידור אשכנזי כי"ר בהוספה: משאר תפילה שתקנו חכמים הראשונים.

1 תהילים מז' כ, ועי' סכי"מ. 2 ברכות ג, ב: א"ל אדוננו המלך עמך ישראל צריכים פרנסה כו' אמר להם לכו ופשטו ידיכם בגדוד, ועיין רש"י תהילים שם. 3 בראשית לה, ג. 4 מדרש תהילים מז' כא, ד: יענך ה' ביום צרה כן כתיב ביעקב העונה אותי ביום צרתי. 5 ויקרא ו, ח. 6 צ"ל: ידשנה. 7 כ"ה באבע"ז שם. 7* עי' כי"ק שכ' בשם הר"ר מוורכהם. 8 ברכות שם. 9 עי' רש"י. 10 השווה מדרש תהילים שם ט, תנחומא בובר י, אבע"ז. ובכי"ק נוסף: וזו גדגול ועל יואב היה מתפלל ימלא ה' כל משאלותיך. 11 שמות טו, א. 12 תהילים צח, א.

כי תשועת ישראל היא ישועתי [13], ומערכותם של אומות, אלה ברכב ואלה בסוסים טובים [ו]קלים, ואנחנו, עמו ישראל, בשמו נזכיר, לבקש עזרה, מלשון אזכרת השם [14]. וכן דוד אמ׳ לפלשתי [15] אתה בא בחרב ובחנית [ובכידון] ואני בא אליך בשם יי׳. המה כרעו ונפלו, כפי גואתם [גבאתם] [16] מתחילה השפלתם, לסוף שנופלים לפנינו. ואנחנו שהיינו נופלים בעיניהם, קמנו עליהם וכילינו אותם, ונתעודד, לשון גובה והעלאה, כמו [17] מעודד ענוים יי׳, מעלה אותם ומשפיל (אותם) רשעים. [המלך יענינו] פתח בענייה וסיים בענייה [18], וזהו יענינו ביום קוראינו. ותפילת הערב ותפילת השחר הם כנגד תמידים של ערב ושחר [19], ואמרינ׳, יזכור כל מנחותיך ועולתיך הם התמידים ומנחותם, ועולות ערב ובוקר. ולמענם יתן לך כלבביך, וימלא משאלותיך שהתפלל עליהם.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

למנצח מזמור לדוד. יש [20] מרבותנו [21] שאומ׳ שאין לומר מזמור זה ביום המילה, לפי שיש בו הזכרת צרה, דכתיב [22] יענך ה׳ ביום צרה, ובמילה כתיב שמחה, דכתי [23] ויעש אברהם משתה גדול. ומצינו באגדה [24] שדורש גבי מילה, דכתב שש אנכי על אמרותיך, ונדרש על המילה שנתנה באמירה, כדכתי׳ [25] ויאמר אלקים אל אברהם ואתה את בריתי תשמור. אבל הר״ר שמואל בה״ר ברוך [26] אמ׳ לי שיש לאומרו, וכן נוהגים בבאבינבורק לאומרו ביום המילה [26*]. וטעמו של מורי, לפי שיש בו יענך ה׳ ביום צרה, יום צרה הוא לולד ולאמו, אשר לא נתרפאת עדיין מחבלי יולדה, וגם הנער לא נתרפא מן המילה, לכך ראוי לאומ׳ לבקש רחמים על הנער ועל אמו. ומנהג יפה לאומרו, שהרי כל המזמור מוכיח, דכתיב בו ועולתך ידשנה סלה. שנינו באגדה [27] המל את בנו כאילו הקריב קרבן על גבי המזבח ומתכפר לו על כל עונותיו. וכן כתי׳ בו כל מנחתך. תוספת.

יענך ה׳ ביום צרה. לפי [28] שצריך אדם פרנסה בכל יום, תקנו לאומרו, שמזמור זה דוד המלך תקנו על ישראל כשהיו צריכין לפרנסה, והן פושטין בגדוד [29], והי׳ דוד מתפלל עליהם שישובו לשלום. **יענך ה׳ ביום צרה,** ביום [30] מלחמה. [**ישגבך, יחזק ידיך**] [31] **שם אלקי יעקב,** כשם שענה

13 כן הוא ברש״י. 14 ולא כפירוש רש״י שהוא מלשון הקטרה, כמו מזכיר לבונה. ועי׳ סכי״מ. 15 שמואל א׳ יז מה. 16 כך תוקן בגליון. 17 קמז, ו. 18 שוח״ט מז׳ כ י: המזמור ראשו בענייה וסופו בענייה. 19 ברכות כז, ב. 20 נמצא גם בסידור אשכנזי כי״ר ועוד. ועי׳ ערה״ב ח״ד עמ׳ 71. 21 עי׳ מעשה״ג עמ׳ 59, מחז״ו עמ׳ 624, הפרדס סי׳ ע, ראבי״ה ח״ג הל׳ תענית סי׳ תתצא (עמ׳ 677), והובא בחי׳ אנשי שם למרדכי סוף יומא, שבה״ל הל׳ מילה סי׳ ה׳, כללי המילה לר״י הגזור עמ׳ 69, ריקנטי סי׳ תק״צ. 22 תהלים כ, ב. 23 בראשית כא, ח. 24 עיין שבת קל, א, ורש״י שם ד״ה שש וד״ה בשמחה, ותוס׳ שם, פדר״א פכ״ט. 25 בראשית יז, ט. 26 הוא ר׳ שמואל מבבנברק בן הרב ר׳ ברוך ממגנצא, ועיין מבוא. 26* עי׳ עה״ב שם מה שהביא מד׳ גולדשמיט בק״ס כרך כז עמ׳ 280 מתוך כ״י ירושלים 1282. 27 פדר״א שם. 28 וכל הקטע בסר״ש. 29 ברכות ג, ב וש״נ. 30 בכי״ק: בצרת. 31 הוספתי ע״פ סר״ש.

ליעקב[32]. **ישלח עזרך מקודש**, מירושלים. **ומציון**, שכינה שורה בציון ששם נטה דוד אהל לארון. **ועולתך ידשנה סלה** שהאש מכבה ונעשה דשן. **ועולתך** שמקריבין שם יזכור[33]. נדגול לשון דגל, כלומר בשמו נדגול ונרנן בישועתו של הק'. **אלה ברכב ואלה בסוסים**, האומות. **ואנחנו** עמו ישראל. **בשמו נזכיר** הזכרת השם. **המה כרעו ונפלו**, כפי גאותם בא השפלתם. **ואנחנו קמנו ונתעודד** עליהם וכלינו אותם, **ונתעודד**, לשון חיזוק. **המלך יענינו** פתח בענייה וסיים בענייה. וכן רוב מזמורי' שבתהילים שהיו חביבים על דוד סיומן כתחילתם כמו אשרי אשר לא הלך וסיימו אשרי כל חוסי בך.

פי' אחר, יענך ה', המזמור הזה על שם שהיה שולח את יואב ואת ישראל למלחמה והיה עומד בירושלים ומתפלל עליהם[34], ואילמלא דוד לא עשה יואב מלחמה[35].

שם אלקי יעקב, שהבטיחו בלכתו מחרן ושמר אבטחתו, **לכך** נאמ' אלקי יעקב. **מקדש**, מהיכל קדשו [שהוא שכן שמה][36]. **ידשנה**, לשו' שומן כמ' [37] ואכל ושבע ודשן, כלומ', יקבלם ברצון כעולות מחים. **עולתך ומנחתך**[38], הם התפילות שאתם מתפללים במלחמה. **נרננה בישועתיך** כשיושיע אותם הק' נרננה כולנו להק', ובשמו נדגול נתאסף ונעשה חיל. **עתה ידעתי**, זו היא הרננה שארנן עתה בתשועה זו שבאה ליואב ולישראל. ידעתי, שחפץ המקום בי, ענ(י)ני משמי קדשו [**כי תשועתם** היא תשועתי]. **אלה ברכב**, יש מן האומות בוטחים ברכב ברזל שלהם, ויש בוטחים בסוסיהם. אבל **אנחנו בשם אלקינו נזכיר**, כי לו הישועה, נזכיר, לשון הקטרה ותפילה כדאמ' [39] מזכיר לבנה, [את אזכרתה][40]. ולפיכך, **המה (י)כרעו ויפלו ואנחנו קמנו ונתעודד**. לשון עוז, זיי"ן מתחלפת בדל"ת.

בשוחר טוב[41]. יענך ה' ביום צרה א"ר שמעון בר' אבא אתה מוצא י"ח מזמורי' מריש הספר עד הפסוק הזה, שאשרי האיש ולמה רגשו גוים חד מזמור הם, כנגד י"ח ברכות, כשאדם מתפלל י"ח אומ' לו תתעני צלותך, כך אחר י"ח מזמורים אמרו ליה לדוד יענך ה'. נ"ל מטעם זה אומרים מזמור זה אחר י"ח ברכות, אבל לא בשבת שהרי אין בה תפילת י"ח, ועוד שאין יום צרה אלא יום עונג. א"ר[42] יושע הכהן ט' פסוקים יש במזמור זה, כנגד ט' חדשים שהאשה מתעברת בהן, ומה הם אומרים דעני חייתא הוא יענה יתכון.

32 בכי"ק: דכתיב (בראׁ' לה, ג) לא"ל העונה אותי ביום צרתי. ועי' שוח"ט מז' כ, ד. 33 בכי"ק יש כאן תוספות, והכל בסר"ש. 34 בכי"ק נוסף: כענין שנאמר (ש"א יח, ג): הטוב כי תהיה לנו מעיר לעזור ואמרו רבותינו אילמלא... 35 סנהדרין מט, א. וכל הקטע בפירוש רש"י תהילים שם. 36 במרובעים תקנתי ע"פ כי"ק, וכן ברש"י שם. 37 דברים לא, כ. 38 שם: מנחותיך ועולתך. והוספתי ע"פ הנ"ל. 39 ישעיה סו, ג. 40 ויקרא ב, ב. 41 מז' כ, ב. בשינויים וע"ש בהערות שצויין, והובא באבודרהם (עמ' קכא). 42 מדרש

[באילו [43] הימים אין אומרים למנצח, משום דכתיב ביה צרה, בראשי חדשים, בחנוכה, ובפורים ולמחרתו, בערבי ימים טובים וימים טובים, באסרו חג לאחריהם, במוצאי שבת, בתשעה באב משום דכתיב ביה [44] קרא עלי מועד, ביום המילה וחולו של מועד, ומערב יום הכפורים עד אסרו חג של סוכות. וכל אילו הימים אין אומרין תחינה מניסן עד מוצאי פסח, מסיון עד מוצאי עצרת, בערב ראש השנה ליוצר אין אומ׳, ובערב יום הכפורים ובנישואין אין אומרים למנצח].

[מג] ובא לציון — עלינו לשבח

ויבוא לציון גואל בזכות השבים מפשעם [1], ואת׳ אתן עליהם [2], ואחר כך ואתה קדוש, וכולא קדישא דסידרא. ואמרינ׳ [3] האידנא לא קאים עלמא אלא על (קדישא) קידושא דסידרא. לפי שהראשונים [4] הייתה תורתן קבע ומלאכתן עראי [4*], ובכל יום אחר תפילה היו יושבין ודורשין ברבים, (והיו מסיימין) ואחר סיומן היו אומרי׳ ואתה קדוש, וכל סדר קדושה וקדיש ונפטרין, לפיכך קבעו האחרוני׳ לאמרה בכל יום. ולפי שהיו הראשונים מתרגמין, ומפרשין, ומשמיעי׳ לרבים את הדרשה, והיו מתרגמין, וגם אילו הפסוקין של קדושה ואחרי מנהגם נוהגים גם עתה. ונרא׳ לי [5] שאילו ג׳ קדושות שאנו אומ׳ בתפילת יוצר ובעמידה וסדר קדושה, כנגד ג׳ (קדו׳) פעמי׳ קדושה, שאומ׳ למעלה תיקנום, ואומ׳ קדיש שלישי ונפטרין. וגם יש לומ׳ כנגד שלוש [6] תיקנום, דאמר [7] ר׳ חננאל אמר רב שלוש כיתות של מלאכי השרת אומרות שירה בכל יום, אחת אומרת קדוש, ואחת אומרת קדוש, ואחת אומרת ק׳ ק׳ ק׳ וג׳, כנגד אילו קקדושות תיקנום. ולהכי [7*] נמי תיקנו לאומרו שחרית, שהמלאכי׳ בשחר [הם] [8] אומ׳ [9], דכת׳ ויאמר שלחני כי עלה השחר. ולפי שאין קדושה בפחות מעשרה [10], כדכת׳ [11] ונקדשתי בתוך בני ישראל, וילפי׳ בתוך, מן [12] ויבואו בני ישראל לשבור

תהילים שם, והובא ברוקח סי׳ קח, ואבודרהם. 43 ע״פ כי״א וק. ועי׳ מחז״ו עמ׳ 73. 44 איכה א, טו.

1 עיין יומא פו, ב: גדולה תשובה שמביאה לידי גאולה שנא׳ ובא לציון וכו׳. 2 כנראה שיש כאן חסר ושיבוש, ואולי יש לתקן: ואת בריתי אתן עליהם. 3 סוטה מט, א. ועי׳ סכי״מ. וגי׳ סידורנו זהה יותר עם כי״ק כאן. 4 כ״ה בתשובות הגאונים ליק סי׳ צ, מחז״ו סי׳ מז, סדרש״י סי׳ סב הפרדס סי׳ ב (עהר׳ עמ׳ שה): כך מנהג ראשונים מקום שיש שם ת״ח כשהיו מתפללין והיו נופלין על פניהם ומקדשין כו׳ ע״ש. ועיין גם כל בו סי׳ יד וארו״ח, ושבה״ל סי׳ מד. 4* עי׳ ברכות לב, ב. 5 ל״מ כעת. ועי׳ סכי״מ. 6 צ״ל: כנג׳ שלוש כתות מלאכים תקנום. ועי׳ סכי״מ. 7 חולין צא, ב: דאמר רב חננאל אמר רב שלש כתות של מלאכי השרת אומרות שירה בכל יום, אחת אומרת קדוש ואחת אומרת קדוש וא׳ אומרת קדוש ה׳ צבאות. 7* כל קטע זה נמצא בכי״ק. 8 נוסף על הגליון. 9 בראשית לב, כו. 10 ברכות כא, ב וש״נ. 11 ויקרא כב, לב. 12 כ״ה דרשת הירוש׳ ברכות פ״ז ה״ג [יא, ג] מגילה פ״ד ה״ד [עה, ב] סנהדרין פ״א ה״ד [יט, ג] ופ״ג ה״ה [כא, ב] בר״ר

בתוך הבאים[13], **והתם עשרה היו, שלא היו שם יוסף ובנימין, לפיכך אין יחיד אומ' קדושה בישיבה, ולא בעמידה, ולא בסדר קדושה. אלא כך בשפה ברורה ובנעימה לאל ברוך נעימות**[14]. **ואמרו כך בסדר קדושה דרב עמרם גאון**[15] **ובעמידה אומ' אתה קדוש יושב תהילות ישראל. יי' אלה'י ישראל אברהם יצחק וישר' עבדיך שמרה וגו'.**

ומצאתי בתשובו' הגאונים[16] **שיחיד הרוצה לקרותם בניגונים בסדר קדושה, כאד' הקורא בתור' קורא, אבל בלא ניגון, כמו שאנו קורין אותם, אסור יחיד.**

חסלת תפילת יוצר [בחול][17].

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

ובא לציון גואל פסוק הוא בישעיה[18], לאותם ששבים פשע ופושעים וחוטאים ימותו במלחמה, דכתי'[19] בחרב ימותו כל חוטאי עמי וגו', וסמיך ליה [ביום ההוא] אקים סוכת דוד הנופלת וגו'[20]. **רוחי אשר עליך** כדכת'[21] ואת רוחי אתן בקרבכם. **ומפי זרעך** יש שקורין מפי[22] זרעך ומדלגין הוי"ו, וטעות הוא בידם שהרי פסוק מלא הוא בישעיה.

ואתה קדוש יושב תהלות ישראל מפורש בבראשית רבא בפרשת וירא אליו[23] ובפסיקתא דהחודש[24], ועוד מפורש בבראשית רבא בפר' ויצא יעקב[25] יושב תהילות ישראל ישראל סבא. בשוחר טוב במזמור למנצח על איילת השחר[26] ר' שמואל בשם ר' חנינא אמ' כל תהילה [ותהילה] שישראל מקלסין להק' הרי הוא יושב למעלה מן הקילוס, מה טעם ומרומם על כל ברכה ותהילה[27]. ר' ברכיה בשם ר' לוי אמ' כתי'[28] וירא ה' אליו באלוני ממרא והוא יושב פתח האהל, ישב כתי', בא אברהם לעמוד, אמ' לו הק' שב אתה, וסימן לבניך שבשעה שישראל נכנסי' לבתי כנסיות ולבתי מדרשות וקוראים את שמי[29] מתפללים הן ויושבין וכבודי

פצ"א, ג. וע"ין ד"ח מגילה כג, ב. 13 בראשית מב, ה. 14 ראה רב נטרונאי גאון הובא בשבה"ל סי' יג טור או"ח סי' נט האגור הל' ברכות סי' קא (לג, א): שאומר בשפה ברורה בנעימה ובקדושה כולם כאחד לא־ל ברוך נעימות יתנו. וראה תש"ר ח"א עמ' 52 בה"ג ד"ב עמ' 224 סדרע"ג השלם ח"א צז ושם בשם רס"ג (וע' סדרס"ג השלם עמ' יג והערה 21 שם), ועוד תש"ר ח"ב עמ' 23, מחז"ו עמ' 25, סדרש"י עמ' 36, המנהיג דיני תפלה סי' לא, רמב"ם הל' תפלה פ"ז הי"ז, שו"ת הרמב"ם סי' פא (הוצאת פריימן) אוצה"ג ברכות סי' קל־קלו. 15 ראה סרע"ג השלם ח"א עמ' 302 316 317. 16 תשובת רב צמח גאון בסדר"ע השלם (קסה וד"ו יד סע"ב), וראה ציונים למעלה, וע' רוקח סוף סי' שכד, וכגי' המנהיג הל' נ"כ סי' עו (עמ' 32) ועוד: ויש מי שאומר כיון שהם פסוקים ה"ה כקורא בתורה ויכול היחיד לאומרם ובלבד שיאמר אותם בנגונים וטעמים כדרך שהתינוקות קורין לפני רבן, וראה האגור הל' נ"כ סי' קעח (מב, ב), ויש אומרים שצריך לומר בנקודם וטעמם. והוא מהסור סי' קלב. וע' אוצה"ג מגילה עמ' 41, טוטה עמ' 257, וברכות עמ' 53. 17 תיבה זו נוספה בה"ש. 18 ישעי' נט, כ כא. וכל הקטע בכי"ק. 19 ירמיה מד, יב. 20 עמוס ט, יא. 21 יחזקאל לו, כז. 22 ל"מ כעת גי' זו. בכי"ק: איש, וזה ט"ס. 23 פמ"ח, ופסדר"כ פ' דהחדש (מט, א). 25 פס"ח, יא ופע"ד, וא, וע' למעלה סי' לא בפרק „עזרת" הערה 21. 26 מדרש תהלים מז' כב יט, וע"ש הערה צב וש"נ. 27 נחמיה ט, ה. 28 בראשית יח, א. 29 שם:

יעמוד ביניהם, מה טעם אלקים נצב בעדת א־ל[30]. ר׳ חגי בשם ר׳ יצחק אלקים עומד אין כתיב כאן, אלא נצב, זש״ה והיה טרם יקראו ואני אשמע[31].

ואתה קדוש יושב תהילות אגב (זהו הוצרך) [דהוצרך] לפסוק **וקרא זה אל זה ואמ׳ ק׳ ק׳ ק׳** סמך אצלו ואתה קדוש. **ומקבלין דין מדין**, מן דין תרגום[32], והאומ׳ מדין טועה[33]. **קדיש בשמי׳ מרומא כו׳** הוא תרגומ׳ של ק׳ ק׳ ק׳, **קדיש בעלם עלמיא** כן תרגם יונתן והאומר קדיש לעלמי עלמיא טועה[34]. **שנשמור חוקך נחיה**[35] **ונזכה** ולא גרסינן כדי שנזכה[36], דהא אמ׳ בפרקי אבות[37] אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס אלא הוי כעבדים כו׳. שחייב אדם לעבוד ליוצרו מאהבה, ויבטח על יוצרו אפילו לא יצפה לקבול שכר, חלילה (לא) [לו][38] מעשות לקפח שכר כל בריה.

ברוך הגבר אשר יבטח בה׳ ולא יבטח באדם[39] שהיום כאן ולמחר בקבר[40]. **בטחו בה׳ עדי עד** שהרי קיים הוא ולעולמי עד, אם לא יפרע לאדם שכר בעולם הזה, יצפה לשכר בעולם הבא, שהרי חי וקיים הוא לעולם ועד. ונשתנ׳ מדת הק׳ ממדת בשר ודם [שמידת בשר ודם] ממהר לפרוע לחבירו שדואג מן המיתה, אבל הק׳ שהו׳ חי וקים לעולם, אם לא יפרע בעולם הזה יש בידו כח לעולם הבא לפרוע לו.

תפילת השחר ותפילת הערב כנגד תמידין תקנו כן[41], ואמרינ׳[42] יזכור כל מנחותיך ועולתך[43] הם התמידין ומנחתם. וסדר קדוש חיוב׳ לאומרה [דאמרי׳][44] האידנא לא קאים עלמא אלא אסדר קדושה, לפי שהראשונים היה תורתן קבע ומלאכתן עראי, ובכל יום לאחר תפילה היו דורשין ברבים, ואחר סיום היו אומ׳ ואתה קדוש וכל סדר קדושה וקדיש ונפטרים, לפיכך הראשונים קבעו לאומרו בכל יום, ולפי שהיו הראשונים מתרגמין ומפרשין למשמיעים, מנהג(י)ם נהגנו גם עתה. ונ״ל שאילו ג׳ קדושות שאנו אומרים בתפילת יוצר ובעמידה ובסדר קדושה כנגד ג״פ קדוש׳ שאמ׳ למעלה תקנום, ואומ׳ קדיש שלישי ונפטרים. וגם י״ל כנגד ג׳ כתות תקנום, דאמ׳ רב חננאל אמ׳ רב ג׳ כתות של מלאכי השרת אומ׳ שירה בכל יום, אחת אומ׳ קדוש, ואחת אומ׳ ק״ק, ואחת אומרי׳ ק׳ ק׳ ק׳, וכנגד אילו ג׳ [קדושות] תיקנום.

בתשובה הגאונים[45] מצאתי בשעת השמד גזרו שלא לומ׳ קדושה

שמע. 30 תהילים פב, א. 31 ישעיה סה, כד. 32 בכי״ק : תרגם יונתן [ישעיה ו, ג].
33 זו גי׳ מחזור ויטרי עמ׳ 74. 34 כ״ה במחז״ו שם, ועיין אבודרהם סדר שחרית של חול (עמ׳ קכב) : והמון העם קורין קדוש לעלם ולעלמי עלמיא וטעות הוא והנכון לומר בעלם עלמיא (וכך הוא בסדר רב עמרם קנו, א ושם בלמד, ועיין מקור הברכות שם), ור׳ סעדיה (עמוד מ).
35 בכי״ק הביא : ונחיה. 36 להוציא מנוסחת הרמב״ם בסדר התפילה, וכ״ה בסידור רבנו יהודה בר׳ יקר (עמ׳ עו) שהביאו גי׳ זו. ובמחזור ישן ד״ז הביא דברי ספרנו. 37 פ״א מ״ג. 38 כן תוקן בכי״ק. 39 בכי״ק : בבן אדם, [וע״י ירמיהו יז, ז]. 40 עיין ברכות כח, ב לג, א. 41 בכי״ק : תקנום של ערב ושחר. וע״י ברכות כו, ב. 42 ל״מ כעת. 43 תהילים כ, ה. 44 כל הקטע בסר״ש ושם נסמן. 45 עה״ב ח״ד עמ׳ 65-66

בכל יום, לפי שהמינין הלשינו על ישראל ואמרו לפני המלך למה זה אינך מוחה ביהודי׳ שמדמין עצמם למלאכי השרת בתפילות, שאומ׳ קדושה בכל יום שכתו׳ בה נקדש את שמך בעולם כשם שמקדישי׳ אות׳ בשמי מרום, [וזו] היא חרפה גדולה, שמדמין עצמן למלאכי השרת, מיד גזר עליהם שלא לומר קדושה, והושיב עליהם שומרים עד גמר תפילה, וכשהיו שומרים פונים לדרכם, היו אומרים קדושה אעפ״י שלא במקומה, וכיון שמת אותו המלך ישתתקו עצמותיו, נתבטלה הגזירה. ועל שם הנס שנתבטלה הגזירה, יסדו סדר קדושה בסוף התפילה, וקבעו בה ענייני קדושה שבעמידה ק׳ ק׳ ק׳ וכו׳[46].

ומה שנוהג ש״ץ לומר **ונטלתני רוח** ושאר עניות כמו **ותשאני רוח** וכגון **ומקבלין דין מן דין ואמרין**, כנגד קדושה שבעמידה, שנוהג ש״צ לענות בו לעומתם ברוך יאמרו וכגו׳ ובדברי קדשך כתוב לאמור.

עלינו לשבח. לפי שיסדו בו אזכרת השם ויחוד השם, נהגו לאומרו אחר התפילה. ויהושע בן נון יסד אותו[47] כשצר על יריחו ולכדה, וראה בה את אלילי העמים כי תוהו המה ומעשה תעתועים, והתחיל לומ׳ **עלינו לשבח לאדון הכל לתת גדולה ליוצר בראשית** שברא ישראל שנקראו ראשית[48], שנ׳[49] כביכורה בתאינה בראשיתה ראיתי את אבותיכם, **והבדילנו מן הגוים** לבלתי לכת אחרי התוהו אשר לא יועיל. **ולא שמנו כמשפחות האדמה** שכל אומה ואומה אינ׳ מאמנת באלהיו של חבירתה, כעניין שהוכיח הק׳ את ישראל[50] מספר עריך היו אלהיך ישראל. שבעון שלא הורישו את אויביהם כמ׳ שנצטוו[51] והורשתם את [כל] יושבי הארץ, ועברו על הציווי כמו שמוכיח בספר שופטים שלא הורישום, לכך למדו ממעשיהם שהושיבו אלוה אחר בכל עיר ועיר, כיון שראה יהושע ברוח הקדש שהיו ישראל עתידין להושיב אלוה אחר בכל עיר ועיר, יסד בשבח זה גנותו של אומות העולם, כדי שיוסרו ישראל לאחר זמן, כשרוצים לחטוא באלהי נכר ולא ילמדו ממעשה הגוים.

שלא שם חלקינו כהם וגורלינו ככל המונם כפל מילה היה, ולמעלה מוסב, **על לא שמנו** כמשפחות האדמה שאין להם חלק באלקי ישראל, אבל ישראל הם חלקו וגורלו של הק׳, דכתיב[52] כי חלק ה׳ עמו יעקב חבל נחלתו. **שהם משתחוים להבל וריק**[53] רמז על [ישו], שעתידין

ובציונים שם. ויש להוסיף הפרדס (עמ׳ שו), שבשה״ל סי׳ מד הובאה תשובה, ועיין גם גנז״ש ח״ב עמ׳ 526, ועי׳ ספר המקצועות לר״ש אסף בסופו ובנסמן שם. ועיין בסר״ש סוף סדר קדושה של שבת שהזכיר תשובת הגאונים. 46 בכי״ק יש כאן הוספה: „וכנגד אותו פסוק ימלוך ה׳ לעולם שבקדושה בעמידה יסדו (ו) דוגמתו בסדר קדושה ה׳ ימלוך לעולם ועד. 47 ראה להלן מדברי ר׳ יהודה החסיד, וכבר רה״ג בשערי תשובה סי׳ מד כתב שיהושע תיקן עלינו לשבח כשנכנסו ישראל לארץ שיאמרו זה התיקון להבדיל בין משפחות האדמה וגויי הארצות וכו׳. כל בו סי׳ י״ו ובא״ח (מו:) בשם הר״י מקורביל, המחכים עמ׳ יג, טור סי׳ קלג. ו„אוצר התפילות״ מת׳ הגאונים. ועיין עה״ב ח״ג עמ׳ 469 שהביא פי׳ רחב לעלינו ובמחזור ישן ד״ז כל הקטע בשם הרוקח. 48 בר״ר פ״א, ו. ועיין מחז״ו סי׳ של עמ׳ 369, ערה״ב ח״ג עמ׳ 469.
49 הושע ט, י. 50 ירמיה ב, כח. 51 במדבר לג, נב. 52 דברים לב, ט. 53 ראה

האומות לטעות אחריו. [וריק] גימ׳ [ישו][54]. ויש גורסי׳ להבל [ולריק] וה״ל גימט׳ [מחמט][55].

ואנו כורעים ומשתחוים ומודים לשון הודאה. **שהוא נוטה שמים** כדכת׳[56] נוטה שמים כיריעה. **ומושב יקרו בשמים ממעל ושכינת עוזו בגובהי מרומים** שכן גדרש בברייתי׳ של שמות[57] (ו)לכל ששה רקיעי׳ יש שיעור ומדה בין לגובהן בין לעוביין [כמו שדרשו רבותנו במסכת חגיגה, אבל רקיע שביעי שהוא עליון אין שיעור לגובהו] ובו שכינת כבודו ומושב יקרו של מלך מלכי המלכים ושכינת עוזו [בגובהי מרומים הוא]. כן מצאתי בסודות של הר׳ אליעזר מגרמייז שאסור לפרשו, אך צריך לחשוב ולהמליך ליוצר בראשית בד׳ רוחותיו כשאומ׳ ושכינת עוזו בגובהי מרומים.

הוא אלקינו ואין עוד אחר[58]. אעפ״י שמספר ערי האומות יש אלהיהם, אין בהם ממשות, שהרי אלקינו הוא אחד ושמו אחד. **ואמת** כי הוא **מלכינו ואפס זולתו**, כלומר, אי׳ זולתו. **ככתוב בתורתו וידעת** וגו׳ **כי ה׳ הוא אלקים** וגו׳[59]. לכך נקט מקרא זו שהיו בהם עדיין בימי יהושע מאות׳ שקבלו התורה, שפתח הק׳ ז׳ רקיעי׳ וארץ והראה להם שאי׳ אלוה בעולם זולתי הוא בעצמו[60], והיינו כי ה׳ הוא אלקים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד, שפתח ז׳ רקיעים במתן תורה, עד כאן יסד יהושע וחתם שמו למפרע [מרוב ענוה שהיתה בו] הוא אלקינו **ואנו שלא** שם עלינו לשבח, היינו הושע[61], **ולא חתם** יהושע ביוד [כמו שקראו משה, כדכתי׳ ויקרא משה להושע בן נון יהושע, לפי] שמשה קרא לו אותו השם משום חשיבות שהיה בו.

על כן נקוה לך ה׳ אלקינו שאין זולתך בשמים ממעל ועל הארץ מתחת, ובידך הכח והגבורה להראות לנו בתפארת עוזך, להראות לנו פאר ושילום שכר לצדיקים העוסקין בתורה שנקראת עוז[62].

להעביר גילולים מן הארץ והאלילים כרות יכרתון כעניין שנ׳[63] והאלילים כליל יחלוף. **לתקן עולם במלכות שדי** פתרון שדי לשון חוזק, כלומר אותו עולם חדש שיתחדש לימות המשיח יהיה חזק ותקיף, ולא יהיה חלש ועובר וכלה ברעה שנוהג עתה שכל עמל אדם לפיהו[64], ולעולם הבא לא יצטרכו להיות עמלים ויגיעים, שהרי הארץ מרציאה גלוסקאות בכל יום[65] כמ׳ שאמ׳ הנביא[66] פיסת בר בארץ, וזהו שיסדו במלכות שדי. **כל בני בשר** שלא יהא להם לב אבן להיות להוט אחר יצר הרע[67] כמו

ישעיה ל, ז: הבל וריק יעזורו. 54 בכי״מ יש כאן מחיקות ותקנתי ע״פ כי״ק. 55 קטע זה לא נמצא בכי״ק, ובכי״מ יש כאן מחיקות, וגם בכי״א קטוע. ובעה״ב שם: „שמעתי שכך יש להתפלל להבל לריק כי בגימ׳ ישו ומחמט. ובמחז״ו יש שם הערה „נמחק בכוונה״, ועיין בהערות ערוה״ב שם. 56 תהלים קד, ב. 57 עיין במד״ר פ״ב יז: השמים יש להם מדה. 58 כ״ה בהרבה נוסחאות תפילה. 59 דברים ד, לט. 60 עי׳ דברים פ״ב, לב. 61 עיין לעיל על מזמור שיר ליום השבת, ועה״ב ח״ג עמ׳ 470. 62 עי׳ ברכות ו, א. 63 ישעי׳ ב, יח. 64 קהלת ב, יא. 65 כתובות קיא, ב. 66 תהלים עב, טז. 67 עי׳

שהיה עד עתה, כדכת' [68] והסירותי את לב האבן מבשרכם, וזהו שיסד כל בני בשר יקראו בשמך. שהרי האלילים כליל יחלוף ולא יקראו אלא בשמו של הקב"ה, שנ' [69] ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד. **להפנות אליך כל רשעי ארץ** אז כשתסיר מהם לב האבן ותבער יצר הרע מן הארץ, יהיו פונים אליך כל הרשעי' שישובו בתשובה, ואז יכירו וידעו את שמך כל יושבי תבל, ולא יהיו פונים עוד אחרי האלילים.

כי לך תכרע כל ברך ולא יכרעו עוד לבעלים. **[תשבע] כל לשון**, לך תשבע שלא יהו נשבעים עוד בשם האלילים, אך בשמך הגדול ישבעו באמת, ולא כאשר עד עתה כדכת' [70] כי אם חי ה' ולא ישבעו לשקר. **יקר יתנו** כבוד יתנו. **ויקבלו כולם את עול מלכותך** ולא של האומות כדכת' [71] ואשבור מוטות עולכם. **ותמלוך עליהם מהרה** כדכתי' [72] ה' ימלוך לעולם ועד. **כי המלכות שלך היא** כעניין שנ' [73] ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, ה' מלך בעולם הזה ה' ימלוך לעולם הבא. **ולעולמי עד תמלוך בכבוד** שלא יהא ע"ז בעולם, שנ' [74] ונשגב ה' לבדו ביום ההוא.

מרבינו יהודא החסיד [75], יש מאנשי ישראל רבים שנוהגים לומר [76] אל אל לא יושיע, לפי שהפסוק כך הוא בישעיה [77]. ויש שאומ' [78] לאל לא יושיע. וכל זה הבל הוא, אלא ללא יושיע, כי מעלינו לשבח עד תמלוך בכבוד לא תמצא בו אם ב"ן נ"ן תיבות והם מניין קנ"ב. וכן תמצא בישעיה מן האלילים כליל חלוף עד הארץ קנ"ב תיבות, ויהושע בן נון יסדו כשנכנסו לארץ וכבשו כרכים ומחוזות וראה יהושע עצבי הגוים מעשה הבל ידי אדם ויסד השבח זה [79]. על כן כל ירא השם יזהר מלהוסיף ומלגרע תיבה ממה שיסדו לנו הקדמונים, כי הכל במדה של תיבות הוא.

ויש מתלמידי החסיד שהיו אומ' משמו, שמן עלינו לשבח עד ככתוב בתורתך ה' ימלוך לעולם ועד ב"ן נו"ן תיבות. ואני בדקתי בטעמי סודי תפילות ולא מצאתי כן, אך הוא כתב שיש ב"ן נ"ן בעלינו לשבח, וכתב סוד גדול למה יסד ב"ן נ"ן תיבות.

וכתב רבינו החסיד ז"ל שמן עלינו לשבח עד אין עוד נ"ד תיבות, וכן נ"ד תיבות מהנר יפה רעייתי עד ומום אין בך [80]. וכן נ"ד פסוקי' בכל נבואת חבקוק. וכן נ"ד פרשיות בתורה כשמחלקין אתם ניצבים. וכן נ"ד תיבות בברכת יעקב כשבירך [בני] יוסף. וכן נ"ד תיבות במשלי [81] מן בני לדברי הקשיבה עד מרע. וכן נ"ד תיבות מן שמע ישראל עם ברוך שם

ברכות לב, א, סוכה נב, ב, ורש"י שם. 68 יחזקאל לו, כו. 69 זכריה יד, ט. 70 ירמיה ה, ב: ואם חי ה' יאמרו לכן לשקר ישבעו. 71 ויקרא כו, יג. 72 שמות טו, יח. 73 תהילים י, טז ועוד, ואין זה פסוק מלא. ועי' מס' סופרים פי"ד ה"ו. 74 ישעיה ב, יא. 75 ועי' ערוה"ב ח"ד עמ' 99 וש"נ, ובמחזור ישן ד"ז בשם הרוקח: ויסד קנ"ב תיבות מן עלינו עד תמלוך בכבוד כמנין ב"ן נ"ן כלומר בן נון וחסר ו' בן נון יסדה בן נון תיבות דהיינו קנ"ב ע"ש. 76 עי' אבודרהם בסדר מוסף של ר"ה (עמ' ער הוצאת ירושלים). 77 ישעי' מה, כ. 78 מחז"ו עמ' 369. ועי' ערוה"ב שם הערה 66. 79 עי' למעלה. 80 שה"ש

כמל״ו עד בשעריך. וכן עוד רבות מאוד חיבר רבי׳ הקדוש ז״ל כתב עליה כמ׳ קונטריסין ואין פנאי להאריך כאן.

סיימתי תפילת השחר שבח לא־ל אשר בנו בחר.

לפי שאמרו לפני קריאת התורה גדלו לה׳ אתי ונרוממה כו׳, רוממו והשתחוו מפני כבוד התורה, ואחר כך הבו גודל לאלקינו, לפיכך אומ׳ אחריה יהללו את שם ה׳ [82], דדרשינן בשוחר טוב [83] במזמור השמי׳ מספרי׳ ואימתי יהו הכל מקלסין אות׳ כשירים קרנם של ישראל, שנ׳ [84] וירם קרן לעמו תהילה לכל חסידיו.

[מד] והוא רחום

בשני ובחמישי שהם ימי דין [1], כדאמרינ׳ [2] מי שיש לו זכות אבות יקיז דם בשני וחמישי מפני שבית דין של מעלה ושל מטה שוין, ומדקדקין למעלה בדין יותר, כי בשני וחמישי תיקן עזרה לקרות בתורה [3], ובאין רוב הקהל לשמוע, לפיכך בית דין שלמטה דנין בהו [4], ושל מעלה דנין בכל יום [5], ומפני שהן ימי דין תיקנו להרבו׳ בתחנוני׳, ולומר, והוא רחום וכו׳, וגם יי׳ אלה״י ישראל [7], שהן תחינות ובקשו׳, ואל ארך אפים [6].

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

והוא רחום [88] יש אומ׳ [9] שלשה גאוני עולם יסדוהו, ר׳ אמיתי, ור׳ שפטיה, ור׳ יוספיה, אשר הגלם טיטוס הרשע עם שאר הגולה אשר הגלתה

ד, א־ז. 81 ד, כ. 82 תהילים קמח, יג. 83 מדרש תהלים מז׳ יט, ג. 84 תהלים שם יד.

1 ראה מדרש הובא בכל בו סי׳ יח, (ראה בזה סידור אוצר התפילות בתקון תפלה עמ׳ רד־רה, סידור בער עבודת ישראל עמ׳ 112 ועוד) : בשני ובחמשי אחר י״ח נהגו בכל מקומו ישראל להרבות בתפלה ובתחנונים לפי שבית דין של מעלה ושל מטה שוים והם ימי רחמים כו׳ ותקנהו לאמרו בשני ובחמישי שהוא יומא דדינא. ובהמנהיג סי׳ ע : מצאתי במדרש דרשו ה׳ בהמצאו (תנחומא בובר וירא טז, וראה תוס׳ ב״ק פב, א ד״ה כדי, ספר הישר סי׳ תקלז, הרוקח סי׳ רט). בשני ובהמישי תמצאון אותי להיותו קרוב אליכם אם תדרשוהו שבית דין של מעלה ושל מטה שוין. וראה מחז״ו עמ׳ 68 : בשיני ובחמישי שב״ד שלמעלה ולמה שוין מרבים בתפילה ורחמים. [ובסי׳ כי״מ וכי״ק הובא דין והוא רחום למעלה, ראה סי׳ מ׳]. 2 שבת קכט, ב. 3 ב״ק פב, א. 4 ב״ק שם. 5 עיין ר״ה טז, א : אדם גידון בכל יום. 7 עיין סרע״ג (כ, ב), מחז״ו עמ׳ 71, כל בו שם על פי עזרא ט, טו. 8 מחז״ו שם. וע״ סיכ״מ למעלה סי׳ מ. 8* בכי״א : בשיני ובחמישי אומרים והוא רחום. בשיני ובחמישי תיקן להם עזרא לקרות בתורה כדי שלא תהיה העולם שלשה ימים בלא תורה על שם וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים ואין מים אלא תורה שנאמר הוי כל צמא לכו למים (ב״ק פב, א), ובאין רוב הציבור לשמוע בקריאת התורה לפיכך בית דין של מטה דנין בהם ושל מעלה דנין בכל יום. מפני שהן ימי דין תיקנו להרבות בתחנונים ולומר והוא רחום עד ה׳ א׳ ישראל, וא׳ ארך אפים. ומפני מה תקנו להם עזרא קריאת התורה בשיני ובחמישי יותר משאר ימי השבוע לפי שמשה רבנו עלה בשיני וירד בחמישי לכן תיקנו והוא רחום על מעשה העגל ע״כ. וראה על אמירת והוא רחום בסי׳ רע״ג, תוס׳ ב״ק שם ד״ה כדי שכתבו לפי שמ׳ יום של קבלת הלוחות שהיו ימי רצון עלה משה רבינו ביום ה׳ וירד ביום ב׳ וכו׳, מחז״ו עמ׳ 68, המנהיג, אר״ח הרוקח סי׳ שיט כל בו סי׳ יח, טור סי׳ קלד ועוד. 9 הובא בקיצור בהמנהיג

מירושלים, והאריכו ימים ושנים אחר החורבן, ולאחר ימים נפגר טיטוס הרשע בתחלואים רעים, ולא עמד לרומי מלך עד לאחר כמה שנים כמ׳ שנמצא בספר יוסיפון, בשנת עשרין ושמונה לחורבן קם עלמא בלא מלכ׳, וכיון שפסקה יראת מלכות עמדו צרים וחדשו גזרות רעות ומשונות על ישראל, ועמדו אילו שלשה עמודי עולם ויסדו והוא רחום. אחד מהם יסד עד **אנא מלך**, והשיני יסד **מאנא** עד **אין כמוך**, והשלישי יסד **מאין כמוך** עד סופו. וכתבו כתבים ושלחו בכל הגולה לאומרו בכוונת הלב ביום קריאת התורה באסיפת עם, לכך נהגו לכותבו בגוילין כעניין מגילת אסתר. ע״א כשחרב טיטוס הרשע את הבית מילא שלש ספינות אנשי׳ ונשים ונתנם בלא רב החובל, ושלח הקב״ה רוח סערה, והשליכם ליבשה בשלש מלכיות, ספינה אחת באתה בארץ **שנויא**, והשיני בארץ **אנצילייא**, והשלישי בארץ **אפריקיא**. והיו ביניהם שלשה חכמים וצדיקים וזקינים, ועלו שלשתם מירכתי ספינה לחלות המלך אפריקיא שיתן להם רשות לשבת בארצו, ואמ׳ להם המלך מאיין אתם ומאיזה אומה אתם, אמרו לו יודים אנחנו ומזרעו של אברהם אבינו, אמר להם אם מזרעו של אברהם אתם יבחנו דבריכם, אם תצאו להנצל מן האור כמו שנוצל אברהם מאור כשדים, קחו אחד מכם ויבחן באור, אם ינצל אמלא כל משאלותיכם, ואתנו תשבו והארץ תסחרו, וכיון ששמעו כך נשתנו זיו פניהם, ושאלו ממנו זמן שלשה ימים, נתן להם זמן, וציוה לאוסרם בבית המשמר, עמדו בתפילה ובתחנונים, ויסד אחד מהם והוא רחום עד אנא מלך, וביום השיני יסד השיני מאנא עד אין כמוך, וביום השלישי יסד השלישי מאין כמוך עד סופו. וכיון שהגיע יום השלישי היו שואלים זה לזה, מה חלמת באילו ג׳ לילות, ענה אחד מהם ואמ׳ בכל אותן ג׳ לילות הללו הייתי קורא בחלומי כי תלך במו אש לא תכוה [10], כיון ששמעו כך שמחו שמחה גדולה, ואמרו זה לזה אתה תינצל מן האש, ובשורה היא לך שלא יגע בך האור להזיקך, חזרו לפני המלך והשליך בעל החלום באורו, והצילו הק׳ ית׳ שמו ויצא שלם והושיבם המלך במיטב ארצו וירבו בה מאוד מאוד.

[מה] מנחה

בערב אומ׳ אשרי תהילה לדוד, מאותו טעם שפרשתי למעלה [1], שכל האומרו קודם תפילתו בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא [2]. ומשום

סי׳ סח, ובכל בו סי׳ יח מובא בלשון ארמי ומשם העתיק בסדה״י. וכן במחזור ד״ז ובתיקון תפלה הביא שמצא בסדור כת״י משנת קסז שכתב ר׳ יהודה בר׳ אליעזר צבי המעשה הזה בסגנון אחר [ואולי צ״ל ר׳ אליעזר ב״ר יהודה = בר״י, והוא כת״י מסידורנו]. וע״ש בתיקון שהביא גם כת״י אוקספורד העתק של סידורנו. ובסידור אשכנזי כי״ר הביא בגליון את כל הקטע כמו שלפנינו, ובהגה״ה הביא: ג׳ זקנים שקידשו השם באש וניצלו תקנו לומר והוא רחום ביום שני וביום חמשי, ואני הכותב שמעתי אסמך דרשו השם בהמצאו ב׳ וה׳ מצאו. ובאבודרהם עמ׳ קכז ובהמחכים בקיצור. 10 ישעיה מג, ב.

1 ותהילה לדוד וכו׳. ובכי״מ חסר. 2 ברכות ז, ב. 3 לה, א. 4 ראה סדר״ע (יה,

לעולם [3] יסדר אדם שבחו של הקב"ה ואחר כך יתפלל. לפיכך אומ' תהילה וקדיש לפני תפילת המנחה [4], ומתפללין תפילת המנחה, וגם תחינתה כראמ' לעיל [5] תפילה ותחינה. ואומ' קדיש לסיום התפילה [6], וגומרי' קדיש ואומ' תתקבל צלותהון להודיער שהוא עיקר התפיל', וכנגד התמיד.

[מו] תפילת ערבית

ואחר כך קורין קרית שמע וברכותיה, שתי' לפניה ושתים לאחריה [1]. וכר' יהושע בן לוי עבדינ', דאמר [2] תפילות באמצע תיקנום, בין שמע של שחרית לשמע ערבית. ותפילת המנחה כנגד תמיד של ערב תיקנו, דהכי סבירא ליה לר' יהושע בן לוי [3], ותגייא כוותיה [4], ודייק כוותיה [5]. ותפילת ערבית אמרינ' אין לה קבע [6] לחובה, אלא רשות [7], ורבא דהוא פסיק בתרא דרשות הוא [8], והכי הילכת' [9].

ואחרוני' [10] שקבעו תפילת ערבית שהיא י"ח ברכות אחר קרית שמע של ערבית, לא שהיא חובה, שהרי אין לה קבע לאומרה לא באמצע ולא בסוף, אלא משום ר' יוחנן דאמ' [11] איזהו בן העולם הבא זה הסומך גאולה של ערבית, שהוא גאל ישראל והשכיבינו לתפי' של ערבית, ולפיכך קבעוה הכי.

וקדיש [12] שקבעו בין הגאולה לתפילה, להוכיח שאינה חובה, התפילה, כי הקדיש לסיום ברכות של קרית שמע הוא, (שם) שהם חובה [13], שאם הייתה תפילה זו חובה אחר הגאולה, לא היה מפסיק בקדיש בינתיים ואחר כך אומ' קדיש אחר התפילה לסיים בתפילה בשבחו של הקב"ה [14].

א, השלם ח"א עמ' 374) : אומר אשרי יושבי ביתך ומקדיש עד לעילא. 5 סימן מ. ואומרים תחנון. 6 ראה מחז"ו עמ' 77 : ואומר קדיש וכו' שצריך להפסיק בין שתי התפילות קדיש שלם.

1 משנה ברכות יא, א : ובערב מברך שתים לפניה ושתים לאחריה, וגם קטע זה בכי"ק שם. 2 שם ד, ב. 3 ברכות כו, ב: ריבל"א כנגד תמידין תקנו. 4 שם תגיא כוותיה דרישב"ל. 5 שם דאקשינן אר"י בר חגינא דאמר אבות תקנו. 6 משנה שם כו, א. 7 שם כז, ב : מאי אין לה קבע כמ"ד תפלת ערבית רשות. 8 שם : ורבא אמר הלכה כדברי האומר רשות. 9 שם ד, ב. 10 עיין רי"ף ברכות שם דהאידנא קבעוה חובה, ואין לבטלה כלל. ועי' סדרע"ג יס' א. 11 שם ד, ב. 12 כן הביאו הראשונים (עי' תוס' ברכות ד, ב ד"ה דאמר, ועי' סדר"ע שם) : מה שאנו אומרים קדיש בין גאולה לתפלת ערבית לאשמעינן דלא בעינן מסמך גאולה דערבית לתפלה משום דתפלת ערבית רשות. וראה עוד גמו"מ סי' קכ : ומפסיק בקדיש כלומר אסתיים תפלה, וראה תשובת ר' גטרונאי גאון בסדרע"ג (כה, א והשלם ח"ב צד 8) העתים ע' 172-3 האשכול ח"א צד 25 (צד 93 אלבק), מחז"ו עמ' 81, סדרש"י 240, הפרדס (עמ' שח עהר'), המנהיג ה' שבת סי' ג שבה"ל סי' סה טור סי' רלו וסי' רסז. אוצה"ג ברכות חה"ת סי' י יב. 13 עי' מחז"ו ע' 78, הפרדס (עהר' עמ' ד"ש) סדרש"י עמ' 213 שבה"ל סי' גב בשם ר' שלמה : מה שאמרו רבותינו ערבית רשות דוקא בתפילה לבדה קאמר ולא בק"ש, דק"ש בברכותיה חובה היא דאורייתא. 14 ראה בהנ"ל :

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

תפילת ערבית[15] אמרינן אין לה קבע לחובה אלא רשות, ורבא הוא פסיק דרשות, והכי הילכתא. ואחרונים שקבעו תפילת ערבית שהוא י"ח ברכות אחר קריאת שמע של ערבית לא שיהא חובה, שהרי אי' לה קבע לאומרו לא באמצע ולא בסוף, אלא משום דר' יוחנן איזהו בן העולם הבא הסומך גאולה לתפילה של ערבית שהוא גאל ישראל והשכיבנו לתפילת ערבית, לפיכך קבעו הכי. וקדיש שקבעו בין גאולה לתפילה, להודיע שאינה חובה התפילה, כי הקדיש לסיום ברכות של קדיש שמע הוא שהם חובה, שאם היה תפילה זו חובה אחר גאולה, לא היה מפסיק בקדיש בנתיים. ואח"כ אומר לאחר תפילה קדיש, כדי לסיים בתפילה בשבחו של מקום.

[מז] והוא רחום

אחרי שפרשנו תחנת [סדר] תפילה, נחזור לעיניין הראשון. למה תיקנו והוא רחום תפילת המנחה[1] לפני ברכות של קרית שמע, כדאמ'[2] לא לן אדם בירושלים ובידו עון, שתמיד של שחר מכפר על (עון) עבירות של לילה, ותמיד של הערב מכפר על עבירות של יום, וכוון שהתפללנו בשחר תפילת הבוקר שהיא במקום תמיד השחר, ותפילת מנחה שהיא[3] תמיד הערב, אנו אומ' והוא רחום יכפר עון כמשפטו לעשות[4], מפי ר' אלעזר הגדול[5], דאמ'[6] שכן נהגו העם החוטאים ללקות

ולכך אומרים קדיש כלומר זו היא השלמת התפילה. 15 עי' סר"ש. ועיין רי"ף ברכות פ"ד.

1 בכי"ק שם כל הקטע ושם: אחר שפירש סדר התפילה נחזור לענין הראשון למה תיקנו והוא רחום אחר תפילת המנחה וכו'. 2 פסיק"ר פ"י טו (רמא"ש עח, ב) פי' טז (פד, ב) תנחומא בובר פנחס אות יב, ובכי"ק: כדאמרינן וכו' תמיד של שחר מכפר על עבירות של לילה ותמיד של בין הערבים על עבירות של יום. 3 צ"ל: כנגד תמיד. וכן בכי"ק. 4 לשון זה בלקוטים מספרי דבי רש"י (אורבוך ספר רש"י עמ' שלב: ומה שנהגו לומר והוא רחום בתפילת ערבית כו' מעולם לא לן אדם בירושלים ובידו עון כיצד תמיד של בין הערבים מכפר על עבירות של יום, ותמיד של שחר מכפר על עבירות של לילה, וכיון שהתפללו בשחר תפילת הבקר שהיא במקום תמיד השחר ותפילת המנחה שהיא כנגד תמיד הערב, וראה הערה בסמוך. 5 ברוב הראשונים מבית מדרשו של רש"י מובא הקטע הקודם מפיו של ר' אליעזר הגדול, עיין מחז"ו סי' קא עמ' 77: תקנו לומר והוא רחום במעריב לפי שאין במעריב קרבן לכפר עון אבל יוצר ומנחה שיש תמידין שמכפרין אין צריך לומר, מפי ר' אליעזר הגדול. וכ"ה בספר הפרדס (עהר' עמ' שב) סדור רש"י סי' תכה (עמ' 212), וכן בשבה"ל סי' מס: פירש רבינו אליעזר הגדול זצ"ל לפי שאין במעריב קרבן. וראה עוד המנהיג דיני תפלה סי' פ"ג, אבודרהם תפלת ערבית (ה' ירושלים עמ' קלו), והטעם של מלקות בסמוך מובא בשבה"ל בשם רבינו שלמה מצאתי, ובמחז"ו בשם י"א, משום כך נראה שיש לתקן כאן במקום: דאמ' שכן נהגו, ד"א שכן נהגו. וכן הוא בהפרדס שם. שוב ראיתי שכבר תיקן כן בובר בהערות לסידור רש"י שם שגורם כמו בסידורנו, וכתב לתקן שהסיום מפי ר' אליעזר הגדול מוסב למעלה ויש לתקן במקום דאמ' לגרוס ד"א [ושכ"ה בכי"ב לפנין]. ולפי זה אפשר שרבינו שלמה שמובא בשה"ל בעל סידורנו הוא, וראה תניא רבתי סי' ט וס' הסדרים. 6 ראה הערה למעלה שכתבנו

בשעת מעריב, שאומ׳ ציבור שבעד שקיבל עליו דין [7], ואחר שלקה אומ׳ שליח ציבור והוא רחום, [שכל המלקים אומר ג׳ פעמים והוא רחום] [8] והם ארבעים חסר אחת שהיא סוכמת את הארבעים, ועוד [9], שלכך אומ׳ והוא רחום בשעת מלקות, שכל [היום] [10] אדם חוטא, ולערב צריך לומ׳ והוא רחום יכפר עון.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

והוא רחום לפי שאין במעריב קרבן לכפר עון, אבל ביוצר ומנחה קרבן תמידין שמכפרין, אינו צריך לאומרו. מפי ר׳ אלעזר הגדול [11].

[מח] המעריב ערבים

תפילת ערבית. פותח שערים, שערי רקיע להוציא האור והחושך. משנה עיתים, והוא מהשנא עידניא וזימניא [1]. ומסדר את הכוכבים כל אחד במשמרו ברקיע [2], כרצונו של הקב״ה, כדכת׳ [3], המוציא מספר צבאם לכולם בשמות יקרא, כל אחד למשמרו של כוכבים למה שהוא [מונה] עליו. פי׳, חמה נוגה כוכב לבנה שבתאי צדק מאדים, שמות של שעות, וזה סידרן תחילת הלילות כצנ״ש חל״ם. [כוכב], בתחילת הלילה במוצאי שבת. צדק, תחילת ליל ב׳. נוגה, תחילת ליל שלישי. שבתאי, תחילת ליל רביעי. חמה, תחיל׳ ליל חמישי. לבנה, תחילת ליל שישי. מאדים, תחילת ליל שבת. וסדר תחיל׳ הימים בעלות השחר חל״ם כצנ״ש, כדאמר בספר מזלות [4]. כי חנכ״ל שצ״ם מושלים ביום ובלילה אין לך עשב בארץ שאין לו שוטר ברקיע [5], כדכת׳ [6] התשים משטרו בארץ [7]. בורא, להזכיר מידת יום ולילה [8], והוא האור [9]. יי׳ צבאות שמו, שהוא אדון לכל צבאות שמים

לתקן: ד״א = דבר אחר. 7 יש לתקן ע״פ מחז״ו: שאומרים ציבור והוא רחום שמקבל החוטא עליו את הדין ואחר שלקה או׳ והוא רחום. ועיין מכות פ״ג מי״ד (כב, ע״ב) שבשעת מלקות אומרים והוא רחום וכו׳. 8 הוספתי ע״פ כי״ק ולפנינו נשמט מחמת הדומות, וכ״ה בסדרש״י ומחז״ו: והם המלקים אומרים ג׳ פעמים והוא רחום ויש בו מי״ג תיבות ובין כולם מ׳ חסר אחת שהיא סוכמת את הארבעים. ועי׳ אורבוך שם שהובא בשם מורי ר׳ יעקב לוי. 9 כ״ה בראשונים הנ״ל. 10 נוסף בגליון. 11 עי׳ סר״ש.

1 דניאל ב, כא: והא מהשנא עדניא וזמניא. [בכ״י היה כתוב: לזמניא, ונמחק קצת מן הלמד לעשותו לוי״ו]. וכל הקטע בכי״מ. 2 עי׳ ברכות לב, ב. 3 ישעיה מ, כו: המוציא במספר צבאם לכלם בשם יקרא. 4 ראה ברייתא דמזלות בתי מדרשות ח״ב (ורטהיימר עמ׳ יב והלאה) ברייתא דשמואל פ״א ופ״ה, ועי׳ רש״י ברכות נח, ב, ערובין נו, א, פסחים צד, ב, ר״ה יא, ב, ב״מ קו, ב. 5 בראשית רבה פ״י, ו (ת״א עמ׳ 79) אין כל עשב ועשב שאין לו מזל בשמים שמכה אותו ואומר לו גדול ה״ה אם תשים משטרו בארץ וגו׳ לשון שוטר. ועיין מורה נבוכים ח״ב פ״י. 6 איוב לח, לג. 7 כלומר שכל מזל ממונה על משטרו. ועיין ספר חסידים (הוצ׳ מק״נ עמ׳ 35): ועל כל כוכב יש ממונה כמו שמשמע בברייתא דשמואל ובספר המזלות. ועיין ברייתא דשמואל פ״ט ברייתא דמזלות עמ׳ לה. 8 צ״ל: בלילה, וכן בסכי״מ. ברכות יא, ב: להזכיר מדת יום בלילה ומדת לילה ביום כו׳ מדת יום בלילה היכי משכחת לה אמר אביי גולל אור מפני חשך. 9 עי׳ פסחים ב, א: קרייה רחמנה לנהורא ופקדיה

ו(ב)ארץ[10]**. והוא חי וקיים תמיד**[11] **והוא ימלוך עלינו לעולם ועד**[12]**, שאנו מצפים למלכותו.**

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

ברוך את' ה' אשר בדברו. שהכל נעשה במאמרו ובדברו, כדכת'[13] בדבר ה' שמים נעשו וגו'. **פותח שערים**[14] שערי רקיע[15] להוציא האור והחושך. **משנה עתים** מהשניא עדניא וזימנא. **[ומסדר את הכוכבים]** כרצונו של הקב"ה כדכת' המוציא במספר צבאם לכולם בשם יקרא, כל אחד למשמרו בכוכבים למה שהוא מונה עליו, כדאמר בספר מזלות כי חנכ"ל שצ"ם מושלים ביום ובלילה, ואין לך עשב בארץ שאין לו שוטר ברקיע כדכתי' מי ישום משטרו בארץ.

בורא יום ולילה להזכיר מדת יום בלילה, והוא האור. **ה' צבאות שמו** שהוא אדון לכל צבאות שמים וארץ, **והוא חי וקיים, ותמיד ימלוך עלינו לעולם ועד שאנו מצפים למלכותו.** [ד"א[16] ג' של שחרית וג' פרשיות של שמע וציצית הרי שבע ביום הילל‌תיך[17], ותנן[18] בשחר מברך שתים לפניה ואחת לאחריה ובערב שתים לפניה ושתים לאחריה, וג' פרשיות של שמע הרי שבע ביום הילל‌תיך, לפי שאין מצות ציצית בלילה לפיכך מוסיפין שומר עמו ישראל לעד. אמר ר' לוי הדא דתמר בחול אבל בשבתות ובימים טובים פורס סוכת שלום[19], והכי נמי איתא בפרק תפילת השחר בירושלמי[20]].

[מט] אהבת עולם

אהבת עולם[1] **וכו'. כדכת'**[2] **אהבת עולם אהבתיך. ומזכיר בברכה זו תורה ומצוות ותלמודם**[3]**, משום קרית שמע שהוא תלמוד תורה ומצות, כאשר פירשתי לעיל**[4]**. נשיח בחוקיך, כדכת'**[5] **ודברת בם בשוכבך ובקומיך. נשמח בדברי תורתיך**[6]**, כדכ'**[7] **ישרים משמחי לב. ובהם נהגה, והגית**[8] **בו יומם ולילה. ואהבתך אל תסר ממנו, כאשר הבטחתנו, אהבת אהבתיך**[9]**.**

אמצותא דיממא. 10 עיין ירמיה לא, לד: נותן שמש לאור יומם חוקות ירח וכו'. 11 מלשון סידורנו נראה שמחבר מלת „תמיד" ל„חי וקיים" שנאמר למעלה ממנו. ועיין פרישה סי' רלו ומג"א סס"י רלו סק"ד. (ראה בירנבום במאמר „הסידור ולשון התפילה ספר השנה ליהודי אמריקה תש"ו עמ' 334), אבל בסכי"מ וכי"ק: ותמיד וכו'. 12 טור שם שזו נוסחת אשכנז [וראה סדר"ע ח"א עמ' 331 שהביאה]. 13 תהילים לג, ו. 14 סר"ש. 15 ראה ישעיה כו, ב: פתחו שערים וכו'. ובתהילים עח: דלתי שמים פתח. 16 ע"פ כי"א וק. 17 תהילים קיט, קסד. 18 ברכות יא, א. 19 שוח"ט מזמור ו א, ירוש' ברכות פ"א ה"ה. 20 פ"ד ה"ה. ועיין ראבי"ה וספרי דבי רש"י שהביאו הירושלמי. בסכי"מ נמצא קטע זה אח"כ.

1 ברכות יא, ב, וכמנהג אשכנז שבבוקר אומרים אהבה רבה ובערב אהבת עולם. ראה למעלה בתפילות שחרית סימן כט. 2 ירמיה לא ג: ואהבת עולם אהבתיך, ברכות שם, וראה אבודרהם תפלת ערבית (עמ' קלח מהדורת ירושלים). 3 כלומר, אותנו למדת על כן כו'. ועי' סכי"מ. ובכי"ק חסר מ„ומצות" עד „ומצות". 4 למעלה סי' ל קריאת שמע. 5 דברים ו, ז. 6 כנוסח אשכנז, ראה סדר"ע שם, אבל נוסחת ספרד שהיא נוסחת רס"ג ומחז"ו: בדברי תלמוד תורתיך. 7 תהילים יט, ט. 8 יהושע א, ח. 9 צ"ל: אהבת עולם אהבתיך וכ"ה בכתה"י.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

אהבת עולם כדכתיב אהבת עולם אהבתיך. ומזכיר בברכה זו תורה ומצות ק״ש שהוא תלמוד תורה ומצות כדפי׳ לעיל. **נשיח בחקיך** כדכתיב ודברת בם. **ונשמח בדברי תורתיך** כדכת׳ פקודי ה׳ ישרים משמחי לב. **ובהם נהגה** כדכת׳ והגית בו יומם ולילה. **ואהבתך אל תסור ממנו לעולמים** כאשר הבטחתנו אהבת עולם אהבתיך.

[נ] אמת ואמונה

אמת ואמונה [1] **תיקנו לומ׳ (אומו׳)** [2] **בערב [משום] אמונתך בלילות** [3]. **כלומר, אמת ואמונה עלינו לקיים כל זאת לקרוא קרית שמע וברכותיך כאשר תיקנו** [4]. **וגם אמת ואמונה [תקנו חכמים לומר אמונה בערב]. כל זאת, שאמרתי אני יי׳ אלה״יכם אשר הוצא׳ אתכם** [5]. **ודבר זה קיים עלינו כי הוא יי׳ אלה״ינ׳ וכו׳, ולמה אנחנו עמו שהוא פדאנו מיד מלכים להיות לו לעם וכו׳, עד שסיים בגאולה** [6], **כדי לסמוך גאול׳ לתפילה** [7].

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

אמת ואמונה [8] תקנו חכמים לומר אמונה בערב משום ואמונתך בלילות. כלומר, אמת ואמונה עלינו לקיים כל זאת לקרוא ק״ש וברכותיה כאשר תקנו. **וגם** אמת ואמונה תקנו חכמים לומ׳ אמונ׳ בערב. **כל זאת** שאמר׳ אני ה׳ אלקיכם. **ודבר זה קיים עלינו** כי הוא ה׳ אלקינו ואין זולתו. **ואנחנו ישראל** עמו, כדכת׳ [9] עמך וצאן מרעיתך. **הפודינו מיד מלכים** שפדאנו מיד מלכים להיות לו לעם וכו׳. **האי״ל הנפרע לנו מכל** [10] **צרינו** מפרעה וממצרים, **והמשלם גמול לכל אויבי נפשינו** ששילם גמולם שבמדה שאדם מודד מודדין לו, שהרי המצריים גזרו על ישראל כל הבן הילוד היאורה תשליכהו [11], לכך סוס ורכבו רמה בים [12], מדה כנגד מדה [13]. **המכה בעברתו** בכעסו, כמו [14] עברה וזעם. **בין גזרי ים סוף** כדכתיב [15] לגוזר ים סוף לגזרים. **בתהומות טבעו** [16] כדכתי׳ [17] ומבחר שלישיו טבעו בים סוף. **ראו בניו** דאמ׳ באגדה [18] ראתה שפחה בים [19] מה שלא ראה נביא מעולם,

1 ברכות יב, א: כל שלא אמר אמת ויציב שחרית ואמת ואמונה ערבית לא יצא ידי חובתו שנאמר להגיד בבוקר חסדיך ואמונתך בלילות. 2 צריך לתקן: אמונה בערב על שם אמונתך בלילות, וכן בסכי״מ. 3 תהילים צב, ג. 4 השווה למעלה סי׳ ל לענין אמת ויציב. 5 שברכת אמת ואמונה מדבר על החסד שהוציאם ממצרים וגם על העתידות שאנו מאמינים שיקיים לנו, ראה רש״י ברכות יב סע״א. 6 ראה פסחים קיז, ב: ק״ש והלל גאל ישראל. 7 ברכות ד, ב. 8 סידור ר״ש. 9 תהלים עט, יג. 10 נוסחה זו ל״מ. 11 שמות א, כב. 12 שם טו, ד. 13 מכלתא בשלח דשירתא פ״ד (עמ׳ 131), מכדרשב״י בשלח 62, גנז״ש ח״ב 350, תנחומא בשלח ג, שמו״ר פ״ה יד, ועי׳ גם תוספתא סוטה פ״ג ה״ג ועוד. 14 תהלים עח, מט, בכי״ק נוסף: וצרה. 15 שם קלו, יד. 16 בכי״ק: טובעו. ובנוסחאות הסידור: טבע. 17 שמות טו, ה. 18 מכלתא בשלח דשירה פ״ג (עמ׳ 126), שמו״ר פכ״ג טו. 19 בכי״ק על הים.

כדכתי׳ [20] זה א־לי ואנוהו. **מלכותו ברצון קבלו עליהם** דכתי׳ [21] ויאמינו בה׳. **מלכותך ראו בניך** שראו שכינה על הים [22]. **זה אל־י ענו ואמרו** אפי׳ עוברין במעי אמם אמרו שירה [23]. **ה׳ ימלוך לעולם ועד** [לכך [24] נהגו לומר בלחישה מי כמוך באלים יי׳, על שם שנכתב חסר, באלם כתיב, דרשינן באגדה [25] מי כמוכה באילמים יי׳, שאתה רואה אנקת בניך ושותק, לכך נהגו לומר בלחישה בשתיקותא. ומה שאומר יי׳ ימלוך לעולם ועד בקול רם, רמז לעת הגאולה שיהיה רעש גדול, כדכתי׳ [26] והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול. כך שמעתי משמו של הגאון הרב ר׳ אליעזר הקדוש בן הר׳ מנחם בן ה״ר יצחק זצ״ל]. **ונאמר כי פדה ה׳ את יעקב** פסוק מלא, כדי לסמוך גאולה לתפילה קבעוהו כאן.

[נא] השכיבינו

והשכיבינו׳ עד המלך תמיד, כיון שתיקנו רבנ׳ השכיבינו שיתפלל על שכיבתו וקימתו שיהיה לחיים ולשלו׳, כגאולה אריכתא דמי [2], והרי הוא כאומ׳ ברוך אתה יי׳ גאל ישראל, שעתיד לגאלם ולהשכיבם לשלום, ולהעמידם לחיים [3], ולשומרם וכו׳.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

והשכיבנו עד המלך בכבודו וכו׳, כיון שתקנו רבנן השכיבנו שיתפלל על שכיבתו וקימתו שהיא לחיים ולשלום, כגאולה אריכתא דמי [והרי הוא אומר ברוך אתה יי׳ גאל ישראל] [4].

השכיבנו ה׳ אלקינו לשלום בברכה זו תמצא כל האותיות של האלפ״א בית״א חוץ מז׳, שהאומרה [בכוונה] ניצול מז׳ שדים הנזכרים בויהי נועם, כגון פח יקוש ודבר הות וכיוצא בהם [5]. **והעמידנו מלכינו לחיים** פן נישן המות. **כי שומרינו** כדכת׳ [6] הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל, אעפ״י שבנו מצוויות המדות הללו בך אינו מצוי המדות הללו [7], לכך אנו מתפללים ושמור צאתינו ובואנו מעתה ועד עולם.

20 שמות טו, ב. 21 שם יד, לא. 22 היינו אפילו תינוקות במעי אמן, עי׳ ציונים הערה 13.
23 ברכות ג, א. 24 ע״פ כי״א וק. 25 מכלתא בשלח פרשה ח, ועי׳ ערה״ב ח״א עמ׳ 26 ועמ׳ 56. 26 ישעיה כז, יג.

1 עי׳ ברכות ד, ב ח, ב, ומשנה יא, א. 2 ברכות ד, ב: דהא בעי למימר השכיבנו אמרי כיון דתקינו רבנן השכיבנו כגאולה אריכתא דמי. 3 כנוסחת אשכנז. 4 עי׳ סר״ש.
5 במחזור ישן ד״ז: כל א״ב בהשכיבנו בר מן ז, ז׳ מלאכים הנתונים במזוזה שומרים אותנו ממזיקים לכן ז׳ שמירות במזמור אשא עיני. 6 תהילים קכא, ד. 7 בכי״ק: אע״פ שמצויה בנו שינה ותרדימה לא מצא בך המידות הללו לכך אנו מתפללין שתשמור צאתינו ובואינו. במחזור ישן ד״ז: בהשכיבנו שייך בשלום, על דרך בשלום יחד אשכבה, כי אינו נופל בו חיים, כי השכיבה הוא קרוב למיתה, אבל העמידנו לחיים, ולהלן מסיים מעתה ועד עולם נופל עליו לחיים.

[נב] יראו עינינו

יראו עינינו הגאולה וכו׳ עד הוא ימלוך עלינו, שהוא סיום ברכת הגאולה וכו׳ [1].

ואני הסופר מצאתי [2], יראו עינינו וברוך יי׳ לעולם, אנשי בבל תיקנום [3], להודיע שאין צריך לסמוך גאולה לתפילה בערב, ואין הלכה כר׳ יהושע [4]. ובברוך יי׳ לעולם, תיקנו י״ח אזכרות כנגד י״ח ברכות שתיקנו על הסדר ביבנה [5], וכנגדן תיקנו ישראל [6] נשיאי ישר׳ י״ח שבחות בישתבח שיר ושבחה הלל וכו׳ [7], וי״ח קיומין באמת ויציב [8]. כך מצאתי.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

ברוך ה׳ לעולם י״ח אזכרות כאן, כנגד י״ח ברכות שתקנו על הסדר ביבנה [9]. [כנגד י״ח פעמים כאשר ציוה ה׳ את משה במלאכת המשכן] [10].

1 דתיקנוה כהמשך לברכת הגאולה וכמו שכתבו בתוס׳ ברכות ד, ב ד״ה דאמר: ואנו שאומרים יראו עינינו אחר השכיבנו נראה הואיל ותקינו להו רבנן ה״ל כגאולה אריכתא. 2 מובא בשבה״ל סי׳ נב בשם רבנו שלמה (והמקור בהפרדס עהר׳ עמ׳ ד״ש, סרש״י סי׳ תכח עמ׳ 213, מחז״ו עמ׳ 78): ועל זה הטעם הוסיפו ראשי ישיבות שבבבל לומר הפסוקים ברוך ה׳ לעולם אמן ואמן וחותמין בא״י מלך א״ל חי וקיים לנצח להודיע שהיא רשות ואין צריך לסמוך גאולה לתפילה, וקבעו כנגד התפילה הפסוקים האלה עם החתימה שיש בהם י״ח אזכרות כנגד י״ח ברכות, ובפרדס ומחז״ו נוסף: וכנגדן קבעו י״ח שבחות שבישתבח שיר ושבחה והלל וזמרה וכו׳ וי״ח קיומים באמת ויציב ונכון וקיים, וראה בסמוך. ובכי״א קטע זה בשינוי קצת: לפי ששנינו תפילת ערבית רשות לכך הוסיפו ראשי ישיבות ברכה זו המלך בכבודו וכו׳ להודיע שתפילת ערבית רשות וא״צ לסמוך גאולה לתפילה וכו׳, לפי שאנשי ירושלים הסדירו י״ח ברכות על הסדר, כדאמרינן במגילה שמעון הפקולי הסדיר י״ח ברכות ביבנה, לכך תיקנו אנשי בבל את אלה ושלחום לאנשי יבנה ונתיישר בעיניהם וקבעו הם כנגדם י״ח שבחות שבישתבח שמך וי״ח קיומין באמת ויציב. וכ״ה בגל׳ סידור אשכנזי כי״ר. 3 על זמן תקנת אמירת יראו עינינו דנו רבים. כאן נביא מקורות וציונים לברכה זו תחילה האזכרה בגאונים בתשובת ר׳ נטרונאי גאון (בסדר״ע כה, עמ׳ א השלם צד ח גמו״מ סי׳ קכ, העתים עמ׳ 172-3, מחז״ו עמ׳ 81, הפרדס עהר׳ עמ׳ שח, סדרש״י עמ׳ 240, אוצה״ג ברכות עמ׳ 7, שבה״ל סי׳ סה, האשכול (אלבק ח״א עמ׳ 25 ועמ׳ 93), המנהיג הל׳ תפלת הערב סי׳ פד הל׳ שבת סי׳ ג (עמ׳ 38), הרוקח סי׳ שכו (עמ׳ רכב), אבודרהם ברכות ק״ש של ערבית (עמ׳ קמא) וסדר מעריב של שבת (עמ׳ קמה), רש״י ברכות ב, ב ותוס׳ שם ד״ה דאמר, וראה תוס׳ מגילה כג, א ד״ה כיון שכתבו: כמו שתיקנו לומר ברוך ה׳ לעולם שלא היו אומרים בימי התנאים, — רא״ש ברכות פ״א סי׳ ה, ומגילה פ״ג סי׳ ה, ושו״ת הרא״ש כ״ד אות ו׳, ר״א אלשבילי בגנזי ראשונים עמ׳ רסד ומכתם ברכות שם עמ׳ יט, וראה רשב״א ותר״י שם, ועיין תשובות הרשב״א ח״א סי׳ יד ובמיוחסות לרמב״ן סי׳ קפח, הגמי״י סדר תפלה (ראה רמב״ם שם) פ״א ס״ו, ארחות חיים תפלת ערבית ד, כ״ב סי׳ יג. טור סי׳ רלו רסז. ספר המחכים עמ׳ 123. תשובות רש״י סי׳ צא עמ׳ 117, צידה לדרך מד כלל א פרק חמישי. ועי׳ סכי״מ. 4 ברכות כז, ב, ואפשר שצ״ל: והלכה כר׳ יהושע שאמר תפלת ערבית רשות, [וכ״ה בסכי״מ וכי״ר]. 5 שם כח, ב, ועיין סכי״מ שצויין בזה. 6 כנראה מיותר. 7 ראה למעלה סי׳ כו על ישתבח. 8 ראה סי׳ ל על אמת ויציב. 9 עי׳ מחז״ו עמ׳ 78, סידור רש״י סי׳ תכח עמ׳ 213, הפרדס (עהר׳ עמ׳ דש), שבה״ל סי׳ נב. ועי׳ גם תוס׳ ברכות ד, ב ד״ה דאמר, רא״ש שם פ״א, ה, תרי״ג, רשב״א, מכתם, ר״א אלשבילי (גנזי ראשונים עמ׳ רסד), מאירי, המנהיג תפלת הערב אות פד, והל׳ שבת אות ג׳, הרוקח סי׳ שכו (עמ׳ רכב), אבודרהם (עמ׳ קמא) וטור סי׳ רלו. 10 ע״פ כי״א וכי״ק.

אמן ואמן אמן בעולם הזה ואמן בעולם הבא. **בידך אפקיד רוחי** וזהו אמונתו שלך שמחזיר נשמות, לפגרים אעפ"י שחוטאין לפניו [בכל יום] ומפקידים נשמתן בידך והוא מחזיר באמונתו, וזהו רבה אמונתיך[11], כדדריש באגדה[12]. [י' [13] פסוקים יש כאן, ד' פסוקים של ברוך נחשבים פסוק אחד, ועוד ח' פסוקים של חטיבה, פסוק של יהי חסדך יי' עלינו, שהקב"ה עשאנו לו חטיבה אחת ומשם ואילך אנו עושין אותו חטיבה אחת[14]. כי בידך אפקיד וגו', הפסוק הי' תקנום בבבל כנגד י' בטלנים לכבודם[15], וכולם מעין גאולה, וגאולה אריכתא היא מגאל ישראל ואילך, ואחר מסיים בי' פסוקים של מלכות ושל גאולה המלכות הי' ועל כל מעשיו].

יראו עינינו בתשובות הגאונים מצאתי ברוך ה' לעולם ויראו עינינו אנשי בבל תקנום, להודיע שאין צריך לסמוך גאולה לתפילה בערב. הלכה כר' יהושע[16].

ויש בכאן ט' מלכיות כנגד ט' שירות שנאמרו כבר על ניסיו של הקב"ה, וכולן מנויין באגדה[17] כגו' אז ישיר משה, אז ידבר יהושע. ורבי' שמעון יסד כולם בפיוטו [בזולת] אי פתרוס[18] בעוברך, והיינו קול שירות תשע שמענו במרץ. המולך (בכבודו) [גרסינן][19] ולא גרסינן המלך בכבודו. מפי רבי' שמואל מבבינבערק[20]. לפי שאין חותמין בשתים[21], לכך לא גרסינן בא"י המולך בכבודו תמיד ימלוך עלינו וכו', אך הכי גרסינן בא"י **המולך בכבודו תמיד עלינו לעולם ועד וכו'** ולא גרסי' ימלוך באמצע[22], דאין חותמין בשתים.

שבע ביום הילולתיך[23] ג' של שחרית וג' פרשיות של שמע וציצית הרי שבע ביום הללתיך[24]. ותנן[25] בשחר מברך שתים לפניה ואחת לאחריה ובערב שתים לפניה ושתים לאחריה, וג' פרשיות של שמע הרי שבע ביום וגו' לפי שאין מצות ציצית בלילה לפיכך מוסיף שומר עמו ישראל לעד. א"ר לוי הדא דתמר בחול, אבל בשבתות וימים טובים פורס סוכת שלום, והכי נמי אית' בפר' תפילת השחר בירושלמי[26]. ד"א שבע ביום כו' ר' אבין בשם ר' נחמיה קורי' שמע ג"פ. ומתפלל ג' פ' ומברך על מזונו הרי

11 איכה פ"ג כג, ועי' ברכות ה, א. 12 מדרש שוחר טוב מז' כה, ב, ועי' אבודרהם (עמ' קלט). 13 ע"פ כי"א וכי"ק. 14 חגיגה ג, א. 15 מגילה כא, ב. 16 עי' סר"ש.
17 מכלתא בשלח מס' דשירה פ"א, וכגי' השכ"ט, ועי' תו"ש בשלח מלואים סי' ח. 18 זולת לשביעי של פסח, ראה פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק תר"ץ עמ' מ. 19 כן נוסחת רע"ג ורמב"ם, ועי' הג"מ שם, המנהיג פג, אבודרהם שם, עי' סרס"ג עמ' קיא, אבל בשבה"ל סי' נב הביא מלך וגו', ובסידורים נוסח אשכנז המלך בכבודו, עי' מחז"ו ופרדס. 20 עי' מבא, ועי' עליו בעה"ת עמ' 354 ואילך. 21 ברכות מט, א. 22 ובהגמי"מ תפלות כל השנה א, ו, שמהר"ם ב"ב לא היה אומר ימלוך עלינו שכבר התחיל לחתום בברוך ואין תפלה בחתימת ברכה, כן מצאתי שכתב רש"י בספר הפרדס, ולפנינו בספר הפרדס ליתא, ואפשר שנתכוין לספרנו. בעיון תפלה הביא מהר"י ן' ציאח המפרש בסידורי התימנים שאין לומר ימלוך עלינו שלא מצינו לשון תפילה בחתימה, אבל ימלך בלא עלינו הוא שבח כמו ה' ימלך לע"ו, ועי' מג"א או"ח סי' רלו סק"ד. 23 תהלים קיט קסד. וקטע זה נעתק כבר לעיל סי' מח. 24 עי' מנחות מג, ב. 25 ברכות יא, א. 26 ברכות פ"א ה"ח [ג, ג] שוח"ט מז' ו, א.

ז׳. ר׳ מאיר אומ׳ אדם מתעטף בברכת ציציות ותפילין בראשו ובזרועו וד׳ ציציותיו מד׳ רוחתיו [27].

בשוחר טוב [28] בפסוק שבע ביום הללתיך מוסיף בה, מאי שנא בחול מבשבת, אמרו רבותינו בחול שהן עסוקין בצורכיהון ובמלאכתן שמירתן ביד שני מלאכים המלוים לו לאדם, שנ׳ [29] כי מלאכיו יצוה לך לשמרך. אבל בשבתות וימים טובים שהם עסוקים בתפילה ובתלמוד תורה הקב״ה פורס עליהם סוכת שלומו ושומרם בעצמו, שנ׳ [30] ה׳ שומרך ה׳ צילך, כתי׳ ה׳ צילך וכתי׳ [31] התם וסוכה תהיה לצל, לכך חותמין בשבתות וימים טובי׳ פורס סוכת שלום. [דברים [32] שבכתב אי אתה רשאי לאומרו על פה [33], היינו לפטור אחרים [34], ולכך נוהגים החזנים לומר באמת ואמונה בלחש מי כמוך וגו׳ וכן ה׳ ימלוך].

חסלת תפילת הערב.

[נג] מאה ברכות

ועתה נחשוב מאה ברכות [1]. נטילת ידים [א׳]. אשר יצר אית ביה תרי תחילה וסוף, הרי ג׳ [2]. המחזיר נשמות, ד׳. לשיבוי בינה, ה׳. גוי ועבד ואשה, ח׳. מגביה שפלים ט׳. פוקח עיורים, י׳. מלביש עירומים, י״א. זוקף כפופים, י״ב. מתיר אסורים, י״ג. רוקע הארץ, י״ד. מצעדי גבר, ט״ו. כל צרכי, ט״ז. אוזר ישראל, י״ז. המעביר שינה, י״ח. גומל חסדים, י״ט. מקדש שמו, כ׳. וברכות של תורה, כי הערב נא ולעסוק בדיברי תור׳ ברכה אחת היא, כי ברוך את׳ יי׳ למדיני חוקיך אינה ברכה אלא פסוק הוא באשרי תמימי דרך [3], ונקבע הפסוק בברכה, וברכה זו מתחלת בברוך ואינה מסיימת בברוך [4], וברוך אשר בחר בנו וברוך נותן התור׳ ב׳ [4*], הרי כ״ח. ברוך שאמר כל אילו ברכות אינן בכלל [5], כי כל ברכה שאין בה מלכות ואזכרת הש׳ אינה ברכה [6]. האל אב הרחמן, כ״ד. מהולל בתושבחות, כ״ה. מלך הגדול בתושבחות, כ״ו. ושתים לפניה ואחת לאחריה הרי כ״ט. ובערב ב׳ לפניה ב׳ לאחריה הרי ל״ג. וג׳ תפילות של י״ט הרי תשעים ברכות [7], וב׳ סעודות אוכל אדם ביום ובכל סעודה ה׳ ברכות בברכת

27 שוח״ט שם וירושלמי סוף ברכות. ועי׳ שבה״ל סי׳ נא, וע״ע תו׳ ברכות ב, א ד״ה מברך, רש״י שם יא, א ד״ה בשחר, הרוקח סי׳ מט, רשב״א ברכות יא, ב ושו״ת ח״א סי׳ נא ועוד.
28 לא מצאתי בשוחר טוב, ועיין שם מזמור ו, א. עיין לקמן סימן נד בהערה ו בסר״ש.
29 תהלים צא, יא. 30 שם קכא, ה. 31 ישעיה ד, ו. 32 ע״פ כי״א וק. 33 גיטין ס, א. 34 זו דעת תוס׳ תמורה יד, א. ועי׳ תר״י ברכות י, ב. בד״ז: ס׳ תיבות בהשכיבנו עד ועל ירושלים ודווקא בשבת כנגד ס׳ תיבות לדוד שמחתי באומרים לי בית ה׳ נלך וטוב לך כי בזה המזמור שאלו שלום ירושלים לכך מסיימין ועל ירושלים.

1 ראה למעלה בראש הספר ושם כתבנו המקורות, וכן בכל אחד לענין ברכתו ולא כפלנו כאן הדברים. וכל הסימן גם בכי״א וכי״ק, וחסר בכי״מ, שמולג על הרבה דברים שנמצא בספרנו.
2 חושב כל פתיחה וסיום כשתי ברכות. 3 תהלים קיט, י. 4 ראה למעלה סי׳ ז הערה 13. 4* בכי״ק: וברוך נותן התורה. 5 היינו הפסקות ברוך שאמר כו׳ ברוך הוא וכו׳. בכי״ק: וברוך שאמר אינו בכלל כי כל וכו׳. 6 ברכות מ, ב. 7 בכי״א: וג׳ תפילות

המזון, הרי ק' ברכות, לבד ברכת המוציא וברכת היין שבסעודה. והמוסף יוסיף, והפוחת לא יפחות, כדכת'[8] מה יי' אלה'יך שואל מעמך, ואין מה אלא מאה[9], כלומר מאה ברכות יי' אלה'יך שואל מעמך.

[נד] תפילת ערבית של שבת

בערב שבת, אומ' פורס סוכת שלום עלינו[1]. פי', לפי שאיגרת בת מחלת[2] יוצאה בלילי שבתות ובלילי מוצאי שבתות[3]. אם צריך אדם לצאת יחידי אין יכול ליטול אבוקה בידו[4], לפיכך תיקנו תפילת פורס סוכת שלום, שיפרוס ויסכון בשלומו עלינו שלא ניזוק.

והעם מקבלים עליהם שמירת שבת[5], ואומרים ושמרו בני ישראל

י"ח י"ח י"ח ג' פעמים ברכת למשומדים שהיא יתירה על י"ח ברכות הרי תשעים ברכות.
8 דברים י, יב. 9 מנחות מג, ב, וראה ריש הסידור הערה 4.

1 כמנהג אשכנז שבחול אומרים שומר לעד, ובשבת הפורס סוכת שלום, וכ"ה במדרש תהלים מז' ו, א מוסיפין פורס סוכת שלום בשבת וי"ט. וכ"ה בטור סי' רסז שבשבת אומרים ופרוס וכו' ואין חותמין שומר עמו ישראל לעד, ודוחה מנהג טוליטולה שנהגו לחתום בשבת כמו בחול, דבירושלמי גרסי' בהדיא הדא דתימר בחול אבל בשבת אומרים ופרוס. ובירושלמי לפנינו אינו. וראה בירוש' ברכות פ"ד ה"ה: בקרית שמע פורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלים, וכ"ה בסוף דרך ארץ זוטא פרק השלום (היגר מס' ד"א עמ' 262), ויק"ר פ"ט ט, במ"ר פ"א א, דב"ר פ"ה טו, תנחומא פנחס א. [ועיין שה"ר פ"ד ד ושם: בק"ש הוא אומר בונה ירושלים, ועי' בובר בהערות למדרש תהילים שם, וגי' בפירושים וחידושים לירושלמי ח"ג עמ' 400-401 מה שהגיהו בזה]: בקריית שמע פורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלים, ומשמע שהיו אומרים הפורס סוכת שלום אפילו בחול. וראה גם תשובות הגאונים **בסרע"ג השלם ח"ב (ד, ע"ב) שע"ת סי' פ', ס' העתים עמ' 172, שבה"ל סי' סה,** [ועוד שם סי' נא], מחז"ו עמ' 81, סדרש"י עמ' 240, הפרדס (עה"ר עמ' שח), המנהיג הל' שבת סי' ג, כלבו סי' לה, אוצה"ג ברכות ח"א עמ' 7-9. אבל בראבי"ה ח"א סי' לג (עמ' 20) וסי' קצו (עמ' 243) וסי' ר (עמ' 269) הביא בשם ירושלמי ספ"א: ולפי שאין מצות ציצית בלילה לפיכך מוסיף שומר עמו ישראל לעד א"ר לוי הדא דתימר בחול אבל בשבתות ויו"ט אומר פורס סוכת שלום, ושם בסי' פז (עמ' 65) הביא לשון הירושלמי ברכות פ"ד ה"ה: ושבת ויו"ט פורס וכו', וכ"ה ברוקח הגדול הל' שבת סי' מט, ובאבודרהם סדר מעריב של שבת (עמ' קמד מהד' ירושלים), ועיין אהצו"י ברכות שם עמ' 21, וראה עוד רשב"א ברכות ספ"א, רא"ה ברכות עמ' ה, מגן אבות למאירי הענין הראשון (עמ' כ) והיה לו גי' אחרת במ"ת ע"ש, רי"ד בסוף ספר המכריע. שו"ת הרשב"א ח"א סי' יד, ועוד ריצ"ג הל' יוה"כ עמ' סא, מחז"ו עמ' 389, ושם סי' קנה עמ' 142 גי' ר"מ ב"ר יצחק מווירמייזא, חיבור התשובה למאירי עמ' 261, ספר המחכים עמ' 130, צידה לדרך מאמר ד' כלל ראשון פ"ה. 2 פסחים קיב, ב: לא יצא יחידי בלילה לא בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות מפני שאגרת בת מחלת וכו'. 3 צ"ל: לילי רביעיות ולילי שבתות.
4 ברכות מג, ב: אבוקה כשתיים. ובמח"ו שם: ומפני שיש להם רשות לילי רביעיות ולילי שבתות להזיק קורא אחר עמו או נוטל אבוקה בידו שלא יוזק בהם. ולשון סידורנו נמצא בלקוטי מספרי דבי רש"י (אורבך בספר רש"י ע' שלג): בערב שבת או' פורס סוכת שלום עלינו לפי שאינו יכול ליטול אבוקה בידו אם צריך לצאת יחיד, שיפרוס ויסכון בשלומו עלינו שלא ניזוק.
5 בראשונים הובאו בסמוך, משום שמירה, ולכן תמה בב"ח סי' רסז א"כ במועדים למה צריכים לאמרו. אבל הסידור שלנו מטעם קבלת שמירת שבת בא, ואפשר שאז היו מקבלים בפסוק זה

את השבת [6]. ובערב יום טוב [7] מקבלי' קדושת היום עליהם, ואומרים, וידבר משה את מועדי יי' אל בני ישראל [8].

ומתפללין בערב שבת אתה קידשת [9], כדכת' [10] ויקדש אותו, ובמה קדשת אותו, בזה, שכילת מלאכתך בששת ימים ונחת בו, כדכת' [11] כי ששת ימים וגו' וינח ביום השביעי עד ויקדשיהו, תכלית (מעשו) [מעשה] [12], סוף מעשה שמים וארץ. וברכתו, כדכת' [10] ויברך אלה'ים וגו', ושאר הימים לא ברכם, וקדשתו מכל שאר הימים שעשאו ראש לכולם בפרשת מועדות [13].

וכן כתו' בתורתך, ויכולו השמים וכולה, כי צריך לקדש בתפילה [14] כשם שמקדש על הכוס. ואחרי כן חוזרין ואומרים אותו כל העולם ביחד [15] משום [16] ברוב עם הדרת מלך [17], אז שבחו של הקב"ה היא, כדאמרי' [18] כל האומר ויכולו בערב שבת כאילו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית, הילכך מצוה לאומרו בקול רם [19] ובנעימה.

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

מה שאנו אומרים בלילי שבתות ובערבי ימים טובים ופרוס עלינו

קדושת היום. וראה להלן. 6 שמות לא, טז, וכמנהג אשכנז בטור שם. וראה סדרע"ג והגאונים מצויין למעלה, ועיין מחז"ו עמ' 142, סדרש"י סי' תעו עמ' 241 אבודרהם (עמ' קמד) ועוד. וראה המנהיג שם שמנהג ספרד שלא לאמרו. 7 בהמנהיג הל' שבת ה: אומרים בצרפת בשבתות ושמרו וכו' ובשאר מועדים אלה מועדי. מחז"ו שם. ועוד. 8 ויקרא כג, מד. 9 מנהג צרפת ופרובנציא לומר אתה קדשת, עי' המנהיג שם. אבל בסדרע"ג (כה, א), והעתים סי' קלח (ע' 174): ויש נוהגים לומר אתה קדשת, ויש נוהגים לומר ומאהבתך והכי דוקא, וראה תוספתא ברכות פ"ג (ושם בתו' כפשוטה עמ' 34-35 ומה שנרשם שם) וסידור רס"ג שם ועוד. 10 בראשית ב, ג. 11 שמות לא, יז. 12 בכ"י נמחקו הי"ו ונוסף בין השיטין: שה. 13 עי' פסיק"ר פיס' כג וש"נ, ובכל פרשת המועדות פותח במצות שבת. ועי' תוס' ערובין לח, ב ד"ה ואין. ועי' סכי"מ. 14 שמצוה לקדש בדברים עיין פסחים קו, א, ורכב"ם רפכ"ט מהל' שבת. 15 שבת קיט, ב: אפילו יחיד המתפלל בע"ש צ"ל ויכולו, וכל המתפלל בע"ש ואומר ויכולו מעלה עליו הכתוב כאילו נעשה שותף וכו', ומבואר שמעיקר התקנה צריך לאמרו ברבים. ובתשובות הגאונים תש"ר ח"א 58 (או"ז ח"ב סי' כ, הג"מ תפלה פ"ט י בשם ירושלמי ומדרש תהילים, ולפנינו אינו) שצריך לומר ג' פעמים ויכולו, ובראבי"ה ח"א סי' קמא וסי' קצו הביא לשון ירושלמי ברכות [פ"ח ה"א פסחים פ"י ה"ב ע"ש]: במקום שאין יין ש"צ עובר לפני התיבה ואומר ויכולו השמים, [וכ"ה באו"ז ח"א סי' תשנב אות ט], ולפנינו אינו. וראה סדר רס"ג עמ' קיד תוס' פסחים קו, א ד"ה זוכרהו, מחז"ו עמ' 82 ועמ' 137, ועמ' 143, ופרדס סי' ג סדרש"י עמ' 242, שבה"ל סי' סו ועוד, שכתב שהעיקר תיקנוהו בתפילה אלא משום יו"ט שאין אומרים בתפילה תקנו לומר אחר התפילה, וראה התרומה סי' רמו, הרוקח שבת סי' מא, המנהיג שבת סי' ה, אבודרהם סדר מעריב של שבת (עמ' קמו), כל בו ואר"ח שם. המחכים שם. 16 ל"מ כעת שהביאו טעם זה. וכ"ה בסכי"מ ושם הנוסחה יותר ברורה. 17 משלי יד, כח. 18 שבת שם. 19 בכ"י היה כתוב כאן תיבה ונמחק, ואפשר שהיה צ"ל: בעמידה, ולא היה יכול הכותב לפותרו ולכן כתבו ומחקו. וראה שבה"ל בשם רבנו שלמה שם שנהגו לאומרו בעמידה, ועי' הפרדס שם (מהדורת עהר' עמוד שט-שי) וסידור רש"י סי' תפ (עמ' 242) שהחזן וכל הציבור אומרים ויכולו בקול רם, וכ"ה במחז"ו עמ' 137, וראה תשובת ר' נטרונאי גאון (צויין למעלה סי' נב הערה 3): וברכה אחת מעין שבע בנועם

ולא בשאר ימי השבוע[20], לפי שכתי' שמירה על השבת דכתיב[21] ושמרו בני ישראל את השבת, שהשבת עושה להם שמירה מן המזיקים הנמצאים בערבי שבתות ובלילי רביעיות. ואם תשיביני למה אין [אנו] אומ' בלילי רביעיות ופרוס עלינו וכו' שיכול ליטול אבוקה בידו ואז נראה כשנים, וזה אינו יכול לעשות בלילי שבתות, על כן הוא צריך לומר ופרוס עלינו וכו' מפני לילית ואגרת בת מחלת, התדירים ללכת בערבי שבתות ובערבי ימים טובים[22].

בדברות אחרונות כתיב[23] כל תמונה, ובדברות ראשונות[24] וכל תמונה, כנגד ו' תמונות זכר ונקיבה בהמה רמש ציפור ודגה. שמור[25] מלא ו', פי', אם תשמור את השבת [ישמרך] השם בו' ימי המעשה, ולכך ו' שמירות במזמור שיר למעלות, ולכך אומ' ו' לילות שומר עמו ישראל, לבד משבת שאומר פורס סוכת וכו'[26].

ושמרו בני ישראל וגו' לומר שזכות שבת שומרם כל ימי מעשה, לכך ברמינן חולי הבא בשבת צריך רחמים יותר משאר ימים, דצריך שלא ילך יחידי, וכן ראיתי כתוב[27].

ובתשובת הגאונים[28] מצאתי לכן נהגו לומר בערב שבת ופרוס עלינו במקום שאמ' בחול שומר ישראל לעד, משל לב' בני אדם שהיו להם עבדים, האחד משמר עדרו וישב לו מנגד, והאחד בנה לו דיר ונעל בפניו כראוי, זה שלא נעל בפניהם בא זאב וטרף בא ארי ודרס, אבל זה שסיכך [סוכה על גבי עדרו][29], ובנה דירו, אינו מתייירא כך בחול לפי שאין ישראל עסוקים במצות, וצריך להתפלל ושמור צאתינו ובואינו אבל בשבת שהן עסוקים במצות ונזהרין שלא להדליק הבטיחו הק' שאין להם ליירא, מפני שמסבב עליהם מצות שבת שנ' ושמרו בני ישראל את השבת ברית עולם, כלומר, ברית כרותה להם שלא יזוקו שאני משמרם, וזו היא ביני לבינם.

אתה קדשת את יום השביעי כדכת'[30] **ויברך אלקים את יום השביעי ויקדש אותו. ובמה קדשתו**[31] שכלית מלאכתיך בששה ימים, כדכת' כי ששת ימים וגו' וינח ביום השביעי ויקדשהו. **תכלית** סוף מעשה שמים וארץ. **וברכתו מכל הימים** כדכת' ויברך אלקי' את יום השביעי ושאר ימים לא

ובמשיכה. ובהמנהיג הל' שבת סי' ז לגבי מגן אבות. 20 עי' ציונים בסר"ש. 21 שמות לא, טז. 22 עי' סר"ש וש"נ. 23 דברים ד, ח. 24 שמות כ, ד. 25 דברים שם יב. 26 וכן בכי"ק וכי"א. 27 וכן בכי"א וק', ושם נוסף: „למה אנו אומרים בפסוק וידבר משה בראש השנה, והלא אינו קרוי מועד אלא הואיל ובתוכו הוא עם שאר פרשיות, ובתוך שאר פרשיות וגם אחרי כן וידבר, ומשום טעם זה קרינן וידבר משה. נראין הדברים לכשאירע יום הכיפורים בשבת או בחול שיש לומר ושמרו בני ישר' וגם וידבר משה את מועדי וכו', משום דיום הכפורים איקרי שבת שנא' שבת שבתון. ואף מועד איקרי שבת, דסוף כל המועדות כתי' וידבר משה וכו' ואף ראש השנה ויום הכפורים בכלל, על כן גם בראש השנה צריך לומר ושמרו אם יארע בשבת, וגם וידבר משה וכו'. 28 שערי תשובה סי' פ, האשכול ח"א ע' 60, ועי' ריקנטי פ' וירא בספר היכלות (אוצה"ג ברכות ח"א עמ' 9), מחז"ו עמ' 81, סדרש"י 240, ועי' ציונים בסר"ש. 29 הוספתי ע"פ מחז"ו. 30 ציונים בסר"ש ששם כל

ברך[32]. **וקדשתו**[33] **מכל הזמנים** מכל שאר מועדים קדשו שעשאו ראש למועדים, שהוא כתוב בראש כולם בספר מועדות. וכן כתוב בתורתך ויכלו השמים וכו׳[34].

ישמחו[35] **במלכותך שומרי שבת וקוראי עונג** כדכת׳[36] וקראת לשבת עונג במאכל ובמשתה [ו]דגים גדולים ותענוגים[37]. **כולם ישבעו ויתענגו מטובך** כדאמ׳[38] כל מזונתיו של אדם קצובים מר״ה חוץ מהוצאת שבת וימים טובים וכו׳ שאם ירבה במאכל ובמשתה, הק׳ מזמן לו לפי הוצאתו. **חמדת ימים**[39] כדכת׳ ויכל אלקים, אין ויכל אלא לשון חימוד, וכן הוא אומר נכספה וגם כלתה. ע״א ויכל תרגום [של] ירושלמי, וחמיד.

ויכולו השמים אע״פ שכבר אמרוהו, אומרים אותו כל העם ביחד, משום ברוב עם הדרת מלך, וזו האמירה שבחו של הקב״ה הוא כדאמרי׳ כל האומר ויכולו בערב שבת כאילו נעשה שותף להק׳ במעשה בראשית. הילכך מצוה לאומרה בקול רם ובנעימה[40].

ויכולו כתרגומו[41] ואישתכללו. **וכל צבאם** חמה ולבנה וכוכבים ושאר מזלות חנכ״ל שצ״ם. **ויכל אלקים** כדפי׳ לעיל לשון חימוד. (בין) **ביום השביעי** בין השמשות[42], כדאמר׳[43] עשרה דברים נבראו בין השמשות [בערב שבת], וזהו ויכל אלקים ביום השביעי. ע״א לשון הר״ר שמואל[44] ויכל אלקים ביום השביעי, בתרגומ׳ של ירושלמי[45] וחמיד ה׳ ית יומא שביעא דעבידתיה דעבד בשית יומא, כלומר, כשבא יום השביעי והיה פנוי מכל מלאכה נסתכל במלאכתו, וחמד אותה, שהרי הכל יפה עשה, והיינו וירא אלקים את כל אשר עשה והנה טוב מאד, שחמד במלאכתו, וסמיך ליה ויכולו השמים ויכל אלקים, והמבין יבין[46]. תוספת.

אחר[47] תפילת ציבור פותח החזן בקול רם **ויכולו**, והציבור עונים אחריו כולו בקול רם[48], מפני אורחים ששהו לבא ולצאת[49], ושדים מצויין

הקטע. 31 בכי״ק: קדשת אותו. 32 בכי״ק: ושאר כל הימים לא ברך. 33 בכי״ק: וקדשת. 34 בכי״א נוסף (עי׳ סר״ש): כשם שצריך לקדש על הכוס כך צריך לקדש בתפילה לכן צריך לומר ויכולו אף בתפלה. 35 זה מנהג הספרדים ובאבודרהם שאומרים גם בליל שבת ישמחו ומסיימין זכר למעשה בראשית. 36 ישעיה נח, יג. 37 עי׳ שבת קיח, ב. 38 ביצה טז, א. 39 ראה בסר״ש לקמן סי׳ סב וש״נ. 40 כל הקטע בסר״ש. 41 ת״א בראשית ב, א. ויש בזה ב׳ פירושים י״מ מלשון נתכללו ונתייפו מלשון כלילת יופי. וראה בר״ר פ״י ה נשתכללו שמים בחמה ולבנה ובמזלות ונשתכללה הארץ באילנות בדשאין וגן עדן, אבל יש לפרש מלשון נגמר ונתקנו כמו שת״א תכלנה מלמעלה תשכללנה, ועי׳ מדרש אגדה, ויכל לשון כלילה ועטרה ככלה, ואפשר לכן אמרי׳ בשבת קיט, ב בואי כלה. ובמדה״ג: שכלו ממלאכה ונשתכללו ועמדו על טבען. 42 עי׳ מדה״ג: וכי ביום השביעי כלה והלא הכל נברא בששת ימי בראשית כו׳ אלא אלו עשרת דברים שנבראו בין השמשות וכו׳, ובתרגום יונתן: ושלים ה׳ ביומא שביעאה עבידתיה דעבד ועישרתי עיסקין דברא ביני שמשתא. 43 אבות פ״ה מ״ו מכלתא בשלח ויסע פרשה ה ספרי דברים פס׳ שנה ועוד. 44 עי׳ ערוגת הבושם ח״ד עמ׳ 87. 45 צויין בסר״ש בסימן סב. 46 בכי״א וק׳ יש כאן הוספה: „וישבות ביום השביעי לשון שביתה. אשר ברא אלקים לעשות, טופי תיבות, אמת, בתחילת מעשה בראשית רומז, אמת, ברא אלוקים אמת. וכן בסופו רמז שאמיתים הדברים שהכל נברא בששת הימים וביום השביעי שבת. 47 בכי״א וק מתחיל: ד״א. 48 עי׳ תוס׳ פסחים קו, א ד״ה זוכריהו: ומה שרגילים לומר

בלילי שבתות תקנו[50] [מעין שבע ברכות אחר תפילה כדי שיצאו עם הציבור][51]. ועוד מפני שיום טוב שחל להיות בשבת אין מתפללין אתה קדשת, כי אם אתה בחרתנו, על כן הוצרך לומר לש"ץ ויכולו בקול רם, שלא יהא חלוק בין שאר שבתות לשבת שחל בו יום טוב. [והכי אמר רב משה גאון יחיד שטעה בליל שבת ולא התפלל אתה קדשת כיון ששמע משליח ציבור מגן אבות בדברו שהיא ברכה אחת מעין שבע יצא][52].

בויכולו השמים עד לעשות ל"ה תיבות, כנגדו באלקינו ואלקי אבותינו עד מקדש השבת ל"ה תיבות, ועוד כנגדן באתה קדשת עד לעשות ל"ה תיבות. מר' שמואל ב"ר משה[53].

פירוש של קידוש. ברוך אתה כו' אשר קדשנו כדכתיב[54] **והתקדשתם והייתם קדושים. ושבת קדשו באהבה וברצון הנחילנו לשומרו כראוי. זכרון למעשה בראשית**, כדכתיב בדברות ראשונות[55] כי ששת ימים עשה ה' את השמים וגו'. **על כן ברך ה' את יום השביעי ויקדשהו זכר ליציאת מצרים.** לכך אנו אמ' זכר ליציאת מצרים בקידוש ובכל תפילות המועדים, משל לאדם השבוי ונדון ביסורין אמר לו שלטון אחד אם אני מוציאך לחירות אתה שומע לי ומאזין לקולי אשר אצוך, אמר לו הן, והוציאו משם, ובכל מקום מזכיר מקום השבייה, כדי שיעשה חפצו, כך הק' גאל את ישראל וברוב המצות אמ' להם[56] אני ה' אלקיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים, וגם[57] וזכרתי כי עבד הייתי' בארץ מצרים, לכך אנו מזכירים בכל התפילות זכר ליציאת מצרים לקיים מצותיו. והר"ר יודא חסיד פירש, לכך אנו מזכירים יציאת מצרים בקידושא דשבת, שעיקר שבת לא נצטוה אלא על שם יציאת מצרים, ומביא ראייה מדברות אחרונות דכתיב ביה וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים כו' עד על כן צוך ה' אלקים לעשות את יום השבת, הרי שעיקר שבת על שם יציאת מצרים. ומה שיסדו [בקידוש כמו כן **באהבה וברצון הנחילנו] זכר למעשה בראשית** היינו לפי דברו הראשונות דכתיב[58] בהם כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בם וינח ביום השביעי על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו. ומה שיסדו בסמוך **כי הוא יום תחילה**

ויכולו אחר התפילה בקול רם היינו משום י"ט שחל להיות בשבת שמתפללין אתה בחרתנו ואין אומר ויכולו בתפילה ותקנו נמי לומר בכל שבתות שלא לחלק בין שבת לשבת. ועי' ראשונים שם, ומחז"ו עמ' 143, סדרש"י סי' תפ עמ' 242, הפרדס, המנהיג הל' שבת ה'ו, ועוד.
49 פסחים ק, ב. 50 שם קיב, א, ועי' להלן על „מגן אבות". 51 ע"פ כי"א וק'.
52 מכי"א וק' מסרע"ג כה ע"ב, השלם ח"ב יא ע"ב, העתים עמ' 176, מחז"ו וסדרש"י שם, הרוקח סי' ג, שבה"ל סי' סו, ועוד. בכי"ק יש כאן הוספה: „למה אנו אומרים פעמים ויכולו, אלא יש לנו טעם מן ועמדו שני האנשים אשר להם הריב [דברים יט, יז] על כן אנו קורין ב' פעמים". ועי' הפרדס (עהר' עמ' שט-שי), שבה"ל סי' סו בשם רבנו שלמה, המנהיג שם אות ז, ועי' להלן סי' נה הערה 9. 53 וכ"ה בסידור הרוקח כ"י אוקספורד 1204 קלד ע"ד, ועי' עה"ב ח"ד עמ' 87 הערה 93. 54 ויקרא כ, ז. 55 שמות כ, יא. 56 במדבר טו, מא.
57 דברים ה, טו ועוד, ועי' פסחים קיז, ב, וצריך שיזכיר יציאת מצרים. ועי' סידור ר"י ב"ר יקר ח"א (עמ' קלא). 58 שמות כ, יא. 59 דברים ז, ז.

למקראי קודש זכר ליציאת מצרים היינו לפי דברות האחרונות כדפרי׳. כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים כדכתי׳ [59] לא מרובכם מכל העמים חשק ה׳ בכם ויבחר בכם, הרי שבחר בנו. ואותנו קדשת דכתי׳ והתקדשתם והייתם קדושים.

[נה] מגן אבות

ואו׳ ש״צ ברכה אחת מעין הברכות שבע [1]. מגן אבות [2] בדברו, כנגד מגן אברהם. מחייה במאמרו, כנגד מחייה המתים. והאל הקדוש שאין כמוהו, קדוש, כדכת׳ [3] האל הקדוש, המניח לעמו, היא ברכת השבת. לפניו [נעבוד] ביראה, היא ברכת עבודה, ונודה לשמו בכל יום תמיד מעין הברכות. אל ההודאות, אזכרת ברכת מודים. מעין הברכות, כלומ׳, בכל יום ויום תן לו מעין ברכותיו [4] בחול ברכת חול בשבת מעין שבת. אדון השלום, ברכת השלום, הרי מעין ז׳ ברכות. מקדש השבת ומברך שביעי, אינו מעין ז׳ ברכו׳, אלא הפסוק אומ׳ [5] ויברך ויקדש אותו. מדשני עונג, וקראת לשבת עונג [6]. זכר למעשה בראשית, כדכת׳ [7] זכור את יום השבת וגו׳ עד כי ששת ימים עשה וגו׳, שציוה הקב״ה את השבת לקדשו, כדי לזכור בו מעשה בראשית שברא את עולמו. ותיקנו ברכה זו לאומרה משום דשכיחי מזיקין בליליא זה, ואם איחר אדם לבוא לבית הכנס׳ שיסיים תפילתו עם הציבור ויצא עמהן, ולא ישאר לבדו ויהיה ניזוק [8]. ואם חל ראש חודש או יום טוב בשבת, אין צריך להזכיר לא ראש חודש ולא יום טוב במגן אבות בדברו, אלא מקדש השבת (גמרתא) [10] גרידתא [11]. כד איקלע ר׳ חו׳ בשבת ובאחר בשבת מפטירין השמים כסאי [12].

1 מקור ברכת מעין שבע בשבת כד, ב: ש״צ היורד לפני התיבה ערבית א״צ להזכיר של יו״ט שאלמלא שבת אין ש״צ יורד ביו״ט, וברש״י שם: המתפלל ברכת מגן אבות קונה שמים וארץ מגן אבות בדברו. ובירושלמי ברכות פ״ח ה״א פסחים פ״י סה״ב: ש״צ עובר לפני התיבה ואומר ברכה אחת מעין שבע וחותם במקדש ישראל ויום השבת, ועיין ראבי״ה ח״א סי׳ קמא (עמ׳ 8 12) ושם הביא: ברכה מעין ז׳ מגן אבות, ועיין הערה 15 מה שציין בזה. וקטע זה רק בכי״א וק וחסר בכי״מ. 2 ראה מחז״ו עמ׳ 83, אבודרהם סי׳ ת ערבית של שבת (קמד). 3 ישעיה ה, טז. [ובכי״א: כנגד ברכת הא־ל הקדוש]. 4 ברכות מ, א. 5 בראשית ב, ג. 6 ישעי׳ נח, יג. 7 שמות יט, ח־ט. 9 שבת שם: בדין הוא דאפי׳ בשבת נמי לא צריך ורבנן הוא דתקוני משום סכנה. וברש״י שם: משום סכנת מזיקין כו׳ בלילי שבת באין בבית הכנסת וחשו שיש שאין ממהרין לבא ושוהין לאחר תפלה, לכך האריכו תפלת הציבור. ועיין סדר״ע כו, א, ס׳ העתים עמ׳ 81 וע׳ 84, הפרדס (עהר׳) עמ׳ שח, ראבי״ה ח״א סי׳ קצו וסי׳ ר, המנהיג שם סי׳ ז. שבה״ל סי׳ סה, וסי׳ סו בשם רע״ג, חי׳ הר״ן שבת טור סי׳ רסח, ספר המחכים עמ׳ 19, ועוד. ומה שאמר דשכיחי מזיקי בליליא זה, הוא ע״פ פסחים קיב, א לא יצא אדם יחידי כו׳ ובלילי שבתות, בכי״א וק׳ נוסף כאן: [מצאתי בתשובות הגאונים משמו של הר״ר משה ב״ר מיימון זצ״ל יחיד שטעה בלילי שבתות ולא התפלל אתה קדשת כיון ששמע שליח ציבור שאומר מגן אבות בדברו שהיא ברכה מעין שבע מתחילה ועד סוף יצא ידי חובתו, וכן הלכה], תשובה זו של ר׳ משה גאון היא, וכבר ציינתיה למעלה סי׳ נד הע׳ 52, ונתגלגלו ליחסה לר׳ משה בן מיימון. 10 כנראה שזה מיותר. 11 שבת שם: יו״ט שחל להיות בשבת ש״צ היורד לפני התיבה ערבית א״צ להזכיר של יו״ט, וע״פ זה כתב רבנו גם בר״ח. וע״ש בגמ׳ לענין שלא להזכיר ר״ח במפטיר, ובמחז״ו עמ׳ 83 שאין מזכירים ביעלה ויבא את השבת. 12 מגילה לא, א: ר״ח

[נו] במה מדליקין

וגם במה מדליקין תיקנו נמי מפני טעם זה [1]. ועוד תיקנו בו שיהיו פסולי פתילות ופסולי שמנים שגורים בפי כל אדם ויזהרו בהם [2]. והאומרי׳ שלא לאומרו ביום טוב שחל ליהיות בערב שבת [3], מפני עשרתיו ועירבתיו ויום [טוב] לאו בר מעשר ועירוב הוא [3]*. (ו)איני רואה טעמם, כי שאנו אומרים אותו בכל ערב שבת בחול, באותה שעה שאנו אומרים אותו לאו זמן הדלקה ועישור ועירוב הוא, שכבר קדש היום, ואפי׳ הכי אנו אומר׳ אותו כדי שיהיה נזכר לשבת הבאה, הכא נמי ביום טוב לא שנא [4].

ואני הסופר שמעתי [5] שאין נרא׳ טעמן, שאפי׳ [6] במקום שאין מעשרין אותו, לפיכך לא שנא לאומרו בין בערב שבת ובין ביום טוב. וא״ת, מאחר שאין מעשרין למה אומרי׳ אותו, כמו כן תמצא בהבדלה במוצאי יום טוב אפי׳ באמצע השבוע, אנו אומרי׳ משששת ימי המעשה, וליכא

שחל להיות בשבת מפטירין והיה מידי הדש בחדשו, חל להיות באחד בשבת מאתמול מפטירין מחר חודש, ורבנו פוסק כשחל ר״ח בשבת ויום א׳ לומר השמים כסאי, וכ״ה בסידור רס״ג עמ׳ שסט: ואם בר״ח בשבת וביום א׳ קוראים השמים כסאי ומניחין ויאמר לו יהונתן. שו״ע או״ח סי׳ תכה.

1 ראה בסימן הקודם. ובא״ח הל׳ ע״ש סי׳ יא וכל בו סוסי׳ לה: ואח״כ אומר במה מדליקין ואמרו הגאונים ז״ל דתקנו לאמרו כדי להמתין מאן דלא מצלי משום סכנה דבי שמשי דשכיחי מזיקין, ויש לומר שלכך תקנו אותו כדי להורות פסול שמנים ופתילות ושאר הלכות שבו, וכ״כ בס׳ המחכים עמ׳ 13 ובשבה״ל סי׳ סה (מתשובות רב נטרונאי גאון ע״ למעלה); ופרק במה מדליקין כ״ז לצורך ולתקנה הוא שאם יש אחד שאיחר לבא לבהכ״נ כו׳ ואינו נשאר שם יחידי כדי שלא יסתכן. וכ״ה בהפרדס עמ׳ שח. 2 עיין הערה הקודמת לשון האו״ח והכ״ב מהגאונים. ובמחז״ו עמ׳ 84: אומר משנה במה מדליקין ממסכת שבת כדי להזכיר חיובי שבת, ועיי״ש עמ׳ 144. ובראב״ן שבת (קמו:) ולהכי נמי הנהיגו לאמר המשנה במה מדליקים בע״ש כדי שישמע כל אדם וילמדו פסולי פתילות ופסולי שמנים וכו׳. 3 ע׳ מעה״ג סי׳ כז (עמ׳ 17): שבת ויו״ט במגנצא אין אומ׳ כו׳ ולא במה מדליקין בלילי שבת שחל יו״ט בשבת או בערב שבת ולא בערב הפסח, אבל בוורמוייש״א אומ׳ במה מדליקין כבשאר לילי שבתות ונראים דבריהם, וכן אמר ר׳ קלונימוס בחור משום רבותינו נוחם עדן שאין או׳ במה מדליקין כשחל ערב הפסח בערב שבת או כשחל שום עיו״ט בערב שבת וכל שכן יום טוב משום שיש בו עישרתם ועירבתם כו׳ לפי שאין מפרישין תרומות ומעשרות ביום טוב ואין מערבין ביו״ט ואתי לעשורי ולערובי ביו״ט והובא בלקוטים מסדרי דבי רש״י (אורבך עמ׳ שלט) ובהמנהיג הל׳ שבת אות ט: ומנהג צרפת כשחל יו״ט בערב שבת שאין אומרים במה מדליקים שאין יכול לומר עשרתם ערבתן דהא אין מגביהין תרומות ומעשרות ביום טוב. (והובא בב״י סי׳ ע״ר בשם הרוקח), ובשה״ל סי׳ סו: יש מקומות שנוהגים שלא לשנות פרק במה מדליקין כשחל יום טוב בערב שבת, ונותנים טעם לדבר לפי שאינו יכול לומר עישרתן עירבתן, שאין מעשרין ומערבין בי״ט. ועי׳ או״ח כל בו אבודרהם (עמ׳ קנג), האגור הל׳ שבת סי׳ שע (עמ׳ ע:). ובמחז״ו עמ׳ 144: ואם חל יו״ט בע״ש אין אומרים במה מדליקין כל עיקר לפי שאין לומר עישרתן כו׳ (ועי׳ אורבוך שם בספר רש״י עמ׳ שלח הערה 61 מס׳ חסידים ה׳ מק״נ ע׳ ד וסידור תפילות כ״י 324). עי׳ ת׳ מהר״מ ב״ב (מק״נ עמ׳ 313). 3* בכי״א נוסף: כך פירשו הגאונים. 4 ראה שבה״ל למעלה, ואפשר שנתכוין לרבנו. 5 ע׳ מבא, ובכי״א וק: ולמעתיק גראה. 6 יש לתקן ע״פ כי״א: שאפילו במקום שאין מעשרין אעפ״כ אומרים אותו [ונשמט מחה״ד]. ובד״ז: ויש לאמרו לשון הר״י מטרוייש, וברוקח כ׳ שאין לאמרו משום דלמא אתי לערובי ולעשורי.

מששת ימי המעשה, ואמרי׳ סדר הבדלות הוא מונה, כך אומר במה מדליקין ביום טוב סדר קדושות הוא מונה כ״ש.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

במה מדליקין תקנו לומר בבית הכנסת ולהאריך בתפילת ערבית מטעם של מעלה דשכיחין מזיקין בלילה זו, ואם איחר אדם לבא לבית הכנסת שיסיים תפלתו עם הציבור ויצא עמהם ולא ישאר לבדו. ועוד תקנו לאומרו שיהו פסולי פתילות ופסולי שמנים שגורין בפי כל, ויזהרו בהם.

[נז] משנה במה מדליקין

במה מדליקין [1]. **בשבת** [2], **שתהא אורו מושך** [3], **ולא יהיה צריך תיקון, שלא ישכח ויתקין** [4]. **לא בלכש סובא דארזא** [5], **כמו צמר שסביב האילן** [6], **ואם יעשה ממנו פתילה יכבה ישכח ויתקין. וכן חוסן הוא פשתן דדייק ולא נפיץ** [7], **ופסול לפתילה כטעם שפרשתי. וכן כלך הוא משי** [8], **ואין דולק יפה. [פתילת האידן שקיפלה אמצעי׳ של ערבה כמין צמר]. פתילת המדבר. פירשו חכמי׳** [9], **ואיני יודע מה הוא. ולא בירוקה שעל פני המים. ספינה העומדת ימים רבים גדל סביבה ירוק והוא כמין צמר׳** [10], **וקורין אותו מושא. ועד כאן פסולי פתילות** [11], **שכל אילו שאמרנו אין עושין פתילו׳ מהן, שלא תמשוך אורן, מיכאן ואילך פסולי שמנים [וטעם פסולי שמנים]** [12] **לפי שאינן נמשכין אחר הפתילה** [13] **ואתי להטות הנר. קיק, עוף אחד ששמו כך** [14], **ועושין משומנו שמן** [15].

ולא בשמן שריפה, שמן תרומה שנטמאת ועומד לשריפה [16], **כרכת׳** [17] **ואני הנה נתתי לך את משמרת תרומותיי, בשתי תרומות הכת׳ מדבר טהורה וטמאה, ואמ׳ רחמנ׳ לך שלך תהא להסיקה תחת תבשילך** [18]. **ומתני׳, ביום טוב שחל ליהיות בערב שבת עסיקינן** [19] **אין** [20] **מדליקין, לפי**

1 משנה שבת פ״ב משנה א כ, ב. כה״ע בב׳ כהה״י ונעתק מכאן. ובמרובעים הוספתי ע״פ כ״י הנ״ל. 2 שם כא, א פתילות שאמרו חכמים אין מדליקין בהם בשבת כו׳. 3 שם פתילות שאמרו כו׳ מפני שהאור מסכסכת בהם, וראה להלן. 4 בירושלמי שם בשם ר׳ יוחנן מפני שהאור נמשך לאחוריו (עיין ח״ג) והוא שוכה ומוציא את הפתילה, ועי׳ רש״י ד״ה שאין. 5 גמ׳ שם כ, ב: לכש שוכא דארזא. (ובכתב יד מן הגניזה : סוכא). 6 שם : בעמרניתא דאית ביה, וברש״י שם כמין צמר יש בין קליפתן לעצו. 7 שם : בחוסן כו׳ כיתנא דדייק ולא נפיק. ועי׳ קראוס קדמוניות התלמוד כרך ב׳ ח״ב עמ׳ 68. ושם לענין כלך עמ׳ 55. 8 כ״כ גם הרמב״ם פ״ה מהל׳ שבת ה״ה, אבל ברש״י כתב שהוא פסולת משי מבית התולעת. 9 שם : בפתילות המדבר שברא, וברש״י מין עשב ארוך וקורין אותו אורטיא. 10 שם : אוכמתא דארבא, וברש״י ספינה המתעכבת במקום אחד במים גדל ירקרוקת סביב שוליה מבחוץ. 11 שם : תנא עד כאן פסול פתילות מיכאן ואילך פסול שמנים. 12 נוסף בגליון. 13 שם כא, א : מפני שאין נמשכין אחר הפתילה. 14 שם : עוף אחד יש בכרכי הים וקיק שמו. 15 ברש״י שם : שמן של עוף אחד. 16 שם כג, ב : אמר רבה שמן של תרומה שנטמאה ואמאי קרו לה שמן שריפה הואיל ולשריפה עומד. 17 במדבר יח, ח. 18 שם כה, א : בשתי תרומות הכתוב מדבר אחת תרומה טהורה ואחת תרומה טמאה, ואמר רחמנא לך שלך

שאין שורפין קדשין ביום טוב. וסיפא [21] דקתני אין מדליקין בשמן שריפה, ביו' טו'.

ולא באליה, שומן האליה [22]. ולא בחלב, סתם חלב בין מבושל בין שאינו מבושל, והכי נמי אמרו חכמי' בתראי, והיינו תנא קמא, ומשני דחד מנייהו סבירא ליה דעל ידי תערובת שמן כל שהוא מותר להדליק בחלב [23], ומה שאומ' המשנה דאין מדליקין בשעוה [24], שניתנה בחלב בתוך הנר, אבל כמו שאנו עושין שרי [25]. ומה שאנו נוהגי' להדליק בחלב, היינו משום שיש לנו נר אחרת של שעוה, והוי הכירא גדולה לשבת, דלא אתי להטות את הנר של חלב, אבל בלא נר של שעוה אסור [26].

בשמן [27] שריפה ביום טו'. לפי [28] שאין שורפין קדשים ביום טוב. וטעמא דכת' [29] לא תותירו ממנו עד בוקר, שאין תלמוד לומ' עד בוקר, בא הכת' ליתן בוקר שיני לשרפתו. הוא שקורין בלש' כנען דיגיטי. מפני כבוד השבת, שהדלקת הנר בשבת חובה היא [30], דאמ' [31] ותזנח משלום נפשי [32] זו הדלקת נר בשבת.

ומצאתי אני הסופר בתשובת הגאוני' [33], המדליק נר של שב' צריך לברך, מה טעם, כיון דחובא הוא דקאמרי' [34] הדלקת נר בשבת חובה, ואסמכוה רבנ' אקרא [35] וידעת כי שלום אהוליך, ומציאנו שבמקום שאי איפשר נידחות מצות אחירות מפניה, דאמ' [36] רבא פשיט' לי נר ביתו ונר חנוכה נר ביתו עדיף משום שלום ביתו, [נר ביתו] [37] וקידוש היום נר ביתו עדיף, דחייב לברך להדליק נר של שבת [37*], וא"ת [38] היכן ציונו

תהא להסיקה תחת תבשילך. 19 שם כג, ב: רב חסדא כו' הכא ביו"ט שחל להיות בערב שבת לפי שאין שורפין קדשים ביו"ט. 20 אפשר שצ"ל: לפיכך. 21 שם כד, ב — וראה להלן. 22 היינו שומן טהור שראוי יותר להדלקה מחלב, ועיין תוס' רע"ק על המשניות בשם בית דוד. 23 שם: חכמים היינו ת"ק איכא בייניהו דרב ברונא אמר רב ולא מסיימי. 24 בכ"י בכל הקטע בשיבוש: בשועה. 25 כדעת רש"י שבת שם, וכן בתוס' שם שאם כרך שעוה ועשה ממנו פתילה ארוכה והפתילה לתוכה מותר, ורק בתוך שמן והשעוה משמשת כפתילה אסור. וזה שלא כדעת חכמי נרבונה בתוס' שם ובבעל המאור, ועיין טור סי' רסד וב"י שם שכ"ד הרי"ף בהלכותיו ובתשובה ועוד הרבה ראשונים. ועיין שע"ת סי' רלב וס' העתים עמ' 17 והאשכול ח"ב עמ' 21 ואוצה"ג שבת חה"ת עמ' 20, מחז"ו עמ' 145, ושבה"ל סי' סב מס' התרומה סי' רכז. 26 כ"כ התוס' שם כא, א ד"ה מפני שאם יש נר א' כשר בבית ע"י זה יזכור ולא יטה שאר נרות שבחדר, וראה הגמ"י פ"ה משבת שכ' שכן נהגו כל חכמי צרפת. 27 שם משנה כד, ב. 28 שם בגמ': מ"ט לפי שאין שורפין כו'. מנה"מ אמר חזקיה כו' אמר קרא ולא תותירו ממנו עד בקר שאין ת"ל עד בקר מה ת"ל עד בקר בא הכתוב ליתן לו בקר שני לשריפתו בא הכתוב ליתן לו עד בקר שני לשריפתו. 29 שמות יב, י. 30 שם כה, ב: מאי טעמא כו' א"ל שאני אומר הדלקת נר בשבת חובה. 31 שם: ותזנח משלום נפשי א"ר אבהו זו הדלקת נר בשבת. 32 איכה ג, יז. 33 בכי"א: ומצאתי אני המעתיק בתשובת הגאונים. חמדה גנוזה סי' ה' לרב נטרונאי גאון ולרב פלטוי גאון, העתים עמ' 19, מחז"ו עמ' 80 אוצה"ג שבת חה"ת סי' פג (ע' 27). בה"ג (מק"נ עמ' 85) סרע"ג כד סע"ב, ועיין ציונים ראבי"ה ח"א סי' קצט עמ' 263. 34 שבת שם. 35 איוב ה, כד. 36 שבת כג, ב. 37 הוספתי ע"פ הגמרא. 37* עי' תוס' שבת שם ד"ה חובה, ועי' או"ז ח"ב סי' יא וראבי"ה שם שהביאו כן בשם הירושלמי שצריך לברך על הדלקת הגרות, ועיין ראבי"ה שם הערה 10 שציין באריכות. 38 שבת כג, ע"א לענין חנכה: והיכן צונו

מדרב אויא ורב נחמן בר יצחק דאמר רב הויא וכו׳ ואסיקנא מלא תסור וגו׳, כך מצאתי.

וכיון דעיטרן ריחו רע, חיישינן שמא יניח הנר ויצא ובטל מכבוד שבת [39]. שומשמין [40], מין קיטנית. צנונות, צנון [41]. פקועות הם שורש עשב [42]. זית בלבד, הוא יפה למאור דגמר ממנורה [43].

כל [44] היוצא מין העץ אין מדליקין בו, לעשות ממנו(רה) פתילה [45], אלא פשתן, והוא איקרי עץ [46], דכת׳ [47] ותטמנם בפשתי העץ. אינו [48] מטמא טומאת אוהלים. דגמר [49] ממשכן אוהל אהל, דכת׳ [50] ויפרוש (את) [על] האהל וגו׳, וכת׳ [51] אדם ימות באהל וגו׳, ובמשכן כת׳ [52] שש משזר ומה אהל דמשכן שש דהוא פשתן, אף אהל דמת [נמי] פשתן.

פתילת [53] הבגד שקיפלה. בתרתי פליגי, לעיניין טומאה ולעינין שבת [54], ו[ב]בגד שהוא שלש על שלוש אצבעות מצומצמות עסיקינן, וכיון דקיפלה סבר ר׳ עקיבא דבטלה (מותרת) [מתורת] בגד ואין בה טומאה. ולעיניין שבת נמי פליגי, כגון יום טוב שחל להיות [בערב] (ב)שבת [ולא] היבהבה מערב יום טוב לבטלה מתורת בגד אלא אכתי בגד הוא, וכולי עלמא סברי מסיקין בכלים ביום טוב, דאינן מוקצין, ואין מסיקין בשיברי כלים, דמוקצין הם, [אבל כלים עצמן אינן מוקצים], (והמצריך) והמדליק צריך שידליק רוב היוצא מן הפתילה. הילכך ר׳ אליעזר סבר קיפול אינו מועיל, ואכתי בגד הוא, וכי מדליק ביה פורתא הוה ליה שבר כלי, (ואפי׳) ואסור להדליק בשבר כלי. ור׳ עקיבא סבר קיפול מועיל, ובטליה מתורת בגד, וכי קא מדליק ושרי.

לא [55] יקוב אדם שפופרת. וכיון [56] דלא מאיסה, מסתפק מן השמן שבשפופרת, ותניא [57] הנוטל מן השמן שבנר חייב משום מכבה. ולא זו דלא מאיסה, אלא אפי׳ של חרס דמאיסה אסור, ולא שפופרת של ביצה ושל חרס דעל פי הנר ממש דאסרי, וכ״ש (קרעה) [קערה] ולא נגעה

רב אויא אמר מלא תסור רב נחמיה אמר שאל אביך כו׳ (ובשאלתות ובכי״מ ועוד: רב נחמן בר יצחק וכנ׳ סידורנו). עי׳ דק״ס אות ו׳ וגליון הגמרא שם. 39 שבת כה, ב: ולא בעסרן מ״ט אמר רבא (בח״ג: רבה) מתוך שריחו רע גזירה שמא יניחנה ויצא. 40 המשך משנה שבת שם כד, ב. 41 עי׳ רש״ל. 42 עי׳ רש״י שמפרש דלעת מדברית, וראה ספר השרשים שרש פקע בשם הגאון (באוצה״ג חה״פ עמ׳ 14, ועיין רד״ק מ״ב ד לט וציינו הגרע״א בגלה״ש) ובספר השרשים לד״י בן גנאח ופי׳ הגאונים לטהרות עמ׳ 144. 43 עי׳ שבת כג, א. 44 שם משנה ג כז, ב. 45 עי׳ רש״י. 46 גמ׳ שם: מנלן דפשתן איקרי עץ אמר מר זוטרא דאמר קרא והיא העלתם הגגה ותטמנם בפשתי העץ. 47 יהושע ב, ו. 48 משנה שם. 49 גמ׳ שם כז, ב כח, א. 50 שמות מ, יט. 51 במדבר יט, יד, ועי׳ כי״מ. 52 שמות כו, א, ועיין רש״י. 53 משנה ד׳ שם כח, ב. 54 גמ׳ שם: הכא בג׳ על ג׳ מצומצמות עסקינן וביו״ט שחל להיות ע״ש עסקינן דכ״ע אית להו דר׳ יהודה דאמר מסיקין בכלים ואין מסיקין בשברי כלים ודכו״ע אית להו דעולא דאמר עולא המדליק צריך שידליק ברוב היוצא ר״א סבר קיפול אינו מועיל וכיון דאדליק ביה פורתא הוי ליה שבר כלי וכי קא מדליק בשבר כלי קמדליק ור״ע סבר קיפול מועיל ואין תורת כלי עליו וכי קמדליק בעץ בעלמא קמדליק. 55 משנה ד, כט ב. 56 צריכותא בגמרא שם. 57 ביצה כב, א. ועי׳ גיר׳ הרמב״ם והראשונים בזה. ועי׳ בסמוך.

בנר, אלא בצד הנר דוודאי אסרי. אם חיברה היוצר. ולא ממש היוצר. אלא כעין היוצר דחיברה בסיד[58], דכיוון דחיברה הוי ככלי אחד, ולא מסתפק מיניה[59].

מפני[60] גוים. שלא יראו אותו ויזיקוהו. או אם ליסטין באו עליו[61]. רוח רעה, שיד וכדומה שמתפחד ואינו יכול לישן מפני האור של הנר. החולה שישן, חולה שיש בו סכנה ובדין הוא דליתני מותר, דלכתחילה מותר[62], דאין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש[63], אלא משום סיפא דקתני חייב תנא רישא פטור.

כחס על הנר וכו' חייב, דאע"ג דאינן צריך לכיבוי אלא לנר ולשמן ולפתילה חייב, דר' יהודה הוא (דאמר בכולן, דסבר כר') [דמחייב, דר'][64] שמעון (ד)אמר מלאכה שאינה צריכה לגופה פטור עליה, והכא אינו צריך לכיבוי אלא לשמן ולנר, ומאי שנא פתילה דמחייב, הכא בפתילה שהיא צריכה להבהב עסיקיגו משום דמתקן מנא, כלומר, הפתילה שבכיבוי זו היא מהובהבת ונוח להדליקה מעתה[65].

על[66] שלוש עבירות, כדרש[67] ההוא גלילאה רביעית דם נתתי בכם על עיסקי דם הזהרתי אתכם, והוא דם נידה. ראשית קראתי אתכם, ראשית תבואתו[68], על עסקי ראשית הזהרתי אתכם, היא החלה, דכתי'[69] ראשית עריסותיכ'. נשמה נתתי בכם שקרויה נר, נר אלה'ים נשמת אדם[70], על עיסקי נר הזהרתי אתכם, גר של שבת, אם מקיימין אותם מוטב ואם לאו הריני נוטל נשמתכם. ומאי[71] שנא בשעת לידה אמ' רבא נפל תורא חדדו לסכינא. בנפילת השור שהוא מסוכן[72], ממהרים לשוחטו, ומחדדין הסכין קודם שימות, הכא נמי בעת סכנתא המזכירין עונותיה.

צריך[73] אדם לומר [בתוך] ביתו בנחת[74], להזכירם שיעשו[75],

58 שם: אם חברה בסיד ובחרסית מותר וכו' מאי יוצר כעין יוצר. 59 ומשמע שאפילו בקערה אם חיברה מותר, וכ"כ הרמב"ם פ"ה מהל' שבת, ומה שלא שנה תנא דין זה בסוף המשנה וסמכה על דין של חרס, מפני שלא רצה להפסיק בסופה בתוך מחלוקת חכמים ור' יהודה. 60 שם משנה ה' ל, א. 61 עיין רש"י. 62 שם ל, א: לעולם בחולה שיש בו סכנה ובדין הוא דליתני מותר ואידי רבעי למיתני סיפא חייב תנא נמי רישא פטור. 63 סנהדרין עד, א. 64 תקנתי ע"פ כתה"י הנ"ל, ובגמרא שם לא, ב: אי כר' יהודה ס"ל אפילו בהנך נמי ליחייב ואי כר"ש ס"ל פתילה נמי ליפטר כו' הכא בפתילה שצריך להבהבה עסקינן דבההיא אפילו ר"ש מודי דקא מתקן מנא. 65 עיין רש"י. 66 משנה ו' לא, ב. 67 גמ' שם לא, ב לב, א: כדדרש ההוא גלילאה כו' רביעית דם נתתי בכם על עסקי דם הזהרתי אתכם. ראשית קראתי אתכם על עסקי ראשית הזהרתי אתכם נשמה שנתתי בכם קרויה נר על עסקי נר הזהרתי אתכם אם אתם מקיימים אותם מוטב ואם לאו הריני נוטל נשמתכם. 68 ירמיה ב, ג. 69 במדבר טו, כ. 70 משלי כ, כז [ועיין גליון הגמרא ודק"ס]. 71 גמ' שם לב, א: ומ"ש בשעת לידתן אמר רבא נפל תורא חדד לסכינא, (ובכ"י א"פ אה"ת בדק"ס: חדדו סכינא וכן ברי"ף ד"ק). 72 כלומר שהשור נפל מעצמו והוא מסוכן ממהרים לשוחטו, ועיין רש"י שכתב: שנפל שהוא עומד לשחיטה הכל אומרים חדדו לסכינא עד שלא יקום ויהא טורח להשליכו. ומשמע שבשור סתם ואינו מסוכן. 73 משנה שם לד, א. 74 גמ' שם: צריך למימרינהו בניחותא. 75 שם: מנא הני מילי אריב"ל אמר קרא וידעת כו' וגו'. 76 איוב ה, כד.

כדכתיב[76] ופקדת נוך ולא תחטא. כלומר, (ביקור) [פקוד] נוך שיעשרו ושיערבו ושידליקו, שלא יבואו לידי חטא לעשותם משחשיכה.

ספק חשיכה וכו׳ אין מעשרין הוודאי[77], אין מעשרין בשבת[78]. אין מטבילין וכו׳, דקא מתקין כלי בשבת[79], ואין מדליקין דאב מלאכה הוא[80]. את הדמאי, דרוב עמי הארץ מעשר׳ הן[81]. ומערבין, עירובי חצירות[82], וערבתם דרישא ערובי תחומין שצריך לקנות שם שביתה עם חשיכה[83]. וטומנין את החמין, ואין כאן אלא גזירה דרבנן שמא תמצא קדירתו צוננת ויחממנה באור הלכך טומנין ספק חשיכה[84]. סליק עירובא דשבת.

[נח] מזמורי שחרית של שבת

תפילת השבת. בשבת[1] מוסיפין מזמורים בפסוקי דזמרה של שבח והלל, וגם בתפילה מוסי׳ שירות ותשבחות. לפי [ש]שבת יום מנוחה ואין בו מלאכה, יוכול אדם להשהות בבית הכנס׳, וגם בחול היה לו דין לאומרו אלא מפני ביטול העם ממלאכתן נמנעו.

ומזמור לתודה שאומרים בחול אין אומרים בשבת, לפי שאי׳ תודה קריבה בשבת, ומביאי תודה בחול היו אומרי׳ אותן[2], והן ארבע שצריכין להודות[3], יורדי הים והולכי מדברות וחולים ואסורים בבית הסוהר ויצאו, וכולם מביאין בית יי׳[4].

ומתחילים השמים מספרים כבוד אל[5], שהוא מעשה כל יום שהשמים מספרים אע״פ שאין בהן לא דיבור ולא אמירה ולא קול, אעפ״כ מספרין כבוד אל, ומדברין כל העולם בשבח צורינו בניהוג השמש, כשרואין הכל היוצא במזרח מן הרקיע ושוקע במערב[6]. והדין היה בכל יום לאומרו לשבחו של הקב״ה, כדכת׳ בו[7] יום ליום יביע אומר וגו׳, אלא מפני טורח הציבור שאינן פנויים ממלאכה, אבל שבת שאין בו מלאכה אומר אותו, וכן לדוד בשנותו את טעמו[8] היה דינו לאומרו בכל יום, דכתי׳ בו[9]

77 לפנינו במשנה: את הודאי. 78 אפשר שצ״ל: מפני שאין מעשרים בשבת, עיין ביצה לד, ב. 79 עי׳ ביצה יח, א. 80 עי׳ פסחים ו, א. 81 עי׳ רש״י, וראה לעיל שם כג, א. 82 כפי׳ ר״ח ורש״י שבעירובי חצרות מקילים יותר. 83 גמרא שם: ל״ק כאן [רישא] בעירובי תחומין כאן בעירובי חצרות. 84 גמ׳ שם ורש״י.

1 עי׳ סר״ש ולמעלה סימן יב. 2 הובא בשבה״ל סי׳ עו (עמ׳ 298) בשם רבנו שלמה לפי שאין קרבן יחיד קרב בשבת ותודה קרבן יחיד היא והיא יכולה ליקרב בכל יום חוץ מן השבת. וכנראה שמקורו מכאן, וראה סידור רש״י סי׳ תיז (עמ׳ 208): וראיתי כתוב מפני מה אין אומרים מזמור לתודה בשבת כו׳ והואיל ועל קרבן תודה ניתקן וקרבן תודה אינו דוחה שבת מדלגין אותו בשבת. ובטור או״ח סי׳ רפא: ובאשכנז אין אומרים מזמור לתודה בשבת לפי שאין תודה קריבה בשבת. [ובב״י הביא את השה״ל בשם רש״י]. ועיין מחז״ו עמ׳ 63, ובהמנהיג הל׳ שבת סי׳ כא: מזמור לתודה מבואר בסידור של ברכות. 3 ברכות נד, ב: ארבע צריכים להודות יורדי הים הולכי מדברות ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא. 4 עיין סידור רש״י שם. וקטע זה בכי״א וכי״ק וחסר בכי״מ. 5 תהילים מז׳ יט. 6 ראה למעלה שם ובמצויין שם. 7 תהילים שם ג. 8 תהילים מז׳ לד.

אברכה את יי׳ בכל עת וגו׳, ומן הטעם הזה שאמרתי אין אומרי׳ אותו, שהרבה חשו לטורח הציבור, שאפי׳ במקום איסור חשו חכמי׳ לטורח ציבור, כדאמר [10] ובעשור שבחומש הפיקודים קוריהו על פה ביום הכיפורי׳. שאע״פ שתורה שבכתב אסור לאומרה על פה [11], ואמרי׳ [12] וכל כך למה, כלומ׳, למה לא יגללו ספר תורה לקרות, ואמרינ׳ לפי ש[אין] גוללין ספר תורה ברבים משום טורח ציבור.

וגם היה ראוי לומ׳ בכל יום תפילה למשה, שמדבר בתשובה ועלבון האדם שימיו כצל כדי שיתן לבו לשוב. ולמ׳ ולוגי׳ [13] יושב בסת׳ עליון [14] שהוא [15] שיר של נגעים, דכת׳ [16] ונגע לא יקרב באהוליך, ושל פגעים דכת׳ [17] יפול מצידך אלף כדי להגן על האדם האומרו מן נגעי׳ ופגעים. וגם הללו [18] י״ה הללו את שם יי׳ וכו׳, שכת׳ בו, שעומדים בבית יי׳ יהללוהו, דכל שעה שעומדים בבית יי׳ יהללוהו, דהיינו בכל יום, והלל הגדול [19] שיש בו הודאות על בריות עולם, ועל יציאת מצרים ועל ביאת הארץ ועל הפרנסה של יום, והיה דין לאומרו בכל יום אלא מפני טורח ציבור. ולפי שאמרנו הלל הגדול, אנו אומרי׳ רננו צדיקים [20], על שעשה לנו כל הנפלאות הללו, ואחר כך מזמור שיר ליום השבת [21] והוא לשבת. ולפי שהזכיר מזמור של שבת שהוא לעתיד ליום שכולו שבת [22], אומרי׳ אחריו יי׳ מלך גיאות לבש [23], שהוא נמי לעתיד כשילבש בגדי נקם [24]. וראייה [25] לדבריי שעיקר תקנתם לחול נמי הייתה, לבד מזמור של שבת ויי׳ מלך שהם המזמורים שהם נתקנו לשבת, מדשקולה [26] למזמור השבת ממקומו שהוא נאמ׳ לסמוך ליושב בסתר עליון, וסדרו לאומרו בסוף המזמורים, ש״מ דכל המזמורים שלפניו (לכל) [לחול] [27] נמי נתקנו, דאי לשבת עיקר תקנתם לימרו ליה בדוכתיה, וכשראו שלא היו רוב הציבור יכולין לעמוד בתקנה זו מפני ביטול מלאכה ביטלום בחול, והיניחום לשבת. והאומרן בחול תבוא עליו ברכה.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

בשחרית בשבת [28] מוסיפין מזמורין דפסוקי זמרה של שבח והלל, וגם בתפילה מוסיפין שירות ותושבחות, לפי שהשבת יום מנוחה הוא ואין בה מלאכה, ויכול אדם לשהות בבית הכנסת, וגם בחול יכול לאומרן, אלא מפני ביטול העם ממלאכתו נמנעו.

9 שם פסוק ב. 10 משנה יומא סח, ב. 11 גיטין ס, ב. 12 יומא גמ׳ שם ע, א: אמאי נגלול וניקרי כו׳ לפי שאין גוללין ספר תורה בציבור מפני כבוד הציבור. 13 משובש וצריך תיקון. [ואולי צ״ל: ולומר גם], ועי׳ סכי״ם. 14 מזמור צא. 15 שבועות טו, ב: ושיר של פגעים וי״א שיר של נגעים, מ״ד דנגעים דכתיב ונגע לא יקרב באהלך, ומ״ד פגעים דכתיב יפול מצדך אלף ואומר יושב בסתר עליון כו׳. 16 תהילים צא, י. 17 שם שם, ז. 18 שם קלה. 19 הוא מזמור קלו הודו לה׳ כי טוב, ועיין פסחים קיח, א נקרא הלל הגדול מפני שהקב״ה יושב ברומו של עולם ומחלק מזונו לכל בריה. 20 מז׳ לג. 21 מזמור צב. 22 ר״ה לא, א. 23 מזמור צג. 24 ראה למעלה סי׳ יז. 25 קטע זה גם בכי״מ סו, א. 26 צ״ל: מדשקלוה. 27 וכ״ה בכי״מ. 28 כל

ומתחילין **השמים מספרים כבודו**, שהוא מעשה בכל יום שהשמים מספרים אעפ"י שאין בהן לא דיבור ולא אמירה ולא קול, אעפ"כ מספרים כבודו, ומדברים כל העולם בשבח יוצרינו, כשרואים בכל יום שיוצא השמש במזרח מן הרקיע ושוקע במערב. והדין היה בכל יום לאומרו ולשבחו להק', כדכתי' יום ליום יביע אומר וגו', אלא מפני טורח ציבור שאינם פנויים ממלאכה, אבל שבת שאין בו מלאכה אומרין אותה. **וכן לדוד בשנותו** היה דינו לאומרו בכל יום, דכת' בו אברכה את ה' בכל עת, מטעם זה שאמרתי אין אומרים אותו, שהרבה חשו לטורח ציבור, אפי' במקום איסור חשו חכמים לטורח ציבור, כדאמ' ובעשור לחדש בחומש פיקודים קורהו על פה ביום הכיפורים, שאעפ"י שתורה שבכתב אסור לאומרו על פה, ואמרינן כל כך למה, כלומר, למה [לא] יגולל ספר תורה לקרות, ואומר לפי שאין גוללין ספר תורה ברבים מפני טורח ציבור. וגם היה ראוי לומר בכל יום תפילה למשה שמדבר בתשובה ועלבון האדם שימיו כצל, כדי שיתן לבו לשוב. ולומר **יושב בסתר עליון** שהוא שיר של נגעים דכתי' ונגע לא יקרב באהליך, ושיר של פגעים דכתי' יפול מצדך אלף, כדי להגן על האדם האומר מן הנגעים ומן הפגעים, וגם **הללויה הללו את שם ה' וכו'** שכתוב בו שעומדים בבית ה', דכל שעומדים בבית ה' יהללוהו, דהיינו בכל יום. והלל [הגדול] נמי שיש בו הודאות על בריית עולם ועל יציאת מצרים ועל ביאת הארץ ועל הפרנסה של כל יום, ודין הוא לאומרו בכל יום אלא מפני טורח ציבור. ולפי שאמרנו הלל הגדול אנו אומרים **רננו צדיקים בה'** על שעשה לנו הנפלאות הללו, ואח"כ **מזמור שיר ליום השבת** שהוא לשבת. ולפי שהזכיר מזמור שיר של שבת שהוא לעתיד לבא ליום שכולו שבת, אומ' אחריו ה' **מלך גאות לבש** שהוא נמי לעתיד, כשילבש בגדי נקם. וראייה לדבר שעיקר תקנתם לחול נמי, לבד ממזמור של שבת וה' מלך גאות לבש שהם נתקנו לשבת למזמור השבת, נישקלו' למזמור השבת ממקומו שהוא נאמר סמוך ליושב בסתר עליון, וסדרו לאומרו בסוף המזמורים, דכל המזמורים שלפניו לחול נמי נתקנו, דאי לשבת עיקר תקנתם, לימרו ליה בדוכתיה, וכשראו שלא היו רוב הציבור יכולין לעמוד בתקנה זו מפני ביטול מלאכה ביטלום בחול והניחום לשבת. והאומרו בחול תבא עליו ברכה. [שחרית[29] של שבת מסדרין ציבור הפרשה מענינו של יום שנים מקרא ואחד תרגום, דאמר[30] רב הונא בר' יהודה א"ר מנחם א"ר אמי לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הציבור שנים מקרא ואחד תרגום, ואפילו עטרות ודיבון שאין בו תרגום. ואמ' רב הונה בר' יהודה א"ר אמי כל המשלים פרשיותיו עם הציבור שנים מקרא ואחד תרגום, ואפילו עטרות ודיבון שאין בו תרגום מאריכין את ימיו ושנותיו, והולכין לבית הכנסת ומסדרין הברכות כמדי יום ביום[31] ומדלג מזמור לתודה מפני שאין תודה קריבה בשבת, פרשתי לעיל][32].

הקטע בסידור ר"ש. 29 ע"פ כי"א וק'. 30 ברכות ח, א. 31 עי' סדרע"ג עמ' כח, מחז"ו עמ' 88. 32 עי' הערה 2. ויש במזמור לתודה ד' שמות כנגד ד' הצריכים להודות.

[נט] נשמת כל חי

נשמת כל חי רוח כל בשר. נשמה ורוח אחד הם, אלא לפי שבשבת יש באדם נשמה יתירה כדאמרינ׳ [1] שבת וינפש, ומתחילין ואומרי׳, גם נשמה היתירה וגם הרוח עיקר הגוף מברכין ומפארין ומרוממין ומהדר עד ושמו אחד דסוף פסוקי זמרה. ולשון המקרא היא [2] כל אשר נשמת רוח חיים. ותכף (תכף) לשמך שייך זכרך, ז׳ ברכות [3] זה שמי לעול׳ וזה זכרי [4]. ותרומם שמך [5] מלכינו תמיד, למלכינו כי אתה הוא, מבלעדיך אין לנו מלך גואל ומושיע וכו׳, ואתה המרחם בכל עת צרה וצוקה, לפיכך אין לנו מלך אלא אתה.

אלהי הרוחות לכל בשר [6], אדון כל תולדות כי אתה יצרתם, וכת׳ [7] הנה כחומר ביד היוצר וגו׳, והמהולל בתושבחות [8] בכל התושבחות שכולם [שלו] [9]. עולמו בחסד, כדכת׳ [10] עולם בחסד יבנה. ובריותיו ברחמים, ורחמיו על כל מעשיו [11], לא ינום ולא ישן אלא עוסק לנהוג בחסד וברחמים עם עולמו ובריותיו, ומה הוא החסד, המעורר ישינים וכו׳. ולפי שאתה נוהג עמנו בחסד וברחמים לכך לך לבדך אנחנו מודים.

אילו פינו מלא שירה כים, כמו שהוא מלא מים וא״ת והכת׳ [12] והים אינו מלא, הכי פשטיה, והים אינינו מלא שלא יוכל להחזיק מים יותר, לפי שבכל מקום שהנחלים הולכים שם הם שבים, ולפיכך מחזיק מים לעולם.

ברעב זנתנו ולשובע כלכלתנו [13], כמו [14] דלה דלה לנו [15], ובלשון חכמי׳ [16] דלי ר׳ יוחנן עיניה, ולשון המקרא [17] ארוממך יי׳ כי דילתני, וסמיך ליה יי׳ אלה״יי שוועתי אליך ותרפאיני. שפילגת, שחילקת כל אחד לעיניינו, לשון [18] מי פלג לשטף וגו׳. ומי ידמה לך, לשון המקרא [19] כי מי בשחק יערוך ליי׳ ידמה וגו׳, שיעריך עצמו אצל השכינה. קונה שמים וארץ [20], כלומ׳, עושה שמים וארץ והכל שלו. כאמור [21] לדוד ברכי נפשי את יי׳ וגו׳. נברך את שם קודשך כאמור, כלומר, כאשר המקרא אומר לדוד ברכי נפשי את יי׳, כך הוא התחלת המזמור לדוד ברכי נפשי את יי׳ וגו׳.

האל בתעצומות עוזך, בעוצם עוזך, נקרא אל, שאל לשון עז הוא, כמו, ואת אילי הארץ [22]. וכמו יש לאל ידי [23]. הגדול בכבוד שמך, דכת׳ [24] כי גדול שמי בגוים. הגיבור מנצחין [25]. והנורא בנוראתיך שהוא עושה, מתיראין

1 ביצה טז, א. 2 איוב יב, י. 3 אין לו מובן. 4 שמות ג, טו. 5 אפשר שצ״ל: זכרך. ואפשר שזה פירוש [וכן בסכי״ם]. 6 אין לפנינו נוסחה זו, ואולי חסר וצ״ל: אלוקה כל בריות כמו שכ׳ אלקי הרוחות לכל בשר [במדבר טז כב]. 7 ירמיה יח, ו. 8 כגי׳ הרמב״ם ועיין הגהות מימוניות בסדר תפלה אות ב. 9 נוסף בין השיטין. 10 תהילים פט ג: עולם חסד יבנה. 11 תהילים קמה ט. 12 קהלת א, ז. 13 כ״ה בחילופי נוסחאות של תפילה. 14 כנראה שצ״ל: דליתנו כמו דלה [וחסר כנראה ובסכי״מ במלואה]. 15 שמות ב, יט. 16 בבא קמא קיז, א. 17 תהילים לב, ג. 18 איוב לח, כה. 19 תהילים פט, ז. 20 עי׳ רש״י בראשית יד, יט. 21 תהילים קג, א. 22 יחזקאל יז, יג. 23 בראשית לא, כט. 24 מלאכי א, יא. 25 כנראה שחסר כאן.

ממנו הכל. וכתי' [26] **רננו צדיקים, לפיכך, בפי ישרים תתהלל. ובדיברי צדיקים תתברך, כדכת'** [28] **זכר צדיק לברכה תרומם, יעלזו חסידים בכבוד וגו', רוממות אל בגרונם** [29]**. תתקדש והייתם לי קדושים כי קדוש אני וגו'** [30].

ובמקהלות רבבות [31]**, כמו כן משבחים לשמך ברינה, מוסב על רננו צדיקים שאומר למעלה.**

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

נשמת כל חי מר' יודא ב"ר יעקב [32] שר' שמעון כיפרי [33] יסד אותו עד מי ידמה לך ומי ישוה כו'.

ורוח [34] **כל בשר** נשמה ורוח אחד הם, אלא לפי שבשבת יש באדם נשמה יתירה כדאמ' שבת וינפש, מתחיל ואמ' גם הנשמה יתירה וגם הרוח עיקר הגוף מברכים ומפארים ומשבחים ומרוממים לשמך, עד ושמו אחד דסוף פסוקי דזמרה. ולשון המקרא הוא כל אשר נשמת רוח חיים באפיו. ותכף לשמך שייך זכרך כדכתיב זה שמי לעולם וזה זכרי לדר דר, **ותרומם** [35] **זכרך מלכינו תמיד כי אתה הוא א-ל ומבלעדיך אי' לנו מלך גואל ומושיע מפרנס ומרחם** כדכת' ומרחם על כל מעשיו, [ולפי שרחמיו על כל מעשיו] [36] הוא מרחם בכל עת צרה וצוקה לפיכך אין לנו מלך אלא אתה. **אלקי הראשונים והאחרונים** כדכתיב [37] אני ראשון ואני אחרון ומבלעדיך אין אלקים, **אדון כל תולדות** כי אתה יצרתם כדכ' כי הנה כחומר ביד היוצר. **המהולל בתושבחות** בכל תושבחות שכולם שלו. **המנהג עולמו בחסד** כדכתיב עולם בחסד יבנה. **ובריותיו ברחמים** ורחמיו על כל מעשיו. **וה' לא ינום ולא ישן** אלא עסוק לנהוג חסד ורחמים עם עולמו ובריותיו, ומהו החסד המעורר ישינים [38] א', והמקיץ רדומים ב', והמסיח אלמים ג', והמתיר אסורים ד', והסומך נופלים ה', והזוקף כפופים ו', כנגד ו' שעות שבחצי הלילה, שמחצות הלילה ואילך שהם ו' שעות חייב אדם לעסוק בתורה, כדאיתא בשוחר טוב [39] מדוד מלך ישראל, דכתיב [40] חצות לילה אקום להודות לך, וכיון שעוברת חצי הלילה ואין אדם עוסק בתורה הק' גומל עמו חסדיו שמעררו משנ(ו)תו פן ישן המות, **והיינו המעורר ישינים.** ועוד גומל עמו טובה שמקיצו מתרדימה שהוא כמו מת, שנשמתו ורוחו ביד הק', שנ' [41] בידך אפקיד רוחי, **והיינו המקיץ רדומים** '*[41]. ועוד

26 תהילים לג, א. 28 משלי י, ז. 29 תהילים קמט, ה. 30 ויקרא יט, א.
31 פרקי היכלות. 32 הוזכר למעלה ב„אהבה רבה", ועי' מבוא. 33 בכי"א וק': כיפא.
במחזור ישן דפוס זולצבאך: נשמת מצאתי כי שמעון בן [כ]ליפה יסדו, י"א שמעון בן שטח ורמז בו שמעון, ש, שוכן עד, מ, מי ידמה לך, ע, עד הגה, ו, ואילו פינו, נ, נשמת. ואודות שמעון כיפא עי' מבא, ועי' סדר פסח לרש"י במחז"ו עמ' 282 שכ' שכל האומר דבר זה יביא חטאת שמינה, ועי' מחז"ר עמ' 362, ועי' תיקון תפילה עמ' שלא. 34 כל הקטע בסר"ש.
35 בכי"ק: ויתרומם. 36 כי"ק. 37 ישעיה מד, ו. 38 ע"כ בסר"ש. 39 מדרש שוחר טוב מז' כב, ח ומז' נז, קח, ב, ועיין ברכות ג, ב, ירושי' ברכות פ"א ה"א, במ"ר פט"ו, טז, רו"ר פ"ו, א, איכ"ר פ"ב, כב, תנחומא בהעלותך י, פסק"ר פי"ז, פסדר"כ פ"ז ועוד.
40 תהילים קיט, סב. 41 שם לא, ו. 41* ע' אר"ח סדר תפלת שבת שחרית א: כתב

גומל עמו טובה שמחזיר לו דיבורו כשמקיץ משנתו, **והיינו מסיח אלמים.** ועוד גומל עמו טובה שמתירו מבית כלא, שהרי כל הלילה אדם אסור בביתו ולבקר הותר אסוריו, **והיינו מתיר אסורים.** ועוד גומל עמו טובה שמחזיקו ומעוררו כל היום, שכל הלילה דומה למת, וכשהוא מקיץ נותן לו כח כבראשונה, **והיינו סומך נופלים.** ועוד גומל עמו טובה שזוקפו מכפיפתו שמוטל על מטתו כמת, ומחזיר בו רוחו ונשמתו ללכת לדרכו **והיינו הזוקף כפופים.** כך פי' רבי אלעזר מגרמיישא. רבי אפרים מבונא [42], כאשר יאמר מקיץ מקים מרים כך אמר מסיח. ודברי נפלאותיך אשיחה [43], וישיחו בך יושבי שער [44], מן השיח הן מן הפעיל הרפויים ולא מבניין הדיגוש, כאשר מתיר מגיד משיג מביט אפילו אינו בעלי הנון, ואין חילוק בבניין הפעל בין דבר שהוא בעצמו כך עושה, כמו מקים מרים לעשות לדבר שהוא מצוה וגוזר על אחרים כמו מסיח אלמים, שהרי אמר מתיר אסורים בעצמו.

לך לבדך אנחנו מודים כלומר, לפי שאתה נוהג בחסד עמנו וברחמים, לך לבדך אנחנו מודים.

אילו [45] **פינו מלא שירה כים** כמו שהוא מלא מים, וא"ת והכתיב והים איננו מלא, הכי פשטיה והים איננו מלא שלא יועיל להחזיק מים יותר, לפי שכל מקום שהנחלים הולכים שם הם שבים, לפיכך מחזיק מים לעולם.

אין אנו מספיקים בכל מה שאמרנו להודות. לך. על אחת מאלף **אלף אלפי אלפים וריבי רבבות פעמים כו'**, טעות הוא לומר וריבי, שמחסר הדבר מה שלא יוכל אדם לומר [46].

עם אבותינו ועמנו מה היה הטובה. **ממצרים גאלתנו כו' ומבית עבדים פדיתנו כדכתיב** [47] הפודה מבית עבדים. **ברעב זנתנו** בימי יוסף כדכתיב [48] ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו שבכל מצרים לא היה לחם אלא רעב גדול. **ובשובע כלכלתנו** ולא בצימצום.

דליתנו [49] כמו הגבהתנו כמו [50] דלו עיני למרום וכמו גם דלה דלה, ובלשון חכמים דלי ר' יוחנן עיני, ולשון המקרא ארומימך ה' כי דליתני וסמיך לי' ה' שיועתי אליך ותרפאיני. **שפילגת בנו** שחילקת לכל אחד ואחד לגופינו, לשון מי פלג לשטף תעלה.

ורוח שנפחתה באפינו ולשון אשר שמת בפינו הן הם יודו ויברכו להק'. וי"א הן הם, כלומר, יברכו מאה ברכות [51] ויודו להק' בכל יום.

מציל עני מחזק ממנו ישראל שנקראו **עם עני כדכתי'** [52] ואת עם עני תושיע, **ועני ואביון** כפל מילה. ודרשינן באגדה [53] למה שמו אביון שאובה

הר' אשר המגיה בנשמת כל חי המעיר נרדמים אינו יודע למה כי רודמים ג"כ יתכן לומר. 42 קשה לקבוע אם ציון זה אלמעלה הוא, או על מה שנאמר להלן. 43 תהילים קמה, ה. 44 שם סט, יג: ישיחו בי ישבי שער. 45 ע' סר"ש. 46 במחז"ו עמ' 148: ויש שמחסרין ו' מוריבי רבבות כדי להגדיל בחשבון כלומר אלף אלפים פעמים של ריבי רבבות ואין סוף לחשבון זה. 47 דברים יג, ו: והפדך מבית עבדים [וכן בכי"א]. 48 בראשית מו, יב. 49 בסר"ש חסר ויש לתקן ע"פ ספרנו. 50 ישעיה לח, יד. 51 עי' מנחות מ, א. 52 תהילים יח, כח. 53 אדר"נ נו"ב פמ"ג (עמ' 122), ויק"ר פל"ד, ו, תנחומא

לכל. **מגוזלו מאומות העולם. מי ידמה לך** לשון המקרא [54] כי מי בשחק יערוך לך וידמה לה׳ כבני אלים, שיערוך עצמו אצל שכינה, **קונה ברחמים שמים וארץ כמו** עושה שמים וארץ, והכל שלו. **כאמור לדוד ברכי נפשי את ה׳** כלומר, נברך את שם קדשך, כאמור, כאשר המקרא אמור, לדוד ברכי נפשי את ה׳.

האל בתעצומות [55] בעוצם עוזך נקראת אל, שאל לשון עוז הוא, כמו ואת אילי הארץ לקח, וכמו יש לאל ידי. **הגדול בכבוד שמך** דכתי׳ כי גדול שמי בגוים, **הגיבור לנצח והנורא** שהוא מנצח את הכל, וזוהי הגבורה שהגיבורים מנצחים. [והנורא בנוראותיך] בנוראות שהוא עושה מתיראין ממנו.

המלך היושב מפורש באל״ף בי״ת דר׳ עקיבה [56]. **שוכן עד** כדאיתי כמו כן תמן באלפא בית״א.

וכתוב רננו צדיקים כי לכם נאה לרנן ולא לרשעים, והיינו באבוד רשעים רינה, וכלומר, רינה לצדיקים, ע״א רינה להק׳ שאין מי שיכעיסנו עוד מאחר שכלו הרשעים. **לישרים נאוה תהילה** יאתה תהילה לרנן לצדיקים. **בפי ישרים תתהלל ובדברי צדיקים תתברך** כדכת׳ זכר צדיק לברכה **ובלשון חסידים תתרומם** כדכתי׳ יעלזו חסידים בכבוד וגו׳ רוממות א־ל בגרונם. **ובקרב קדושים תתקדש** כדכתיב והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני, יכול כמוני, ת״ל כי קדוש אני קדושתי למעלה מקדושתכם [57].

[**בפי** [57] **ישרים תתרומם ובדברי צדיקים תתברך.** כאן נרמזו יצחק ורבקה. בפי ישרים תתהלל מוסב ללישרים נאוה תהילה.

ובראש [58] השנה וביום הכפורים נוהגים החזנים לומר תתרומם, תתברך, תתקדש, תתהלל. וכן ישרים, צדיקים, חסידים, קדושים, ומזכירים יצחק ורבקה] [59].

ובמהקהלות רבבות עמך ישראל ברינה. רבי׳ אפרים זצ״ל כך היה קורא **בתפילות** מוגה שלו, נקוד כך [60], כמו כן משבחים לשמך, ומוסב הוא **על** רננו צדיקים של מעלה. **שכן חובת כך** שנינו בפירקי אבות [61] כל מה שברא הק׳ לא בראו אלא לכבודו, שנ׳ [62] כל הנקרא לשמי לכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו, ומאחר שכן הוא, **חובת היצורים** כולם לשבח לפניך ולתן כבוד לשמך. **דוד בן ישי עבדך לפי** שאביו ישי צדיק גמור היה כדאמ׳ [63] שלא טעם טעם חטא, לכך ייחסו על שמו [64].

בהר ג, מד״מ פכ״ב כב: אביון שהוא מתאוה לכל. 54 תהילים פט, ז. 55 סר״ש.
56 עי׳ מדרש אותיות דר״ע השלם (בתי מדרשות ח״ב עמ׳ שפ). 57 ויק״ר פכ״ד ט וש״נ.
58 ע״פ כי״ק. 59 ע״פ כי״א. ובעיקר הדברים עי׳ מחז״ו עמ׳ 152, אבודרהם עמ׳ קסו, ומקורו בפי׳ התפילות לר״י בר יקר (עמ׳ צה), אר״ח סדר תפלת שבת שחרית א בשם הר׳ נתן ושם בא״ד: כי יש מקומות באשכנז מסדרין אותו כך ביום הכסא משום המדרש דעל רננו צדיקים שהוא על יצחק נחתם. המחכים עמ׳ 132. 60 בכי״א וק׳ נקודות תחת „ובמקהלות״ שוא תחת הבית חיריק תחת המ׳ ופתח חטף תחת הה״א. 61 פ״ו מי״ד. 62 ישעיה מג, ז. 63 שבת נה, ב וש״נ. 64 בכי״א וק נוסף: ישתבח שמך כאשר מפורש בתפילת

יתגדל נהגו לאומרו במשיכה ובנעימה ביום השבת, לפי שאין ביטול מלאכה לעם. וצריך לכרוע ד׳ כריעות, ביתגדל כורע, בעגלה כורע, יתברך כורע, דאמירן כורע.

יוצר אור — והכל יודוך

ברוך אתה יוצר אור ובורא חושך על שם המקרא[64]* ויקרא אלקים לאור יום ולחושך קרא לילה, ואף יצירת עולמו נמי יסדו יוצר אור, וקבעו פסוק מלא. ולפי שאנו צריכים לברך למי שאמר והיה העולם על יצירת עולמו [יסדו **יוצר אור** וקבעו פסוק מלא]. **עושה שלום ובורא את הכל** משום לישנא מעליא נקט[65]. **ובו[ו]רא את הכל** שהרי במקרא ובורא רע.

ומאחר שברא הכל, לפיכך **הכל יודוך והכל ישבחוך** ויאמרו בריותיו **אין קדוש כה׳**. וכן מוכיח פרק שירה שכל אשר נשמת רוח חיים באפיו נותן שבח להק׳. **הכל ירוממוך סלה יוצר הכל** לפי שבראת את כולם ואתה מושל בכולם.

האל הפותח בכל יום דלתות שערי מזרח להאיר לעולם כמו שיסד בששת ימי בראשית, שבפאת המזרח עולה עמוד השחר תחילה, ולכך נקרא מזרח, על שם זריחתו לעולם. **המלך המרומם לבדו מאז** עד שלא נברא העולם[65]*, ומיום שברא עולמו משובח הוא ומפואר בפי כל בריותיו. **אלקי עולם** מושל בעולמו זה ישפיל וזה ירים. **אין כערכך** כלומר, מי יערוך לך לעשות כמעשיך וכגבורתיך, ולשון המקרא[66] כי מי בשחק יערוך לה׳ וגו׳. **אין כערכך ה׳ אלקינו בעולם הזה** שבכל המלכים אין שיערוך לך. **ולחיי העולם הבא**. אין זולתך כי תמלוך לבדך כדכתיב[67] והיה ה׳ למלך וגו׳. **אפס בלתך גואלינו לימות המשיח** שתגאלנו מצרות של גוג, **ואין דומה לך מושיענו לתחיית המתים** שליהט[68] היום את הרשעים, ובאותו עצמו שהיא חימום לרשעים יושיענו, כדכתיב[69] וזרחה לכם יראי שמי. שאין מביאין ראייה מן הפיוט אלא מן המקרא, שכתוב[70] וחפרה הלבנה ובושה החמה, אבל פיוט זה נעשה בישיבה הרי הוא כמקרא, וכל פיוט שאנו יכולין ליישרו אחר לשון המקרא נלך אחריו. וכן שמעתי שרבינו יעקב ב״ר מאיר אומר[71]. אבל תמיה מה שאינו אומר למעלה כמו כן דלתות שערי מזרח ובוקע חלוני רקיע ומוציא חמה ממקומה ולבונה ממכון שבתה[72], וכן מה ששנינו[73] המוצ(י)א כלים ועליהם צורת חמה וצורת לבנה צורת דרקון, כגון אילו וכיוצא בהן אינו אלא כמו שמפרש והולך דברים הרבה כענייַן ראובן ושמעון לוי ויהודה, וכן בשמות ערים, וכן שמות

64* בראשית א, ה ובסר״ש חסר לגמרי ביאור ל„הכל יודך״. 65 ברכות יא, ב והפסוק בישעיה מה, ז, ועי׳ למעלה בתפילת „יוצר אור״. 65* עי׳ בר״ר פ״א ג. 66 תהילים פט, ז. 67 זכריה יד, ט. 68 בכי״ק: שילהט. 69 מלאכי ג, כ. ועי׳ סר״ש להלן סי׳ ס ששם מקורם. 70 ישעיה כד, כג. 71 = רבנו תם, ועי׳ מבוא. 72 בכי״ק: דלתות שערי המזרח ובוקע חלוני הרקיע ומוציא החמה ממקומה והלבנה וכו׳.

האדם. מספר הר"ר אביגדור [ראיתי אני אשר ב"ר יעקב הלוי מאוזנברוגא][74]. השם בד' אותיות בניקודו בכתיבתו, פירושו מניקודו משמע היה והווה ויהיה. פירושו שיהיה בד' עולמות כנגד ד' אותיות בעולם הזה ולימות המשיח לעולם הבא ולתחיית המתים. לכך יסדו ביוצר דשבת **אין כערכך [אין זולתך, אפס בלתך, ומי דומה לך**, כנגד ד' עולמות ופירושו אין כערכך] בעולם הזה, אין זולתך לעולם הבא, אפס בלתך לימות המשיח, אין דומה לך לתחיית המתים, על כן צריך ליזהר מלומר ואין זולתך כו', וכן כתוב בפסוק[75] וידעת היום וגו' אין עוד, ולא כתיב ואין עוד.

פירוש אחר[76]. **ברוך אתה ה' אלקי' מ"ה** צריך להזכיר בכל ברכה מלכות שמים[77] דכתיב[78] וחסידך יברכוך, כבוד מלכותך יאמרו[79], ארוממך אלקי המלך ואברכה שמך לעולם ועד[80], ברוב עם הדרת מלך[81]. **מלך העולם** שהווה לעולם אלקים חיים ומלך עולם. **יוצר אור** להולכי דרכים, ובורא חושך לרוחין ומזיקין שנ'[82] תשת חושך ויהי לילה בו תרמוש כל חייתו יער. **עושה שלום** שאילו היום ארוך יותר מן הלילה יהו הולכי לילה אומרים אנו רוצים לילך ביום, ואם הלילה ארוך יותר מן היום יהו הולכי יום אומרים אנו רוצים לילך בלילה, לכך עושה שלום. ועוד, בין חמה ללבנה כל אחד בגבולו. ועוד, היום לווה מן הלילה בקיץ, והלילה לווה מן היום בחורף[83]. ועוד, עושה שלום במרומיו שנ'[84] אין אומר ואין דברים בלי נשמע קולם, אין שמר[85] יוצא מביניהם. **ובורא את הכל** היום והלילה. **את הכל** זהו בורא רע[86]. **הכל יודוך** שנ'[87] יודוך ה' כל מעשיך. **והכל ישבחוך** שנ'[88] שבחוהו כל האומים. **[הכל יאמרו]** אין קדוש כה' שנ'[89] כי אין בלתך. **הכל ירוממוך סלה** שנ'[90] גדלו לה' אתי ונרוממה שמו יחדיו. **הכל ירוממוך סלה** ומרומם על כל יוצר הכל, שנ'[91] לא כאלה חלק יעקב כי יוצר הכל הוא. הכל יודוך א', הכל ישבחוך ב', הכל יאמרו ג', הכל ירוממוך סלה ד', כנגד ד' [ויראו אלקים את] כל אשר עשה בפרשת בראשית. בורא את הכל א', יוצר הכל ב', שברא במדת רחמים ג, כנגד ג' אשר, בויכולו, [מלאכתו אשר עשה א', מכל מלאכתו אשר עשה ב', מכל מלאכתו אשר ברא ג']. וג' מלאכות היה בורא בכל יום.

73 ע"ג פ"ג מ"ג וע"ש בח"ג. 74 הוספתי ע"פ כי"ק. וקשה לעמוד מתוך כה"י אם פיסקא זו מצויינת על הקטע שלמעלה או דלהלן. ור' אביגדור הוא מסדרו של הסידור כ"י פרמא וראה מבא ועה"ב ח"ד עמ' 55 ועמ' 69, ובמק"א הארכנו אודות ר' אשר ב"ר יעקב הלוי.
75 דברים ד, לט. 76 קטע זה רק בסכי"מ וכי"א וחסר בכי"ק. והוא בכ"י אחר א"ל אדון, והעברתי קטע זה לכאן, והשארתי הפי' האחר ל"א"ל אדון" במקומו, רוב הקטעים כנראה לקוחים מסידור הרוקח, ורבים מהם נמצאים גם במחזור ישן (דפוס זולצבאך) מהרוקח.
77 ברכות מ, ב וש"נ. 78 תהילים קמה, י. 79 שם שם, יא. 80 שם שם, א.
81 משלי יד, כח. 82 תהילים קד, כ. 83 תנחומא משפטים טו, בובר שם אות ז וש"נ.
84 תהילים יט, ד. 85 ל"י ביאורו. 86 ע"פ ישעי' מה, ז ועי' ברכות יא, ב.
87 תהילים קמה, י. 88 שם קיז, א. 89 ש"א ב, ב. 90 תהילים לד, ד. 91 ירמיה

האל הפותח בכל יום דלתות שערי מזרח שחריאל המלאך פותח החלונות שבמזרח, שמשם יצאה האורה, הדלתות כלפי העולם והחלונות לצד חוץ לעולם, בעמוד השחר (חוץ) החמה בחלון אבל כשבא לדלתות אז הנץ החמה. לפי שהחלונות רחבות כל כך וזהו, **ובוקע חלוני רקיע** בעובי הרקיע כלפי חוץ. **מוציא חמה ממקומה.** עד שבאה לדלתות כלפי העולם וזרחה השמש, **ולבנה ממכון שבתה** לפי שפעמים פגימה של לבנה למעלה ונראית כיושבת, וזהו שנ׳ [92] כירח יכון עולם, וקרוב לחודש נראה עוגל סביב לובן הלבנה, זהו ממכון שבתה. **ומאיר לעולם כולו** זהו אשר חלק לכל העמים, מקישים הרקיע להיות קרוב למערב כמו למזרח. **וליושביו** הם יישוב עולם. **שברא במדת רחמים** שנ׳ [93] זכור רחמיך ה׳ וחסדיך כי מעולם המה. **ומאיר המאיר** ב׳ כנגד חמה ולבנה.

המאיר לארץ בשמש. **ולדרים עליה ברחמים** שעשה בריכות מים לפני השמש פן ישרוף העולם, [ושמש בשבת זהו צדקה לעניים]. **וברחמים** שהלבנה מאירה בלילה שלא יצטרכו עוברי דרכים לנרות. וכן מה שאנו אומ׳ באל ברוך נעימות על שמש וירח המאורות, כי הוא לבדו פועל גבורות בצאת השמש שנ׳ [94] ישיש כגיבור לרוץ אורח. עושה חדשות, עושה חדשה עתה תצמח [95]. זורע צדקות, זרעו לכם לצדקה [96] שמש צדקה [97] בורא רפואות שנ׳ [98] מרפא בכנפיה, והיא אבן הרואה מתרפא וכשנפטר אברהם ותלאה הק׳ בכנפי החמה [99]. אדון הנפלאות, שנ׳ [100] לעושה נפלאות גדולות לבדו לעושה אורים, כמ׳ כן בכאן המאיר לארץ, דכתי׳ [101] יהי מאורות ברקיע השמים להאיר על הארץ. **ולדרים עליה ברחמים** השמש והירח הם מאירים על הארץ והם מבשלות תנובות השדה שנ׳ [102] ממגד תבואות שמש וממגד גרש ירחים.

ובטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית בפרקי דר׳ אליעזר [103] ובפר׳ רבן גמליאל אומר ר׳ ינאי אומר כל צבאות השמים עוברים ומתחדשים בכל יום, ומה הם צבאות השמים שמש וירח וכוכבים ומזלות, תדע לך שהוא כן, בא וראה כשהשמש נוטה לבא במערב, היא רוחצת במי אוקיינוס ונרותיו מ[ת]כבין, כאדם שמכבה האש בתוך המים, כך מי אוקיינוס מכבין את שלהביותיו, עד שיבא למזרח רוחץ בנהר של אש כאדם שמדליק נרותיו ולובש שלהביותיו ועולה להאיר על הארץ, **ומחדש בכל יום מעשה בראשית** עד שבא למערב לעת ערב, והכוכבים והמזלות רוחצות בנהר של נור ועולים להאיר על הארץ, וזהו שאמר ומחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית.

המלך המרומם לבדו מאז קודם שנברא העולם, הכסא, שנ׳ [104] נכון כסאך מאז, ומרומם על כל ברכה ותהילה. **המשובח והמפואר והמתנשא**

נא, יט. 92 תהילים פט, לח. 93 שם כה, ו. 94 שם יט, ו. 95 ישעיה מג, יט.
96 הושע י, יב. 97 מלאכי ג, כ. 98 שם. 99 ב״ב טז, ב. 100 תהילים
קלו, ז. 101 בראשית א, יד. 102 דברים לג, יד. 103 פנ״א, ושם מתחיל הפרק
רבן גמליאל אומר. וע״ש ברד״ל אות יז בשם הגר״א. ועי׳ יל״ש ישעיה רמז תקי״ג.

מימות עולם המרומם א׳, המשובח ב׳, והמפואר ג׳, והמתנשא ד׳. וכן הכל יודוך א׳, והכל ישבחוך ב׳, הכל יאמרו ג׳, הכל ירוממוך ד׳, כנגד ד׳ הכל, שמי השמים וכל צבאם א׳[105], הארץ וכל אשר עליה ב׳, הימים וכל אשר בהם ג׳, ואתה מחייה את כולם ד׳, ותחילת הפסוק אתה ה׳ לבדך, לכך אומר המרומם לבדו מאז, המתנשא לכל לראש, יום ליום יביע אומר ולילה ללילה, ממזרח שמש עד מבואו מהולל, שמו מהולל משבא השמש, זהו מימות עולם.

אלקי עולם ב׳ עולמות. **ברחמיך הרבים רחם עלינו** כדכ׳[93] זכור רחמיך ה׳ וחסדך כי מעולם המה. **אדון עוזינו** א׳, צור משגבינו ב׳, מגן ישענו ג׳, משגב בעדינו ד׳, כנגד ד׳ בריאות שמים וארץ ים וד׳ רוחות. אדון עוזינו עוז שלנו עוזו. **צור משגבינו** אלקי צורי משגבי. **מגן ישענו** מגן ישער. **אין כערכך** ערוך לך בכל בריותיך. **ואין זולתך** לעתיד. אפס בלתך אפס מאותי. **ואין דומה לך** בכל בני מעלה ומטה.

אין כערכך ה׳ אלקינו בעולם הזה א׳, ואין זולתך מלכנו לחיי העולם הבא ב׳, אפס בלתך גואלינו ג׳, ואי׳ דומ׳ לך מושיענו ד׳, הרי ד׳ כנגד ד׳ ה׳ קנני ראשית דרכו[106] א׳, קדם מפעליו מאז[107] ב׳, מעולם נסכתי מראש[108] ג׳, מקדמי ארץ[109] ד׳ אין כערכך כי מי בשחק יערוך לה׳[110], ומי דומה לך ידמה לה׳ בבני אלים[111], ובאותו מזמור שמש וירח. **אין כערכך בעולם הזה** ומה דמות תערכו לו[112], לעולם הבא הכל זוגות, אבל הק׳ הוא אחד, לכן כפל אין כערכך א׳ אי׳ זולתך ב׳.

[ס] אדון על כל המעשים

אל אדון על כל המעשים הוא יברך את ר׳ משה בר יעקב איש תם[1]. אל אדון על כל המעשים, תיקנו לומ׳ לשבת, במקום אל ברוך גדול דיעה שאומרים בחול, והאריכו בשבחות בשבחות כטעם שפירשתי[2]. אין כערכך אין זולתך[3] יי׳ אלה״ינו בעולם הזה, שבכל המלכים אין שיערוך לך לחיי העולם הבא, אין זולתך, כי תימלוך לבדך כדכת׳ והייה יי׳ למלך[4].

אפס בלתך גואלינו וכו׳, שתגאלינו מצרות של גוג, מושיעינו לתחיית המתים שילהט היום את הרשעים כשיהיו[5], ובאותו יום עצמו, שהוא השמש, יושיעינו[6], כדכתי׳[7] וזרחה לכם יראי יי׳ שמי שמש צדקה וגו׳.

104 תהילים צג, ב. 105 נחמיה ט, ו ז. 106 משלי ח, כב. 107 שם. 108 שם שם כג. 109 שם. 110 תהילים פט, ז. 111 שם. 112 ישעיה מ, יח.

1 שורה זו נקודה בכ״י וטרם עמדתי על כונתה, ור׳ משה בר׳ יעקב ידוע לנו כר׳ משה מקוצי בעל הסמ״ג. 2 למעלה סי׳ נח, ועיקר הטעם ל״מ לה כעת מקור [ועיין המנהיג דיני תפלה אות כט (י, א)] וכן יש לעיין מדוע לא הזכיר כלל ענין הכל יודוך, וראה בסמוך. ועי׳ סכי״מ בסימן הקודם. 3 סיום תפלת הכל יודך, וכנוסחת האשכנזים. 4 זכריה יד, ט.

5 אפשר שצ״ל: כשיחיו, ועיין נדרים ח, ב, ע״ז ג, ב: הקב״ה מוציא חמה מנרתיקה כו׳ ורשעים גידונים בה שנאמר וזרחה לכם כל, ועי׳ בר״ר פ״ו ו, ועי׳ למעלה בסכי״מ בסי׳ הקודם.

6 עי׳ בר״ר פע״ח, ה. 7 מלאכי ג, כ.

טובים מאורות. יפים מאורות, כמו ונשבע (להם) [לחם] ונהיה להם טובים[9]. **כח וגבורה**, כדמפורש בספר מזרות[9] כי חנכ"ל שצ"ם ממשלה (ישלה) [יש להם] על פי הקב"ה.

שמיחים בצאתם, כדכת'[10] **ישיש כגיבור לרוץ אורח, פאר וכבוד, כדכת'**[11] **הללו שמש וירח וגו'. קרא לשמש ויזרח אור ביום, שכן צוהו**[12]**, ואור הוא יום כדכת'**[13] **לאור יום. ראה והיתקין, ראה שאומות העולם עתידין לטעות ולעבוד לחמה, לפיכך התקין צורת הלבנה שיראו כי שנים הם ולא יעברו, ואפי' הכי אין נמנעין ועובדין לשניהם, ואילו היה אחד [לא] כ"ש, הכי מפורש בבראשית רבא**[14]**. ומה שאומ' צורת לבנה, על שם שצורות לבנות היו לו לרבן גמליאל בעלייתו**[15]**. כל צבא מרום, [כדכתיב]**[16]* **הללוהו כל צבאיו, תפארת וגדולה וכו'.**

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

אל ארון על כל המעשים תיקנו[17] לומר בשבת במקום אל ברוך גדול דיעה שיש בו אלפ"א בית"א. והאריכו בשבת בשבחות משום שאין ביטול מלאכה בשבת. וקבעו לכל אות ואות של אלפ"א בית"א שבח בפני עצמו. **אדון** שקראו אדם הראשון כו' כמו שמוכיח בבראשית רבא[18] ובמדרש ר' תנחומא[19]. **ברוך הוא ומבורך בפי כל נשמה** כלומר לפי שהוא אדון על כל מעשיו וברא את כולם ונתן בהם רוח חיים. **גודלו וטובו מלא עולם** אעפ"י שמושב יקרו בשמים. **דעת ותבונה סובבים אותו** היה לו לומר סובבות אותו אלא שני מלאכים ששמם כן, על כן הוא אומר סובבים[20]. **המתגאה על חיות הקודש** הם ד' חיות שסובלות כסא כבודו. **זכות ומישור לפני כסאו** ולא משוא פנים.

טובים מאורות יפים[21] מאורות, כמו ונשבע להם ונהיה טובים, **כח וגבורה נתן בהם** כמפורש בספר מזלות כי חנכ"ל שצ"ם ממשלה יש להם על פי הק'. **מלאים זיו** בזיו אורה. **נאה זיום** שמאירים בכל העולם. **שמחים**

8 ירמיה מד, יז. 9 בסכי"ם: מזלות, ור' ברייתא דשמואל פ"ט, וברייתא דמזלות בבמ"ד ח"ב עמ' לה־לו, ובמבא שם מספר חסידים מק"נ עמ' לה, ועוד. ועיין עוד למעלה במז' למנצח. 10 תהילים יט, ו. 11 קמח, ב. 12 פסחים ב, א: לאור יום אלמא אור יממא הוא כו' קרייה רחמנא לנהורא ופקדיה אמצותא דיממא. 13 בראשית א, ה. 14 פרשה ו, א: לא נברא להאיר אלא גלגל חמה בלבד, א"כ למה נבראת לבנה אלא מלמד שצפה הקב"ה שעתידים עכו"ם לעשותן אלהות אמר הקב"ה מה אם משהן שנים מכחישים זה את זה עכו"ם עושין אותם אלהות אלו היה אחד על אחת כמה וכמה. 15 משנה ר"ה כד, א. 16 תהילים קמח, ב. 17 עי' סר"ש. 18 בר"ר פי"ז, ד, במ"ר פי"ט, ג, שוח"ט מז' ח ב, ועוד. 19 תנחומא חקת ו ובובר שם יב. 20 בכ"י ואטיקן 274 (הובא בעה"ב ח"ד עמ' 119): „דעת ותבונה סובבות אותו היה צריך לומר שהרי בלשון נקבה דכתיב אמר לבינה אחותי (משלי ז, ד) וגם דעת בלשון נקבה היא כמו ודעתם קצרה (ברכות כט, ב), אלא ששמעתי ממהר"י העזרי ששמע בשם ר' יעקב הנזיר שדעת ותבונה הם שנים מלאכים, ששמם דעת ותבונה וסובבים כסא הכבוד, ולכך אומר בלשון זכר סובבים ולא סובבות שהוא לשון נקבה". ופי' זה בכ"י הרוקח ומשם מקורו, וכן בסידור כי"ר מס' 324 בגליון. 21 עי' סר"ש שמשם מקורם.

בצאתם כדכתיב ישיש כגיבור לרוץ אורח. **עושים באימה רצון קוניהם** להיות זורחים בכל יום, וכשחמה זורחת ביום ושוקעת במערב לעת ערב משתחוה לפני קונה, כמפורש באגדה [22]. **פאר וכבוד נותנים לשמו** כדכתיב הללוהו שמש וירח הללוהו כל כוכבי אור. **קרא לשמש ויזרח אור** ביום, שכן צוהו, ואור הוא יום כדכתי' ויקרא אלקים לאור יום.

ראה והתקין צורת הלבנה ראה שאומות העולם עתידין לטעות ולעבוד את החמה, לפיכך התקין את הלבנה שיראו הם כי שנים הם שעבדו, ואפי' הכי אין נמנעין ועובדים לשניהם, ואילו היה אחד לא כל שכן הכי מפורש בבראשית רבא. [והקב"ה [23] מילא ימינו אש וברא שמש, לשון שמש להאיר על הארץ, ומילא כף שמאלו וברא שלג ולבנה בצורת אדם, לכך בלילה קור כשלג, וקישואין ודילועין שגדלים על המים עיקר גדילתן בלילה, אבל שמש כולו אש לכך מבשל בטוב בכל מקום שהשמש שולט שם. **שבח נותנים לו כל צבא מרום** כדאיתא בשילהי ספר היכלות [24] שכל מלאכי מעלה מתאספים כתות כתות ומשבחין לפניו **תפארת וגדולה** אומרים שרפים ואופני קודש, כנגד י"א כתובים על לבם השמש שם [25]. באל אדון בשבח נותנין לו י"א כנגד כ"ב אותיות של תורה, שכשתעשה תיבה של ב' אותיות יהיו מי"א אותיות כמו האחשדרפנים [26]]. **צורת הלבנה** על שם צורת לבנות היו לרבן גמליאל בעלייתו. **שבח נותנים לו כל צבא מרום** כדכתי' הללוהו כל צבאיו, והם המלאכים שצבאותיהם של הק' שלא נבראו אלא לקלסו.

פירוש אחר, אל אדון וכו' קרא לשמש ויזרח אור. מתחילה גזר להיות שמש לבדו, קרא כמו [27] כי קרא ה' לרעב, פי' גזר, כמו כן גזר על השמש דכתי' [28] יהי מאורות ברקיע השמים מארות כתיב, לשון יחיד [29]. מארת בגי' שמש [30]. ויזרח אור שהיה מאיר ובא [31], שאומות העולם עתידין לעבוד לשמש ולאמר יחיד היה בעולם. ראה והתקין צורת הלבנה כצורת השמש, להגיד כי אינו יחיד והרי יש לו זוג, ומה אם עכשיו שיש לו זוג עובדין אותו, כל שכן אם יהיה אחד. [ולכך] כשמזכירין שמש הולך באלף בית, כמו אל אדון שצריך לומר טובים מאורות. וכן בחול אל ברוך גדול דיעה שצריך לומר מאורות נתן, וכן סמכו דוד אין נסתר מחמתו תורת ה' תמימה [33] שהיא בכ"ב אותיות.

22 עי' ב"ב כה, א. 23 נוסף ע"פ כי"א וחסר בכי"מ, ומקורו בסידור הרוקח ונמצא בקיצור במחזור ישן ד"ז. 24 עי' פרקי היכלות אוצ"מ ח"א עמ' 123, בה"מ ח"ג עמ' 161. 25 כנראה שיש כאן שיבוש. וראה בסמוך. 26 במחזור ד"ז: „בכל ב' חרוזות ח' תיבות כנגד ח' מנהיגי חמה, חוץ מן אל אדון י"א תיבות וכן י"א תיבות שבח נותנים כנגד כ"ב אותיות כשתעשה תיבות א"ב לי"א חלקים ב' תיבות לכל אין תיב' יתירה מי"א אותיות כמו והאחשדרפנים". 27 מלכים ב ח, א. 28 בראשית א, יד. 29 מדרש חסרות ויתירות (בתי מדרשות ח"ב עמ' רכד, ועי' פסדר"כ החדש פ"ה, פסיק"ר פט"ו): מארת חסר שני ווין למה אריו"ח בתחילה לא נברא להאיר אלא גלגל חמה בלבד לכך כתיב מארות חסר. והובא גם ברוקח סי' רמב (עמ' קלט). 30 הרוקח שם. 31 פסחים ב, א מגילה כ, ב: למאיר ובא קראו יום. 32 עי' סר"ש ולעיל. 33 תהילים יט ח"ט.

מראש היוצר עד א־ל אדון קי״ט תיבות, כנגד זכור את יום השבת[34] נ״ד תיבות ושמור ס״ד תיבות, הם קי״ח תיבות, ושבת הרי קי״ט. בא־ל אדון צ״ד תיבות, וכן באך את שבתותיי תשמרו[35] צ״ד תיבות. ע״כ פי׳ אחר[36].

[סא] לא־ל אשר שבת

לאל אשר שבת מכל, תפארת עטה, שקרא לענגו ולכבדו[1]. זה שבח של יום שביעי שבו שבת, שהוא (כו)[2] קדוש וחמור, שבו שבת א־ל מכל מלאכתו, ואעפ״כ הוא משבח להקב״ה, וכל שכן שאחרים צריכים לשבח, לפיכך ישבחו כל יצוריו וכו׳. ואני הסופר מצאתי[3]. ויום שביעי משבח ואומ׳. גריסינ׳, דהכי דריש בבראשית רב׳[4] אותו יום שקנסה מיתה על אדם שבת הייתה, וחלץ חלציו השבת כגיבור ועמד לסיעו, והגין עליו מן המיתה, אמר מזמור שיר ליום השבת, כלומ׳, אתן שירה לשבת שהגין עלי, ענתה שבת ואמרה טוב להורות ליי׳. נמצא שיום שביעי עצמו משבח, כך מצאתי. ואני הסופר מצאתי, ז׳ ברכות שתיקנו חכמים לשבת כנגד ז׳ קולות שכתוב בהבו לה׳ בני אלים, וכנגד ז׳ אזכרות שכתוב במזמור שיר ליום השבת[5].

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

לא־ל אשר שבת מכל המעשים מחובר למעלה לשבח נותנים לו, וכה פתרונו למי נותנים שבח כל צבא מרום, לא־ל אשר שבת מכל המעשים שברא בששת ימי בראשית, וכשהגיע יום שביעי נתעלה וישב על כסא כבודו, שנבנה אז כל העולם על מכונו. ולא הוצרך עוד לטרוח עוד ביצירת עולמו, ואעפ״י שבדבר ה׳ שמים נעשו וברוח פיו כל צבאם, לימד דרך ארץ לעולמו שלא יהו בני חורין ובטלים מתיקון העולם, וצורכו, לכך הראה כאילו עמל בו וטרח בו לפרוע מן הרשעים ולתן שכר לצדיקים כמפורש בפירקי אבות[6]. **תפארת עטה** מוסב לעיל תפארת וגדולה כו׳. **עונג קרא ליום השבת** כדכתיב[7] וקראת לשבת עונג לענגו במאכל ובמשתה ובכסות נקייה[8].

34 שמות כ, ח. 35 שם לא, יג. 36 מסידור הרוקח והובא במחזור דפוס זולצבאך.

1 כלומר, שקרא לשבת עונג לענגו במאכל ובמשתה ולכבדו בכסות נקיה. 2 אפשר שצ״ל: כולו. ועי׳ סכי״מ. 3 עי׳ סכי״מ שהביא קטע זה בשם ויש גורסין, ומקורם מקטע זה של הסופר שלנו. ואפשר שבא להוציא מגירסת מחז״ו עמ׳ 155 שכתב: ויום השביעי משובח באומר מזמור כו׳. ועי׳ אבודרהם, והמחכים עמ׳ 133. 4 לפנינו בב״ר לא נמצא [ואפשר שלפני הילש״ש תהילים תתמג היה כן בב״ר סו״פ כב]. אבל נמצא לפנינו בפדר״א פי״ט, שוח״ט מז׳ צב, ד, פסדר״כ פיסקא דבחודש השביעי (קנ, ב), ויק״ר ריש פכ״ט, תנחומא שמיני יא.
5 ירוש׳ ברכות פ״ד ה״ב ופ״ב דתענית ה״ב: שבע של ברכות מניין אמר ר׳ יצחק כנגד ז׳ קולות שכתוב בהבו לה׳ בני אלים כו׳ כנגד ז׳ אזכרות שכתוב במזמור שיר ליום השבת.
6 פ״ה מ״א. 7 ישעיה נח, יג. 8 עי׳ שבת קיג, א.

זה שבח של יום השביעי שהוא קדוש וחמור. **שבו שבת א־ל מכל מלאכתו** כדכ׳[10] וישבות ביום השביעי וגו׳, ואעפ״י[11] כן משבח להק׳, שכן אחרים צריכים לשבח. **לפיכך יפארו ויברכו לא־ל כל יצוריו כו׳**. ויש גורסין ויום השביעי משבח ואומר מזמור שיר ליום השבת, וטעות הוא בידם[12], דדרשינן בבראשית רבה אותו יום שנתקנסה מיתה על אדם הראשון ערב שבת היה ובין השמשות, וחלץ השבת כגיבור חלציו ועמד לסייעו ולהגן עליו מן המיתה, ופתח השבת ואמר טוב להודות לה׳, נמצא ששבת עצמו משבח להק׳. ועומדין להתפלל ז׳ ברכות כנגד ז׳ קולות שבמזמור הבו לה׳ בני אלים [קול[14] ה׳ על המים, קול ה׳ בכוח, קול ה׳ בהדר, קול ה׳ שובר ארזים, קול ה׳ חוצב להבות אש, קול ה׳ יחיל מדבר, קול ה׳ יחולל אילות]. וכנגד ז׳ אזכרות שבמזמור שיר ליום השבת[13], [טוב[14] להודות לה׳, כי שמחתני ה׳ בפעליך, מה גדלו מעשיך ה׳ מאוד כו׳, ואתה מרום ה׳ לעולם, כי הנה אויביך ה׳, שתולים בבית ה׳, להגיד כי ישר ה׳]. ד״א כנגד ז׳ קולות שנאמר במתן תורה[15] ואילו הן ויהי קולות וברקים, וקול השפר, ויהי קול השופר והאלקים יעננו בקול, רואים את הקולות את קול השופר קול אחד, וכן אמ׳ דוד[16] שבע ביום הללתיך. [אבל בחול מתפללין י״ח ברכות כנגד י״ח ציווים שצוה הקב״ה במלאכת המשכן למשה, כאשר צוה ה׳ את משה][17].

פי׳ אחר[18] **לא־ל אשר שבת מכל המעשים** שנאמר[19] כי בו שבת מכל מלאכתו. **ביום השביעי נתעלה וישב על כסא כבודו** כדאיתא בשילהי מעשה בראשית[20]. **תפארת עטה ליום המנוחה ליום השבת. עונג קרא ליום השבת** דכתיב וקראת לשבת עונג. **זה שבח של יום השביעי שבו שבת א־ל מכל מלאכתו** על כן קראו קדוש ועונג. **ויום השביעי הוא בעצמו משבח ואומ׳ מזמור שיר ליום השבת** כדאיתא בשילהי מעשה בראשית[21] בשביעי ישב הק׳ על כסא שמחה, והביא לפניו שר של שמים שר של ימים[22], שר של נהרות, שר של הרים וגבעות תהומות ומדברות חמה ולבנה כימה וכסיל כוכבים ומזלות גן עדן גיהנם אילנות ודשאים שקצים ורמסים חיות בהמות דגים חגבים עופות ומלאכים, שר של כל ברייא ובריא וחיות וכרובים ואופנים בשמחה גדולה במע[ו]ן (מ)שחקים ומשוררים ואומ׳[23] יהי כבוד ה׳ לעולם ישמח ה׳ במעשיו, באותה שעה הביא הק׳ שרה של שבת והושיבה על כסא הכבוד, וכל צבא מרום אומר שבת הוא לה׳, ואדם הראשון פתח מזמור שיר ליום השבת, אמר הק׳ לשבת את אומרת שיר ליום השבת, ולי אין את אומרת מזמור, שאני אלקי השבת,

10 בראשית ב, ב. 11 עי׳ סר״ש. 12 תיבות אלו צ״ע לישבם, ובסר״ש אינו. ועיי״ש מה שכתבתי. 13 גם קטע זה בסר״ש ושם צויין. 14 הוספתי ע״י כי״א וק. 15 שמות פרשה טו. 16 תהילים קיט, קסד. 17 ע״פ כי״א וק׳, ועי׳ ירוש׳ ברכות שם. 18 וכן בכי״א, ובכי״ק חסר. 19 בראשית ב, ג. 20 עי׳ בסמוך. 21 סדר רבה דבראשית אות טז (בתי מדרשות ח״א עמ׳ שסט), והמקור בסידור הרוקח (כ״י), והובא במחזור ישן ד״ז (עמ׳ מא). ועי׳ אר״ח. 22 במדרש וכן בד״ז: מים. 23 תהילים קד, לא.

עד שעמדה על רגליה ונפלה על פניה לפני הק׳, ואמרה, טוב להודות לה׳, וכל סדרי בראשית כולם השיבו אחריה ואמרו, לזמר לשמך עליון, זהו שאומ׳ יום השביעי משבח ואומר מזמור שיר ליום השבת. מזמור שיר הרי ב׳ עניינים, שירה כנגד שבת שביעי. וכן ב׳ לחמים בשבת, וכן [24] וביום השבת שני כבשים, וכל מעשה שבת כפול, על כן יסד אבא מורי הר״ר יב״ק בר משה בזמר שבת [25] שירו ומזמורו כפול ומשנה שבת יסדה מזמור שיר ליום השבת כמ׳ שפי׳. וכן אדם הראשון אמ׳ טוב להודות לה׳ כשעשה תשובה [26]. ובפרקי דר׳ אליעזר [27] אמ׳ משה רבינו יסדו, על כן יסד מזמור שיר ליום השבת, תסיר למ״ד ויהיה ר״ת משה [28]. אבל אני אלעזר הקטן קבלתי ממורי רבנא יהודה חסיד בן רבנא שמואל הקדוש ונביא בן רבנא קלונימוס הזקן, למה למ״ד ליום מפסיק, לפי שהלמד עצמו הוא משה רבינו, על שם [29] וילמדה את בני ישראל, ללמד [30] אתכם חוקים. למ״ד גבוה מכל אותיות, כן נגש אל הערפל [31] אב לנביאים, למ״ד כפופה לי׳, ללמד ענוה להקטין עצמו, כמו והאיש משה עניו מאד [32], כשתמנה בחשבונך יהיה לך בחשבון כמניין משה ק״ך יותר, כנגד שנותיו של משה, כיצד אב, גד, הו, זח, ט, עולה מ״ה. י, יא, יב, יג, יד, טו, יו, יז, יח, יט, עולה קמ״ה, הרי ק״ץ הכל. כ, כא, כב, כג, כד, כה, כו, כז, כח, כט, עולה רמ״ה, הרי כל תל״ה. ושים למ״ד עליו הרי תס״ה, תסיר משה מן תס״ה, ואז ישאר לך ק״ך, כנגד שנותיו של משה, לכך שם למד בין אותיות משה ולא אות אחרת, אבל במעשה בראשית משמע ששר של שבת אמרה מזמור שיר ליום השבת.

לפיכך יפארו ויברכו לא־ל כל יצוריו שבח יקר וגדולה יתנו לא־ל מלך יוצר כל. שהרי המלאכים יתנו שבח נכבד ליוצר הכל, כדאיתא בספר מעשה בראשית [33]. יפארו שבח מפואר למלך הכבוד, ויברכו, על שם [34] ויברך אלקים את יום השביעי. על כן יפארוהו ויברכו לא־ל כל יצוריו, על שם א־ל עליון [35], א־ל אחד [36], גבוה מכל האותיות, להודיעך כי א־ל גבוה שומר כל יצוריו, הם בני עליונים ותחתונים, כי יוצר הכל הוא. שבח זהו שמשבחים מעשיו בפאר, תפארת תרגום שלו [37] תושבחתא. יקר הוא כבוד וגדולה, שם שהוא גדול. שבח לא־ל מלך יוצר כל לפי שהוא יוצר הכל הוא, קורא אני אליהם יעמדו יחדיו [38]. יפארו ויברכו על שם ויברך אלקים את יום השביעי ויקדש אותו. וכן במזמור שיר ליום השבת. שבח א׳, יקר ב׳, וגדולה ג׳, כנגד ג׳ אלקים בויכולו, וג׳ שביעי, וג׳ מלאכתו, וכל שבחו של הק׳ משמש ג״ג כגון ק׳ק׳ק.

24 במדבר כח ט ועיין במדרש שוחר טוב מזמור צב, א: כל עיסקא דשבת כפול לחם משנה שני העומר לאחד, קרבנה כפול שנאמר וביום השבת שני כבשים. ועי׳ תנחומא בשלח אות כד, ועי׳ בעה״ת דעת זקנים פ׳ פנחס על פסוק זה. 25 עי׳ עה״ב ח״ד עמ׳ 107 הערה 16. 26 שוח״ט שם, ז. 27 פרק יט, ועי׳ הגהות הרד״ל שם. 28 עי׳ למצלה על מזמור שיר ליום השבת. 29 דברים לא, כב. 30 שם ד, יד. 31 שמות כ, יח. 32 במדבר יב, ג. 33 עי׳ אוצה״מ ח״ב מדרש מעשה בראשית עמ׳ 315. 34 בראשית ב, ג. 35 שם יד, יט. 36 מלאכי ב, י. 37 עי׳ תרגום ישעיה סב, ג.

מנחיל מנוחה לעמו ישראל בקדושתו ביום שבת קודש שמך ה׳ אלקינו יתקדש, הק׳ הנחיל שבת שהיא מנוחה לישראל בקדושה, שנאמר [39] ראו כי ה׳ נתן לכם את השבת, וכתי׳ [40] לדעת כי אני ה׳ מקדישכם. ביום שבת קודש שמך ה׳ אלקינו יתקדש, שבת נקרא קודש, בעזרא [41] שנ׳ שבת קדשך הודעת להם, על כן שמך שנקרא קדוש שנ׳ [42] את שם קדשי אודיע, יתקדש, זהו שאמ׳ [43] יספת גוי ה׳ יספת לגוי נכבדת. על כן בשבת קדשו אנו אומ׳ נשמת כל חי, ובמקהלות, הכל יודוך, ג׳ כנגד ק׳ק׳ק׳. (שמך ה׳ כן) **זכרך מלכינו יתפאר בשמים ממעל ועל הארץ מתחת**. שמך הוא ה׳ י־ה־ו־ה ושמי ה׳ וזה שמי לעלם, שהיה והוה ויהיה. י׳ כנגד ההוויות י׳ קטנה, כן שכינת כבודו, וברא העולם הבא בי׳, למקטין עצמו בענווה כמ׳ י׳, ופניו למטה בענווה כמו י׳, וברא העולם בי׳ מאמרות, וי׳ מאמרות כנגד י׳ ספירות, וכנגד י׳ דברות, וברא העולם הזה בה׳, ויש לו קצוות כנגד ה׳ חומשים, ו׳ סדרי משנה, ומהלך העולם מהלך ה׳ אמות, אך עיקר הנעלם אין לכתוב משום כבוד אלקים הסתר דבר, זה שמי לעלם כתי׳.

[סב] ישמח משה

ישמח משה במתנת חלקו, היא התורה שניתנה על ידו, כדכת׳ [1] ויתן אל משה ככלותו. כי עבד נאמן וכו׳, דכת׳ [2] בכל ביתי נאמן הוא, לפיכך ניתנה תורה על ידו [3], ולכך ישמח שזכה בה. כליל תפארת בראשו נתתה [4] בעומדו לפניך, הוא קירון פנים שנתן לו, כדכת׳ [5] כי קרן עור פני משה. וכתוב בהן שמירת שבת, זכור את יום השבת לקדשו [6] היה כתוב בלוחות [7], וכן כתוב בתורתך נמי שמירת שבת לבד מבלוחות, ושמרו בני ישראל [8].

ולא נתתו לגויי הארצות וכו׳, דכת׳ ביני ובין בני ישראל וגו׳, ולא לאחרים [9]. חמדת ימים וכו׳ [10], ויכל אלה׳ים ביום, לשון [11] נכספה וגם כלתה נפשי, ותרגום ירושלמי [12] וחמיד יי׳, וגם כי נכסף נכספת [13] דלבן, ותרגומו ארי חמיד חמדתא. והוא זכר למעשה בראשית, כדכת׳ [14] זכור את יום השבת לקדשו כי ששת ימים.

38 ישעיה מח, יג. 39 שמות טז, כט. 40 שם לא, יג. 41 נחמיה ט, יד.
42 יחזקאל לט, ז. 43 ישעיה כו, טז.

1 שמות לא, יח. 2 במדבר יב, ז. 3 משום שתורה נקראה נאמנה, עי׳ סכי״ם.
4 כנראה שאין בנוסחתו: לו, ועי׳ אבוורהם. 5 שמות לד, לה. 6 שם כ, ח.
7 עי׳ סכי״מ שנוסף שם: וכן זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו ושניהם היו בלוחות [ואולי נשמט כאן מהה״ד] ולפי״ז מתפרש ההמשך. 8 שם לא, טז. 9 מכלתא דשבתא כי תשא פ״א (עמ׳ 343): ביני ובין בני ישראל ולא ביני לבין אומות העולם. 10 עיין סכי״ם, ועי׳ למעלה סימן נד. 11 תהילים פד, ג. 12 לפנינו בת״י אינו, ועיין תורה שלימה ח״ב עמ׳ קפו אות כו, והובא בספרי רש״י ראה הפרדס עמ׳ שח־שט, סדרש״י סי׳ תעז, האורה ח״ב סי׳ סג, מחז״ו סי׳ קג (עמ׳ 82), המנהיג הל׳ שבת סי׳ נו, שבה״ל סי׳ עו, אר״ח סדר תפילת שחרית סי׳ ד, אבוורהם ועוד. 13 בראשית לא, ל. 14 שמות יט, ח, ט.

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

ישמח משה במתנת חלקו זו היא התורה שנתנה על ידו, כדכתיב ויתן אל משה ככלותו, א"ר[15] נתן ב"ר מכיר התורה ניתנה בשבת[16] ביוצר[17], לפיכך תקנו חכמים ישמח משה [בשבת] ביוצר, כי ראוי לספר שבחו של משה רבינו בתפילה, כי הוא קבלה מהר סיני [בשבת] ביוצר.

טעם אחר במדרש אגדה[18], כשהיו ישראל במצרים והכביד עליהם פרעה עבודה קשה בחומר ובלבנים, אמר לו משה לפרעה תפסת מרובה לא תפסת תפסת מועט תפסת[19], א"ל משה לפרעה[20] בדבר שאתה סבור להרויח בה תפסיד, וכי תעלה על דעתך שיוכלו ישראל לסבול לזמן מרובה מלאכה כבידה בלא הנחה, עוד ימותו כולם ונמצאת מפסיד במלאכתך ותצטרך לשכור פועלים ממקום אחר. וא"ל פרעה מה נראה לך שנעשה להם, א"ל הנח להם יום אחד בשבוע לשבות ממלאכה, ויהיו בריאים וחזקים כל השבוע (לשבות) [לעבוד][21] בו, הלך משה והגיד להם, ונתן להם עצה שיבחרו את השבת, וכשקבל התורה וציוה על השבת, שמח משה שמחה גדולה, והיינו שיסדו ישמח משה במתנת חלקו.

כי עבד נאמן קראת לו שנ'[22] לא כן עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא, לפיכך ניתנה לו תורה שהוא קורוי נאמן, והתורה נאמנה דכתיב[23] עדות ה' נאמנה, לכך ישמח משה שזכה בה. **כליל תפארת בראשו נתת** הוא קירון פנים שנתן לו, דכתיב כי קרן עור פניו. **ושני לוחות אבנים הוריד בידו** מהר סיני דכתיב[24] ויפן וירד משה מן ההר וגו'. **וכתוב בהן שמירת שבת** זכור את יום השבת לקדשו היה כתוב בלוחות. וכן זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו[25], ושניהם היו בלוחות. וכן כתוב נמי שמירת שבת דכתיב ושמרו בני ישראל את השבת לבד בלוחות. **ביני ובין בני ישראל** ולא לגוים. **ולא נתתו** ה' **אלקינו לגויי הארצות** כי אם לישראל דכתיב[26] ביני ובין בני ישראל. **אשר בם בחרת** שנ'[27] ויבחר בזרעם אחריהם. **כולם ישבעו ויתענגו מטובך** בזכות השבת שכתוב בו עונג, דכתיב[28] וקראת לשבת עונג, **בשביעי רצית בו וקדשתו** דכתיב[29] ויקדש אותו כי בו שבת מכל מלאכתו. **חמדת ימים אותו קראת** מצינו שנקרא שבת חמדת ימים דכתיב[30] ויכל אלקים ביום השביעי, ומתרגם ירושלמי[31] וחמיד ה' ביום שביעאה, ויכל אלקים לשו' נכספה גם כלתה נפשי, והוא **זכר למעשה בראשית** כדכתיב זכור את יום השבת לקדשו כי ששת ימים וכו'.

15 קטע זה הובא בשבה"ל סי' עו, ועי' מבוא. 16 שבת פז, ב. וראה סדר עולם פ"ה ופ"ו. 17 כלומר בשחרית ראה שמות יט, טז ומכילתא יתרו שם (הור' עמ' 214).
18 שמו"ר פ"א כה, והובא באבודרהם (עמ' קע) ועי' מעילה יז, א. וראה תו"ש כרך ח שמות ב על הפסוק וירא בסבלותם מילקוט כ"י וספר הישר, ובראשית רבתי לר"מ הדרשן דף יג, ע"ב.
19 ר"ה ד, ב וש"נ. 20 בכי"א וק: א"ל פרעה, אבל נוסחתנו עדיפה. 21 כן תוקן בין השיטין בכי"ק. 22 מצויין בסר"ש. 23 תהילים יט, ח. 24 שמות לב, טו.
25 ר"ה כז, א. 26 שמות לא, יז. 27 דברים י, טו. 28 ישעיה נח, יג.
29 בראשית ב, ג. 30 שם שם, ב. 31 עי' סר"ש הערה 12 וש"נ.

[סג] רצה במנוחתינו

רצה במנוחתינו [1]. יהי רצון מלפניך מנוחתינו, וקדשינו במצותיך, שנקיים אותם, שנ[ת]קדש בהם, (בדיקי יום) [שקיום] המצות היא קדושת ישראל, דעל קיום המצות כת' [2] (הקדשתי) ו[והתקדשתם] וכו'.

בירושלמי פרק אילו קשרים [3] א"ר אבהו שבת לה' [4] מה ה' שבת ממאמר אף אתה שבת ממאמר, מה טעם ממצוא חפצך ודבר דבר [5].

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

[א"ר [6] יוחנן [7] מדוחק התירו שאילת שלום בשבת, א"ר חייא בר אבא א"ר שמעון בן יוחאי כד הוה חזי לאימיה דתשתעי שגין א"ל שבתא היא ושתקתא. תני אסור לאדם לתבוע צרכיו בשבת. ומשום הכי מצלינן שבע ברכות ולא שמונה עשרה. ר' יעקב שאל לר' חייא בר אבא מהו מימר רועינו זונינו פרנסינו, א"ל טופס ברכה כך היא ומותר [8].

טעם למה אין אומ' אתה בחרתנו בשבת כמו שאומ' בימים טובים, לפי ששלש שבתות הן שבת בראשית האמור בפרשת ויכולו וביום הדברות. והשני, היא שבת שנתנה בו תורה לישראל כאשר אמור בפרק ר' עקיבא [9]. והשלישי, יום שכולו שבת לעתיד לבא. לפיכך נגד שבת בראשית תקנו אתה קדשת וברכת מכל הימים, כמו שמפרש והולך במעשה בראשית. וכנגד שבת שניתנה בו תורה אומרים ישמח משה במתנת חלקו, שהיא תורה שהיא ביום השבת. ובמוסף אומרים תכנת שבת רצית קורבנותיה, ומזכיר קורבנות מוסף. ואעפ"כ מיוסד באותיות שבת רמז לתורה שנתנה בשבת, ומנחה מתפללין אתה אחד, כנגד מלכותו של הקב"ה העתידה להחזיר, שנאמר בה [10] והיה ה' למלך וגו' ביום ההוא יהיה ה' אחד, ביום שכולו שבת. מפי ר' שמעון ב"ר אברהם כהן].

[סד] קדושה

קדושה, אז בקול רעש, אז, כשמקדישין השרפים, כדכת' [1] שרפים עומדים ממעל לו, וכת' [2] וקרא זה אל זה ואמר. האופנים וחיות הקודש בקול רעש גדול משמיעים קול, כדכת' [3] ואשמע אחרי קול רעש גדול. ומתנשאים לעומת שרפים, כדכת' [4] ינשאו האופנים לעומתם, ואומ' באותן

1 כנוסחת מחז"ו עמ' 143, טור סי' רסח, אבל בסרע"ג וסדר התפילה לרמב"ם: רצה נא במנוחתינו. ועי' אבודרהם סדר מעריב של שבת (עמ' קמו) ומקורו בסידור ר"י ב"ר יקר.
2 ויקרא יא, מד כ, ז. ותקנתי ע"פ סכי"מ וכה"י שבהם חוזרים הדברים. 3 פס"ז ה"ב. ובכי"ק חסר כל הקטע. ובכי"א פותח קטע זה: מצאתי ס"א. 4 ויקרא כג, ג. 5 ישעיה נה, יג. והוספה זו ליתא בירושלמי שם. 6 קטע זה רק בכי"א. ע"פ ירוש' שם, ושם בשינויים. ועי' תוס' שבת קיג, ב ד"ה שלא, תנחומא בראשית ב, ילהמ"כ ישעי' 234.
7 לפנינו: ר' חנינא. 8 עי' או"ז סי' קצט, וע"ש ח"ב סי' פט, ר"ן שבת שם, תוס' ברכות מח, ב ד"ה מתחיל וראשונים שם. 9 שבת פו, ב. 10 זכריה יד, ט.

1 ישעיה ו, ב. 2 שם שם, ג. 3 יחזקאל ג, יב. 4 שם א, כ: והאופנים ינשאו

קול, שמשמיעים ברוך כבוד יי' ממקומו[5]. ממקומך מלכינו תופיע, מן השמים תגלה מלכותיך עלינו, כמו הופיע מהר פארן[6].

סידור חסידי אשכנז — מי"מ

אז בקול רעש גדול אז[7] כשמקדישים השרפים, דכתיב שרפים עומדים ממעל לו, וכתיב וקרא זה אל זה ואמר ק' ק' ק'. **והאופנים וחיות הקודש בקול רעש גדול משמיעים בקול**, דכתיב ואשמע אחרי קול רעש גדול. **מתנשאים לעומת שרפים** דכתיב ינשאו האופנים לעומתם. ואומ' באותו קול שמשמיעים ברוך כבוד ה' ממקומו. **ממקומך מלכינו תופיע מן השמים תגלה מלכותך עלינו, כמו הופיע מהר פארן.**

כי מחכים אנחנו לך כאשר הבטחתנו אם יתמהמה חכה לו[8], ומהו החכו שאנו מחכים, **מתי תמלוך בציון** פי', שואל מן הק' מתי תמלוך כאשר אמרת[9] ימלוך ה' לעולם אלקיך ציון, ומשיב לעצמו זה תעשה **בקרוב בימינו** שתמלוך בה לעולם, אבל אין להריץ ולומר תשכון עם לעולם ועד, שאין שבינה בירושלים במ' שכתוב בפסוק ימלוך ה' לעולם, אלא מקראות אחרים ביחזקאל[10] והיה משכני עליהם וגו', ואחריו כתיב[11] והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי. **בתוך ירושלים עירך לדור ודור** הוא סיום המקרא של ימלוך ה' לעולם, שיש לו לסיים.

רצה, קדיש, ונוטל ספר תורה.

[סה] על הכל יתגדל

על הכל יתגדל השירות והתושבחות שאמרנו יתגדל שמו. כרצונו כרצון יראיו וכו', ויתגדל שמו, שהוא צור העולמי' אדון לכל הבריות, אלה' כדכת[2] כי ביה יי' צור עולמים, בשמו צר העולם הזה והעולם הבא, בה' ברא עולם [הזה] כת' בהבראם[3] בה' בראם, והעולם הבא [ביו"ד], וכן מפורש בבראשית רבא[4]. ולמה נקרא שמו יי', שהוא אדון על כל, ולפיכך יתגדל שמו, כי בשמו [ברא] הכל. בשמי שמי קדם, בשמים

לעומתם. 5 שם ג, יב. 6 דברים לג, ב. 7 עי' סר"ש. 8 חבקוק ב, ג. 9 תהילים קמו, י. 10 לז, כז. 11 שם לח, כג. במחזור ד"ז: ממקומך, בנוכח, לפי שג' שעות הראשונות של יום הקב"ה יושב בכסא כבודו [עי' ע"ז ג, א], אבל במוסף כבר עבר ד' שעות אומר ממקומו בנסתר ויושב על כסא דין, על כן אומרים יפן ברחמים, ובסידור כי"ר בגליון: מה שאנו אומרים ביוצר ממקומך, ובמוסף ממקומו. לפי שאברהם תיקן תפילת שחרית, ויצחק תפלת מנחה והיה הקב"ה עמהם לכך אנו אומרים ממקומך שאנו מדברים עמו פה אל פה, אבל במוסף לא תקנו לכך אומרים ממקומו שהוא הלך לו ושכינתו נשארת, ואנו מתפללים שירצה תפלתינו כקרבן מוסף, ואני שמעתי שהקב"ה לומד תורה בשחרית עד ג' שעות, ואין אנו יודעים את מקומו, ולכך אנו אומרים ממקומך. ואח"כ הקב"ה הולך לזון את כל העולם, ולכך אין אומרים ממקומו שאין אנו יודעים היכן הוא. ועי' מחז"ו עמ' 155.

1 ראה מס' סופרים פרק יד. 2 ישעיה כו, ד. 3 בראשית ב, א. 4 פי"ב: (תא' עמ' 109 וש"נ: בהבראם בה' בראם הווי העולם הזה נברא בה"א והעולם הבא נברא ביו"ד.

העליונים, מעונה אלה״י קדם[5]. בקדשתו על החיות וקדשתו על כסא הכבוד, שהוא המרכבה, כן יתקדש שמך בנו, שנהיה המרכבה שישרה שכינתו עלינו, ואז נאומר לפניו שיר חדש, כמו שאומר׳ המרכבה עכשיו לפניו, כשם שאמר הנביא[6] שירו לאלה״ים וגו׳ סולו לרוכב בערבות, ועכשיו שכינתו. לפיכך עלזו לפניו ביה שמו, שהוא ממונה על בייא של עולמו, לדון את עולמו, על צעקת עולמו מי שקובל לפניו, בייא צעקה, כמו׳ בייא בייא היינו האי דאחריבא לביתה וכו׳. ונראהו עין בעין בשובו לציון[8], וישבון בנויהו. מן הנשואים מן ישראל שהם [נשאים] מני [רחם][9].

ואני הסופר שמעתי מפי ר׳ אליעז׳ בר נתן מקלונייא הבירה[10] גדלו ליי׳ איתי ונרוממה שמו יחדיו, מפני מה אומרים פסוק זה כשנוטלין ספר תורה לארן, לפי שכתו׳ בארון האלה״ים[11] ויהי כי צעדו נושאי ארון יי׳ ששה צעדים וגו׳, כנגד אותן ששה צעדים, אנו אומרין אותו פסוק שיש בו ששה תיבות[12].

וכשמסיים על הכל, אומרי׳ ש״צ והציבור ברוך שנתן תורה לעמו, וד׳ פסוקים, תורת יי׳ תמימה[13], פיקודי יי׳ ישרים[14], יי׳ עוז לעמו יתן[15], האל תמים דרכו[16], ויש בהן מ׳ תיבות באילו ד׳ פסוקים, כנגד מ׳ יום שקיבל משה התורה[17]. ולנרא[18] לומר יראת יי׳ טהורה[19], מפני שאותן ה׳ פסוקים כנגד ה׳ חומשי תורה, כמו שפרשתי במזמור השמים מספרים[20].

סידור חסידי אשכנז — מ״מ

גדלו לה׳ אתי וגו׳ מפני מה אומר פסוק זה כשנוטלין ספר תורה, לפי שכתוב בארון האלקים ויהי כאשר צעדו נושאי הארון ששה צעדים ויזבח שור ומריא, כנגד אותן ששה צעדים, אנו אומרים אותו פסוק שיש בו ששה תיבות[21]. ולכך אומרים אחריו רוממו ה׳ אלקי׳ וכו׳[22] כאשר אמ׳ שליח ציבור ונרוממו שמו יחדיו, והם משיבים רוממו.

[ובתשובות הגאונים[23] נמצא שהיה לו לשליח ציבור לומר אילו שני פסוקים רוממו ה׳ אלוקינו וגו׳ רוממו ה׳ אלוקינו, שהפסוקים הללו מוכיחים שהוא לשון ציווי רוממו והשתחוו][24].

על[25] הכל יתגדל ויתקדש על כל השירות והתושבחות שאמרנו למעלה, יתגדל שמו של הק׳ שהוא מלך מלכי המלכים, מושל על כל מושלים, יתגדל שמו. **כרצונו וכרצון יראיו** שהוא צור העולמים, אדון כל

5 דברים לג, כז. 6 תהילים סח, ה. 7 יומא סט, ב ושם: דאחרביה למקדשא.
8 ישעיה נב, ח. 9 שם מו, ג ועי׳ מחז״ו עמ׳ 157. 10 עי׳ מבוא. 11 ש״ב ו, יג.
12 כ״ה גם בכי״מ, ומכאן במחז״ו עמ׳ 156 ובהמנהיג סי׳ כד, ואבודרהם דיני קריאת התורה (קכז.).
13 תהילים יט, ח. 14 שם שם, כ. 15 שם כט, יא. 16 ש״ב כב, לא.
17 כ״כ גם במחז״ו עמ׳ 157, אבודרהם שם (קכח). 18 = ולא נראה. 19 תהילים יט, י. 20 למעלה עמ׳ לב. 21 קטע זה בסר״ש בשם הראב״ן. 22 תהילים צט, ה.
23 קטע זה הוספתי ע״פ כי״א וק׳, ול״מ כעת התשובה בגאונים. 24 שלפי מנהגנו אומרים הקהל פסוקים אלו, וראה המחכים עמ׳ 127: יאמר איש לרעהו רוממו, כל אחד ירומם ויאמר ה׳ אלקינו וזהו הרוממות שה׳ אלוקינו, אחר כך יאמר איש לרעהו א״כ השתחוו להדום רגליו

הבריות דכתיב כי ביה ה׳ צור עולמים. בשמו צר העולם הזה והעולם הבא בה׳ ברא העולם הזה, כדכת׳ בהבראם בה׳ בראם, והעולם הבא בי׳ והכל הוא מפורש בבראשית רבה, ולמה נקרא שמו ה׳ שהוא אדון כל. לפיכך יתגדל שמו כי בשמו ברא הכל. בשמי שמי קדם בשמים העליונים. מעונה אלקי קדם. בקדושתו על החיות ובקדושתו שהוא על כסא הכבוד במרכבה. כן יתקדש שמך בנו שישרה שכינתו עלינו כמו על כסא מרכבה, ואז נאמ׳ לפניו שיר חדש כמו שאומרים עכשיו לפניו המרכבה, כשם שאמר הנביא שירו לאלקים וכו׳ סולו לרוכב בערבות, שעכשיו שכינתו. לפיכך עלזו לפניו בי־ה שמו, שהוא ממונה על בייא של עולמו, לדון עולמו על צעקת מי שקובל לפניו, בייא צעקה כמ׳ בייא האי דאחריבנא לביתה וכו׳. **ונראהו עין בעין בשובו לציון וישכון בנויהו. כל בשר יחדיו** שהוסר מהן יצר הרע הדומה לאבן[26], ויהיה להם לב בשר רך לעבוד ביראה ובהכנעה להק׳, דכתיב[27] והסירותי לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר. **מן הנשואין** מן ישראל שהם נשואים מני רחם.

ברוך שנתן תורה לעמו ישראל וכו׳ תורת ה׳ תמימה פיקודי ה׳ ישרים ה׳ עוז לעמו יתן הא־ל תמי׳ דרכו. באילו ד׳ פסוקים יש בהם מ׳ תיבות כנגד מ׳ יום שהיה משה ברקיע וקיבל את התורה. ולא נראה לומר יראת ה׳ טהורה מפני שאותו פסוק מדבר כנגד ה׳ חומשי תורה, כמ׳ שפי׳ במזמור השמי׳ מספרים. והמוסיף גורע. וכן בברכת התורה מ׳ תיבות לפניה ולאחריה כטעם שפי׳.

[סו] ברכת התורה

ברכת התורה. לפניה מברך ונתן לנו את תורתו[1], לפי שעדיין לא קרא בה, אבל לאחר שקרא בה מברך תורת אמת, שכל מה שקרא אמת הוא[2]. חיי עולם, כדכת׳[3] אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, ומתרגמינ׳ [ויהי בהון חיי עלמא]. נטע, היא תורה שבעל פה, כדכת׳[4] וכמסמרות נטועים בעלי אסופות נתנו מרועה אחד, בעלי אסופות הם תלמידי חכמים, מרועה אחד, על ידי משה רבי׳[5]. וקראין שבעה בתורה[6], כנגד ישא יי׳

קדוש הוא ע״ש. 25 כל הקטע בסר״ש. 26 עי׳ ברכות לב, א. 27 יחזקאל לו, כו.
1 סופרים פי״ד ה״ו (הוצאת היגר עמ׳ 244), רמב״ם פי״ב מהל׳ תפלה ה״ה, טור סי׳ קלט. ועי׳ פי׳ המשנה לר״מ יומא פ״ז. וכל הקטע בכה״י של כי״מ וק׳ וא׳. 2 עי׳ תהילים קיט, קמב. 3 כגירסת המחז״ו ועוד. ועי׳ ראבי״ה שו״ת סי׳ קסח עמ׳ 181, סידור ר״י ב״ר יקר ח״א עמ׳ קז, שבה״ל סי׳ מא, האגור סי׳ קפט בנוסחאות בזה. ובסידור ריבר״י מפרש שבחר בנו מכל העמים ר״ל ששאל לכל האומות ולא רצו לקבל התורה ורק ישראל אמרו נעשה ונשמע לכן נתן לנו את תורתו. 4 קהלת יב, יא. 5 חגיגה ג, ב וכ״ה בטור שם, ובשם הגר״א כתבו שמיוסד על המקרא וכתוב יושר דברי אמת, דהיינו תורה שבעל פה, וברכה זו על תורה שבע״פ ודברי חכמים כדרבונות שדרשו חז״ל בחגיגה שם מה הדרבן וכו׳ אף תורה מוציאה חיים לעולם ולכן נטע בתוכנו כשמשמרות נטועים. 6 מגילה כא א וב.

פניו אליך וישם לך שלום, שיש בפסוק זה ז׳ תיבות [7]. והכל עולין למיניין שבעה, אפי׳ קטון [8].

והמפטיר אינו מן המיניין [9], שקריאתו בתורה אינו אלא מפני כבוד התורה, ואמ׳ עולא מפני אמרו המפטיר צריך שיקרא בתורה מפני כבוד התורה, לעשותה עיקר מנביא, ומשום הכי אינו ממניין שבעה. ואעפ״י שאמרו [10] אבל מוסיפין על השבעה אם רוצה, אבל מקום הפסקה מוריעך דהלכה כדיברי האומר המפטיר אינו עולה למיניין שבעה. ואז וצריך שבעה לבד מפטיר, שאין פוחתין מז׳, דאי לאו הכי (ו)אתא קדיש עד לאחר קריאת המפטי׳, אלא ש״מ דקריאת מפטיר בתורה אינה אלא מפני כבוד התורה ולא חובת היום.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

ברכת התורה לפניה מברך **ונתן לנו את תורתו** לפי שעדיין לא קרא בה, אבל אחר שקרא בה מברך **תורת אמת**, שכל מה שקרא אמת הוא. **וחיי עולם** כדכת׳ אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, ומתרגמ׳ ויחי בהון חיי עלמא. **נטע בתוכינו** היא התורה כדכת׳ וכמסמרות נטועים בעלי אסופות, הם תלמידי חכמים. ומה [11] שעומדים בפני ס״ת אינו כתוב בתורה, אלא בפני שיבה תקום [12] ומתרגמ׳ מן קדם דסבר באורייתא תקום, ואתיא ס״ת מק״ו [13], ומה מפני לומדיה עומדין מפניה לא כ״ש, דיו לבא מן הדין להיות כנדון [14].

[סז] ברכות הפטרה

ברכות דהפטרות על אדני פז סדורות, אותם אפרוש ואזכור המפרש, והוא ר׳ אליעזר, בשם העוזר אתחיל [1].

בנביאים טובים, טובים לישראל [ב]תפילתם שמתפללין עליהם, כדכת׳ [2] אבי אבי רכב ישראל ופרשיו, ומתרגם ר׳ יוסף מכל רתיכון. וכן מצינו במשה רבי׳ שהיה מתפלל על ישראל וכן כל הנביאים. ורצה בדברי הנביאים שאמרו דבריהם באמת, ולא כדברי הנביא הזקן אשר כיחש

7 שם כג, א. 8 שם. 9 מגילה שם: ומ״ד אינו עולה כדעולא דאמר עולא מפני מה המפטיר בנביא צריך שיקרא בתורה תחלה מפני כבוד תורה וכיון דמשום כבוד תורה הוא למנינא לא סליק. 10 במשנה שם כא, א, ואפשר שכוונתו שלא יכירו שהוא לשם המפטיר אלא יאמרו שקורא כהוספה וע״ז תירץ שהפסקת הקדיש מוכחת, והלשון אינו ברור. 11 לשון סרע״ג שחרית של שבת עמ׳ כח, המנהיג שבת סי׳ ל. 12 ויקרא יט, לב. 13 קדושין לג, ב. 14 בכי״א וק׳ הובאו כאן דיני ס״ת מתה״ג, וכל הדברים בסרע״ג.

1 אפשר שפירוש זה לר׳ אליעזר הגדול ואולי לר׳ אלעזר החזן ממגנצא, ויותר נראה ליחס ביאור זה לר׳ אליעזר ב״ר נתן = הראב״ן שהסופר שלנו העתיקו לבאן. בכ״י ק׳ חסר לגמרי כל הקטע, ובכי״מ וא׳ בלי ההקדמה, ולא העתקתים, והתיקונים עשיתי על פיהם. 2 מלכים

לעידו הנביא ואמר לו [3] גם [אני] (ה)נביא כמוך ומלאך דבר אלי כדבר יי׳ לאמור השיבהו [אתך] אל ביתיך ויאכל לחם כחש לו. הבוחר בתורה שקריתי בה. ובחר במשה עבדו ליתנה על ידו לישראל עמו, ובחר גם בנביאי האמת וכו׳.

לאחר הפטרה יהא אפטרה, ואסיים אמירה, בשם עושה אורה.

צור כל העולמים. צור הוא תקיף תרגומו [4]. ואע״פ שהוא תקיף עושה צדקה בכל הדורות [5], שאילמלא כן לא היו מתקיימין. האומר לנביאיו ועושה, ומדבר להם, ומקיים, שכל דבריו אמיתים וצדיקים, [ו]לפי שהוא נאמן דבריו אמיתים. ודבר אחד וכו׳, כדכת׳ [6] כן יהיה דברי אשר יצא מפי לא [ישוב] אלי ריקם. והאי כן, זה כמו [7] [כן] בנות צלופחד. האל הנאמן בכל דבריו לפי שהוא צור כל העולמים, שלעולם הוא קיים, לפיכך דבריו קיימין לעולם. וזהו סוף ברכה ראשונה [8] שהוא צור כל העולמים.

לפי שנאמנים דבריו לקיימן אנו מבקשים שיקיים דברי הנביאים לרחם עלינו את ציון. לעלובת נפש, כנסת ישראל שנפשה עלובה, תנקום נקמתה במהרה. משמח ציון בבניה [9] שכשתבנה ציון וינקום נקמתה, כת׳ [10] והביאו [בניך] בחוצן, וכת׳ [11] שוש אשיש ביי׳ כי הילבישני בגדי ישע, שינקום נקמתינו.

שמחינו יי׳ אלה״ינו ואנו מבקשים שנשמח באותה שמחה, (ובנבואת אלה״ינו) [ובביאת אליהו הנביא], שנ׳ [12] הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו׳, ואז תחזור המלוכה לדוד, שלא תכבה [נרו] לעולם. היא המלכות, כדכת׳ [13] (ו)ערכתי נר למשיחי. ומה שיסד שלא [תכבה], על שם המקרא [14] אז נשבעו אנשי דוד לאמור וגו׳ עד לא תכבה את נר ישראל, ומה שיסד כי בשם קודשו נשבעת לו כדכת׳ [15] נשבע יי׳ לדוד אמת לא ישוב ממנה מפרי בטנך אשית לכסא לך. מגן דוד, ועשתי לך שם כשם הגדולים אשר בארץ [16] זה שאומ׳ מגן דוד כמו שאומ׳ מגן אברהם [17], שנקרא אדם (עם) הגדול בענקים [18].

על התורה ועל העבודה [19] היא תפילת המוסף, שהיא במקום המוסף של יום. ועל הנביאים שאנו קורין נבואתם, ועל כלם אנו מודים לך שנתתם לנו לטובתינו, שעל התורה ועל העבודה העולם עומד [20], והנביאים להחזירינו למוטב ולהתפלל עלינו, והשבת למנוחה. וחותם מקדש השבת [21],

ב, יב. 3 מלכים א יג, יח. 4 תרגום ישעיה כו, ד. 5 ולפי זה דורות ממש, אבל י״מ בכל הדורות — בכל דרכיו ע״ש צדיק ה׳ בכל דרכיו, וכן איש צדיק היה בדורותיו, עי׳ אבודרהם. 6 ישעיה נה, יא. 7 במדבר כז, ז. 8 כדעת מסכת סופרים פי״ג הי״א ותוס׳ פסחים קו, ב ד״ה חוץ וטור סי׳ רפד שחתימת ברכה הראשונה היא הנאמן בכל דבריו וההפסק שעושין כשמגיעים לכל דבריו אמת וצדק אינו משום סיום הברכה. 9 מס״ס שם הי״ב. 10 ירמיה מט, כב. 11 שם סא, י. 12 מלאכי ג כג. 13 תהילים קלב, יז. 14 ש״ב כא, יז. 15 תהילים קלב, יא. 16 ש״ב ז, ט. 17 פסחים קיז, ב: דאפטרתא מגן דוד ועשיתי לך שם גדול כשם הגדולים תני רב יוסף זהו שאומרים מגן דוד. 18 יהושע יד, טו, ועי׳ תו״כ סוף פרשת אחרי, מס׳ סופרים פט״ז ח וש״נ. 19 עי׳ יומא ע, א. 20 אבות פ״א מ״ב. 21 מס׳ סופרים פי״ג ה״ט.

שקדשו הקב"ה משששת ימי בראשית. אבל בימים טובים חותם מקדש ישראל והזמנים [22], שהקב"ה קידש [את] ישראל, דכת' והייתם לי קדושים [23], וממלכת כהנים וגוי קדוש [24], וישראל מקד(י)שי' את הזמנים כדכת' [25] אשר תקראו אותם מקראי קודש, קרי ביה אשר תקרא אתם שאם קריתים אתם אותם מקראי קודש שקידשתם את החדש, ועל פי החדש המועדים, הרי הם מועדיי כדכת' אלה הם מועדיי, ואם לאו אינם מועדיי [26].

[סח] יקום פורקן — אשרי

יקום פורקן [1]. כבר אמרנו [2] סדר תפילות בבבל התקינו, ותיקנו לאומרו בלשון ארמית, כדי שיבינו הכל שמתפללין על חיי בעלי תורה, ויתנו לב לעסוק בכל התורה.

ואחר כן יאמר תהילה לדוד, להתחיל בה תפילת המוספין, שהיא תפילה בפני עצמה כנגד קורבן מוסף של יום [3]. ואמרי' קדיש, כדי להתחיל בתפילה מתוך שבחו של הקב"ה, כדפרישית לעיל [4], לעולם יסדר אדם שבחו של הקב"ה ואחר כך יתפלל [5].

סידור חסידי אשכנז — מי"מ

יקום פורקן כבר אמרנו למעלה סדר תפילות בבבל התקינו, ותיקנו לאומרו בלשון ארמית, כדי שיבינו הכל שמתפללים על חיי בעלי תורה, ויתנו לב לעסוק בתורה [6].

ומזוני רויחי שלא נתפרנס בצימצום אלא בהרווחה. **ובריות גופא** לפי שלא אמרנו בשבת י"ח ברכות, שיש בהן ברכת רופא, שאסור לתבוע צרכיו בשבת [7], חזר וכוללן כאן עם שאר בקשות, שיהיו בריאים וחזקים שיוכלו לעסוק בתורה, ומצינו שהתורה היא רפואה ללומדיה [8], דכתיב [9] כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא. **זרעא דלא יפסוק מפתגמי אורייתא** דכתיב [10] לא ימושו מפיך מפי זרעך ומפי זרע זרעך, כדאמ' [11] כל מי שהוא עצמו תלמיד חכם ובנו ובן בנו תלמידי חכמים שוב אין תורה פוסקת

22 שם, וברכות מט, א. 23 ויקרא כ, כו. בכי"מ: ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש.
24 שמות יט, ו. 25 ויקרא כג, ד ולז. 26 תו"כ אמור פרק ו י ה"א (קה.).

1 עי' מחז"ו סי' קכח (עמ' 99) הרוקח הל' שבת (עמ' מג), הגה"מ שבת פ"ק על דף יב, ב „ואליבא דר' יוסי אמרינן יקום פורקן בכל שבת", בעה"מ ערובין נט, א, כל בו, וארי"ח סדר תפלת שבת של שחרית ז. 2 למעלה סי' כט (עמ' עז), וסי' לג (עמ' צה). 3 ברכות כו, ב. 4 סימן כט. 5 מסכת ברכות דף לב, ע"א. 6 סר"ש. 7 ירוש' שבת פט"ו ה"ג. 8 ערובין נד, א. 9 משלי ד, כב. 10 ישעיה כט, כא. 11 ב"מ פה, א: כל שהוא תלמיד חכם ובנו תלמיד חכם ובן בנו תלמיד חכם שוב אין תורה פוסקת מזרעו וכו' מיכאן ואילך תורה מחזרת על אכסניה שלה.

מזרעו, אפילו על אכסניא שלו חוזרת, דכת' לא ימושו מפיך וגו'. למרנן ורבנן למורינו ורבותינו. **יפיש חייכון** ירבה ימיהם של בעלי תורה.

יקום פורקן קבעו בו תפילה על שאר העם כמו שמפורש **לכל קהלא קדישא הדין רברביא עם זעיריא.**

מי שעשה ניסים לאבותינו

[**מי '' שעשה ניסים לאבותינו וכו'.** מה עניין גאולה לחודש, אלא משום דכת' [12] אם כי אקח מועד מישרים ישפוט, אלו דכל ראש חודש דן הקב"ה ויושב בדין עם פמליא שלו. והוא מועד, תדע דכל ראש [חודש] נקרא מועד [13]. ובדין היה לעשותו מועד, אלא שלא רצה הקב"ה להטריח את ישראל, אבל לעתיד לבא יהיה כל ראש חודש למועד, דכתיב [14] והיה מידי חדש בחדשו ומדי שבת בשבתו וגו', דאיקרי מועד. וכן נמי היה לישראל בירושלים דכת' [15] מדוע את הולכת אלי היום לא חודש ולא שבת. וכתיב [16] כי זבח משפחה לנו. לפיכך אנו אומרים בראש חודש לטובה ולברכה לששון ולשמחה, י"ב דברים כנגד י"ב מועדות. ולפי שהקב"ה יושב כל ראש חדש בדין אנו אומרים הוא יגאל אותנו בקרוב. וכל ראש חודש יכול לגאלינו [17]].

[סט] תיכנתה שבת

תיכנתה [1] שבת. הכנה שייך לשבת, כדכת' [2] והיה ביום השישי והכינו. כלומר, תיכנתה כל צורכי שבת, ואחרי כן שבת. ואע"פ שתיכן שבת לשבות בו רצה והיתיר להקריב בה קרבן [3], ורצויי שייך בקרבנות, ונרצה לו

11 ע"פ כי"א. ועל ענין ברכת החודש עי' יראים השלם סי' רנט, רוקח סי' נג, או"ז ח"ב סי' תנג, מחז"ו עמ' 173, כל בו סי' לז, אבודרהם ושבלי הלקט סי' קע ע"פ ירוש' סנהדרין פ"ה ה"ג. 12 תהילים עה, ג: כי אקח מועד אני מישרים אשפוט. 13 עי' חגיגה יח, א, תענית כט, א. 14 ישעיה סו, כג. 15 מ"ב ד, כג. 16 ש"ב כ, כט. 17 וכן במחזור ד"ז: "מי שעשה נסים תקנו חז"ל לומר זה במקום קדוש החדש שהיתה מסורה דוקא לסנהדרי גדולה שהיו בקיאין בכל התורה כולה שהיא נבנית מכ"ב אותיות ולכן יש בנוסח זה כ"ב תיבות, וכדי שלא תשתכח מתנה זו שנתן לנו הקב"ה שאין החדש מקודש אלא על פי הסנהדרין, לכן תקנו לפרסם החודש בבית הכנסת בשבת שהכל מצויין שם, וע"כ נהגו לעשות שהתינוקות יקראו בקול רם בב"ה ר"ח ביום קביעתו, כמו שהיו הסנהדרין עושין שהיו אומרין מקודש החודש, ולהיות כי גם ר"ח אקרי מועד דכתיב מדי חודש בחדשו ומדי שבת בשבתו ובא כל בשר להשתחות וגו'. וזה כמו שעושין במועד ובמועד כתיב כי אקח מועד אני מישרים אשפוט, הרי שופט משפטינו במועד, לכן אנו מבקשים שישפוט לגאול אותנו.

1 נוסחת סידורנו כרוב הנוסחאות בכ', ויש שגורסין בק', ע"ש אזן ותקן (קהלת יב, ט), ושלמה תיקן עירוב לשבת, וגם לנוסחה בכ' יש הרבה פירושים, יש מפרשים מלשון עמוד כמו תיכנת עמודיה סלה, ויש מלשון חשבון מעין תוכן הלבנים שיש חשבונות לשבת כמו מ' מלאכות וד' רשויות ועוד. או שלשון מנין שמנית שבת בריצוי קרבנותיו על הימים. ופירושו של סידורנו הוא מלשון הכנה, כלומר שיכינו צרכי שבת מלפני שבת ואחר כן יכנס השבת.
2 שמות טז, ה. 3 פירוש זה הובא בטור או"ח סי' רפו, וכנראה מסידורינו.

לכפר[4]. צויתה פירושיה, (הזכרת) [הזהרת][5] על כל מלאכות של שבת חסר אחת שפרשום חכמים, וצואה [היינו] אזהרה[6]. עם סידורי נסכיה, הם סידרי המערכות של לחם הפנים הנסדרים בשבת, ונסכי שבת[7]. מעגגיה לעולם [כבוד ינחלו], שכל המענג את השבת נותנין לו נחלה בלא מצרים[8] שנ׳[9] אז תתענג על יי׳ והאכלתיך נחלת יעקב אביך, וכת׳[10] ביעקב ופרצת ימה וקדמה וגו׳. טעמיה חיים זכו, שבשכר שמכבדין את השבת במיני מטעמים מאריכין ימים, כדאמ׳[11] בני (ב)בבל במה מאריכין ימים בשכר שמכבדין התורה, בני ארץ ישראל בשכר תרומות ומעשרות, בשאר מקומות בשכר שמכבדין את השבת. וכן האוהבים דבריה גדולה בחרו, (אז) כדכת׳[12] והרכבתיך על במותי ארץ, [כלומר], לגדולה. וקבעו האותיות של תורה בתפילת השבת, להודיע כי השבת והתורה שוויין, וכן מצינו שבין שניהם נברא העולם, בראשית, שי״ן היא שבת, תי״ו היא תורה. ותשרק קבעו, מפני השי״ן של שבת, שרצה להזמיר שבת בראש[13].

ואני הסופר שמעתי[14], שלכך מיוסד באל״ף בי״ת של תשרק, לפי שהיא נשמעת על הגאולה, והגאולה בזכות השבת, כדמתמ׳[15] לסריסים אשר ישמרו את שבתותי[16], וכתב[17] והביאותים אל הר קודשי, וכת׳[18] בשובה ונחת תיושעון. וכיצד נשמעת על הגאולה, תשר״ק ביום ההוא ישרוק יי׳[19]. צפע״ס, יטיפו ההרים עסיס[20]. נמלך, והיה יי׳ למלך[21], יטח״ז, יטו שכם אחד [לעובדו][22], ויחזו אותו ויאמרו הנה אלה׳ינו. והר״ג ב״א, יביאו הלוייתן ויכרו עליו חברים[23].

4 ויקרא א, ד. ובמחז״ו כתב משום שבכל קרבנות המועדים חטאת, אבל בשבת עולה — לרצון.
5 התיקונים ע״פ כי״מ. 6 עי׳ קדושין כט, א כ״מ שנאמר צו אינו אלא זירוז מיד ולדורות.
7 ולסידורנו הם ד׳ דברים סידורי לחם הפנים. והנסכים, וראה סידור ריבר״י (עמ׳ קיא שכתב: סדר נסכים של שבת בקרבנות שיש שם שני נסכים לשני עשרונים וסדר הנסכים צריך שלא יביאם רצופים אלא יהיו המוספין קרבים בנתים, ולכך אמר בפסוק ושני עשרונים סולת מנחה בלולה בשמן ונסכו ולא אמר ונסכיהם, ואחר כך אמר עולת שבת בשבתו על עולת התמיד יעשה ונסכה מכלל שהפריד הנסכים. אבל במחז״ו כתב שגם סלתות בכלל נסכים, וראה שבה״ל סי׳ פב. 8 שבת קיח, א. 9 ישעיה נח, יד. 10 בראשית כח, יד. 11 שבת קיט, א. ועי׳ שבה״ל סי׳ פב שכתב שיש סומכין מיכן שצריך לטעום תבשילו מערב שבת. ובמחז״ו (עמ׳ 174): תנא כל הטועם תבשילו בערב שבת מאריכין לו ימיו ושנותיו. ובסידור ד״ז: ובירושלמי [לפנינו ליתא] מפיק ממנה שמצוה לטעום קודם השבת טעם תבשילי שבת כבודה, וכן ראיתי נקיי הדעת אשר טעמו חמי שבת שקורין שאלנט ואני אחריהם על הרוב, והש״צ יכוין לפאר ליוצרנו. ובסידור ר״י ב״ר יקר פי׳ טועמיה על סעודה שלישית שדי בטעימה בעלמא שאינו תאב ויש שיוצאין בפירות. ועיין המחכים עמ׳ 135. ועי׳ ספר חסידים סי׳ קנ.
12 ישעיה נח, יד. 13 ע״כ בכי״מ ושאר כתה״י ולא העתקתים, והקטע „ואני הסופר״ חסר בכל כתה״י הנ״ל. 14 באו״ז ח״ב הל׳ שבת סי׳ נ (יא, ג): ופי׳ בסידור רבנו שלמה לפי וכו׳ וכל הקטע שם, ובשה״ל שם מצאתי בשם רבנו שלמה זצ״ל וכו׳. וכ״ה בהפרדס (עהר׳ עמ׳ שי), מחז״ו סי׳ קכט (עמ׳ 99) וסדרש״י, ועי׳ סידור ר״י בר״י שם והמחכים שם. המנהיג הל׳ שבת סי׳ מב. 15 במחז״ו: כמו דאתמר. 16 ישעיה נו, ד. 17 שם ו. 18 שם ל, טו. ועי׳ ויק״ר פ״ג, א קוה״ר פ״ד י ועוד: שאין ישראל נגאלין אלא בשבת הה״ד בשובה ונחת תושעון. וכן בירושי׳ תענית פ״א ה״ה. 19 זכריה י, ח. 20 יואל ד, יח, ובשה״ל נוסף: צץ וטף אחד הוא, אשר הציץ, תרגומ׳ דאטיף. 21 זכריה יד, ט. 22 צפניה ג, ט.

[ע] קדושה של מוסף

קדושה [אחרונה]. כבודו מלא עולם, שמים וארץ, כדכת׳ [1] הלא את השמים ואת הארץ אני מלא, לפיכך השרפים אומרים מלא כל הארץ כבודו, וכששומעין שאר משרתיו לפניו במרום כך, שואלים זה לזה איה מקום כבודו, שאילו אומרי׳ כן מלא כל הארץ כבודו. לעומתם של השואלים משיבים ברוך כבוד יי׳ ממקו׳, מעולמו, שכל העולם מקומו הוא [2], לפיכך מברכין אותו מכל מקומו בשמים ובארץ.

פעמים באהבה. שני פעמים ביום קורין את שמע, כדכת׳ אהבה באהבה רבה, ובאהבת עולם. הוא ישמיעינו שינית ליהיות לכם לאלה״ים, כמו שהשמיעינו בגאולת מצרים. וגם להזכיר סוף קירית שמע שהוא ליהיות לכם לאלה״ים, קבעו אותו כאן, שכן מצינו בתשובת הגאונים [3] שגזרו על ישראל שלא לקרות את שמע, והיו משמרין אות׳ ביום [ה]שבת תפילת יוצר שלא יקראו, ולפי שבשבת היו כולן באין בבית הכנסת, והיו משמרין אותם, וקבעו לקרות שמע בתפילת מוסף כי לא היו משמרין אותם אלא ביוצר במקום קריאתו, וכשבטלה הגזירה קבעו אותו להזכיר בקדושה, ולפיכך מסיימין אני ה׳ אלה״יכם, שהוא סוף של שמע.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

נעריצך ונקדישך שמעתי שר׳ מאיר שליח ציבור היה אומר נקדישך ונעריצך מלכינו, על שם [4] והקדישו את קדוש יעקב ואת אלקי ישראל יעריצו.

כבודו מלא עולם שמים וארץ, שנ׳ הלא את השמים וארץ אני מלא, לפיכך השרפים אומ׳ מלא כל הארץ כבודו, וכששומעין שאר משרתיו במרום כך, שואלין זה לזה **איה מקום כבודו**, שאילו אומרים כן מלא כל הארץ כבודו. לעומתם של השואלים משיבין **ברוך כבוד** ה׳ ממקומו מעולמו, שכל העולם מקומו הוא, לפיכך מברכין אותו מכל מקומו בשמים ובארץ [5].

ורבינו שמואל החסיד [6] פי׳, **משרתיו שואלים זה לזה** נדרש באגדה [7] על כל דיבור ודיבור שיוצא מפי הק׳ נברא מלאך, ולאותם מלאכים

23 עי׳ ב״ב עה, א: עתיד הקב״ה לעשות סעודה לצדיקים מבשרו של לויתן שנאמר יכרו עליו חברים.

1 ירמיה כג, כד. 2 עי׳ בר״ר פס״ח ט: מפני מה מכנין שמו של הקב״ה וקוראין אותו מקום שהוא מקומן של עולם ואין עולמו מקומו. ועי׳ שמו״ר פמ״ה ו, מד״ת מז צ׳, פסיק״ר פכ״א, תנחומא תשא טז. 3 סדרע״ג יא, א גנז״ש ח״ב עמ׳ 551—552, תוס׳ ע״ז ג, ב ד״ה שניות. העתים עמ׳ 280, הפרדס סי׳ ד, מחז״ו סי׳ קכח (עמ׳ 99) וסי׳ קלח (עמ׳ 108), האשכול ח״א ס״ס יג, המנהיג סי׳ מג, שבה״ל סי׳ מה (הוצ׳ מירסקי עמ׳ 251 וע״ש מה שצויין שם), או״ז ח״ב סי׳ נ, אר״ח כל בו ואבודרהם והמחכים עמ׳ 135. 4 ישעיה כט, כג. 5 עי׳ סר״ש.
6 עי׳ כתבי א. עפשטיין ח״א עמ׳ רנח. 7 חגיגה יד, א.

שואלים שאר משרתיו ואומ׳ להם שיצאתם מיד מפיו של הק׳, אמרו לנו איה מקום כבודו שהרי נבראתם מדיבור פיו, והם משיבים ברוך כבוד ה׳ ממקומו, לומר שאינם יודעים את מקומו, אעפ״י שיוצאים ונבראים מדיבורו [תוס׳].

ממקומו הוא יפן ברחמים לשון[8] פונה אני מכל עסקיי, והיינו שיסד הבבלי[9] הפוך ושנות לטובה הפנאי. ובספרי[10] נדרש על העיקר. **המייחדים שמו**, שנ׳[11] שמע ישראל ה׳ אלקינו ה׳ אחד. **ערב ובקר** דכ׳[12] **ובשכבך** ובקומך. **פעמים באהבה** שני פעמים ביום קורים את שמע, וברכת אהבה בבקר אומ׳ אהבה רבה וכו׳, ובערב אומ׳ אהבת עולם, והיינו פעמים באהבה. **אחד הוא אלקינו** ה׳ אלקינו ה׳ אחד. ויש שאין אומרים אחד, ומביאים טעם לדבריהם דמשמע אם יאמרו אחד הוא אלקינו. כלומר, האחד הוא אלקינו, כשתי רשויות הוא משמע[13]. והבל הוא[14]. **והוא ישמענו ברחמיו שינית להיות לכם לאלקים** כמו שהשמיענו בגאולת מצרים, כמו[15] וישמע שאול את העם.

וגם להזכיר סוף קרית שמע שהוא להיות לכ׳ לאלקים, קבעו אותו, כמו שכתי׳ מצינו בתשובת הגאונים שגזרו על ישראל שלא לקרות קרית שמע, והיו משמרין אות׳ ביום השבת בתפילת יוצר שלא יקראו, ולפי שבשבת היו כולם בבית הכנסת היו משמרין אותו, וקבעו לדורות שמע בתפילת מוסף, כי לא היו משמרין אות׳ אלא ביוצר שהוא מקום קריאתו, שהוא סוף של שמע[16].

אדיר אדירנו ה׳ אדונינו על שם אדיר במרום ה׳[17], נדרש באגדה[18] על מתן תורה שהמלאכים אמרו[19] מה אדיר שמך בכל הארץ, ולפי שנדרש ששבח של מלאכים הוא, יסדו והוסיפו בקדושה לאומרו בימים טובים. ופסוק מלא הוא ה׳ **אדונינו מה אדיר שמך בכל הארץ. והיה ה׳ למלך על כל הארץ**[20], בשעת הגאולה, וכדי לסומכו לפסוק בסוף הקדושה ימלוך ה׳ לעולם[21], יסדו והיה ה׳ למלך וגומר, לסמוך מלוכה למלוכה. [לדור ודור וקדוש].

[מצאתי[22] פירוש אחר לקדוש, בספר ישעיה ו׳ פעמים קדוש ישראל, כנגד ו׳ קדושות שאומרים ישראל כל ימי השבוע, שהרי בששת ימי המעשה אומרים בתפילת יוצר אחת, ואחר ג׳ ברכות של י״ח אחת, ובסדר קדושה אחת, ואחת בתפילת המנחה. בשבת בשחרית ביוצר אור אחת, ושתים בשני תפילות, ושתים בתפילת המנחה, וסדר קדושה שאחר תפילת מעריב, הרי ו׳ בשבת וכ״ד בחול הרי כאן ל׳. ששה פעמים אומרים קדיש

8 ספרי דברים פי׳ קמג, מכל׳ דרשב״י כג יז, ועי׳ תו״כ אחרי פרשה ח ה״ד ועוד. 9 עי׳ מבוא.
10 אפשר שנתכוין לספרי שציינתי למעלה, וצ״ע כוונתו. 11 דברים ו א. 12 שם שם ז.
13 עי׳ ברכות לג, ב. 14 עי׳ המנהיג שם סי׳ מד: ולא היו כופלין וכו׳ ושמעתי כי רבנו אליהו היה חוזר ואומר ה׳ אחד ולמבין אין השש בדבר כי אם כשכופל כל הפסוק. ועי׳ אבודרהם (עמ׳ קעה). 15 ש״א טו, ד. 16 סר״ש. 17 תהילים צג, ד. 18 מד״ת ח, ב. 19 תהילים ח, ב י. 20 זכריה יד, ט. 21 תהילים קמו, י. 22 קטע זה בכי״א וחסר בשאר כ״י.

בשבת, א׳ לפני ברכו, וא׳ לאחר תפילת יוצר, וא׳ לאחר קריאת התורה, וא׳ לאחר שמחזירין ס״ת למקומה, וא׳ אחר תפילת מוסף, וא׳ אחר אין כאלקינו הרי ו. ואילו נתקנו להשמיעם לעמי הארץ לבעלי מלאכה שטרודין לבוא לבית הכנסת לשמוע קדיש, לפיכך לא נימנו אותן קדישין].

[עא] אין כאלוקינו

ולפי׳ שאמרנו בקדושה הוא אלוקינו פותחין אין כאלוקינו. [ולכן תקנו] לומר בשבת אין כאלה׳ינו, לפי שאין אומרין משמונה עשר אלא שבעה [ברכות]. וד׳ פעמים אין, מי, נודה, אתה ז׳ פעמים הרי י׳ פעמי׳ אמן. ולבסוף ברוך על כל אות ואות שהוא מזכיר אמן, חשוב אמן, והרי לך י׳ פעמים אמן, ונראה עתה כאומר י״ב פעמי׳, ברוך אתה אמן.

[פיטום הקטורת]

מפי העמרמי[20], פיטום הקטורת[21] של כל השנה, שהם שס״ה ימים, והיו מקטרין בכל יום מנה, [כיצד] פרס, שהוא חצי מנה שחרית, ופרס ערבית. [שהם] שס״ה [מנים] (מנין לשנה ושס״ה ימים)[21]* [למנין שס״ה ימים שיש בשנה]. וחשבון מנים של סממני קטורת, עולין (לשס״ה) [לשס״ח]. ואותן ג׳ מנים היתירים, הם למלא חופניו של כהן גדול ביום הכיפורים, והמותר היו מצרפין לשנה אחרת. וכיצד הם שס״ה מנים, צרי והציפורן וחלבנה ולבונה. מכל אחד שבעים, הרי מאתים ושמונים. מור קציעה שיבולת נרד וכרכום, מכל אחד י״ו, הרי ס״ד, תנם על ר״ף, הרי ג׳ מאות ומ״ד מנים. קושט שגים עשר, וקינמון ט׳, וקילופה ג׳ הרי כ״ד, תנם על ג׳ מאות ומ״ד הרי שס״ח.

וכל אילו סממנים נפקי (לה) לן מהא דאמ׳[22] ר׳ יוחנן אחד עשר סממנין נאמרו לו למשה בסיני, ואמ׳ רב הונא מאי קרא[23] קח לך סמים מיעוט סמים תרי, נטף ושחלת וחלבנה ג׳, הרי ה׳, סמים בתרא מרבה כי הני ה׳ סמנין אחריני הרי י׳, ולבונה זכה הרי י״א, ודרשינן להו בכלל ופרט [וכלל], סמים כלל, נטף ושחלת וחלבנה פרט, סמים חזר וכלל, מה הפרט מפורש קוטר ועולה וריחו נודף, אף כל הקוטר ועולה וריחו נודף,

1 הלשון כאן משובש וכן בכי״מ, ואעתיק משבלי הלקט סי׳ א (מירסקי עמ׳ 132): ובשם רבנו שלמה מצאתי לפיכך תיקנו לומר אין כאלוקינו בשבת, לפי שאין מתפללין י״ח ברכות כי אם שבע, וד׳ פעמים אנו אומרים אין אין כאלקינו, אין כאדוננו, אין כמלכנו, אין כמושיענו, וד׳ פע׳ מי וד׳ פעמי׳ נודה, אאין מי גודה, הרי אמן, וד׳ פעמי׳ אתה, הרי נר׳ כאומר י״ב פעמי׳ אמן, וז׳ ברכות אנו מתפללין הרי י״ח ברכות, כנגד י״ח ברכות שמתפללין בחול. ועי׳ מחז״ו עמ׳ 4, סידור רש״י עמ׳ ד, הפרדס עמ׳ שיט, רוקח סי׳ שיט, כלבו סי׳ לז, המחכים עמ׳ 136, המנהיג דיני תפילה (עמ׳ יב). 20 סדרע״ג השלם ח״א עמ׳ קסד. ועי׳ מחז״ו סי׳ עז עמ׳ 44, (וע״ש עמ׳ 5, ועמ׳ 79, ועמ׳ 176), אבודרהם עמ׳ קכד, טור א״ח סי׳ קלג, ובכי״א כל הקטע והתיקונים במרובעים ע״פ כי״מ, ולא חזרתי והעתקתי את נוסחת כי״מ. 21 כריתות ו, א ירושלמי יומא פ״ד הלכה ה ועיין מרלב״ח סימן קיח, באר שבע כריתות שם. 21* בכי״ר: שס״ד מנין לשנה לשס״ה ימים. ואין צריך לתיקון שלנו. 22 מסכת כריתות דף ו, ע״ב. 23 שמות

וקים להו דכל הני הכי איתנהו, דעל שם כן נקרא קטורת שמקטיר ועולה [24].

צרי, הוא נטף דקרא, דעל שם שנוטף מן האילן כמו שרף נקרא נטף, כדאמר רבן שמעון [אומ'] הצרי הוא שרף מעצי הקטף. צפורן הוא שחלת [25], כתרגומו [26] טופרא, ובלעז אגינלא. חלבנה גלבנה בלעז. ריחה רע [27] ומנאה הכת' עם סממני קטורת, ללמד על פושעי ישראל שחפץ הקב"ה בתפילתם, דאמר ר' שמעון (מסורא) [חסידא] כל תענית שאין בה מפושעי ישראל אינו תענית, שהרי חלבנה ריחה רע ומנאה הכת' עם סממני הקטורת.

לבנה, וקציעא הוא קדה כתרגומו, וקציעותא שקור' ריצא. שבלת נרד ספיקו בלעז, וכרכום קורשמ' בלעז, קושט כך שמן בכל לשון, קילופה בושם. בורית הוא שוון בלעז. כרשנא שם מקום. בורית של כרשנא, ושפין כמו יטחן [28] ותרגומו ושף, [ושפין] בו את הציפורין כדמפורש לקמיה כדי שתהא הציפורן נאה (הכי), ויין קפריסין, מקום יין יגדל שם [29], והוא אדום ומשובח, ושורין בו את הציפורין אחר שפייתו בבורית כדי שתהא ריחו עזה. ואם אין לו יין קפריסין לשרות בו את הציפורין, מביא יין צלול לבן ישן, חיור, יין לבן. מלח סדומית, מימה של סדום והוא ים המלח [30]. רובע הקב [31], משום [32] על כל קרבנך תקריב מלח. מעלה עשן, עשב הוא ששמו כך, שממנו הקטורת מתמר ועולה במקל [33]. כפת הירדן, עשב הגד(ו)ל על הירדן [34], ויש אומרים [35] כפת הירדן, לשון ורד. דבש פסולה, משום [36] כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו, חסר סממניה חייב מיתה, כדכתי' [37] ואל יבוא בכל עת אל הקודש ולא ימות כי בענן אראה וגו', כלומר, לא יבוא לקדש כי אם בענן הקטורת שלימה, לא ימות, הא אם יבוא בחסירות ימות [38]. בורית כרשנא, חוזר ומפרש מה צורך היה הבורית והיין לקטורת והלא מי רגלים וכו', היו יפין לשוף בהן את הציפורין, אלא שאין מכניסין מי רגלים לעזרה, לתיקון הקטורת, מפני הכבוד, כבוד שכינה, שבקדש הייתה נעשת [39] דכת' בה [40] קודש היא קדש תהיה לכם, כל מעשיה לא היו אלא בקדש, ובכל יום היה ראוי לאומרו, שהרי קטורת היה קרב בכל יום, אלא מישום ביטול העם ממלאכה אין אומ' אותו בכל יום, והאומרו לא הפסיד. [41].

ל, לו. 24 מכאן חסר בכי"מ עד „בורית כרשנא", אבל נמצא בכי"א. 25 וכן ברש"י כריתות שם. 26 עי' תרגום דברים כא, יב ועשתה את צפרניה. 27 כריתות שם. 28 שמות לב, כ ותרגום אונקלוס שם. 29 עי' רש"י שם בפי' הא'. ועי' מחז"ו ותוס' ביצה כה, ב ד"ה ודלף. 30 עי' חולין קה, ב. 31 לפנינו ליתא תיבת „הקב". ועי' רשב"ם ב"ב פט, ב ד"ה תומן: כל רובע רובע הקב. 32 ויקרא ב, יג. 33 יומא לח א, ושם נג, א: נתן בה עיקר מעלה עשן ההי מתמר ועולה כמקל. 34 רש"י. 35 רש"י ב"ק פב, ב: גינת וורדין כך שמה והיא היתה צריכה לקטורת והיינו כיפת הירדן ועל שם שדרך הוורד לגדל על שפת הירדן. וכעי"ז בערוך ערך כפת ב', ועי' רגמ"ה (כריתות ח, א). 36 ויקרא ב, יא. 37 שם טז. 38 עי' רש"י כריתות ו, א ד"ה חייב, ויומא נג. 39 כריתות ו, א, ועי' תוס' שם. 40 שמות ל, לב. 41 עי' טור שם. [בכי"מ: והאומרו מרויח].

[עב] השיר שהיו הלוים

וכן השיר שהיו הלוים אומרים [1] היה גמי ראוי לאומרו בכל יום, שהרי היו אומרים אותו כל ימות השבוע כדמפרש ואזיל, ועל תמיד של שחר היו אומרים אותו [2]. ליי׳ הארץ ומלאה, מזמור הוא שמתחיל כן, וכל המזמור היו אומרים, וכן כולם, ועל שם שהיה שליט בעולמו באותו יום ראשון שברא שמים וארץ אומ׳ אותו [3], כדכת׳ [4] נוטה שמים לבדו ורוקע הארץ מי איתי, מי היה שותף עמי באותו יום שלא נברא עדיין כלום [5]. בשיני היו אומ׳ [6] גדול יי׳, על שם שחלק הימים ומלך עליהם [7], והיינו גדולתו שקירה עליותיו בהן [8], כדכ׳ [9] המקרה במים עליותיו, והם מהללים אותו כדכת׳ [10] הללוהו שמי השמים והמים אשר מעל השמים [ו]כדכת׳ [11] אדיר במרום יי׳, הילול של התחתונים, וזהו ומהולל מאוד. בשלישי אלה״ים נצב בעדת אל [12], על שם שגילה ארץ בו [ו]נטע גן עדן לעדת אל [13]. ברביעי אל נקמות [14], על שם שברא [בו] [15] חמה ולבנה ועתיד ליפרע מעובדיהן, בחמשי הרגינו לאלה״ים [עוזינו] [15] על שם שברא בו עופות ודגים וכולם מרננים לשמו. בשישי יי׳ מלך [16], על שם שגמר מעשיו ומלך עליהם, בשבת מזמור שיר ליום השבת [17], על שם ששבת בו וגם עתיד לשבות בו ביום שכולו שבת [18], כדכת׳ [19] ונשגב יי׳ לבדו ביום ההוא.

חסלת תפילת שבת.

[עג] מנחה לשבת

למנחה [1] דשבת מתחילין תהילה כדפרישי׳ [2]. וסדר קדושה כדאמרי׳ [3] דעלמא דקאים, אקידושא (דסיכי) דסידרא קאי. ומקומו הוא אחר תפילת יוצר כמו כל השבוע [4], אלא שקבעוהו בשבת למנחה, לפי שהיו רגילין

1 תמיד פ״ז מ״ד, ראש השנה לא, א, אדר״נ פ״א, סופרים פי״ח, שהש״ר פ״ד ד פסוק שערך. וכל הקטע גם בכי״מ ושאר כתה״י ולא העתקתים. 2 עי׳ ר״ה ל, ב. 3 עי׳ ר״ה לא, א ואבדר״נ שם. 4 ישעיה מד, כד. 5 מדרש תהילים מזמור כד ד, בר״ר פ״א, ג ופ״ג, ח, תנחומא ריש בראשית. 6 תהילים מח, ב. 7 בגמרא שם: על שם שחילק מעשיו ומלך עליהם. וברש״י : הבדיל רקיע בין עליונים לתחתונים. 8 מכילתא בשלח מסכתא דויהי פ״ח (עמ׳ 144), וראה למעלה. 9 תהילים קד, ג. 10 שם קמח, ד. 11 שם צג, ה. 12 שם פב, א. 13 עי׳ גמרא שם. 14 תהילים פד, א. 15 ע״פ כי״מ, ובגמרא שם ליתא. 15 תהילים פא, א. ועי׳ ערכין יא, ב. 16 שם צג, א. 17 שם צב, א. 18 תמיד ר״ה ואבדר״נ שם, ועיין עוד מכלתא תשא פ״א, מכדרשב״י לא, יג, סדר אליהו רבה פ״ב. 19 ישעיה ב יא, יז. ועי׳ סנהדרין צז, א, וספר הפרדס עמ׳ שיב, סדרש״י סי׳ תקיב (עמ׳ 255), מחז״ו סי׳ קלד (עמ׳ 107) טור שם.

1 כל הקטע גם בכי״מ ושם בהוספות ואעתיק לשונם : „למנחה של שבת מתחילין באשרי כמו שפירשנו לעיל שכל האומרו קודם תפילה מובטח לו שהוא בן העולם הבא, ומשום לעולם יסדר אדם שבחו של הקב״ה ואח״כ יתפלל לפיכך אומר תהילה לדוד ברישא, ואחר כך יאמר סדר קדושה כדאמרינן דעלמא אסדר דקידושא קאי״. וההמשך כלפנינו ולכן לא העתקתים. 2 ראה למעלה סימן מא סדר קדושה־אשרי, וסימן מג סדר ובא לציון. 3 סוטה מט, א. 4 ראה

לדרוש ברבים בכל שבת ויום טוב לפני המנחה, היו אומ׳ אחר הדרשה סדר קדושה ובא לציון, משום דכת׳ [5] וגם כי יתנו בגויים עתה אקבצם, [שבזכות התורה שהם שוננים עתה אקבצם] מן הגלות, יתנו [6] כמו ושננתם[7] ותתנינון תרגומ׳ ולהכי קבעו במנחה לומר סדר קדושה בשבתות ובימים טובים, לפי שהיו דורשין עד שעת המנחה וגומרין הדרשה בסדר קדושה [8].

[עד] ואני תפילתי

ומתפללין תפילת [ה]מנחה, ואומרין [1] ואני תפלתי לך יי׳ עת רצון, לפי שעת רצון הוא, שבני אדם אכלו ושתו סעודת שבת, ודוד נמי כעיניין זה אמרו, דכת׳ לעיל מיניה [2] ונגינות שותי שכר ואני תפילתי לך ה׳ עת רצון. [כלומר שאכלו ושתו ושמחים הם ביינם ועת רצון להם אני מתפלל אליך].

מכאן ואילך אינו לשון המורה כי אני הסופר מצאתי וכללתיו בו [3]. כך אמר דוד לפני הקב״ה רבנו של עולם אומות העולם ביום שמחתם וביום אידם הם שותין ומשתכרין ומנגנין [ומרבים] משתיאות[יה]ם כל היום, ואין מזכירין שמך, אבל אני לא כך כשהגדלת [והרבית השמחה] והמשתה לישראל ובא יום מנוחתי ושמחתי לאחר שאני שבע ומענג ומפונק [אני] שובחך, כשמגיע זמן תפילתי [אני פוסק] משתיותיי ו(ב)תענוגיי וקופץ לתפילתי לעת רצון ושעה קבועה, ונותן אני הודייה על חלקי [4]. לכך נהגו עולם לומר כן במנחה בשבת, ומה נשתנת מנחת שבת ממנחת יום טוב לומר פסוק זה, מתוך שתיק(ו)ן עזרא שיהיו קורין במנחה בשבת מפני יושבי קרנות [5], לכך אנו מודים (על) [ל]אלה׳ינו [6] שלא שמנו כמשפחות האדמה לישב בקרנות, אלא לנגד רצון של תפילה אנו תדירים [7], אבל ביום טוב לא תיק(י)ן כן, זו כך אמר דוד [8].

למעלה סי׳ מג (עמוד קכא). 5 הושע ח, י. 6 כעי״ז דריש בויק״ר פ״ז ג: ואין כל הגליות מתכנסות אלא בזכות המשניות מ״ט גם כי יתנו בגוים וכו׳. 7 דברים ו, ז.
8 ע״כ בכי״מ, אבל בכי״א וכי״ק כה״ע כלפנינו.

1 תהילים סט, יד. 2 שם שם יג. 3 עי׳ מבוא, וקטע זה בלא הקדמה זו גם בכי״א וק. ומקור הדברים במחז״ו סי׳ רלו (עמ׳ 107), האורה ח״ב סי׳ קנז, או״ז ח״ב סי׳ פט, הפרדס (עהר׳ עמ׳ שיג), סדרש״י סי׳ תקיג (עמ׳ 255), הרוקח סי׳ נו, המנהיג ה׳ שבת סי׳ ס, שבה״ל סי׳ קכו, אבודרהם (עמ׳ קעז), כלבו סי׳ מ, טור או״ח סי׳ רצב, וכן הובא במרדכי תוספות מערבי פסחים (ד״ו י, ע״א). סדור ר״י ב״ר יקר (עמ׳ קטו), אר״ח תפילת מנחה של שבת א, המחכים עמ׳ 136. 4 עי׳ מגילה יב, ב: יום שביעי שבת היה שישראל אוכלין ושותין מתחילין בדברי תורה ובדברי תושבחות אבל אומות העולם שאוכלין ושותין אין מתחילין אלא בדברי תפלות. ובאיכה רבתי פתיחתא יז: ישיחו בי יושבי שער, אלו גויים שהן יושבין בבתי תרטיאות ובבתי קרקסיאות ונגינות שותי שכר מאחר שהן יושבין ואוכלין ושותין ומשתכרין הן יושבין בי ומלעיבין בי וכו׳ עי״ש. 5 ב״ק פב, א. 6 כ״ה בכי״א. אבל בספרי דבי רש״י: על חלקינו. 7 שם: אלא לעת רצון תפילה אנו תדירים לבא מיד בביתך.
8 קטע זה וקטע הבא ליכא בכה״י של חסידי אשכנז. ואפשר שתיבות אלו שייכות להלן. ובכי״א וק נוסף: „ובשוחר טוב [ל״מ כעת] ואני תפלתי לך ה׳, וגו׳, אמר דוד לפני הקב״ה רבונו של עולם ביום אידם שמחים ומשתכרין ומלעיגים עלי על שאני מתפלל אליך וקובע

עוד מצאתי [9], וכך אמר דוד כשהן יושבין ומשתכרין ועת רצון להם ששמחים ביינם ומשחקים עלי, אני מתפלל אליך. וקורין שלשה בפרשה בתורה שהוא מתקנת עזרא כמו שמפורש למעלה משום יושבי קרנות, עמי הארץ שבטילין ממלאכתן בשבת ויושבין בקרנות העיר כדי שיבואו לבית הכנס׳ משום קריאת ספר תורה, ואגב הכי יקדימו לשמוע גם הדרשה. ותיקן לקרות שלשה כנגד ג׳ תיבות שבפסוק יברכך יי׳ וישמריך, וקריאת שני וחמישי כדי שלא ילינו ג׳ ימים בלא תורה, דתניא [10] וילכו שלושת ימים במדבר ולא [מצאו] מים [11] דורשי רשומות אמרו אין מים אלא תורה, כיון שהלכו ג׳ ימים בלא תורה נלאו, עמדו גביאים שבינֵיהם ותיקנו שיהיו קורין בשבת. [ומפסיק אחר בשבת, ובשיני קורין ומפסיקין ג׳ וד׳ וה׳ קורין] ומפסיקין ערב [שבת] כדי שלא ילינו ג׳ ימים בלא תורה. ועשרה פסוקין שתיקנו לקרות כנגד עשרה בטלנין [12]. וג׳ פסוקין לכל אחד [כנגד] כהנים לוים וישראל, ולא יפחות אבל מוסיף.

ואין אומ׳ [קדיש] אחר קריאת שלושה, לפי שמתחילין תפילת המנחה בקדיש מיד אחר הקריאה בלי הפסק, וקדיש זה עולה לכאן ולכאן [13].

[עה] אתה אחד

אתה אחד שאין [לך] בן זוג לפיכך שמו אחד, כדכת׳ [1] יי׳ אחד ושמו אחד. ועמך ישראל קראת גוי אחד [2]. ונתת להם לזוג את השבת, שהיא תפארת גדולה שאין בה מלאכה כשרים ומלכים שבטילים ממלאכה. ושומריה נקראו סריסים ושרים. ועטרת ישועה שבזכות שמירת שבת ישועה באה [3], כדכת׳ [4] לסריסים אשר ישמרו את שבתותיי וכת׳ [בתרא] [5] והביאותים אל הר קודשי, ונקראת קדושה ומנוחה. ויסודה של תפילה זו בבראשית רבא [6] תניא ר׳ שמעון בן יוחי אמרה שבת לפני הקב״ה רבונו של עולם לכל יום יש בן זוג, אחד בשבת, שנים בשבת, שלישי בשבת, רביעי בשבת חמשי בשבת שישי בשבת או ערב שבת, ולי אין [בן] זוג שהאומר אומר שבת ולא יותר, אמ׳ לה הקב״ה כנסת ישראל היא בן זוגך וכיון שעמדו ישראל על הר סיני, אמר להם הקב״ה היו זכורים לאותו (יום) הדבר שאמרתי לשבת, כנסת ישראל היא בן זוגך, זהו [שאמר] [7] זכור את יום השבת [לקדשו].

עת רצון ביום מנוחתי״. ועי׳ המנהיג הל׳ שבת סי׳ ס. 9 הקטע שמצא הוא עד „וקורין״. ועי׳ המחכים שם. 10 ב״ק שם. 11 שמות טו, כב. 12 מגילה כא, ב. 13 עי׳ או״ז ח״ב סי׳ פט, ז (כד א) בשם מורי ה״ר אלעזר מוורמש. ועי׳ מחז״ו סי׳ קלז (עמ׳ 107), ועי׳ המחכים ואו״ח שם.

1 זכריה יד, ט. וכל הקטע בכי״מ וע״פ תקנתי במרובעים ולא העתקתיו. 2 דבה״י א יז, כא. 3 עי׳ שמו״ר פכ״ה, יב, ויק״ר פ״ג, א וירוש׳ תענית פ״א ה״ה. 4 ישעיה נה, ד. 5 שם שם ז. 6 פי״א, ח פסיק״ר פכ״ג. ז. ועי׳ מחז״ו סי׳ קלח (עמ׳ 109), הפרדס (עהר׳ אומ׳ שיג), סרש״י סי׳ תקיד, שבה״ל סי׳ קכו. ועי׳ המחכים (עמ׳ 137) א״ח וכל בו. ועי׳ תוספת

אברהם יגל יצחק ירנן, דכת׳ [8] גיל יגיל אבי (יצחק) [צדיק] גילה לאב גילה לבן [9], להכי יסד יגל. ירנן, לפי ששניהם שמרו שבת בשמחה [10], באברהם כת׳ [11] וישמור משמרתי, שאפילו עירובי תבשילין היה יוד(י)ע אברהם [12], והוא- שמירת שבת. וכת׳ [13] אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו אלמא יצחק שימר. יעקב ובניו ינוחו בו, כדכתיב [14] ויחן את פני העיר. ואמרינן בבראשית רבה [15] נכנס עם דימדומי חמה וקבע ת(נ)חומין לשבת הדא אמרה ששימר יעקב את השבת קודם שתינתן. ועל שם ויחן יסד ינוחו בו יעקב ובניו, ובאותו מקום היו שם שכבר נולדו. מנוחת אהבה ונדבה כי מאהבה ונדבה שומרים שבת, וגם באמת ואמונה שומרים אותו. מנוחת שלום וכו׳, דאמרינן בבראשית רבה [16] מה נברא בו בשבת שלום שלווה השקט ובטח, ועל זה יסדו מנוחת שלום וכו׳. מנוחת שלימה שתהא לך לרצון כי מאיתך היא מנוחתם, שתניחם מן הגלות, ועל (שתניחם) [שתפדם] יקדישו וכו׳. וז׳ פעמים יש בתפילה זו מנוחה, לבד ועל מנוחתם, ללמדך שבשכר מנוחת השבת ינוחו ממלאכת ימי השבוע, כדכת׳ [17] תעשה [מלאכה] ואמרי׳ [18] כשישראל משמרים את השבת מלאכתן נעשת על ידי אחרים, ועל אותה מנוחה יקדישו לך.

ואני [19] הסופר מצאתי, תפארת גדולה ועטרת ישועה [על שם המקרא] [20] בשובה ונחת תיושעון, מנוחת שלום והשקט ובטח [דכתיב] [21] וישב עמי בנוה שלם ובמשכנות מבטחים ובמנוחות שאננות השקט ובטה, ודורש מקר׳ במדרש תילים [22] עמי (ששמח) [ששמרו] משמרת שבת יזכו לישב בנוה שלום, ועל [מדרש] זה קבעו זה הלשון בתפילה זו. ולמה נאמר גיל באברהם ורינה ביצחק מצינו בבראשית רבה [23] ואלה תולדות יצחק כתיב גיל יגיל אבי יצחק יולד חכם ישמח בו, גילה היא בזמן שהצדיק נולד. רינה מצינו ביצחק [דדרש] באגדה [24] רננו צדיקים ביי׳ [25] כשהצדיקים רואין את הקב״ה אומרים שירה, שכן יצחק אמר שירה כשנעקד וראה את שמים פתוחין, כך מצאתי.

[עו] צדקתך צדק

צדקתך וגו׳. לפי שפטירת משה רבי׳ הייתה בשבת, ולזכר פטירתו קבעו צידוק זה לומ׳ צו״ץ ׳.

מערבי פסחים במרדכי (לד, א ד״ו). 7 שמות כ, ח. 8 משלי כג, כד. 9 והוא ע״פ בר״ר ריש פס״ג: ואלה תולדות יצחק בן אברהם גיל יגיל אבי צדיק כו׳ גילה אחר גילה. ועי׳ תנחומא תולדות ב, ולכן נגד אברהם אמרו לשון יגל. ועי׳ כל בו סי׳ מ בשם ר׳ נתן, המחכים עמ׳ 137. 10 בכי״מ ושאר כ״י: בשמירת. 11 בראשית כו, ה. 12 יומא כח, ב. ועי׳ משנה קדושין פב, א. 13 בראשית יח, יט. 14 שם לג, יח . 15 פי״א, ז. 16 פ״י ט: כי בו שבת מכל מלאכתו וגו׳ ומה נברא בו לאחר ששבת שאנן ונחת שלוה והשקט. 17 שמות לה, ב. 18 מכלתא ויקהל פ״א (עמ׳ 345). 19 בכי״מ ושאר כתה״י בשם: וי״א. וכל הקטע בספרי דבי רש״י מצויינים בהערה 6. ובשה״ל סי׳ קכו בשם רבנו שלמה. 20 ישעיה ל, טו. 21 שם לב, יח. 22 מז׳ צב, ה. 23 פס״ג, א, וראה למעלה. 24 במדרש תהילים פל״ג רק ההתחלה ואין שם שיצחק אמר שירה. 25 תהילים לג, א.

סידור חסידי אשכנז — מי״מ

צדקתך לפי שפטירת משה רבינו היתה בשבת לעת ערב, קבעו לאומרו במקום צידוק הדין. ובתשובת הגאונים [2] נמצא שאילו ג׳ פסוקים של **צדקתך צדק** [3] וכו׳ **וצדקתך אלקים** [4] כו׳ **צדקתך כהררי א־ל** [5] וגו׳ כנגד משה אהרן ומרים, ששלשתן נפטרו בשבת. אבל הר״ר שמואל [6] מצא מכתיבת ידו של רבינו יודא חסיד ז״ל [7] שלא נפטר משה בשבת, ומביא ראיה מן וישלח יושע בן נון מן השיטים, שפי׳ רש״י על כרחינו אנו צריכים לומר שבתוך ימי אבלו של משה שלחו, ומונה והולך למפרע מיום שלושים של אבלו עד יום פטירתו, ונמצא שיום פטירתו היתה ביום ו׳, תוספת.

בתשובת הגאונים [8] נמצא אמר רב שלום גאון ריש מתיבתא במנחה בשבת מותר להתעסק בתלמוד. ולא עוד אלא שמנהג רבותינו בבבל שאחר תפילת מנחה שונין אבות וקניינין תורה, ועוד שרגילין ישראל שתפילת מנחה בשבת מקדימין אותה, ותפילת ערבית מאחרין אותה הרבה, כדאומ׳ [9] שאני עלויי יומא מאפוקי יומא, עלויי יומא מקדימין כדי שנהיה זריזים למצות, אפוקי יומא מאחרינן דלא נהוי עלך כמשאוי, בין תפילה לתפילה ישב בדד וידום מכל [מקום] [10] להתעסק בתורה טפי עדיף. ומה שאין עוסקין בתורה לא מפני שאסור, אלא לכבוד משה שנפטר באותה שעה, שהרי [11] נשיא שמת כל בתי מדרשות בטילין.

צדקתך צדק, אילו ה׳ תיבות בפסוק כנגד ה׳ חומשי תורה. וצדקתך אלקים עשרה תיבות כנגד עשרת הדברות, [כי יש בו עשרה תיבות], צדקתך כהררי א־ל [יש בו] מ׳ אותיות כנגד מ׳ יום [שהיה משה במרום].

סיום תפילת המנחה

[עז] ערבית מוצאי שבת

ולערב מושכין ברכו וברוך יי׳ המבורך וכו׳, לפי שפושעי ישראל

1 ראה להלן מתשובות הגאונים. וראה סרס״ג עמ׳ קכב, הפרדס (עהר׳ עמ׳ שיג), מחז״ו סי׳ קמא (עמ׳ 111), סדרש״י תקטז (עמ׳ 259), הרוקח סי׳ גו, המנהיג ה׳ שבת סי׳ סב־סג, ס׳ הישר לר״ת סי׳ תרכ. שבה״ל סי׳ קכו ועוד. וראה ספר חסידים סי׳ שנו, המחכים עמ׳ 138, או״ח וכל בו, שו״ת מהרי״ל סי׳ רלא, והאגור סי׳ תו. וראה להלן סימן קיז. 2 ל״מ כעת.
3 תהילים קיט, קעב. 4 שם עא, יט. 5 שם לו, ז. וסדר זה בסרע״ג ל, עא, ובהמנהיג כ׳ שזה מנהג ספרד אבל מנהג צרפת ופרובנציא לומר על הסדר. ועי׳ שבה״ל שם וכל בו סי׳ מ על סדר הפסוקין שבמנהג סידורנו. 6 כנראה שהוא ר׳ שמואל מאיברא. 7 כ״כ באו״ז ח״ב סי׳ פט (כד, א) ששמע מפי ר׳ יהודה חסיד, עי׳ תוס׳ מנחות ל, א ד״ה מכאן, תוס׳ מערבי פסחים במרדכי שם, רא״ש פסחים פ״י סימן יג, שו״ת מהר״ם ב״ב סי׳ יא (דפוס בודפעטש). ועי׳ ב״י וב״ח או״ח סי׳ רצב. ועי׳ סוטה יג, ב אותה שבת דיוזגי הוי. ועי׳ ערוך ערך דיוזגי, ועי׳ „מקור חסד״ לה״ר מרגליות בספר חסידים שם אות ב בארוכה. 8 סדרע״ג השלם ח״ב נא, (ד״ר ל, א), ובראשונים שנסמנו למעלה, ספר העתים עמ׳ 290, שע״ת סי׳ רך, תג״ל סי׳ ז, ליקוטים מהל׳ אמרכל כב, א, אוצה״ג שבת חה״ת עמ׳ 103-104. 9 ברכות נב, א.
10 ע״פ סדרע״ג שם. 11 מו״ק כב, ב.

שנחו כל השבת, ולערב כשמסיימין הציבור לעולם ועד חוזרין ל[י]סוריהן [1], לפיכך צריך למשוך בו [2], וכן מנהג.

ומתפללין הבדלה בחונן הדעת [3], ואע"פ שמבדיל בתפילה צריך להבדיל על הכוס [4]. וסדר הבדלות הכתובות בתורה [5] מונה להבדיל בין הקודש ובין החול, ויבדיל אלה'ים בין האור ובין החושך [6], ואבדיל אתכם מן העמים [7], בין יום השביעי וכו', והוא עיקר ההבדלה.

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

[למוצאי [8] שבת בתפילת ערבית מאריכין עד צאת הכוכבים [9], ומתחיל שליח ציבור והוא רחום [10] וגו', ואף הציבור מאריכין ברוך ה' המבורך, לפי שפושעי ישראל שנחו כל השבת כשמסיימין הציבור לעולם ועד חוזרין לייסוריהן, לפיכך צריך למשוך כן ומנהג [10].

אתה חוננתנו צריך להזכיר הבדלה בחונן הדעת, שכן מצינו ששנינו [11] מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים ושואלים גשמים בברכת השנים, והבדלה בחונן הדעת מפני שהיא חכמה קבעוה בברכת חכמה. ואף במוצאי י"ט אומרים אתה חוננתנו בחונן הדעת ואומ' הבדלה על הכוס. אבל במוצאי שבת מברכין על הבשמים ועל המאור [12], ואומ' [13] הבדלה במוצאי שבתות ובמוצאי ימים טובים ובמוצאי יום הכפורים ובמוצאי שבת לי"ט ובמוצאי י"ט לחולו של מועד, אבל לא במוצאי י"ט לשבת. ואם טעה ולא הזכיר הבדלה במוצאי שבת בחונן הדעת אין מחזירין אותו, מפני שיכול לומר על הכוס [14]. ואמרי' [15] אם אין לו יין חוזר ומתפלל, דבעו [16] מיניה מרב ששת טעה בזו ובזו מאי א"ל חוזר לראש, ואמר רבינא לרבא הילכתא מאי, א"ל כי קידושא מה קידושא בתפילה ועל

1 תקנתי ע"פ כי"א. 2 המקור בסרע"ג סדר מוצאי שבת (לא.) ומשם בספרי דבי רש"י שנהגו העם לומר בבה"כ ויהי נועם וקידושא דסידרא באפוקי שבתא ובמשיכה ובנעימה כדי שישהו ישראל סדריהם ובכך יאריכו מנוח לרשעים מלחזור בגיהנם כדאמרינן שכל השבת נחו הרשעים ויוצאין מגיהנם ובמוצאי שבת צועק המלאך הממונה על הרוחות ואומר חזרו הרשעים לגיהנם שכבר ישראל השלימו את סדריהן ולכן ישראל מזכירין במוצ"ש ויהי נועם וכו'. עי' ס' הפרדס (עהר' עמ' שיז), מחז"ו קמה (עמ' 113), סדרש"י סי' תקכא, המנהיג סי' סה, שבה"ל סי' קכט, אבודרהם, המחכים עמ' 140, אוצה"ג שבת עמ' 107, ועוד. ע"פ תנחומא תשא לג, פסיקתא רבתי פכ"ג, וזוהר וארא לא ע"ב, וכנראה שזו כוונת הבה"ג סוף ה' ציצית (מה, ב ד"ו, וד"ב עמ' 238) „ומיבעי ליה לאינגיש לאוגודי בברוך ה' המבורך באפוקי שבתא דניתצל מן היזיקא דההיא שבתא", ועי' ערוך ע' צלמות, וטור סי' רצה. וראה להלן סימן קיז.
3 ברכות לג, א. 4 שם לג, א וב. 5 פסחים קד, א: סדר הבדלות היאך אומר המבדיל בין קודש לחול וכו' ועי' ירוש' ברכות פ"ה סה"ב. 6 בראשית א, ג. 7 ויקרא כ, כו. ועי' מחז"ו (עמ' 117) סדר"ש ע' 263, לקוטים מספרי דבי רש"י (בספר רש"י עמ' שנא) ועוד.
8 קטע זה חסר בכי"מ, והוספתי ע"פ כי"א וק. 9 עי' שבת קיח, ב יהי חלקי וכו' וממוציאי שבת בציפורי. 10 עי' בה"ג וסרע"ג שם. 10 סידור ר"ש. 11 ברכות שם.
12 ברכות נא, ב, פסחים קה, ב. 13 פסחים קד, א: אומר הבדלות במוצאי שבתות ובמוצאי ימים טובים ובמוצאי יום הכפורים ובמוצאי שבת ליום טוב ובמוצאי י"ט לחולו של מועד אבל לא במוצאי י"ט לשבת. 14 ברכות לג, א. 15 סדרע"ג לא, א. 16 ברכות

הכוס, אף הבדלה בתפילה ועל הכוס. א״ר חייא בר אבא א״ר יוחנן אנשי כנסת הגדולה תיקנו לישראל ברכות ותפילות וקדושות והבדלות, **ובתפילה** קבעוה וחזרו וקבעוה על הכוס, והמבדיל בזו ובזו ינוחו ברכות על ראשו [17].

וסדר [18] (ברכות) הבדלות האמורות בתורה הוא מונה, ולהבדיל בין הקודש ובין החול, ויבדל אלקים בין האור ובין החושך, ואבדיל אתכם מן העמים בין יום השביעי לששת ימי המעשה הוא עיקר הבדלה.

החל עלינו הימים הבאים ימי השבוע שאנו נכנסים בה [19]. **חשוכים מכל חטא** שלא נחטא בהם. **ומנוקים מכל עון** ואפילו אם נחטא, שאין אדם בארץ אשר לא יחטא [20] תנקה אותנו מן העון. **ומדובקים ביראתך** שתתן לנו לב לעסוק בתורה].

[עח] ויהי נועם וסדר קדושה

ויהי נועם וסדר קדושה [1] **וגם ויתן לך** [2] **תיקנו מפני ששבת מאחרין לצאת, שלא ישאר אדם יחידי בבית הכנסת** [3], **אלא יתפלל בעוד שהציבור אומ׳ כל אלה ויצא עמהן. ע״א, ומעשה ידינו** [4] **של השבוע הבאה כוננה עלינו, לפיכך אומ׳ אותו בהכנסת השבוע** [5]. **ועוד לפי שמשה רבינו אמרו על הקמת המשכן שהיה ביום ראשון** [6] **לפיכך אומרים אותו בליל ראשון.**

ואין אומ׳ אותו כשחל יום טוב ליהיות באותו שבוע, מפני מעשה ידינו, כלומר ו׳ ימים של מעשה ידינו כוננה עלינו, וליכא ו׳ ימים [7]. **כשאין אומ׳ ויהי נועם וסדר קדושה, נמצאת אמירת ואתה קדוש תלויה בויהי נועם, שלפי שאומ׳ ויהי נועם הנאמ׳ בהקמת המשכן אומ׳ ואת׳ קדוש יושב ומשרה שכינתך עליהם כמו במשכן, ושומע תפילתם ותפילותיהם של ישראל, וכיון שהתחיל באתה קדוש גומר והולך סדר קדושה. סליק.**

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

ויהי נועם [8] לכך אומ׳ במוצאי שבת בבית הכנסת בהכנס ימי השבוע, לפי שמשה רבינו אמרו על הקמת המשכן שהיה ביום ראשון, לכך אנו אומ׳ אותה בליל ראשון, וכשאין אמ׳ ויהי נועם אי׳ אומ׳ סדר קדושה, ונמצאת ואתה קדוש תלוייה בויהי נועם, שלפי שאומר ויהי נועם שנ׳

לג, א וב. 17 ברכות לג, א. 18 סר״ש. 19 ולשון החל מלשון התחלה, וי״מ מלשון חלות, כמו ברכות יחולו על ראשך, וי״א מלשון תוחלת ותקוה. וי״מ מלשון חילול וחולין, שמתחלף קדושת שבת לימי החולין, ואנו מבקשים שיהו בלא חטא. 20 מ״א ח, מו, קהלת ז, כ.

1 סדרע״ג לא, א (השלם ח״ב 109, 115) סדרס״ג עמ׳ קכו. 2 ראה בסמוך בכי״מ. 3 עי׳ ברכות ו, א. וראה להלן סי׳ קיז באריכות. 4 תהילים צ, יז. 5 עי׳ שבה״ל סי׳ קכט. 6 במד״ר פי״ב. 7 תה״ג בסדרע״ג שם (עמ׳ לא, ב) וע״ש בסדר יוה״כ (מט, ב השלם קעט, ב), בה״ג ד״ב עמ׳ 190, ריצ״ג הל׳ ט׳ באב (עמ׳ כג) ועי׳ מחז״ו סי׳ קמט (עמ׳ 115), המנהיג הל׳ שבת סי׳ סה, המחכים עמ׳ 140, אר״ח סדר תפלות מצ״ש ד, כל בו, סידור

בהקמת המשכן, אומר ואתה קדוש יושב תהילות ישראל[9], שיושב ומשרה שכינתו ביניהם כמו במשכן, ושומע תפילתם ותהילתם של ישראל. וכיון שמתחילין בואתה קדוש גומר והולך כל סדר קדושה.

ומה שאנו אמ׳ סדר קדושה במוצאי שבת בערבית, לפי שפושעי ישראל חוזרין לגיהנם באותה שעה, דכ׳ בה צלמות ולא סדרים[10], ואף אם נתחייב אדם לדינה של גיהנם, אם נזהר בחייו בסדר קדושה מצננין לו גיהנם. לכך אנו אמ׳ סדר קדושה במוצאי שבת להציל נפשותינו מדינה של גיהנם, ואף היות כפרה לפושעי ישראל שנידונים בגיהנם שלכל הפחות מועיל להם שינוחו עד שאומרים אותו.

[סדר[11] הבדלה מתשובת הגאונים באר היטב מפי רב נטרונאי גאון רב מתיבתא. במוצאי שבת מביאין לו כוס של יין ואבוקה של אור ומברך יבנ״ה[12], פי׳, יין בשמים נר הבדלה, ושותה[13] מלא לוגמא ומטעים בני ביתו.

ומה[14] שאנו מברכים על הבשמים מפני נשמה יתירה שבאדם[15], ותהנה נפש הנותרת מן הבשמים, ותריח ותתחזק מריח הבשמים וצירוף הברכות.

והכי אמר רב נטרונאי גאון[16] נוהגין בשתי ישיבות כשמזכיר בורא מאורי האש ומסתכלין בשתי ידים כדי שיהנו מיד מן האור, כדרך ששנינו[17] אין מברכין על הנר עד שיאותו לאורו. וכן שנינו בפרקי דר׳ אליעזר[18] שמצוה להסתכל בצפורניים. ומשום[19] הכי פשטינן ידים להבדלה למיחזי כי היכי נהורא, אי איכא נהורא מברך אי לא משתמש לנהורא לא מברך, ואי חזי בחבריה או אחרינא שפיר דמי. מדאורייתא[20] מנלן דמבדילין על נהורא, דכתיב[21] וירא אלקים את האור כי טוב ויבדל בין האור ובין החשך. אור[22] של כבשן לא מברכינן עליה דלא לנהורא [עביד]. ואור של בית הכסא[23] היכא דאיכא אדם חשוב לנהורא קא מדליק, אע״ג דאדם חשוב דמדליק משום הבדלה אע״ג דלא צריך לנהורא

ר״י ב״ר יקר עמ׳ קכא, אבודרהם. 8 עי׳ סר״ש. 9 תהילים כב, ד. 10 תנחומא תשא לג: ובמוצאי שבת עד שהסדרים נשלמים וכשהסדרים נשלמים מלאך שמו דומה שהוא ממונה על הנשמות בא ונוטל נשמתן של אותן אנשים ומקלען לארץ הה״ד ארץ עיפתה כמו אפל צלמות ולא סדרים (איוב י, כב) מהו צלמות צאו למות שכבר שלמו הסדרים, עי׳ סדרע״ג שם, מחז״ו סי׳ קמח (עמ׳ 115), הפרדס עמ׳ שיז, שבה״ל שם (אצל ר״ש מירסקי עמ׳ 425), אוצה״ג שבת סי׳ שלד (עמ׳ 107), ולעיל סי׳ עז ומה שנ׳ שם. 11 ע״פ כי״א, ובכי״מ חסר, וקטעים מתשובות אלו, בסדרע״ג לא, ב — לב, ב, סדרש״י עמ׳ 262 ואילך, מחז״ו עמ׳ 117, הפרדס עמ׳ כו, שבה״ל סי׳ קל. 12 עי׳ ברכות נב, א. ובראשונים נתנו בזה סימן ביתי י״ב׳ג׳ה׳ בה (זכריה א, טז). 13 סדרע״ג לא, ב. 14 מחז״ו והפרדס שם. סדרש״י שם, ועי׳ הפרדס, שו״ת הרשב״א סי׳ קנט, או״ז ח״ב צב, ושבה״ל שם. 15 עי׳ ביצה טז, א תענית כז, ב. 16 סדרע״ג שם ספרי בי רש״י שם ושם, האורה סי׳ סב, שערי תשובה סי׳ קנ, תה״ג ליק סי׳ מט, המ״ג סי׳ צג, מרדכי ריש יומא, מהר״ם ב״ב סי׳ תקלה, שבה״ל שם, ולקמן סי׳ קיח. 17 ברכות נא, ב. 18 פרק כ, והובא בנסמן לעיל, וריצ״ג הל׳ הבדלה (עמ׳ טו). 19 לשון בה״ג הל׳ קידוש והבדלה (יד, א). 20 בה״ג שם (יג, ד) ע״פ ירושׁ׳ ברכות פ״ח ה״ז. 21 בראשית א, ד. 22 בה״ג שם, ברכות נג, א. 23 בה״ג שם

לא מברכינן עליה, היכא דליכא אדם חשוב, לנהורא קא מדליק ומברכים עליה. אמר[24] רב יהודה אמ׳ רב אין מחזירין על [האור] כדרך שמחזירין על המצות.

וכן[25] אנו רגילים להטיל מים בכוס של ברכה לאחר ששותיהו ושוטפין אותו ושותיהו, וכן שמענו מרבותינו שמצוה לעשות כך. כלומ׳, שירי מצוה מעכבין את הפורענות[26], ומה שנשתייר מן הכוס מטילין אנו על ידינו ומעבירין על פנינו כדי לחבב את המצוה. ואע״פ שכתב בפרקי דר׳ אליעזר[27] (מנוח) [ר׳ מונא] כיצד בכוס של יין מקרב ידו לאור ואומר בורא מאורי האש, וכיון שמרחיק ידו מן האור אומר המבדיל בין קודש לחול, ואם אין לו יין פושט ידו לאור האש ומסתכל בצפורנים שהם לבנות מן הגוף ואומר בורא מאורי האש[28], ואם נתקדרו השמים בעבים ואינו רואה את הכוכבים תולש אבן מן הארץ ואומר המבדיל בין קודש לחול. ואע״פ[כ][29] לא סבירא לן דמבדיל אלא על היין. ואפילו בפת אין מבדילין, דהכי אמר רב עמרם ריש מתיבתא אין מבדילין על הפת כל עיקר, ומה טעם, שאין דומה הבדלה לקידוש, שאין קידוש אלא במקום סעודה[30], וכיון ששולחנו קבוע וסעודתו קבועה ואי אפשר שלא לסעוד מקדש על הפת, אבל במוצאי שבת שאין סעודתו קבועה ושאין שולחנו עומד, אין מבדילין על הפת. וכן מנהג בשתי ישיבות.

ר׳ יצחק[31] אומר כל שאינו מבדיל על היין במוצאי שבת או אינו שומע מן המברכין או מן המבדילין אינו רואה סימן ברכה לעולם, וכל מי ששומע ברכה מן המבדילין או שמבדיל על היין הקב״ה קורהו קדוש, שנאמר[32] ממלכת כהנים וגוי קדוש. וכתיב[33] והייתם לי סגולה מכל העמים כי לי כל הארץ.

א״ר יוחנן[33]* ג׳ מנוחלי העולם הבא, אילו הן הדר בארץ ישראל, והמגדל בניו לתלמוד תורה, והמבדיל על היין במוצאי שבתות דשייר מקידושא להבדיל, הילכך מאן דאית ליה חד כסא ולית ביה שיעור קידוש והבדלה, שבוק ליה להבדלה, לקידוש היום מקדש אריפתא. ולא יכיל לאבדולי אריפתא, דכי תקנו רבנן אבדלתא על חמרא תקינו.

ע״פ ברכות שם ועי׳ ר״ח ותוס׳ שם, ובבה״ג ובגמ׳: בית הכנסת, אבל במחז״ו וסדרש״י כלפנינו, ועי׳ ריצ״ג שם, וכאן משובש ויש לתקן ע״פ הבה״ג: ואור של בית הכנסת היכא דאיכא אדם חשוב דמדליק משום ליתיה אע״ג דלא צריך לנהורא לא מברכינן עליה היכא דליכא אדם חשוב לנהורא קא מדליקין ומברכין עליה. 24 ברכות נג, ב בה״ג שם. 25 לשון סדרע״ג שם. 26 סוכה לח, א. ועי׳ פדר״א שם, המנהיג שבת סי׳ סה טור סי׳ רצט, ומרדכי ריש יומא מתשובת הגאונים. 27 סדרע״ג שם ע״פ פדר״א שם, וכאן משובש; ועי׳ הפרדס וסדרש״י סי׳ תקכו ושם: כיצד אדם מסתכל בכוס של יין וכו׳, שבה״ל שם, ועי׳ תוס׳ פסחים קו, ב ד״ה מקדש. 28 כאן נשמט כנראה מחמת הדומות, ובסדרע״ג: ואם היה בדרך פושט ידו לאור הכוכבים שהן של אש ומסתכל בצפרניו ואומר בורא מאורי האש. 29 סדרע״ג שם וכן במחז״ו הפרדס וסדרש״י שם, ועי׳ תוס׳ פסחים קו, ב ד״ה מקדש בשם רע״ג. 30 פסחים קא, א. 31 סדרע״ג שם מפדר״א פ״כ, ובסרע״ג: ר׳ צדוק, אבל במחז״ו וסדרש״י כלפנינו. ועי׳ טור או״ח סי׳ רצו. 32 שמות יט, ו. 33 שם שם, ה.

והיכא[34] דלא שכיחא חמרא ושיכרא הוי מחמרא מדינה [מברך] ומבדיל על שיכרא. ודוכתא[35] דלא שכיחא חמרא ואיכא בתוך התחום אבתרא[36] דשכיחא ביה חמרא, וביומא דשבתא דיכול למיזל אזיל[37] ביממא ומבדיל ואע"ג דלא נפיק בשבתא, אי נמי יתיב וקא שתי פשיטא ליה מילתא דלאורתא לית ליה חמרא, מבדיל (קא) [כד] בעי מיקם מן פניא דשבתא ואע"ג דאיכא עידנא טובא.

אמר[38] רב תחליפא בר אמי אמר שמואל מתפלל אדם של מוצאי שבת בשבת ואומר הבדלה על הכוס, ואסור ליה למיעבד עבידתא עד (ד)לאורתא, וכד חזי נורא לאורתא מברך בורא מאורי האש.

ואסור[39] לאדם שיטעום כלום קודם שיבדיל. ואמרי'[40] שכח וטעם מבדיל. ואמר רבא הילכתא טעם מבדיל. ואם לא הבדיל במוצאי שבת מבדיל למחר ביום ב' ביום ג' למחר כל היום. והוא שלא טעם, דא"ר חייא[41] מי שלא הבדיל במוצאי שבת מבדיל והולך כל השבת כולה, ועד כמה א"ר זירא עד רביעי בשבת, כי הא דיתיב ר' זירא קמי דרב אשי ואמרי לה קמי דר' יונתן ויתיב וקאמר לעניין גיטין חד תרי בתר שבתא, רביעי וחמשי ומעליה שבתא קמיה שבתא, אלמיה עד ולא עד בכלל. והני מילי איתויי כסא דחמרא וברכיה בורא פרי הגפן ומבדיל (על ידי היאך) [אבל על האור] לא, קיימא לן[42] אין מברכין על האור אלא במוצאי שבת ובמוצאי יום הכפורים, משום דהוה אסור לאישתמושי ביה, אבל בימים טובים דשרי לאישתמושי בה לא צריך לברוכיה עליה.

והכי[43] שדר רב נטרונאי גאון ז"ל יום הכפורים אע"ג שחל להיות בחול מברכין על האור, מפני שאסור להשתמש ביום הכפורים. ולית הלכתא כרב יהודה אמר שמואל[44] [ד]אין מברכין על האור אלא במוצאי שבת ותחילת ברייתו הוא, אלא כי הא דאמר רב חייא בר אבא[45] ואיכא דמתני א"ר בנימין בר יפת א"ר יוחנן מברכין על האור[46] ששבת ומאי שבת ששבת ממלאכת עבודה, כדתניא[47] עששית שהיתה דולקת והולכת בשבת, למוצאי שבת מברכין עליה, ותו תנינן[48] אור היוצא מן העצים מן האבנים מברכין עליה, ותניא אידך אין מברכין עליה. ומשנינן לא קשיא כאן במוצאי שבת כאן במוצאי יום הכפורים, במוצאי שבת מברכין במוצאי יום הכפורים אין מברכין אלא באור היוצא מן העצים מן האבנים

33* פסחים קיג, א, והובא בסרע"ג שם. 34 בה"ג הל' קידוש והבדלה (יג, ד). או"ז ח"ב סי' יד. ועי' פסחים קו, א, ראבי"ה ח"ב עמ' 148. 35 בה"ג שם (יג, ג) בשינוי לשון.
36 אפשר שצ"ל: ליזיל אבתרא. 37 בבה"ג: וביממא דשבתא הוא דיכיל ובלילא לא יכיל למיזל ליזיל ביממא ומבדיל ואע"ג דלא נפקא שבתא. 38 ברכות כז, ב בה"ג שם.
39 כל הקטע בסרע"ג שם (לב, א). 40 פסחים קו, ב ועי' דק"ס שם, ועי' לקוטים מספרי דבי רש"י (ספר רש"י עמ' שג). 41 שם קו, א ושם: בני ר' חייא. 42 פסחים גג, ב.
43 סדרע"ג שם, הפרדס, מחז"ו וסדרש"י שם. 44 פסחים נד, א. 45 סדרע"ג שם ועי' לשון הגמ' שם. 46 נשמט כאן מחמת הדומות [היוצא מן העצים ומן האבנים, ובמוצאי יום הכפורים אין מברכין על האור] ששבת... 47 ברכות נג, ב. 48 פסחים נד, א.

הוא דלא מברכינן אבל באור ששבת מברכינן, ובגמרא דארץ ישראל[49] מתני׳ א״ר לוי במוצאי שבת זימן הק׳ לאדם הראשון ולאשתו שתי אבנים, והקישו זה בזה ויצא מהם אור, ובירך עליה בורא מאורי האש, אמר שמואל לפיכך מברכין עליה במוצאי שבת שהיא תחילת ברייתה, ורב הונא בשם רבא ור׳ אבהו בשם ר׳ יוחנן אף במוצאי יום הכפורים מברכין עליה, ששבתה באור כל אותו היום, ולעולם על אור ששבת אבל לא על היוצא מן העצים ומן האבנים.

ומי[50] שצריך לעשות מלאכה במוצאי שבת קודם שיתפלל צריך לברך עליה בתחילה המבדיל בין קודש לחול, ואחר כך עושה מלאכה, דקאמ׳[51] רבי׳ אלעזר בן אנטיגנוס משום ר׳ אליעזר בר׳ ינאי אסור לאדם שיעשה חפציו קודם שיבדיל. וכי מברכין מזכיר אזכרת השם ומלאכת שמים, בד״א קודם שיתפלל אבל לאחר שיתפלל כיון שהבדיל בתפילה שוב אין צריך לברך קודם מלאכה, אע״ג שהבדיל על הכוס.

טעם[52] בשמים במוצאי שבת, משום דכל יום שבת אור של גיהנום שובת ולא הסריח כלום, ולאלתר במוצאי שבת כשיוצא אור של גיהנום חוזר ושואף ומסריח ולכך מריח בבשמים.

סליק הבדלה מתשובת הגאונים]

ויתן לך

ויתן לך האלקים תיקנו לאומרו במוצאי שבת מפני שבשבת מאחרים לצאת שלא ישאר אדם יחידי בבית הכנסת, אלא יתפלל בעוד שהציבור יתפלל אותו, ויצא עמהם, ומאותו טעם נמי תקנו נמי לומר ויהי נועם וסדר קדושה[53].

ותיקנו בויתן לך פסוקים של תורה ופסוקים של נביאים, ופסוקים של כתובים כדי שיצא אדם מידי חובותו שעסק בתחלת השבוע בתורה ובנביאים ובכתובים לזכות בני אדם, תיקנוהו שיתעסקו בתורה, ויש מקומות שמוסיפים בו פסוקים וסדרי ברייתות, וכל זה אינו אלא להוציא את הציבור מידי עסק בתורה לזכותם. וסיימוהו בפסוקי שלום שנ׳[54] ה׳ עוז לעמו יתן ה׳ יברך את עמו בשלום. שגדול[55] השלום וחביב לפני הק׳, שאם ח״ו שיהו כל ישראל עובדי ע״ז והיה שלום ביניהם היו ניצולין, שנ׳[56] חבור עצבים אפרים הנח לו, וכיון שיש ביניהם מחלוקת אי׳ תקנה לשונאי ישראל, שנ׳[57] חלק להם עתה יאשמו.

49 ברכות פ״ח ה״ה. 50 סדרע״ג שם. 51 שבת קנ, ב, ועי׳ ירוש׳ ברכות שם. 52 סדרש״י שם סי׳ תקלב, הפרדס שם, מחז״ו עמ׳ 120, ועי׳ לעיל. 53 עי׳ סר״ש. ועל אמירת ויתן לך ראה המנהיג סי׳ עה שכ״ה מנהג כל ישראל ע״ש, ובשבה״ל סי׳ קכט, ושם שולל המנהג שהיו מסיימין בברכה ברוך מהולל בתשבחות. ועי׳ מחז״ו מעמ׳ 180 והלאה. סידור ר״י ב״ר יקר עמ׳ קכא, ועי׳ המחכים עמ׳ 140 שהוא לסימן טוב ולא משום ניחוש כי לא נחש ביעקב. כל בו וארו״ח. 54 תהילים כט, יא. 55 ספרי נשא פיס׳ מב (עמ׳ 46) ושם נרשם. 56 הושע ד, יז. 57 שם.

שיר המעלות

שיר המעלות אשרי כל יראי השם[58] לפי שיש מוסר לבני אדם. **יגיע כפיך כי תאכל** ולא מן גנבה וגזל, לפי שהוא תחילת ימי השבוע שעוסקים בני אדם במשא ובמתן צריך להזהירם ללכת באמונה עם חביריהם, ויהנו מיגיעם ולא מן גניבה וגזל, והיינו יגיע כפיך כי תאכל. **ואם אתה עושה כך אשריך וטוב לך** אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא[59]. ועוד, משום שיש בו מוסר אחרים, **אשתך כגפן פורייה** לפי שצריך אדם ללכת [בפרקמטיא שלו למקום אחר ועוסק בצרכיו צריך להזהר שלא יתקוטט עם חבירו. ועוד לפי שהיא תחלת השבוע וצריך אדם בפרקמטיא שלו צריך להזהר ממריבה ומקטטה, והיינו **שלום על ישראל** שלא יתקוטט עם חבירו. ועוד, לפי שהיא תחלת השבוע וצריך אדם לעסוק ולטרוח ברווחים צריך שיעשה באמונה וביראת שמים, והיינו **גבר יראי ה'** שמתעסקים באמונה וביראה שמים שלא יאנה את חב'רו, והוא מוזהר עליה כבר מסיני, כדכתיב[61] לא תונו איש את עמיתו, ושייך בה יראת שמים שהדבר הזה אינו אסור אלא להק'.

סליק סדר מוצאי שבת

[עט] ראשי חדשים

עתה נתחיל תפילת ראש חודש '. ראשי חודשים לעמך נתת, כדכתיב[2] **החודש הזה לכם הוא מסור אם תקדשו אותו הוא מקודש**[3]**. זמן כפרה וכו' לכל תולדותם של ראשי חודשים, דהיינו בכל ראש חודש הוי זמן כפרה, כדכת'**[4] **לחטאת ליי'. אמ' הקב"ה הביאו עלי כפרה על שמעטתי את היירח**[5]**. וגם לכפר על ישראל על טומאת מקדש וקדשיו**[6]**. בהיותם מקריבין לפניך שהיה בית המקדש קיים, והיו מקריבין לפניך זבחים לרצון. ושעירי חטאת לכפרה בעדם אז היו מקריבין (הם) [גם] שעירי חטאות אחד**[7] **הן כולן מכפרין על טומאת [מקדש] וקדשיו, וגם שוין בזכרון חצוצרות כדכת'**[8] **וביום שמחתכם ומועדיכם ובראשי חודשיכם ותקעתם בחצוצרות ונזכרתם כדכת'**[9] **ונזכרתם וגו', ותשועת נפשם מיד**

58 תהילים קכח. 59 ברכות ח, א. 60 ובסידור ר"י ב"ר יקר (עמ' קכב) שכיון ששבת מצות עונה מזכיר בקשתו שתהא אשתו פוריה וענפה. ושיר המעלות במעלה התשיעית שיהיו ט' חדשים מלאים. 61 ויקרא כה, יז.

1 כל הקטע עד להלן: והביאנו, גם בכי"מ ולא כפלתיו. 2 שמות יב, ב. 3 ר"ה כב, א: החדש הזה לכם וכו' עדות זו תהא מסורה לכם. ועי' שמו"ר פט"ו כד: הרואה את הלבנה כו' אומרים ברוך מקדש חדשים ויש מהם אומרים מקדש ישראל שאם אין ישראל מקדשין אותו אין אותו קידוש כלום. ועי' ר"ה כה, ב. ויש שמפרשים ע"פ המכילתא לכם ולא לגויים עי' שבה"ל סי' קעו. 4 במדבר כז, טו. 5 שבועות ט, א: מה נשתנה שעיר של ר"ח שנאמר בו לה' אמר הקב"ה שעיר זה יהא כפרה על שמיעטתי את הירח. 6 שבועות ט, א. ובמשנה שם ע"ב. 7 בכי"ר: אז היו מקריבין גם שעירי ראשי חדשים לכפרה לשכינה, ולכן זכרון אחד לכולן יהיו שכל שעירי חטאת אחד הן. 8 במדבר י, י. 9 שם שם ט.

שונא וגם[10] **זכרון חצוצרות תשועת נפשם וכו' כדכתי' ונזכרתם לפני יי' אלה'יכם ונושעתם מאויביכם. ואנו מבקשים פניו שיכין מזבח חדש בציון וישיב העבודה לשם, ואז נקריב שעירי עזים של ראש חודש ברצון. ונשמח בעבודת בית המקדש, ובשירי דוד עבדך שיאמרו הלוים על [ה]עבודה לפני מזבחך. אהבת עולם תביא להם מה שכת'**[11] **אהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד וברית [של] אבות עולם תזכור. והביאינו לציון עירך וגו', כלומ', אהבת עולם שאהבתנו תביא לנו והברית של אבות תזכור והביאינו לציון וכו'**[12].

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

ראשי[13] **חדשים לעמך נתת** כדכתיב החדש הזה לכם ראש חדשים וגו' לכם הוא מסור אם תקדשו אותו מקודש. **זמן כפרה לכל תולדותם** של ראשי חדשים דהיינו בכל ראש חדש הוי זמן כפרה, כדכת' לחטאת לה', אמ' הק' הביאו עלי כפרה על שמיעטתי את הירח, וגם לכפרה על ישראל על טומאת מקדש וקדשיו. **זבחי רצון** זבחים שהיו לרצון. **ושעירי חטאת** שהיו לכפרה בעדם, אז היו מקריבים גם שעירי חטאת אחר הן לכולם מכפרין על טומאת מקדש וקדשיו. וגם שוין בזכרון חצוצרות כדכתיב וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות ונזכרתם לפני ה' אלקיכם ונושעתם מאויביכם, והיינו **תשועת נפשם מיד שונא. מזבח חדש בציון תכין** ואנו מבקשים פניו שיבנה מזבח חדש בציון וישיב העבודה לשם. ואז נקריב **שעיר עזים** של ר"ח ברצון בציון. **ונשמח בעבודת בי' המקדש ובשירי דוד עבדך** שאמרו הלוים על העבודה לפני מזבחך. **אהבת עולם** תביא להם כדכתיב אהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד. וברית אבות לבנים תזכור כדכת'[14] וזכרתי את בריתי יעקב ואף את בריתי כו'.

והביאנו לציון עירך ברינה כלומר, מה היה האהבה שאהבתנו, והברית של אבות שתזכור לנו, שתביאנו לציון עירך ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם, כדכת'[15] שמחת עולם על ראשם, שמחה שהייתה בברייתו של עולם ששימש הק' בעצמו לפני אדם וחוה, כמ' שמוכיח באלפ"א בית' דר' עקיבא[16], אותה שמחה אנו מצפים בעת הגאולה שנחזהו עין בעין, כדכ'[17] עין בעין יראו ה' בשוב ציון. וכתיב[18] ואמר ביום ההוא הנה אלקינו זה, מלמד שמראה אותו באצבע[19]. ומה שמחה יהיה לשם כמ' שמצינו בברייתא של שמות[20], עתידים ההרים לרקד לפני הצדיקים והגבעות משיכות חלב ועסיס לפניהם, כדכ'[21] והי' ביום ההוא יטפו ההרים עסיס ועשבי השדה באים ומשחקין לפניהם אגודות אגודות,

10 בסכי"מ: היינו. 11 ירמיה לא, ב. 12 עי' סידור כי"מ. 13 כל הקטע בסר"ש.
14 ויקרא כו מב. 15 ישעיה לה, י. 16 ל"מ כעת. 17 ישעיה נב, ח.
18 שם כה, ט. 19 תענית לא, א. 20 מדרש אותיות דר"ע השלם נוסח א' בתי

והאילנות מתעקרין ממקומן ובאין ומזמרין בכנפיהם זו לזו, ואומ׳ הושענא כמ׳ שנ׳ [22] ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רינה וכל עצי השדה ימחאו כף, ומלאכי השרת באין ומשמשין לפניהם בלפידים וברקים כמראה אש וכמראה להבה וכמראה בזק וכמראה חשמל, ועליהם [23] גחלים מקיפים ועומדים כנגד כולם, ומשמשין לפניהם, וחומת לפיד וחומת להב וחומת אור נוגה סביב להם לכל צדיק וצדיק, שכינה עמהם בכבוד ויושב על כסא כבודו כמלך ושמח בשמחת בניו, כדכתיב [24] רני ושמחי בת ציון וג׳, והיינו שאנו מבקשים שמחת עולם, שמחת עולמית שלא תפסוק, כדכתי׳ [25] תם עונך בת ציון לא יוסף להגלותך.

ומנחתם ונסכיהם [26] **כמדובר** בפרשת החודש [27]. **שלשה עשרונים לפר** וכדכ׳ [28] ושלשה עשרונים סולת מנחה בלולה בשמן לפר האחד. **ושני עשרונים לאיל** כדכתי׳ ועשרון עשרון סלת מנחה בלולה בשמן לכבש האחד. **ויין כנסכו** כדכתיב ונסכיהם [29] חצי ההין יהיה לפר ושלישית ההין לאיל וגו׳. **ושעיר חטאת לכפר** כדכתיב [30] ושעיר (חטאת לכפר) עזים אחד לחטאת לה׳. **ושני תמידין כהלכתן** אילו תמידי ערב ובקר תמיד של שחר ותמיד של בין הערבים, בתמיד של שחר כתיב [31] ועשירית האיפה סלת למנחה בלולה בשמן כתית רביעית ההין, וכתיב [32] ונסכו רביעית לכבש האחד בקדש וגו׳. ובתמיד של בין הערבים כתיב [33] ואת הכבש השני תעשה בין הערבים כו׳, וזהו שיסדו ושני תמידין כהלכתן.

[פ] חדש עלינו את החודש הזה

חדש עלינו וכו׳ לטובה ולברכה. י״ב דברי בקשה יש כאן, כנגד י״ב חדשי שנה [1]**. יעלה ויבוא כולהון קיימי מזכרונינו לפניך ופוקדינו, כלומ׳, יעלה זכרונינו ופיקדונינו לפניך, וכן ויבוא זכרונינו לפניך, וכן כולם** [2]**.**

וקורין את הלל בדילוג [3]**. ויחיד אינו קוריהו** [4]**, אלא שלשה קורין אותו מטעם יאמרו נא דאחד אומר לשנים יאמרו** [5]**. ונראה לי דאם יכול**

מדרשות כב עמ׳ שעד. 21 יואל ד, יח. 22 ישעיה נה, יב. 23 במדרש : ועמודים. 24 זכריה ב, יד. 25 איכה ד, כב. 26 עיין תוי״ט מנחות פ״ט מ״ד שמדבר כאן מנסכי השמן, וכ״מ בסידורנו, ועי׳ בשו״ת מהרש״ל סי׳ סד שהיה מדלג תיבת ונסכיהם, שמשמעו נסכי יין והם מוזכרים ואינם מפורטים בסמוך. 27 במדבר כח. 28 שם שם יב. 29 שם שם, יב. 30 שם שם, טו. 31 שם שם, ה. 32 שם שם, ז. 33 שם שם, ח.

1 עי׳ סידור כי״מ. 2 כלומר דתיבות יעלה ויבוא קאי על כל הנאמר, שיעלה זכרוננו ויבא, וכן יעלה פקדונינו ויבא, וכן פקדון אבותנו יעלה ויבא. 3 תענית כח, ב: רב איקלע לבבל חזינהו דקא קרו הלילא בריש ירחא סבר לאפסוקינהו כיון דחזא דקא מדלג דלוגי אמר שמע מינה מנהג אבותיהם בידיהם. ועי׳ טור סי׳ תכב. 4 שם: תנא יחיד לא יתחיל, ועי׳ בה״ג ד״ב עמ׳ 175, אשכול אלבק ח״א עמ׳ 142, רי״ץ גאות ח״ב עמ׳ ה. ועי׳ תוס׳ ברכות יד, א ד״ה ימים, תענית שם, ערכין יו״ד א ד״ה י״ח, ספר הישר לר״ת סי׳ תמא, מחז״ו עמ׳ 192 ובציונים שם. 5 סוכה לח, א וב, ובשוח״ט מז׳ קיג אות ג וע״ש בציונים. ועי׳ מרדכי

לקרותו בניגון ובקריאתו במקרא קורא, דתילים הא קרי[6]**. ואין קוראין בבית האבל**[7]**, שמעתי מטעם אמ׳ הקב״ה מעשה ידיי טובעים בים ואתם אומרי׳ שירה לפני**[8]**, דבזמן שאדם בצער שכינה בצער**[9] **כדכת׳. כאן דילוג גדול**[10].

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

אלקינו ואלקי אבותינו חדש עלינו את החודש הזה לטובה י״ב דברי בקשה יש כאן, כנגד י״ב חדשי השנה[11]. ואילו הן לטובה א׳, לברכה ב׳, לששון ג׳, לשמחה ד׳, לישועה ה׳, לנחמה ו׳, לפרנסה ז׳, לכלכלה ח׳, לחיים ט׳, לשלום י׳, למחילת חטא י״א, לסליחת עון י״ב. **כי בישראל עמך בחרת מכל האומות** כדכתיב[12] בך בחר ה׳ גו׳. וכתיב[13] כי יעקב בחר לו י־ה ישראל לסגולתו.

[פא] אתה יצרת

אתה יצרת עולמך מקדם מימים קדמונים[1]. **כילית מלאכתך ביום השביעי** כדכתיב[2] ויכל אלקים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה. **אהבת אותנו** כדכתיב[3] אהבתי אתכם אמר ה׳. **חרבה עירנו ירושלים שנקרא עיר**, כדכתיב[4] ושם העיר מיום ה׳ שמה. וכתיב[5] העיר רבתי עם. **ושמם מקדשינו** בבצעינו, דכתיב[6] והשימותי את מקדשיכם וגו׳. **וגלה יקרינו** על שם המקרא כדכתיב[7] גלה כבוד מישראל. **יקרינו** שמעתי שזו יקר שכינה, כדכתיב[8] ודבר ה׳ היה יקר בימים ההם, שבכל מקום שגלו ישראל גלתה שכינה עמהם[9], כדכתיב[10] עמו אנכי בצרה וכתיב[11] למענכם שולחתי בבלה. **ונוטל כבוד** אף שכינה עמהם, כפל מילה הוא, ומניין שהשכינה נקראת כבוד כדכת׳[12] ברוך ה׳ ממקומו. **ואין אנו יכולין לעשות חובותינו** חובה המוטלת עלינו להקריב קרבנות קרבנות כאשר נצטוינו. **שתעלינו בשמחה לארצינו** כדכתיב[13] כי בשמחה תצאו ובשלום תובלון, **ותטענו בגבולינו** כדכתיב[14] ונטעתים על אדמתם ולא ינתשו עוד מעל אדמתם.

[פב] ענין ראש־חודש

[שחרית[15] וערבית ומנחה יאמר בעבודה יעלה ויבוא, ובברכת המזון

שבת פ״ב רמז רפו. 6 ולפי״ז יאמר בלא ברכה. 7 עי׳ תשובות רש״י סי׳ שמז (אלפ׳ עמ׳ 352) וש״נ. 8 מגילה י, ב סנהדרין לט, ב. 9 משנה סנהדרין מו, א. 10 מכאן חסר עד אמצע תפילת ראש השנה, ומכאן המשכנו בסידור כי״מ. [בכי״ר 285 אין כאן הוספה ומתחיל מיד אתה בחרתנו. ואפשר שהיה כאן פירוש הלל]. 11 עי׳ סר״ש. 12 דברים ז ו. 13 קלה, ד.

1 עי׳ משלי ח, כב: קדם מפעליו מאז. 2 בראשית ב, ב. 3 מלאכי א, ב. 4 יחזקאל מח, לה. 5 איכה א, א. 6 ויקרא כו, לא. 7 שמואל א ד, כא. 8 שם ג, א. 9 מגילה כט, א. 10 תהילים צא, טו. 11 ישעיה מג, יד. 12 יחזקאל ג, יב. 13 ישעיה נה, יב. 14 עמוס ט, טו. 15 קטע זה הוספתי ע״פ כי״א. ועי׳ סדרע״ג

יאמר בהודאה, דתני[16] ר׳ אושיעא ימים שיש בהם קרבן מוסף, כגון ראש חודש וחולו של מועד ערבית ושחרית ומנחה מתפללים שמונה עשרה ויאמר מעין המאורע בעבודה, ואם לא אמר מחזירין אותו, ואין בהן קדושה על הכוס ויש בהן הזכרה בברכת המזון. בתפלה חוזר, בברכת המזון אינו חוזר דלאו חובה אכילתו, אבל בשבת ויום טוב דעונג וחובת אכילתו חוזר[17]. אמר[18] ר׳ תנחום א״ר אסי טעה ולא הזכיר של ראש חודש בעבודה ונזכר בהודאה חוזר בעבודה, בשים שלום חוזר לעבודה, אם סיים ועקר את רגליו חוזר לראש. אמר רב פפא בריה דר׳ אחא הא דאמרת אם סיים חוזר לראש לא שנו אלא שעקר רגליו, אבל אם לא עקר רגליו חוזר לעבודה, א״ל מנא לך הא, מאבא מרי ואבא מרי מרב. אמר רב ענן אמר רב טעה [ולא הזכיר] של ראש חודש בערבית, אין מחזירין אותו, מפני שאין בית דין מקדשין את החודש בלילה אלא ביום. (טעה בערבית) אבל בשחרית ומנחה מחזירין אותו. וטעה דראש חודש, הא בחולו של מועד מחזירין אותו, והני מילי ביחיד אבל גבי ציבור, תניא טעה ולא הזכיר של ראש חודש ערבית אין מחזירין אותו מפני שיכול לומר בשחרית, בשחרית אין מחזירין מפני שיכול לומר במוספין, במוספין אין מחזירין מפני שיכול לומר במנחה, אמר ר׳ אבא בציבור שנו משום טירחא דציבורא אבל יחיד חוזר.

ונהגו[19] העם לברך בראש חודש לקרוא את ההלל, אבל רבינו תנוח נפשו בצרור החיים אינו מברך עליו, והילך תשובתו, ששאל על היחיד שקורא את ההלל בימים שאינו משמונה עשרה ימים של תורה[20] אם חובה על הציבור לברך יברך גם היחיד. אבל אני איני מברך עליו גם לא ביחיד ולא בציבור, לפי שאינו אלא מנהג[21] ומנהג אין צריך ברכה. כדאמרינן גבי ערבה[22] שקיל חביט, שלא בריך קסבר מנהג נביאים, לפיכך אינו מברך עליו אשר קדשנו במצו׳ וצונו וכו׳, אבל אני מברך עליו בא״י מלך מהולל בפי עמו משובח ומפואר בשירי דוד עבדו בא״י מלך מהולל בתושבחות, ולאחריו יהללוך כדרכה. ולא שמעתי יותר לא דקדקתי ברבותי יותר שלמה ב״ר יצחק. וראיתי את רבי שלא קרא הלל בראש חודש עם הציבור, וקראו בפני עצמו מיושב בשעת קריאת התורה.

למוסף קורין ארבעה[23] בפרשת תמידין, ואינו אומר בפרשה ראשונה אלא שמונה פסוקים לשלשת הקוראין. לפיכך[24] כהן עד שנים ליום עולת תמיד, ולוי חוזר על עקב לשנות ואמרת, שקרא כהן וקורא עד רביעית

סדר ר״ח עמ׳ 32, מחז״ו סי׳ רכו (עמ׳ 191), סדרש״י סי׳ תקלט עמ׳ 268. 16 שבת כד, א. 17 ברכות מט, ב: טעה ולא הזכיר של ר״ח בתפלה מחזירין אותו בבהמ״ז אין מחזירין אותו כו׳ תפלה דחובה היא מחזירין אותו ברכת מזונא דאי בעי אכיל וכו׳ מעתה שבתות וי״ט דלא סגי דלא אכיל וכו׳. 18 ברכות כט, ב ע״ש ועי׳ מחז״ו שם. 19 הובא גם במחז״ו וסדרש״י סי׳ תקמ, תרש״י שמו, המנהיג הלל לד, ראבי״ה ח״ג סי׳ תתעט עמ׳ 646. ועי׳ תוס׳ ברכות יד, א ד״ה ימים, וספר הישר סי׳ תקלז (שלזי׳ עמ׳ 319). 20 עי׳ ערכין י, א. 21 תענית כח, ב: כיון דחזא דקא מדלגי אמר ש״מ מנהג אבותיהם בידיהם. 22 סוכה מד, ב. 23 מגילה כא, א. 24 שם כא, ב כב, א. ועי׳ ראשונים.

ההין, וישראל עולה וקורא עד עולת תמיד עד ונסכה של שבת, כדי שיעמוד הרביעי הבא להזכיר של ראש חודש, ומתחיל ובראשי חדשיכם להזכיר שהיא חובת היום, משום דכל טפי מילתא מחבריה טפי ליה חד גברא [25], לפיכך צריך הלוי להיות חוזר על עקב ומדלג ואמרת להם.

בראש חודש אין נופלין על פניהם [26], ואין אומרים למנצח [27], לפי שראש חודש נקרא מועד [28]. שכל שיש בו מוסף גומרין בו קדיש עד תפלת יוצר קודם שיוציאו את ספר התורה, ויום שאין בו מוסף כגון חנוכה ופורים ותענית ציבור אין גומרין בו את קדיש].

[פג] פי׳ על ברכת הלבנה

אשר במאמרו ברא שחקים [1] כדכתיב [2] בדבר ה׳ שמים נעשו. **וברוח פיו כל צבאם** וצבא השמים הם חמה ולבנה וכוכבים. **חוק וזמן נתן להם** לשמש זמנו ביום ולבנה זמנה בלילה. וקבע להם חוק זה, **שלא ישנו תפקידם** שצוית להם, דכתיב [3] ויקרא אלקים לאור יום, שקרא וציוה להם כמלך [שמצוה] על עבדיו אתה משמש ביום ואתה משמש בלילה [4]. תפקידם שהם **ששים ושמחים** [בדבר] כדכתיב [5] ישיש כגיבור לרוץ אורח, **והוא הדין ללבנה. ללבנה שתתחדש** וחידושה **עטרת תפארת לישראל** שנקראים [6] עמוסים מני בטן. שהיא סימן להם כשם שהלבנה מתחדשת **כך** ישראל עתידין להתחדש שנמשלו ללבנה, כדכ׳ [7] מי יקום יעקב כי קטון הוא, ועשו נמשל לחמה דכתיב [8] את המאור הגדול, מה לבנה ביום ובלילה אף יעקב יש לו העולם הזה ועולם הבא, ומה חמה אינה אלא ביום אף עשו אין לו חלק אלא בעולם הזה, ומה לבנה אחר חיסורה מתגדלת אף ישראל אחר שיעבדו יגאלו ויגדלו במהרה אמן [9].

[א״ר [10] יוחנן [11] עד מתי מברכין על החודש עד שתתמלא פגימתו [וכמה] א״ר יהודה עד שבעה. נהרדעאי אמרי עד (יז) [טז] ותרווייהו כר׳ יוחנן סבירא להו הא למיהוי כי יתרא. א״ר [12] יוחנן א״ר יוסי בר חנינא כל המברך על החודש בזמנו כאילו מקבל פני שכינה כתיב הכא [13] החודש הזה וכתיב התם [14] זה א־לי ואנוהו. תני דבי ר׳ ישמעאל אלמלא לא זכו ישראל להקביל פני אביהם שבשמים אלא בכל חודש וחודש דיים, אמר

25 מגילה כב, א. 26 עי׳ ב״מ נט, ב: ההוא יומא ריש ירחא הוה, וערש״י שם. ועי׳ מחז״ו (עמ׳ 73) וטור סי׳ קלא. 27 עי׳ למעלה סוס״י מב (עמ׳ קכא). 28 תענית כט, א, ושם יז, ב וברש״י שם.

1 כל הקטע מסידור ר״ש לקמן סי׳ קח וכפלתיו כאן. וכ״ה בכי״ר 285. 2 תהילים לג, ו. 3 בראשית א, ה. 4 עי׳ פסחים ב, א, ירוש׳ ברכות פ״ח ה״ו. 5 תהילים יט, ו. 6 ישעיה מו, ג. 7 עמוס ז, ב־ה. 8 בראשית א, טז ואצל עשו נאמר: עשו בנו הגדול. 9 בר״ר פ״ו, ג, פסיק״ר פט״ו (עח.) ועוד. 10 נוסף ע״פ כי״א. ועי׳ סדרע״ג עמ׳ לד. מחז״ו עמ׳ 182 ואילך. 11 סנהדרין מא, ב. 12 שם מב, א. 13 שמות יב, ב. 14 שם טו, ב.

אביי הלכך [נימרינהו] מעומד. מרימר ומר זוטרא מכתפי ומברכי. אין[15] מברכין על החודש אלא במוצאי שבת כשהוא מבושם ובכלים נאים, ומיישר את רגליו ומכין את לבו ויסתכל בלבנה.

וה"ר פלטיא[16] אמר שלכך מברכינן על הלבנה עד ט"ו בחודש, שמצינו שמצינן ט"ו דורות מאדם ועד שלמה, כלומ' בני אדם שעלו לגדולה, ומשלמה ועד חזקיה מצינו ט"ו שירדו מגדולתן].

[פד] על הנסים — חנוכה

על הנסים כמניין יוחנן תמצא תיבות בברכה זו עם כשם שעשית[1]. ופי' הר"ר אלעזר בהר"ר יב"ק שיוחנן כהן גדול יסד ברכה זו[2]. וי"א כמניין כהנים תיבות יש בברכה זו, ופי' חשמונאי ובניו יסדוהו[2]*. **כשעמדה מלכות יון על עמך ישראל** גרסינ' ולא גר' עליהם[3]. **להשכיחם מתורתך**[4] שלא לעסוק בתורה[5] ומתוך שלא היו[6] עסוקים ישכחוה. **רבת את ריבם** על שם המקרא דכתיב[7] כי ה' יריב ריבם. **מסרת גיבורים ביד חלשים** אנטיוכס הרשע וסיעתו שהיו גיבורים ביד חשמונאי ובניו שהם שנים עשר איש[8]. **וטמאים ביד טהורים** לכך קורא היוונים טמאים, כמו שמצינו באגדה[9] שאמרו היוונים לפני חשמונים על מה אתם בוטחים בהק' שיושיע אתכם [מידינו], אם תאמר שישלח גבריאל לשרוף אותנו כמו ששלח לשרוף חילו של סנחרב הרי [אנו] סכים אותנו בדם של שלמנדרא ובשכבת זרע של סוסים, ואין מלאך מטמא את עצמו ליגע בנו, ועל כן יסדו וטמאים ביד טהורים. **ופנו את היכלך** מגילולים ושקוצים ששמו בו יוונים[10]. **וטיהרו את מקדשך** שהעלו בו חזירים כדאיתא באגדה[11]. **וקבעו שמונה ימי חנוכה אילו** לפי שטימאו יוונים כל השמנים, ונשתייר פך אחד קטן בחותמו של כהן גדול ולא היה בו אלא שיעור ללילה אחת, ונעשה

15 מס' סופרים פי"ט ה"י (עמ' 737). 16 בכי"ק בשם ר' חיים פלטיאל, ראה עליו במבא. ובעיקר הפי' ראה שמו"ר ספט"ו, פסיק"ר פט"ו (עז, א) פסדר"כ (נג, א).

1 עיין כל בו הל' חנוכה סי' מד (עמ' ד, ב). 2 הרוקח הל' חנוכה סי' רכה (קכז).
2* עי' מגילה יא, א: ולא געלתים בימי יונים שהעמדתי להם שמעון הצדיק וחשמונאי ובניו ומתתיהו כה"ג, וראה דק"ס שם. ועי' רמב"ם בהקד' לפי' המשנה דיוחנן כה"ג המוזכר סוף מע"ש שהעביר הודיות מעשר הוא יוחנן בן מתתיהו הנזכר בתפילות, וראה סוסה לג, א ירוש' ותוספתא שם, שמו"ר פט"ו ז, פסיק"ר פ"ב, ועי' גם תרגום שה"ש פ"ו ז, וראה לקמן הערה 8 ממדרש חנוכה. 3 להוציא כנראה מנוסחת סדרע"ג עמ' לה, ב, מחז"ו סי' רלה (עמ' 198). ועי' אבודרהם (עמ' רא): ואין לומר בשעמדה עליהם אלא כשעמדה בלבד לפי שאומר אח"כ על עמך ישראל. 4 וכ"ה בסדרע"ג ומחז"ו. ובאבודרהם שם: ואין לומר מתורתך במ"ם תחילה, וראה ש"ג שסביב הג' מרדכי פ"ב דשבת. 5 עי' ברכות סא, ב: פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שלא יעסקו בתורה. 6 צ"ל: יהיו. 7 תהילים כב, כג. 8 עי' מדרש לחנוכה ילניק ח"א עמ' 135: אמר יוחנן כה"ג אני וג' בני ואתה חשמונאי וז' בניך הרי יב כנגד י"ב שבטים. ובאבודרהם ה' בנים ממגילת אנטיוכוס וכן בחשמונאים, ועי' שמו"ר פט"ו, ו.
9 מדרש לחנוכה ח"א שם, ובמדרש אחר שם עמ' 140, ועי' ערה"ב ח"ב עמ' ו'250. 10 מדות פ"א מ"ו. 11 ראה סוטה מט, ב ב"ק סב, ב.

נס והדליקו ממנו שמונה לילות[12], עד ששלחו להביא שמנים ממקום אחר[13]. **להודות להלל** לגמור הלל כל שמונה.

הילכות חנוכה

[וצריך[14] להזכיר על הניסים בברכת המזון, דר׳ יצחק[14]* איקלע לבי ריש גלותא סבר לאדכורי בבונה ירושלים, א״ל רב ששת כתפלה, מה תפלה בהודאה אף כאן בהודאה. והמדליק[15] נר חנוכה חייב לברך, והרואה נמי חייב לברך, דאמר רב חייא בר אשי המדליק נר חנוכה צריך לברך, ור׳ ירמיה דידיה [אמר] הרואה נר חנוכה חייב לברך, מאי מברך אמר רב יהודה המדליק ביום ראשון מברך שלש, אשר ק׳ב׳וצ׳ להדליק נר של חנוכה, ושעשה ניסים לאבותינו, ושחיינו. והרואה מברך שנים, מכאן ואילך המדליק מברך שתים המדליק מברך שתים והרואה מברך אחת. והיכן ציונו רב אויא אמר מלא תסור, רב נחמן ב״ר יצחק אמר שאל אביך ויגדך.

מצות[16] נר חנוכה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק. ת״ר מצות נר חנוכה איש לביתו, והמהדרין לכל אחד ואחד, והמהדרין מן המהדרין בית שמאי אומ׳ ביום ראשון מדליק שמונה מכאן ואילך פוחת [והולך], טעמייהו דבית שמאי מפרי החג, בית הילל אומר ביום הראשון מדליק אחד מכאן ואילך מוסיף אחד, טעמא דבית הלל דמעלין בקודש ולא מורידין. ונר[17] חנוכה מצוה להניחה בפתח ביתו מבחוץ, בטפח[18] הסמוך לפתח משמאל, והלכה משמאל כדי שתהא מזוזה מימין ונר חנוכה משמאל. כבתה[19] אין זקוק לה, ואסור להשתמש לאורה. ומדליקין מנר לנר[20], ואפי׳ נשים חייבות בנר חנוכה, דא״ר[21] יהושע בן לוי נשים חייבות בנר חנוכה שאף הן היו באותו הנס. הדליקה חרש שוטה וקטן לא עשה ולא כלום. אשה ודאי [מדליקה. אמר[22] רב יהודה אסור להרצות מעות כנגד נר חנוכה וכן כל מלאכה] משום בזוי מצוה. וכן להסתפק מנויי סוכה כל שבעה, וכן לברך על הנר עד שיאותו לאורו[23], שלא יהו מצות (עליו) בזויות עליו[23]. ואבא[24] דכולהו דם במה ששפך וכסה[24] שלא יכסנו ברגל. ר׳ שמעון בן יוחי[26] אומר אמ׳ הק׳ הוו מכבדין את המצוות שהם שלוחיי ושלוחו של אדם כמותו. אילו כיבדת אותן כאילו בזית אותי.

[אמר[27] רב ששת אכסנאי דלא נסיב חייב בנר חנוכה, אמר ר׳ זירא כי הואי טליא משתתפנא בפריטא בהדי אושפיזאי, בתר דנסיבי אמינא

12 שבת כא, ב. 13 עי׳ אר״ח הלכות חנוכה א שהיה רחוק דרך ד׳ ימים ע״ש. ועי׳ רמב״ם הל׳ חנוכה רפ״ג. 14 העתקתי מכי״א וכל הקטע במחז״ו עמ׳ 199 ואילך. ועי׳ סדרע״ג לו, א. ועי׳ לקמן בסידורנו סי׳ קה ושם „סדר חנוכה״. 14* שבת כד, א. 15 שם כג, א. 16 שם כא, ב. 17 שם. 18 שם כב, א. 19 שם כא, א. 20 שם כב, א. 21 שם כג, א. 22 שם כב, א והמרובעים הוספתי ע״פ מחז״ו. 23 ליתא בגמ׳, ועי׳ ברכות נג, ב ומס׳ סופרים פ״כ. 24 שבת שם. 25 ויקרא יז, יג. 26 תנחומא ויגש ו. 27 שבת כג, א.

השתא ודאי לא צריכנא, קא מדליקי עלי בגו ביתא. אמר רב הונא חצר שיש לה שתי פתחים, משתי רוחות צריכה שתי נרות, מרוח אחת לא. והיכא [28] דבעי לאדלוקי נר חנוכה ונר שבת, מדליק ברישא נר חנוכה והדר מדליק נר שבת ואי מדליק נר שבת ברישא איתסר לאדלוקי נר חנוכה משום דקבליה שבת עילוויה. אמר [29] רב הונא הזהיר בנר הוויין לו בנים ותלמידי חכמים, הזהיר במזוזה זוכה לדירה [30], הזהיר בקידוש זוכה שממלאין לו גרונו יין [31].

וששאלתם [32] בנר חנוכה שלא הדליק בלילה, כך דעתי נוטה, כיון שלא הדליק שוב אינו מדליקה ודחוי הוא, כדתניא [33] מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק, ואמר [33] דאי לא אדליק מדליק, דמשמע מכאן ואילך לא עשה מצוה מן המובחר. ובין כך צריך להדליק בלילה ולא למחר ביום משום פרסומי ניסא, ובלילה דאיכא חושך הוה אור הנר פרסומי ניסא, אבל ביום דאיכא נהורא לא הוי פרסומי ניסא, וכל שכן בשאר לילות לא מדליק דעבר יומו ודחוי הוא. יצחק ב"ר יהודה.

הרואה [34] נר חנוכה מברך שתים, ומצאתי [35] בשם רבינו יצחק ב"ר יהודה שאמר משום רבינו ר' יעקב לא הוזקק ברכה זו אלא למי שלא הדליק בביתו עדיין, או ליושב בספינה. ומפני מה אנו מוסיפין נר שאין מן המנין להדליק את הנרות בחנוכה לאפוקי נפשין מפלוגתא, דרב אמר [36] אין מדליקין מנר לנר.

שחרית [37] מתפללין שמונה עשרה ומזכירין על הניסים בהודאה, גמרו תפילת שחרית, קראו את ההלל וגומרין מיסוד נביאים דפרסומי ניסא, והם מאחד ועשרים יום שהיחיד גומר בהן את ההלל, ואומר אני מתוך שחנוכה חלוק בנרותיו גומרין כל שמונה. ופסח אין גומרין אלא בעיקר גאולה בשני ימים הראשונים, דא"ר [38] יוחנן משום ר' שמעון בן יהוצדק שמונה עשרה ימים יחיד גומר בהם את ההלל, אילו הן שמונה ימי החג ושמונה ימי חנוכה, ויום טוב ראשון של פסח, ויום טוב ראשון של עצרת ובגולה עשרים ואחד יום תשעה ימי החג, ושמונה ימי חנוכה. ושני ימים טובים של פסח ושני ימים טובים של עצרת. והכי [39] אמר רבינו שלום גאון המתפלל ביחיד באילו עשרים ואחד יום חייב לברך לגמור את ההלל, ולקרות את כולו ולחתום אחריו. וכן מנהג בשתי ישיבות.

סליק הלכות חנוכה השם ישמרנו מעלוקה]

28 בה"ג הלכות חנוכה כה, ד. ומשם בספרי דבי רש"י. 29 שבת דף כג, עמ' ב. ולפנינו: הרגיל ועי' מהרש"א. 30 לפנינו נוסף: גאה. 31 לפנינו: זוכה וממלא גרבי יין. ועי' יומא עא, א. 32 שאלה זו מקורה במעשה הגאונים סי' נה (עמ' 43), והובאה במחז"ו שם, הפרדס (עהר' עמ' רמד), שבה"ל סי' קפו, תשובות רש"י (אלפ' סי' שמה עמ' 352), שו"ת מהר"ם ב"ב ד"פ סי' תרלה, ועי' טור או"ח סי' תרעב. 33 שבת כא, ב. 34 שם כג, א.
35 רש"י שבת שם: ומצאתי בשם רבינו יצחק בן יהודה שאמר משם רבינו יעקב דלא הוזקקה ברכה זו אלא למי שלא הדליק בביתו עדיין או ליושב בספינה, [ורבנו יעקב הוא ר"י ב"ר יקר].
36 שבת כב, א. 37 מחז"ו שם, סדרש"י עמ' 151. 38 ערכין י, א, תענית כח, ב.
39 סדרע"ג שם, מחז"ו ופרדס שם.

[פה] על הניסים — פורים

על הנסים ועל המלחמות לא אתפריש מה מלחמות היו שם, ושמא מלחמות של ישראל עם עמלקיים דכתיב [1] והרוג בשונאיהם חמשה ושבעים אלף, וכל אותם חמשה ושבעים אלף לא היו אלא עמלקיים כדאית׳ באגדה דמגילה [2]. **כשעמד המן הרשע** גרסינן, ולא גרסינן עליהם [3]. **הפרת את עצתו** שחשב לתלות את מרדכי, ונתלה הוא בעצמו עליו, ונתקיים חופר גומץ בו יפול [4]. **ותלו אותו ואת בניו על העץ** אשר הכין למרדכי, ונדרש באגדה [5] שאותו העץ קוץ היה, כדאמ׳ יבא קוץ ויתלה על הקוץ, ושאר עצים תפוחים ואגוזים לא רצו לקבלו, כדמפורש במדרש אבא גוריון [6] שכל אחד מן העצים הביאו ראייה לדבריהם, עד שבא קוץ וקבלו, והיינו ותלו אותו ואת בניו על העץ המוכן לו מששת ימי בראשית [7].

[פו] ענינו ה׳ ענינו

ענינו ה׳ ענינו לפי שמצינו באליהו הנביא שנענה בו שכפל את דבריו ואמר [1] ענינו ה׳ ענינו, סמכו חכמים את התפילה ויסדו ענינו ה׳ ענינו [2]. ויסודו [3] של הרב ר׳ אלעזר בהר״ר יב״ק ז״ל מצאתי שיש בברכה זו ס״ג תיבות כנגד ס״ג אותיות שבאותו פסוק [4] וירא יעקב מאוד ויצר לו וגו׳ [5], וזהו שחותמין [6] בא״י העונה בעת צרה, והחותמין ושומע תפילה, טעות הוא בידם, כר נמצא ביסודו של הר״ר משה כהן ז״ל [7], וראיותיו ושמועותיו מפורשין על העיקר.

[פסקו [8] הגאונים [9] כשיחיד אומר עננו בשומע תפלה אל יגמור הברכה, אלא כך יאמר שמע קולנו עד פודה ומציל בכל עת צרה וצוקה ברוך אתה ה׳ העונה בעת צרה ושומע תפלה. לפי שאין יחיד קובע ברכה לעצמו [10]. ואם שכח [11] ולא אמר עננו ונזכר קודם יהיו לרצון אמרי פי, יאמר עננו עד פודה ומציל בכל עת צרה וצוקה. ומסיים יהיו לרצון אמרי פי.

1 אסתר ט, טז. 2 תרגום אסתר שם. 3 להוציא מנוסחת סדרע״ג עמ׳ 36 ומחז״ו עמ׳ 207, ע״ש. 4 קהלת י, ח. 6 פז, א (עמ׳ 42). 7 בכי״א נוספו כאן הל׳ פורים וכל הדברים בסדרש״י עמ׳ 160 ואילך ושאר ספרי דבי רש״י ולכן לא העתקתים.

1 מ״א יח, לז. 2 עי׳ תענית יא, ב יב, א ורי״ף שם. 3 אפשר שצ״ל: וביסודו. 4 בראשית לב, ז. 5 אר״ח תענית כב, כל בו שם סא: ובעננו יש ס״ג תיבות כנגד סג אותיות שיש בפסוק ויירא יעקב מאוד כ״מ (= כן מצאתי). 6 עי׳ משנה תענית טו, א, רי״ף שם, תוס׳ שם יג, ב ד״ה אלא, רמב״ם בסדר התפילה וטור סי׳ תקסו. 7 תלמידו של רבינו תם ורבו של הר״א בעל הרוקח, עי׳ מבוא, ועי׳ מבוא לראבי״ה עמ׳ 385, ובעה״ת עמ׳ 158. 8 הוספתי מכי״א ויש שם הוספה מהל׳ תענית וכולה בסדרש״י עמ׳ 269 ואילך וספרי דבי רש״י ולא כפלתים. 9 עי׳ בה״ג ה׳ ת״ב ותענית (לט, ג), סדרע״ג לה, ב. 10 תענית יג, ב: יחיד שקיבל עליו תענית מתפלל של תענית והיכן אומרה בין גואל לרופא מתקיף לה ר׳ יצחק וכי יחיד קובע ברכה לעצמו אלא אמר רי״צ בשומע תפלה. 11 בה״ג שם שכתב בלשון פסק.

בשחרית לא יאמר עננו היחיד כי אם שליח צבור אומר בין גואל לרופא. שאי אפשר להיות שלא יתענה אחד מן הצבור לכל הפחות, אבל יחיד לא, שמא יארע אונס לו ונמצא שקרן בתפלתו.

דין החזרת עננו. רגיל[12] רבי לומר דכל היכא דאם לא אמר אין מחזירין אותו, כגון יעלה ויבוא בתפלה ברצה בראש חודש בלילה[13], וכגון עננו וכגון על הניסים דמוכח בתוספתא[14] דאין מחזירין אותו, לאו דוקא אם גמר בתפלתו, אלא אפי׳ נזכר בתוך תפלתו אינו חוזר כלל וכלל, ואפי׳ נמי לא התחיל ברכה שאחריה אלא ברכת עבודה ולא אמר יעלה ויבוא אף על פי עדיין [לא פתח] במודים, או סיים הודאה ולא פתח בשים שלום, ולא אמר על הניסים אינו חוזר לראש, דכיון דאין מחזירין אותו, לא שנא ברכה ולא שנא ברכות הרבה, לא שנא גמר תפילתו ולא שנא לא גמר תפילתו עדיין, דכיון דאין מחזירין אם כן סברא הוא שיהיה ברכה לבטלה, אם היה חוזר כלל כלל.

ולי היה נראה[15], שיש חילוק בין חזרת אותה ברכה עצמה שטעה בה, בין שלא פתח בשל אחריה בין פתח בשל אחריה. וראיה לדבר, דביעלה ויבוא של ראש חודש בברכת [המזון] מצינו שתיקנו חכמים ברכה חדשה בשלא פתח בהטוב [ו]המטיב, כדאיתא בברכות בפ׳ שלשה שאכלו[16], אע״ג דאם סיים הכל אין מחזירין אותו, ואפי׳ אם פתח בהטוב והמטיב אין מחזירין אותו, מדקאמר התם[16] גבי שכח ולא אמר של שבתות וימים טובים, ואם פתח בהטוב והמטיב הוא חוזר לראש, אלמא משמע התם כאילו סיים הכל סיומי, והכא נמי יחזור לראש אותה ברכה אפי׳ אין מחזירין אותו, אפי׳ כשהוא פותח בשל אחריה, דהואיל וברכת הארץ תיקנו חכמים ברכה חדשה כיון שלא רצו לתקן ברכה חדשה באמצע התפלה, סברא הוא מיהא שיחזור לראש הברכה. ור׳ אומר דאין לומר דזו ראיה שיחזור לראש, למימר דאין מחזירין אותו הוי דוקא, דאין מחזירין כלל אפילו אותה ברכה ולכך אין מחזירין אותה ברכה בברכת המזון. ומה שתיקנו שם חכמים ברכה חדשה יש לומר דהואיל והטוב והמטיב לא דאורית׳, יש בקל לתקן אחר בונה ירושלים ברכה חדשה דאין זו הפסקה כל כך. ואעפ״כ אומר ר׳ ששמע מרבי יעקב מ״כ[17] חזר אחר סיום מודים בדבר שאם לא אמר אין מחזירין אותו, ואינו יודע אם פתח בשים שלום, ואמנם לא היה נראה לר׳ לחזור לראש, אפי׳ נמי לא פתח בשים שלום כדפרי׳ לעיל. ועוד יש לדקדק דראיה שהבאתי לעיל מיעלה ויבוא בברכת המזון בראש חודש אינה כל כך ראיה לעל

12 דין זה הוא לר״י הזקן מבעלי התוספות והתשובה עליו הוא לבנו ר׳ אלחנן, ותמצית דינו של הר״י ותשובתו של הר״א הובאו בתוס׳ ברכות ל, ב ד״ה מסתברא ותוס׳ רי״ח שם ובראש״ש שם, או״ז ח״ב סי׳ תנט טור סי׳ רצד ועוד. וכאן זכינו לתשובה במלואה הקטע הראשון הובא בשבה״ל ענין ר״ח סי׳ קעא וענין חנוכה סי׳ קפז בשם מצאתי בשם רבנו שמחה ז״ל, ושם ליתא תשובתו של רבנו אלחנן. ואפשר שמקורו מסידורנו. 13 ברכות שם. 14 ברכות פ״ג ה״י, ועי׳ ת׳ כפשוטו שם עמ׳ 38. 15 עי׳ תוס׳ רי״ח שם. 16 מט, א. 17 הוא

הניסים כמו ליעלה ויבוא, משום דאמ׳ התם בברכות בפרק שלשה שאכלו[18] גבי טעה בשלש אחרונות חוזר לעבודה, ומשמע דסיים ברכה שטעה בה חוזר לעבודה, אע״פ כמי שלא פתח בשל אחריה. וגם אפרש[19] כך, ואם כן סיים מודים בלא על הניסים סברא הוא שפיר, שאם באת להחזירו מטעם שטעה שיחזור לעבודה. ואין ללמוד מברכת המזון שעושה ברכה חדשה אחר בונה ירושלים שיחזור כאן שתי ברכות. הרב ר׳ אלחנן].

[פז] תפילה של שלשה רגלים

אתה בחרתנו מכל העמים כדכתיב[1] ויבחר בזרעם אחריהם בכם מכל העמים. **אהבת אותנו** כדכתיב[2] כי מאהבת ה׳ אתכם. **ורצית בנו** כדכתיב[3] כי רוצה ה׳ בעמו. **ורוממתנו** כדכתיב[4] ונתנך ה׳ עליון. **וקדשתנו במצותיך** כדכתיב[5] והתקדשתם והייתם קדושים וגו׳ זה קידוש המצות[6]. **וקרבתנו מלכינו** ואביא אתכם אלי[7] מתרגמים וקריבית יתכון לפולחני. **ושמך הגדול והקדוש עלינו קראת** כדכתיב[8] כי שם ה׳ נקרא עליך ויראו ממך, ומקדישין היום בתפילה. **ותתן לנו ה׳ אלקינו באהבה מועדים לשמחה** שצריך לקדש בתפילה ועל הכוס[9]. **זמן חירותינו** כדכתיב[10] זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים וגו׳, וזכירה הוא קידוש[11]. **באהבה** שישחרר אותנו באהבה. וקרא זה היום **מקרא קודש** כדכתיב[12] מקרא קודש יהיה לכם והוא זכר ליציאת מצרים.

אלקינו ואלקי אבותינו יעלה ויבא אכולהו קיימי, אזכרונינו ופקדונינו לטובה, וכן ויבא זכרונינו לפניך וכן יגיע זכרונינו לפניך, וכן כולם[13]. **לפליטה לטובה לחן לחסד ולרחמים לחיים ולשלום** ז׳ טובות כנגד ז׳ פורעניות הנזכרים בתוכחה שיהו סתומים וגנוזים בביאת משיח בן דוד.

והשיאנו[14] כלומר הבא השא עלינו. ולי נראה והשיאנו לשון[15] תשא ובאת אל המקום וגו׳. **את ברכת מועדיך** כדכתיב[16] יברכך ה׳ אלקיך בכל תבואתך ובכל מעשי ידיך והיית אך שמח, וזהו שיסדו **לשמחה ולששון על אך שמח כאשר אמרת ורצית לברכנו.**

מפני חטאינו גלינו מארצינו כדכת׳[17] גלתה יהודא כו׳. **ואין אנו**

ר״ת, וקטע זה בתוס׳ וראשונים שם. 18 צ״ל: פרק אין עומדין [לד, א]. 19 אפשר שצ״ל : וגם רבי מפרש כך, ועי׳ תוס׳ רי״ח שם.

1 דברים י, טו. 2 שם ז, ח. 3 תהילים קמט, ד. 4 דברים כח, א. 5 ויקרא יא, מד ושם כ ז. 6 עי׳ מדה״ג ויקרא כ, ז. 7 שמות יט, ד. 8 דברים כח, י. 9 עי׳ מכלתא יתרו פ״ז: אין לי אלא שבת ימים טובים מניין ת״ל אלה מועדי ה׳, ועי׳ בה״ג ד״ו יב, ב רשב״ם פסחים קיז, ב. 10 שמות יג, ג. 11 עי׳ פסחים קו, א: זכור את יום השבת לקדשו זוכרהו על היין וכו׳. 12 ויקרא כג, ז ועוד. 13 עי׳ למעלה סי׳ פ והערה 2. 14 עי׳ ירושׁ׳ ברכות פ״ט ה״ג, סופרים פי״ט. 15 דברים יב, כו, ועי׳ מחז״ו עמ׳ 368 וכ״ה בהמנהיג הל׳ ראש השנה סוף אות ב. 16 שם טז, טו. 17 איכה א, ג.

יכולין לעלות וליראות כדכתיב [18] שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך. **ולהשתחוות לפניך** כדכתיב [19] והשתחוית לפני ה' אלקיך וגו'. **בבית בחירתך** בבית המקדש כדכתיב [20] אשר יבחר. **ותגדל כבודו** שלא תמוש שכינה משם לעולם [21]. **והופע לשון גילוי** [22]. **וי"מ** [23] לשון פועה [24] שהוא לשון צעקה. **טוב ומטיב הדרש לנו** כדכתיב [25] אדרש לבית ישראל. **בגלל אבות** אברהם יצחק ויעקב. **ושמחנו בתיקנו** כדכתיב [26] ושמחתים בבית תפילתי. **אלקינו ואלקי אבותינו מלך רחמן וכו'.**

[פח] זכרינו לחיים

זוכרינו [1] **לחיים, תפילה אנו מתפללים לפני המקום שיזכרינו לפניו בשעת זכרונו לחיים. מלך חפץ בחיים, ביה** [2] **החפץ אחפוץ במות רשע וגו'**[3]**, הקב"ה אינו חפץ במיתת רשעים אלא בתשובתן שישובו מדרכיהם ויחיו. וכותבינו בספר החיים, כדאמ'** [4] **שבראש השנה כותב כל העולם כולו דכתי' עוברי' לפניו כבני מרון כל באי עולם כהעברת צאן תחת השבט. ד"א עוברי' לפניו כבני מרון כההיא עובדא מספר היכלות אכלנה וכו'** [5]**. (ואין) ויש תועים** [6] **ואומרים בספר חיים טובים, וטעות הוא בידם פשוט הוא.**

מלך עוזר ומושיע, כאשר עשה לאברהם אבינו כשחלק עליהם לילה'. ב"א יי' מגן אברהם, אנכי מגן לך[8]**. ופירקי דר' אליעזר** [9] **כשהכה את המלכים עמד והיה מתפלל לפני הקב"ה ואמר, רבונו של עולם לא בפס**

18 שמות כג, יז. 19 דברים כו, י, וזה מחובתנו שנצטוינו, אבל באבודרהם כתב על שם העתיד שאמר ישעיה (סו, כג) והיה מידי חדש וכו' להשתחות לפני ה'. 20 דברים יב, כא ועוד, ומכאן לשון בית הבחירה עי' מכות י, א ועי' דה"ב ז, טז: ועתה בחרתי והקדשתי את הבית הזה. 21 עי' יומא כא, ב וארצה בו ואכבד וקרינן ואכבדה וכו' ואלו הן ארון וכפורת וכרובים אש ושכינה. ומבואר דלשון כבוד קאי אשכינה. ובמדרש תהילים מז' ג אות ו: כבודי שהשרית שכינה בינינו. 22 עי' מחז"ו ואבודרהם ומלשון (דברים לג, ב): הופיע מהר פארן ועוד. 23 ל"מ כעת פירוש זה. 24 ראה ישעיה מב, יד: כיולדה אפעה, ועי' סוטה יא, ב פועה זו מרים ולמה נקרא פועה שפועה לולד ובערובין עה ב: סתם גוי אם איתא דאוגר מפעה פעי. 26 יחזקאל לו, לו. 27 ישעיה נו, ז.

1 קטע זה בסר"ש והכניסו הסופר כיון דיש כאן „דילוג גדול" מסידור ר"ש, וצורת סדר הכתיב שונה מהרגיל, ועי' מחז"ו עמ' 366, ערה"ב ח"ג 459. 2 אפשר שצ"ל: כדכת', 3 יחזקאל לג יא: אם אחפץ במות הרשע כי אם בשוב רשע מדרכו וחיה. 4 משנה ר"ה טז, א: בר"ה כל באי עולם עוברים לפניו כבני מרון שנא' היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם. ושם בגמ' יח, א: מאי כבני מרון הכא תרגימו כבני אמרנא. 5 ל"מ כעת מקומו. 6 עי' בסידור כי"מ, ובמחז"ו עמ' 366: האומר זכרינו לחיים טובים וכתבינו בספר חיים טובים ה"ז פיקח ונשתכר. ע"ש באריכות ושם: (ורי"ש) [ורש"י] פי' כי אין צריך להזכיר טובים כי בתחילה יש לשאל חיים סתמא ובברכת הודאה וכתוב לחיים טובים ובברכת השלום יאמר לחיים טובים ולשלום כי לעולם ישאל אדם מעט מעט. ועי' המנהיג הל' ר"ה אות ב, ועי' עה"ב ח"ב 460 ועמ' — 466. ועי' להלן סי' צח והערה 4 שם. 7 עי' בראשית יד, טו. 8 שם טו, א. 9 ס"פ כז, וסופו הובא ברוקח סי' שכב, ועי' מנורת המאור אלנקאוה (ח"ב ניו יורק עמ' קכו)

ידי ולא בכח ידי עשתי כל זאת, אלא בכח ימינך, שאתה (מגולי) [מגן לי] בעולם הזה ובעולם הבא, וזה שנ' [10] ואתה יי' מגן בעדי וגו' מגן בעדי בעולם הזה כבודי ומרים ראשי בעולם הבא, ופתחו העליונים ואמרו ב"א יי' מגן אברהם. ואתה יי' מגן בעדי וגו', אתה יי' מגן במלכים כבודי ומרים ראשי.

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

זכרינו לחיים מן זכרינו עד מושיע ומגן ט"ו תיבות [11], כנגד ט"ו תיבות בפסוק וזכרתי את בריתי יעקב [12], לפיכך התחיל לשון זכירה, וכן בפסוק מתחיל בזכירה. ולמה תקנו בתפילה חיים מפני שבפרשת [ראש השנה] בפנחס יש חי"ים תיבות ואנו מבקשים מן הק' שידון אותנו לחיים. ואמרו רבותינו במסכת ראש השנה [13] ג' ספרים נפתחים בו של צדיקים ושל רשעים ושל בינוניים, של צדיקים נכתבים לחיים. **מלך חפץ בחיים** שנ' החפץ אחפץ במות המת כי אם בשובו וגו' [14]. **וכתבינו בספר החיים** ויש קורים בספר חיים טובים, ואין צריכים לכך [15], שהרי בפסוק נאמר [16] ימחו מספר חיים ולא נאמר חיים טובים. **למענך אלקים חיים** וסמיך ליה מלך עוזר שהפסוק הוא בירמיה [17] אלקים חיים ומלך עולם. מזכרינו עד מגן אברהם ר' תיבות כנגד כ' דורות עד אברהם [18], [מאדם ועד נח י' דורות, מנח עד אברהם י' דורות הרי כדורות]. **בספר החיים** הוא ספר הצדיקים הנכתבי' לחיים.

[זכרינו [19] **לחיים** משום דיום דין הוא כדתנן בר"ה כל באי עולם עוברים לפניך וכו' וא"ר יוחנן כולם נזכרין בזכירה אחת, לפיכך תיקנו לומר זכרינו להתפלל שיזכרינו לחיים. **חפץ בחיים** כדכתיב כי לא אחפוץ במות המת כי אם בשובו מדרכו וחיה. **בספר החיים** הוא ספר הצדיקים הנכתבים לחיים].

[פט] מי כמוך אב הרחמים

מי ' כמו' אב הרחמים. פי' אין רחמן כמוך, דכתיב [2] ורחמיו על מעשיו, אתמה הלא כמה נהרגין ונשחטין ונטבחין. אלא ה"פ מי שמעשיו רחמי' (ו)רחמיו של הקב"ה עליו [3]. יצוריו לחיים ברחמים אבאר קצת מן סוד כאשר קיבל' ממורינו החסיד זצ"ל א"ת ב"ש של הוא והוא בגי'

ותו"ש לך לך טו א אות כא ובציונים שם. 10 תהילים ג, ד. 11 ראה טור סי' תקפב ב"י וב"ח שם. 12 ויקרא כו, מב. 13 טז, ב. 14 עי' סר"ש. 15 עי' מקורות למעלה בסר"ש. 16 תהילים סט, כט. 17 ירמיה י, י. 18 אבות פ"ה מ"ב. 19 בכי"א בשם „פנים אחרות", וכל הקטעים מפ"א הובא ב„אוצר התפילות" מתוך כי"פ בשם בשם פירוש רש"י, וע"ש במבואו שכתב שי"א שהפירושים המה מאחד קדמון בדורו של רש"י. ושם הביא פירושים לתפילות ר"ה ויוה"כ, וכנראה שמקור אחד להם עם ההעתק מכ"י בלתי ידוע ב„חיי עולם" מב"ג אדלמן (פאריס תרלט) מעמוד 31 והלאה.

1 גם קטע זה הוא הוספה מהסופר, ועי' מבוא. 2 תהילים קמה, ט. 3 עי' שבת קנא, ב:

ברחמי׳, ואין לגלות יותר. ובגי׳ הבורא, הוא ההויה בכל, ולכך אנו מתפללים ומבקשים את פני המלך מלכי המלכים שיזכור את יצוריו לחיים. ונאמן אתה להחיות מיתים, לימות המשיח ולתחיית המתים, ואמרו רבותינו[4] שבשעה שיבוא משיח יעמדו מקצת מתי [ה]עולם אבות ושאר צדיקי עולם אז בתחיית המתים, יעוררו ויעלו כולם [ויאמרו] ב״א יי׳ מחייה המתים, שנ׳[4]* יחיו מיתיך נבלתי יקומון וגו׳, ולכך עובדי אלהים אחרים יבושו ויחפרו[5], ואין להאריך כאן.

בברכת מגן שאנו מוסיפים להתפלל זוכרינו יש בה י״א תיבות כנגד י״א צלעות של אדם, ובברכת מחייה יש בברכה של תוספת יש בה י״ב תיבות, כנגד י״ב איברים בקרסול ובשוק, ולפי שאנו מתפללים שיכתוב ויזכרינו לחיים, לכך אנו מתפללים ומפארים בכל אבר ואבר, לבד סכום ברכת מגן וברכת מחייה מפורש במקום אחד.

סידור חסידי אשכנז — מי״מ

מי כמוך אב הרחמים וכה״א[6] כרחם אב על בנים רחם על יריאיו. וסמיך אצל הרחמים **זוכר יצוריו**, שהרי זכירה מצינו אצל רחמים שנ׳[7] זכור רחמיך ה׳. פ״א[8] מי כמוך אב הרחמים כלומר, אם לא נזכה במעשינו להכתב לחיים אתה תעשה במעשיך ברחמיך, שכן דרכך שאתה אב הרחמים וזוכר יצוריו לחיים, וגם שימותו אתה נאמן להחיותם.

מן[9] מי כמוך עד להחיות מתים י״ב תיבות כנגד י״ב שבטים, בחרז הראשון הזכיר ט״ו תיבות כנגד אבות ושבטים הם ט״ו, וכאן י״ב כנגד י״ב שבטים, הכל מזכירין ביום הדין כדי שנזכה בדין[10].

[צ] ובכן תן פחדך

ובכן[1] תן פחדך, הוא אחד משמותיו של הקב״ה[2]. ומן הטעם הזה יש שאין מניחין לומר תן פחדך יי׳ אלה׳ינו, אלא תן פחדך בלבד[3]. ומיהו אין למחות האומרים תן פחדך יי׳ אלק׳י׳, דלעול׳ אנשי כנסת הגדולה ושאר

כל המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים. 4 עי׳ פדר״א פל״א ופל״ד ורוקח סי׳ שכב. 4* ישעיה כו, יט. 5 ועי׳ איוב ו, כ, מיכה ג, ז ועוד. 6 תהילים קג, יג. 7 שם כה, ו. 8 בכי״א בשם טעם אחר בגליון המחזור. 9 עי׳ טור סי׳ תקפב. 10 וכן במחזור ד״ז בשם הרוקח.

1 כנראה שגם קטע זה מהסופר. 2 עי׳ סידור כי״מ ומחז״ו סי׳ שכח (עמ׳ 366), סדרש״י סי׳ קעח (עמ׳ 82) שבה״ל סי׳ רפו וטור שכתבו: ובכן תן פחדך ובכן שם הוא שהאותיות שלו עולות למנין אני והו. ועי׳ רש״י סוכה מה, א ד״ה אני, ובתה״ג שערי תשובה סי׳ רצז: „וששאלתם בתפלת ר״ה כמה אינון ובכן ובכן, תקונא דא דפרישו רבנן קדמאי והיינו בתקיעתא דרב דאתא רב וחידש לון, ובכן ובכן ובכן אתתקינו תלתא ולא יתיר ומאן דאמר יתיר טעות ויש להחזירו וליסרו דהא תקונא דא תיקון חכמה איהו רמז לשם מיוחד וכו׳, והני תלתא אית בהו מלין טמירין דאתמסרו לחכימין ואתון לחזנין אזהירו לון דלא למימר יתיר ולא איתחזי לן״. ועי׳ זוהר שמות נב סוע״א. 3 כנראה שכאן המקור למה שכ׳

גדולים וקדמונים אשר תיקנו התפילה ברוח הקודש, האמת אשר תיקנוה פעמים יסדו כנגד המדרש, אך ממה[4] דבר לא יצא מידי פשוטו לעולם ועד. בברכה הזו יש בה[5] תיבות כנגד איברים של אדם וסך אברים כבר עלה (לכ"ח) [לרמ"ח].

תן פחדך ואימתך על כל העמים אשר בראת, ואז תאלמנה שפתי שקר, אשר אומ' שיש ממשאות נאקותם, ואז יעשו כאגודה אחת דכתי'[6] ולעובדו שכם אחד. כמה שידענו, לפני זה כמה וכמה הראיתה כח וגבורה, שבידך לגדל ולחזק לכל. תהילה ליריאיך, שבח ופיתחון פה למיחלים לך, שיהא לנו פתחון פה כנגד האומות אשר מחרפים. ותצמיח לקרן לבן ישי, בתפילת ישי. בברכה זו כ"ח תיבות ועולה לסך הכל כנגד לחשבון צ"ה.

ואז צדיקים יראו וישמחו, פי' ישמחו. וחסידי' ברינה יגילו והיא והיא, אך בשאר החילוק מפרש מה בין גילה לשמחה ורינה וצהלה וששון ואין להאריך. ועולתה תיקפוץ פיה, פ"ה[7] באיוב, ועולתה קפצה פיה. פ"א בתילים[8], ולפי זה קורים ועוולתה, והכל אחד. וכל הרשעים כעשן תכלה, ויש אומ' בעשן תכלה, בגיהנם. ותעביר מושל רשע מן הארץ, בברכ' זו כ"ג תיבות וסך הכל עולה לקי"ח. ותמלוך אתה אדונינו לבדיך על כל מעשיך בהר ציון ובירושלים, ככת'[8*] ימלוך יי' לעולם. בירושלי' לעתיד שלא יחרב עוד. אלה'יך ציון יהיה בך לדור ודור. על כן ישראל שבחו והללו את יי'. בברכה זו כ"ז תיבות וסך הכל ועולה לקמ"ה.

סידור חסידי אשכנז — כי"מ

ובכן תן פחדך ובכן הוא שם אחד של הק'[9], ואנו מבקשים מן הק' שייחד את שמו הגדול ביום הדין, שידעו כל הגוים שאלהיהם וצלמיהם הבל המה, והק' יראה פחדו ואימתו עליהם. והפסוקים כתובים בספר ישעיה שביום הדין יפחיד הק' כל העולם וישליכו ע"ז שלהם, שג'[10] כי יום לה' צבאות על כל גאה ורם, זה יום הדין. ואמ'[11] והאלילים כליל יחלוף, ואמ'[12] ובאו במערות צורים ובמחילות עפר מפני פחד ה' ומהדר גאונו, זה יום הדין. ואמ'[13] ביום ההוא ישליך אדם את אלילי כספו ואת אלילי זהבו וגו'. ואומ'[14] וישח אדם וישפל איש, שכל העולם יהיו שפלים באותו זמן והק' גבוה, שנ'[15] ויגבה ה' צבאות במשפט, זהו הדין. וזהו שאמ' כאן תן פחדך לשון הפסוק[16] מפני פחד ה'. **וישתחוו לפניך כל הברואים ולא ישתחוו עוד לע"ז. ויעשו כולם אגודה אחת** פי' גדוד וחיל

בערה"ב ח"ג עמ' 460: אין לומר ובכן תן פחדך ה' אלקינו על כי בכן עצמו שם אנ"י וה"ו בגימ' שם. ועי' סידור ר"י ב"ר יקר ח"ב עמ' פג ומשם באבודרהם: ששמו של הב"ה שבעים ושתים כד"א באגדה מדכתיב הנה אנכי בא אליך בעב הענן „עב" אלו שבעים ושתים וכו', ומכל מקום אינו מתישב כאן פירוש זה שהרי הוא מזכיר השם אח"כ שאו' תן פחדך ה' אלוקינו.

4 אולי צריך לתקן: מידי. 5 בכתב היד יש כאן מקום חלק. 6 צפניה ג, ט.
7 פסוק הוא, איוב ה, טז. 8 תהילים קז, מב: וכל עולה קפצה פיה. 8* תהילים קמו, י.
9 עי' סר"ש ושם ציינתי. 10 ישעיה ב, יב. 11 שם שם, יח. 12 שם שם, יט. 13 שם, כ.
14 שם ט. 15 שם ה, טז. 16 שם ב, כא. 17 ג, ט.

אחד, וכה"א בצפניה[17] **כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה וגו'. שכם אחד** פי' גורל אחד, וזהו אגודה אחת. בכאן מונה ג' מיני יראה פחדך, ואימתך, ויראוך [הרי ג'], כנגד ג' פעמים בפרשה הזה[18] מפני פחד ה', **וזה סימן הפסוק שנתייסד מהם החרז הזה בית יעקב. והאלילים, בא בצור,** ובאו במערות צורים לבא בנקרת, וכל אותם פסוקים יש מ"ד תיבות[19].

ובכן תן כבוד שהק' יפרע מן הרשעים ביום הדין, אז יתן כבוד לישראל, ותהלה ליריאיו שבטחו בו ולא עבדו ע"ז, ואנו מבקשים מן הק' שיעשה כן. **למיחלים לך** כלומ' בעולם הזה אין לנו פתחון פה כנגד האומות, ולעתיד לבא שישמידם ואת ע"ז שלהם יהיה לנו פתחון פה, ונאמר להם למה עזבתם הודאי ועבדתם ע"ז. למיחלים, פי' למצפים לצמיחת קרן לדוד עבדי וערכתי נר למשיחי[20]. כלומר כשיפלו הרשעים אז יעשה זה, וכ"ה ביחזקאל[21] ביום ההוא אצמיח קרן כו' ולך אתן פתחון פה כו'. וכאן מונח ח' דברים תן כבוד, תהלה, תקוה, ופתחון פה כו', ח' דברים כנגד ח' דברים שישעיה מבשר את ישראל שנ'[22] עורי עורי לבשי עוזך ציון, לבשי, התנערי, קומי, שבי, התפתחי, הרי ח' כנגד ח' גליות, והן מנויין באיכה רבתי ובשוחר טוב[23]. וזה החרז מיוסד מן הפסוק שבירמיה[24] והקימותי לדוד צמח צדיק, וזהו וצמיחת קרן לדוד עבדך, ובאותו פסוק שבירמיה יש כ"ח תיבות[25].

ואז צדיקים יראו וישמחו פי', כשתעשה דין ונקמה בגוים ישמחו הצדיקים, והכל פסוקים הם[26]. **ועולתה תקפוץ פיה** אומה הרשעה שהיא מליאה עוולה תקפוץ ותסגור פיה[26], ולא יהיה לה פתחון פה כנגד ישראל, כי יבשו האומות בע"ז שלהם. וז"ש **ופתחון פה למיחלים לך** וכנגד פתחון פה של ישראל עולתה תקפוץ פיה, ופ"ה[27] ועולת' קפצה פיה, כי יש קורים ועלותה לשון הפסוק. **ממשלת זדון** היא אומה הרשעה, כשתעביר הרשעים מאותה שעה ואילך ותמלוך אתה וכו', וכה"א[28] ויצא ה' ונלחם בגוים ההם ואחר כך כתיב[29] והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד, וז"ש אתה ה' לבדך. **ימלוך ה' לעולם** ט' תיבות יש בפסוק כנגד מה שדורש בפירקי דר' אלעזר[30] עשרה מלכים מלכו בעולם

17 ג, ט. ועיין שמואל ב ב, כה, ושם מלשון גדוד ע' שם. 18 ישעיה ב, י יט, כא.
19 במחזור ד"ז: מ"ד תיבות בברכה זו נגד פסוק בית יעקב לכו ונלכה באור ה' בישעיה, ו' תיבות בא בצור, ט' תיבות והאלילים כליל יחלוף, ג' תיבות ובאו במערות, י"ו תיבות לבא בנקרת הצור יו"ד תיבות הרי מ"ד. 20 תהילים קלב, יז. 21 כט, כא. 22 ישעיה פרק נב. 23 שוח"ט מז' ו ב: על השמינית על ארבע גלויות שהן ח' מלכיות וכו' מדי, פרס, יון, ומקדון, ישמעאל ואדום. וראה רש"י זכריה ו, יא. ובמחזור ד"ז: הם ח' נגד ח' גליות בבל כשדים מדי פרס יון מוקדון אדום שעיר, י"ח מאשור מצרים פתרוס כשדים עילם שנער חמת איי הים, וכן עורי עורי לבשי לבשי התנערי קומי שבי התפתחי ח', ועי' להלן סי' צב הערה 15.
24 כג, ה. 25 במחזור ד"ז במלואו: כ"ח תיבות בברכה זו כנגדו בירמיה כח תיבות מן הנה ימים באים עד צדקינו, וכן בצפניה כח תיבות מן לקבצי ממלכות עד לאבדו שכם אחד.
26 תהילים נב, ח: יראי צדיקים ויראו ועליו ישחקו, ושם קמט, ה: יעלזו חסידים בכבוד.
26 ראה ישעיה נב טו: יקפצו מלכים פיהם. 27 = ופסוק הוא, וציינתיו בסר"ש.
28 זכריה יד, ג. 29 שם שם, ט. 30 פי"א ועי' רד"ל שם, ושם לא חשיב אחשורוש

המלך [הראשון הוא] הק', שיני נמרוד, ג' פרעה, ד' יוסף, ה' שלמה, ו' נבוכד נצר, ז' אחשורוש, ח' אלכסנדרוס מוקדן, ט' משיח, העשירי זה הקב"ה שנ' [31] אני ראשון ואני אחרון, ומנינו הק' לב' מלכיות תמנהו אחד ויהיו ט' [כנגד ט' תיבות בפסוק ימלוך ה' לעולם].

פירוש אחר [32]. ובכן תן פחדך. כלומר, ולפי שאתה אב הרחמים וחפץ בחייהם של יצוריך, תן פחדך ואימתך עליהם כדי שיראוך ויעבדוך. ויהיו כולם אגודה אחת לעשות רצונך בלבב שלם, ויהיו צדיקים ויכתבו לחיים. כמו שידענו שאתה שליט וצדיק בדבר הזה לעשות. ועוז בידך וגבורה בימינך לעשות כל זה, ויהיה שמך נורא על כל מה שבראת.

ובכן תן כבוד לעמך כדי שיכירו כל העולם שמך. ויירא‌וך ויכבדו את עמך שיאמרו אין אלקים כי אם בישראל. פ"ה, כמו ולך אתן פתחון פה שיפתחו פיהם לדבר שלא יראו משום אדם, ובזה תהיה שמחה גדולה לארץ, ואז כשתצמיח קרן לדוד ותערוך נר של צדיקים יראו וישמחו. ועולתה תקפוץ פיה, ואותם העולה עלי עתה בגלותי תקפוץ פיה, שלא תהיה לה פתחון פה תסגור פיה. כי כל הרשעה, מלכות רומי, וקראו להם גבול רשעה. כעשן תכלה, כלו כעשן כלו ממשלת זדון מלכות זדון. לבדך מהרה כדכתיב ונשגב ה' לבדו.

[צא] קדוש אתה ונורא שמך

קדוש אתה [1], קדוש אתה בשמים ובארץ, ולכך תיקנו לומר ג' פעמים קדוש קדוש קדוש(ה) ואפי' במקום אחר. נורא שמך ואין אלוה אחר מבלעדיך, שנ' [2] כי מי אל' מבלעד' יי' וגו'. ויגבה יי' צבאות במשפט וגו', שאין לפניו לא עוולה ולא שכחה ולא מקח שוחד בדין [3], ולכך זחלנו ואירא מאימת(ן) הדין, שאין דינו דומה לדינו של בשר ודם, כי בשר ודם יכול אדם לרצות' (ולחשדו) [ולשחדו] בממון, אבל לפני מלך מלכי המלכים אין לרצותו ואין (לחשדו) [לשחדו] [4], כי אם בתפילה ובתחנונים הוא מתרצה ומתפתה, זהו למנצח, בשר ודם אם מנצחים לו הוא עצב אבל מלך מלכי המלכים אם מנצחים ישראל בתפילתם הוא שמח [5]. על כן יסד הפייט בסליחות [6] נוצח לו וגו'. וכן יסדו קדמונים לומ' בנשמת כל חי הגיבור בנצח [7], פי' בניצוח, עבדיו ישראל שמנצחים לו בתפילתם הוא גיבורי זכותם.

רק „כורש" ועי' מגילה יא, א. 31 ישעיה מד, ו. 32 וכ"ה בטור מיוחד בכי"א.

1 פרק זה משל הסופר הוא, ול"י כעת מקורו. 2 ש"ב כב, יט. 3 אבות פ"ד מכ"ב. 4 ברכות כח ב: אילו לפני מלך בו"ד היו מוליכין אותי שהיום כאן ומחר בקבר וכו' ואני יכול לפייסו בדברים ולשחדו בממון וכו' לפני ממ"ה הקב"ה שהוא חי וקיים כו' ואיני יכול לפייסו בדברים ולא לשחדו בממון. 5 פסחים קיט, א: מאי דכתיב [תהילים ד] למנצח לדוד זמרו למי שנוצחין אותו ושמח בא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת בשר ודם מנצחין אותו ועצב אבל הקב"ה נוצחין אותו ושמח. ועי' מדרש תהילים ד, ו. 6 ל"מ כעת. 7 אפשר

ב"א יי' המל' הקדוש, במסכת ברכות [8] פליגו בה אמוראי אם לא אמר המלך הקדוש וגם המלך המשפט אם מחזירין, והלכה כר' אליעז' דאמר מחזירין אותו.

וכל עיניין ראש השנה אין לומר כי אם מלך, וכן יש לומר בברכות מיסוד [9] חכמים, וכן לחלות כס פני מלך מלכי המלכים, מלוכ' [10], ובצום כיפור פני מלך מוחל וסולח לעונים, כל אחד ואחד אוקמא אדיניה, ויש תועים ואומ' פני מלך ארוני האדונים בעבור חרז, ואינו כך, אלא אומר כדפרי'. יש לומר מלכי המלכים יי', כנגד ג' פעמים יי' מלך וגו', ועוד טעם אחר שמעתי ואין להאריך. בברכה זו יש בה כ"א תיבות כנגד אהיה אשר אהיה.

סידור חסידי אשכנז — מי"מ

קדוש אתה ונורא שמך וכו' ויגבה ה' צבאות במשפט משום יום הדין נקט במשפט. וי"ל המלך הקדוש כדאמ' בפ"ק דברכות [11], ולכך אומרים המלך הקדוש שיום המשפט הוא ואנו ממליכין אותו [12].

קדוש אתה ונורא שמך. כדכתיב [13] ושמי נורא בגוים. **המלך הקדוש** כדאמ' [14] רבא משמיה דרב כל השנה מתפלל אדם הא־ל הקדוש ומלך אוהב צדקה ומשפט חוץ מי' ימים שבין ר"ה ליום הכיפורים שמתפלל המלך הקדוש והמלך המשפט. לפי שאמר הק' המליכוני עליכם בר"ה [15], כדכ' [16] אני ה' אלקיכם וסמיך ליה [17] ובחודש השביעי [18].

[צב] אתה בחרתנו

אתה [1] בחרתנו מכל העמים, דכת' [2] כי בו בחר וגו'. אהבת אותנו, כי מאהבת יי' אתכ' [3]. ורצית בנו, פי' וחפצת בנו. והגדלתנו ורוממתנו מכל הלשונות, מכל האומות. וקדשתנו במצו' וקרבתנו. פי' שמחתנו במצותיך, אנו קדושים משאר אומות שאנו פורשים מכל דבר טומאה,

שצ"ל: לנצח. 8 ברכות יב, ב ונפל כנראה כאן שיבוש, ולשון הרי"ף שם: ואמר רבה בר חנינא סבא משמיה דרב כל השנה כולה מתפלל אדם הקל הקדוש ומלך אוהב צדקה ומשפט חוץ מעשרת הימים שבין ר"ה ליום הכפורים שהוא מתפלל המלך הקדוש והמלך המשפט רבי אלעזר אומר אפילו עשרת הימים שבין ר"ה ליוה"כ אם אמר הא' הקדוש יצא, והלכתא המלך הקדוש והמלך המשפט, ומדאסקנא הכי שמ' דליתא לדרבי אלעזר דאמר אם אמר הא' הקדוש והמשפט יצא, אלא לא יצא וכיון שלא יצא צריך לחזור וכן הלכתא. 9 ונוסחה שלנו: מסוד. והוא מלשון בסודם אל תבא נפשי (בראשית מט, ו) כלומר מתוך מה שדרשו חכמים ונבונים אבל לשון מיסוד, היינו מתיקון וכח חכמים. 10 כלומר, ענין מלכות, ולא אדנות כנוסחאות של מחזורים: לחלות ולחנן פני אדוני האדונים, והחרז: בתפילה ובתחנונים. 11 יב, ב. 12 ובשעת משפט צריך להזכיר מלכות דכתיב מלך במשפט יעמיד ארץ. 13 מלאכי א, יד. 14 ברכות שם. 15 ר"ה טז, א. 16 ויקרא כג, כב. 17 שם שם, כד. 18 ר"ה לב, א: מנין שאומרים מלכיות תניא רבי אומר אני ה' אלקיכם ובחדש השביעי.

1 עי' למעלה סי' פז. 2 דברים יח, ה, אבל נראה לתקן: כי בך וגו' והוא פסוק שם ז, ו. 3 שם ז, ז.

ואין להאריך בזה, אך טהרה ונקיות וקדושה היא בישראל. וקרבתנו מלכינו לעבודתיך, כדכת' [4] לעבוד את יי' אלה"יך, וגו'. ואין עבודה אלא תפילה [5] שנ' [6] בדניאל עבד אליה' די אנת (ליאהב) הפלח בתדייא, וגם במזמור כת', כאן דילוג [7].

סידור חסידי אשכנז — מ"מ

אתה בחרתנו שנ' [8] כי בך בחר ה' אלקיך מכל העמים. **ורוממתנו מכל הלשונות** שנ' [9] ולתתך עליון. **זכרון תרועה** אנו נזכרים לפניו, שנ' [10] והרעותם בחצוצרות ונזכרתם. פי' אחר. **ותתן לנו ה' אלקינו מועדים באהבה את יום הזכרון הזה**, לשון המקרא [11] זכרון תרועה מקרא קודש. ואין אומ' מועדים לשמחה וכו', שאין קרוי חג אלא שלשה רגלים שבהן מביאים שלמי חגיגה, ובהם כתיב שמחה [12], ושמחת בחגך, אבל ר"ה ויום כיפורים [אין כתוב בהן שמחה ו]אינם קרויין חגים, **הילכך** אין אומרים בהם מועדים לשמחה [13].

אלקינו [14] **ואלקי אבותינו יעלה ויבא** ח' דברים מונה כאן, **להצילנו** מח' גליות המנויין במדרש איכה [15]. **זכרונינו ופקדונינו** פ"ה [16] **זכרני** ה' ברצון עמך ופוקדינו בישועתך, הרי זכירה ופקידה. **זכרינו ה' אלקינו בו לטובה** ג' דברים כאן זכרינו ופקדינו והושיענו כנגד ג' אבות.

[צג] מלוך על כל העולם

אלקינו מלוך על כל העולם מפני שיום הדין הוא, ואנו ממליכין אותו ומבקשים ממנו להביא יום הדין על הגוים, ולייחד שמו. **והנשא על כל הארץ** לשון המקרא [1] הנשא שופט הארץ. **והופע** לשון המקרא [2] אל נקמות הופיע. **בהדר גאון עוזך** לשון המקרא [3] ומהדר גאונו בקומו לערוץ הארץ. אותם מקראות שביארנו למעלה [4] בישעיה. **על כל יושבי תבל ארצך** פ"ה באיוב [5] תבל ארצו. **וידע כל פועל** [6] **וכו'** ולא יהיה סבורים עוד שע"ז בראה

4 דהי"ב לד, לג. 5 תענית ב, א, ספרי עקב פיס' מא (עמ' 88), ירוש' ברכות פ"ד ה"א ועוד. 6 דניאל ו, כא: ואמר לדניאל אלהך די אנתה פלח ליה בתדירא. 7 חסר עד אמצע תפילת „עלינו לשבח". 8 דברים ז, ו ועי' סר"ש. 9 שם כו, יט. 10 במדבר י, ט. 11 ויקרא כג, כד. 12 דברים טז, יד. 13 כדעת רה"ג שאין אומרים מועדים לשמחה וחגים וזמנים לששון לא בתפלה ולא בקידוש שהרי אינו בכלל הרגלים אלא אומר ותתן לנו ה' אלקינו באהבה את יום הזכרון הזה. עי' שבה"ל סי' רפו רא"ש ר"ה פ"ד סי' יד מרדכי סוף ר"ה וטור סי' תקפב, ולהוציא מתשובת רב שר שלום גאון שכתב לומר בר"ה בין בתפילה ובין בקידוש מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון עי' מעשה"ג ע' 37 ח"ג סי' צט, סדרע"ג מה, א, מחז"ו עמ' 360, סדרש"י עמ' 81, פרדס סי' קסח, הרוקח סי' רד, המנהיג ר"ה אות ב, ראבי"ה ח"ב עמ' 230 ועוד. 14 כדעת ר' פלטוי גאון בפרדס סי' קע שכתב „ולעניין יעלה ויבוא א"ר פלטוי מנהג הוא לאומרו". 15 עי' למעלה סי' צ הערה 23 ושם נרשם. 16 = פסוק הוא. תהילים קו, ד.

1 תהילים צד, ב. ועי' סידור ר"י בר"י ח"ב עמ' פז ואילך. 2 תהילים שם, א. 3 ישעיה ב, יט. 4 למעלה סי' צ, לענין ובכן תן פחדך. 5 לז יב: כל אשר יצום על פני תבל

אותם. **ויאמרו כל אשר נשמה באפו** לשון המקרא בישעיה [7] באותה פרשה של יום הדין חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו וג׳, פי׳ תחדלו ותמנעו ולא תאמינו באדם [8] ובשום ברייה אלא בהקב״ה. **ה׳ אלקי ישראל מלך** כך יש לקרות לשון המקרא [9] ויאמרו בגוים ה׳ מלך. **ומלכותו בכל משלה** פ״ה [10]. מ״ד תיבות בחרוז כנגד המקראות שרמזנו למעלה. **קדשינו במצותיך. ודברך מלכינו אמת** לכך יסד אותו בר״ה, כדרשינן בפסיקתא [11] לעולם ה׳ דברך נצב [12] כשם שאדם הראשון נכנס לפני בדין בר״ה ויצא בדימוס, פי׳ ברחמים, כך תכנסו לפני בדין בר״ה ותצאו בדימוס, לכך יסד ודברך מלכינו אמת [13]. ולמה יסד מלכינו אצל ודברך אמת משום דכת׳ [14] וה׳ אלקים אמת הוא אלקים חיים ומלך עולם, הרי מלך אצל אמת. ודורש בפסיקתא [15] בויקרא רבה [16] ומה טעם וה׳ אלקים אמת מפני שהוא אלקים חיים. מלך בשר ודם נודר לאוהבו לתת לו מתנה ומת היכן הוא ומתנתו, אבל הק׳ דבריו אמתיים שהוא חי וקיים לעד. במלוך על כל העולם ובקדשינו ה׳ פעמים מלך ומלכותו, כי אמרו רבותינו במסכת מגילה [17] ד׳ מלכו בכיפה והק׳ מלך עליהם, לכך ה׳ פעמים.

בספר חיים ברכה ושלום וכו׳ י״ו תיבות להצילו מחרבו של הק׳ שיש לה י״ו פיות, כדאמ׳ במדרש תילים [18] וכנגדן תמצא בתמניא אפי י״ו לחיים החיינו [19]. נזכר ונכתב לשון המקרא [20] ויכתב בספר זכרון. וי״ל עושה השלום, [ונראה [21] שלכך תיקנו לומר עושה השלום, כי הפסוק אומר [22] המשל ופחד עמו] עושה שלום במרומיו, וחכמים [23] דרשו הפסוק על המלאכים, וביום הדין המלאכים מתוועדים של אש ומים, לכך תקנוהו.

[צד] מפני חטאינו

לעשות חובותינו פי׳, קרבנות הבאים חובה כמו חטאות ומוספים.

ארצה. ועי׳ משלי ח, לא, משחקת בתבל ארצו. 6 כ״ה הנוסחה ברוב המחזורים (ראה מחזור גולדשמיד ח״א עמ׳ 11). 7 ב, כב. 8 עי׳ ברכות יד, א. 9 מ״א יח, לג, ואפשר שנתכוין להוציא מנוסחה שלנו שאנו אומרים: „ויאמר כל אשר וגו׳״ בלשון יחיד. 10 תהילים קג, יט. 11 פסיקתא רבתי פיס׳ מ (קסו, ב), פסיקתא דר״כ פיס׳ כג (קנ, ב), וראה סר״ש לקמן סי׳ צה. 12 תהילים קיט, פט. 13 הובא ברוקח סי׳ ר (עמ׳ פו), מחז״ו סוס״י שכח, שבה״ל שם, המחכים עמ׳ 149 ועוד, ערה״ב ח״ג עמ׳ 468, ליקוטים מספרי דבי רש״י ע׳ שנב. 14 ירמיה י, י. 15 פסדר״כ פרשת פרה (ל:). 16 ויק״ר פכ״ו, א. ועי׳ ירוש׳ ברכות פ״א ה״ה וסנהדרין פ״א ה״א. 17 יא, א ושם: שלשה מלכו בכיפה וכו׳. וברוקח הובא במחזור ד״ז: מלוך ומלך ומלכותו מלך על כל ג׳ מלכים שמלכו בכיפה והקב״ה מלך על כלם, וכן באשרי ד״פ מלך אלקי המלך כבוד מלכותך. 18 מזמור לא ו: אמר רבי יצחק בן תרדיון חרבו של הקב״ה יש לה שש עשרה פיות שנאמר (יחזקאל כא כא): התאחדי הימני השימלי ע״ש, ושם מזמור עח יח בשינויים. 19 במחזור ד״ז: בספר עד לשלום י״ו תיבות נגד י״ו חיים בתמניא אפי, וסימן עץ חיים הי״א למחזיקים בה. 20 מלאכי ג, טז. 21 ע״פ כי״א. 22 איוב כה, ב. 23 ויק״ר פט, ט במ״ר פי״ב, ח דב״ר פ״ה יב, תנחומא ויגש ו, פדר״כ פיס׳ ויהי ביום כלות (ג, א): מיכאל מן המים וגבריאל מן השלג ומשלימים עמו.

מפני היד שנשתלחה במקדשך ששלחו האומות בו יד והחריבוהו[1]. ותגדל כבודו לשון המקרא בזכריה[2] גדול יהיה (ה)כבוד [הבית] הזה האחרון. גלה כבוד מלכותך שנ' [3] ונגלה כבוד ה'. והופע והנשא א-ל נקמות הופיע הנשא שופט הארץ[4]. ונפוצותינו גליותינו, ופ"ה בירמיה[5] וקיבצתים. מירכתי ארץ כנס לשו' המקרא[6] נדחי ישראל יכנס.

[צה] מלכיות

עוזו '. אמת מלכינו, אמת הוא מלכינו.

ועלינו לשבח מסדר המלכיות הוא כמו שאומר מלך מלכי המלכים, וגם הוא אלה'ינו שהוא קבלת מלכות, והיינו דתנן[2] וכולל מלכיות עם קדושות היום, קדושת היום הוא אתה בחרתנו ומפני חטאינו שמזכיר בהו את קדושת היום. וקודם שיחתום ברכתו כולל בברכתו את המלכיות. עלינו לשבח וכו' עד דברך מלכינו. פי' [3] לפי שכת' לעולם יי' דברך נצב אמ' הקב"ה לאדם כשם שנכנסת לפני בדין ויצאת בדימוס פי' בתנחומא[4] כך בניך כשיבואו לפני בדין אמלא עליהם רחמים, זהו וד' א' אמת וקיים לעד. כשם שאתה קיים כך דברך קיימים.

מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון. ותניא[5] ר' עקיבא אומר שבת שבתון[6] קדשיהו בעשית מלאכה זכרון אילו זכרונות, תרוע' אילו שופרו', מקרא קודש יום קדושת היום. ומניין שאומרי' מלכיות תניא ר' אומ' אני יי' אלה'יכם[7] ובחודש השביעי[8] ר' יוסי אומ' אינו צריך הרי אומר יהיו לכם לזכרון לפני אלה'יכם שאין ת"ל אני יי' אלה'יכם, זה בנה אב כל מקום שאומר זכרונות יהיו מלכיות עמהן.

על כן נקוה לך, שתודיע לכל שאתה יי' אלה'ים, ואין עוד. שנראה במהרה בתפארת עוזך, שתעביר גילולים, כמו[9] והאלילים כליל יחלוף. ויהיו כל העולם מתקנים במלכותך. וכולם יקראו בשמך, יכירו וידעו כל יושבי תבל את מלכותך, שאתה לבדך מלך, אז יכירו לך הכל וישבעו בשמך כל לשון, כי כולם י(ק)[כ]ירוך. יקר יתנו יתנו כבוד, וכולם יקבלו מלכותך עליהם.

1 ראה למעלה סי' פז. 2 חגי ב, ט. 3 ישעיה מ, ה. 4 תהילים צד, א. 5 לא, ח. 6 תהילים קמז, ב.

1 מכאן המשך סידור ר"ש והוא מתחיל באמצע קטע. ועי' סכי"מ. 2 משנה ר"ה לב, א. 3 ראה למעלה סי' צג שהובא קטע זה ושם ציינתיו. 4 תנחומא חקת ז, פסיק"ר פיס' מ (קסז, א). 5 ר"ה לב, א: אמר לו רבי עקיבא מפני מה לא נאמר שבתון שבות פתח הכתוב תחילה אלא שבתון קדשה בעשית מלאכה, זכרון אלו זכרונות תרועה אלו שופרות מקרא קדש זו קדושת היום מנין שאומרים מלכיות תניא רבי אומר אני ה' אלוקיכם ובחדש השביעי זו מלכות, רבי יוסי בר יהודה אומר אינו צריך הרי הוא אומר והיו לכם לזכרון לפני אלקיכם שאין תלמוד לומר אני ה' אלקיכם זה בנה אב לכל מקום שנאמר בו זכרונות יהיו מלכיות עמהן. 6 ויקרא כג, כד. 7 שם כב. 8 שם כד. 9 ישעיה ב, יח.

ותנן[10] **אין פוחתין מי׳ מלכיות מי׳ זכרונות מי׳ שופרות. כנגד**[11] **[י׳] הילולים שאמ׳ דוד הללו אל בקודשו. ומתחיל**[12] **בתורה, שאומ׳ שלש פסוקים של מלכיות שכתובין בתורה כגון**[13] **יי׳ ימלוך וגו׳, ויהי**[14] **ב[י]שורון מלך וגו׳, ולא**[15] **היביט און ביעקב וגו׳. ואחריהם ג׳ פסוקים מלכות של כתובים, ואחריהם ג׳ פסוקים של נביאים הרי ט׳, ומסיי׳ של תורה שמע ישראל**[16] **דהוא נמי מלכות דכת׳ יי׳ אחד כדברי ר׳ יוסי**[17]**, הרי יו״ד פסוקים מלכות.**

והופע הגלה, כמו[18] **והופיע מהר פראן. משלה מושלת. ואומ׳ והשיאינו כאשר פירשתי למעלה**[19]**, וחותמין ביום הזיכרון ועולה לכאן ולכאן**[20]**.**

ותוקעין קשר״ק[21]**, כדתנן**[22] **וכולל מלכיות עם קדושות היום ותוקע זכרונות ותוקע.**

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

עלינו לשבח שנתן לנו תורתו[23]. **ולא עשאנו כגויי הארצות** שאין להם תורה. **כהם** כמו הם שחלקם וגורלם הבל וריק. ואנו חלקינו וגורלינו שאנו כורעי׳ וגו׳. שחלק יעקב יוצר הכל הוא. **נוטה שמים ומושב יקרו כסא** כבודו. **ושכינת עוזו** ושם חביון עוזו[24]. **אמת מלכינו** אמת הוא מלכינו, [ועלינו לשבח הן מסדר המלכיות כמו שאומר בו] מלך מלכי המלכים. פי׳ לפי שמצינו שנבוכדנצר נקרא מלך מלכים בספר יחזקאל[25] ובדניאל[26], והקב״ה מלך על כולם וזהו מלך מלכי המלכים. ד״א לפי שיש מלאכים שרים ומלכים על שאר מלאכים, כדאמ׳ בויקרא רבא[27] מלאכי צבאות ידודון[28], אפי׳ מיכאל וגבריאל מלכיהון דמלאכיא, והק׳ מלך על כולם. וראשון עיקר. הקב״ה שרפים אומרים לפניו קדוש והאופנים אמ׳ לפניו ברוך[29], וזהו הק׳. וכל המזכיר שמו צריך לברכו שנ׳[30] זכר צדיק לברכה. **הוא אלקינו** אינו מיושב על מושב יקרו ועל שכינת עוזו, אלא על שמושב יקרו בשמים ועל מי ששכינת עוזו בגובהי מרומים זה הק׳. **הוא אלקי׳ אמת מלכינו** לשון המקרא[31] וה׳ אלקים [אמת הוא אלוקים] חיים ומלך עולם. **וידעת היום והשבות** אמרינ׳ בפ׳ בתרא דר״ה[32] דהא קרא מלכות הוא. ואע״ג דליכא ביה מלכות, מיהו יחוד [מלכות] שמים איכא, להכי אייתי **בשמים ממעל** זה השמים, **ועל הארץ מתחת** זו הארץ, **ואין עוד** זהו

10 ר״ה לב, א. 11 גמרא שם: הני עשרה מלכיות כנגד מי אמר כנגד עשרת הלולים שאמר דוד בספר תהלים הלולים טובא הוי הנך דכתיב בהו הללוהו בתקע שופר (תהילים קנ). 12 משנה שם. 13 שמות טו, יח. 14 דברים לג, ה. 15 במדבר כג, כא. 16 דברים ו, ד. 17 ר״ה לב, ב: שמע ישראל ה׳ אחד מלכות דברי ר׳ יוסי. 18 דברים לג, ב. 19 סימן פז. 20 עי׳ ערובין מ, ב. 21 עי׳ תוס׳ ר״ה לג, ב ד״ה שיעור. 22 משנה שם לב, א. 23 עי׳ אוצר התפילות ח״ב במוסף לר״ה עמ׳ 1064 פי׳ רש״י שם. 24 חבקוק ג, ד. 25 יחזקאל כו, ז. 26 השוה דניאל יא, ב. 27 צ״ל: במדבר רבה פי״א, ג. 28 תהילים סח, יג. 29 עי׳ חולין צב, א. 30 משלי י, ז. 31 ירמיה י, י. 32 לב, ב.

בחלל ובאויר. כלומר הק' מלא כל הארץ. וכן נדרש באלה הדברים רבה[33]. וידעת היום י"ז תיבות כנגד רקיעים אוירים וארץ, י"ז הם.

על[34] **כן נקוה לך לתקן עולם במלכות שד"י**, ולכך הזכיר זה השם, **כי** זה השם מושל עולם, כמו שאמ'[35] **אני הוא שאמרתי לעולמי דיו. כל בני בשר יקראו בשמך** לשון המקרא[36] עדיך כל בשר יבואו, וכתיב[37] יבא כל בשר להשתחוות. וכתיב[38] לקרוא כולם בשם ה'. **יכירו וידעו** שאתה הוא הבורא. **כל יושבי תבל** מה יכירו וידעו. **כי לך תכרע וגו'**. ד"א יכירו וידעו כי לך תכרע, שאתה הוא הבורא ולא ע"ז, כי לך תכרע וכו' ומקרא מלא בישעיה[39] בפרש' ומתפללין אל אל לא יושיע. **כי לך תכרע כל ברך תשבע כל לשון ותמלוך עליהם מהרה** בקשה הוא.

ועלינו[40] לשבח הן מסדר המלכיות כמו שאמר בו מלך מלכי המלכים, וגם הוא אלקינו שהוא קבלת מלכיות, והיינו דתנן וכולל מלכיות עם קדושת היום. קדושת היום הוא אתה בחרתנו ומפני חטאינו מזכיר בהם קדושת היום, וקודם שיחתום כולל בברכתו את המלכיות. ותניא ר' יעקב[41] אומר שבת שבתון קדשהו בעשיית מלאכה, זכרון אלו זכרונות, תרועה אלו שופרות, מקרא קודש זה קדושת היום. ומניין שאומרים מלכיות תניא ר' אומר אני ה' אלקיכם ובחדש השביעי, ר' יוס(ף) [י] אומר אינו צריך הרי הוא אומר והיה לכם לזכרון לפני ה' אלקיכם, שאין ת"ל אני ה' אלקיכם, זה בניין אב כל מקום (שנאמר) שאומר זכרונות יהיו מלכיות עמהם.

ה' ימלוך לעולם ועד ד' תיבות, כשיכלו ד' מלכיות של האומות אז ימלוך מלכותו. ימלוך ה' לעלם חסר ו' עדיין כביכול חסירה המלכות, עד יאבד הגוים ותהיה מלכותו שלימה.

ותרועת מלך בו מכאן רמז שאומ' מלכיות בעת התרועות. **ויהי בישורון מלך**. [בגימט'[42] וותיקי"ן. הוותיקין גומרין אותה עם הנץ החמה[43]], ישורון לשון שררה. **כי לה' המלוכה** ה' תיבות, לאחר שינקום מד' מלכיות ומן גוג מגוג הרי ה'. **ונאמר ה' מלך גיאות לבש ה' עוז התאזר** ואין עוז אלא תורה[44] שנ'[45] ה' עוז לעמו יתן, בתורה יש תרי"ג מצות כמניין התאז"ר. **ונאמר שאו שערים ראשיכם** שערי גן עדן ושערי ירושלים. וכה"א[46] זה השער לה' צדיקים יבואו בו. ה' פעמים מלך הכבוד כנגד ד' מלכים שמלכו תחת הכיפה[47] והקב"ה עליהם, [לכך נאמר מלך הכבוד], כה"א[48] אדיר ה' מלך ישראל וגואלו וכו'. ט"ו תיבות כנגד רקיעי' ואוירים

33 פ"ב, לד. 34 כן הוא במחז"ו 387, וזו נוסחת רוב הסידורים, וע"פ זוהר משפטים קיט, ב אומרים „ועל כן" בוא"ו. 35 חגיגה יב, א, בר"ר פ"ח, ז. 36 תהילים סה, ג. 37 ישעיה סו, כג. 38 צפניה ג, ט. 39 מה, כ. וראה למעלה סי' מג (עמ' קכו). 40 כל הקטע בסר"ש בשינויים. 41 לפנינו: ר' עקיבא. 42 ע"פ כי"א וק. 43 ברכות ט, ע"ב. 44 שהש"ר ב, י. ועי' זבחים קטז, א. 45 תהילים כט, יא. 46 תהילים קיח, כ. 47 עי' מגילה יא, א, פדר"א פי"א. 48 יש כאן ב' פסוקים, ראה ישעיה לג, כא [ואפשר שצ"ל: אדיר במרום ה', והוא מפסוקי המזמור הנאמר ה' מלך], וראה ישעיה

כולם ט״ו[49]. [ועלו מושיעין אילו המשיחים שיעלו להרוג באומות. ועלו מושיעים בגימ׳ ועלו המשיחים]. **והיה ה׳ למלך על כל הארץ יהיה ה׳ אחד ושמו אחד** אח״ד אח״ד בגי׳ השם בכתיבתו. **שמע ישראל** דאמ׳ בר״ה בפר׳ בתרא[50] הוותיקין משלימין אותה בתורה לכך מסיימין בפסוק של תורה. שמע ישראל ע׳ גדולה ע׳ שמות להקב״ה, וע׳ שמות לישראל כדאמ׳ במדרש שיר השירים[51]. ונקט הפסוקים תורה נביאים כתובים לפי שצריך להשלים בתורה והשלים בשמע ישראל, לכך סמך למעלה **והיה** ה׳ למלך שהוא דומה לו שהוא כמו ייחוד השם. לכך הוצרך בכאן לומר נביאים אחר כתובים[52] כדי שיהא סמוך לשמע ישראל, דהכא הוצרך לסדר כתובים ונביאים סדר כולהו הכי, כנ״ל.

כה[53] **אמר ה׳ מלך ישראל** כל הנביאים פותחים בכה אמר[54], בזכות אברהם ואני והנער נלכה עד כה[55], וכנגד ברכת כהנים שנ׳[56] כה תברכו בני ישראל. כ״ה פעמים בחומש ברוך וכ״ה פעמי׳ כתוב בחומש שלום. **אני ראשון** בעולם הזה **ואני אחרון** לעולם הבא. **ומבלעדי אין אלקים** זהו ה׳ מלך ה׳ מלך ה׳ ימלוך. **ועלו מושיעים**[57] אילו המשיחים. א״ת ה״ר ע״שו **ו׳היתה** ס״ת תורה, אז תחזור התורה, שכל זמן שזרע עשו קיים נאמר[58] מלכה ושריה בגוים אין תורה, כדאמ׳ במגילה[59], וזהו ושרי״ה בגוי״ם אי״ן תורה רמז המן. ונאמר[60] **והיה ה׳ למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה** ס״ת, מאה, בק׳ ברכות[61]. **ושמו** [שמע[62] ישראל ה׳ וגו׳ השמיע לאזנך בכל לשון[63]. שמ״ע בגימט׳ קדוש][64].

[צו] אתה זוכר

אתה זוכר׳, מתחיל בזכרונות. מעשה עולם כל מעשים שנעשים בעולם אתה זוכר, ופוקד כל מה ש(י)עשו יצורי קדם. לפניך, כל מה שנתעלם מאותם שעשו. וכל הנסתרות שמתחילת העולם לפניך גלוים. כי אין שכחה לפניך, לפיכך אתה זוכר הכל. ואין נסתר, ואין מי שיכול להסתיר

מד, ו. 49 ראה למעלה על הפסוק „וידעת היום״. 50 לב, ב. 51 שה״ש זוטא בובר (עמ׳ 5), וכן באגדת שיה״ש, (שכטר עמ׳ 5), מכירי ישעיה סב, ד בשם הגדת שה״ש, במ״ר יד, יב, מדה״ג בראשית פ׳ ויגש (מרגלית עמ׳ תשעג). 52 ראה תוס׳ ר״ה שם ד״ה מתחיל שהקשו וא״ת דבכל דוכתא משמע דנביאי עדיף מכתובים וה״ק קראי דכתיבי בכתובי ברישא והדר בנביאי ע״ש. 53 ישעיה מד, ו. קטע זה נמצא בכה״י להלן בזכרונות, והעברתיו למקומו. 54 ספרי במדבר פיס׳ קנג. 55 בראשית כב, ה. ועי׳ בר״ר פמ״ג ח: מהיכן זכו ישראל לברכת כהנים כה תברכו, רי״א מאברהם כה יהי׳ זרעיך. ובמ״ר פי״א ב: באי זכות בזכות של אברהם אבינו דכתיב כה תברכו כמה דתימא כה יהי׳ זרעיך. 56 במדבר ו, כב. 57 עובדי׳ א, כא. 58 איכה ב, ט. 59 ו, א. 60 זכריה יד, ט. 61 עי׳ מנחות מ, א. 62 דברים ו, ד, והוספה זו ע״פ כי״א וק. 63 ברכות יג, א. 64 עי׳ לעיל סוף עמ׳ צד. ועי׳ עוד לקמן בסוף זכרונות ושם ביאור על שאו שערים ושמע ישראל. עי׳ הערות 23 והלאה.

1 כל הקטע גם בסכי״מ וכי״ק וא בשם פי׳ אחר, וכן בסידור אוצה״ת בשם פי׳ רש״י, ותקנתי

מעש׳ מנגד עיניך, כי הם משוטטות בכל [2]. כל המפעל, כל פעולות שפועלין בני אדם. ע״א, כל המפעל שפעלת, וכל היצור שייצרת לא נכחד ממך. הכל גלוי וידוע לפניך, כל מעשיהם גלוים לפניך. לפי שאתה צופה ומביט כל שיהיה עד סוף כל הדורות, כדכת׳ [3] מגיד מראשית אחרית. כי תביא חוק זכרון, יום הדין הוא, שהוא חוק לישראל [4], וקרי זכרון [כדכתיב [5] זכרון] תרועה. להפקד בדין כל רוח נפש. להזכר בו מעשים רבים שנעשים בעולם ולדון [אותם]. והמון בריות, כמו ובריות הרבה לאין סוף יעמיד בדין. מראשית כזאת ה[ו]דעת, שדנת בו את אדם הראשון. מלפנים וכו׳, כפל מילה. זה היום ראש השנה תחילת מעשיך שנברא בו אדם הראשון שהוא תחילה לכל אדם, ודנת אותו (ביום) בו ביום כדאמר׳ [6] בעשרים וחמשה באלול נברא העולם, נמצא שנברא אדם ודנו. כי חוק לישראל הוא כשישראל מקדשין את החודש אז הוא משפט לאלה״י יעקב, ואמרינ׳ [7] אמר לו הקב״ה לאדם אתה [סימן] לבניך מה אתה נכנסת לפני בדין ויצאת בדימוס. פיר׳ ברחמים, אף בניך נכנסין לפני בדין ויוצאין ברחמים. ועל המדינות נמי ג[ו]זר הקב״ה היום משפטם. וגם הבריות נזכרין בו מי לחיים ומי למות. מעשה איש שעשה. ופקודתו, שנפקד בדין על זה ועלילה ה(ו)באה עליו (מיצריו) מצעדיו להרע, אפי׳ מה שמחשב אדם בלבו להרע או להיטיב נזכר היום. ויצרי מעללי איש, שני יצריו טוב ורע [8] שניהם נזכרים. לפיכך אשרי איש שלא ישכחך, אלא יעבוד אותך. ולא יכלמו לנצח וכו׳, למה לפי שזכר מעשיהם הטובים יבואו לפניך. ואתה דורש מעשה כולם. על כן זכרונו בא לפניך, כדי להעמיד העולם ממנו. הבן יקיר לי אפרים, אע״פ שהוא תמוה אינו על [9] הפורענות, כי על פסוק שלמעלה מוסב, והכי קאמ׳ וכי בן יקיר הוא לי שבשביל יקרתו אני זוכרו, אלא על שאמר למעלה [10] השיביני ואשובה כי אתה יי׳ אלה״י. על כן, שהוא מתנודד ומתנחם על הרעות שעשה. המו מעי לו ורחם ארחמינו, הרי לך שאינו על [9] הפורענות. ואין כאן אלא ט׳ פסוקים של זכרונות, וזכרתי להם ברית ראשונים [11] הוא עשירי, ומסיים בשל תורה [12].

זוכר כל הנשכחות שנשכח כל אדם העושיהו [13] אתה זוכר, לפי שאין שכחה לפניך. זוכר הברית, שכרת עמו לזכור עקידתו כדכת׳ [14] בי נשבעתי נאום יי׳ וגו׳. ותוקעין קש״ק.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

אתה זוכר מעשה עולם ופוקד משום דאמ׳ בר״ה [15] פקדונות הרי הן זכרונות, לכך תקנו זכירה ופקידה. והמון נסתרות וריבויי נסתרות, כמ׳ [16]

כאן ע״פ סכי״מ, ולא כפלתים שם. 2 עי׳ דה״י ב טז, ט. 3 ישעיה מו, י. 4 תהילים סא, ה. 5 ויקרא כג, כד. 6 ויק״ר פכ״ט, א, פסדר״כ פכ״ג (קמט, ב), פסיק״ר פ״מ. 7 ויק״ר שם. 8 עי׳ ברכות סא, א. 9 בסכי״מ: של. 10 ירמיה לא, יז. 11 ויקרא כו, מה. 12 ר״ה לב, ב. 13 בסכי״מ: שהנשכח זה האדם ומעשיו אתה זוכר לפי וכו׳. 14 בראשית כב, טז. 15 לב, ב. 16 בישעיה יז, יב: כהמות ימים יהמיון. וכנראה

בהמון ימים, פי׳ ריבוי. **כי תביא חוק זכרון** שיש לך חוקים וכתיבה של זכרון, כדאמ׳ [17] ספרים נפתחים כו׳ לאין תכלית לאין קצה. ד״א תכלית תרגום של וימודו בעומר וכלו בעמירא. ותכלית לשון מידה כמו וכל בשליש, וראשון עיקר. **מראשית כזאת הודעת** שמבראשית ידעת כל הבריות אפילו שבאחרית הימים. ד״א מראשית כזאת הודעת, כשם שאתה עתיד לידון את העולם בסוף, כן הודעת בתחילה בימי אדם, כדאמ׳ בפסיקתא [17] באדם הראשון שנכנס לפני בדין ויצא ברחמים כך אתם נכנסים לפני בר״ה בדין ויוצאים ברחמים כו׳. וז״ש זה היום תחילת וכו׳, למאן דאמר [18] בתשרי נברא העולם. **זכרון ליום ראשון**, ר״ה זכרון לאותו יום ראשון לאותו תשרי של בראשית. **כי חוק לישראל וכו׳** לשון המקרא [19]. **מצעדי גבר אפי׳** פסיעותיו של אדם נכתבים לפניו [20].

ישראל יעקב ישרון בגי׳ אלף מאתים ותשעים, כך מפורש הקץ בסוף דניאל, ולא נודע מהיכן יש למנות. **כי לה׳ המלוכה ומושל בגוים**, ה׳ תיבות, כשימשול בד׳ מלכיות ובמלכות גוג מגוג. וכן הוא אומר **ומלכותו בכל משלה**.

ה׳ מלך גיאות לבש גאות בגי׳ ת״י, כי בית ראשון עומד ת״י שנים [21], ואז היתה גאותו של הקב״ה. **גאות לבש לבש** סופי תיבות ששת, לסוף ששת ימים כשברא עולמו לבש בגדים יפים [לצורך] לשבת, וזהו [22] בששי היו אומרים ה׳ מלך גאות לבש כו׳. וזהו דאמרי׳ תפארת עטה ליום המנוחה. **ה׳ מלך גאות לבש** י״ג תיבות, כנגד י״ג מלחמות שעתיד הק׳ לעשות באומות, ואז ילבש גיאות.

שאו שערים ראשיכם חכמים דרשו [23] כשהכניס שלמה הארון לבית המקדש דבקו שערים זה בזה, ואמר שלמה כ״ד תפילות ולא נענה עד שהזכיר דוד אביו, ואמ׳ שלמה שאו שערי׳ וכו׳, וזהו שנ׳ מי הוא זה, בגי׳ כ״ד, כנגד כ״ד תפילות. ד״א שאו שערים זש״ה זה השער לה׳, ואמ׳ פתחו לי שערי צדק. וזהו [24] זה שער השמים. זה השער בגי׳ ירושלים. ה׳ פעמים מלך הכבוד, וכנגדן ה׳ פעמים מלך בברוך שאמר. וכן בישתבח ה׳ פעמים מלך, ובאשרי ה׳ פעמים מלכות.

אחד בגי׳ שס״ה, כל יום ייחדוהו. י״ג תיבות בפסוק כמניין אחד.

ויזכר אלקים את נח זכותו של אברהם עמדה לו. **ויזכור** בגי׳ אברהם. ויזכור הכ״ף יש בו סימנין, כלומר זכות אברהם [שהיה בדור] עמדה לו. **וישמע אלקים את נאקתם** שהמצריים היו חונקין אותם. [את נאקתם בגימ׳ שהיו חונקים אותם] [25]. **בריתו** ברית בגי׳ תרי״ג אחד פחות, כנגד

שצריך לתקן כאן ע״פ תהלים סה, ח: משביח שאון ימים והמון לאומים. 17 עי׳ הערה 6 וש״נ. 18 ר״ה ח, א. 19 תהילים פא, ה. 20 עי׳ ע״ז יח, ב: עונות שאדם דש בעקביו בעוה״ז מסובין לו ליום הדין. ובסוכה נו, א: רגלוהי דבר אינש אינון ערבין ביה לאחר דמתבעין תמן מובילין יתיה, מכאן הקטע כמו בסה״ש ולא העתקתי. 21 עי׳ ב״ב ג, ב. 22 ר״ה לא, א. 23 סנהדרין קז, ב, ועי׳ שבת ל, א. וקטע זה שייך למעלה לסדר מלכיות. 24 בראשית כח, יז. 25 המסוגר במרובעים הוספתי ע״פ כי״א וק.

המילה. וזכרתי את בריתי יעקב מלא ו', כנגד ו' תיבות שאמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. יעקב קח הנעלם שלו יוד עין קוף [וי"ו] בית בגי' ישורון[26]. יצחק יצא חוק. [אברהם בגי' רמ"ח כנגד רמ"ח איברים[26]*, ורמ"ח מצות עשה. וקדם יעקב שלא היה פסול בבניו לכך לא כתיב אף יעקב, ולכך מילא יעקב שהיה ראשון בפסוק. ד"א הקדים יעקב, כלומר אם אין יעקב כדיי יצחק כדיי, ואם אין יצחק כדיי אברהם כדיי].

זכר עשה לנפלאותיו עתידה שתלד אשה בכל יום[27]. וזכר עשה לנפלאותיו זו תרנגולת ובציה, שתרנגולת מטילה בצים בכל יום. זכר עשה לנפלאותיו בגי' זו תרנגולת ובציה. [**טרף נתן ליריאיו**. זה אברהם אבינו שנאמר בו[28] כי ירא אלקים אתה. ליריאיו, בגימטריה זה אברהם. **ויזכור להם בריתו וינחם כרוב חסדיו**. וינחם[29] ה' על הרעה אשר דבר וגו' ויזכור]. **הלוך וקראת באזני וגו'** [חסד נעוריך, ח"ן]. ב' תיבות בפסוק כנגד אברהם שהיה בדור כ'[30]. ומתחיל בה' ומסיים בה' כנגד י' דברות, ה' בלוח אחת וה' בלוח ב'[31], ה' חומשין. **כימי נעוריך** כימי צאתך מארץ מצרים והקימותי לך ברית עולם וגו'. ברית בגי' תורה [אחד יותר]. ברית בגי' גמילת חסדים, ברית בגי' תלמידי חכמים. **כי מידי דברי בו** ולח' ימים כמניין בו. זכר כתיב חסר ו'. רחם בגי' אברהם, בזכות אברהם ארחמנו. [**הבן יקיר לי אפרים** בס"ת ובר"ת מילה]. **המו מעי לו** כנגד ל"ו צדיקים. **וזכרתי להם ברית ראשונים** מלא ו', ישראל שאמרו ו' תיבות[32] כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע. **ברית ראשונים אשר הוצאתי אותם מארץ** ר"ת אברהם, ראשונים אשר הוצאתי אותם ס"ת מרים. בזכות נשים נגאלו[33]. ראשוני בגי' משה ואהרן. זוכר הברית שכרת עמו לזכור עקידה כדכ'[34] **כי נשבעתי נאום ה'**.

[צז] אתה נגלית

אתה נגליתה, בשעת מתן תורה '. בערפלי טוהר דכת'[2] משה נגש אל הערפל, וכת'[3] וכעצם השמים לטוהר. חל [מ]לפניך, פחדו, כדכתיב[4] ארץ רעשה וגם שמים נטפו, וכל הבריות שנבראו מימי בראשית חרדו ממך[4]*. והלך בסערות תימן, אע"פ שהוא פורענות של אומות העולם אומרים אותו, דהא כתי'[5] בתריה יי' צבאות יגן עליהם דהוא טובה, דהכי אמרי'[6] אם בא להזכיר מלכיות וזכרונות ושופרות של פורענות

26 עי' ערה"ב ח"א עמ' 69. 26* תנחומא לך אות טז. 27 שבת ל, ב: עתידה אשה שתלד בכל יום וכו' נפק אחוי ליה תרנגולת. 28 בראשית כב, יב. 29 ירמיה כו, יג. 30 עי' אבות פ"ד מ"ב: עשרה דורות מאדם ועד נח וכו' עשרה דורות מנח עד אברהם וכו'. 31 מכלתא יתרו דבחדש פ"ח (עמ' 233): כיצד נתנו עשרת הדברות ה' על לוח זה וה' על לוח זה, ועי' בנסמן שם. 32 שמות יט, ח. 33 סוטה יא, ב. 34 בראשית כב, טז.

1 שנאמר (שמות כד, טז) וישכון כבוד ה' וגו' ויכסהו הענן. 2 שמות כ, יח. 3 שם כד, י. 4 שופטים ה, ד. 4* קטע זה גם בכי"מ ולא העתקתיו שם. 5 זכריה ט, טו. 6 ר"ה לב, ב: אם בא לומר מלכות זכרון ושופר של פורענות של עכו"ם אמר וכו' כגון וה'

לאומות מזכיר[7]. **וגם כאן אין אלא ט׳ פסוקים, והעשירי הוא וביום שמחתכם ובמועדיכם**[8] **וגו׳.**

כי אתה שומע בקול[8]* **שופר ומאזין תרועה, כדכת׳**[9] **עלה אלה׳ים בתרועה וי׳ בקול שופר. שומע קול תרועת עמו ישראל ברחמים, שכשעלה אלה׳ים על כסא הדין לדון את ישראל שומע קול תרועת עמו, השופר הופך מידת הדין למידת רחמים**[10]**, כי אלה׳ים היא מדת הדין כדכת׳**[11] **עד האלה׳ים וגו׳, י׳ היא מידת רחמים כדכת׳**[12] **י׳ אל רחום וחנון.**

ותוקעין קר״ק.

טידור חסידי אשכנז — כי״מ

ויהי ביום השלישי זכות של אברהם שנ׳[13] ביום השלישי וישא אברהם את עיניו. וכן לעתיד לבא[14] יחיינו מיומים ביום השלישי יקימנו. [ויהי ביום השלישי, זכות אברהם]. **בהיות הבקר** זה שאמר הכתוב[15] אני ישינה ולבי ער קול דודי דופק, בא הק׳ בקולות וברקים והקיץ את (הקץ) [ישראל][16]. קלת חסר ו׳[17], קל היה הקול. **ויהי קול השופר** שופר בגי׳ תקיעה. [**משה ידבר והאלקים יעננו בקול.** וזהו שנאמר[18] כאשר ידבר איש אל רעהו, וזהו שנא׳ במשלי[19] כמים הפנים לפנים, כלומ׳ כשנתן את התורה שנמשלה למים[20] דבר פנים אל פנים]. **וכל העם רואים** חסר ו׳, למפרע מאיר היה לכל העם והסומין היו רואים[21]. **ואת הלפידים** זהו ש״ה[22] והנה תנור עשן ולפיד אש, הראה לאברהם מתן תורה בלפידים ותנור עשן, שנ׳[23] ויעל עשנו כעשן הכבשן, וכה״א[24] ואת ההר עשן. ולפיד בגי׳ סיני. [ד״א והנה תנור עשן, זו גיהנום הראה הקב״ה לאברהם][25].

עלה אלקים בתרועה כשישראל עושים תרועה הק׳ עולה מכסא דין וגו׳, אלקים זו מדת הדין[26]. בתרועה לשון שבר כמו[27] תרועם בשבט ברזל, כלומר כשהק׳ בא לשבר עולמו ולרועעו מתמלא עליהם רחמים,

אלקים בשופר יתקע והלך בסערות תימן וכתיב ה׳ צבא־ות יגן עלינו. 7 עי׳ מחז״ו עמ׳ 371, עה״ב ח״ג עמ׳ 472. 8 במדבר, י, י, וכדי להשלים בתורה כר׳ יוסי בר״ה לב, ב. 8* כנוסחת הרבה מחזורים ראה גולדשמיט עמ׳ 154. וקטע זה הועתק גם ב„חיי עולם עמ׳ 34. 9 תהלים מז, ו. 10 ויק״ר פכ״ט, ד: אשרי העם יודעי תרועה אלא אשרי העם שהן יודעין לרצות את בוראן בתרועה מה הקב״ה עושה עומד מכסא הדין ויושב על כסא רחמים ומתמלא עליהם רחמים והופך להם מדת הדין למדת רחמים. ועי׳ רוקח סי׳ ר (עמ׳ פז). 11 שמות כב, ח. 12 שם לד, ו. 13 בראשית כב, ד. 14 הושע ו, ב. ועי׳ בר״ר פנ״ו: ויהי ביום השלישי כו׳ הה״ד יחיינו מיומים וגו׳. 15 שה״ש ה, ב. 16 ראה שהש״ר פ״א, יב: בא הקב״ה ומצאן ישנים התחיל מעמיד כו׳ ויהי ביום השלישי בהיות הבקר ויהי קולות וברקים. 17 עי׳ זהר שמות פא. 18 שמות לג, יא. 19 כו, יט. 20 ב״ק יז, א, ועי׳ יבמות קיז, א. 21 עי׳ מכילתא יתרו דברים פ״ט (עמ׳ 235) ובנסמן שם, ועי׳ רש״י עה״ת שם. 22 בראשית טו, יז. 23 שמות יט, יט. 24 שם כ, טו. 25 מכלתא שם (עמ׳ 236) שהראה המקום לאברהם אבינו גיהנום ומתן תורה וכו׳ והנה תנור עשן זה גיהנום וכו׳ ולפיד אש זה מתן תורה. 26 צויין בסר״ש. 27 תהלים ב, ט.

שנ׳ ה׳ בקול שופר זו מדת רחמים, [בזכות קול שופר]. שופר בגי׳ תקיעה, ו׳ תיבות בפסוק כנגד זכרונות מלכיות שופרות, [קשר״ק קש״ק קר״ק הרי ו׳. **בחצוצרות ובקול שופר הריע״ו וגו׳**. למה נקרא חצוצרות שממלאים הקולות בחצרות והבתים. חצוצרות חץ צרות וכת׳ הצר הצורר. **לפני המלך** ה׳ מה מלך לשון מעלות אף אנו עושין י׳ מלכיות י׳ זכרונות י׳ שופרות הרי ל׳ קולות בשופר]. **תקעו בחדש שופר** זה אלול שתוקעים כל חדש אלול [28]. **בחדש שופר בכסה** ס״ת שרה, כדכתיב [29] וה׳ פקד את שרה בר״ה [30]. בכסה במילוי בי״ת כ״ף סמ״ך ה״א בגי׳ אברהם יצחק יעקב אותו היום מזכירין האבות והאמהות. [בכסה, אל תיקרי אלא בכסא שיושב בו ביום על הכסא לדין]. **כי חק לישראל** כשמעברין החדש כו׳ כמ׳ שכתבתי למעלה [31].

הללוי־ה בגימ׳ אלקים, הללו זה המזמור מתחיל בה׳ ומסיים בה׳ כנגד י׳ דברות י׳ שופרות. י׳ כלי שיר מונה כאן, כי כנור היה במקדש [לעתיד לבא] [32]. בי׳ נימין וזהו בנבל עשור זמרו לו, י׳ הילולין י׳ כלי שיר י׳ נימין יהיה הכנור כנגד י׳ לשונות תפילה [33]. י׳ שמות נקרא׳ שמחה ששון כו׳ [34]. **בתקע שופר** זו תקיעה. **בצלצלי תרועה** זו תרועה.

כל יושבי תבל מהו תבל, בפרשת בראשית כשברא העולם יש בפרש׳ תב״ל תיבות. **נס הרים** יעשה סימן על ההרים ויקבצו על המתים, נס, סימן ה״ר, אותן אותיות עצמן כנשוא נס הרים תראו, לפי שבגולה היו לפורענות עד מתי אראה נס אשמע קול שופר, ולעתיד יהיה הנס והשופר לישועה, שנ׳ [35] כל יושבי תבל ושוכני ארץ שנעשה שכן לארץ, כלומר עניו יחי לתחיית המתים. כנשוא נס הרים, זה מלך המשיח שנ׳ [36] שורש ישי וגו׳. ונאמר [37] הרימו נס, ונאמר [38] אל עמים ארים נסי.

והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול וזש״ה [39] את האובדות אני אדרוש. [**בשופר גדול** כמו במדבר [40] ובהקהיל את הקהל וגו׳. ג׳ קולות עתיד לתקוע כנגד ג׳ קולות [41], בפר׳ [42] קול שאון מעיר וגו׳]. **והלך בסערת תימן** לפי שלא קבלו תורה שנתנה בשופר לכך יחריד אותם בשופר, והלך בסערת תימן שמלכה בכל העולם שהוא מהלך ת״ק שנה, כמו תי״מן [43]. **וביום שמחתכם** ביום ולא בלילה. וביום שמחתכם זה השבת [44], לכך התחיל תפילת שבת בלשון שמחה, ישמח משה.

28 פדר״א פמ״ו (קי, א), טור תפקא. 29 בראשית כא, א. 30 ר״ה י, א: בר״ה נפקדה שרה.
31 סימן צו. 32 תוס׳ ערכין פ״ב ה״ז, ערכין יג, ב, במ״ר פט״ו יא, תנחומא בהעלותך יב, מדרש תהלים מז׳ פא ג: וכמה נימים יש בכינור וכו׳ ולעתיד לבא נעשית של עשר שנאמר עלי עשור וגו׳. 33 ספרי דברים פיס׳ כו (עמ׳ 39), ד״ר ריש פ״ב, תנחומא ואתחנן סי׳ ג ועי׳ רש״י עה״ת שם. 34 מדרש משלי פל״ד, ט. 35 ישעיה יח, ג. 36 שם יא, י.
37 שם סב, י. 38 שם מט, כב. 39 אפשר שנתכוין ליחזקאל לד, טז: את האבדת אבקש.
40 במדבר י, ז. 41 עי׳ מחז״ו עמ׳ 371: ג׳ שופרות הן לעתיד לבא ע״ש. 42 ישעיה סו, ו. 43 ראה רש״י זכריה ט, יד. 44 ספרי במדבר פיס׳ ע (עמ׳ 71).

[צח] היום הרת עולם

היום הרת עולם, מצאתי אני הסופר [1] שכל מזונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה [2] כאשה הרה שמתעברת עכשיו ויולדת לאחר זמן.

כ״ש [3] לשון המורה. היום הרת עולם, היום נברא אדם הראשון שהוא הריון של עולם. והיום הוא יום הדין [4], ומעמיד כל העולם בדין. או [5] כבנים או [6] כעבדים, כלומר או כאדם שדן את בנו ברחמים, ואם כבנים אנו חשובים לך בא לדונינו שאנו קרואים לך בנים [7], כדכת׳ [8] בנים אתם ליי׳ וגו׳, ודונינו ברחמים כמנהג אב שמרחם על בניו [9] ואם כעבדים אנו נחשבים לך שאנו קרוים לך עבדים כדכת׳ [10] כי לי בני ישראל עבדים, עינינו לך תלויות כמשפט עבדים כדכת׳ [11] הנה כעיני עבדים אל יד אדונים וגו׳. עד שיחונינו ותוציא לאור כדכת׳ [12] והוציא כאור צדקיך. ע״א היום הרת עולם יחיל עולם כמו תחיל ללידת [13] מפני שהוא יום דין. ע״א הרת מלשון רותת.

סידור חסידי אשכנז — כי״מ

[צט] פירוש תפילת ראש השנה של רבנו יהודה החסיד

תפילה של ר״ה כתובה על הסדר, ועליה אין להוסיף ואין לגרוע אפילו תיבה אחת, כי הועתקה מפירוש כתב ידו של רבינו יהודא החסיד בן רבינו שמואל חסיד קדוש ונביא, בן רבינו קלונימוס הזקן בן רבינו יצחק בן רבינו אלעזר הגדול [1]. והמוסיף והגורע בה אפילו אות אחת תפילתו אינה נשמעת, כי כולה במדה ובמשקל באותיות ובתיבות וסודות הרבה היוצאין ממנה, וכל ירא השם יזהר בה מלפחות ומלהוסיף, ולא ישמע אל צרפתים ואנשי איי הים שמוסיפים כמה וכמה תיבות, כי אין רוח וחכמה נוח בהם, כי לא נמסרו להם טעמי תפילה והסודות, כי חסידים הראשונים היו גונזים הסודות והטעמים, עד שבא רבינו הקדוש רבינו יהודא חסיד ז״ל והוא מסרם לאנשי משפחתו החסידים בכתב ובעל פה, ישלם השם פועלו ותהא משכורתו שלימה מאת השם אלקי ישראל [2]. וכתב רבינו החסי״ד ז״ל המוסיף בתפילה אפילו אות אחת עליו ועל כיוצא בו נאמר [3] נתנה עלי קולה על כן שנאתיה.

1 עי׳ מבוא. 2 ביצה טז, א. 3 = כאן שוב לשון המורה. ומכאן כל הקטע הועתק גם ב„חיי עולם״ עמ׳ 34. 4 עי׳ ר״ה כז, א: כמאן מצלינן האידנא זה היום תחילת מעשיך זכרון ליום ראשון כמאן כר׳ אליעזר דאמר בתשרי נברא העולם, ועי׳ מחז״ו עמ׳ 372, סדרש״י עמ׳ 83 שהוא לשון המקרא (ירמיה כ, יז) ורחמה הרת עולם הרחם יהא הריון עולם והיום הזה הריונו של עולם. 5 עי׳ הפרדס סי׳ קעב, שבה״ל סי׳ רצ (קלז, סע״ב) מלשון מצה ומדון שמתרגמינן אותו הרת. 6 לפנינו: אם כבנים אם כעבדים. 7 עי׳ קדושין לו, א. 8 דברים יד, א. 9 תהלים קג, יג: כרחם אב על בנים. 10 ויקרא כה, נה. 11 תהלים קכג, ה. 12 שם לז, ו. 13 אפשר שצ״ל: תחיל ללדת, כמו חיל כיולדה, עי׳ ירמיה ו, כד ועוד.

1 על סדר היוחסין עי׳ מבא, ועי׳ כתבי א. עפשטיין ח״ב עמ׳ רלד, עה״ב ח״ד עמ׳ 73־74, ה׳ גרוס במונטסשריפט כמ״ט (1905) עמ׳ 692. 2 עי׳ רות ב, יב. 3 ירמיה יב, ח.

גם בכאן שגו אנשי צרפת הרבה מאד, שמוסיפים ומרבים ואומ׳ כאן זכרינו לחיים טובים[4], ויש מהם שאומ׳ א־ל מלך חפץ בחיים, ויש מהם שאומ׳ וכותבינו בספר חיים טובים, ואילו ואילו תעו, כי מן זכרינו לחיים עד למענך אלקים חיים לא תמצא כי אם י״א תיבות, וראיות הרבה כתב רבינו החסיד ז״ל אבל אין פנאי להאריך, ואני כמלקט שבולים בקוצר ברמז, י״א פסוקים שבועה לאברהם, י״א מדות במזמור[5] מי יגור באהליך, י״א מדות טובות במזמור[6] חסד ומשפט אשירה, י״א שבטים נולדו לו׳ חדשים. י״א כהן בערכין[7] עד סוף, י״א כפתורים במנורה, י״א אהבה בתמניא אפי[8], י״א שבטים ברך משה בזאת הברכה, י״א המים בפר׳ נח, י״א תוין במזמור[9] שירו לה׳ שיר חדש, י״א פסוקים מתחילים ה׳, י״א אני אלקי׳ בחומש, י״א באחרי מות טומאה פשע ועון. י״א חתין בברכות שניות. י״א פסוקין באיל עולה, י״א בגדי קודש בתורה, י״א פנים במרכבה ראשונה, י״א פנים במרכבה שנייה וכו׳, כל אלו מחוברים יחד זה על זה ואין פנאי כאן להאריך יותר.

יש צרפתים שאומרים בסיום תפילתם ונאמר אמן, וטעות הוא בידם, כי המלאכים התמידים אצלו, להם הוא אומר ואמרו אמן[10]. ועוד אנשי צרפתים מוסיפים תיבות הרבה באבינו מלכינו וגם חרוזות שלימות[11], ועל חנם הם מעמיקים, ועליהם נאמר[12] העמיקו שחתו. כי לא תמצא באבינו מלכינו כי אם רמ״ז תיבות, והם בגימ׳ הנה עקיבה, כי ר׳ עקיב׳ בן יוסף יסדו[13], ויסד בו זמ״ר תיבות, ורמז שצריך לאומרו במשך ולא במהירות כעין זמר, כי תפילה טובה היא, על כן כל ירא ה׳ יכוין בה כי קדש קדשים היא.

[רבים[14] מעמי הארץ, אנשי צרפת ואשכנז נוהגים לומ׳ אל אל לא יושיע לפי שהפסוק כן הוא בישעי׳. ויש שנהגו לומ׳ לאל לא יושיע וכל זה הבל הוא, כי מעלינו לשבח עד תמלוך בכבוד לא תמצא כי אם ב׳ן׳ נ׳ן׳ תיבות והם מניין קנ״ב וכן תמצא בישעי׳ קנ״ב תיבות מן והאלילים כליל יחלוף עד הארץ ויהושע בן נון יסדו כשנכנסו ישר׳ לארץ וכבשו כרכים ומחוזות וראה יהושע עצבי הגוים מעשי ידי אדם ויסד השבח הזה וחתם שמו למפרע בראשי החרוזות מרוב ענוה שהיתה בו כדי שלא יבינו הכל שהוא יסדו, ה׳וא אלהינו, ו׳אנו כורעים, ש׳לא שם, ע׳לינו לשבח זהו הושע, על כן כל ירא השם יזהר מלהוסיף ומלגרוע תיבה ממה שיסדו לנו קדמונים. כי הכל במדה של תיבות הוא. ויש מתלמידי רבינו

4 עי׳ מחז״ו עמ׳ 366: וכותבינו בספר חיים טובים וכו׳ האומר זכרינו לחיים טובים וכתבינו בספר חיים טובים ה״ז פקח ונשתכר וכו׳, ועי׳ למעלה סי׳ פח והערה 6 שם. ועי׳ טור א״ח סי׳ תקפה שמהר״ם ב״ב לא היה אומר לחיים טובים. 5 תהלים מזמור טו. 6 שם מזמור ב קא. 7 ויקרא פרק כג. 8 תהלים מזמור קיט. 9 תהלים מזמור צח. 10 עי׳ תענית יא, א ב׳ מלאכים המלוים לו לאדם. ועי׳ שבת קיט, ב חגיגה טז, א. 11 עי׳ מחז״ו עמ׳ 384. 12 הושע ט, ט. 13 תענית כה, ב: ירד ר׳ עקיבא לפני התיבה ואמר אבינו מלכנו וכו׳. 14 בכי״ם חסר והוספתי ע״פ כי״א וק. וראה למעלה עמ׳ קכו ששם הביאה,

החסיד זצ״ל שהיו אומ׳ שמן עלינו לשבח עד ככת׳ בתורתך ה׳ ימלוך לעולם ועד ב׳ן׳ נ׳ו׳ן׳ תיבות. ואני בדקתי בטעמי סודי תפילות ולא מצאתי כן, אך הוא כתב שיש ב׳ן׳ נו״ן תיבות בעלינו לשבח, וכתב סוד גדול וטעם גדול למה יסד ב׳ן׳ נ׳ו׳ן׳ תיבות, אך אין פנאי להאריך כאן. וכתב רבינו החסיד זצ״ל שמן עלינו לשבח עד אין עוד נ״ד תיבות, וכן נ״ד תיבות מן הנך יפה רעייתי עד ומום אין בך, וכן נ״ד פסוקים בכל נבואת חבקוק, וכן נ״ד פרשיות תורה כשמחלקין אתם נצבים, וכן נ״ד תבות בברכת יעקב כשברך בני יוסף, וכן נ״ד תיבות במשלי מן בני לדברי הקשיבה עד מרע. וכן נ״ד תיבות מן שמע ישר׳ עם ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד עד ובשעריך, וכן עוד רבות מאוד חיבר רבינו הקדוש זצ״ל וכתב עליהם כמה קונטרסים ואין פנאי להאריך כאן].

שמעתי בשם רבינו יעקב שהיה מוחק במחזורים ומוחה מלומר היום, אך היה אומר ותוציא לאור משפטינו קדוש[15], לפי שאין גזר דינם של רשעים נגמר בר״ה אלא תלויים ועומדים עד יום כיפורים. יכול להיות שיצא מפיו, אבל לא נודע לו שיש ל״ב תיבות בהיום הרת כנגד ל״ב נתיבות שבהם נברא העולם[16], וכנגד ל״ב צץ במעשה ששת ימי בראשית, וכנגדן ל״ב פסוקי׳ מתחילין בב׳ מבראשית עד יום ששי, וכנגדן ל״ב תיבות מן נעשה אדם עד זכר ונקיבה בראם. וכן עוד הרבה מאוד חיבר מורי רבינו החסיד ז״ל, וכתב טעם וסוד על כל, וחברם יחד בקרסים ובלולאות על כן כל ירא השם יזהר מלהוסיף ומלגרוע.

[מורי[17] קרובי הר״ר שמואל מבבנברק בן הר״ר ברוך ממגנצא זצ״ל[18] לא היה אומר פסוקים בכל המועדים ולא בראש השנה ולא ביום הכפורים[19], ואפילו ישמחו במלכותך לא היה אומר כשיארע מועד ושבת. וכן העידו על ציר נאמן רבינו משה כהן חזן ממגנצא][20].

אשר[21] בגלל אבות. ר׳ אשר[22] תיקן אשר הניא ואשר בגלל אבות. ואתניה שבחיה, והיה יהודי ראשון שבא לגור בגרמייזא ובא לשם מעיר

וכאן כפלתי הדברים, ושם ציינתים. 15 עי׳ מחז״ו עמ׳ 372, סדרש״י עמ׳ 83, הפרדס סי׳ קעב, המנהיג הל׳ ר״ה סי׳ כג, שבה״ל סי׳ רצ: „לא כל הימנו לומר משפטינו היום, הן היום לא יצא לאור, שכך הדבר תלוי בתשובה עד העשור, ואם תאמר והלא צדיקים נחתמים לאלתר לחיים, וכי תעלה על דעתך שנחזיק עצמינו צדיקים בתפלה״. 16 ספר יצירה פ״א. 17 ע״פ כי״א וק. 18 ר׳ שמואל ב״ר ברוך מבאמברג היה תלמידם של ר׳ אליעזר ממיץ והראבי״ה וחכמי הדור ההוא ותשובותיו ישנם במהר״ם ב״ב ועוד. ועי׳ עליו בעה״ת עמ׳ 354, ומבוא. 19 עי׳ מחז״ו סי׳ שכא, סדרש״י עמ׳ 79 רוקח סי׳ רג וסי׳ רד, ועי׳ רא״ש ר״ה פ״ד סי׳ יד „ונהגו בספרד שאין מזכירין פסוקי מוספין אלא בשבת ור״ח דרגילי ולא אתי למיטעי בהן, אבל בכל המועדות אין מזכירין דאתי למטעי בהו״ ועי׳ תשובת רש״י במחז״ו עמ׳ 358 „כי לא ראיתי נוהגים במקומינו בשום יו״ט הזכרת מקראות של מוספין לפי שאין שגורין בפה חוץ ממוספי שבת וראש חדש שהן תדירין ושגורים בפה״, ועי׳ ערה״ב ח״ג עמ׳ 364 והערה 53 שם. 20 ניסו של ר׳ אלעזר מוורמייזא בעל הרוקח. ועי׳ מבוא. 21 מכאן אין בכי״א וק, והעתקתי מכי״מ. ונמצא בכי״ אוקספורד 1102, עי׳ נויבויער קטלוג עמ׳ 310, י׳ פרלס מונטשריפט חכי״ה (1876) עמ׳ 373, עה״ב ח״ד עמ׳ 16 הערה 90. 22 ר׳ אשר הלוי היה החזן בוורמשא, ראה כי״ ירושלים 3037 יג ע״ב „ר׳ אשר הלוי היה חזן בוורמשא

ויטרי, וכתב יוחסין היה בידו עד הנשיאים, ולוי היה. טפחו כולם בני ישמעאל יש מפרשים שפרחה נשמתן כשהופיע ה' מפארן ליתן את התורה, ואין הלשון משמע כן, דא"כ היה לו לומר תפחו בתי"ו משמע תיפח רוחו של ישמעאל, ואי אפשר להיות כן, שהרי ט' של אלפ"א ביתא היא. אלא כה פתח, טפחו כפיהם מחמת צער, שלא ניתן להם את התורה שהרי מפארן ששם בני ישמעאל שנ' [23] וישב במדבר פארן וכו', הופיע [24] הק' ליתן תורה לישראל, שהרי על בני ישמעאל ואדום חזר הק' ליתן התורה ולא רצו לקבלה, כדאיתא בבראשית רב' [25] ובילמדינו. ומחמת צער שלא היו ראוים לקבלה ספקו כפיהם. טפחו לשון תינוק מטפח באשפה והוא כמו ספקו. ימין ה' טפחיים בלוחות כך עיקר גירסה זו ולא ימין ה' טפח בלוחות. כי שגו הסופרים לכתוב כך, לפי שהיו תמהין איך יתכן שלא יהא טפחו של הק' גדול משל משה, שיתפוס הקב"ה כמו משה, אלא מה שתפס משה בטפחיים תפס הק' בטפח, ולכך כתבו ימין ה' טפח. ולא נכון לומר כן, שאם בא לתמוה על כך אפי' כשיתפוס הק' בחלק אחד מאלף אלפי אלפים אצבע הקטנה שלו עדיין יתפגם יותר מטפחיים של משה, שהרי אמרו רבותינו בתלמוד ירושלמי [26] שכל העולם כנגד שליש אמה של הק'. אלא כך העיקר, ימין ה' טפחיים בלוחות, פי' כשנתן הק' הלוחות למשה היה הק' תופס בהן מעט בסוף ימינו הקדושה כנגד טפחיים של משה, וימין משה היתה תפוסה בקצה האחר של לוחות, וגם שמאלו היתה תפוסה בהן הרי ב' טפחים של משה. ולפי שתפס הפייט ימין ה' בלשון הפסוק [27] מימינו אש דת למו, והק' לא תפס אלא בימינו, נקט גם שמשה וימין משה, ולאו דווקא, שהיה בשמאלו כמו כן תופס בהן. וטפחיים של משה היה הפריש בין ימין הק' וידו של משה הרי ו' טפחים, וזהו שיסד כי אורך הלוחות ו' טפחים, טפחיים מפורש בין יד ליד (מפורש בין יד ליד) לשון הפריש כמ' מופרש, וראייה מזה שעיקר היסוד ימין ה' ה' טפחיים בלוחות מצינו בירושלמי [28] ובתנחומא בפר' כי תשא [29] אמ' ר' ברכיה בשם ר' חלבו בשם ר' שמואל בר' נחמן הלוחות אורכן ששה ורחבן שלשה והיה משה מחזיק בשני טפחים והק' בשני טפחים וטפחיים ריוח באמצע, ומשם נטל משה קרני ההוד וכו'.

פי' אחר, ימין ה' טפחיים בלוחות, לא כשיעור טפחיים של משה, אלא כשיעור טפחיים של אדם אחר בינוני, וימין משה היה תפוס בלוחות ולא בשמאלו, בטפחיים של אדם אחר בינוני שכל כך היה טפחו גדול כדגרסי' פר' הרואה [30] משה כמה הוי עשר אמין כו', ושיעור אדם בינוני

והיה מתפלל „מטיפות כנפות רשפי שלהבות" ור' שלמה בר' שמשון היה אומר „מיטיבות" ועי' מבוא. וקטע זה נכנס שלא במקומו כאן ושייך כנראה לפירושי הפיוטין. 23 בראשית כא, כא. 24 דברים לג, ב. 25 ב"ק לה, א. ספרי דברים פס' שנג, ול"י כוונתו שציין לבר"ר וילמדנו. 26 עי' תוס' ערובין כא, א ד"ה אחד, ותו"י יומא יט, ב. 27 דברים לג, ב. 28 בירושלמי ל"מ, ועי' ירושלמי שקלים פ"ו ה"א. 29 תנחומא כי תשא לז בובר שם אות כ. 30 ברכות נד, ב.

אינו גבוה אל' ג' אמות[31], וטפחיים של אדם בינוני מופרש בין ידו של הק' לידו הפנימית, הרי לך שכל הטפחיים היו שיעור טפח בינוני. ועכשיו אין אנו צריכים לדחוק ולומר שהיה משה תופש בימין ובשמאל, אלא לא תפש כי אם בימינו, כמ' שיסד הפייט וימין משה טפחיים בלוחות. אפרים ב"ר יעקב מעיר בונא המכונה יליב"ה[31*].

והלוחות אורכן ו' טפחים כנגד ו' אמת נחתם במעשה בראשית. וכנגדן ו' אמת באמת ויציב. וכנגדו ו' סדרים שעליהם עומד ו' ימי בראשית, וזש"ה[32] בני אם תקח אמרי ומצותי תצפון אתך, ובאותו פסוק יש ו' ענייני צוויין כנגד ו' סדרים, וו' בסיון שבו ניתנה התורה, ואומר[33] וצפ(ו)ן לישרים תושיה, וצפון כתי' ו' וי' קרינ', כנגד ו' סדרים, וכן ו' דורות בין אברהם ובין משה, והיתה צפונה התורה וכנגד ו' סדרים, כתיב ו' פעמים לחות בפרשת כי תשא, הד' כתיב לוחות מלא כנגד ד' סדרים שיש להם גמרא. וב' כתי' לחת כנגד ב' סדרים. ועליהם כתיב[34] הלא כה דברי כאש, הל"א מסכתות שיש להן גמרא וכ"ה שאין להן גמרא, וכנגד ל"ו טפחים שהיו בלחות כמניין ה' ל"א, שהרי אורכן ו' על ו' חלקם[35].

זה פי' מתפילת של ר"ה

זכרינו צריך לאומרו בנקודה וחטף קמץ, לפי שאנו מתפללים להקב"ה שיזכור אותנו, ואם היה נקוד זוכרינו בנקודת חולם, היה משתמע זוכר שלנו. **זכרינו לחיים** רבונו של עולם זכרינו לחיי העולם שכולו חיים. ובזכריה מצינו חיים דכתיב[36] ובשוב רשע מרשעתו ועשה צדקה לא תזכרנה לו הרעות אשר עשה חיה. לפיכך אנו אומרים זכרינו במגן אברהם שזו היא ברכת אבות, לפי שמצינו [בהם] זכירה, זכירה האבות דכתיב[37] זכור לאברהם ליצחק וליעקב. וגם כתי'[38] כי זכר את דבר קדשו את אברהם עבדו, לפיכך אמ' זכירה בזכירה. **מלך חפץ בחיים** פ"ה[39] אמר אליהם חי אני [נאם] ה' אם אחפוץ במות (המת) [הרשע] וגו', וכתיב[40] הנה נתתי לפניך היום הזה את החיים ואת המות ובחרת בחיים, וכתיב[41] בספר חיים טובים בספר של צדיקים, לעולם הבא שהם טובים, כדכתיב[42] כל הכתוב לחיים בירושלם. **למענך אלקים חיים** פ"ה[43] אלקים חיים מלך עולם, ולפיכך אתה חפץ בחיים. **מלך עוזר ומושיע ומגן** כלומר זכור לנו אתה עוזר שאמ' לאברהם כדא(ו)מר[38] כי זכר את דבר קדשו את אברהם

31 ערובין מח א. 31* אודות ר' אפרים והשם יליב"ה עי' מבוא. 32 משלי ב, א.
33 שם שם, ז, ושם חסר וא"ו וקרינא מלא, וכנראה שכך צריך לתקן כאן. 34 ירמיה כג, יט. 35 מכאן חסר. 36 צ"ל יחזקאל לג יט: ובשוב רשע מרשעתו ועשה משפט וצדקה עליהם הוא יחיה, ושם, כל חטאתיו אשר חטא לא תזכרנה לו משפט וצדקה עשה חיו יחיה.
37 שמות לב, לג. 38 תהלים קה, מב. 39 = פסוק הוא, יחזקאל לג, יא.
40 דברים ל טו-יט. 41 אינו פסוק אלא תפילה של עשרת ימי תשובה. 42 ישעיה ד, ג.
43 ירמיה י, ו. וקטע זה בחלקו במחז"ו עמ' 366. ואפשר שמכאן כבר אינו לר"י החסיד.

עבדו. ומושיע לישראל כדכתי׳ [44] (מושיע) [וישע] ה׳ ביום ההוא את ישראל, ומגן לאברהם כדכתי׳ [45] אנכי מגן לך.

מי כמוך [46] **אב הרחמים** [47] שקרא לנו בנים שנ׳ [48] בנים אתם לה׳ אלקיכם, **וגם כתיב** [49] הבן יקיר לי אפרים, וכת׳ [49] רחם ארחמנו נאם ה׳. **זוכר יצוריו** בריותיו. **ברחמים** דכת׳ [50] ויזכור כי בשר המה רוח הולך ולא ישוב, וכתיב למעלה [51] והוא רחום. **ונאמן אתה להחיות מתים** דכתי׳ [52] בפתחי את קברותיכם וגו׳ וכתי׳ [53] מתיך נבילתי יקומון. ע״א [54] **ונאמן אתה להחיות מתים, חדשים לבקרים רבה אמונ(ו)תיך** [55].

ובכן לשון מלכות הוא כמ׳ [56] ובכן אבא אל המלך, ועכשיו ביום הדין באין לפניך מלך המלכים הק׳ [57]. פי׳ אחר [58] ובכן שם (מש)משמות של הקב״ה שהאותיות שלו עולות בגימטריא למניין שם אני והוא [59], וכן נמי עולות אותיות ובכן למניין שם אנא ה׳ ביו״ד ה״א, כך מפורש בספר יצירה [60]. **תן פחדך על כל מעשיך** שתהא אימתך עליהם שיחזרו בתשובה, כמו [61] פחדו בציון חטאים שחזרו בתשובה, כלומר אנא ה׳ תן פחדך על ישראל שנקרא מעשה של הק׳ וכתיב [62] ישמח ה׳ במעשיו. **ויראוך** וישמרו תורתך ומצותך. **ואימתך על כל מה שבראת** כדי שיראוך ישראל שנקראו ברואים, כדכתיב [63] כל הנקרא בשמי לכבודי בראתיו וגו׳, כל הקורא בשמו של הקב״ה מעלה עליו הכתוב כאילו נעשה שותף להק׳ במעשה בראשית [64], שנ׳ וייצר [65], ויברא [66], ויעש [67], אין לך אומה שמכבדין שמו של הקב״ה כישראל. **ויעשו כולם אגודה אחת** כמו שורה שיחדו כולם ביחד. **לעשות רצונך בלבב שלם** למה ש[י]היו זוכים לחיי העולם הבא, **ותשיב אותם לארצם. כמה שידענו ה׳ אלקינו שהשלטון לפניך** שאנו יודעים שלפניך היכולת והשלטנית להוציאנו מגלות ע״ה [68]. **שהעוז בידך וגבורה בימינך** כדכתיב [69] תעוז ידך תרום ימינך. **ושמך נורא על כל מה שבראת** על ישראל כדאמ׳ [70] נשאתי אימיך אפונה.

44 שמות יד, ל. 45 בראשית טו, א. 46 קטע זה גם במחזור ויטרי סימן שכח עמ׳ 366, עה״ב ח״ג עמ׳ 460. 47 במחז״ו: הרחמן, ועי׳ סרע״ג ד״ו עמ׳ 44 רס״ג עמ׳ ריח. אבל ברוקח סי׳ רד (עמ׳ צו) והמנהיג וערה״ב: הרחמים. 48 דברים יד, א. 49 ירמיה לא, כ. 50 תהלים עח, לט. 51 שם שם, לח. 52 יחזקאל לז, יג. 53 ישעיה כו, יט, קטע זה ליתא במחז״ו רק בעה״ב. 54 כ״ה במחז״ו. 55 איכה ג, כג. 56 אסתר ד, טז. ובמחזור ישן ד״ו: והמדקדקים שוחים כשאומרים ובכן. 57 קטע זה ל״מ כעת. 58 כעי״ז במחז״ו, שבה״ל סי׳ רפו, ועי׳ למעלה סי׳ צ. 59 עי׳ סוכה מה, א ורש״י שם. 60 עי׳ שם ספ״א. 61 ישעיה לג, יד. 62 תהלים קמט, ב. 63 ישעיה מג, ז. 64 עי׳ בר״ר פמ״ג ז: „ויברכהו ויאמר ברוך אברם לא״ל עליון קונה שמים וארץ וכו׳ אמר לו הקב״ה לא היה שמי ניכר בבריותי והיכרת אותו בבריותי מעלה אני עליך כאילו אתה שותף עמי בבריית העולם״. 65 בראשית ב, ז. 66 שם א, כז. 67 שם א, כה, ובמחז״ו הסדר „ויברא, וייצר, ויעש״ והוא הסדר הנכון בביאור המקרא בישעיה שם „בראתיו יצרתיו אף עשיתיו״. 68 במחזור ד״ז: המדקדקים אומרים שהשלטון ולא שהשילטון הוא אדם השליט, אבל שלטן הוא שלימות הדבר, וכן בדניאל יהב לך שלטנא, ובמחזור ישן מצאתי שהשילטון בחיריק ע״ד דבר מלך שילטון (קהלת ח, ד) שם הפעולה ולא שם הפועל״. 69 תהילים פט, יד. 70 שם פח, טז.

ובכן ששמך נורא על ישראל **תן כבוד ה' לעמך** כדאמ' [71] כבוד לבנון אליך, וכתיב [72] ואביא אתכם אל ארצכם וכבדתיך, וכת' [73] ולתתך עליון. **תהילה ליראיך** כדאמ' [74] תחת מעטה תהילה. וכתיב [75] לתהילה ולשם ולתפארת. **ותקוה לדורשיך** ותן תקוה לאותן שאמרת [76] כה אמר ה' לבית יעקב דרשוני וחיו. **ופתחון פה למיחלים לך** כמו [77] ביום ההוא אצמיח קרן לבית ישראל ולך אתן פתחון פה בתוכם. **שמחה לארצך וששון לעירך** כדאמ' [78] ישמח הר ציון (ו)תגלנה בנות יהודה. וכתיב [79] הנני בורא [את] ירושלים גילה ועמה משש. **וצמיחת קרן לדוד עבדך** דוד הנמשח בקרן החזירהו במקומו. **ועריכת נר לבן ישי משיחך** כדכתי' [80] ושם אצמיח קרן לדוד עבדי ערכתי נר למשיחי במהרה בימינו ואל תאחר.

ואז **צדיקים יראו וישמחו** שיהיו שמחים, כדכתי' [81] יראו צדיקים וישמחו ויראו ועליו ישחקו. **וחסידים ברינה יגילו** כדכתיב [82] יעלזו חסידים בכבוד. וכתיב [83] יהללוהו כל זרע יעקב יכבדוהו. וכתיב [84] ויראו צדיקים וישמחו ויהללו את ה' דורשיו וגו'. **ועולתה** ומלכות שכולה עולה תקפוץ פיה, תסתום פיה [שנא'] יקפצו מלכים פיהם [85]. **כל הרשעה** מלכות הרשעה כלה כעשן תכלה, כדא' [86] ואויבי ה' כיקר כרים כלו בעשן כלו [ונאמר] [87] לילה ויומם לא תכבה עשנם, (זה הצדיקים) [מתי ישמחו צדיקים] כי תעביר ממשלת זדון מלכות הרשעה מן הארץ.**ותמלוך את' לבדך** כדכת' [87]* ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד.

אתה בחרתנו כדכת' [88] כי בחר ה' ביעקב, וכת' [89] ואבדיל אתכם מן העמים. **ורוממתנו מכל הלשונות** כדכתיב [90] יתנך ה' אלקיך עליון על כל גויי הארץ.

ויעלה [91] **כנגד** מה שאמ' דוד [92] אם לא אזכרכי (ו)אם לא אעלה [את] ירושלים על ראש שמחתי. (מה ו) [וזהו] כנגד זכרון ירושלם. **ויבא** כנגד זכרון כל עמך בית ישראל כדכת' [93] כי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצורר אתכם ונזכרתם וגו'. יגיע כנגד משיח בן דוד שאמ' [94] אשרי המחכה ויגיע לקץ הימין, דכתיב באותה פרשה זכרון. **ויראה** כנגד זכרון אבותינו וזהו יצחק, כדאמ' [95] אשר נשבעת לאבותינו מימי קדם, ובעקדתן כתי' [96] ויקרא שם המקום [ההוא ה' יראה אשר יאמר היום בהר ה' יראה. כלומר יראה זכרון עקידתו לעולם שיעלה זכותו לבניו,

71 ישעיה ס, יג: כבוד הלבנון אליך יבוא. 82 ל"מ. ועי' מחזור ויטרי עמוד 367 עיי"ש.
73 דברים כו, יט. 74 ישעיה סא, ג: מעטה תהלה תחת רוח כהה. 75 דברים כו, יט.
76 עמוס ה, ד. 77 יחזקאל כט, כא. 78 תהלים מח, יב. 79 ישעיה סה, יח.
80 תהלים קלב, יז. 81 שם נב, ח. 82 שם קמט, ה. 84 שם כב, כז: יאכלו ענוים וישבעו יהללו ה' דרשיו. 85 ישעיה נב, טו. 86 תהילים לז, כ. 87 ישעי' לד, י: לילה ויומם לא תכבה לעולם יעלה עשנה. ועי' מחז"ו שם. 87* זכריה יד, ט. 88 ראה תה' קלב, יג ושם קלה, ד. 89 במחז"ו: מכל העמים דכתיב וגו', ויקרא כ, כו. 90 דברים כח א: ונתנך ה' וגו'. 91 מחז"ו עמ' 367. 92 תהלים קלו, ו. 93 במדבר י, ט. ובמחז"ו כאן יש השמטה. וראה שם סי' רלא עמ' 196. 94 דניאל יב, יב: אשרי המחכה ויגיע לימים.
95 מיכה ז, כ. 96 בראשית כב, יד.

והיינו דכתי' [97] **בי נשבעתי** וגו'. **ויזכר כנגד זכרונינו ופקדונינו** [כדכתיב [98] **זכרני ה' ברצון עמך פקדני**] **בישועתך. וישמע כדכת'** [99] **ויקשב ה' וישמע** ויכתב בספר זכרון וגו'.

מלוך על כל העולם כולו והנשא על כל הארץ ביקרך שהארץ שלך היא. שנ' [100] כי לי כל הארץ. **והופע בהדר גאון עוזך** והגהה בהדר גאון בית מקדשך שנקרא גאון, כדכת' [101] נשבע ה' בגאון יעקב. [וכתיב] [102] מציון מכלל יופי אלקים הופיע. **על כל יושבי תבל** [**ארצך**, כדכתיב [103] **כל יושבי תבל**] ושוכני ארץ כנשוא נס הרים. **מלך מלכותו בכל משלה** כדכת' [104] והיה ה' למלך על כל הארץ. ויש [105] אומ' למולך. **וקדשינו במצותיך** כדכת' [106] והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני. ושבעים מרוב טוב הצפון והטמון ליראיך לחיי העולם הבא, כדכת' [107] מה רב טוב אשר צפנת ליראיך. **וטהר ליבינו לעבדך באמת** שיהא לבינו אמת וטהור נגדך, כדכתיב [108] וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם, וכתיב [109] והסירותי לב האבן מבשרכם ואת רוחי אתן בקרבכם.

הר' שמעיה [110] סידר והשיאנו וכן בר"ב עמרם **והיינו הפירוש. והשיאנו ה' אלקינו** את ברכת מועדיך כדכת' [111] תשא ובאת אל המקום אשר יבחר ה'. **את ברכת מועדיך** [כדכתיב] [112] איש כמתנת ידו כברכת ה' אלקיך אשר נתן לך. והשיאנו כמו והזכירנו, כמו [113] ישא פרעה ראשר, דמתרגמי' יזכירנך פרעה ית רישך. מפי ר' משה ב"ר ישעיה [114] ששמע מיהודי תילד"י. ואני מצאתי כי הח"ר יעקב נזיר [115] אין מנהגו לאומרו ביום, ונשאל ממנו מה טעם, והשיב מפני שאין מקריבין בראש השנה חגיגה כי אם בג' רגלים, כדכ' [116] שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני ה' אלקיך בחג המצות ובחג השבועות ובחג הסוכות ולא יראה את פני ה' ריקם איש כמתנת ידו כברכת ה' אלקיך אשר נתן לך, וברכת היינו חגיגה, כלומר אם יש אוכלוסין הרבה מרובים תרבה בשלמי חגיגה

97 שם שם, טז. 98 תהילים קו, ד. והתיקון על פי מחזור ויטרי עמוד 368. 99 מלאכי ג, טז. 100 יט, ו. 101 עמוס ח, ז. 102 תהלים נ, ב. 103 ישעיה יח, ג. והקטע במחז"ו עמ' 368 וע"פ תקנתי כאן במרובעים. 104 זכריה יד, ט. 105 מכאן ל"מ כעת מי שיביא קטע זה. וגם לא אדע ביאורו, וכנראה להוציא ממי שגרס מלך בקמץ, וראה לעיל סי' צג. 106 ויקרא כ, ז. 107 תהלים לא, כ. 108 יחזקאל לו, כה. 109 יחזקאל יא, יט: ונתתי להם לב אחד ורוח חדשה אתן בקרבם והסרתי לב האבן מבשרם ונתתי להם לב בשר. 110 מתוך שנחלקו חכמים אם אומרים והשיאנו בר"ה כתב ספרנו שר' שמעיה כלומר בעל מחזור ויטרי (עמ' 368) ורע"ג בסידורו (עמ' 44) סדרוהו בסידורם, ובהמנהיג הל' ר"ה סי' ב (עמ' 82): בכל צרפת אין אומרים והשיאנו בר"ה וכפור לפי שברכת המועדים לא נכתבה אלא בשלש רגלים שנאמ' עליהם איש כמתנת ידו כך קבלתי מרבותנו בצרפת, ועי' מחז"ו סי' שכא וסי' שכב (עמ' 360), רוקח סי' רד, ראב"ן (סט, ד), רא"ש ומרדכי סוף ר"ה, שבה"ל סי' רפו, המחכים עמ' 149, א"ח וכ"ב. ערה"ב ח"ג עמ' 462 והערה 29 שם, אבודרהם עמ' רסד. 111 דברים יב, כו. 112 שם טז, יז. 113 בראשית מ, יט. וראה מחז"ו והערות שם. 114 אורבוך בעה"ב מציע לתקן „מפי ר' משה ב"ר שמעיה" והוא תלמידו של רש"י, ראה ש. אסף ספרן של ראשונים עמ' 11. הקטע „ששמע מיהודי תילדי" ליתא במחז"ו. 115 כנראה שהוא ר' יעקב הנזיר אחיו הגדול של ר' אשר ב"ר שאול מלוניל

משום שמחה[117]. והיינו כדכ׳[118] אשר ה׳ אלקיך נתן לך. אם כן משתמע ברכת חגיגה, ואין קריבה בראש השנה, אם כן אין נכון לומר והשיאנו כי אם בג׳ רגלים שמקריבים חגיגה, והרבה בני אדם אין אומרים אותו.

אבינו מלכינו[119] **עשה עמנו אות לטובה**[120] שוחר טוב[121] מפרש שמדבר בישראל בשעה שהיה לשון של זהורית נתלה על פתח ההיכל והיה מתלבן היו יודעין שנשמעת תפילתו, שהיו אומות העולם אומרים לא נמחל להם עונותיהם, וכיון שהיו רואים שהיו לשון מתלבן[122] מתביישין, שנ׳ יראו שונאי יבושו אילו האומות העולם, כי עזרתני בראש השנה ונחמתני ביום הכיפורים, שנ׳[123] כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם. ולפי שהפסוק זה עשה עמי אות לטובה נדרש על שמיעת תפילת וליבון חטאים ועל ראש השנה ויום הכיפורים, קבעו באבינו מלכינו עשה עמנו אות לטובה לכוונת דרשה זה.

מה שכתוב במחזורים **עשה למענך ולא למענינו** יש מחזורים[124] שכתוב בהם עשה למענך אם לא למענינו. וכן נראה כי ניסד על אגדת עת לעשות[125] אשר ימצא בה הרי כת׳ אחד אמ׳[126] כי לא יטוש ה׳ עמו בעבור שמו הגדול וכת׳ אח׳[127] אמר כי לא יטוש את עמו ונחלתו לא יעזוב א״ר שמואל ב״ר נחמני פעמי׳ הוא עושה בעבור שמו הגדול שנאמ׳[128] למעני למעני אעשה, לכך ראוי לומר עשה למענך אם לא למענינו, דמשמע ידענו שיש לך לעשות למענינו כעדות האגדה והמקרא אם חוייבנו לפניך שלא לעשות בשבילנו עשה למענך של עולם אתה עושה למען שמך. ותכף לו אמ׳ **עשה למען [שמך] הגדול הגיבור והנורא שנקרא עלינו.**

עוד כיוצא במדרש עת לעשות[129], על מה יסדו **הרם קרן ישראל עמך** כאן בתוך מ[י]לי תשובה, שכן כתיב[130] ויתן עוז למלכו וירם קרן משיחו, עשר קרנות הם ומפרשם להתם[131], וכולם הם נתונים בראשם של ישראל, וכיון שחטאו ניטלו מהם וניתנו לאומ׳ העולם הה״ד[132] גדע בחרי אף כל קרן ישראל, וכשישראל יעשו תשובה הק׳ מחזירין למקומן, הה״ד[133] וכל קרני רשעים אגדע ותרוממנה קרנות צדיק, תרוממנה אותם קרנות שגידע

בעל המנהגות שעסק בפירושי התפילות, ועי׳ מבוא. 116 שמות כג, יז. 117 עי׳ משנה חגיגה ח, ב: מי שיש לו אוכלים מרובים ונכסים מועטים מביא שלמים מרובין (וברש״י מביא שלמים רבים שלמי חגיגה רבים לפי האוכלים וכו׳, רש״י). 118 שמות שם. 119 כנראה שבנוסח שלהם היה גם נוסח: „אבינו מלכנו עשה עמנו אות לטובה״. ועי׳ להלן עמ׳ רלז. 120 תהלים פו יז: עשה עמי אות לטובה ויראו שונאי ויבושו כי אתה ה׳ עזרתני ונחמתני. 121 מזמור פו אות ח. 122 עי׳ יומא לט, ב, ועי׳ ר״ה לא, ב: בראשונה היו קושרין לשון של זהורית על פתח אולם מבחוץ הלבין היו שמחין לא הלבין היו עצבין. 123 ויקרא טז, ל. 124 להוציא מנוסחת סרע״ג (עמ׳ מה.): ולא למענינו. 125 מדרש שמואל ספט״ז, ונקרא בפי ספרי דבי רב „מדרש עת לעשות״ על שם שמדרש זה פותח בפסוק זה (עי׳ הפרדס עמ׳ קב). וכ״ה ברו״ר פ״ב יא, ומקוצר במדרש תהלים מז׳ צד אות ד. 126 ש״א יב, כב. 127 תהלים צד, יד. 128 ישעיה מח, יא. 129 מדרש שמואל פ״ה אות יז. 130 ש״א ב, י. 131 עי׳ מד״ש שם, ושם פ״ד אות ג באריכות ופירוט. 132 איכה ב, ג. 133 תהילים עה, יא.

צדיקו של עולם. ואמ׳[134] הק׳ מחזירן למקומן לכשירומם קרנות של משיחו, הילך הקרנות שכרות[135] בתוך התשובה, לך אנו מחנ׳[136] לפני הק׳ הרי אנו עומדים בתשובה לפניך ואתה הבטחת להחזירם הקרנות למקומם תחילה למשיח, ושוב לעמך ישראל, ועכשיו יהי רצון להרים קרן משיחך, ושוב קרן לעמך ישראל ע״י תשובה זו שאנו עושין לפניך.

שלח רפואה שלימה לכל וגו׳ יסדו הראשונים על דבר שהתשובה מביאה רפואה לעולם, כדא׳ במסכת יומא[137] אמ׳ ר׳ חמא ב״ר חנינא גדולה תשובה שמביאה רפואה לעולם שנאמר[138] שובו בנים שובבים ארפא משובתיכם. לכך אנו מחננים ליוצרינו, הרי אנו עומדים בתשובה לפניך עכשיו, יהי רצון לפניך שתביא התשובה לנו הרפואה כאשר הבטחתנו.

מהר לנו גאולה שלימה[139] יסדו על מה דאמרינן ביומא[140] אמר ר׳ יוסי גדולה תשובה שמקרבת הגאולה שנ׳ ובא לציון גואל מה טעם בא לציון גואל משום דשבי פשע ביעקב.

הצמח לנו ישועה בקרוב יסדו על מה דאמרי׳ ביומא[141] גדולה תשובה שמקרבת את הישועה. להושיע את כל אדם מצרתו ומפורענות הבא עלינו, שנ׳[142] שמרו משפט ועשו צדקה כי קרובה ישועתי לבא, וזהו לשון הפסוק. והאגדה[143] עצמה ישועה בקרוב והישועה תלוייה [בתשובה] שנ׳[144] בשובה ונחת תיוושעון כי כל היסוד על דבר התשובה וחידוש ספר הזכרונות וגזירה טובה הוא.

מפני חטאינו גלינו לכך מזכירין בכאן קרבנות מוסף, שהמוסף עצמו היה קרבן בבית הגדול והקדוש, כדכ׳[145] השמר לך פן תעלה עולותיך בכל מקום אשר תראה כי אם במקום אשר יבחר ה׳ אלקיך. **ותגדל כבודו** של בית המקדש כדכתי׳[146] גדול יהיה בית האחרון מן הראשון. **והופע והנשא עלינו לעיני כל חי** בגלוי כדכתי׳[147] ישובו לירושלם ברחמים. וכת׳[148] ושב ה׳ אלקיך את שבותך ורחמך. **וקרב פזורינו** כדכתי׳[149] ונפוצתינו יקבץ מארבע כנפות הארץ.

עלינו לשבח (ותהילה[150] לתן האדון את הכל להק׳ שנתן את התורה שנ׳ בו את התורה אדון כל) [שבח להקב״ה שנתן את התורה **לאדון**] כדכתי׳[151] לפני ארון הברית אדון כל הארץ. **ולתת תהילה ליוצר בראשית** בשביל ישראל [שנקרא ראשית][152] שנ׳[153] קודש ישראל לה׳ ראשית תבואתו. **שלא עשאנו כגויי הארצות** כדכתיב[154] והעולה על

134 = ואימתי. 135 צריך תיקון. ועיין מדרש שמואל שם. 136 אולי צ״ל: לפיכך אנו מחננים. 137 פו, א. 138 הושע יד, ד. 139 נוסחה זו ל״מ כעת. 140 פו, ב: א״ר יונתן גדולה תשובה שמקרבת את הגאולה. 141 ראה ציון הקודם. 142 ישעיה נו, א. 143 עי׳ סנהדרין צז, ב, תנחומא בובר בחוקתי אות ה. 144 ישעיה ל, טו. 145 דברים יב, יג־יד. 146 חגי ב, ט. ועי׳ למעלה סי׳ צד. 147 זכריה א, טז: שבתי לירושלים ברחמים. 148 דברים ל, ג. 149 ישעיה יא, יב. 150 קטע זה משובש ותקנתיו ע״פ מחז״ו עמ׳ 369 סי׳ של ששם נמצא קטע זה. ועי׳ למעלה סי׳ צה. 151 יהושע ג, יא. 152 בר״ר פ״א א. 153 ירמיה ב, ג. 154 יחזקאל כ, לד ושם: במשפחות

רוחכם היו לא תהיה אשר אתם אומרי' נהיה בגוים ובמשפחות האדמה, לשרת עץ. **שלא שם חלקינו כהם** כדכת'[155] פן תשא עיניך השמימה וראית את השמש ואת הירח ואת הכוכבים וכל צבא השמים ונדחת והשתחוית להם ועבדתם. וכתי'[156] בל אסיך נסכיהם מדם ובל אשא את שמותם על שפתי. וכתי'[157] בתריה ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומך גורלי. **להבל וריק** לע"ז. **ומתפלל אל אל לא יושיע** פ"ה בישעיה[158] הקבצו ובאו [התנגשו] יחדיו פליטי גוים לא ידעו הנושאים את עץ פסלם ומתפללים אל אל לא יושיע. **נוטה שמים ויוסד ארץ** הנוטה כדוק שמים[159], נוטה שמים כיריעה[160]. אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים[161]. **וכסא כבודו** שבמקום מרום כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשינו[162]. **הוא אלקינו** ואין אחר כדכת'[163] ה' אלקינו ה' אחד.

על כן נקוה לך ה' אלקינו כדכת'[164] קוה קויתי אל ה' ויט אלי חסד וישמע שועתי. **לראות מהרה בתפארת עוזך** כדכת'[165] כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון. **להעביר גילולים מן הארץ** מחשבות לבם הרע לעבוד לע"ז, להעביר מן הארץ. **והאלילים** ע"ז. **כרות יכרתון** כדכת'[166] ביום ההוא ישלך איש את אלילי כספו ואת אלילי זהבו. וכת'[167] וגם את רוח הטומאה אעביר מן הארץ. **לתקן עולם במלכות שדי** במלכות מי שאמר בעולמו די[168]. וכן הוא אמ'[169] וארא אל אברהם ואל יצחק ואל יעקב בא־ל שד־י בא־ל שאמר לעולמו דיי, שבתחילה היה מרחיב והולך עד מאד, ואמר לו הק' דיי לך. **וכל בשר יקראו בשמך** זש"ה[170] כל הנקרא בשם ה' ימלט, אז אהפוך אל (ה)עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם ה'[171]. **יכירו וידעו כל יושבי תבל** (תעל) שאתה אלקים אמת[172]. ולא הביט און ביעקב[173] כנגד להעביר גילולים מן הארץ. וכת'[174] והסירותי לב האבן מבשרכם ורוח חדשה אתן בקרבכם. וכן לה' המלוכה[175] כנגד ואנו כורעים ומשתחוים. ושאו שערים[176] הרבה שהמלך הכבוד בא לכאן, שאין מספיקים שמים, כת'[177] הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך. וזה שאמ' למעלה במלכות שדי, שדי, שהיה מצמצם שכינתו על הכפרת בין הכרובים טפח[178]. ט' פסוקים כתובים כאן במלכיות ג' מתורה ג' מנביאים ג' מכתובים כנגד ט' תקיעות שבראש השנה מן התורה. דכת'[179] יום תרועה יהיה לכם. וצריך פשוטה לפניה ופשוטה לאחריה, זהו תקיעה תרועה תקיעה זהו מן התורה, לפי שאין אנו יודעים מהו תרועה אי גנוח

הארצות. 155 דברים ד, יט. 156 תהלים טז, ד. 157 שם שם, ה. 158 מה, כ. 159 ישעיה מ, כב. 160 תהלים קד, ב. 161 ישעיה מח, יג. 162 ירמיה ז, יב. 163 דברים ד, ד. 164 תהלים מ, ב. 165 ישעיה נב, ח. 166 ישעיה ב, כ ושם: ישליך האדם. 167 זכריה יג, ב: ואת רוח וגו'. 168 חגיגה יב, א, בר"ר פ"ח ז. 169 שמות ו, ג. 170 יואל ג, ה. 171 צפניה ג, ט. 172 עי' מחז"ו שם ועהר"ש ח"ג עמ' 470. 173 במדבר כג, כא. 174 יחזקאל לו, כו: ורוח חדשה אתן בקרבכם והסרותי את לב האבן מקרבכם, וראה שם יא, יט. 175 תהלים כב, כט . 176 שם כד, ט. ובמחז"ר: כנגד לתקן עולם כלומר שאו וכו'. 177 מ"א ח, כב. 178 עי' סוכה ד, א,

גנח או ילולי יילילי[180], עבדינן תשר"ק ג' פעמים וקש"ק ג' פעמים וקר"ק ג' פעמים. ועוד אמ' פסוק מן התורה הרי י' פסוקים. ואיכ' פלוגתא במסכת ראש השנה[181] כנגד מה תקנו פסוקים חד אמר כנגד י' דברות, וחד אמר כנגד י' הילולים שאמר דוד בספר תהילים, זהו הללוהו שבמזמור הללו א-ל בקודשו.

אתה זוכר מעשה עולם מעשה בראשית. **ופוקד כל יצורי קדם** כמו שמפורש במזמור חקרתני ותדע[182] **אתה יודע שבתי וקומי בנת לרעי** מרחוק וכן כל המזמור. **והמון נסתרות שמבראשית אתה יודע** וזוכר כל יצורי כמו שנאמר באותו מזמור לא נכחד [עצמי] ממך אשר עשיתי בסתר רוקמתי בתחתיות ארץ (נפשי). **ועל המדינות בו יאמר בדין יאמר** דיניהן. **איזו לחרב** כמפורש ביחזקאל[183] בן אדם ארץ כי תחט(י)א (ותמעול) [למעל] מעל ונטיתי [ידי] עליה ושברתי לה מטה לחם והשלחתי בה רעב והכרתי ממנה אדם ובהמה, והיו שלשת אנשים האלה בתוכה נח דניאל ואיוב המה בצדקתם ינצלו נפשם נאם ה'. וכל הפרשה. **תחבולתיו** מחשבותיו. **ובן אדם יתאמץ בך** [שנאמר][184] וכנה אשר נטעה ימינך. וכת'[185] תהי ידך על איש ימינך על בן אימצת לך. **וגם את נח באהבת זכרת** כדכתיב[186] ויזכור אלקים את נח ואת כל החיה וגו'. ותפקדהו **בדבר ישועה ורחמים** [שנאמר ויעבר אלקים רוח על הארץ] וישכו המים. **לשחת כל בשר** שנאמר[187] כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ. **על כן זכרונו של נח בא לפניך ה' אלקינו להרבות זרעו כעפרות תבל** ישראל נאמר כעפרות תבל, כדכ'[188] ויהיה זרעך כעפר הארץ. **וצאצאיו** זרעו [של] ישראל שנ'[189] בהם והיה מספר בני ישראל כחול הים וגו'. ב"ר[190] (ויזכר) [וידבר] אלקים לנח צא מן התיבה[191] הוציאה ממסגר נפשי להודות את שמך בי יכתירו צדיקים כי תגמול עלי[192], הוציאה ממסגר נפשי זה נח שהיה מוסגר בתיבה י"ב חדש, (להודיע) [להודות] לתן הודייה לשמך, בי יכתירו צדיקים כי תגמול עלי בי יתכלל צדקיא על החסד שגמלת עלי [ו]אמרת לי צא מן התיבה, בניסים שעשית לי יודו צדיקים ויכתירו, שיתנו לך כתר ושבח על אותו שיהו תובעין אותו בתפילתו. ולכך קבעו לומר בתפילה וגם את נח באהבה זכרת ותפקדהו בפקודת ישועה ורחמים הוציאה ממסגר נפשי אמ' לפני הק' הוציאני מן התיבה שאני מוסגר בה, וגמול לי חסד לומר צא מן התיבה. [בי] יכתירו להודות את שמך, ואז כשתגמול עלי חסד לומר צא מן התיבה יכתירו צדיקים ויודע לשמך אשר גמלת עלי חסד להוציאני ממסגר נפש. **ותראה**

פסדר"כ כ ע"א, פסיק"ר פד ע"ב. 179 במדבר כט, א. 180 ר"ה לד, א. 181 שם לב, א. 182 תהלים קלט, ב. 183 יד, יג, יד. 184 תהלים פ, טז. 185 שם שם, יז. 186 בראשית ח, א. 187 שם ה, יב. 188 שם יג טז: ושמתי את זרעך כעפר הארץ. 189 הושע ב, א. 190 פל"ד א, ועי' תנחומא נח ד, ז, אג"ב פ"ז, פדר"א פכ"ג. 191 בראשית ח, טו טז: וידבר אלקים אל נח לאמר צא מן התיבה. 192 תהלים

לפניך וכו׳ כדכת׳[193] אשר יאמר היום בהר ה׳ יראה. **ברית ראשונים** אברהם יצחק ויעקב. **זוכר הברית.**

קשר״ק קש״ק קר״ק כדא׳[194] תק׳ ר׳ אבהו, וכן תוקע בסדר זה בכל התקיעות במלכיות בזכרונות בשופרות[195].

אתה נגלית בענן כבודך[196] כדכת׳[197] וישכון כבוד ה׳ על הר סיני וגו׳. **על עם קדשך לדבר עמם** כדכת׳[198] הנני בא אליך בעב הענן בעבור ישמע בדברי עמך. **מן השמים השמעת קוליך** כדכת׳[199] מן השמים השמיעך את קולו ליסרך. **ונגלית עליהם בערפלי טוהר** כדכ׳[200] ומשה נגש אל הערפל, וגם כתיב[201] וכעצם השמים לטוהר, כלומר בערפלי טוהר נתת להם התורה. **חל מפניך** כדכת׳[202] ותגעש ותרעש הארץ, וכתיב[203] מלפני אדון חולי ארץ. **ובריות בראשית חרדו ממך** כדכתיב[204] ויחרד כל העם אשר במחנה. **ודברי**[205] **קדשך** עשרת הדברות כמ׳[206] על דברת בני אדם. **זה היום תחלת מעשיך** תחילת מעשיך של מעשה בראשית בזכות ישראל שנקראו מעשה, שנ׳[207] ישמח ישראל בעושיו ואדם נברא בששי והעולם נברא בכ״ה באלול, וכמה ימים היה לעבוד ולהשלים אלול ה׳ ימים, וביום ו׳ נברא אדם נמצא שנברא בראש השנה[208]. **כי חוק לישראל הוא ומשפט לאלקי יעקב** שהוא דן את כל העולם ביום הדין חזה הגדול והנורא. **ה׳ בקול שופר** ה׳ מדת הרחמים כדכת׳[209] ה׳ ה׳ א־ל רחום וחנון. **יתקע בשופר גדול** דשלשה[210] שופרות הן עתידים לבא, אחד להחיות מתים, כדכת׳[211] בפתחי את קבורתיכם. ואחד לכנס גליות כדכת׳[212] ובאו האובדים בארץ אשור. ואחד להפיל שערותיהם של אומות העולם מפני פחד קול השופר כדכת׳[213] וה׳ אלקים בשופר יתקע, כלומר (מע) [ה׳ אלקים דיין] יעשה דין (כלומר) [כמו] אלקים לא תקלל[214], **שיתקע** בשופר והלך בסערת תימן, כמ׳ סערות, שהסמ״ך מתחלפת בשי״ן כלומר הוא ידין בדין תימן, היאך ידינם בשערות, שיפלו שערותיהם מפני קול שופר הגדול.

ותוקע קשר״ק קר״ק קש״ק כדאתקין ר׳ אבהו בקיסרי[215], תשר״ק דשמא גנוחי ייליל קש״ק גנוחי ולא ייליל קר״ק דשמא ייליל ולא נגח.

סליק הפירוש מהתפילות שבת לא־ל רוכב ערבות

סליק סידור חסידי אשכנז

קמב, ח. 193 בראשית כב, יד. 194 ר״ה לד, א. 195 כמנהג לתקוע כל י׳ קולות בכל הסדרים, עי׳ תוס׳ ר״ה לג, ב ד״ה שיעור. 196 כל הקטע במחז״ו עמ׳ 371 וערוה״ב ח״ג עמ׳ 472 ושמה הוא חסר, ולפנינו במלואו ושלם. 197 שמות כד, טז. 198 שם יט, ט. 199 דברים ד, לו. 200 שמות כ, יח. 201 שם כד, י. 202 ש״ב כב, ח. 203 תהלים קיד, ז. 204 שמות יט, טז. 205 כ״ה נוסחת רס״ג והרמב״ם. 206 קהלת ג, יח. וקטע זה ליכא במחז״ו שם עד להלן עד ה׳ בקול. 207 תהילים קמט, ב. 208 ויק״ר פכ״ט, א. 209 שמות לד, ו. 210 עי׳ ערוה״ב ח״ג שם מה שציין שם בהערות 90־92. 211 יחזקאל לז, יב. 212 ישעיה כז, יג. 213 זכריה ט, יד. 214 שמות כב, כז. 215 ר״ה לד, א.

[ק] קריאה לראש השנה ודיני יום שני של ר״ה

בראׄ השנה קורין ה׳ ביום ראשון[1]. וקורין ויי׳ פקד את שרה כאשר אמר וגו׳[2]. ומפטיר קורא בחודש השביעי עד סוף הפרשה[3], ומפטיר כשמואל ויהי איש אחד מן הרמתים[4]. ולערב שיני אין ש״צ יושב ביז מנחה למעריב כמו שנעשה בשאר מועדות[5], מפני כי שני ימים טובים של ראש השנה קדושה אחת הן[6], ואינן כשאר ימי מועדים שעושין אותם שני ימים מפני ספק, ומפסיקין בין תפילת מנחה וערבית להכירא שהן ספק, דאם יום שעבר קודש הוא מפסיקים בין קודש לחול.

ואין אומרים שהחינו בקידוש בליל שני מזה הטעם שקדושה אחת הן, וכיום אחד אריכתא דמי. וגם למחר אין אומ׳ שהחינו בתקיעת שופר מזה הטעם[7]. וקורין ה׳ בתורה בפרשת האלה׳ים נסה את אברהם[8]. כהן, עד אשר אמר לו האלה׳ים. לוי, לעולה בני וילכו שניהם יחדיו. ישראל, אשר יאמר היום בהר יי׳ יראה. רביעי, וישב אברהם בבאר שבע. חמישי, את תחש ואת מעכה. וא״ו, מפטיר קורא כדאתמול. ומפטירין בירמיה, מצא חן במדבר[9]. סליק.

[קא] ערב יום הכפורים — כל נדרי

בערב יום הכיפורים אוכלין מבעוד יום קודם שקיעת השמש[1], דתניא[2] ועיניתם את נפשותיכם בתשעה לחודש[3] וכי בתשעה לחודש מתענין והלא מבעשור מתענין, אלא כל האוכל ושותה בתשעה בו, שאוכל מבעוד יום ומתחיל להיתענות בו[4], מעלה עליו הכת׳ כאילו נתענה תשיעי ועשירי.

ואני הסופר[5] אומר כך, שלכך אמרו חכמים כל האוכל ושותה בו (ביו׳) וכו׳, לפי שכתוב ועיניתם את נפשותיכם בתשעה לחודש בערב. כלומר שיתחיל תענית של יום הכיפורים בתשעה לחודש בערב, ואם היה מתענה אפי׳ תשיעי ועשירי בלא הפסק, לא היה נראה שמתחיל תענית

1 מגילה כא, א. 2 בראשית כא, מגילה לא, א: בראש השנה וכו׳ והאידנא דאיכא תרי יומי יומא קמא כיש אומרים — וה׳ פקד את שרה ומפטירין בחנה — למחר והאלקים נסה את אברהם ומפטירין הבן יקיר. 3 ויקרא כג. 4 ש״א ב. 5 קטע זה הועתק ב„חיי עולם״ עמ׳ 34, ומכאן הובא ברוקח הל׳ ראש השנה סי׳ רד (צז.) „ליל שני של ר״ה אין שליח ציבור יושב בין מנחה למעריב וא״א בקידוש שהחינו״. 6 עי׳ ביצה ה, ב ו, א. 7 כשיטת הגאונים ראה תשובות רש״י סי׳ קטז וסי׳ קיז (אלפנביין 142-144), מחז״ו עמ׳ 357, סדרש״י עמ׳ 77, מעשה״ג עמ׳ 37, פרדס סי׳ קסו, או״ז ח״ב (לח, ג), שבה״ל סי׳ רפה, ושם שגם רש״י חזר בו, ראבי״ה ח״ב סי׳ תקלד, רא״ש ר״ה פ״ד סי׳ יד. מהר״ם ב״ב ד״פ סי׳ נב, המנהיג, המחכים עמ׳ 149, אבודרהם (רעח.) ועוד. 8 מגילה שם. 9 ש״א, א.

1 ר״ה ט, א יומא פא, ב: הא כיצד מתחיל ומתענה מבעוד יום וכו׳, כל הקטע העתיקו מכ״י בלתי ידוע בחיי עולם (גולדברג ואדלמן פארים תרלט), וכן שאב מכאן הראב״ן סט, ב ע, א (דפוס פראג). 2 שם ושם וכאן בשינויים. 3 ויקרא כג, כז. 4 זה תוספת פירוש, ועי׳ ראב״ן יומא (קסט, ג), ראבי״ה ח״ב סי׳ תקכח (עמ׳ 184) ושבה״ל רסי׳ שז בשם אחיו. 5 אודות הסופר עי׳ מבוא.

יום הכיפורים לא מיום הכיפורים עצמו כשאר תעניות, דאמרינ׳ כשנגמר תענית תשיעי התחיל תענית יום הכיפורים, אבל עכשיו כשאוכל ושותה בתשיעי להתענות בו ביום מערב מבעוד יום, שהיכירא מעליא להתענות יום הכיפורים, דגרסי׳ [6] עד מתי אוכל והולך מר אמ׳ עד קרות הגבר מר אמ׳ עד שיעלה עמוד השחר, לפיכך אמרו חכמים כל האוכל ושותה וכו׳. מדעתי.

וכשבאין לבית הכנסת מתחיל החזן כל נידרי וכו׳, יש מפרשין משום דאמרי׳ בנדרים [7] הרוצה שלא יתקיימו נדריו כל השנה כולה, יאמר בראש השנה כל נדרים שאדור כל השנה יהיו בטילים. ולא נהירא דאם כן הוה לן בראׄ׳ השנ׳ למיעבד. ועוד שאין אנו מתנין על נדרים הבאים אלא על שעברו. ונראׄ׳ לי [8] משום דיום הכיפורים יום מחילה וסליחה הוא, ויום תשובה, ורוב העולם נכשלים בנדרים ושבועות, וצריכין התרה בשלשה, ואין מתירין נדרים בשבת ולא ביום טוב אלא נדרים שהן לצורך שבת ויום טוב [9], ולפיכך מתחיל החזן בהתרת נדרים קודם שיקדש היום לפני ברכו, שאם יש אדם [ש]עליו נדר ולא (התיר) התירו חכם בחרטא, אם שכח שום אדם נדר (שלא) שנדר ולא שאל לחכם עליו, באותו שזכור (יפטרינו) [יפרטנו] לפני חכם [10] ויתחרט לו [11], ואשר לא זכור נעשה שליח ציבור שלוחו להתחרט בעדו, וגם כל אחד כששומע כן מפני [12] ש״צ מתחרט גם הוא, ונדר מותר על ידי חרטא.

קונמי וקינויי, הם כינויי נדרים, ופליגי אמוראי [13] יש אומ׳ לשון גוים הם שיש לשון שקורין לנדר קונם, ויש כשאר כינויים. ויש שאומ׳ כי לשון שבדו חכמים להיות אדם נודר בו הוא, וכינויי הם (כ)שאר קינויים המפורשין בנדרים [14]. נידרנא לא נידרי, לא יהיו נדרים. ויש לומ׳ דאנדרים של שנה הבא׳ קאי, ואגב דאתחיל בנדרי שנה שעברה והתירו, מסיים על נדרי שנה הבאה, ואומרים ומתנה שלא יהיו נדרים [15]. שרן, מותרין. שביקין, מחולין. שביתין בטילין, מלשון תשביתו. לא שרירין, חזקים, מלשון שריר וקיים. ולהכי תיקנו אותו בלשון ארמית לפי שבבבל איתקין ושם היו מדברין ארמית, וכדי שיבינו הכל ויתחרטו על נדריהם ויפתחו בחרטא, שהרי אדם פותח לעצמו.

6 תענית יב, א. ול״מ כעת מי שיביא סברא זו. 7 כג, ב, וענין „כל נדרי״ ראה אוצה״ג שם, סדרע״ג מז, א, ריצ״ג ח״א עמ׳ ס, תוס׳ נדרים שם, ראב״ן דפוס פראג סט, ד, ספר הישר סי׳ קמד, רא״ש סוף יומא סי׳ כח, המנהיג ה׳ יוה״כ סי׳ נו ראבי״ה ח״ב שם (עמ׳ 188) שבה״ל סי׳ שיז, המחכים עמ׳ 152, אבודרהם עמ׳ רפ, רפא, מנהגים דבי מהר״ם עמ׳ 59, תשב״ץ קלד ועוד. 8 קטע זה העתיקו מכאן ב„לקוטים מספרי דבי רש״י״ (בספר רש״י עמ׳ שסא), חיי עולם שם. 9 שבת קנז, ב. 10 עיין גיטין לד, ע״ב. 11 צ״ל: ויתיר לו. 12 כנראה שצ״ל: מפי. וקטע זה חסר בליקוטים שם. 13 נדרים י, א: איתמר כינויין ר׳ יוחנן אמר לשון אומות הן רשב״ל אומר לשון שבדו להן חכמים להיות נודר בו. 14 עי׳ משנה שם, ושם ג, א. 15 כלשון הגמרא בנדרים כג ב: הרוצה שלא יתקיימו נדריו כל השנה יעמוד וכו׳ ויאמר כל נדר שאני עתיד לידור יהא בטל וכו׳, ועי׳ ר״ן וראשונים צויין

מה שאומרי' ג' פעמים[16] דאם יש אדם שלא שמע בראשונה ישמע בשנייה, ואם לא שמע בשנייה ישמע בשלישית, שהרי כל הקהל אין נכנסין יחד לבית הכנסת.

ומה שאומרים על כל פעם ככתוב[17] בתורת משה עבדיך[18] ונסלח לכל וגו', אין נרא' לי, כי פסוק זה לא נאמר על התרת נדרים, ועוד מה שייך סליחה בהתרת נדרים[19], לפיכך נראה[20] לי כמו שראיתי בארץ כנען שאומר החזן ג' פעמים כל נידרי, ואינו אומ' ככתוב בתורת משה וכו' על כל פעם, אלא אחרי גומרו ג' פעמים כל נדרי אומר בקול רם ונסלח לכל עדת וגו', כלומר, הנה היום בא שכתוב בו הבט(י)חתינו ונסלח. ור' מאיר ש"צ[21] לא היה אומר כמו כן ככתו' בתורת משה עבדך, אלא כך אומר ושבועות' לא שבועו' ונסלח לכל עדת בני ישראל לגר הגר בתוכם כי לכל העם בשגגה. כך נוהגין בוורמשא שאומ' ב' פעמי' כל נידרי ואינן משולשין ואין אומ' ונסלח לכל עדת פעם ראשונה ובשנייה אומ' ושבועתנא לא שבועות ונסלח לכל עדת וגו'.

ומברך שהחיינו[22] בלא כוס, לפי כי ברכת זמן אומרים אותה על כל דבר ואפי' בשוק ואין צריך כוס[23].

ואומרים אבינו מלכינו בתפילת ערבית. ואני הסופר מצאתי פירושו כך. אבינו מלכינו עשה עימנו למען שמך אע"פ שחטאנו לפניך בשאר עבירות, אנוכי לא יהיה לך קיימינו, והדין עליך לעשות עמנו למען שמך. שאין לנו מלך אלא אתה ולישועתך קוינו. כלה דבר וחרב, ואין אומרי' ועון[24], שעל כיליון תקלת וחבלות הוא מדבר, ומה טיבו של עון אצלם, ועל מחילת העון הוא מבקש לקמן בהדיא סלח ומחול לכל עונותינו, לפיכך לא שייך הכא. הצמח לגו ישועה שתרים קרן משיחך. עשה עמנו

למעלה, וע"ע ערה"ב ח"ג עמ' 476 והערה 43 שם. וע"ש גם עמ' 573. 16 הרבה טעמים אמרו בזה, ור"ת בספר הישר שם כתב בשביל שרוב דברי חכמים משולשין כמו במנחות (סה, א) מגל זו מגל זו מגל זו, קופה זו וכו' וכן ביבמות (קו, ב) חלוץ הנעל חלוץ הנעל חלוץ הנעל מותר לך וכו'. ורבנו כתב טעם אחר בזה. והובא גם בראב"ן (ע, א ד"פ). ועי' לקוטים מספרי דבי רש"י (עמ' שסב). 17 כן נוסחת סרע"ג מז, א ובנוסח ר' נטרונאי גאון בריצ"ג ח"א עמ' ס, רה"ג בשבה"ל שם, שהיו מוסיפין תיבת „ככתוב", ועיקר תקנת אמירת פסוק הוא סמכו הראשונים ע"פ נזיר (כג, א) האשה שנדרה והפר לה בעלה ולא ידעה שהפר לה ושתתה יין על זה נאמר וה' יסלח לה, אף זה כמו שנדור ולא זוכר תנאו והמבטל תנאו ולא יזכור צריך כפרה וסליחה, וראה אבודרהם (עמ' רפ"א) בשם מהר"ם מרוטנברג והרא"ש. 18 במדבר טו, כו. 19 בכ"י המבורג 152 (קמח, ע"ג הובא בערוה"ב ח"ג עמ' 573 הערה 43) „ראיתי כתוב בשם רבינו אבן שאין לומר ככת' ונסלח לכל עדת וכו' אלא ונסלח לכל וכו' ולא ככתוב שהרי מה ענין פר הבא על ע"ז שכת' בו ונסלח לכל עדת בפרשת שלח לך אצל התרת נדרים שיאמר ככתוב ואמ' שבכל ארץ הגר אין אומרים ככתוב אלא ונסלח לכל וכו'. ובראב"ן (ע, ע"א ד"פ) מקור הדברים, ונכנסו לפנינו ע"פ ר' אפרים. 20 בכ"י המבורג מס' 153 (כא, ב) הובא קטע זה וכן בחיי עולם שם. 21 ראה מבוא. 22 סדר"ע מה, א (השלם ח"ב קע, ב) ריצ"ג שם, המנהיג הל' יוה"כ אות נד, רא"ש יומא סוף פ"ח, טור סי' תריח, ועי' ח"ג סי' קנח, ראבי"ה ח"ב עמ' 189. 23 ערובין מ, ב. 24 וכן ליתא בסדרע"ג ועוד, ובהרבה

לטובה אות[25] זו הגאולה, ולא שמע׳ ר׳ או׳[26] תהא השעה הזאת שעת רצון לפניך[27] כמצ׳[28], כל סדר תפילות יום הכיפ׳ פשוטה היא.

[קב] קריאה ליום הכפורים

בשחרית ביום הכיפורים קורין ששה בתורה[1] באחרי מות[2]. כהן, וכפר בעדו ובעד ביתו. לוי, את פר החטאת אשר לו. ישראל, ובעד כל קהל ישראל. רביעי, וכפר בעדו ובעד העם. חמשי, לפני תטהרו. ששי, ויעש כאשר צוה יי׳ את משה[3]. ואם[4] שבת הוא קורין שבעה, דיום הכיפורים חמור ממועדות, לפיכך מוסיף אחד לקרות והקריב את השעיר החי. ואומ׳ קדיש, ומפטיר קורא בפנחס ובעשור לחודש השביעי עד מנחתם ונסכיהם. ומפטיר (בישעיה) [בישעיה][5] ואמר סולו סולו, עד לשפוט את הר עשו והייתה ליי׳ המלוכה.

ולפני׳ המנח׳ קורין ג׳ בפר׳ עריות[6] כמעשה ארץ מצרים. כהן, האדם וחי בהם אני יי׳. ולוי, לא תחלל את שם אלה׳י אני יי׳. ולמפטיר לא תטמאו בהם אני יי׳ אלה׳יכם. ואני הסופר שמעתי, לפי שהעריות יש בם דברים שהגוף מחמדתן קורין אותו ביום הכיפורים[7], שאם יש אדם שעברה בידו ורואה שקורין אותה בבית הכנסת ביום הכיפורים יתן אל לבו ומתחרט בה. כ״ש[8], ושליש[י] הקורא בתורה מפטיר בתריסר יונה בן אמיתי[9] עד אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו ובהמה רבה, ומסיים המפטיר במגן דוד[10]. ויש שאומרים[11] על התורה ועל העבודה. ואין נראה לי כי אין אומרים על העבודה אלא עבודת היום, וכבר נשלמה

נוסחאות ישנו. 25 זו נוסחה של סידורנו, ראה למעלה עמ׳ רכט. 26 = ולא שמעתי רבי אומר. 27 ובסדרע״ג אינה וישנה במחז״ו עמ׳ 384. 28 ר״ת ל״י לפענחם, ועיקר כונתו = כאן מתחיל .... ומכאן לשון הסידור ולא לשון הסופר. וכ״ה ב״חיי עולם״ שם.

1 משנה מגילה כא, ב. 2 משנה שם ל, ב. 3 ויקרא טז, לד, ועי׳ מחז״ו עמ׳ 392.
4 עי׳ „חיי עולם״ עמ׳ 35 ושם מקוצר, ומקורו אינו בסידורנו, אלא ממקור ששאב מסידורנו.
5 ישעיה נז. 6 מגילה לא, א. [ומשמע שאין אומרים במנחה אשרי ובא לציון רק לפני נעילה, ועי׳ הג״מ סוף ספר אהבה]. 7 עי׳ רש״י מגילה שם, ובחיי עולם שם הביאו בהמשך דבריו. וכן ברוקח (עמ׳ קז), ראבי״ה 197, ליקוטים שם עמ׳ שסג. 8 = כאן שוב, כלומר עד כאן דברי הסופר ומכאן שוב המשך סידור ר״ש. 9 מגילה שם. 10 פסחים קיז, ב: דאפטרתא מגן דוד. 11 כ״ה נוסחת סדרע״ג מה, ב, שהמפטיר בנביא במנחה מברך לאחריה ולפניה כל הברכות כולן כדרך שמברך בשחרית. ובראבי״ה עמ׳ 197 הביא שאומר על התורה ועל העבודה וכו׳ וכ״כ רבנו עמרם ורבנו יבא ורבנו שב״ט ע״ש שמפטיר של מנחה כשל יוצר. ועי׳ לקוטים שם (עמ׳ שסד) שכתב שראיתי בנ״א שהיו מוחזין מלומר בי״ה במנחה על התורה ועל העבודה וטעות היא בידם כ״כ רבנו אבי העזרי בספרו ע״ש, ועי׳ מחז״ו עמ׳ 394, רא״ש שבת פ״ב, טור סי׳ תרכב, הרוקח עמ׳ קי, המנהיג אות סג, ומנהג רבנו נזכר גם ב„מנהגים״ (אפלנביין עמ׳ 55): ואין אומרים על התורה ועל העבודה דאין אומרים אותה אלא בעבודת כ״ג שבמוספין וכבר נשלמו מוספין ע״ש, ותשב״ץ סי׳ קלד, הגהות מרדכי שבת פ״ב, ועי׳ הג״מ סוף שביתת עשור בשם ראב״ן. בראב״ן (עה, ד ד״פ): משברך במנחה כולן כדרך שמברך (בשהחיינו) [בשחרית] ואין שינוי בין שחרית למנחה, וע״ש שהאריך בזה, ומה שכ׳ בשם ראב״ן כוונתו לסידורנו. וע״ש מה שכ׳ בראב״ן כ״ה בליקוטים של רש״י, וראה שם גם בשם

שכבר בירך על עבודת היום לפני המוסף והויא ברכה אחרונה לבטלה. ומשום האי טעמי נמי מסיימין בתענית במגן דוד [12] דליכא עבודה וליכא קדוש היום. ואין אומרים קדיש מפני שמתחילין מיד בתפילת המנחה [13]. ואומ' קדיש.

[קג] תפילת נעילה

ואחר [1] המנחה בתפילת נעילה פותחין אשרי יושבי וגו' ובא לציון וסדר קדושה [2], וקדיש, ומתפללין תפילת נעילה. ושחרית ומוסף ונעילה יש בהן נשיאות כפים, ומנחה אין בה נשיאות כפים, משום דהלכה כר' יוסי [3] דאמר הכי, וטעמא משום דבמנחה בכל יומא שכיחא שיכרות, ושיכור אסור בנשיאות כפים, שלפיכך נסמכה פרשת ברכת כהנים לפרשת נזיר לומר לך מה נזיר אסור ביין אף כהן מברך אסו' ביין [4]. לפיכך ביום הכיפורי' (אע"פ) אע"ג דליכא (שיברך) [שיכרות] אין נשיאות כפים [ד]גזרינן אטו מנחה כל השנה, אבל נעילה דליתא כל השנה נושאין כפיהם [5]. אבינו מלכינו אומ' ביוצר ובמנחה [6].

ומתפללין [7] במקום אתה יודע רזי עולם אתה נותן יד לפושעים לקבל תשובתן, כדכת' [8] שובו בנים שובבים, והם פושעים. ולי הסופר נראה כמו וילך שובב בדרך לבו [9] שהוא לשון פושעים כ"נ. וימינו פשוטה וכו', כפל מילה. ע"א אתה נותן יד שאתה מניחן לעשות הרע, יד מקום [10], שהבא ליטמא פותחין לו [11]. וימינך פשוטה לסייעו בא ליטהר מסייעין אותו [11] לפי שימינך פשוטה לקבל שבים. לימדתנו להתודות לפניך וכו', למען [12] תקבלינו בתשובה כאישים וניחוחים, כלומר, שתקבל תשובתינו

ר"ח ורגמ"ה. 12 עי' פסחים שם. 13 הרוקח ריח (עמ' קיב), ליקוטים שם (עמ' שסד). ועי' „מנהגים" עמ' 57.

1 קטע זה הובא בחיי עולם עמ' 36, ליקוטי דבי רש"י עמ' שסד. 2 סדרע"ג מח, ב, מחז"ו עמ' 394 ועוד. ועי' טור או"ח תרכג. 3 תענית כו, ב: רבי יוסי אומר נעילה יש בה נשיאות כפים מנחה אין בה נ"כ כו' דכל יומא שכיחא שכרות וכו' ר' יוסי סבר מנחה דאיתא בכל יומא גזרו בה רבנן נעילה דליתא בכל יומא לא גזרו בה רבנן. 4 שם: שכור אסור בנשיאת כפים מנה"מ אריב"ל משום בר קפרא למה נסמכה פרשת כהן מברך לפרשת נזיר לומר מה נזיר אסור ביין אף כהן מברך אסור ביין. 5 עי' מעה"ג עמ' 40, מחז"ו עמ' 91, ועמ' 394, סדרש"י ע' 200, פרדס עמ' רלג, ראבי"ה ע' 197, הרוקח עמ' קיב, המנהיג אות סז, שבה"ל סי' שכ, המחכים עמ' 154, א"ח סי' מ ועוד. 6 כנוסחת מחז"ו וסדרש"י והרוקח שם. וכן במרדכי. 7 קטע זה גם ב„חיי עולם" שם וכן בפירוש רש"י מכ"י ב„אוצר התפילות" עמ' תקפב [וכ"י זה זהה עם הכ"י של חיי עולם וכנראה מקור אחד הוא]. 8 ירמיה ג, יד. 9 ישעיה נז, יז. 10 בהערות המאסף ב„אוצר התפילות" שם כתב שאפשר שיש לתקן „יד שמאל" כמ"ש במכילתא פי"ז „הא אינו יד בכל מקום אלא שמאל" והכוונה שהקב"ה נותן יד — שמאלו — כלומר נותן יכולת לפושעים לפשוע כמשחז"ל הבא ליטמא פותחין לו, אולם לחטוא אינו נותן רק יד שמאל, אבל לשבים פושט ימינו לסייע אותם כמשאחז"ל הבא ליטהר מסייעין אותו לפי שמדה טובה מרובה ממידת פורענות. 11 יומא לט, א. 12 כ"ה נוסחת רע"ג.

כאישים וכניחוחים, למען דבריך שאמרת [13] קחו עמכם דברים ושובו וגו׳, דרחמנא ליבא בעי [14]. ובעבור כך אמרת לשוב אליך בדברים, שאם באנו לכפר בקורבנות חובותינו ואשמתינו אין קץ ואין מספר לקורבנות, אבל אתה יודע שאחריתינו רימה וכו׳ לפיכך הרביתה סליחתינו על ידי דברים. מה אנו וכו׳, הלא כל הגיבורים והנבונים אין חשובים לכלום. והחכמים כבלי מדע והשכל היו לפניך, לפי שכל מעשיהם תוהו וימי חיהם הבל, שהרי מתים כמות זה כן מות זה ומה יתרון זה לזה. אלא שאתה הבדלת (את) [אנוש] מראש מן הבהמה, והכרתו ונתתה בו דעת ובינה לעמוד לפניך לשרתך. כי מי יאמר לך מה תפעל, כלומר מי יכול יוכל לומר לך למה פעלת כן וטעות הוא. אם יצדק מה יתן לך כי לא שייך לאומרו הנה כלל [15], ולפי שהכרתו נתת לנו את יום הכיפורי׳ הזה למחילה ולסליחה וכן למען [16] נחדל מעושק ידינו ונשוב וכו׳, כדבר שנא׳ [17] יעזוב רשע דרכו וגו׳.

וגומרין קדיש, ותוקעין [18] זכר לתקיעת משה שתקע ביום הכיפורים כשירד מן ההר [19]. וזכר לתקיעת יובל דכת׳ [20] וביום הכיפורים תעבירו שופר בכל ארצכם, ואם היה נוהג יובל היו תוקעין קר״ק. שאין תרועה בלא תקיעה לפניה ולאחריה, ועכשיו שאין יובל נוהג ע״כ עושין תקיעה לחודה לזכר.

ואומרים והוא רחום יכפר עון [21] וגו׳, ומתפללין תפילת הערבית ואו׳ הבדלה בחונן הדעת ומבדילין על כוס [22], ומברכין על הבשמים [23] ועל הנר כמו שעושין בשבת. (שבשבת ד)אין מברכין אלא על האור ששבת [24] וזה שבת ממלאכת איסור לפיכך מברכין עליו, ואם מוצאי שבת אין אומ׳ ויהי נועם וסדר קדושה, אבל ויתן לך אומ׳ שלא לחלוק [25]. סליק.

[קד] סוכות

בערב סוכות סודר על הכוס ברכת הסוכה מקדש לישב בסוכה

13 הושע יד, ג. 14 סנהדרין קו, ב ורש״י שם. 15 אין לו מובן, וכנראה רצונו שפסוקים אלו אין להם שייכות לכאן, אבל ב„חיי עולם״ שם וכן באוצה״ת: „אום יצדק מה יתן לך כי אינך צריך לבריותיך״. 16 שם בנוסחא אחרת: „ולפי שהכרתו נתתו לו יום הכפורים הזה למחילה למען נחדל כלומר אם נחדל מעושק ידינו ונשוב וכו׳ כדבר שנאמר יעזוב רשע דרכו״. 17 ישעיה נה ז. 18 כלומר תקיעה אחת פשוטה כדעת רה״ג בשע״ת סי׳ סו, ובריצ״ג ח״א עמ׳ סה, עי׳ או״ז ח״ב סי׳ רפא. מחז״ו עמ׳ 381 ועמ׳ 395, סדרש״י עמ׳ 101, ראבי״ה ח״ב עמ׳ 198, הרוקח עמ׳ קיב, הפרדס עמ׳ רלה, המנהיג סי׳ סט בשם הראב״ן, ולהוציא מסדרע״ג מט, ב ור׳ פלטי גאון בראבי״ה שם, ועי׳ שבה״ל סי׳ שכב שתוקעין תשר״ק. ועי׳ שבת קיד, ב ותוס׳ שם. 19 פדר״א פמ״ו: שכשעלה משה רבנו לקבל לוחות האחרונים עלה בר״ח אלול וירד בעשרה בתשרי וצוה לתקוע בעלייתו וירידתו. ועי׳ סע״ר פ״ו. 20 ויקרא כה, ט. 21 סדרע״ג שם. 22 פסחים נד, א: מברכין על האור בין במצ״ש בין במוצאי יום הכיפורים. ועי׳ לעיל סי׳ עח ב„סדר הבדלה״. 23 ודלא כדעת ר״י ב״ר יקר הובא בראשונים (עי׳ הפרדס עמ׳ 33 ומחז״ו עמ׳ 382) שאין מברכין על הבשמים במוצאי יוה״כ. וראה לקמן סי׳ קיח הערה 85. 24 פסחים שם. ועי׳ סדרע״ג שם. 25 מחז״ו עמ׳ 396.

ושהחיינו. דפסקינ׳ בשליהי סוכה[1] סוכה ואחר כך זמן. ולמחר על הלולב מברכין על נטילת לולב ושהחיינו[2]. וקורין בתורה ה׳ בפרשת אמור אל הכהנים מן שור או כשב[3]. כהן, המוציא אתכם מארץ מצרים. ולוי, כל מלאכת עבודה לא תעשו. וישר׳, לעני ולגר תעזוב. רביעי, תשבתו שבתכם. חמשי, עד מועדי יי׳ אל בני ישראל. ואם שבת הוא קורין שבעה, מוסיף אחד שבת היא ליי׳ בכל מושבותיכם, ואחר חוקת עולם לדורותיכם בכל מושבו׳, וקדיש. ומפטיר קורא בפנחס ובחמשה עשר יום לחודש השביעי. ומפטירין[4] בתריסר הנה יום בא ליי׳[5].

ולערב[6] שני מקדש ואומר שהחיינו ואחריו לישב בסוכה, לפי שאין

1 סוכה מו, א: לכשיכנס בה מברך שתים אמר רב אשי חזינא ליה לרב כהנא דקאמר להו לכולהו אכסא דקדושא. ובסוכה נו, א: איתמר רב אמר סוכה ואח״כ זמן. 2 שם. 3 מגילה ל, ב: ביו״ט הראשון של חג קורין בפרשת מועדות שבתורת כהנים, וע״ש לא, א. 4 שם לא, א. 5 זכריה יד. 6 כל הלכה זו נתבארה היטב בתשובתו של רבנו שנשאל אם אומרים זמן בנטילת לולב בשני ימים וחתם עליה שלמה ב״ר שמשון. הובא בשלימות בסדור רש״י סי׳ שב עמ׳ 144-5 (וכן במחז״ו סי׳ שעד עמ׳ 434-5, ושם חתום „שלמה ב״ר יצחק״, ועי׳ בהערות לסדרש״י שזה טעות, ועיי״ש מליקוטי אמרכל בה׳ קונטרסים), וכן באו״ז ח״ב הל׳ סוכה סי׳ שסז, הפרדס עמ׳ רל, רא״ש סוכה פ״ד סי׳ ב, שבה״ל סי׳ שסו, ס׳ הסדרים (כ״י) סי׳ שב, המנהיג הל׳ אתרוג סי׳ לז (ושם בשם ר״ש ז״ל הצרפתי), אבודרהם עמ׳ רצו וטור או״ח תרסב, ועי׳ רוקח עמ׳ קכו, תשב״ץ ח״ב סי׳ עד. ועי׳ תשובות רש״י סי׳ שנה (אלפנביין עמ׳ 355) ושם בהערה: ועפ״י חמשה עדים יקום דבר שהוא לר׳ ששון = שלמה ב״ר שמשון. וכדי לבאר דברי הסידור נעתיק התשובה מסידור רש״י שגם נמצאת כולה בתשובות חכמי צרפת ולותיר סי׳ מב: אני החתום נשאלתי אם אומרים זמן בנטילת לולב בשני ימים טובים [הראשונים] של חג, הואיל ויום ראשון מן התורה, דכתיב ולקחתם לכם ביום הראשון (ויקרא כג, מ). ויום שני ספק הוא, ודינו [דלולב] כקידוש היום בכוס שכשם שאומר זמן על הכוס בשני של חג הסכות אומר נמי [זמן] בנטילתו של לולב ביום שני [או] אין אומר זמן אלא ביום ראשון בלבד, כך מקובלני ממורי הזקן ר׳ יעקב ב״ר יקר, וכן דעתי נוטה, שאין אומר זמן בנטילתו של לולב אלא ביום טוב ראשון, לפי שלא מצינו עיקר ושורש לברכה זו לא בתלמוד, ולא במשנה, ולא בתוספתא, דכלל כלל אין חיוב ברכה זו אלא בשעת עשייתו של לולב בחול בשעת שאוגדו ומתקנו ובסוכה נמי בשעת שעושין אותה, דתנו רבנן העושה [סוכה] לעצמו אומר שהחיינו וקיימנו וכו׳, נכנס לישב אומר אקבו״ץ לישב בסוכה, וכן העושה לולב לעצמו אומר שהחיינו וכו׳, נטלו לצאת בו אקבו״צ על נטילת לולב, ותני תנא גבי סוכה הרי אם היתה עשוייה ועומדת אם יכול לחדש בה דבר ביום טוב עצמו, כגון למימך בסתרקי ולעוטרה בקרמים וסדינים המצויירין מברך מיד שהחיינו, עיקר [חיוב] הוא [בשעת] מעשה, ואם אינו יכול לחדש בה דבר מברך שתים, בכניסתו אחת אסוכה ברישא, ואחת אזמן, אבל בלולב לא מצריך בשעת נטילתו אלא אחת (בכניסתו) [בנטילתו], אלמא דכלל כלל ליכא ברכה דזמן, אלא בשעת עשייה דהיינו בחול, אבל הראשונים שנהגו [לברך שתים בנטילתו, הואיל] ואין כל אדם עושה לעצמו לולב, אלא סומכין על של ציבור לכך מברך כל אדם שתים בנטילתו: וגם זו פליאה בעיני על מה סמכו, כיון דחיוב ברכה זו אינה אלא בשעת עשייתו בחול, כיון שבירך זמן פעם אחת, למה לנו ליתן לברך ביום שני בין שיהא יום ראשון ודאי יום טוב [או] ודאי חול, מה בכך, כיון שבירך פעם אחת זמן, אמאי חוזרין ומברכין [ביום שני] הלא אין עיקר חיובא אלא בחול, וגבי נר חנוכה [נמי] אין אומרים זמן (אבל) [אלא] ביום ראשון, והכי נמי הכא, דלא דמי לקידוש היום, דזמן דכוס תלוי בקידוש היום טוב, וכיון דשתי קדושות הן מספיקא מקדשינן, ואמרינן נמי זמן, אבל ברכה [זו] הואיל ואין תלוייה אלא בעשייתה ואפילו בחול, ואפילו בסוכה נמי אין אומרים זמן להדיא בישיבתה, אלא סמכינן על אותו זמן שאומרים על הכוס, דאמר רב אשי חזינא לרב כהנא דמסדר כולהו אכסא דקדושא, ומקדש ומברך זמן, ואי חיובא היא לומר זמן

מברכים שהחיינו על הכוס אלא פעם אחת, כדאמ׳ [7] העושה סוכה לעצמו אומר שהחיינו נכנס לישב בה אומ׳ לישב בסוכה, אלמ׳ אין אומ׳ שהחיינו על הסוכה אלא פעם אחת ואפי׳ בחול כשעושה אותה, לכן למחר על הלולב אין אומ׳ שהחיינו. נטלו לצאת בו אומ׳ על נטילת לולב. ומה שאומר זמן על הכוס בשני לילות משום דשני ימים טובים מספיקא עבדינא להו, אבל בלולב ובסוכה ליכא לברוכי משום ספיקא, דהא בשעת עשייתן נפיק ובריך זמן אפי׳ בחול.

וקורין ה׳ כמו כן כדאתמול שור או כשב וגו׳ [8], וקדיש. ומפטיר קורא כדאתמול ובחמשה [9], ומפטירי׳ במלכים [10] ותשלם כל המלאכה. ויש מקום שקורין בו ביום טוב שיני ובחמשה עשר יום וגם ביום שיני משום ספיקא [11], ולא נראה משום דלמא אתי לזלזולי בה. ואמרינ׳ במסכת מגילה בפר׳ בתרא [12] יום ראשון ויום שני מפטי׳ קורא בחמשה עשר, ואע״פ שיום טוב שיני אין קורין בו וביום השיני, להראות שהוא ספק, דגנאי הוא לקרוא יום טוב בספק בחול. ולערב שיני מבדילין על הכוס, ואין מברכין לא בשמים ולא נר.

יום ראשון [13] שבחולו של מועד קורין ביום השיני ביום השלישי ושלישי ביום הרביעי [14], ורביעי שבא לחובת היום קורא ביום השני וביום השלישי. וביום שני חולו של מועד קורין ארבעה, ביום השלישי וביום הרביעי בדילוג כמו אתמול. ויום שלישי קורין ד׳ ביום הרביעי וביום החמישי בדילוג. ביום רביעי קורין ד׳ ביום החמישי וביום השישי בדילוג. ויום חמישי קורין ד׳ ביום השישי וביום השביעי בדילוג. וכל יום ויום גומרין את ההלל. ויש מקום [15] שקורין ביום ראשון של חולו של מועד ביום השיני וביום השלישי וביום הרביעי לג׳ בני אדם, והרביע[י] הבא

בישיבת סוכה ובנסילת לולב, ליתנייה(ו) בהדיא דאומר זמן עלייהו, כדאמר גבי נר חנוכה ומקרא מגלה דהוי מדרבנן וכל שכן בהנך מדאורייתא. ותו מצאתי כתוב בהלכות גדולות דלא צריך לומר זמן בסוכה ולולב דסגי בדכסא וכו׳, שלמה בר שמשון״. ועי׳ גם „רב נסים גאון״ עמ׳ 275 והערה 207 שם. 7 סוכה שם. 8 מגילה לא, א: והאידנא דאיכא תרי יומי למחר מיקרא ה״נ קרינן אפסורי מאי מפטירין ויקהלו אל המלך שלמה. 9 כ״ה בסדרע״ג נא, א ועוד. 10 כמנהג סדרע״ג, תש״ר עמ׳ 39, מחז״ו עמ׳ 440 ועוד שמפטירין מותשלם כל המלאכה (מ״א ז, נא). 11 ראה מעה״ג סי׳ נב (עמ׳ 41), הרוקח עמ׳ קכו: ומפטיר קורא ובחמשה עשר עד ומנחתה ונסכה ומוסיף וביום השני וכו׳, ועי׳ מנהג טוליטולה בטור סי׳ תרסב. 12 לא, א. ועי׳ רי״ף סוף מגילה: פריש גאון כך מנהג בשתי ישיבות ביום ראשון וביום שני שהם שני ימים טובים קורין ובחמשה עשר בלבד. 13 בקריאת חוה״מ סוכות נאמרו ב׳ דעות עיקריות וכנראה שלהן נתכוין סידורנו. ויסוד הדברים בסוכה נה, א, אתקין אמימר בנהרדעא דמדלגין דלוגי, וברי״ף מגילה פ״ג (י, ב ד״ו) ור״ח סוכה שם כתבו בשם גאון שביום ראשון של חוה״מ קורא כהן וביום השני ולוי קורא ביום השלישי וישראל חוזר וקורא וביום השלישי, והרביעי קורא וביום השני וביום השלישי, ויום רביעי כהן קורא וביום השלישי ויום רביעי כהן קורא בים השלישי וכו׳. ועי׳ אוצה״ג מגילה חה״ת עמ׳ 56, סדרע״ג נא, א, תש״ר עמ׳ 40, גמו״מ ריש סי׳ קכ, ריצ״ג ח״א עמ׳ קטז, הרוקח עמ׳ קכו, האשכול ח״ב עמ׳ 64, ועוד. וכנראה שזו הדעה הראשונה שבסידורנו, וכפי התיקון. 14 כנראה שצ״ל: „ביום השלישי״, וכדעת הגאון והרי״ף. שאל״כ הרי זו הדעה הב׳. 15 זו דעת רש״י

לחובת היום קורא ביום השיני וביום השלישי, משום דהרביעי בא בשביל המוסף, הלכך קרינן ליה ביום השיני וביום השלישי, משום דמספקא יום מוסף של שיני הוא או של שלישי. וכן כל הימים קרינן ב' פרשיות דמספקא בהן לרביעי שבא בשביל המוסף.

וכן נוהגים במקום הסופר בגרמיישא [16].

ויום הושענא רבא קורין ביום השישי וביום השביעי בדילוג כדמפורש למעלה, דאי איפשר לקרות שתיהן לרביעי, ונר' לי כן [17]. ויום שביעי שהוא ערבה, קורין כהן ביום החמישי ולוי ביו' השישי וישר' ביום השביעי ורביעי קורין ביום השישי וביום השביעי [18].

ביום השמיני. בכולן כתיב וביום וכאן ביום, שהוא רגל בפני עצמו [19].

(רא) השמיני עצרת תהיה [20] גי' הוא, פייס, זמן, לרגל, קרבן, ברכה שיר [21].

ספק שמיני ספק שביעי. בליל שמיני יתובי יתבינן בסוכה ברוכי לא מברכינן [22]. ואומ' שהחיינו כי רגל בפני עצמו הוא [23]. ואתרוג לא מתאכלא ביה הואיל ואיקצאי לשבעה, ואכתי לא נפיק מקדושתו עד תשיעי ספק שמיני לגמרי [24].

וקורין ה' בפרשת עשר תעשר [25], כדאמרי' [26] יום האחרון של חג קורין בפרשת מצות וחוקים וכבוד, ויש שאין קורין עשר תעשר אלא אם כן חל בשבת מפני קריא' שבעה, אבל אם חל בחול קורין כל הבכור עד סוף פיסקא, ואין נר' שהרי התלמוד לא חילק בין שבת לכל [27]. ואומ'

בסוכה שם „כך היו נוהגין רבותי שני ראשונים קוראים שנים ספיקי היום והשלישי בפרשת יום המחרת שאינן מספיקות היום והרביעי חוזר וקורא מה שקראו שנים הראשונים. ועי' סדרע"ג נא, ע"א. 16 עי' מחז"ו עמ' 442, סדרש"י עמ' 106 „ובסדר הזה רבנו נ"ע הנהיג את דורו שהעמיק מכתב ידי רבו מובהק ר' יעקב ב"ר יקר שפירשה במסכת מגילה לפני המאור הגדול מתקן לכולה גולה רבנו גרשום ז"ל וכן פירש וכו'". ועי' שבה"ל שעא, ובמעה"ג סי' נב שכן הוא המנהג בוורמישא, ראב"ן עמ' פב, ב ד"פ, המנהיג הל' אתרוג אות מז, העיטור מא, ע"ד, או"ז סי' שצג, ועוד. 17 במעה"ג שם: וביום הושענא רבא קורא ביום השישי כהן, ולוי ביום השביעי וישראל ביום הששי וישראל אחר ביום השביעי וטעם שלהם מזה מב' והיכא דלא איפשר עבדינן הכי, וכן העיד רבנו שמואל בן רבנו יצחק הלוי נ"ע מפי אביו שכן נהג רבנו גרשום זצ"ל. ועי' הפרדס עמ' רלח. 18 בהמחכים עמ' 156 „אך בשביעי של ערבה שאין נכון שיקרא השלישי ביום השמיני שהוא יום טוב, יקרא הראשון ביום החמישי והשני ביום הששי, והשלישי ביום השביעי והרביעי יקרא הספק ביום הששי וביום השביעי" ומקורו במחז"ו שם. ועי' סדרע"ג נא, ע"א. 19 סוכה מז, א וש"נ. 20 במדבר כט, לה. 21 סוכה מח א ושם קודם: שירה ואח"כ ברכה. ועי' רש"י ותוס' שם ומחז"ו עמ' 445. 22 סוכה מז, א: בשמיני ספק שביעי מיתב הוו יתבי ברוכי לא בריכי, סדרע"ג נא, ע"ב. ועי' מעה"ג עמ' 42 ופרדס עמ' ר"מ בשם רבנו שלמה ומנהגי הגאונים ע"ש. 23 עי' למעלה „זמן". ועי' הרוקח סי' רכב. 24 סוכה מו, ב, ועי' תוס' שם ומחז"ו עמ' 445. 25 דברים יד, כב. 26 מגילה לא, א, וכגי' כי"מ ועוד ראשונים: ביום האחרון של חג קורין מצות וחוקים ובכור. ועיין ברש"י שגריס כלפנינו קורין כל הבכור אלא שמתחילין עשר תעשר לפי שיש באותה פרשה מצות מעשר עני ומצות נתן תתן וכו', ועי' מחז"ו שם עמ' 445, ושם עמ' 446: ורש"י הורה כן וכו' ע"ש. 27 במעה"ג שם (עמ' 41): ובאותו יום שמיני ספק שביעי התחיל החזן וקורא מן עשר תעשר ולא היה יום שבת ועשה כרצון רבנו שלמה ושלא כרצון כל

קדיש, ומפטיר קורא בפינחס ביום השמיני עצר׳ עד סוף פיסקא, ומפטירים במלכים[28] ויהי ככלות שלומה עד ואת כל חשק שלומה.

ולערב שיני נמי אומר שהחיינו, ולמחר קורין חמשה וזאת הברכה[29], ומפטיר קורא כדאתמול וביום השמיני עצרת, ומפטירים ביהושוע[30] ויהי אחרי מות משה עד לכל אשר תצונו יומת רק חזק ואמץ[31].

ובשבת שבחולו של מועד קורין ראה אתה אומר אלי[32]. וקדיש ומפטיר קורא בפרשת היום אם הוא יום שלישי קורא ביום השלישי, ואם הוא יום רביעי קורא ביום הרביעי, ואם הוא יום חמשי קורא ביום החמישי, ומפטירין ביחזקאל ביום בוא גוג. סליק.

[קה] סדר חנוכה

בחנוכה בסדר נשוא בפרשת נשיאים[1], שלושה בכל יום, ביום הראשון קורא אחד ויהי ביום כלות משה, שני וידבר יי׳ קח מאתם, שלישי ויהי המקריב, ביום הראשון עד זה קרבן נחשון בן עמינדב. יום שיני אחד קורא ביום השיני ג׳ פסוקים, שני ג׳ פסוקים וישראל ביום השלישי כעיניין זה מן ביום השני, כל שמונת ימי חנוכה[2]. וביום השמיני, אחד קורא ביום

החכמים וזהו טעמו של רבנו שלמה דגרסינן במסכת מגילה ביום אחרון של חג קורין מצות וחוקים ובכור והכי משמע ליה היינו עשר תעשר ופרשה שכתוב בה הרבה מצות וכל הבכור. והחולקים עליו רבותנו הלויים אומרים שמעולם לא נהגו כן בפני אביהם רבנו יצחק הלוי נ״ע אלא עשר תעשר וכו׳ ומצאתי בספר ישן שהיה כתוב כאן מצות וחוקים ובכור וכדגרס רבינו שלמה ומחק מחדש מצות וחוקים של בכור ומוגה במקומו קורא כל הבכור״. ועי׳ הפרדס עמ׳ רלט, שבה״ל סי׳ שעב. וכנראה כוונתו לרבנו, שכן רש״י גורס „כל הבכור״ וכן לא נזכר כל זה בספרי דבי רש״י. ועי׳ סדרע״ג שם. והמנהיג סי׳ נב הביא שמנהג כל צרפת בין בחול בין בשבת לקרות עשר תעשר, ומנהג פרובינציא וספרד לקרות כל הבכור זולתי בשבת לקריאת השבעה. 28 מלכים א ח, מגילה שם. 29 מגילה שם: למחר קורין וזאת הברכה ומפטירין ויעמד שלמה. 30 כ״כ בסדרע״ג שיש מפטירין בראש יהושע. ועי׳ תוס׳ מגילה שם ד״ה למחר שכתבו ויש מקומות שנהגו להפטיר בויהי אחרי מות משה, ושיבוש הוא שהרי הש״ס אין אומר כן, וי״א שרה״ג תקן לומר ויהי אחרי מות משה אבל אינן יודעין הסברא אמאי שינה סדר הש״ס, ועי׳ מחז״ו עמ׳ 447 שהאריך בזה ובסוף דבריו כתב „ואני מצאתי בספרים ישנים ויהי אחרי מות משה, וכ״מ בהלכות הגאון רבי אלפסי״. וכ״ה ברי״ף מגילה ספ״ג (עמ׳ יא, א ד״ו) בשם ס״א. וכן בגירסת כי״מ „ויש אומרים ויהי אחרי וגו׳״. ובסדרש״י עמ׳ 149 כתב בשם ר׳ יהודאי גאון שפסק בהלכות גדולות שיקרא תחילה ג׳ פסוקים ביהושע ואח״כ ויעמד שלמה, ובבה״ג ד״ב עמ׳ 620: „ומפטיר ביהושע ויהי אחרי מות משה, עד חזק ואמץ. וע׳ הל׳ ראו עמ׳ 133, תוש״ר עמ׳ 39, ועי׳ ריצ״ג דף קיז. רמב״ם תפלה פי״ג ה״ב, וברא״ש מגילה פ״ד ה״י בשם הירושלמי, וכנראה צ״ל: בסרע״ג (עי׳ הכרמל שנה ב עמ׳ 40), ועי׳ או״ז סי׳ שצג, שהנהיגו כן בימי רבנן סבוראי. הרוקח עמ׳ קכז, המנהיג הל׳ החג אות נו, שבה״ל סוסי׳ שעב, המחכים עמ׳ 158, אבודרהם עמ׳ ש, ועוד. 31 יהושע א, א יח. 32 מגילה שם: שבת שחל להיות בחולו של מועד בין בפסח בין בסוכות מקרא קרינן ראה אתה (שמות לג) אפטורי וכו׳ ובסוכות ביום בא גוג (יחזקאל לז).

1 מגילה לא, א: בחנכה בנשיאים ומפטירין בנרות זכריה, ואי מיקלעי שתי שבתות קמייתא בנרות דזכריה בתרייתא בנרות שלמה. 2 סדרע״ג לו, א, בה״ג ד״ב עמ׳ 620, תוש״ר עמ׳ 18 ועמ׳ 40, הל׳ ראו עמ׳ 133, מעה״ג סי׳ נה עמ׳ 45, הפרדס עמ׳ רמב, מחז״ו עמ׳ 202,

השמיני, ושיני ביום התשיעי, ושלישי ביום העשירי עד סוף כל הפרשה, ומן בהעלותך עד כן עשה את המנורה. בשבת הבאה בחנוכה, מפטירים בתרי עשר[3] רני ושמחי, ובתרייתא בנרות שלומה[4] ויעש חירום[5]. דכל יום [ש]אין בו מוסף קורין שלשה[6], ואומ' קדיש אחר השלישי[7], אין אומ' מ' למנצח, וגומ' את [ה]הלל בכל יום[8].

ולילה הראשונה[9] מברך על הנר ב"א יי' אלה'ינו מלך הע' אקבו"ץ להדליק נר של חנוכה. והיכן ציונו מן זכור ימות עולם בינו שנות (ל)דור ודור[10], שאל אביך ויגדך וגו'[11]. בזה הפסוק יש י"ג תיב', והקריאה [הרי] י"ד, וכן י"ד תיבות יש בברכה זו. ושעשה ניסים ושהחיינו, והרואה שתים ניסים ושהחיינו. ומצאתי בשם רבי' יצחק בר' יהודה[12] שאמר בשם ר' יעקב[13] דלא הוזקקה ברכה זו אלא למי שלא הדליק או ליושב בספינה. מיכאן ואילך שתים להדליק והרואה אחת ניסים[14].

(וראש חודש)[15] וכדקלע ר"ח בחולו של חנוכה, קורין תלת גוברי בפינחס, כהן עד רביעית ההין, ולוי עד עולת התמיד ונסכה, וישראל עד סוף פיסקא, ורביעי קורין בפרשת חנוכה, קורבן נשיא של אותו יום[16].

[וראש חודש] טבת שחל ליהיות בשבת[17] מוציאין ג' סיפרי תורות וקורין באחת ששה בעיניינו של יום, ואין מפסיקי' בקדיש, והשביעי קורא בפרשת ראש חודש שהיא תדירא [מ]חנוכה, ותדיר ושאינו תדיר תדיר קודם, ומתחיל בה וביום השבת וקורין עד סיום פרש' ראש החודש, ואומ' קדיש, ומפטיר קורא בפרשת נשיאים דהיא של חנוכה, ומפטירין השמים כסאי דהיא דראש חודש, ואין משגיחין בחנוכה. ואע"ג דראש חודש אדר שחל ליהיות בשבת מפטירין בשקלים, דהיינו בן שבע שנים. היינו משום דסליק משקלים דדמי לה, ושבקינן דראש חודש. אבל הכא לא דמי רני ושמחי לפרשת נשיאים כלל, והילכך מפטירין דבראש חודש דדמי[18]. וכדקלע[19] ר"ח בשבת דחנוכה מוציאין תלת

סדרש"י עמ' 152, הרוקח סי' רכו (עמ' קכט), שבה"ל סי' קפט, המחכים עמ' 159 ועוה.
3 זכריה ב יד, ד ז. 4 מ"א ז, מ"ג. 5 מגילה שם. 6 משנה מגילה כא, א
7 כלומר חצי קדיש. 8 ערכין י, ב. סופרים פ"כ ה"ט. 9 שבת כג, א: אמר רב יהודה
יום ראשון הרואה מברך ב' ומדליק מברך ג' מכאן ואילך מדליק מברך שתים ורואה מברך
אחת וכו' והיכן צוונו רב אויא אמר מלא תסור, רב נחמיה אמר שאל אביך ויגדך וכו'. ועי'
לעיל סימן פד דיני חנוכה מכי"א. 10 דברים לב, ז. 11 שם. 12 כנראה שזו
מהתשובה במעה"ג סי' נה עמ' 43-44, הפרדס עמ' רמב, ושבה"ל סי' קפו. 13 כנראה
כוונתו לרבנו יעקב ב"ר יקר. מיהו במעה"ג שם בשם „יקר" ע"ש. 14 שבת שם. 15 בכ"י
נקוד, וכנראה שייך להלן. 16 מגילה כט, ב: ר"ח טבת שחל להיות בחול ארי"צ קרו
תלתא בר"ח וחד בחנוכה וכו' והלכתא אין משגיחין בחנכה. ועי' סופרים פ"כ הי"א.
17 בר"ח שנפל בשבת חנכה נחלקו הגאונים וכמו שהביא במחז"ו עמ' 203 ושבה"ל סי' קצ
שנחלקו במגנצא שני גדולי הדור ר' יצחק ב"ר יהודה ור' שמואל ב"ר דוד הלוי ר' יצחק צוה
להפטיר ברני ושמחי ור' שמואל העיד מפי אביו שמפטירין בשל ראש חדש וקיימו את עדותו.
ועי' בסמוך. 18 לדעת זו המפטיר קורא בשל חנכה ומפטיר בשל ר"ח. ועי' מעה"ג סי' נו
עמ' 47 בארוכה ומכלל דברי התשובה שם דברי סידורנו, ותשובה זו הובא גם בפרדס ושבה"ל
סי' קצ ע"ש. [ור' יהודה החסיד שהובא בשבה"ל הוא ר' יהודה הכהן הזקן עי' מבוא].

סיפרי תורות, שיתא קורא בעיניינו של יום ושביעי קורא בפרשת ר"ח, ומתחיל וביום השבת ובראשי חודשכם עד סוף פיסק', ומפטיר קורא בפרשת חנוכה קורבן נשיא של יום ומפטיר רוני ושמחי, ולא של ר"ח ולא שוש אשיש, אבל אם יהיו נישואין קודם שום אשיש[20]. וכדקלע חנוכה בתרי שבתות שבת ראשונה מפטיר רוני ושמחי שבת שנייה ויעש חירום[21]. לפרשת שבת[22] ולפרשת ר"ח דאמרינ' ביה מידי חודש בחודשו מידי שבת בשבתו[23], הכי אמרינ' במסכת סופרים[24] דשאל ר' יצחק נפחא ר"ח שחל ליהיות בשבת במה קורין אמ' לו בעיניין כלות ומפטירין בראש חודש, ושבת היינו מידי חודש בחודשו מידי שבת בשבתו.

ולי הסופר אין נראה דמפטירין השמים כסאי, כי אם בחנוכה, כמו שקורין למפטיר פרשת נשיאים דהיא של חנוכה כך מפטירין בחנוכה בנירות זכריה, כך נראה לי, וכן נוהגין במקומי' בגרמישא[25].

ושבת שבתון חנוכה אין אומ' צו"ץ במנחה, וכד מיקלע חנוכה ביום ראשון אין אומ' צו"ץ באותו שבת שלפני חנוכה. [מקץ[27] שנתים ימים[28], שמאול נר תדליק ימין מזוזה, זהו [גי'][29] של שנתים].

[קו] דיני קריאת התורה

בפורים קרו תלתא מן ויבא עמלק עד סוף פיסקא[1], ואע"ג דליכא אלא ט' פסוקים[2]. בראש חודש קרו ד' כדפרשי' לעיל[3]. וכדמיקלע ר"ח בשבת קרו ז' בעיניינא דיומא, ומפטירי' קרי[4] ובראשי חודשיכם[5] ומפטיר בישעיה השמים כסאי[6]. אמ' רב הונא[7] ר"ח שחל ליהיות באחד בשבת

19 זו כנראה דעת שניה שמפטירין בשל חנכה, וזו דעת סדרע"ג עמ' לו, א, בה"ג ד"ב עמ' 621, תוש"ר שם, מעה"ג ע"ש, תה"ג הרכבי סי' ח, רנ"ג סי' מה צד 18 בשם רב יהודאי גאון, אשכול אלבק עמ' 179, או"ז סי' שצד, תוס' שבת כג, ד"ה הדר. סדרש"י עמ' 154, מחז"ו עמ' 203, המחכים עמ' 161, וכן בשבה"ל בשם רבי שלמה, הרוקח עמ' קכט. אבודרהם עמ' כג, טור או"ח סי' תרפד, מרדכי שבת סי' תתלא, ראבי"ה מגילה תקנז עמ' 278 בשם הירושלמי ע"ש בהערה 16. 20 כאן כנראה קצת משובש וקשה לעמוד על דעת סידורנו. ועיקר השאלה אם במקום שיש חתן שקורין לו הפטרה של שוש אשיש (ישעיה סא) אם נדחה מפניו הפטרת חנכה ונשאל בזה ר' משולם במעה"ג עמ' 48 „וששאלתם אם יזדמן חתן באותו שבת של ר"ח טבת או בשבת של ד' פרשיות במה מפטירין, נהגו לדחות אותה הפטרה של חתן שלא מצינו לה לא כתובה ולא שנויה מפי רבותינו לפיכך נדחית מפני הקבועות השנויות". וראה או"ז ח"ב סי' שפט, שצב, שצד, ראבי"ה מגילה סי' תקנז, מרדכי מגילה פ"ד, פרדס עמ' שנא, מאירי מגילה כג, ב, אר"ח קרה"ת סי' סב ועוד. 21 צויין למעלה ריש הסימן. 22 כאן כנראה חוזר לשיטה ראשונה שמפטיר בשל ר"ח, ועי' סדרש"י ושבה"ל שהביאו גמי ראיה ממס' סופרים. 23 ישעיה סו, כג. 24 פי"ב ה"ז וספ"כ. 25 עי' מבוא שכתבנו אודות הסופר ומקומו. 27 בגליון הכ"י נמצא קטע זה, ומכיון שחנוכה נופל תמיד בפרשת מקץ סמכו לפרשה זו שמרומז בו דיני חנוכה. 28 כנראה צ"ל: שמונה ימים. 29 כלומר ראשי תיבות.

1 משנה מגילה ל, ב. 2 ירושׁ' מגילה פ"ד ה"ב: לא יפחתו מי' פסוקים כו' התיב רבי פילפי כו' הרי פרשת עמלק. ועי' תוס' מגילה כא, ב ד"ה אין פוחתין. 3 עי' סי' קה. 4 צ"ל: ומפטיר קורא. 5 משנה מגילה שם. 6 מגילה לא, א: ראש חדש שחל להיות בשבת מפטירין והיה מדי חדש בחדשו (ישעיה סו). 7 מגילה שם וכגי' כי"מ והרי"ף ועוד.

מפטיר מאתמול [8] ויאמר לו יהונתן מחר חודש. בשבת שלפני ט' באב קורין באלה הדברים [9] ומפטיר בחזון ישעיהו [10]. בשיני ובחמישי ובשבת במנחה קורין כסדרן [11]. סליק.

[קז] ברכת מילה

ברכת מילה [1]. אשר קידש [ידיד] מבטן [2], הוא יצחק [3], שכת' בו [4] את בינך (ו)את יחידך אשר אהבת. וקידשו הקב"ה מבטן, אשר אמר לאברהם לימול עצמו קודם שנולד יצחק בקדושה [5]. וחוק [6] בשאירו שם, ומילה בבשרו שם. כדכת' [7] וימל אברהם את יצחק בנו וגו'. חוק זו מילה [8], כדכת' [9] ויעמידיה ליעקב לחוק. שארו [10], כמו [11] שאר בשרו. וצאצאיו חתם, יצחק. באות ברית קודש, בסימן של מילה שקרויה קודש, כדכת' [12] וברית קודש יעברו מעליך, ואמרינ' [13] זו מילה שהעבירו מהן. וקרויה אות ברית כדכת' [14] והייתן לאות ברית ביני וביניכם, והייתה בריתי בבשרכם [15] וגו'. ו[ב]שכר המילה אל חי חילקינו וצורינו [16], כדכת' [17] והקימותי את בריתי ביני וביניך וגו' עד (ליי') ליהיות לך לאלה"ים ולזרעך אחריך. וגם צוה [18] את המילה, כדי להציל בחתימתה ידידות שאריתינו, [פי'] זרעינו משחת, כדכת' [19] (ו)גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך מבור. כורת הברית, כדכת' [20] (ו)אני הנה בריתי אתך. [ו]אעבור עליך [21], והוא שנ' [22] ועברתי בארץ מצרים וגו'. ואראך מתבוססת בדמייך [21], הוא דם פסח ודם מילה [23]

8 שמואל א ב. 9 עי' מחז"ו עמ' 223, סדרש"י עמ' 202. 10 במגילה לא ב: ר"ח אב שחל להיות בשבת מפטירין חדשיכם ומועדיכם וגו'. ובתוס' שם כתבו שאין אנו עושין כן אלא מפטיר בירמיה שמעו דבר ה' ובשבת שלפני ט"ב חזון ישעיהו והטעם שאנו נוהגים על פי הפסיקתא. ומצאנו שנהגו בגרמייזא כסידורנו, ראה ראבי"ה מגילה סי' תקנו: „וכבר היה הרב רבינו אפרים ז"ל רוצה להנהיג כן בגרמיישא ולא שמעו לו כי המנהג הוא לומר חזון ישעיהו בשבת הסמוכה לתשעה באב". וראה הל' שמחות למהר"ם סי' תס ושם אותו מעשה כשהיה ר' אפרים בוורמישא. 11 מגילה כא, א.

1 וראה להלן סי' קיט שנשנה עוד מברכות והלכות מילה. וקטע זה גם בכי"מ וע"פ תקנתי במרובעים. 2 שבת קלז, ב, וע"פ תקנתי כאן. 3 רש"י שם. ועי' זכרון ראשונים לר' יעקב הגוזר עמ' 88, מחז"ו עמ' 623, ותוס' שבת שם ומנחות נג, ב ד"ה בן. 4 בראשית כב, ב. 5 ערש"י שם. ועי' שבה"ל הל' מילה סי' ד בשם ר' שלמה. ערה"ב ח"ג עמ' 152. 6 בגמרא: חוק, אבל במחז"ו וז"ר: וחוק. 7 בראשית יח, ד. 8 עי' רש"י. 9 תהלים קה, ו. ועי' תנחומא בובר חיי שרה ו: אין חק אלא מילה שנאמר אשר כרת את אברהם ויעמידה ליעקב לחק אבל ישראל שהן מהולים נמלטים ממגה שנאמר כי תעבור במים וכו'. 10 כנראה שזה פי' אחר, ועי' זכרון ראשונים שם. 11 ויקרא יח, ו. 12 ירמיה יא, טו. 13 מנחות נג, ב, איכ"ר פ"א כ. 14 בראשית יז, יא. 15 שם שם, יג. 16 בשבת שם, בכי"מ ובראשונים: צורנו, ועי' בה"ג ד"ב עמ' 106. 17 בראשית שם ז. 18 כנראה שגרסתו „צוה" בצדיק חרוקה וי"ו קמוצה, כדעת רה"ג בעיטור הל' מילה ח"ד, ושר שלום בשע"צ כב, א סי' ד. וכנראה שסידורנו אינו גורס „למען בריתו אשר שם בבשרינו" עי' שע"צ שם. 19 זכריה ט, יא. ועי' רש"י שבת שם. 20 בראשית שם, ד. 21 יחזקאל טז, ו. 22 שמות יב, יב. 23 עי' מכלתא בא דפסחא פ"ה, שמ"ר פי"ז ג, פי"ט ה, שהש"ר פ"א ה, רו"ר פ"ו א, פסדר"כ, פ"ה (מז.) ופ"ז (סג:) פסיק"ר פי"ז (פו:) שוח"ט מז' קיד ה.

שראה על הפתחים של ישראל, כדאמרינ׳ במדרש[24] שלאחר ששחטו ישראל את פיסחיהן אמ׳ להן משה[25] כל ערל לא יאכל בו, ומלו [את עצמן], והיינו דכת׳[26] כי מולים היו כל העם היוצאים, ואומר לך בדמייך חיי, זהו[27] ופסח יי׳ על הפתח, ומזכירו כאן, כלומר כמו שהן חיין בדמים כך יחייה מהול זה. זכר לעולם בריתו[28], היא המילה שהיא לעולם על ישראל. והמילה היא דבר שצוה לאלף דור, בשעת מתן תורה כדכת׳[29] וביום השמיני ימול בשר עורלתו, שעשרים וששה דורות משנברא העולם ועד משה[30], ותתקע״ד דורות שאיבד הקב״ה עד שלא נברא העולם[31], הרי אלף. ואותו דבר הוא אותו שכרת את אברהם, (ו)אני הנה בריתי איתך[32], היא המילה. ושבועתו ליצחק, ברית ושבועה אחד הם, וכת׳[33] ואת בריתי אקים את יצחק, והוא וימל אברהם את יצחק בנו[34]. והעמיד המילה ליעקב לחוק שנולד מהול, כדכת׳ ליעקב איש תם[35], ואמרינן[36] כל מי שכתוב בו תם נולד מהול. ולישראל ברית עולם, כדכתיב[37] והייתה בריתי בבשרכם לברית עולם, ונאמ׳[38] וימל אברהם וגו׳, (מוסגי מפרש) [מוסף לפרש][39] ושבועתו ליצחק. הודו ליי׳ כי טוב[40], וזהו בשורה טובה היא שנולד בו זכר נכנס למילה, והציבור עונין כי לעולם חסדו[41]. סליק.

[קח] ברכת לבנה

ברכת לבנה אתחיל[1]. אשר במאמרו ברא שחקים דכת׳ בדבר יי׳

24 פסיקתא זוטרתא שמות יב, ו. וכעי״ז בפדר״א פכ״ט. ועי׳ זכרון ראשונים עמ׳ 98. 25 שמות יב, מח. 26 יהושע ה, ה. 27 שמות יב, כד. 28 ע״פ תהלים קה, ח ט: זכר לעולם בריתו דבר צוה לאלף דור אשר כרת את אברהם ושבועתו לישחק ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית עולם. וכה״ע ב„זכרון לראשונים״ עמ׳ 102 103 וכנראה מקורו מכאן. 29 ויקרא יב, ג. 30 פסחים קיח, ב: כנגד כ״ו דורות שברא הקב״ה בעולמו ולא נתן להם תורה וכו׳, בר״ר פ״א, ד ופ״א, י ופכ״א, ט, במ״ר פי״ב, יב, תנחומא נשא יט, שהש״ר פ״ה, יא, שוח״ט מז׳ קלו, א, פסיק״ר פ״ה ופכ״א, פסידר״כ פי״ב. 31 שבת פח, ב, זבחים קטז, א, אדר״נ פל״א, בר״ר פכ״ח, ד, קה״ר פ״א טו, ב, ופ״ד ג, א, תנחומא לך יא, יתרו ט, פסידר״כ פיס׳ יב, שוח״ט מז׳ צ, יג, ומז׳ קה, ב, סדר א״ר פ״ב, פ״ו, פי״ג ופכ״ו. ובחגיגה יג, ב, אמר רבי שמעון החסיד אלו תשע מאות ושבעים וארבע דורות שקומטו להיבראות קודם שנברא העולם ולא נבראו, וברש״י שם: קודם שנברא העולם נגזר עליהם להבראות להיות קודם מתן תורה לקיים מה שנאמר דבר צוה לאלף דור כו׳ וכשראה שאין העולם מתקיים בלא תורה עמד וטרדן ונתנה לסוף כ״ו דורות מאדם הראשון עד משה רבנו. 32 בראשית יז, ד. 33 שם שם, כא. 34 שם כא, ד. 35 בראשית כה, כז. 36 אדר״נ ספ״ב, תנחומא נח ה. ועי׳ שבה״ל הל׳ מילה סי׳ ד (קפח, א). 37 בראשית יז, יג. 38 שם שם, כא. 39 תקנתי ע״פ כי״מ. 40 תהלים קיח, א. 41 בזכרון לראשונים עמ׳ 104: עוד מצא בספר הגאונים שחולקים זה הפסוק המברך אומר הודו לה׳ כי טוב והקהל אומרים כל״ח, לפי שמצינו בב״ר ע״פ וישתחו לעם הארץ לבני חת (בראשית כג, ז) מכאן שמודים על בשורה טובה (עי׳ ב״ב קמא, א), ובלידת זכר מצינו דתנן (ב״ב שם) המבשרני אם ילדה אשתי זכר וכו׳, ובפסוק אחר הוא אומר (ירמיה כ, טו) ארור האיש אשר בשר את אבי יולד לך בן זכר שמח שמחהו, לפיכך אומרין הודו לה׳ כי טוב על בשורה טובה זאת, והציבור עונין אחריו כי לעולם חסדו. כלומר עולם ועד אנו חייבין להודות לו ולשבחו. ועי׳ רוקח (עמ׳ סב.), אבודרהם (עמ׳ שנב).

1 כל קטע זה כבר הבאנו למעלה סי׳ פג מכי״מ שהועתק מסידורנו, ומשנה זו אינה זזה ממקומה.

שמים נעשו. וברוח פיו כל צבאם, וצבא השמים הם חמה ולבנה וכוכבים. חוק וזמן נתן להם, לשמש זמנו ביום והלבנה זמנה בלילה, וקבע להם חוק זה שלא ישנו את תפקידם שצוה להם, כדכתי׳ ויקרא אלה״ים לאור יום, שקרא וציוה להם כמלך שמצוה לעבדיו אתה תשמש ביום ואתה תשמש בלילה, כדכת׳ את השמש לממשלת ביום ואת היריח וכוכבים לממשלת בלילה, תפקידם ציווים. ששים ושמחים כדכת׳ ישיש כגיבור לרוץ אורח, והוא הדין וללבנה אמ׳ תתחדש, והידושה עטרת תפארת לישראל, שנקראין עמוסים בני בטן. שהיא סימן להם שכשם שהלבנה מתחדשת כך ישר׳ עתידין להתחדש, שעשו נמשל לחמה עשו בנו הגדול [וכתיב את המאור הגדול. ויעקב נאמר בו] מי יקום יעקב כי קטן הוא, ונמשל ללבנה שקרוייה המאור הקטן, ומה לבנה ביום ובלילה אף יעקב יש לו לזה ולבא, ומה חמה אינה אלא ביום אף עשו אין לו [חלק] אלא בעולם הזה, ומה לבנה אחרי חסרונה מתגדלת, אף ישראל אחרי שיעבודן יגאלו ויגדלו. סליק.

[קט] ברכת חתנים

ברכת חתנים. שהכל ברא לכבודו [1], ועל הזקינים הנאספין ברכה זו, כדכת׳ [2] נגד זקיניו כבוד. וכת׳ [3] כל הנקרא בשמי לכבודי בראתיו. ומשעת אסיפת זקינים היה ראוי לברך ברכה זו, אלא שסודרו על הכוס [4], וברכה שאחריה אינה סמוכה לה, לפיכך מתחיל בה בברוך.

בר״א יי׳ יוצר האדם, שלאחר אסיפת זקינים ראוי לברך ברכה זו להקב״ה שיצר את אדם הראשון שממנו באו אילו, ואינו מברכת הזוג כברוך [5] אשר יצר את האדם וכו׳ [6]. והתקין לו ממנו, היא חוה שלקחה מצלעו ותיקנה לו לעזר ובנאה כביניין, כדכת׳ [7] ויבן את הצלע, רחבה מלמעלה וצרה מלמטה כדי לקבל עיברין [8]. והוא קיים עדי עד, שלעולם ביניין זה קיים איש ואשה, ב״א יי׳ יוצר האדם ברכה על יציר׳ חוה אשתו [9].

שוש תשיש. לפי שכת׳ [10] [אם] לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי, לפיכך אומ׳ ברכה זו קודם לשמחת חתן, ולפי שהיא ברכה

1 כתובות ח, א. 2 ישעיה כד, כג. והובא בראב״ן כתובות (עמ׳ קכח, א ד״פ). וערש״י כתובות שם. 3 ישעיה מג, ז. ועי׳ העיטור ברכת חתנים שער ב החלק הד׳ (סד, ד), פירוש מס׳ כלה רבתי להראב״ן הירחי (עמ׳ ט), אבודרהם ברכת נשואין ושט״מ כתובות שם בשם הרמ״ה. ועי׳ מאירי כתובות שם. 4 ערש״י כתובות שם. 5 אפשר שזה קטע חדש וצ״ל: ברוך. אבל בכ״י: כברוך. 6 ערש״י שם. 7 בראשית ב, כב, וערש״י שם.
8 ברכות סא, א: ויבן וכו׳ מלמד שבנאה הקב״ה לחוה כבנין אוצר מה אוצר זה קצר מלמעלה ורחב מלמטה כדי לקבל את הפירות אף אשה קצרה מלמעלה ורחבה מלמטה כדי לקבל את הולד.
9 ראה מאירי כתובות שם ששתי הברכות של יוצר האדם הראשונה היא כנגד אדם והשניה כנגד חוה, וה„אדם״ שבחתימה שניה הכוונה, אשה, כמו שכתוב כתפארת אדם (ישעיה מד, יג)

הסמוכה (ו)אין מתחיל בה בברוך. עקרה, היא ציון שהיא עקרה מבניה, כדכת׳ [11] רני עקרה וגו׳.

ולאחר שהיזכיר שמחת ציון חוזר שמחת הזוג, ואומ׳ שמח תשמח ריעים האהובים, חתן וכלה [12], בגן עדן מקדם, שעשית לו עשר חופות [13], כדכת׳ [14] עדן גן אלה״ים הייתה כל אבן יקרה וגו׳, משמח חתן זה וכלה זו.

אשר ברא ששון ושמחה, ברכה בפני עצמה היא, וקאי אכל שמחות ואכל חתנים וכלות, ולפיכך מתחיל בה בברוך, שאינה סמוכה לחבירת׳ לעיל, ולפיכך מסיים כאן משמח חתן עם הכלה, על חתן עם כלתו [15].

ברכת ארוסין [16]. וציונו [17] העריות לפרוש מהן. ואסר [18] את הארוסות לזקק להן בלא חופ׳, כדאמר [19] באשתו [20] ולא בארוסתו. והתירה לנו [21] על ידי כניסה לחופה אחר הקידושין, כדכת׳ [22] כי יקח איש אשה ובא(ה) אליה, ואין קיחה אלא בכסף [23], דילפינן מעפרון [24] כסף השדה קח ממני. סליק בר׳ חתנ׳.

[קי] סדר ברכת המזון

נברך שאכלנו משלו, הוא הזימון שצריך שלושה [1], אבל יחיד מברך משביע רעיבים [2] ב״א יי׳ אלה׳ מ״ה הזן את העולם וכו׳.

תניא [3] ר׳ מאיר אומ׳ ברכת הזימון מניין ג׳ גדלו ליי׳ אתי וגו׳ [4], ואין אומ׳ גדלו לפחות מב׳ [5], נמצא זימון בשלשה. ואכלת ושבעת וברכת [6] זו ברכת הזן [7], על הארץ זו ברכת הארץ, הטובה זו בונה ירושלים, וכן

ותרגומו איתתא. 10 תהילים קלז, ו, וערש״י. 11 ישעיה נד, א. 12 עי׳ רש״י. 13 ב״ב עה, א: עשר חופות עשה הקב״ה לאדם הראשון בגן עדן שנאמר בעדן גן אלקים היית כל אבן יקרה וכו׳. 19 יחזקאל כח, יג. ועי׳ ראב״ן הירחי שם (עמ׳ ח). 15 עי׳ רש״י. 16 כתובות ז, ב. 17 אפשר שיש לתקן: וצונו על העריות. ונוסחת הרמב״ם אישות פ״ג הכ״ד ושו״ת הרמב״ם סי׳ קכא (מהדו׳ פריימן ואצל בלוי סי׳ ריד) והבדלנו מן העריות, ובאשכול וצונו להרחיק מן העריות. ועי׳ באריכות בדק״ס השלם לכתובות (עמ׳ לח). 18 לפנינו: ואסר לנו. 19 לקח טוב בראשית (עמ׳ יב) ודבק באשתו ולא בארוסתו מיכן סמכו רבותנו לומר ואסר לנו את הארוסות, והובא בעיטור ברכת חתנים (סב, ד), וראב״ן. 20 בראשית ב, כד. 21 אפשר שגורס כנוסחת רה״ג, עי׳ רמב״ן כתובות שם „ורה״ג גורס והתיר לנו, ואינו גורס את הנשואות״, עי׳ ריטב״א ור״ן שם, ועי׳ הל״פ ששון עמ׳ קט, ועיטור שם. 22 דברים כב, יג. 23 קדושין ב, א. 24 בראשית כג, יג.

1 עי׳ משנה ברכות מה, א, ורש״י שם. ועי׳ ירושלמי ברכות פ״א ה״ה. 2 עי׳ מרדכי סוף מסכת ברכות: „מצאתי בספר הפרדס אשר סידר רש״י כשהוא מברך ברכת המזון לעצמו יחיד אינו מתחיל ברוך משביע רעבים כו׳. [ובספר הפרדס לפנינו אין מזה כלום], וצריך לתקן שם „יחיד מתחיל״, ותיבת אינו מיותרת, וכ״ה במחזור ויטרי סימן סא (עמ׳ 32): „והיאך מברכים ברכת המזון באחד, ברוך משביע רעבים ברוך משקה בא״י הזן את העולם כולו בטובו״. וראה גם בנוסחת בהמ״ז במחז״ו סי׳ פג (עמ׳ 52), וכן בטור או״ח ריש סי׳ קפז (הטור כנראה השתמש בסידורנו) כתב: ויש שמוסיפין ואומרים ברוך משביע לרעבים ברוך משקה לצמאים״, וראה גם ארחות חיים הל׳ ברכת המזון סי׳ יא. 3 בברכות שם בשם רב אסי, ובברייתא מח, ב, משם רבי. 4 תהלים לד, ד. 5 עי׳ רש״י ברכות שם. 6 דברים ח, י. 7 כגי׳ הגמרא לפנינו ברכות מח, ב, [ועי׳ גליון הגמ׳ שם]. וראה תוס׳ ברכות פרק ו ה״א, ירוש׳ שם

הוא אומר [8] ההר הטוב כדכת' [9]. הטוב ומטיב ביבנה תיקנו [10], ביום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה [11]. ואין לי אלא לאחר המזון לפניו מניין, ת"ל אשר נתן לך משעת שנתן לך [12].

הזן את העולם כולו. כדאמרינ' [13] ש[ל]ישית יושב וזן את העולם כולו מקרני ראמים ועד ביצי כינים. ובטובו זן אותם [14] בחסד וברחמים, ומביא הפסוק [15] לראייה נותן לחם לכל בשר וגו', ובטובו הגדול שברא בעולמו לא חיסר [16] לנו.

נודה לך יי' וכו', אמ' [17] רבא צריך שיאמר בה הודאה בתחילה ובסוף, והשיני על כולם [18] יי' אלה"י' אנו מודים לך ומברכין אותך. וכל שאינו אומ' ארץ חמדה טובה ורחבה אינו יצא ידי חובתו [19]. וצריך לפרט שבח הארץ [20]. וצריך שיקדים ברית לתורה שהברית שהוא מילה ניתנה בי"ג בריתות ותורה ניתנה בג' בריתות [21], ולהכי אמרינ' ברית ותורה שבזכותן ניתנה להם ארץ ישראל [22], שבמילה כתי' [23] ונתתי לך ולזרעך אחריך את ארץ מגוריך, ובתור' [בכמה] דוכתי. נודה לך יי' מפני שהיא הסמוכה לחבירתה אין בה מלכות [24].

רחם יי' אלה"ינו. כל שאינו אומ' מלכות בית דוד בבונה ירושלים לא יצא ידי חובתו [25]. שכשתבנה ירושלים יבוא דוד, אחר יבואו בני ישראל [26] ובקשו את יי' ואת דוד מלכם [27].

ובשבת יתחיל בנחמה [28] נחמינו יי' וכו', ומסיים בנחמה הראינו בנחמת ציון [29]. ולפי שמסיים בנחמה בשבת צרי' להתחיל בנחמה כדי שיהא פתיחה מעין חתימה, כי אתה הוא בעל הישועות ובעל הנחמות ואומ' קדושת היום באמצע. רצה והחליצינו, הניח לנו, ומלשון ועצמותיך יחלצך [30], ויש אומ' לשון זירוז זרזינו במצותיך [31] מלשו' חלוצי'.

פ"ז ה"א, מכילתא בא פט"ז, מדרש שמואל ספי"ג. 8 דברים ג כה. 9 צ"ל: וכו'. 10 ברכות שם. 11 שם בגמרא „הטוב והמטיב ביבנה תקנוה כנגד הרוגי ביתר דאמר רב מתנא אותו היום שניתנו הרוגי ביתר וכו'". 12 ברייתא שם. 13 ע"ז ג ב: שלישיות יושב וזן וכו'. ועי' ברכות י, א. 14 להוציא מגירסת המחז"ו שאומרים „כי לעולם חסדו עמנו", וכתבו המרדכי בשם ספר הפרדס, והטור בשם הרא"ש „שלא היה אומר עמנו כי חסדיו הם עם כל חי". 15 תהלים קלו, כה. 16 עי' מרדכי שם, ומג"א סי' קפז סק"ג שיש לומר „לא חיסר לנו" בחיריק תחת החית, ועי' נוסחאות באוצר התפילות. 17 ברכות מט, א: ר' אבא אומר צריך שיאמר בה הודאה תחלה וסוף (וברש"י — נודה ה', ועל כולם ה' אלוקנו אנחנו מודים לך). 18 כגי' רש"י וסדרע"ג (נה.) ורמב"ם ועוד. 19 ברכות מח ב, ר' אליעזר אומר כל שלא אמר ארץ חמדה וכו'. 20 שם. 21 שם, פלימו אומר צריך שיקדים ברית לתורה שזו נתנה בג' בריתות וזו נתנה בי"ג בריתות. 22 רש"י שם „שעל ידי ברית נתנה לאברהם בפרשת מילה ונתתי לך ולזרעך אחריך את ארץ מגוריך כו' שאף בזכות התורה והמצוות ירשו את הארץ וכו'. 23 בראשית יז, ח. 24 ע' ברכות מט, א, משום דהוה ברכה הסמוכה לחבירתה. ותוספות שם ד"ה לומר. 25 ברכות שם. 26 עי' מגילה יח, א: וכיון שנבנית ירושלים בא דוד שנאמר אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלקיהם ואת דוד מלכם וכו'. ועי' בר"ר פמ"ח ו. 27 הושע ג ה. 28 ברכות מח ב. 29 וכפי' הרי"ף והר"ח, ועי' תוס' שם בשם רש"י. 30 ישעיה נח יא: ועצמותיך יחליץ. ועי' ויקרא רבה פל"ד ט"ו: ועצמותיך יחליץ מכאן קבעו חכמים לומר רצה והחליצנו בשבת, ועי' פסחים קה, א, ורש"י שם. 31 עי' יבמות קב ב: ועצמותיך יחליץ ואמר ר' אלעזר זו מעולה

וברכת הטוב והמטיב אינה סמוכה לשל מעלה, כי לבדה איתקנה, לפיכך מתחיל בברוך[32]. ויש בה שתי מלכיות מלך העולם מלך הטוב והמטיב חדא דידה וחדא דבונה ירושלים, ואע"ג דבונה ירושלים סמוכה לחבירתה ואמרו ברכה הסמוכה לחבירתה אינה צריכה ברכה, זו בונה ירוש' צריכה, דכיון דהזכיר בה מלכות בית דוד לא הוה דרך ארץ (ונהגו) שלא להזכיר מלכות שמים[33].

ואם טעה ולא הזכיר של שבת רצה והחליצינו[34], אם סיים בונה ירושלים [ו]לא התחיל בהטוב והמטיב[35] אומ' ברוך שנתן מנוחה לעמו ישר' לאות ולברית ב"א יי' מקדש השבת, ואומ' הטוב והמטי' אחרי כן. אם אמר הטוב והמטיב עד שלא הזכיר חוזר לראש לנחמינו[36] וכו', וכן ביום טוב[37] אם שכח ולא אמ' יעלה ויבוא, אומ' ברוך שנתן ימים טובי' לישראל לששון ולשמחה[38] ב"א יי' מקדש ישראל והזמנים. ואם אמר הטו' והמטיב חוזר לרחם יי' וכו', אבל בראש חודש אם טעה ולא אמר יעלה ויבוא בבירכת המזון אין מחזירין אותו, משום דאי בעי לא אכיל ולא יאמר, אבל טעה בתפילה ולא סגי דלא מצלי חוזר לראש[39]. סליק בירכת המז'.

[קיא] הלכות דברים הבאים בסעודה, ויעלה ויבא

אמר רב פפא הילכתא דברים הבאים מחמת סעודה בתוך הסעודה[1]. אדם שהיזמין סעודתו על בשר ודגים ופירות וכל דבר שהוא ללפת בו את הפת, אינו טעון ברכה ולא לפניו והפת פוטרו, ולא לאחריו דברכת המזון פוטרו. דברים הבאים שלא מחמת סעודה, שאינו ללפת בו את הפת כגון פירות שמביאין לקינוח סעודה ולא ללפתן, או איסתנס ומביאין לו בשמים ועיקרין בתוך הסעודה[2], וכל כיוצא בו, צריך ברכה לפניו דאין הפת פוטרו דלאו אדעתא דידיה בירך, דפת אינו פוטר אלא ליפתנו, ואין צריך ברכה לאחריו כי בריך אדעתא, דכל מאי דאכל בריך. דברים הבאים לאחר סעודה ולאחר בירכת המזון טעונין ברכה בין לפניהם ובין לאחריהם.

שבברכות ואמר רבא זרוזי גרמי. 32 ברכות מו א ושם מט א. 33 ברכות מט א „שצריכה שתי מלכיות חדא דידה וחדא דבונה ירושלים כו' דהוה לה ברכה הסמוכה לחברתה ה"ה דאפילו בונה ירושלים נמי לא בעיא אלא איידי דאמר מלכות בית דוד לאו אורח ארעא דלא אמר מלכות שמים. 34 ברכות שם: טעה ולא הזכיר של שבת אומר ברוך שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל וכו'. 35 שם ע"ב: לא שנו אלא שלא פתח בהטוב והמטיב וכו'. 36 זו כדעת הראב"ד בהשגות פ"ב דברכות הי"ב, אבל רש"י מפרש לתחלת בהמ"ז ע"ש. 37 ברכות מט א. 38 וכן גירסת הרמב"ם, אבל לפנינו: לשמחה ולזכרון. 39 שם: טעה ולא הזכיר של ראש חדש בתפילה מחזירין אותו בברכת הזן אין מחזירין אותו כו' מ"ש תפלה ומ"ש ברכת המזון כו' תפלה דחובה היא מחזירין אותו ברכת מזונא דאי בעי אכיל אי בעי לא אכיל אין מחזירין אותו.

1 ברכות מא, א. ועי' רש"י ותוס' שם, מחז"ו עמ' 36, מעה"ג עמ' 58. 2 ל"מ כעת המקור,

ובראש חודש ערבית ושחרית ומנחה מזכירין יעל׳ ויבוא, והיכא דטעה ש״צ ולא אידכר ראש חודש שחרית אין מחזירין אותו, שהרי תפילת המוספין לפניו, ודווקא ש״צ מפני טורח ציבור, אבל יחיד חוזר ומצלי[3]. והיכא דטעה יחיד לא אידכר ראש חודש בין שחרית בין במוסף בין במנחה הדר ומצלי, בין[4] איתיה לישליחא דציבורא דאזיל יחיד ומכוין דעתיה.

[קיב] דיני עירוב

מצות עירוב. ושאלתי[1] ומצאתי מי שלא עירב בפסח צריך לעשות עירוב כל שבת ושבת עד הפסח, ולמה זה. השיב לנו כן אמ׳ הגאון[2] שחובה לעשות כן, אלא אם לא עשה בערב פסח עם המצה יעשה בכל ערב שבת חוץ מן החמץ, ואם ירצה יעשה עוגה שאינה חמץ בשאר ימות השנה ויסמוך עליה עד הפסח ויבערנה. וכן[3] יש עם ר׳ שמואל הלוי[4] כתוב אצלו בספר תשובות גאונים[5]. וכן אמ׳ ה״ר קלונימוס[4] משום ר׳ יהודה ב״ר קלונימוס והורה מפני מה עושים בפסח משאר מועדים, לפי שבזמן הזה עושין עוגות מצות[6] דבר שמכניסן לקיום ימים מרובים שלא יתעפש[5], ולעדות[6] צריך דבר של קיום שלא יתעפש ולא יאבד, שאם אבד או איפשר שאינו ראוי למאכל אדם בטל עירוב, ולפי שלא יבוא לידי קילקול שלא יהא מטלטל בשבת בלא עירוב. ותיקנו הראשונים לעשות בפסח מן הקמח המערבין כל מבוי ומבוי שיכול לקיימה לכמה ימים עד שלא יתעפש. אבל אם היו עושין בשאר מועדים עירוב מן החמץ אינו יכול לקיים אם לא יתע׳, ויהיה סבור שהעירוב קיים, ונמצא מטלטל בשבת בלא עירוב, ולא היה קיים עירוב לשבת הבאה. ולא[7] היה צריך לעשות עירוב אחר כל זמן שהראשון קיים, וכדי שלא תשכח תורת עירוב משיראל[8], להכי מזכירין מפסח לפסח. ומעבירין עירוב שלשנה שעברה עם החמץ בערב

ועי׳ האשכול אלבק עמ׳ 69, ראבי״ה צד 98 ומה שציין שם, ור״ח באוצה״ג ועוד. 3 ברכות כט, ב, ועי׳ ראב״ן סי׳ קעג, הרוקח סי׳ שך שבה״ל סי׳ קעא בשם ר״ח וכדעת בה״ג דהש״ץ טעה, אבל יחיד חוזר, ועי׳ רש״י שפירש ביחיד שמתפלל בציבור ושמע מש״ץ, ועי׳ בסמוך. 4 ל״י לכוונו, ואולי יש לתקן ואם איתיה וכו׳, ונתכוין לומר כדעת הרבה ראשונים ע״י השלמה ומכתם ב„גנזי ראשונים" ברכות שם וכן ברי״ד דלא אמרן דיחיד חוזר אלא בלא ציבור, אבל יחיד עם הציבור אינו חוזר מפני ששומעה משליח ציבור, ואפשר דאדרבא דסידורנו בא להוציא מדעת זו, ויש לתקן בסמוך „דלא אזיל".

1 קטע זה הובא בפרדס עניין עירוב עמ׳ לד, וכנראה לקוח מספרנו. 2 ספר העתים הל׳ שתופי מבואות עמ׳ 104 בשם פסוקות דמר רב יהודאי גאון, וכ״ה בתש״ר ח״א עמ׳ 14, גאוניקה עמ׳ 121, גנז״ש ח״ב עמ׳ 104, שע״ת סי׳ רח, הל״פ מילר סי׳ קמא (עמ׳ 73), שבה״ל סי׳ צט, ועי׳ להלן סי׳ קיד הערה 28. 3 שורה זו ליתא בהפרדס, וגם להלן שם מקוצר. 4 עי׳ אודותיו במבוא. 5 עי׳ הערה 2. 6 אפשר שצ״ל: ולעירוב. 7 בהפרדס: ואלו היה קיים העירוב עד הפסח השלישי לא היה צריך עירוב כל זמן שהראשון קיים, אלא שאינו מתקיים לפיכך צריך לחדשו, ועוד שלא ישתכח תורת עירוב מישראל, לכך מזכירין אותו לחדשו בכל פסח ופסח אע״פ שהראשון קיים וראוי למאכל אדם. 8 ערובין סד, א.

הפסח. ואם עירוב אבד אחר הפסח, יכול לעשות עירוב אחר מן הקמח. ואינו צריך לעשות לכל שבת ושבת, אבל מי שחביבה מצוה לקיימה תדיר, יכול לערב לכל שבת ושבת כדי שיעשה מאותן הפת ברכה אחת של עירוב, ואחר כך יברך עליה בלילי שבתות ברכת המוציא, כדגרסינ׳ במסכת ברכות[9] ר׳ זירא הוה בריך המוציא אפיתא דעירובא ואמר מדעבידא בה הא מצוה נתעבד בה מצוה אחרת.

ובלבד שמשייר מאותו הפת כמזון שתי סעודות לסעוד עליו בשבת לכתחילה[10], אבל דיעבד אפי׳ בכלשהו[11]. ביתו לא בטיל, ושנינו[12] ביתו אסור להכניס ולהוציא לו ולהם, כיון דבטיל להו רשותו חצירו, נעשה שותף עמהם בחצר, וגרמה לו אותה שותפות שאוסרי׳ עליו ביתו להכניס ולהוציא ממנו לחצר, ומחצר לביתו של ראובן, שהרי לא ביטל להם רשות ביתו, ובתיהן של שמעון ולוי ויהודה וישששכר וזבולון מותר להם להכניס ולהוציא מחצר לבתיהן ומבתיהן לחצר אע״פ שלא ביטלו לו לרשותו, ואעפ״י שלא ביטל להם רשות ביתו כמו שכתוב למעלה. ומפני מה כשהוא מבטל ראובן לא היו רשות חצירו ולא רשות ביתו שהן אסורין עליו ועל עצמו רשותו של ראובן, וראובן אינו אסור אלא על אחיו, ועל עצמו רשות ביתו שלהן אינו אסור לו אפי׳ רשות של ביתו, שכבר שנינו ושלהם מותר לו ולהם, שכיון שהוא אחד והן חמש׳ נעשה טפל להם. וכן אמרו חכמים[13] ושלהם מותר לו ולהם דהוי איהו ראובן כאורח בעלמא לגביהן, ומקשינן אי הכי אינהו נמי להוין כאורחין לגבי ראובן, ויהא מותר לו ולהם להכניס ולהוציא מבית לחצר ומחצר לבית. חד לגבי חמשה הוי אורח, חמשה לגבי חד לא הוו אורחין.

[קיג] בירכת עירובי חצרות

כיצד מברכין עירו׳ של חצירות, אקבו״ץ על מצות עירוב[1], בזה העירוב יהא מותר לנו להכניס ולהוציא ולטלטל מבית לחצר ומחצר לבית ומחצר לחצר אחרת לנו לכל הדרים במבוי זה[2]. המערבין על עירוב זה למחר בשבת, ובכל שבתות משבת של פסח זו ועד שבת הפסח הבאה. ואם ירצה יאמר על עירוב זה למחר בשבת ובכל שבתות, כל זמן שהעירוב זה קיים, ואם לכל שבת ושבת יאמר למחר בשבת ולא יותר.

ויצניעו במקום המשומר[3] מן הכלבים ומן העכברים ובאויר שלא יתעפש, ואם משלו הוא עושה על כל השכונה, וצריך לזכות על ידי אדם אחד אותו עירוב[4], ואומר שום אדם זכה בעירוב זה לכל אדם, ואחר כך

ושם: רב אמי ורב אסי, וכנראה מקוצר ע״ש. 9 לט, ב. 10 משנה ערובין פ, ב.
11 שם: במד״א בתחילת עירוב אבל בשירי עירוב כל שהוא. 12 שם סט, ב. וע״ש כו, ב.
13 גמרא שם.

1 ראה גנזי שכטר ח״ב עמ׳ 104 ע״פ שבת כג, א, העתים עמ׳ 108, רמב״ם פ״א מהל׳ ערובין הט״ז. 2 העתים שם, מעה״ג סי׳ כג (עמ׳ 13), שבה״ל סי׳ צט, מחז״ו סי׳ רפג (עמ׳ 249), הרוקח סי׳ קמ, סדרש״י סי׳ תעב. 3 תש״ר ח״א עמ׳ 14, העתים שם. 4 משנה ערובין

יברך בשעת שמירתו[5], לפי שזכין לאדם שלא בפניו[4], וזכות הוא להם שמערב עליהן.

[קיד] עירובי תבשילין ואמירת זמן בב' י"ט של גליות ור"ה

עירובי תבשילין. כיצד[1] עושין עירובי תבשילין בערב יום טוב, כשחל יום טוב בערב שבת נוטל בעל הבית ככר אחד ובשר, ומברך אקבו"ץ על מצות עירוב[2]. ויש מברכין להניח עירובי תבשילין[3]. בדין יהא שרי לנא לאפוי ולבשולי ולאטמוני ולצלוי ולהדליקי נירות, ולהדלוקי שרגא, ולמיעבד כל צורכנא מיומא טבא לשבתא, לנא ולכל שלא הניח עירובי תבשילין ויבוא ויסמוך על שלי[4]. וצריך לזכות[5] שאומ' לאדם אחר זכה עמי בעירוב זה לכל אדם. וצריך שיהא העירוב משומר עד ערב שבת שיתקן הכל לצורך שבת[6].

[בגליון[7]: ראיתי בקובץ של מר"ר יוסף בכזית אחד דיי לכולם בין לאחד בין למאה[8], כדאמ' רבא בביצה[9] אכלו או אבדוהו קודם שבישלו אסור לבשל כמו לא עירבו כלל, ואם התחיל בעיסתו ולקודם שנאכל ונאבד יגמו' ויאפה. והכי נמי אם התחיל לבשל קדירתו יגמ' אותה קדירה ולא יותר][10].

אבל[11] אם אבד העירוב או שנאכל כולו קודם שתיקן לצורך שבת אינו יכול לתקן כלום לצורך שבת אלא ליום טוב בלבד[12]. לפיכך צריך שיהא משומר עד ערב שבת, וכן נוהג הרב כשבא מבית הכנסת בלילי ערבי שבתות, מברך על העירוב המוציא, ואם נאכל ונשתייר הימינו כזית סומך עליו[12]. ואם חל להיות יום טוב בחמישי[13] בשבת מניח עירובי תבשילין מערב יום טוב. ואם שגג ולא הניח עירובי תבשילין יכול לתקן

פא, ב. 5 בהעתים כתב שבשעת הנחתו מברך וברמב"ם שם: דבשעה שמקבץ מברך, ועי' עתים לבינה שם. ועי' הרוקח שם, מחז"ו עמ' 249.

1 קטע זה גם במעה"ג סי' כג (עמ' 13). 2 במרדכי כ"כ בשם הירושלמי, ועי' ראב"ה ח"ג עמ' 450 ובהערות שם. וכ"ה בשע"ת סי' מג וסי' קכד, שו"ת הרי"ף (לייטר) סי' שיב, שו"ת ר"א בן הרמב"ם, סימן ק, ראב"ן ביצה ד"פ עז, ב, מחז"ו עמ' 252, טור תקכז. 3 כ"כ גם בעיטור הל' יו"ט (קמז, ב), האורה עמ' 77, ליקוטי הפרדס סי' קמח. והובא בשבה"ל כ' רמו. 4 עי' ציונים לעיל, ועי' בה"ג הל' יו"ט לו, ב, רי"ף ורא"ש ור"ן ביצה רפ"ב, ובמעה"ג מקוצר. ועי' ארחות חיים דין ע"ת סי' ו בשם ר"י מקורביל, ומ"מ פ"ו מהל' יו"ט. 5 ערובין פ, א. 6 ביצה משנה טו, ב, וגמ' שם יז, ב. 7 בגליון הכ"י נוספה הוספה זו, ועתה ל"מ מקורו. 8 ביצה טז, ב. 9 לפנינו ביצה יז, ב: אכלו או שאבד ה"ז לא יבשל עליו, אמר אביי נקטינן התחיל בעיסתו ונאכל עירובו גומר. ועי' רמב"ם פ"ו מהלכות יו"ט ה"ו. 10 בראש"ש ביצה שם נסתפק בזה אי גומר רק עיסה זו שהתחיל ושוב לא יבשל או שמא כיון שהתחיל להתעסק בצרכי שבת בעוד העירוב קיים גומר כל צרכי שבת ע"ש שכתב שהדבר שקול עד יבא יורה צדק. ולקובצנו ברור דהוא רק לקדירה שהתחיל בה. מיהו אפשר נמי שמן הספק לא התיר לגמור כל הסעודה. 11 וכ"ה במעה"ג שם. 12 ביצה טו, ב. 13 וכ"ה במעה"ג שם, והובא בשבה"ל סי' רמו, ועי' העיטור הל' יו"ט (קמז, ג).

על ידי שמתנה, דאמר רבא[14] מניח אדם ערובי תבשילין מיום טוב לחבירו ומתנה, היכי[15] דמי כגון שנזדמנו לו שני ימים טובים של גליות, חמשה ומעלי שבתא, דהוה ליה [ארבעה][16] מעלי יומא [טבא], מתבעי לאותובי עירובי תבשילין. ואי אישתילו ולא אותיב [בארבעה] (מותיב) מותיב בחמשה דהוא יומא טבא, ולימא הכי, אי האידנא יומא טבא ולמחר חולא הוא ולא צריכנא ולא מידי ואין בדברי כלום. ואי למחר יומא טבא והאידנא חולא הוא, הא עירובא קא מתנחנא דלישתרי לן למחר למיפא מן יומא טבא לשבתא. ובשני[16]* ימים טובים של ראש השנה לא נעביד הכי, ואסיר למיפא, ואי לא אותיב עירוב ממעלי יומא טבא דריש שתא דקדושה אחת היא למחזי כחד יומא דמי. אבל אי איקלע יומא קמא ממעלי שבתא לא מצי לאיתני כי האי גוונא, אלא כיון דלא אותיב ממעלי יומא טבא בחמשה, אסור למיפא ליה במעלי שבתא דהוא יום טוב לשבת.

והילכתא[17] בשני ימים טו׳ של הגליות אומ׳ זמן בשתי לילות הואיל שתי לילות קדושות הן, ואפילו בראש השנה אע״פ שקדושה אחת היא[18] אעפ״כ אומ׳ בשתי לילות, שבירושלים היו עושין אותו היום יום שלושים לאלול קודש, ולמחר ביום ל״א כמו כן היו נוהגים קודש[19], כגון אם באו עדים ביום שלושים מן המנחה ולמעלה כבר והיו[20] אומרים זמן בערב ל׳ משום ספיק׳ שמא יבואו עידים למחר קודם המנחה ויעידו על ראיית הקודש[21] ויהיה אותו היום יום ל׳ קודש, ולפיכך היו אומרים זמן בליל יום ל׳ לאלול. ואם באו עדים מן המנחה ולמעלה ביום ל׳ היו אומרים זמן אף בליל יום ל״א, לפי שלמחר ביום ל״א יהיה קודש, הרי בליל ל׳ היו אומרים מספיקא, ובליל יום ל״א היו אומ׳ שלא מספיקא, שיודעים שלמחר קודש, אף אנו כמו כן הואיל ומשם אנו למידין ששני ימים טובים של ראש השנה קדושה אחת הן, (או) הכי נמי אית לן למימר זמן בשתי לילות של רא׳ הש׳, דהא [ע]יקר יום טוב של ראה״ש בירושלים היינו יום שני. דעת רבי שלמ׳ בר׳ יצחק זק״ל[22] ורבי יצחק בר יהודה רבי׳[23] לא חייב [לומ׳] זמן בשתי לילות של ראש השנה כי אם בליל ראשון, הואיל וקדושה אחת היא ואילו שני ימים טובי׳ של רא׳ השנ׳ כיומא אריכתא דמי.

ומה שרגילין בני אדם ללקוט פירורי לחמים לעשות עירובין בכל שבת, ולברך עליהן מצות עירוב, צריך לעשות לכל שבת לפי שאינן מתקיים.

14 ביצה ו, א יז, א. 15 לשון בה״ג הלכ׳ יום טוב (לו, ב). 16 הוספתי ע״פ בה״ג, וכ״ה במעה״ג. 16* שם ע״פ ביצה ו, א. 17 קטע זה הובא בשבה״ל סי׳ רפה (עמ׳ קלד) בשם תשובת הגאונים, וכעת ל״מ במקום אחר. 18 ביצה ד, ב ה, א. 19 ערובין לט, א, ביצה ה, ב. 20 בשה״ל: וכבר אמרו זמן. 21 שם: ראיית הלבנה. 22 זו דעת רש״י לאחר שחזר בו ופסק שלא לברך זמן ביו״ט שני כלל אלא ביום טוב ראשון בלבד. עי׳ תשובות רש״י סי׳ קיז (אלפנביין עמ׳ 144), והובא גם בשם תשובה אחרת של רש״י בשה״ל שם. 23 כ״ה משמו גם באו״ז ח״ב סי׳ קמ (עמ׳ 76): ורבינו יצחק בר׳ יהודה רבו לא חייב לומר בב׳ לילות כ״א בליל ראשון הואיל וקדושה אחת הם ע״ש. וע״ ראא״ש ר״ה פ״ד סי׳ יד

ור׳ [24] נחמיה [25] שמע מרבו מן הרב ר׳ אליעזר הלוי [26] מפני מה עושין עירוב בפסח, לפי שבשאר ימות השנה פעמים שאין לכל בעלי בתים קמח, וקונים לחמים מן השוק, אבל בערב פסח אפי׳ גרוע שבישראל יש לו קמח לצורך הפסח, ועל כן אנו מערבין כולם מן הקמח ועושין עוגה, וסומכין עליה מפסח לפסח.

ועוד ר׳ קלונימוס משמו, הא דאמ׳ במסכת עירובין [27] קטון גובה את העירוב משום חינוך מצוה, כמו שרגיל לשלח את הקטון לגבות קמח מן כל בני חצר בפסח, מה הפרש יש כשקטון גובה את הקמח מן כל בני מבוי, לבין אם היה נוטל את קמחו ועושה עוגה ומזכה לכל בני מבוי עליהם על ידי אחר, אבל זה העירוב הגובה קטן מכולם אע״פ שלא עשה מאותו הקמח עוגה, יכולין לסמוך כולן על הקמח, דהא דבר הראוי למאכל הוא ונתנוהו כולם לשם עירוב ויש עליה שם עירוב, אבל מה שאדם נותן את קמחו אם לא יעשה ממנה עוגה לצורך עירוב, ומזכה בה לכל בני חצר אינן יכולין לסמוך על הקמח זה לטלטל בשבת, עד שיעשה עוגה ויזכה עליהן ויברך.

מהו [28] שיערב אדם פעם אחת בשבת ובערב הפסח לערב הפסח, יש מנהג זה בשתי (מקומות) ישיבות או לא. ואם תימצי לומ׳ שמערבין פעם אחת בפסח ומשמרין אותו כמה שנים, ויש שמערבין מפסח לפסח כל היכין דמערב שפיר דמי.

[קטו] דיני עירובי חצרות

יום טוב שחל ליהיות ערב שבת אימתי מערבין עירובי חצירות, בחמשא שהוא מעלי יומא טבא, או דילמא אפי׳ בערב שבת שהוא יום טוב עצמו. הילכתא [1] כר׳ לאיסור דאין מערבין ביום טוב, או דילמא מערבין, הכי אמור רבנן [1] הילכת׳ כר׳ דאמר רבא אמ׳ ר׳ סחורה [2] אמ׳ רב הונא הלכתא כרב [3] לאיסורין, שאין מערבין אלא בערב הפסח ולא ביום טוב עצמו.

יום [טוב] שחל ליהיות ערב שבת, צריכין לערב עירובי חצירות אסור לערב עירובי חצירות ביום טוב אלא מערבין מערב יום טוב, שאמר׳ [4]

בשם הגאונים ובשם רבותיו של רש״י. 24 קטע זה מועתק בקובץ פאריס כ״י 326 דף נב: ומצאתי בתשובות שאילות מפני מה עושין עירוב בפסח שבשאר וכו׳ מפסח לפסח. וכנראה מקורו מקובצנו. ובקיצור נזכר בשבה״ל סי׳ צט וה״ר אליעזר הלוי היה מפרש שעל כן נהגו לערב מפסח לפסח וכו׳ ע״ש. 25 מבני המכירי, והיה שואל לר׳ אליעזר הלוי, ראה מעה״ג עמ׳ 24 ועמ׳ 25, וכן לרבנו הר״ש ב״ר שמשון, ועי׳ מבוא. 26 אחיו של ר׳ שמואל הלוי בני ר׳ יצחק הלוי ממגנצא, וראה מיוחס לרש״י נזיר כ, א: ובלשון הזה דן ר״א ב״ר יצחק הלוי לפני רבנו וקבלה [ואין להחליפו עם הראבי״ה], ועי׳ מבוא. 27 לא, ב, וע״ש מט, ב, רש״י ד״ה ה״ג ותוס׳ ד״ה קטן, ועי׳ ס׳ הפרדס עמ׳ לז ושבה״ל סי׳ צט מתשובות הגאונים, ותשובה שלנו ל״מ כעת. 28 עי׳ לעיל ריש סימן קיב ושם נסמן.

1 ביצה טז, ב. 2 כגי׳ בה״ג וכי״מ ועוד. 3 צ״ל: כרבי. 4 בגמרא שם: יום טוב

חכמים יום טו׳ שחל ליהיות ערב שבת אין מערבין לא תחומין ולא עירובי חצירות, ר׳ אומ׳ מערבין עירובי חציר׳ אבל לא ערובי תחומין, שאתה אוסרו בדבר שמותר לו. שאילו לא עירב נמי היה מותר לטלטל מחצר לחצר ביום טוב בלא עירו׳, הילכת׳ אמ׳ מעבירין [5] עירובי חצירות ביום טו׳, ואע״פ שאני אומ׳ [6]. איתמר [7] רב אמ׳ [הלכה] כתנא קמא ושמו׳ אמ׳ הלכה כר׳, הדר בעינ׳ [8] איבעיא להו הלכא כר׳ לקולא או לחומרא, וא(ו)מרי׳ פשיט׳ דרב לקול׳ קאמר, ולא היא לאו לקולא קאמ׳ ר׳, דאמר ר׳ דשלח ר׳ אלעזר לכל גולה לא כשאתם משנים בבבל ר׳ מתיר וחכמים אוסרים אלא [רבי] אוסר וחכמים מתירין, וכן שונה ר׳ אלעז׳ את המשנה הזו, יום טוב שחל להיות בערב שבת ר׳ אומ׳ אין מערבין (ו)לא עירובין תחומין ולא עירובי חצירות, וחכמי׳ אומ׳ מערבין עירובי חצירות ולא עירובי תחומין. אמ׳ [9] רבא אמ׳ רב אמ׳ רב הונא הלכ׳ כר׳ לאיסורין, כמו ששנה ר׳ אליעז׳ יום טוב שחל להיות בערב שבת ר׳ אומ׳ אין מערבין עירובי תחומין ולא עירובי חצירות, וכן הלכה.

ואנשי חצר ששכח אחד מהן ולא עירב כו׳ [10], כיצד ראובן שמעון לוי ויהודה וישכר זבולון שיש להם ששה בתים, וכל אחד ואחד מהן בבית בפני עצמו לבדו, וכולן פתוחין לחצר גדולה שהיה [11] של כולן ואותן בתים סביב לאותה חצר, ונתנו חמשה מהן עירובין בבית אחד, וראובן לא נתן עמהן, או שכח ולא עירב עמהן מבעוד יום, ולשבת לערב אי אפשר שאסור לערב בשבת, כיצד יעשה מבטל להם ראובן רשותו.

וביטול רשותו עצמה מחלוקת בית שמי ובית הילל [12], מאימתי נותנים רשות בית שמאי אומ׳ מבעוד יום, ובית הלל אומרי׳ ביטול רשות, איסתלוקי הואי ואיסתלוקי בשבת שפיר דמי, והילכ׳ כבית הלל כדאמ׳ מותר לבטל רשות בשבת.

[קטז] הילכות שבת

א] ואסור [1*] לאכל ממה שהביאו ישראל בשבת בספינה. ספינה שבאתה בשבת מחוץ לעיר ובה יהודים, ובאו היהודים שבעיר ואכלו בספינה ממאכל שהביאו בני הספינה מחוץ לתחום, ואסרו [1] אבל לא

שחל להיות בערב שבת אין מערבין לא ערובי תחומין ולא ערובי חצרות, רבי אומר מערבין ערובי חצרות אבל לא ערובי תחומין מפני שאתה אוסרו בדבר המותר לו. 5 אפשר שצ״ל: הלכך אמר מערבין וכו׳. 6 ג׳ תיבות אלו ל״י כעת לבארם. 7 ביצה שם. 8 שם: איבעיא להו הלכה כרבי לקולא או לחומרא, פשיטא דלקולא קאמר, משום דשלח רבי אליעזר לגולה לא כשאתם שונין בבבל רבי מתיר וחכמים אוסרין אלא רבי אוסר וחכמים מתירין. 9 שם יז, ב: אמר רבא אמר רב סחורה [כגי׳ דק״ס] אמר רב הונא הלכה כרבי ולאסור. 10 ערובין כו, ב ע, א. 11 צ״ל: שהיא. 12 שם עא, א.

1* תשובה זו נמצאת בקובץ תשובות ראשונים כי״א 692. 1 לתשובה זו רמז כנראה הראב״ן ערובין קנז, ג: שבאה ספינה ביו״ט או בשבת מחוץ לתחום ויהודים שבעיר הלכו אליו להקבילו והיה לו בספינה אוכל ומשקה מהו שיאכלו וישתו עמו בספינה ממה שבאו עמו מחוץ

הילקום[2], מפני ששוגין היו, וראייה (וראייה) גוי שהביא חלילים לא יספוד (של גוי)[3] בהן ישראל[4], אע״פ שלגוי [מותר] בשבת להביא, לישראל אסור ליהנות[5]. וכן, אעפ״י שלבני הספינה מותר להם שלהם לאכל, (ו)לבני העיר אסור ליהנות בשבת, וכן כל רבותי׳ אוסרי׳. אחד רוצה להתיר מהבהמה[6] והכלים הרי כרגלי הבעלים[7]. ואני אומ׳, מה לי לדקדק מחוץ לתחום או לתוך התחום, אלא מיד כשהוא מטלטל חוץ לד׳ אמות הספינה כל מה שבה אסור.

ב] במקום שאין להם אלא ג׳ מחיצות של ג׳ רשויות בני אדם, ורביעית מפורצת על פני כולה, ופתוחה לשדה לגמרי, מהו לטלטל בתוכה בשבת. והשיב, אם היא בעשר אמות, מפורצת הויא[8] ומותר לטלטל בכולן, ואם לאו אין להם אלא ד׳ אמות, כדי פישוט ידים ורגלים בלבד[9], לטלטל לכל אחד ואחד, ולא בכולן, ואם הפירצה יותר מעשר, כגון חמשה [עשר][10] או עשרים, צריך להיות עומד מרובה על הפרוץ באותה מחיצה, ורביעית חשוב כאילו כולו גדור במחיצה עד לעשר אמות, וי׳ אמות הווין פתוח, אע״פ שמפורצת. וכן מצא ראייה רבינו שמו׳ בן רבי׳ דוד הלוי, שנאמ׳ בפ״ק דערובין[11] בחצר קטנה שפתוחה לגדולה, וכן כל רבותינו מורין. ושאלתי, אותה שחנתה בבקעה אם צריכין עירוב, והשיב בין שהן אוכלין מפת אחד ובין שאינן אוכלין אלא כל אחד ואחד מפתו, אין צריכין עירוב, שאין עירוב אלא במקום שיש מחיצה בין חבורה וחבורה, ומערבין מבית זה לבית זה ומחצר זה לחצר [זה] או מדירה זו מערבין לזו[12].

ג] נולד שהוא מהול בשבת. ונולד מהול בשב׳, אין צריך להטיף ממנו דם ברית בח׳ שלו[13].

ד] שלוש סעודות. ומחייב אדם למיכל תלת זימנין בשבת[14].

ה] בתשובות שלרב שר שלום גאון ראש ישיבות עיר מחסיא נמצא

לתחום, שאילה זו נשאלה במגנצא לפני חכמים הראשונים ומקצתן אסרו. וע״ש שהראב״ן חולק להתיר, וגם בראבי״ה ח״א סי׳ שפז הובא שאלה זה והסיק להתיר, ולא הזכיר כי כבר נשאל על כך זקנו הראב״ן וקדמו לו חכמי מגנצא. וגם ברוקח סי׳ קפג הביא ג״כ שאלה זו, וכנראה מקורו בראבי״ה, ועיין מרדכי ערובין רמז ת״ק. 2 ראה להלן על מנהגן בזה להלקות ועי׳ או״ז ח״ב הל׳ יו״ט שנח עה, ד: אני המחבר ראיתי את רבי אבי העזרי זצוק״ל שהיה מלקה בני אדם שאכלו פת שאפה גוי בשבת. 3 סגרתי את המיותר. 4 משנה שבת קנא, א. 5 בראב״ן: מקצתן אסרו מדתנן בפרק שואל אדם מחברו במס׳ שבת גוי שהביא חלילין לא יספוד בהן לישראל ה״נ כיון שהובא המאכל זה בשביל ישראל שבספינה לא יאכלנה ישראל אחר. 6 ביצה לו, ב. 7 בראב״ן שם: ויש מן החכמים שהתירוהו מראיית הכלים והבהמה ה״ה כרגלי הבעלים, ה״נ האוכלים שבאו עמו בספינה ה״ה כמותם מה הוא לא חשוב בא מחוץ לתחום אף הם ומותרין לבני העיר. בכי״א שם בסוף: מה לי לדקדק כו׳ כשמטלטל חוץ לד״א, הספינה וכל אשר בה אסור. 8 כלומר, זו פירצה המותרת, עיין עירובין ב, א ועוד. 9 עיין ערובין נד, א. 10 כך צריך לתקן. 11 ט, ב. 12 ל״מ תשובה זו, ועיין ערובין סד, ב ושם יז, ב. 13 שבת קלה, א. וראה גאונים באוצה״ג שם חה״ת סי׳ שפו־ט; האשכול ח״ב עמ׳ 7; העיטור ח״ב הל׳ מילה נא, ד; תמים דעים סי׳ קעא. 14 שבת קיז, ב.

כתוב, במקום שאין כלל יין, כיצד, מקדשין על הפת, ואומ׳ אקבו״ץ ורצה בנו וחותם מקדש השב׳ [15], ובוצע ואוכל [16]. אבל הנהיגו לברך על הפת במקום יין, ואחר כך על הקידו׳, [ומברכין על הפת] בין ויכולו לקידוש, לפי שהפת במקום יין הוא, שמקדשין על הפת כמו על היין לקידוש [17], וכשם שאם יש יין מברכין על היין ואחר כך על הקידוש, כך שאם אין יין מברכין על הפת ואחר כך מקד(י)שין, ואינן בוצעין עד שיגמור קידוש. ואחר כך בוצע ואוכל [18], לפי שצריך לכלות ברכה עם הפת כולה כרבא [19]. ומצא בהלכות גדולות של מר רב יהודאי גאון [20] בעיניין המנהג בקידושא, אם [אין] [21] לו יין בערב שבת, אומר ויכולו, ומברך המוציא וקידוש.

ו. מודיעיני לאחי, כשאנו הולכים בספינה בשבת ממגנצא לוורמישא, אנו מוציאין היין מן .... [22] להתיר הכנסה והוצאה [23], וכן הורה לי ר׳ המאור הגדול .... [24] כשהלכתי בספינה, וגם ראיתי שחילק המוציא לכל אחד, ובירך נחמינו ורעינו זונינו בשבת עד רצה והחליצינו [25], ועיטר כוס של ברכה מכוס אחד [26]. ואומ׳ בלילי שבתות אשקבו״ץ ורצה בנו.

ז. וכן אמ׳ רב יהודאי גאון [27], ששאלוהו שהיה יושב בספינה כשהיא מהלכת בשבת, מהו לטלטל כלי למלאותו, ומהו להשליך שירי כסות ועצמות וקליפות. ואמר [יעשו דלי] [28] שיש בו ד׳ על ד׳ טפחים וישליך לתוכו וימלא על ידי זה. ומהו .... [29] בכל הספינה ואמ׳ לא צריך. ספינה

15 עיין פסחים דף קיז, עמוד ב. 16 תשובה זו של רב שר שלום גאון לא מצאתי כעת, ועיין ספר העתים 204, ריצ״ג ח״א עמ׳ ה׳ בשם רב צמח גאון: מקדש על הפת במקום שאין יין כו׳ בשבת אומר ויכולו והמוציא ואינו בוצע עד שיאמר אשר קדשנו ואוכל, ועיין שו״ת הגאונים איי הים סי׳ קיח, ושם בשם ר׳ נטרונאי שכסדר הזה מקדש אומר ויכולו וכל הפרשה ואם (אין) [יש, כן צריך לתקן שם] מברך בפה״ג ואם אין לו יין מקדש על הפת ובמקום בפה״ג אומר המוציא. וע״ש בשם רה״ג, ועיין אוצה״ג ברכות חה״ת עמ׳ 118, סדרע״ג עמ׳ כו, א. 17 אבל להבדלה דעת רוב הגאונים שאין מבדילין על הפת. 18 עיין רשב״ם פסחים קו, ב ד״ה דחביבה ומדרב שמעינן שמקדשין על הפת ואומר ויכולו ומברך המוציא ואינו אוכל, גם לא יפרוס עד שיקדש אחרי כן. וע״ע ראבי״ה ח״ב סי׳ תקי״ז עמ׳ 148. 19 ברכות לט, ב. 20 עיין בה״ג הל׳ קידוש (ד״ב עמ׳ 48), ולשון זה ל״מ. ואולי כוונתו למה שהובא בהלכות פסוקות (מרגליות) עמ׳ 78 לפי נוסח צ שם: ומותר לקדש על הפת והיאך מקדש אומר ויכולו וגו׳ ובמקום בורא פרי הגפן יברך המוציא לחם מן הארץ ואומר ברוך וכו׳ ורצה בנו״. ועיי״ש בהערות שיש מביאים את ההל״ק בשמו של רב יהודאי. ועיין שאלתות ברכה סי׳ קסו, סדע״ג כו, א, שע״ת סי׳ קסז, מחז״ו עמ׳ 85, סדרש״י תפו עמ׳ 244, לקוטים מספרי דבי רש״י עמ׳ שלד. 21 כ״נ לתקן. 22 מדולג כאן בכת״י. 23 יש לתקן על פי כי״א שם: מוציאים אנו זיזין מן הספינה להתיר את ההכנסה וההוצאה עיין שבת דף ק, ב: ספינה רב הונא אמר מוציאין הימנה זיז כל שהוא וממלא, ועי׳ אוצר הגאונים חה״ת עמ׳ 94, העתים עמ׳ קמג, גנז״ש עמ׳ 82, ושם עמ׳ 71-72. 24 חסר כאן ול״י למי נתכוין. ועיין מבא. 25 ברכות מח, ב, ובשבת מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה וכמנהג הגאונים. 26 ברכות נא, א. ואולי צ״ל: מכוס אחר. 27 ה״פ (מילר) סי׳ קמ, תשובות הגאונים ליק סי׳ מה; תש״ר (הורוויץ) ספר העתים סי׳ לד (עמ׳ 52): תוב שאלו מקמיה היה יושב בספינה כשהיא מהלכת בשבת מהו לשלשל דלי ולמלאותו ומהו להשליך שיורי כוסות ועצמות וקליפים לים ואמר יעשו דלי שיש בו ד׳ על ד׳ וישליך לתוכו וימלא. וע״ע שכל טוב לשמות עמ׳ 283, תמים דעים סי׳ עא. ועי׳ הל״ק (מרגליות) עמ׳ 72 והערות שם. 28 תקנתי ע״פ הנ״ל. 29 בכת״י כאן מדולג ויש להשלים ע״פ הל״פ: מהו לשכור רשות מן הגויים

.... שבת .... [30] לתחום בני העיר מהו לעלות בה, ואומ׳ מותרין ליכנס וליצא, ולא [31] לאכול בה, ובני הספינה אינן רשאין לצאת.

ח. ספינה [32] שנכנסה ללימן [33] והייתה בתוך התחום מבעוד יום מהו לירד ממנה משחשכה או למחר בשבת ואמר מותר.

ט. מי שמקדש לאנשי ביתו, ובא אצל שיודעים לקדש [34], מהו שיחזור, ממחזי [35] כמוציא שם שמים לבטלה, אי לא, ואמ׳ לא יקדש [36].

י. וכן היה מעשה במגנצא [37] שבאתה ספינה בתוך התחום מבעוד יום בערב שבא [38] מקלוניא, והוליכוה למחר עד העיר, והיתירו להם לצאת בשבת, וגם כן רבי יהודה מפיו קדוש [39]. מי שבא בספינה ושמע שיש חכם דפתח בפירקא, מותר לירד ולישמוע או לאו [40]. אמרינ׳, כיון דלא אתי מבעוד יום ולא עבד עירוב מן ספינתו ליבשתא, אסור, או דילמ׳ כיון דלכבוד התורה שרי, ת״ש מי שבא בספינה ושמע שבא חכם אסור לצאת מן הספינה בשבת, שכך שנו חכמי׳ [41] מעשה ברבן גמליאל שהיו באים בספינה ועשו כבש לירד בו וירדו זקנים, הני מילי שעשאוהו בין השמשות, אבל לאחר בין השמשות שכנסה מחוץ לתחום אין לו רשות לירד בו, והילכך אם בא אפילו משחשכ׳ ובתוך התחום קודם שיחשיך סמוך לשפת היים, ועירב באותה ספינה עם יבשתא על שפת היים, מותר לירד בו, ואם לא עשה כן אסור [42].

יא. על שכונת הבאר שנקראת על שם ישראל, ונפלו מחיצותיה, ושכרו הקהל את הפועלים לתקנה, ואירע שתיקנוה בשבת, והשיבו רבותי׳

לטלטל בכל הספינה ואמר לא צריך. וראה העתים שם, ת״ד סי׳ עב. 30 גם כאן מדולג בכת״י ויש להשלים ע״פ שבה״ל סי׳ קיא (הוצאת מירסקי עמ׳ 376): שאלו לפני רב יהודאי גאון ז״ל ספינה שבאה מחוץ לתחום בשבת מהו לעלות בני העיר לתוכה בשבת, והשיב מותרין בני העיר ליכנס וליצא ולאכול, אבל בני הספינה אינם רשאים לצאת. ועיין הל״פ וח״ג שם, ת״ג ליק שם, שו״ת הגאונים מנטובה סי׳ פג, אוצה״ג ערובין חה״ת סי׳ צא. ובספר המעשים לבני א״י תרביץ ש״א ח״ג עמ׳ 14: מעשה אדם מישראל שבא בספינה ממדה״י ביו״ט שנכנסה ללמן ה״ז לא ירד ממנה אבל אם בקשו לעלות אצלו לאכול יעלו, ועי׳ גם תשג״א תרפ״ז (מדעי היהדות) סי׳ כג, ות׳ רה״ג בס׳ העתים עמ׳ 57. 31 תחילה נראה היה לי שזו טעות והיא התחלה כפולה של: „ולאכול״ (וזה שכיח בכת״י שכופלים התחלות), וכ״ה בשבה״ל וגם בתניא רבתי הל׳ שבת עמ׳ כה הביא מתוך שבה״ל: ולאכול. אך שו״ר בלקוטים מספרי דבי רש״י (עמ׳ שמז) שהביא שם תשובות דר׳ יהודאי, ושם איתא: ולא לאכול. וכך קיימתי הגירסא. וראה למעלה בתשובה סי׳ א׳ שהסכים שם שאסור לאכול. (וראה למעלה מספר המעשים, ואפשר ששם בי״ט קל יותר ומותר גם לאכול). 32 ה״פ שם, ח״ג סי׳ מג, ת״ג ליק תש״ר העתים ת״ד שם, אוצה״ג שם סי׳ פט, ושם ציין לשו״ת מהר״ם אלשקר סי׳ קח. 33 = נמל. 34 עיין פסחים קא, א. 35 צ״ל: מי מחזי. 36 תשובה זו בשערי תשובה סי׳ קטז, וס׳ העתים סי׳ קמו עמ׳ 196 בשם רב יהודאי: מי שקידש לאנשי ביתו ובא אצל אנשים שיודעים לקדש אינו רשאי לקדש להם. 37 על הספינה המהלכת ממגנצא לקולוניא השווה ראב״ן ערובין קנז, ב. 38 צ״ל: שבת. 39 ל״מ כעת תשובה זו שהובאה בפוסקים. ועיין מבא, וציונים למעלה. 40 כעין שאלה זו נשאל רה״ג בס׳ העתים עמ׳ 57 אם מותר לירד לדבר מצוה. 41 שבת קכג, ב. 42 עיין תש״ר ח״א עמ׳ 16 והובא בפרדס עמ׳ לא, האורה 44: וספינה שנכנסה קודם שבת בתחום בזמן כו׳ מותר לצאת ממנה בשבת על הכביש

ר׳ שמו׳ הכהן ור׳ יצחק בר׳ משה[43] כי האי גוונא מקבלי קיבולת איסור[44], ואפי׳ התחילו במים קודם השבת אסור, כ״ש דקא אתחילו בשבת, ולא דמי להא בכולן מתירין בית הלל עם השמש[45], דהתם קאמ׳ במלאכה דמטלטלא וקא עביד לה גוי בגוי, לא נראה לעינים, וליכא חילול השם ולא נפיק מינה חורבה[46]. אבל הא דאמ׳[47] דכל מה שאסרו חכמי׳ מפני מראית עין אפי׳ בחדרי חדרים אסור, היינו בבית ישראל. וכן דבר׳ רבי׳ ר׳ שמו׳ בן רבי׳ דוד הלוי מהאי טעמ׳ לא[48] ישכיר אדם מרחיצו לגוי מפני שנקראת על שמו וגוי עושה בו מלאכה בשבתות ובימי׳ טובי׳, וכ״ש הכא דקא עביד גוי ממש מלאכה לצורך ישראל. וכן וגם רבי׳ יצחק בר׳ יהוד׳ ז״ל נ״ע השיב לנו כך[49], שאסור ליתן לגוי שיעשה ביניין לישראל בחולו של מועד וכ״ש בשבת, אע״פ שהקדים קודם שבת, וגם ר׳ יהוד׳ בר׳ יצחק נ״ע דקדק, וגם אחי[50] השיבוני על כך, ומצאו שניהם ראייה במי שהפך את זיתיו[51], אמ׳ שמו׳ מקבלי קיבולת בתוך התחום אסור, חוץ לתחום מותר וכו׳, אמ׳[52] רב משרשא (לכי מציא) [וכי ליכא] מתא ומ[ק]רבא להתם, נמי לא אמ׳ מותר אלא בשבתות וימים טובי׳ דלא שכיחי אינשי דאזלי מדוכתא לדוכתא, דאיכא איסור תחומין וליכא דאזיל להתם, אבל בחולו של מועד דשכיחי אינשי דאזלי מדוכתא, וקא חזו מלאכה דישר׳ ביד גוי אסיר, וכ״ש הכא בבאר דקיימא ברשות הרבים, דכולי עלמ׳ אזלי ויתייבי[53] וקא חזו, איכא חילול השם, וחס ושלו׳[54]. לחורבא ולא קול בחומרי שבת, ולהכי לא[55], ואי לא שפיר ולא אריך ומאן דציית להוי בריך.

יב. ועוד בוורמישא היה מעשה, ששכר ר׳ שמעון[56] בר׳ דוד את הגויים בקיבולת, ונתעסקו בחול במלאכתו, ובשבת עשו חוץ לעיר שתי אבנים משקוף ומזוזות, ולמחר קידש את השם לעיני הגויים, וכיתת אותם אבנים כאבני גיר מנופצות שלא יצלחו עוד לכל מלאכה ואישרוהו הכל וברכוהו.

שעושין המלחים לצאת בו וכן אם נמשכה הספינה על הארץ מותר לשוב ולצאת על הכביש אבל להוציא ממנה כל שהוא אסור. 43 אודותיהם במבא לסידור. 44 מועד קטן יא, ב יב, א. 45 שבת יז, ב. 46 עיין תוס׳ שבת ד״ה אין נותנין, עבודה זרה כא, ב ד״ה אריסא. 47 שבת קמו, ב. 48 ע״ז כא, ב. 49 תשובה זו נמצאת במעשה הגאונים סי׳ מג עמ׳ 29, והסיום שם: „נשאלה לפני רבינו ר׳ יצחק ב״ר יהודה״, הולך על תשובה זו. (ועיי״ש בהערה דלא שהתשובה השניה לר׳ שלמה בר״ש היא), סידור רש״י תרכג עמ׳ 290, מחז״ו סי׳ פא 288, האורה 197, שבה״ל סי׳ רכב, הרוקח סי׳ דש. 50 רמז על תשובה זו במעה״ג סי׳ מח (והובא גם בהרוקח סי׳ ד״ש): תשובה של ר׳ נתן נ״ע שהשיב לר׳ מנחם אחיו עם אותה הכתובה למעלה מן חולו של מועד. וראה בסמוך שתשובתו של ר״ג היא. 51 מו״ק יב, א. וכ״ה בתשובות שם ראיה זו. 52 בגמרא לפנינו: אמר רב משרשיא וכי ליכא מתא דמקרבא להתם נמי לא אמרן אלא בשבת וי״ט דלא שכיחי אינשי דאזלי מדוכתא לדוכתא [לפי גי׳ כי״מ ורוב ראשונים, עי׳ דק״ס], אבל בחוש״מ דשכיחי אינשי דאזלי מדוכתא לדוכתא [כגירסת כי״מ] אסור. 53 ל״י לקרא ולענחו. 54 מדולג בכת״י, וכנראה דצ״ל: שלא יפוק לא חורבה ולא קולא בחמרי שבת. 55 צריך תיקון. 56 אפשר שצריך

יג. ואם מותר לירחוץ ידיו בשלג בשבת, אסור הוא [57], ועיין במסכת שבת [58] תימצא אין רוסקין לא את השלג ולא את הברד, עד כאן דברי ר׳ נתן [59].

יד. וזה מקום אחר. ומה שסותמין התנור בשבת, רבינ׳ ר׳ יהודה היה קפיד בדבר, חד מפני טילטול של סתימה, וחד משום סתירת ביניין [60], אבל שמעתי מורי ר׳ אל[י]קים מנהגו של ר׳ הגדול ר׳ יצחק בר׳ יהוד׳, בתחילה היה גורף את (הכירי׳) הכיריים שלה [61] היה סותם בלבד, או בגלופר [62] בדבר הניטל בשבת.

טו. מצאתי בתשובות של רב נחשון גאון [63] טומנין בתנור, שהקשיתם האיך טומנין, והתניא [64] כוותיה (דחמיר תנור מדירה דאבי דבאי) [65] דאביי דתנור שהיסקוהו בקש וגבבא אין סומכין לו, אין צריך לומ׳ על גבו, ואין צריך לומ׳ מתכו [66] ואין צרי׳ לומ׳ בגפת ובעצים. ואע״ג דתניא כוותיה דחמיר תנור (מידירה) [מכירה] דאפי׳ בקש ובגבבא אסור להטמין בו, הני מילי בתנור דנחתומין, אבל בתנור דידן [כ]כירה דנחתומין [67] דמי ומותר להטמין בו, מותר [68] להטמין בכירה, דקאמרי׳ באידך פירקין [69] לעינין נזקין [70] ותנור דידן ככירה דנחתומין דמי שרי להטמין בו.

טז. וכלי [71] חרש שקורין גלוטאכן, אסור׳ למלאותו, לפי שמטלטלין אותו מכאן לכאן העבדים בבית. וכן אסור פקק החלון [72] שקורין אוקינצא, מקום שחלונותיהן ברשות הרבים, משו׳ האי טעמ׳ נמי, שעבדים מוציאין מבית לבית ומכניסין מחוצה לבית ברצון אדוניהם. ואסור לאדם להניח לשום אדם לעשות מלאכה בביתו אפי׳ על ידי גוי.

יז. במקום [73] שנפלה מחיצה בין ישראל לגוי בערב שבת, אם לא קנה רשות ממנו מערב שבת אינו יכול ליקנות בשבת [74]. אבל אי הוה איפשר לקנות בערב שבת, שנפלה מחיצה או שנפל׳ מערב שבת, והלך הגוי לחוץ ולא בא עד הערב, מותר.

לתקן: שמואל, ועיין מבא. 57 עיין מחז״ו כז עמ׳ 129, שבה״ל השלם סי׳ פה. 58 נא, ב.
59 ר׳ נתן בנו של רבינו מכיר ממגנצא שחי בדורו של רש״י והוא ואחיו רבנו מנחם ב״ר מכיר כתבו וקבצו את ההוראות והמנהגים והתשובות של חכמי דורם ומקצתם נשארו לפנינו בספר מעשה הגאונים, והיו להם עוד שני אחים ר׳ יקר ור׳ נחמיה שלמדו אצל חכמי הדור, והארכתי במבא. 60 עיין לקוטים דבי רש״י: שמה שטומנים החמין בתנור ונוהגים לטחות פי התנור כו׳ ולאח״כ שוברין אותו למחרת מותר לעשות כן כו׳ מפי מ״ו ר׳ יעקב [ב״ר יקר].
61 מדולג, וצ״ל: ואח״כ. 62 עיין שבת נא, א: נוטל את הגלופרין כו׳ בדבר הניטל בשבת.
63 תשובה זו הובאה בתשובות גאוני מזרח ומערב סי׳ סא, העתים עמ׳ 26 (אוצה״ג שבת חה״ת סי׳ קז), וכאן נתגלה בידנו שהיא של ר׳ נחשון גאון. 64 שבת לח, ב. 65 נכפל ונשתבש. 66 כן הסדר בגמרא לפנינו, אבל בגמו״מ והעתים הקדים מתוכו לגבו. 67 בס׳ העתים נשמטה תיבה זו. 68 בהעתים: כשם שמותר. 69 בבא בתרא כ, ב, ובהעתים: דקאמרי׳ בפירקן דלא יאסר, וצ״ל: דלא יחפור, וע״ש עמ׳ 31. 70 בהעתים: לענין נחתומין, וצ״ל: לענין נזיקין. 71 ל״מ כעת שהביאו פסק זה. 72 עיין שבת קכה, ב. 73 ל״מ כעת תשובה שהביאוה ראשונים. 74 ערובין סה, ב סו, א שקונים מגוי אפילו בשבת.

יח. ישראל[75] שמבקש לעשות הערמה עם שותפו[76], שיש לו שוורים לחרישה לחנות מקח וממכר[77], ומוכרו לו בערב [שבת][78] וחוזר ולוקח ממנו לאחר השבת[79]. זו מנהג פושעים וחטאים שבישראל, ואסו׳ לעשות כן מפני שני דברים, ואין צריך לומ׳ שאם [לא] לקח ישראל דמי׳ במכירה זו שלקח לא כלום הוא, דמכירה בדברים בעלמא היא שנתן[80] לו אינו שווה כלום כנגד השורים והחנות, ואין כאן שום ממכר בעולם, וברשות ישראל אומ׳[81] ואסור לו לעשות כן[82], אפי׳ לוקח ממנו דמים, ומכר לו מכירה[83], והעידו עליו עידים שמכר לו שוורים אילו וחנות זה, כאן[84] שמתנה על מנת להחזירם לו לאחר השבת אסור .... עושה עימה[85], אלא מפני שמשתכר בשבת לעשו׳ מלאכה בשבת בכוונה איסור[86], אלא (מפני מה) אפי׳ מוכר לו מכירה בעדים, ואינו מתנה עמו על מנת שיחזירם לו אחר השבת, וקונה אותם גוי קיניין גמור, כיון שיצאת שבת וחוזר ישר׳ ...[87] כמנהגו הוכר הדבר, ויודעין הכל שמתנה עמו. להתערם במצות [ולגנוב] דעת שמים ודעת הבריות, ויש כאן בדבר איסור [שבת] וחילול הש׳ בפני גוים וישרא׳, אפי׳ הערמה בדרבנן, אפי׳ בדבר שבות[88] א(י)סור לעשות לכתחילה, וכ״ש הכא בדבר מלאכה, שכך אמרו חכמי׳[89] אמור לרבנן לרב אסי ואמרי לה האי מדרבנן ורב בריה דרב הונא שמיה, ואמרי לה רב הונא בריה דרב הילון שמיה, וקאמ׳ להו דרב אשי הערמה מדרבנן היא וצורבא מדרבנן לכתחילה לא עביד, מעשה הוה בההוא צורבא מדרבנ׳ דמיעבד מברא, דשבות בעלמא היא, אע״פ צורבא רבנן לא עביד לכתחילה, כאן שיש חרישה, שהיא אב[90] מלאכה, ופתיחת חנותו בשבת, ולא כ״ש שהוא אסור מכל צד, ויש בו חילול השם.

יט. מי[91] ששכח מלבושו בחצר אחרת, אינו יכול לשלוח בשבילו להביאו, אלא ילך עצמו במקום שהמלבוש שם וילבישינו.

כ. וששאלתם על אותו יהודי שהלך לעיר בערב שבת משחשיכה, אם

75 תשובת גאונים הובאה בגאוניקה ח״ב עמ׳ 196-7. 76 שם: שותפו גוי. 77 שם: וחנות של מקח וממכר. 78 כל שבמרובעים בתשובה זו תקנתי ע״פ הנ״ל. 79 ע״ע כעין תשובה זו בתשובה שנשאלה לפני רש״י בתשובות רש״י (עלפנביין), סי׳ צד, ספר התרומות חלק הסימנים סי׳ קמח, שבה״ל סי׳ קיג (מהדו׳ מירסקי עמ׳ 387), תשובות חכמי צרפת ולותיר סי׳ יז, וראה גם שו״ת מהר״ם ב״ב סי׳ תנב, טוא״ח סי׳ רמה, ועי׳ גאונים בה״פ סי׳ קכב ובהעתים עמ׳ 317, ואוצה״ג שבת חה״ת סי׳ לט׳מד. 80 צ״ל: [ומה] שנתן. 81 אולי צ״ל: עומ׳. 82 בגאוניקה מקוצר ושם: ואצ״ל אם לא לקח ישראל דמי שוורים וחנות ומה שבתוכה מן הגוי אלא בדברים בעולם שמכר לו שאין שוה כלום ואין בו מכירה כלל ואסור לעשות כן. 83 שם: מכירה גמורה. 84 צ״ל: כיון. 85 צ״ל: מפני שעושה ערמה. 86 שם: ואיסור גמור הוא. 87 שם: לחנותו. 88 שם: שאפילו הערמה ב.....ן אפילו בדבר הרשות. [ובהערות שם כתב שגליון הכת״י מטושטש]. 89 שבת קלט, ב ושם: אמרו ליה רבנן לרב אשי חזי מר האי צורבא מרבנן ורב הונא ב״ר חיון שמו ואמרי ליה רב הונא ב״ר חלוון שמיה וכו׳, ואזיל ונאים במברא ועבר להך גיסא וסייר פירי ואמר אנא למינם אמרי להו הערמה קאמרת הערמה בדרבנן היא וצורבא מרבנן לא אתי למיעבד לכתחילה, ובגאוניקה מקוצר. 90 בגאוניקה: איסו״ר [ונקוד על — סור למחיקה]. 91 ל״מ כעת.

הלך יותר על תחום ואין בנתיים לא טרגנין ולא גנות ופרדיסים בתוך שבעים אמה ושיריים [92], שהוא חייב משום תחום שבת.

כא. וזה [93] מעשה ר׳ שלומ׳ עשה לבחור אחד שנשא אשה ועשה חופתו בביתו של רבי׳, וכל תבשילי׳ הסעודה בבית אחד הסמוך, ושכחו ולא עירבו ערבי שבת, באו ושאלו את רבי׳ שלומ׳ [94], ואמר להם יבוא אותו בעל הבית ואבטל לו את [ה]רשות [95], ובא זה וביטל לו ר׳ את רשותו, אמרו לו, אף הוא יהא מבטל רשותו, אמר להם נמצא רשותו שלי ורשותי [96] שלו, והוו להו ב׳ רשויות כמעקרא. ושאלנו לר׳ [מפני] מה אתה מבטל רשותך, הגח לו לבעל הבית שיבטל רשותו אצלך והיה הכל רשות אחת להוציא ולטלטל מזה לזה, אמר להם, כביטול רשותי אצלו כך ביטול רשותו אצלי, שהו[א] צריך של שגינו הוא, שאף אותו בעל הבית נהנה מסעודתו של חתן, ונצטריך הוא לסעוד [ב]סעודת חתן הנעשית בתוך רשותו, שאין יכול לילך ולסעוד בתוך בית׳ שאין שם אלא התבשיל, אבל הלחם והיין וכלי הבית מונחין ברשותו, ואף אני צריך (ו)למה שיש ברשותו, אבל אם אין אלא לאחד .... [97] אותו בעל הבית סועד בסעדתו בתוך [98], ונמצא הצורך שלי, היה לאותו בעל הבית לבטל רשותו אצלי, שלפי הצורך שלי [היה לו] לעשות הבעל הבית על שלו, והוא אינו אלא כאורח, והשת׳ הוא וודאי ביטול רשות, אבל אם אני מבטל מרשותי איתו להיותן רשות אחד, אין זה [ביטול], וראייה לדבר מן ההוא מעשה דינוקא דעירובין [99], דהוה ינוקא דאישתפיך ליה חמימה דהוה בשבבותיה דרב, והוי ליה לרב [מיא] בדרתא דידיה, אמ׳ להו לבני ביתיה פנו ליה מנאי שבחצר שלי, לבי נשא לבית אחד, ואבטל לו חצירי, ולא (ד)אמ׳ יבוא אותו בעל הבית ויבטל לי רשותי, (אותו) [ואם איתא] הביטול רשות של אותו בעל הבית ליבטל לי, ולא היה צריך לבטל [100] כליו, אלא ש״מ אין זה ביטול, וכן נרא׳ בעיני ר׳.

כב. ושוב [101] פעם אחת עירבו בבית רבינו מערב שבת כדרך כל

92 עיין ערובין נה, ב. 93 תשובה זו גם בתשובת רש״י סי׳ ק (עמ׳ 125). לתשובה זו של רבנו שלמה = רש״י, כנראה רמזו התוס׳ ערובין סד, א ד״ה אם כן שבא מעשה לפני רש״י בחופה אחת ששכחו ולא עירבו והוצרכו להוציא מבית לבית והתיר להם ע״י שביטלו רשותם לאחד. והובא באו״ז ח״ב הל׳ ערובין קסח מה, א, סמ״ג הל׳ ערובין מ״ע א, הג׳ מיימוניות הל׳ ערובין פ״ב ה״ה. ובספר הגייר הל׳ ערובין עמ׳ נד: ומעשה בא לפני ר״ה ע״ה בחופה ששכחו ולא עירבו הבתים וצרכי הסעודה היה בבית אחר והורה שיעמוד בעה״ב אשר הסעודה בו ויבטל רשותו לבעל החופה ויוכלו לטלטל מבית זה לבית זה רק שהמבטל רשותו יעכב חדר לעצמו שלא יבטל רשותו ויאסר להוציא מאתו חדר לבית כדי לעשות היכרא שלא תשתכח תורת עירוב מן בית לבית. 94 רבינו שלמה ב״ר יצחק = רש״י. ובגליון כתוב: דילוג, [אבל לא נראה שיש כאן חסר]. 95 כל המרובעים כאן הם תיקונים בין השוליים בתוך הכת״י. 96 בין השיטין נתלה תיבת: לך, ול״י לפרשה. 97 בכת״י מדולג, ובתרש״י: אבל אם אין הצורך אלא לאחד ממנו כגון שאין אותו. 98 צ״ל: בתוך הבית. 99 סח, א ושם: ההוא ינוקא דאישתפוך חמימיה אמר להו רבא פנו לי מאני מבי גברי לבי נשי ואיזיל ואיתיב התם ואיבטיל להו הא חצר. 100 צ״ל לפנות. ובתרש״י שם בסיום: וכן נראה בעיני ר׳ אשר ברכות יעטה אמן. וע״ש בהערות. ואפשר ששם ט״ס. 101 הובא במחז״ו סי׳ קנו עמ׳ 141, מרדכי

אדם, ובליל שבת שכחו ואכלו העירו', ולא נשתייר מננו אלא פרוסה, אמר ר' מותר לסמוך על חתיכה זו לטלטל [102], כדתנן בעירובין [103] אמ' ר' יוסי (במד' פרים) [104] במה דברים (אומרים) [אמורים] שצריך מזון שתי סעודות לעירוב, בתחילה עירוב, בסוף עירוב אפי' כל שהוא, אע"ג דאיכ' דפליג עליה [105], אמרינ' הלכת' כדברי ר' המקיל בעירוב [106].

כג. וששאלתם [107] מהו לחלוב בשבת פרות מפני שמסתכנות, ואם [אין] יונקים עגלים מסתכנין, שבאו רבנן ואמרו מותר לחלוב במשנה בכלי, לא יפה אמרו, שבאו והורו לכם, שמותר לחלוב בשבת שלא כהלכה, ושלא כהוגן ושלא כשורה עשו, שהורו לכם דבר שלא עמדו על איסורו, מפני שהחולב בשבת חייב חטאת, במזיד לוקה [108].

כד. אם [109] ישראל נתן מעות לגוי לקנות לו שוורים ויחרוש בשבת, כיון שנתן לו לקנות [לו] שוורים, עשאו שליח, ומשקנה, הרי השוורים ברשות ישראל עומדין, אפי' לא באו ברשותו, קינייין כספו הם ועובר בהן בלא תעשה מלאכה, ואם עדיין לא משכן, הרי כבר אמרו חכמים [110] דבר תורה מעות קונה, משיכה [111] גזירה בעלמא היא, דבעינן משיכה, מה טעם אמרו משיכה קונה גזירה שמא יאמר נשרפו חיטין בעלייה ואסור (למועם בדין) [לעשות כן], וכן הלכה.

כה. גוי [112] שבא אצל ישראל ערב שבת עם [חשיכה], ומבקש להשאיל כלים שבבית, שצריך לעשות בהן מלאכה בשבת, מותר להשאילו מבעוד יום, כמו ששנו חכמים [113] בית שמאי אומ' לא ימכור אדם חפצו לגוי, ולא ישאילינו ולא ילונו ולא יתן (לא) לו במתנה, אלא עד שיגיע לבית, הילל [114] אומ' כדי שיגיע לבית הסמוך לחומה, ר' עקיבא אומ' כדי שיצא מפתח ביתו, אמ' ר' יוסי בר' יהודה הן הן דברי ר' עקיבא הן הן דברי בית הילל. הלכה כמותו דאמ' משיוצא מפתח ביתו של משאיל, אף כאן שהיה שהות בחול אפי' שעשה בהן מלאכה בשבת מותר, ואי קשייא לך אותה ששנו חכמי' [115] אין נותנין [חיטים] לתוך ריחיים של מים אלא כדי שיטחנו מבעוד יום, ואמרי' מאי טעמ', אמר רבא [116] מפני שמשמיעות

ערובין פרק חלון סי' תקכד. 102 במחז"ו: בדרבנן, וכנראה שזה טעות המעתיק וצ"ל: כדתנן. 103 פ, ב ושם: א"ר יוסי במה דברים אמורים בתחילת עירוב אבל בשירי עירוב כל שהוא. 104 מיותר. 105 וכ"כ רש"י שם שר' יוסי פליג את"ק. 106 ערובין מו, א, וכ"פ ברי"ף ורא"ש, ואפילו לשבת הבא. 107 תשובת ר' מתתיה גאון בשע"ת סי' רכא, והובא בשו"ת מהר"ם ב"ב (לבוב) סי' שנ, שבה"ל השלם סי' קכג (הר' מירסקי עמ' 405). 108 שבת צה, א. 109 תשובה זו הובאה בשיבושים בגאוניקה ח"ב עמ' 6-195. וע"ע ה"פ סי' קכז אות ב: אסור לבר ישראל שיתן מעות לגוי בשותפות ע"מ לחרישה ויקנה באותו ממון שורים ובהמות ויחרוש בהם בשבת דכיון דאית ליה לישראל מעות בשורים ובהמות הוו להו כבהמת ישראל ואסור. 110 ב"מ מז, ב. 111 גאוניקה: ומשום. 112 ראה ה"פ סוף סי' קכז: וגוי שבא לישראל בערב שבת ואומר לו השאלני כלים של מחר אם יכול לפוטרו פוטרו ואל ישאיל לו, ואם אין יכול להחזירו ישאיל לו מבעוד יום. ואפשר שזה קיצור מתשובה שלנו. וע' גמו"מ סי' נ, מחז"ו עמ' 124. 113 שבת יח, ב. 114 צ"ל: לבית[ו] [ובית] הלל. 115 שם ע"א. 116 כגירסת כי"מ עיין דק"ס שם. וע' לקוטים מספרי דבי רש"י

את הקול, אמ׳ ליה רב יוסף ולימא מר משום שביתת כלים, דתניא ו[ב]כל אשר אמרתי (לכם) [אליכם] תשמרו, לרבות שביתת כלים. אמר [117] ליה ההוא דבית שמאי היא דאמר רב הושיעא אמ׳ רב יוסי מאן תנא שביתת כלים בית שמאי, דאי בית הילל מישרא שרי. שעמדה הלכה, שמותר להשאיל כלים לגוי כדי שיהיה שהות ביום כדי שיט(י)לונו ויוציא מפתח ביתו, כבית הילל וכפירש ר׳ עקיבא את טעמו.

כו. וששאלתם [118] טבעת שהיה עליה חותם, מותר לאיש לצאת בה לכתחילה בשבת לרשות הרבים אי לא, כך ראינו לאיש בטבעת שיש עליה חותם תכשיט היא לו [119], ומותר לצאת בה, וכן אשה בטבעת שאין עליה חותם תכשיט הוא, ומותרת לצאת בה, אלא ששניהם אסור בהם משום גזירה דרבנ׳, דתנן [120] לא תצא אשה לא [121] במחט הנקובה, ולא בטבעת שיש עליה חותם, אם יצאה חייבת עליה חטאת דברי ר׳ מאיר, וחכמים (אומ׳) אין חולקין עליו אלא (בכוחלת) [בכובלת] ובצלוחית של פליטון, ואמ׳ [122] (לא) [עלה] אמר עולא וחילופא באיש, אלמ׳ קא סבר עולא מידי דחזי לאיש (ו)לא חזי לאשה, ומידי דחזי לאשה לא חזי לאיש, ומתיב ר׳ יוסף הרועים ומפרק לה, [תוב איתיביה אביי המוציא תפילין וכו׳] לה [123], ומפרק קאסבר ר׳ מאיר (אומר) לילה זמן תפילין, ומקשינן והא הוצאה כלאחר יד הוא, ומפרק ר׳ ירמייה באשה גזברית (איש) עסיקינ׳, ומקש׳ רבא ותריצת אשה ואוקמינא בגזברית, איש מאי איכא למימ׳, אלא אמ׳ רבא פעמי׳ שאדם נותן לאשתו טבעת שיש עליה חותם להוליכה (לקופסא ומניקתא בריה) [לקופסא ומניחתה בידה] עד שמגיעת (לקוספא) [לקופסא], ופעמים שהאשה נותנת לבעלה טבעת שאין עליה חותם, להוליכה אצל אומן, ומניחה בידיה עד שמגיע אצל אומן. שמעין מתרצתא דרבא, טבעת שיש עליה חותם לאיש לא יצא, שמא יתננה לאשתו, וטבעת שאין עליה חותם לאשה [לא תצא], גזירה שמא (יתננה) תתננה לבעלה. אם יצאו אין עליהן מלקות מדאורית׳, אלא מרדות מדרבנן משום גזירה דרבא, (וכל חצר) [ולחצר] מותר לצאת בה בשבת בין אשה כשאין עליה חותם, בין איש כשיש עליו חותם, אע״ג דאמ׳ [124] רב יהודה אמ״ר כל שאמרו חכמי׳ אסור לצאת בו ברשות הרבים אף בחצר אסור חוץ מכבול, וזו הלכה היא, דאמר מר רב יצחק גאון זצ״ל דהלין תרתין דרב יהודה אמר רב הלכה זו, והא דאמ׳ רב יהודה אמ׳ רב כל שאסרו חכמים מפני מראית העין אסור, הלכות אינון, והני מילי מאי

עמ׳ שמו. 117 כנראה שזה קיצור לשון, ולפנינו בגמרא: והשתא דאמר רב אושעיא אמר רב אסי מאן תנא שביתת כלים דאורייתא ב״ש היא ולא בית הלל כו׳ לבית הלל אע״ג דקעביד מעשה שרי, [ועיין חילופי גירסאות]. 118 תשובת ר׳ נטרונאי גאון בגנזי קדם ח״ד 23-4, ומקוצרת בה״פ סי׳ קלא (מילר עמ׳ 69), תה״ג אסף תרפ״ט (עמ׳ 68), ובגגז״ק שם בסמוך בשם רב צדוק גאון. ובתג״ל סימן עא לרב האי גאון. וראה חידושי הרשב״א שבת נט, א ד״ה א״ד. 119 ראה שבת סב, א. 120 משנה שבת שם. 121 כגירסת כי״מ וגירסת משניות, עי׳ דק״ס. 122 שם בגמרא. 123 תקנתי ע״פ גנז״ק שם, וראה גמרא שם.

דאסרו רבנ׳ איסורא לגמרי, אבל טבעת בין דאיש בין דאשה גזרי׳ משו׳ דרבא היא בעלמא, וכי (ת)גזור רבא ברשות הרבים ובכרמלית הוא דגזריי[124]*.

כז. ולענין[125] מחיצה של שבת, צריך ליהיות גבוה עשרה טפחים.

כח. והמדליק[126] נר של שבת צריך לברך, מה טעם כיון דחובה היא, דקאמרינ׳[127] נר בשבת חובה, דאמר רב יהוד׳ אמ׳ שמואל הדלקת נר בשבת חובה היא, אסמוכה רבנ׳ אקרא[128] וידעת כי שלום אהליך, ומצינו במק׳ שאי אפשר נדחות מצות אחרות מפניה, דאמר רבא[129] נר ביתו [ונר חנוכה נר ביתו][128]* עדיף, משו׳ שלום ביתו, נר ביתו וקידו׳ היום נר ביתו עדיף משו׳ שלום ביתו, וחייב לברך להדליק נר של שבת. וא״ת[130] היכן צונו מדרב אויא ורב נחמן בר׳ יצחק[131].

כט. וששאלתם[132] יש מקום אחד שכל מלבושיהן כיורדי (הים) מלחמה, אין לאחד מהן פחות מג׳ אזורין, ואותן אזורין יש מהן של עור, עשירים נותנין בראש האיזור טסין של כסף ושל זהב, ועניים של נחשת ושל ברזל שבהן קושרין את הרצועה, ובראשה טסין של כסף, וקושרין בה במנעל תחת ה[א]רכובה, וכסות[133] שלהן כסות של פרשים, מביאין רצועה ותופרין אותה כשהיא כפולה במקום הכנסת ראשו, והרצועה תלויה לצד אחד ועשירים תופרין רצועה של מעלה, מצפין אותה בכסף ובזהב, ויש שתופרין בה מרגליות. כגון אילו מהן (לשבת) [לצאת] בהן בשבת. כך ראינו, שכיון שכל מלבושיהן כך הוא תמיד, וכך מנהגן מותר לצאת בהן ברשות הרבים, ואע״פ שיש בהן טסין של זהב וכסף, וכן (במעיליהן) [במנעליהן] מותר, ואין בכך כלום, מפני שלנוי עושין אותן, שכיון שעשירים עושין של כסף ושל זהב ועניים של ברזל ושל נחושת, נעשו תכשיטים[134], שכל אחד ואחד עושה תכשיט לפי עושרו לא חמירי, כי הא דאמרן[135] אמר רב יהודה אמ׳ רב (ששת שרי) [שמואל קאמרא שרי] ואיכ׳ דאמרי [דארוקתא], ואמר רב ספרא מידי דהוה אאבנט של מלכים, וכ״ש הלין ג׳ אזורין דודאי מלבוש אינון, וכן מנעליהן. קאמרא, חגורה אלא שהיא רחבה מאבנט, ומצפין אותה בכסף ובזהב[136]. ארוקתא, מטלית

124 שבת סד, ב. 124* ראה עוד שע״ת סי׳ רכג, חמדה גנוזה סי׳ צו. 125 תשובה זו הובאה בתשובות גאונים קדמונים קאסעל סי׳ קכט (לו:). 126 תשובה זו בחמדה גנוזה סי׳ ה לרב נטרונאי גאון, העתים עמ׳ 19, מחז״ו עמ׳ 80, ועיין תוס׳ שבת כה, ב ד״ה חובה, וראה עוד תג״ל סי׳ פב, שע״ת סי׳ צא, סדרע״ג כד, ב, בה״ג ברלין עמ׳ 85. 127 שבת כה, ב. 128 איוב ה, כד. 128* כל שבמרובעים בתשובה זו ושלאחריה תקנתי מן הסברא ע״פ הגמ׳ או הראשונים. 129 שבת כג, ב. 130 שם כו, א. 131 כגי׳ השאלתות והגאונים, ולפנינו: נחמיה. 132 תשובה זו נמצאת מקוצרת בגמו״מ סי׳ סט [אוצה״ג שבת חה״ת סי׳ קצד], והובאה גם בהמנהיג הל׳ שבת סי׳ קמ עמ׳ 162 בקיצור. 133 בגמו״מ חסר קטע זה עד ויש שתופרין. ואפשר שיש לתקן כאן כך: ויש מקומות שכסות שלהן וכו׳. 134 בגמו״מ שם מסיים: נעשו תכשיטין של כל אחד ואחד ומותר. וחסר כל התשובה עד הסיום, וכסות ששאלתם. 135 שבת נט, ב ושם: אמר רב יהודה אמר רב שמואל קמרא שרי איכא דאמרי דארוקתא ואמר רב ספרא מידי דהוה אאבנט של מלכים.

שעושין מעשה אורג וקובעין עליה חתיכה של זהב ושל כסף[137]. וכסות שתופרין בה רצועה, מותר לצאת בה לרשות הרבים לכתחילה, שכן שנינו[138] פורפרת[139] על האבן ועל האגוז ועל המטבע ובלבד שלא תפרוף לכתחילה, ומקשינן עלה[139*] ובלבד שלא תפרוף לכתחילה, הא אמרת רישא פופרפרת, אמ׳ אביי סיפא אתאן למטבע, מטבע הוא העיקר[140] אין לכתחילה, לא, אבל הנך שארא פורפרת אפי׳ לכתחילה עליהן, השתא ומה פורפרת דמקטיר קטיר בעלמ׳ שרי לכתחילה. (ו)כסות ששאלתם שתופרין בה רצועות, וכל רצועותיהן ומרגליותיהן תופרין בהן, כל שכן שמותר לצאת בהן לכתחילה בשבת.

ל. וששאלתם[141] מקדשין ומברכין חתן וכלה בהכנסת כלה בשבת אי לא, לא ביררתם שאלה זו יפה, אי לקדש בשבת, או לברך עליה עריות (ו)הוצרך לכם. אסור לקדש בשבת, שכך שנינו[142] כל שחייבין בהן משום שבות [ומשום רשות] משו׳ מצוה בשבת חייבין עליו ביו׳ טו׳, אילו הן משו׳ רשות לא דנין ולא מקדשין ולא חולצין ולא מיבמין, ואמרי בסיפא אילו ביו׳ טו׳ אמרו וכל ש׳ בשבת. ואי קידשו מבעוד יום מערב שבת והוצרך להם להכניס כלה לחופה בשבת ולבעול, כבר אמרו חכמי׳[143] והלכת׳ מותר לבעול לכתחילה בשבת, אי לברך ברכות בשבת הוצרך, [מותר] לכם שבע ברכות לברך בשבת[144]. אי לקדש חתן קידוש חתן על הכוס, ולברך חתן ברכת המזון בהכנסת כלה לחופה הוצרך לכם, מי לא [מ]חייב בקידוש היום [ו]בברכת המזון, דלמ׳ וודאי כנס[145], דתנן[146] חתן פטור מקריית שמע לילה ראשון עד מוצאי שבת, וגם[147] לא עשה מעשה, ואמרינ׳ עלה[148] מילי דתנן[149] רבנן בשבתך בביתיך פרט (לעסוק) [לעוסק] במצוה, ובלכתך בדרך פרט לחתן, מכאן הכונס את הבתולה פטור, ואת האלמנה חייב וכו׳, ומקשינן[150] ואי הכי מאי איריא בתולה אפי׳ אלמנה נמי ומפרכינן כונס בתולה טרוד, מקשינ׳ תוב אי משו׳ טרידא אפילו על ביתו [שנפל][151] וטבעה ספינתו בים נמי, ומפרכינן התם גבי מצוה טריד טרידא דמצוה. וכן לכל מצות דקאמרינ׳[152] פטור [מן] התפילה ומן התפילין וכל מצות האמורות בתורה, לקיים דברי ר׳ יוסי הגלילי שהיה אומ׳[153] העוסק במצו׳ פטור מן המצוה, ודווקא לא עשה מעשה.

136 פי׳ זה גם בר״ח שבת שם: קמרא שרי הוא חגור שבמתנים כגון אבנט רחב, ועיין תג״א 159, אוצה״ג שבת חה״ת קעז. 137 כ״ה בר״ח, וראה ערוך ע׳ קמר ג, וערך נסך. ורה״ג ברשב״א שבת שם. 138 משנה שבת סה, א. 139 במשנה: פורפת אבל לפני הראשונים ובכי״מ הגירסא היא: פורפרת, ועיין מחז״ו עמ׳ 88 ועוד. 139* שם ע״ב. 140 צ״ל: דיעבד. [ואולי צ״ל: העובר, כלומר שאם עבר והוציא]. 141 תחילתה של תשובה זו נמצאת בחמדה גנוזה סי׳ יז, שע״ת סי׳ רכד, אוצה״ג ביצה חה״ת עמ׳ 41, והובאה גם באבודרהם הל׳ ברכת אירוסין (עמ׳ שס הוצאת ירושלים). 142 ביצה לו, ב. 143 כתובות ו, ב ז, א. 144 ע״כ בתשוה״ג שם. 145 כאן צריך תיקון. 146 ברכות סז, א. 147 צ״ל: אם. 148 אפשר שצריך לתקן: מנא הני מילי דתנו רבנן. 149 = תנו. 150 שם ע״ב. 151 כן נראה לתקן, מיהו בגירסת הגמ׳ ליכא ביתו שנפל. 152 סוכה כה, ב. 153 שם ע״א.

לא. פעם[154] אחת הידליקה אלמנ׳ אחת נר בערב שבת בתוך ביתה והלכה לבית הכנסת והניחה את ביתה סתום מפני הרוח שלא תכבה נרה, וכשחזרה מבית הכנסת מצאה נירות נופלות לארץ, וקפצה גויה אחת שכינה להדליק את הנר, כי יודעת דתי היהודי׳ ועיניינם, ולא הנחתה האלמנ׳ עד ששאלה למורי אם מותר ליהנות בכך ושלחה את בנה לר׳ לומ׳ אם מותר ואם לאו, (אמ׳ ר׳ יוסי לר׳ ישראל) [אמר לה אסור לישראל][155] להשתמש לאותו הנר, שבשביל ישר׳ נדלק, כדתנן[156] נוכרי שהדליק את הנר משתמש לאורו ישראל, ואם בשביל ישראל אסור, ובכך מנעה האלמנה בלא אור כל הלילה, וסעדה סמוך לפתח ביתה על עין הדרך.

לב. דאמרי[157] יום טו׳ שחל להיות בשבת ש״צ היורד לפני התיבה אינו מזכיר של יום טו׳, ואמרינ׳ בסיפא, משום סכנה. וששאלתם[158] מאי סכנה, שבשנים קדמוניות היו מזקין מצויין בערבי שבתות[159], ובשעה שהיו גומרין תפילת ערבית אין בודקין[160] כולן לבתיהן, ויחיד הנמצא בתפילה היה ניזוק, לכך תיקנו ברכה זו מגן אבות בדברו, שהיא אחת מהן, שבעו(עו)ד ששליח ציבור אומרה, הכל גומרין והולכין ביחד, ואין באין לידי סכנה, וזהו טעם הדבר.

לג. וששאלתם[161], מי שהוציאוהו גוים או רוח רעה וחוזר לדעתו ונכנס לתחום[162], והיכא דיצא חוץ לתחום במזיד, מאי דינה במלקות, ותני[163] ר׳ חייא לוקין על ערובי תחומין דבר תורה, שנ׳[164] אל יצא איש ממקומו ביום השביעי, מי שחלל שבת במיזיד בזמן הזה בדין הוא דלא סגי ליה[165] במלקות, דכי אמרינ׳ במלקו׳ בחייבי לאווין אי נמי [בחייבי] כריתות, דתנן[166] כל חייבי כריתות שלקו נפטרו מידי כריתו׳, וכדתנ׳ אילו הן הלוקין וכו׳, ואמרי׳ עלה חייבי כריתות קתני, חייבי מיתות לא קתני, אלא בזמן הזה מה איפשר לנו לעשות לו, אנו מלקין אותו ומבזין אותו שלא יהא דבר כהיתר ואל ישנה באיולתו.

לד. וששאלתם מי ששכח ספר תורה מערב שבת, אי נמי שכח את מפתיח של בית הכנסת או של בית המדר׳, אינמי איזמל של מילה, ולא הביאו מערב שבת, ויש שם דרך רשות הרבים מה תקנה יש. שאם כר׳

154 תשובה זו ל״מ כעת. 155 כך נראה שיש לתקן. 156 שבת קכב, א. 157 שבת כד, ב. 158 תשובת רב נטרונאי גאון במחז״ו סי׳ קה עמ׳ 83, ועיי״ש תשובות רש״י בעמ׳ 82, הפרדס סוף סי׳ ג. וכ״ה ברש״י שבת שם ד״ה ש״צ היורד לפני התיבה, וד״ה משום סכנה, וראה רע״ג בסרע״ג כו, א, השלם ח״ב יד, א, העתים סי׳ קמ עמ׳ 177, שבה״ל סי׳ סו (עמ׳ 285 מהדורת מירסקי), כל בו סי׳ לה וארחות חיים, טור או״ח סי׳ רסח. 159 עי׳ פסחים קיב, ב. 160 צריך כאן תיקון. 161 הובא בשו״ת הגאונים ליק סי׳ עה ע״ש רב האי, וכן בשע״ת סי׳ מד, אוצה״ג ערובין עמ׳ 7 [וראה שם עמ׳ 156]. ספר העתים סי׳ ל עמ׳ 46, המנהיג סי׳ קמא, ועיין פהמ״ש לרמב״ם פ״א דחולין מ״ב שרמז לתשובה זו. 162 ערובין מא, ב, משנה, ושם: שאין לו אלא ד״א. 163 ערובין יז, ב. 164 שמות טז. 165 בתה״ג שם: דלא מלקינן ליה. 166 מכות כג, ב. 167 תשובה זו ל״מ כעת בגאונים, כעין זה ראה בתגנ״ק סי׳ פד, ובס׳ המעשים לבני א״י תרביץ סא צד 85, גאוניקה

שמעו׳ עבדינן[168], או כר׳ פדת עבדינ׳[169], או מביאין כמחיצות בני אדם שעשויין שלא לדעת[170] כך ראינו שכר׳ שמעון אין עושין, שלא אמ׳ אלא בתפילין ובוולד ובבן יומו[171]. ובמחיצה של בני אדם אי אפשר כמו שפרשנו למעלה[172], ולהביאו דרך גגות[173], אי איפשר, דאמ׳ רבא ערל הזאה ואיזמיל העמידו דבריה׳ במקום כרת[174]. ואע״ג דהני תלת חייבין עליהן כרת, ואמרינ׳ ואיזמל מאי היא, דתנינן[175] כשם שאין מביאין אותו דרך רשות הרבים כך אין מביאין אותו דרך חצירות ודרך גגות ודרך קרפיפות, וכל שכ׳ מפתח ספר תורה (דאי איפשר) למקום שהו׳ (ל״ת) ולהתפלל שם, דאי (איפ׳) אפי׳ בטילין אין חייבין עליהן כרת ולא מלקות, וכ״ש להורות לעמי הארץ שאין מורין. אבל לעשות כר׳ יצחק בר׳ ביסנא וכידאורי ליה ר׳ פדת, שפיר דמי, משו׳ דאיתותב כמה תיובתא ואיפרקו כולהי, ותו לא איתותב. ואע״ג דרבינא בתרא הוא, ואותיב תיובתא, פרקא רב שימעי[176] [ד]לא הוי תיובתא, והלכת׳ כר׳ פדת.

לה. וששאלתם[177] שמן שנדרו להדליק אותו בבית הכנס׳, מהו שיהו קורין לאורו בתלמוד, כשאסרו חכמי׳[178] לקרות לאור הנר בשבת, לאו משו׳ קדושה אלא שמא יטה וכמעשה דר׳ ישמעאל[179], אבל בחול מותר לקרות לאורו (הנר בשבת) בין בתלמוד בין בכל צורכיו. וא״ת, הא דקאמ׳ לעיניין חנוכה[180] אמ׳ רב אסור להרצות (ישבות) [וכו׳], ומסקינן שמעתא שלא יהו מצות בזויות עליו, והתם מצוה להדליק נר חנוכה[181], והכא לנהורא מכיון להרבות מאור בבית הכנסת[182] הילכך מדליק וקורא.

[קיז] מוצאי שבת

מוצאי שבת. ובתפילת מנחה של שבת לאחר קריאת ספר תו אין מקדישין למעלה אלא למטה[1].

ח״ב 337, שהתירו להם להביא ע״י שורה של אנשים או ע״י קטן. אלא ששם לא היה רה״ר מפסיק ביניהם. וראה גם רי״ף סוף פי״ט דשבת, ראבי״ה בתשובות ח״א סי׳ שצא עמ׳ 447, מחז״ו עמ׳ 2-121, ספר התרומה ה׳ שבת סי׳ רטו, שבה״ל סי׳ קד (הו׳ מירסקי עמ׳ 350).
168 משנה ערובין צה, ב: רש״א נותנן לחברו וחבירו לחבירו עד שמגיע לחצר החיצונה.
169 יבמות קיג, ב: רב יצחק בר ביסנא אירכסו ליה מפתחי דבי מדרשא ברשות הרבים בשבתא, אתא לקמיה דר׳ פדת אמר ליה זיל דבר טלי וטליא ולטיילי התם דאי משכחי להו מייתי להו.
170 ערובין מג, ב: עשה לו מחיצה של בני אדם ויכנס. ושם מד, ב הנהו בני גננא דאעילו מיא במחיצה של בני אדם נגדינהו שמואל אמר אם אמרו שלא מדעת וכו׳. 171 ראה ערובין צה, ב, שלא אמר רק בתפילין או בבנו שנולד באותו יום. 172 אפשר שכוונתו שדוקא שלא לדעת מותר. 173 שבת קל, ב. 174 פסחים צב, א: אמר רבא ערל הזאה ואיזמל העמידו דבריהן במקום כרת כו׳ איזמל דתניא כשם שאין מביאין את דרך רה״ר כך אין מביאין אותו דרך גגות ודרך חצירות ודרך קרפיפות. 175 יבמות שם. 176 ע״ש קיד, א וב, שסתמא דגמרא מקשה על כך, ורבנו מייחסה לרב שמעי׳, ובמסקנא מתרץ רב שמעיה דלא הוי תיובתא.
177 תשובה זו לרב נטרונאי גאון הובאה בחמדה גנוזה סי׳ ז, אוצה״ג שבת סי׳ כא. 178 שבת יב, א. 179 שם יב, ב. 180 שם כב, א ושם: אמר רב יהודה אמר רב אסי (אמר רב) אסור להרצות מעות כנגד נר חנכה כו׳ וכי נר קדושה יש בה כו׳ שלא יהו מצוות בזויות עליו.
181 בח״ג כנראה יש השמטה מחמת הדומות. 182 בח״ג: מאור בהכ״נ כמה דקרי בתלמוד ובאגדות טפי איכא מצוה ומקבל שכר מדליק וקורא. 1 ל״מ כעת מקורו.

צו״צ כבר זה משום כבודו של חכם, משה רבינ׳ זצ״ל שנפטר באותה שעה בשבת [2].

תפילת ערבית. במוצאי שבת מאחרין אותה הרבה [3], כמה דאמרינ׳ [4] שאני עילוי יומא מאפוקי מאחרין ליה ולא ליהוי עלן כמשאו. וזה [5] נהגו לומ׳ ויהי נועם לקידושא דסידרא, ולומ׳ בנעימה ובאריכות [6]. ד״א באפוקי שבתא טעם כדי שישתהו ישראל בהשלמת סידריהם, כדי להאריך מנוח לרשעים מלחזור לגיהנם, כדאמ׳ [7] במוצאי שבת מלאך הממונה על הרוחות צועק חזרו לגיהנם, שכבר השלימו ישראל סידריהם, לכך ישראל מזכירים כסדר ויהי נועם, ומיכאן לויהי נועם במוצאי שבת.

[קיח] סדר הבדלה

הבדלה. על הבדלה של מוצאי שבת באתה חונן השנייה [1], שהוא ברכה לבטלה. והשבתיך איזו לבטיל, לפי שבאתה חונן אין פותח בברכה בהבדלה ולא חותם, אלא שמזכיר אותה באמצע הברכה [2]. והנך צריך לחזור ולשאל [3], והלא [4] הצריכו לברך שעשה ניסים בקידוש, מפני שאומרו בהגדה, לפיכך שמזכיר בברכת גאל ישראל למי שעשה [5], שמע מינה [6] הזכרה נמי כברכה דמי, ולא ליבדל הבדלה הכא (והא) והכא וליסגי בחד מינה.

2 ראה למעלה סימן עו שצויינו המקורות ואפשר שיש לתקן: כבר [כתבנו]. 3 ראה למעלה סימן עז ומה שהערנו בזה. 4 ברכות נב א, פסחים קה, ב: שאני עילוי יומא מאפוקי יומא עילוי יומא כמה דמקדמינן ליה עדיף אפוקי יומא כמה דמאחרינן ליה עדיף כי היכי דלא ליהוי עלן כמשוי. ועי׳ סדרע״ג סדר מנחה (לא.). 5 לשון סדרע״ג סדר מוצאי שבת (לא.). וראה למעלה סימן עח. 6 ראה בה״ג ציצית (מח, ב ד״ו, וד״ב עמ׳ 238). 7 תנחומא תשא לג, פסיקתא רבתי פכ״ג, ולעיל סי׳ עז הערה 1 ציינתי המקורות.

1 הכונה, למה תיקנו לומר גם בתפילה ושנית על הכוס, הרי זו ברכה לבטלה. ואולי יש לתקן: הקשית. 2 כלומר, כיון שזו על הכוס עיקר — ראה להלן — אם כן אין לבטל של תפילה, כיון שאין מזכירה כברכה מיוחדת בפתיחה וחתימה אלא שמזכירה באמצע הברכה. וראה לקמן שכתב שאפשר שזו של תפילה הוא עיקר. 3 כלומר, ועל זה חזרת ושאלת. 4 נראה דצריך לתקן: והא לא הצריכו וכו׳. 5 נידון זה שאין לברך ברכה מיוחדת „שעשה ניסים״ בליל הפסח — אע״פ שחייבים לברך בחנוכה ופורים, מפני שכבר אמרוה בברכת לפיכך. ראה סדר ר׳ עמרם גאון השלם (הוצאת פרומקין ח״ב קג־ד, קורוניל לז, ב): „ואין צריך לומר שעשה נסים שכך אמר ראש ישיבה רב עמרם בר ששנא גאון, המקדש בפסח אין צריך לומר על הכוס שעשה נסים לאבותינו מ״ט הואיל שצריך לומר למי שעשה לנו את כל הנסים האלו ושם צריך להזכיר שעבוד ועבדות ונס וגאולה אינו צריך להזכיר כאן ואם מזכיר שתי פעמים מוציא שם שמים לבטלה — וכן מנהג שתי ישיבות שאין אומרים״. והשווה שבלי הלקט סי׳ ריח: „ואל תתמה על מה שאין אנו מברכין שעשה נסים בלילי הפסח שהרי מסדר והולך בסוף ההגדה למי שעשה לנו ולאבותינו את כל האותות והמופתים והנסים האלו כן כתב רבנו שלמה ז״ל״. וראה עוד ספר האורה סימן צ (עמוד 101), סידור רש״י סי׳ שפ״ב (עמ׳ 185), ספר הפרדס עמ׳ מח, מחז״ו סי׳ סח (עמוד 283), ספר המנהגות של ראשונים (עמ׳ 195). וראה הגדה שלמה ע׳ 87 ותו״ש חלק טו עמ׳ קכד שבב׳ הגדות כ״י מיד אחר הברכה של גאל ישראל — נמצאת הברכה שעשה נסים — וכנראה שרע״ג כתב כן להוציא מדעת זו. ועיין עוד ספר הרוקח סי׳ רפג וספר

ועתה השיביני גם על זאת אינו[8] זכור כשהשבתיך אין זה ברכה לבטלה, ואע״פ ואם נים ואם תיר ולא תיר[9] השבתיך, יקירי כמו יפה השיבותיך, ומה שדימיתה לשעשה ניסים אינו זו[10] הבדלה כלל לאתה חונן, ואינו[11] פותח בה ולא מסיים, אבל שעש׳ ניסים בברכת גאל ישראל שייך הוא מעשה ניסים בגאולה, דגאולה הוויא על ידי ניסים, והוי עינינא חדא. אבל עכשיו על פי התלמוד[12], והלא דכותיה הם בעצמם הקשו כמו שהיקשת, בפרק אין עומדין[13] וכיון דנפיק ליה כחדא איפשר ליה דהויא ליה אידך[14] ברכה שאינה צריכה, אלא אימא הכי אם הבדיל בזה או (או) בזה[15]. והאי תנא סבר כוותך שיבדיל או זה או זה[16], ויניחו לך ברכות על ראשך[17]. וכך ינוחו ברכות על כולנו, שאנו סבורין כדרב׳ בר׳ יהוד׳[18] וכר׳ דאמ׳ שמו׳ וכרבא אמ׳ רב יוסף ב״ר בינימין ב״ר יפת וכר׳ אסי[19] וכר׳ נחמן בר׳ יצחק דאמרי כולהו והבדיל[20] מברך על הכוס. וכן במסכת שבת[21] אין מחשיכין על התחום, דאסירין לעשות מלאכה אע״ג דמבדיל בתפילה, כדמסי׳ במערבא אמרי הכי המבדיל בין קודש ועבדינ׳ צריכין, אמ׳ רב אסי[22] כד הוינא בי רב כהנא אמרינ׳ המבדיל ואפכינן סיליתי[23]. ופרשו ראש ישיבות[24] וחידוש הוא לי ועכשיו מצאתיו בזכותך, אפכינן סיליתי מביא נסרים של קורות ושל עצים (ד)שאינן ראוין למלאכה וכששוקעת חמה למוצאי שבת אע״פ שלא נתפלל ולא הבדיל לא בתפילה

המנהיג סי׳ נח. 6 = שמע מינה. 7 אולי צ״ל: אשיבך. 8 אצ״ל: אני זכור שהשבתיך דאין זה ברכה לבטלה. 9 השווה פסחים קכ, ב. 10 אולי צריך לתקן: דו׳ = דומה. 11 צ״ל: שאינו. 12 כלומר, ועתה אשיבך על פי הגמרא. 13 ברכות לג, ע״א. 14 לפנינו: והוי ברכה לבטלה. 15 כגי׳ בה״ג ד״ו יד, א, אם הבדיל בזו או בזו, וראה גי׳ כי״מ והערת דק״ס שם, ולפנינו: אם הבדיל בזו ולא הבדיל בזו. 16 וכן דעת התוספות בפסחים קה ע״ב ד״ה ש״מ דהאי ברייתא סוברת שא״צ להבדיל בשניהם דמסקנה דהתם אם הבדיל בזו ולא הבדיל בזו ינוחו לו ברכות על ראשו. והשווה רב האי גאון בתגנ״ק סי׳ כח, שבה״ל השלם דין הבדלה (עמ׳ 432 הוצאת מירסקי) אוצה״ג לברכות סי׳ רז (עמ׳ 78): „וכמו כן יכול להבדיל בתפילה ודיו, שהרי אמרו רבותינו ז״ל המבדיל בתפילה ועל הכוס ינוחו לו ברכות על ראשו מכלל דסגי ליה בחדא״. וע״ע שע״ת קיח וסדור רס״ג עמ׳ קכו והערה ד, וראה בסמוך. 17 ע״פ ברכות שם. 18 אולי צריך לתקן: כדר׳ חייא בר אבא, וכ״ה בברכות שם, וכדרב יהודה אמר שמואל (והוא בשבת קג, ב) וכרבה ורב יוסף וכר׳ בנימין בר יפת, ברכות שם. 19 לפנינו: ר׳ יוסי. 20 צ״ל: המבדיל. 21 קג, ע״ב: „אבל מחשיכין ואע״ג דלא אבדיל וכו׳, וכי תימא דאבדיל בתפילה וכו׳ וכי תימא דאבדיל על הכוס וכו׳ במערבא אמרינן הכי המבדיל בין קודש לחול ועבדינן צורכין אמר רב אשי כי הוינא בי רב כהנא הוה אמר המבדיל בין קודש לחול ומסלתינן סלתי. 22 לפנינו: רב אשי, ובר״ח: דהוא בתרא. 23 כן הוא גי׳ הגאונים, ראה ר״ח שם, רי״ף פסחים פ״י רמז תשע״ה, ריצ״ג ח״א יז, וכ״ה גי׳ כי״י אפ׳ בדק״ס שם, שבה״ל דין תפלת מוצ״ש (עמ׳ 423 הוצאת מירסקי). 24 כונתו לתשובת הגאונים מן הגניזה בס׳ היובל לבי״מ הרבנים בודפסט עמ׳ פח: „אפכינן סילתי מביא נסרים של קורות ושל עצים ... כששוקעת חמה למוצאי שבת אע״פ שלא התפלל ולא הבדיל לא בתפילה ולא על הכוס ... אדם ברוך השם מ״ה המבדיל בין קודש לחול ואפילו אותן סילתי שאין ראויין לצורך שבת מותר להפוך בהם ומהו סילתי סיואר של קורות כמו ששנינו עצים מן קשואר של קורות״. וראה אוצה״ג שבת ח׳ התשובות סי׳ רח, וראה ערוך ע׳ סלת א, ואוצה״ג שם סי׳ שסח מתשובות הגאונים. וע״ע ריצ״ג ח״א עמוד יז. והשווה רבנו חננאל בבא קמא כב, ע״ב. 25 זה חסר בתשובה שם, ונשלם השתא בזה.

ולא על הכוס, או[26] עומד אדם ואומ׳ ברוך השם[27] המבדיל בין קודש לחול, אפי׳ אותן סיליתי שאינן ראוין לצורך[28] מותר להפוך (להפוך) בהם. ומהו סיליתי שאור של קורות, כמו ששנינו[29] אין מביאין עיצים מן השאור. הנה מצאנו לדברי הכל שצריך להבדיל על הכוס במוצאי שבת כתיקון אנשי כנסת הגדולה ותלמידיהם, שבתחילה קבעוה להם בתפילה[30], כשנכנסו לארץ אז היו דחוקים[31] עדיין באו שבין אדם מספר[32] לאחר נתישבו[33] והעשירו וקבעו׳ על הכוס עיקר ולא בתפילה[34], חזרו והענו ב[י]מי (זונים) [יונים][35] לאחר שנכנסו גוים (לאחר) להיכל[36], אחר שקבעוה בתפילה[37]. ואז אמרו חכמים המבדיל בתפילה צריך להבדיל על הכוס, ואפי׳ מתוך דוחק ואם אי איפשר לו[38], הואיל וכך נתגל[ג]ל הדבר, ולאחר שנקבע כבר על הכוס כשהעשירו, לפיכך יהיה להם קביעותם על הכוס. ואין בו משום ברכה לבטלה, דהיכא דאמרינ׳ משו׳ ברכה לבטלה, כגון דבריך על הפת או על הפרי במקום אחד כשהו׳ יושב בדלא אמליך בינתיים[39], אבל כגון זה דקבעו ראשוני׳ בשביל גילגול שנ[ת]גלגל הדבר עליהם, ולא רצו לבטל קבעו אחד בשביל זכר פסילותיו, ומשום גם מזה אל תנח ידיך[40] ובשתי מקומות בבית הכנסת ובביתו לא מחזי כברכה לבטלה, דהכי אשכחן נמי בקידושא דבי שמשי דלא חשיב כי האי גוונא ברכה לבטלה, כדאמרי׳[41] ליה רבינא לרב אשי הילכת׳ מאי, אמ׳ ליה כקידושא מאי בקידושא אע״ג דמקדש בצלותא מקדש אכסא, אף אבדלתא נמי וכו׳[42]. ועוד איכ׳ למימ׳, כדאשכחן גבי ערבי פסחים[43]

26 צ״ל: אי. 27 כן דעת בה״ג יג, ג, שצריך לומר בשם ומלכות, וכ״ה בריי״ף שבת שם רמז תקס״ז ופסחים שם, עי׳ ר״ן שם. וכ״ה בריצ״ג עמ׳ יז, ובגליון רשב״ם על הרי״ף הובא בדק״ס שבת שם, ראבי״ה ח״א סימן שה (עמ׳ 383) וח״ב סי׳ תקיג עמ׳ 140 וספר האגור הל׳ שבת (מהדורת הרשלר סי׳ תכד). וראה בשבה״ל השלם סי׳ קכד שדעת רש״י שאומרה בלא ברכה. ראה רש״י שבת שם, וספר האורה עמ׳ 56, טור וב״י סי׳ רצט. ועי׳ גם פסקי רי״ד (הוצאת מכון התלמוד שבת עמ׳ תקל״ה) שהביא ב׳ הדעות. ובאבודרהם סדר מוצאי שבת (עמ׳ קצא מהדורת ירושלים) בשם הנגיד. 28 צריך לתקן ע״פ התשובה הנדפסת: לצורך שבת. 29 ביצה לא ע״ב, ושם: אין מבקעין עצים מן הסואר של קורות. 30 ברכות לג, ע״א. 31 השווה רש״י ברכות שם ד״ה בתחלה כשעלו מן הגולה והיו דחוקים. ומתוך קריאת הכ״י קצת נראה שזה רי״ש וכאילו כתוב רחוקים. ואז יהי׳ הכונה אחר כך „שהיו מעטים וקרובים אל הספר. 32 כאן צריך תיקון, ואפשר שצ״ל: שבאו בני אדם מספר. 33 צ״ל: שהתישבו. 34 זה מבואר שם ממה שאמרו ששכחו תקנת כנה״ג. 35 כך נראה לתקן. 36 ראה מגילת תענית פ״ט. 37 אפשר שצ״ל: חזרו וקבעוה בתפילה. 38 צ״ל: אם אפשר לו, וכן פירשו הראשונים, עי׳ חי׳ הרא״ה, וכן בשיטת ר׳ אברהם אלשבילי ב„גנזי ראשונים״ (ירושלים תשכ״ז) ברכות שם: דהם אמרו המבדיל בתפלה צריך שיבדיל על הכוס, פי׳ היכא דאפשר ליה דאית ליה כוס. ועי׳ מאירי שם (עמ׳ 119 הוצאת מכון התלמוד). וראה בראבי״ה סי׳ צד שכתב: „שהם אמרו המבדיל בתפלה צריך שיבדיל על הכוס מעיקרא״. וצ״ב כונתו שהוסיף „מעיקרא״, ואולי צריך לתקן: כדמעיקרא. ועי׳ שבה״ל שם (עמ׳ 434) בשם אחי ר׳ בנימין דזה שאמרו צריך להבדיל על הכוס דווקא היכא דאית ליה יין. 39 כלומר, בלא הסח הדעת ובלא שינוי מקום. 40 קהלת פ״י. 41 ברכות לג ע״ב ושם: אמר ליה רבינא לרבא הלכתא מאי אמר ליה כי קידוש מה קידוש אע״ג דמקדש בצלותא מקדש אכסא אף הבדלה נמי וכו׳. 42 ראה ראבי״ה ח״ב סי׳ תקי״ג (עמ׳ 141) שכתב כן: א״ל רבינא לרבא כו׳ אף

מקום שנהגו[44] פלגותא דרב ושמו׳ אותן בני אדם וכו׳, עד אלא לרב למה לי דמקדש בביתיה כדי להוציא בניו ובני בניו[45], הכא נמי [ב]הבדלה בחונן הדעת עיקרי[46]. והרי ט׳ באב שחל ליהיות באחד בשבת שאין הבדלה על הכוס במוצאי שבת[47], ועושין סתם מלאכות הנתונות כל אותן היום של ט׳ באב מפני שסומכין על הבדלה שהבדילו בחונן הדעת. ועוד כל מוצאי שבת האיך מדליקין את הנר ומוציאין מרשות לרשות, אילמלא הבדלה שבחונן הדעת, הואיל ואמ׳ מר[48] אסור לעשות מלאכה קודם שיבדיל, ואע״פ בא הוא בוודאי. ורבותינו בירושלמי בפרק אין עומדין[49] ר׳ עקיב׳ בר׳ אידי בשם רבי יצחק היה אומרה בתפילה והיה אומ׳ על הכוס בשביל לזכות את התינוקות, מילתא אמרה שעיקרא התפילה. הנה עתה שבח לבוראינו השוינו טעם הבדלה [ל]טעם קידושא[50].

וצריך אתה לטעמים הללו, מניין שאסור לעשות מלאכה קודם שיבדיל, דכת׳[51] בין [ה]קודש ובין החול וכת׳ בתריה[52] להורות, לרוב הוראות למעשה[53] דהיינו מלאכה. ועוד מה טעם ראו לומר הבדלה בחונן הדעת משאר ברכות, כדכת׳ להבדיל וכת׳ בתריה להורות, הוא דיעה והשכל, כמו דאמ׳[54] את מי יורה דעה. ועוד בירושלמ׳[55] הוא הטעם, ר׳ אומ׳ ותמיה אני האיך בטלו חונן הדעת בשבת, אם אין דעת תפילה מאיין, אם דיעה אין הבדלה מניין[56], וכמו שאסור לעשות מלאכ׳ עד שיבדיל כך אסור לאדם לשאל צרכיו עד שיבדיל, כדיברי ר׳ אליעזר בן אנטיגנס בשם ר׳ אליעזר בירושלמ׳[57] לכך קבעוה בראש בחונן הדעת בראש כל צרכים שאילתיך[58]. ושאלתי גם מן הרב ר׳ שלומה מן וורמשא[59] והשיב דעתו לדעת רבותינו שבכאן.

ומצאתי בתשובות[60] המבדיל על אור [ו]אין לו יין באותה שעה,

הבדלה נמי אע״ג דמבדיל בצלותא מבדיל אכסא, ומשום ברכה לבטלה ליכא דלכתחילה קבעוה בתפלה העשירו חזרו וקבעוה על הכוס ומכיון דקבעוה לא בטלוה. 43 ק, ע״ב קא, ע״א. 44 נראה שזה מיותר. 45 אולי צ״ל: ביתו. 46 כלומר, דעיקר התקנה בתפילה ומה שחוזר ומבדיל בביתו על הכוס, כדי להוציא בני ביתו. 47 השווה מעשה הגאונים מט (עמ׳ 34): „אבל רבנו שלמה היה נוהג בט׳ באב שחל להיות במוצאי שבת היה מברך בורא מאורי האש בלילה, אע״פ שאין מבדילין עד לאחר התענית כו׳. ואם תאמר למה הוא מותר במלאכה כגון הבערה ובישול דמותרת בט׳ באב (כגון) [כיון] שהבדיל בתפילה. וראה עוד בפרדס סי׳ קנה, מחז״ו רסז (עמ׳ 228), הרוקח סי׳ שיא, שבה״ל סי׳ רסח, ריצ״ג ח״א עמ׳ יז. 48 שבת קנ, ע״ב. 49 ברכות פ״ה סוף ה״ב, ושם: ר׳ יעקב ב״ר אידי בשם ר׳ יצחק רובא אמרה בכוס אומרה בתפילה בשביל לזכות את התינוקות, ועי׳ ח״ג. 50 שכופלין משום אנשי ביתו, וזה הביאור בברכות לג ע״ב, הבדלה כקידושא וכו׳. 51 ויקרא י, י. 52 שם שם יא. 53 ראה כריתות יג, ב, תו״כ שמיני סוף פ״א. 54 ישעיה כח, ט. 55 ברכות פ״ד ה״ד, ופ״ה ה״ב. וראה הל׳ הירושלמי להרמב״ם לרש״ל עמוד לג הערה ס. 56 כן הוא שם פ״ה ה״ב: אם אין דיעה תפילה מניין וכה אם אין דיעה הבדלה מניין. 57 שם פ״ה ה״ב: ר״א בן אנטיגנוס בשם ר״א בי ר׳ ינאי זאת אומרת שאסור לעשות מלאכה עד שיבדיל כמה דאת אמר אסור לעשות מלאכה עד שיבדיל ודכותה אסור לו לאדם לתבוע צרכיו עד שיבדיל. 58 ראה אבודרהם סדר תפלת ערבית של מוצאי שבת (עמ׳ קפד): ולכך קובע ההבדלה בברכת חונן הדעת שהוא ראש לכל הנצרכים. 59 רבנו שלמה יצחקי = רש״י. 60 ראה שע״ת סי׳ קנ, ריצ״ג ח״א טז: „ועוד אמר מר רב האי ז״ל כי לא מתרמי כוס כשיראה

מברך בורא מאורי האש, ואומ׳ הבדלה ויוצא בה ידי חובתו, ואחר כך אע״פ שהוא מוצא יין אין חוזר ומבדיל הבדלה, דמיחזי בה בברכה יין אין חוזר ומקדש [61].

ועוד מצא אחימלך [62] בתש[ו]בות הגאונים [63], לאבדיל [64] (אש׳) אשיכרא היכ׳ דקביעה עליה. מפני מה אין מבדילין על הפת כשם שמקדישין [65] על הפת, אין מבדילין על שכר, שכן תיקן עזרא ואנשי כנסת הגדולה בתפילה ועל היין [66]. ופת שמקדישין עלוה, דאמור רבנ׳ [67] כי הוה חביבה ליה ריפתא מקדש אריפתא, דכי הוה חמרא [68] מקדש אחמרא, ולא [קא] [69] להבדלתא הייכא דליכ׳ יין [70].

ומצא [71] ר׳ נתן בהלכות קצובות [72] של מר רב יהודאי גאון, ואם אין לו יין במוצאי שבת אומ׳ המוציא לחם ואינו אוכלו עד שיבדיל.

ומבדילין ביום טוב בצאת׳ בין בחולו של מועד בין בחול [73] בלא נר [74] ובשמים [75].

ואין [76] אומרי׳ וצדקתך בשבת של מחר חדש ביום, (אם) [וגם] [77] בחול אין נופלין בתחנונים, וטעם שניהם השיב לי ר׳ ..... [78] כהחוא

אש ונזקק לאורו יברך בורא מאורי האש. וראה להלן בשם ר׳ נתן. ותש״ר ח״א צד יז, מעשה הגאונים צד יג. 61 קטע זה עדיין צריך ביאור וכעת ל״י לפרשו. 62 ראה מבוא. 63 תשובה זו נמצאת ב„מעשה הגאונים״ סימן כב (עמוד 13) ומקורה בסידורנו. ועיין מה שכתבנו במבוא לסידור זה. וראה סדר רב עמרם גאון לב, א, הפרדס סי׳ קיב, ושו״ת הגאונים איי הים סי׳ קטז. 64 במעה״ג שם: מהו לאבדולי אשיכרא היכא דקבעוה ליה. 65 במעה״ג בטעות: שאין מקדשין. 66 ברכות שם. 67 פסחים קו, ע״ב. 68 במעה״ג: הוה חביבא ליה חמרא. 69 הוספתי ע״פ מעה״ג שם. 70 לפי גירסתנו קאי אדלעיל דאינו מבדיל על הפת אפילו במקום שאין לו יין, אבל במעה״ג הנוסח: „והייכא דליכא יין מבדיל״. והוסיף לפי״ז המהדיר וכן באוצה״ג פסחים התשובות סי׳ רפט שצ״ל: מבדיל [אשיכרא], ואודות הבדלה על הפת, עי׳ פסחים קו, ב קז, א ירוש׳ ברכות פ״ח ה״א ופסחים פ״י ה״ב, וראה בה״ג יג, ב (וד״ב עמ׳ 48), סדרע״ג לב, א מב, ב, גנז״ש עמ׳ 26, ח״ג קנז, ג״מ סי׳ כד, סדרס״ג עמ׳ קכו, העתים 204, ריצ״ג ח״א עמ׳ יד, ראב״ן סי׳ קפט, או״ז הל׳ ערב שבת כה, ראבי״ה ח״ב עמ׳ 147, שבה״ל סי׳ קל ועוד. 71 גם קטע זה במעה״ג שם. 72 במעשה הגאונים שם: קבועות, אבל כן הוא בהלכות קצובות בתש״ר לרח״מ הורוויץ ח״א עמ׳ כג בהלכות יוה״כ. וב„הלכות קצובות״ הל׳ שבת (מרגליות עמ׳ 78) סי׳ לב: ומאן דלית ליה חמרא אומר המוציא ומבדיל. וגם בספרנו הכוונה שאינו אוכל מיד אחר הברכה, אלא מפסיק בהבדלה ואח״כ אוכל. 73 פסחים קד, ע״א: אומר הבדלות במוצאי שבתות וימים טובים כו׳ ובמוצאי יום טוב לחולו של מועד. 74 פסחים קו, ע״א, אבל לא על האור שאין מברכין בו אלא במוצאי שבת הואיל ותחילת בריתו. עיין פסחים נד ע״א, וש״נ. 75 ראה פסחים קב סע״ב, רשב״ם ותוס׳ שם ד״ה רב, שאין מברכין על הבשמים ביו״ט שהרי גם ביו״ט יש לנו נשמה יתירה כשבת. ועי׳ ראשונים שם, ורמב״ם פכ״ט מהל׳ שבת הכ״ב, טור או״ח תעג, ועוד, תוס׳ ביצה לג ע״ב, ד״ה כי, או״ז ח״ב סימן צב. 76 קטע זה נמצא במעשה הגאונים סי׳ כ (עמ׳ 12) וכנראה שמקורו מסידורנו, וראה ספר הפרדס סי׳ קיט, ובליקוטי הפרדס ויניציאה סי׳ רעט, שבה״ל השלם סוף סי׳ קכו (עמ׳ 417 הוצאת מירסקי) וסי׳ קפא (עמ׳ 141 הוצאת בובר), וראה מחז״ו סוף סי׳ קמב (עמ׳ 112), המחכים (עמ׳ 26) הערה שמז, שו״ת מהר״מ ב״ב בודפסט סי׳ יא. וראה טור או״ח סי׳ רצב: ונוהגין באשכנז כשאין תחנה ביום ראשון שאין אומרין בשבת צדקתך. וראה במבוא מה שכתבנו שבמקום שהטור מזכיר מנהג אשכנז זהים הדברים עם הסידור שלנו. 77 תקנתי ע״פ מעה״ג. 78 צ״ל רבנו משולם, עי׳ מעה״ג משבה״ל

דתנינן בראׁ׳ השנה[79] אם לא באו עדים עד המנחה נוהגין אותו היום כקודש ולמחר קודש, נמצאת אתה אומר שמשעת[80] נכנס ראש חודש, [ו]לפי שאנו אומרים צדקתך במנחה מפני כבודו של משה רבינו שנפטר בשבת בשעת מנחה, כמו שמקובלים אנו מרבותי׳ הקדומים[81] שאמרו מלאכי השרת צידוק הדין לפניו, ואנו יודעים שלא היה אותו יום ראש חודש ולא יום טוב (שבשבת) [שבשבעה][82] באדר מת משה, על כן במקום שאנו יכולין לדחותו מפני שום דבר, כמו עכשיו כמפני ראש חודש דוחין אותו, וכ״ש בראׁ׳ חודש עצמו דוחין אותו וביום טוב שאין מברכין[83] אותו.

ועל הבשמים מברכין מפני נשמה יתירה שיש באדם[84], ולמוצאי שבת נאבדה ונחסרה, וריח בשמים למשיב נפש ומעט מהנהו. וביום הכיפורים ובימים [טובים] ליכא ייתור נשמה ואין מברכין על הבשמים[85]. ועוד שכל שבת ושבת אור של גיהנם מצתנן, ולמוצאי שבת חוזר ושורף ומסריח, לכן מריח בבשימים ומהנהו[86].

ומברכין הבדלה כך עושין בשתי ישיבות[87] שמסתכלין בכפות ידיהן, ואומ׳ ונסתכל בידינו כדי שנהנה מן האור. ראינו[88] מנהגא בפר׳ ר׳ אליעז׳ בן הורקנוס[89] שמצוה להסתכל בציפורניו, מיהא אנו[90] רגילין בכך.

ולהטיל[91] מים בכוס של הבדלה לאחר שישתו׳, כך אנו (נוהגין) עושין וכך (אנו) שמענו, שיורי מצוה מעכבין את הפורענות[92], ומה שנשתייר מן המים אנו מטילין אותו על ידינו ומעבירין אותו על פנינו, כדי לחבב המצות. ועד כמה מבדילין אמ׳ ר׳ זירא עד רביעי בשבת[93] עד ולא עד בכלל.

שם ושם. 79 פ״ד מ״ג ל, ע״ב. 80 במעה״ג ושבלי הלקט שם: שבשעת מנחה. 81 ראה סרע״ג ל, א, השלם ח״ב נא, א, בשם רב שר שלום, אוצה״ג שבת סי׳ שיז ובהע׳ שם, הפרדס (עהרענרייך עמ׳ שיג) ולקוטי פרדס שם, מחז״ו קמא עמ׳ 111 ובהערה סג ושבה״ל השלם (ע׳ 416 הוצאת מירסקי והערה 41 שם), ולעיל סי׳ קיז הערה 2. 82 תקנתי ע״פ מעה״ג שם. 83 שם: אומרין. 84 עי׳ ביצה טז, א תענית כז, ב ולעיל סימן עד. ועי׳ תוס׳ פסחים קב, ב ד״ה רב, ביצה לג, ב ד״ה כי, או״ז ח״ב סי׳ צב, שו״ת הרשב״א סי׳ קנט. 85 עיין למעלה סי׳ קג ומה שכת׳ שם. 86 בהפרדס עמ׳ צד: „טעם בשמים משום נשמה יתירה שחסר והיה למשיב נפש, וביום הכפורים ליכא יתור נשמה ולא מברכינן ומפי הרב ר׳ יעקב בר יקר נאמר לי דטעם בשמים למוצאי שבת מפני ששבת שובת אור של גיהנם ואינו מסריח ומוצאי שבת חוזר ושורץ ומסריח לפיכך מריח בבשמים להפיג ריח רע, אבל ביום הכפורים לא מצינו שביתת האור״. וכ״ה מחז״ו עמ׳ 382, סדרש״י סי׳ תקלב (עמ׳ 266), שבה״ל סי׳ קל, ובמחז״ו עמ׳ 117 בשם והגאון רבנו שלמה ב״ר יצחק בשם ר׳ יעקב ב״ר יקר ע״ש וסדרש״י סי׳ תקכד (עמ׳ 262). 87 סדרע״ג לא, ב, שע״ת סי׳ קג, תה״ג ליק סי׳ מט, ח״ג סי׳ צג. ולעיל בסידור חסידי אשכנז סי׳ עח ע״ש ושם ציינתי גם מספרי דבי רש״י. 88 סדע״ג שם. 89 פרקי דר״א פ״כ, ועי׳ לעיל שם. 90 בהפרדס עמ׳ ל: מיהו אין רגילין בכך. וכ״ה בסדרע״ג שם (לב.) מיהו אין רגילין חכמים בכך. 91 בסדרע״ג שם ע״פ פדר״א שם „ר״א אומר לאחר ששתה אדם כוס של הבדלה מצוה להטיל מעט מים בכוס של הבדלה ושותה כדי לחבב את המצות ומה שישאר בכוס מן המים מעבירו ע״ג עיניו למה שיורי מצוה מעכבין וכו׳. ועי׳ מחז״ו הפרדס שם, מרדכי ריש יומא סור רצט ועוד. 92 סוכה לח, א. 93 פסחים קו, א ורשב״ם שם.

[קיט] הילכת ימים טובים של כל השנה

א. טופס השאלה אשר השיב רב עמרם ירושלמי[1] לאחי[2], מפי שמואל[3], ומתשובות אביו רבינו יהוד׳ הכהן מורה צדק[4]. ארבעה עשר שחל להיות בשבת מבערין את הכל מלפני השב׳[5] וכו׳. ליל שבת ושבת שחרית משיירין חמץ כדי סעודה עד ד׳ שעות. ואל יאכל מצות[6], דאתי למיכל מיניה לערב אכילה גסה[7]. ואי איכא מורה[8] דאמ׳ אכלינן מצות, וסמיך מהא דאמ׳[9] מאי (ליה) [לאו] אפילו לאכול לא לבער, וסבר דמשמע לא אכלינן חמץ בד׳ שעות בשבת*[9] ..... אלא מצות, ההוא גברא דקא מורה הכי, טעותא הוא בידיה. דמאי ההוא פריקא הוא, דחיתא היא, ואדחיתא ליכ׳ למיסמיך. ומנ׳ לן דליתיה להא, דתניא[10] היה יושב בבית המדרש ונזכר שהיה לו חמץ בתוך ביתו בו ביום מבטל, אחד השבת, ואחד יום טו׳, ואמרינ׳, בשלמ׳ שבת כגון שחל להיות בי״ד בשבת וכו׳, אלמ׳ אכלינן כל ד׳ שעות בשבתו׳, ההוא דחיתא היא, ש״מ.

ב. רבי׳ שמו׳ כהן ואחיו ר׳ מאיר כהן[11] ואביהם ר׳ יהודה כהן נ״ע כך היו עושין, מבערין חמץ בלילי י״ג, והיו שורפין לאלתר[12], ומשיירין לסעודת שבת. של תלמוד[13] אומר[14] הבודק צריך שיבטל, ומה שנשאר להן מסעודת שבת נותנין לכלב או לנכרי. ונוהגין להשכים הרבה לבית הכנסת כדי שיאכלו בתחילת ארבעה.

ג. כאן וכאן הורו רבותינו ט״ו בניסן שחל להיות באחד בשבת, שמבערין את החמץ לפני השבת, שבודקין את החמץ בלילי י״ג, (ולאחר) [ולמחר] היינו בערב שבת, קודם המנחה, שורפין ומשיירין מזון שתי סעודות מן החמץ לשבת, ובשבת לאחר ד׳ שעות מבערין הכל לחצר ולכלבים ולתרנגולים ולעורבים[15]. וכן לימדנו רבי׳ שלומ׳ בר׳ שמשון.

1 ראה אודותיו במבוא. [ועיין הפרדס לרש״י סי׳ כג הוצאת ער׳ עמ׳ שמט, ושבה״ל השלם סי׳ קצ: שאלתי אני עמרם מרבנו שמואל משמו של רבנו נתן]. 2 הכותב כנראה הוא רבנו מנחם ב״ר מכיר ממגנצא ואחיו הוא ר׳ נתן, ועי׳ מבוא. 3 צ״ל: רבנו שמואל. 4 הוא ר׳ יהודה ב״ר מאיר הכהן בעל ספר הדינים מתלמידיו של רגמ״ה וחברו של ר׳ אליעזר הגדול, עי׳ מבוא. 5 פסחים מט, ע״א. 6 הנידון הוא בשבת שחל להיות ע״פ שא״א לבער בשריפה אם מוטב לבער הכל מע״ש ולאכול מצה בערב הפסח, ועיין להלן. 7 עיין פסחים קז, ב. ועיין עוד ירושלמי פסחים פ״ו ה״א שכל האוכל מצה בע״פ כבא על ארוסתו בבית חמיו. 8 נראה כוונתו לשיטת הגאונים בתשה״ג שערי תשובה סי׳ צג והריצ״ג בעיטור הל׳ ביעור חמץ (קכב.), והשגת הראב״ד על המאור סוף פ״ק דפסחים ועוד (עיין רשימה מליאה ובארוכה תוספתא כפשוטה פסחים עמ׳ 524-526) וטור סי׳ תנח, שסוברים שנהגו לבער את הכל מלפני השבת ואופה מצה ואוכלה בשבת, על פי התוספתא פ״ג (פ״ב) ה״ט (צוק׳ עמ׳ 159): ארבעה עשר שחל להיות בשבת מבעירין את הכל מלפני השבת ואופה לו מצה מערב שבת. 9* מטושטש בכת״י ואין ניתן לקריאה. 9 פסחים יג, ע״א. ועי׳ תוספות הרשב״א שם. 10 ז, ע״א, שמבואר שיש לו בביתו עיסה של חמץ בשבת שחל בע״פ. 11 עיין מבוא. 12 אפשר שרצה לומר שאפילו ביום שישי שהוא עדיין י״ג ניסן מ״מ דקדקו לשרוף בארבע שעות, כדי שלא לחלק משאר ימים. ראה טור סי׳ תמד בשם רש״י ומרדכי ריש פ״א דפסחים. אבל ראה להלן שכתב בפירוש קודם מנחה. 13 אפשר שיש לתקן כך: כמו שאמרו בתלמוד. 14 פסחים ו, ע״ב. 15 ראה מחזור ויטרי עמ׳ 255, האורה עמ׳ 184, הפרדס עמ׳ מ, מעשה

ואמ', מנהג כאן י"ד דניסן שחל להיות בשב', בלילי י"ג בודקי' חמץ, ומצניעין עד למחר, ושורפין בט' שעות או בי' שעו', ומשיירין מזון שתי סעודות חמץ, ולא לחלות[16], ובשבת לאחר ד' שעות מבערן, כגון נותנו לכלב ולעורב, אבל לא יפזר לרוח בשבת[17], ואסור לאכו' חלות[18] בשבת, שכך מצאו רבותי' בתלמוד ירושלמי[19] כל האוכל מצה קודם זמנה כאילו בועל ארוס(ר)תו בבית חמיו. ובכל[20] השנים כששורפין חמץ, עושין מדורת אש במקום אחד מפני איסור הנאה מחמץ, ואין שום חכם חולק בדבר.

ד. רבי' נ"ע[21] היה מברך ביעור חמץ קודם שיבדוק בלילה[22]. וכשבודק מבטל מיד בלילה כל דמירא כו', ולמחר לא אמר ולא כלום. אבל היניח ט' ומצא ח' בודק למחר ומבטל[23], אבל לברך ספיק' היא לרבי' הגדול אם יש בו משו' ברכה לבטלה אי לאו.

ה. ועל ביעור חמץ שהורה ר' שלומ' (שמבעירי') שמבערין הכל בערב שבת כשחל להיות ערב פסח בשבת, ומשיירין מזון שתי סעודות חמץ ולא חלות[24]. והשבתי לפניו הרי משנ' רווח(ו)ת היא[25], י"ד שחל להיות בשבת, מבערין הכל מלפני השבת דברי ר' מאיר, וחכמי' אומרין בשבת[26]. מכלל דאין צריך לבער לפני השבת, דתרי ביעור למה בשבת (מכללי')[27]. והשיב לי ואמ', לפי שמצינו[28] שר' יהוד' אין ביעור חמץ אלא שריפה, וקיימ' לן הלכה כר' יהודה במסכת תמורה[29]. ואמרתי לפניו, שר' יהודה

הגאונים סי' כד עמ' 14, טור סי' תמד. ועיין גאונים בהלכות פסוקות סי' קנט. שערי תשובה סי' צג וסי' רצד, גאוניקה ח"ב 227, העיטור שם, שבה"ל סי' רו. 16 ראה למטה הערה 24 בשם רבנו שלומה, ועיין הרוקח סי' רסז (עמ' קמז הוצאת ירושלים): ופסק רבנו שלמה כשחל ט"ו בניסן בא' בשבת הרי י"ד בשבת בודקין חמץ ליל י"ג ושורפין יום ו', ואחר ד' שעות בשבת נותן חמצו לגוי או לכלבים ולתרנגולין ולא יזרה לרוח בשבת, ומקורו מכאן. ועי' מעשה רוקח סי' לא (עמ' ו סיאניק תרע"ב), אמרכל הל' פסח סי' א (סה"י מרכס קנז). 17 נראה כוונתו שלא יזרקנו ברוח וישארו בקיום ויעבור על בל יראה ובל ימצא, אלא נותנם לעורבים במקום שהם מצויין. ואולי רצה בזה לומר שיש בזה איסור משום זורה, ודלא כשיטת בעל המאור פ"ג שמותר לבערו ע"י זרייה לרוח משום מצות השבתת שאור שהיא בזמנה. ועיין מגן אברהם סימן תמו. 18 כלומר מצות, וכן בסמוך ולמעלה. 19 פסחים פ"ו ה"א.
20 הובא במעשה הגאונים ריש סי' כד (ע' 14) בשיבוש: ובכל השנים כששורפין חמץ עושין מדורת [אש במקום] אחד מפני וכו'. והדברים מתבארים במחז"ו ובס' האורה שם: מה ששורפין בני אדם חמץ חוץ לכירה במקצוע הבית או בחצר לפי שפעמים שאדם עסוק ומעכב מלשרוף חמצו בתחילת שש ושוב אסור בהנאה ואילו היה שורפו בכירה נמצא נהנה בגחלים של חמץ ולפיכך נוהגים עכשיו להדליק חבילה של תבן בחצירו ושורף שם חמצו. ומשם בקיצור בשבה"ל שם, ובראבי"ה ח"ב סי' תלב (עמ' 69). 21 מעה"ג שם. ועיין ס' האורה עמ' 87. 22 וכדעת הגאונים בשבה"ל שם שאפילו לא מצא מברך. אבל במחז"ו שם עמ' 254 וסדרש"י עמ' 102, האורה עמ' 143 ועוד כתבו בשם רש"י דוקא בככר ראשון שהוא מוצא מברך על ביעור חמץ.
23 עיין פסחים ט, ע"ב. 24 הובא במעה"ג שם, ושו"ת רש"י סימן נא, וראה למעלה הערה 16 שאפשר שר' שלמה זה הוא ר"ש בן שמשון בעל סידורנו שדנו עמו בני המכירי בעלי מעה"ג. 25 פסחים מט, ע"א. 26 במעה"ג נוסף: ובגמרא תני ברייתא מעשה בזונין ובערנו הכל כדברי חכמים בשבת. ואפשר שחסר כאן מחמת הדומות. 27 נמחק בכתב היד. וכנראה שצריך לתקן: תרי ביעורי למה לי. 28 שם כא, ע"א. 29 לד, ע"א.

אומ׳ בשאר השנים, אבל בי״ד שחל להיות בשבת היה אומ׳ ביעורו בכל דבר, ומודה לחכמים דאיכ׳ דאי איפשר והיכי דלא איפשר לא איפשר[30]. והרי בברייתא[31] שורפין (תמורת) [תרומות] טהורות ותלויות מ[ל]פני השבת, ומשיירין מזון שתי סעודות. והשיב לדברי עצמו, שמא הני מילי בתרומות, הואיל למחר אינו יכול לתתם לכלבים, דאכילת כלבים לגבי תרומה, שריפה קרי ליה. שכן השיב הקדוש ר׳ יצחק בר׳ יהוד׳ נ״ע[32] במסכת ביצה[33] חלה שנטמאת לא [יזי]זינה ממקומה, ואמאי, ליתנה לכלבים, והשיב מפני שמצינו במקום אחר[34] לגבי תרומה שאכילת כלבים שריפה הוי, ואין שורפין קדשים ביו׳ טו׳. והכא נמי גבי פסח איכא למימר משו׳ הכי שורפין לפני השבת, דלא מצי למחר ליכלינהו לכלבים, דשריפה[35] נקרא ל[ג]בי תרומה, אבל חולין לעולם אימר לך דלא שרפינן קודם השבת, דהא מצי למחר למיתנינהו לכלבים, וא(ו)מ׳ לי׳, אע״פ שנראין הדברים כמו שאתה אומ׳ שלא לשרוף קודם השבת, אל׳ לבער בשבת, כך ראינו מנהג הקדמונים[36] שהיו שורפין[37], [ולא] תזוז (מנ)מינ׳.

ו. ושאלתיו[38], מי שהיה בודק בלילי י״ד, ומצא חתיכה גדולה, וביטלה, אם יכול לאוכלה למחר או לאו. ואמ׳, הן ולא[39]. וכל החכמי׳ רבותינ׳ שבכאן מורין כל הבודק חמץ בלילות, מיד לאחר שבודק מבטל כל חמירא וכו׳, ולמחר כששורף לא יאמ׳ כלום[40].

ז. ומליגת[41] הראש וגדי ועוף במים רותחין. וסותמין דבריכם ולא פירשתם מה הוצרך לכם לשאל, אם ביו׳ טו׳ ואם בחול. אם ביום טוב מותר, שנ׳[42] אך אשר יאכל לכל נפש, ושנינו[43] מולגין את הראש ואת הרגלים ומהבה[ב]ין אותו[43]* באור, וזו הלכה היא. ואם בחול הוצרך לכם לשאול, משו׳ איסור והיתר שאלתם, מי[44] שמבקש למלוג כן יעשה,

30 צ״ל ע״פ מעה״ג: דהיכא דאיפשר איפשר והיכא דלא איפשר לא איפשר. 31 פסחים יג, ע״א. 32 עיין מבוא. 33 כז, ע״ב. 34 פסחים לב, ע״ב. 35 מכאן עד „לכלבים״ הבא חסר במעה״ג ותרש״י, ואפשר מחמת טעות הדומות. 36 ראה ה״פ סי׳ קנט, וציונים למעלה. 37 זו היא הגירסא הנכונה, ובעל מעה״ג ותרש״י לא הרגישו בזה והשאירו הגירסא: כך ראינו מנהג קדמונים — שאין — שורפין. 38 הובא במעה״ג שם עמ׳ 14. 39 כלומר, שהדבר מסופק בידו. 40 שאין מברכין על הביעור בשעת השריפה, ולהוציא מדעת אותן בנ״א שמברכין עליו בשעת שריפה, וסבורין שזהו הביעור עליו, ולא הוא, כי מה שהוא מפנה ביתו מן החמץ זה שקורא ביעור, ועיין בזה ס׳ האורה עמ׳ 184, מחז״ו עמ׳ 254, סדרש״י עמ׳ 173, שבה״ל סימן רו. 41 תשובה זו העתיקה ר״ב מ. לוין מתוך כ״י שלנו בגנזי קדם ח״ד סי׳ ט (עמ׳ 50), והוא מיחסה לתשובות ר׳ אליהו ואביתר הכהן מתשובות אנשי ארץ ישראל, [וכן התשובה שלאח״ז, ראה בסמוך, יש ליחסה לתשובות א״י ראה הערה 54, ועיין תשובות גאוני א״י לד״ר מרמורשטיין ב״ר הצרפתי 1921 עמ׳ 88-9] ובשה״ל סימן רנה הובאה תשובה זו בשם רב כהן צדק, וכ״ה מקוצרת בה״פ סימן מו בשם רב כהן צדק ובקיצור בלי שם אומרה בגאוניקה ח״ב עמ׳ 118, ובהאשכול ח״ג (אע״ר עמ׳ 78, וח״ב אלבק עמ׳ 123) בשם גאון. וכן בעיסור דיני הכשר הבשר (ה, ג): שאלו לגאון וכו׳ וראה גם ס׳ האורה עמ׳ 131, וכנראה שהכל מקור אחד להם. 42 שמות יב, טז. 43 ביצה לד, ע״א. 43* צ״ל: אותן. 44 בה״פ שם: ולענין מליגת ראש גדי ועוף מי שיבקש למלוג כך יעשה ירתיח מים ביורה וישפכם על הגדי, [או] ישפוך המים הרותחין לכלי אחר ויתן הגדי לתוכו, אבל לא יתן את הגדי בתוך

ירתיח מים ביורה וישפכם על הגדי[45], או ישפוך מים רותחין בכלי אחר ויתן את הגדי לתוכו, אבל לא יתן את הגדי לתוך יורה רותח. ואם נתנו יש כאן משום חלב ודם ואיסור[46], מפני שהלכה אחת[47] היא בישראל, כלי ראשו׳ מבשל[48], ונעשה כמו שנתבשל חלבו ודמו בו ובדבר זה יום טו׳ וחול שווין. כך מצאתי אני אברהם בתשובות של אנשי ארץ ישראל עליהם השלום[49].

ח. [גליון[50]: מ׳ח׳מ׳צ׳ת׳[51] גי׳ חמץ בכל שהו. אך ביום הראשון תשביתו שאור[52], סופי תיבו׳ נ׳ו׳ר׳, מכאן לביעור חמץ מן התורה. ע׳י׳ס׳ה׳ הוא גימט׳ נ׳ק׳י׳, מיכאן שמנקים עצמם מכל טומאה עבור ביעור חמץ, ועל ידי זה מטהרים את עצמם מכל הדבר. תעוז ידך שת׳רום י׳מינך[53], וסמוך ליה צ׳דק[54] ו׳משפט, ת׳י׳ק׳ו׳, תיקו].

ט. וששאלתם[55], ערב פסח שחל להיות בשבת צריכין לבער חמץ לפני השבת, באותה שבת מה אנו אוכלין. והבאתם מן ראייה[55]* את שדרכו לישרף כגון אוכלי׳ ומשקין דברי ר׳ יהודה, (וחכמי׳ ור׳ שמעו׳)[56]. לא (זה) זו הדרך, אלא בבירור וודאי[57], שאין ביעור חמץ אלא שריפה, ומתר היתר גמור לאכול חמץ בשבת שחלה להיות ערב פסח עד זמן הביעור. ומנהגא דמתי[ב]תא לעולם ברור הוא כשמש, שאוכלין בו חמץ (בפסח) [בשבת], (אלא שאוכלין בו חמץ בפסח)[58], אלא א(י)נו נזהרין שלא להצניע מערב שבת יותר משיעור אכילה מצוק[59]. ומתני׳ רווחת היא[60], באור ארבעה עשר שחל להיות בערב שבת מבערין הכל מלפני השבת, וחולין בזמנו, תניא[61] אמ׳ ר׳ אליעז׳ בר׳ צדוק[62] פעם אחת שבת

יורה רותחת, ואם נתנו יש בו משום איסור חלב ואיסור דם, מפני שהלכה רווחת היא בישראל כלי ראשון מבשל ונעשה כמי שנתבשל חלבו ודמו בו ואסור, וכן הלכה. וראה גאוניקה ואשכול שם בקיצור. ועי׳ ס׳ האורה עמ׳ 207: ואני מצאתי בסדר בשר ע״ג גחלים שצריך ליתן תחילה החמץ בכלי שני ואח״כ נותנים לתוכו העוף למולגו, ורבי אמר לי וכו׳, וכך היה בלבי דאין מולגין אותן אלא בכלי שני. וראה ת׳ חכמי צרפת ולוניל סוף סי׳ פב (עמ׳ 45) תשובות רש״י סי׳ קלו. או״ה סי׳ קמז. 45 שסובר עירוי אינו מבשל, וזו מחלוקת בירושלמי ובפוסקים, עיין תו׳ שבת מב ע״ב, ועוד. 46 אפשר שצ״ל: ואסור מפני שהלכה וכו׳. ובשה״ל: יש בו איסור חלב ואיסור דם מפני וכו׳. 47 צ״ל: רווחת. 48 עיין שבת מב, ע״א. 49 עיין מבוא. 50 קטע זה כנראה הוספת הסופר בגליון, וראה אודותיו במבוא. 51 שמות יב, יט. — ומ״ש שתיבת מחמצת „גי(מטריא) חמץ בכל שהוא״ החשבון אינו מכוון. 52 שם טו. 53 תהלים פט, יד: תעוז ידך תרום ימינך. 54 אפשר שהנקודה צריכה להיות על הקו״ף שב„צדק״. 55 תשובה זו נמצאת במעה״ג עמ׳ 14-15. וראה ד״ר י׳. מאגן, היהודים במצרים ח״ב צד 223 שהיא תשובת „אליה הכהן ראש ישיבת גאון יעקב בא״י לרב „משולם בן רב משה״, ומרמורשטיין ברבעון כרך עג 88-9, ור״ב מ. לעווין באוצה״ג פסחים חה״ת סי׳ קסו מתוך כ״י אוקספורד, ראה הערה ג שם, וכ״ה מקוצרת בתה״ג מרמורשטיין צד יז-יח. וראה למעלה ומה שצויין שם. 55* שם: ראיה מן תמורה, עיין תמורה לג, ע״ב: חמץ בפסח ישרף כו׳ את שדרכן לשרוף ובגמ׳ שם: חמץ בפסח ישרף סתם לן תנא כר׳ יהודה דאמר אין ביעור חמץ אלא שריפה. 56 כ״ה גם בהנ״ל, אך נראה שזה טעות ויש למוחקם. 57 שם: שברור וודאי. 58 כפול וצריך למוחקו. 59 שם: במצוק, כלומר במצומצם. ובכ״י אדלר (סי׳ 2941 באוצה״ג שם) נוסף: שלא יבואו לידי טרחה לבערהו. 60 פסחים מט, ע״א, ומקוצר לשון המשנה. 61 ברייתא שם. 62 לפנינו: ר׳ אליעזר בר״צ אומר וכו׳.

אבא (בבינה) [ביבנה] וכל ארבע׳ עשר להיות בשבת, ובא זונין ממונה של רבן גמליאל, ואמ׳ הגיע עת [63] חמץ, והלכתי אחר אבא וביערנו את החמץ, וכן הילכתא.

י. מחבת [64] בפסח עושין לה [ה](עג)[גע]לה ברותחין. ואם היא ארוכה משים חצייה, והופך חצייה אחרת. ואם עדיין היא ארוכה ביותר מלבנה באור בינתיים. וכן אמ׳ לי ר׳ יהודה שכך היה נוהג אביו ר׳ יצח׳ נ״ע, אם [65] הייתה גדולה שאינה נכנסת ביורה עושין לה כמין שפה [66].

יא. רבינו [67] הגדול היה מגעיל (קרועות) [קערות] בכלי ראשון ברותחין, מפני שני דברים, אחד, מפני שאין אדם יכול לכווין לשפוך מן כלי ראשון על כל כלים בשעת רתיחה, ואחד מפני שפעמי׳ שמשימין (קרעה) [קערה] על המחבת בכלי ראשון.

יב. הסל [68] היה דבוק במקומו מעט וטחוהו בזבל ונטבל הקמח.

יג. מעשה מצאו חיטה בקדירה ואסרוה [69]. ואירע שנטלו כף שהיה בקדירה מקום שמצאו חיטה בה, ושמוה ביורה גדולה מליאה בשר, ואסרו הכל [70].

יד. (אמר ר׳ משולם משם ר׳ הגדול ור׳ אלעז׳ הגדול שהיו שטרכסין לו בגדיו בפסח ביורה גדולה מליאה בשר ואסרו הכל) [71]. אמ׳ [72] ר׳ משולם משו׳ ר׳ אליעז׳ הגדול שהיו שטרכסין לו בגדיו בפסח, וכן ר׳ יצחק בר׳ יהוד׳ נוהג.

טו. הורה [73] שלא לחלוט את מורסן בתרנגולים [74], לפי שאין בקיאין עכשיו בחליטה [75], שצריך להזה(י)ר שלא יכבה את הרתיחה, ומאכילים תבואה במקום אחד לתרנגולים או לאווזין, ומים במקום אחר מפני הגרמת החיטין שישורו.

63 צ״ל: לבער חמץ. 64 מעה״ג שם עמ׳ 15, והובא בשה״ל סי׳ רז (עמ׳ פד). 65 במעה״ג וכן שבה״ל : ואם. 66 עיין עבודה זרה עו, ע״א. 67 הובא בשה״ל סי׳ רז (עמ׳ 164) בשם רבינו הגדול, ושכן כתב ג״כ רבינו שלמה, ובמעה״ג עמ׳ 16 מקוצר: וקערות מגעילן ברותחין בכלי ראשון שמא פעמים בשאר ימות השנה אדם מכסה מחבת רותחת בקערה ובולעת מהמאכל כשהוא מרותח ובולעת בניצוצות, וכ״ה גם בראב״ן פסחים (קס, סע״ב) ועיין רוקח סי׳ רנב. 68 כנראה שזה קטע מתשובה, ול״מ כעת מקומה. 69 ראה שבה״ל סי׳ ריז (צא, א) בהלכות פסח של רבינו שלמה ז״ל וחיטה הנמצאת בתרנגולת צלוייה או מבושלת בפסח אין שום חכם שמתירה. והמקור במחז״ו סי׳ מד (עמ׳ 269) הפרדס (ער׳ עמ׳ מג), האורה ח״ב סי׳ לז, סדרש״י סי׳ שעב, וכ״ה בתמים דעים סי׳ קמה. 70 ל״מ כעת, וראה הרוקח סי׳ רפח: חטה מבושלת בתרנגולת כו׳ ולקח מן הרוטב שבישלו בה אותה תרנגולת והניחו בקדירה מליאה בשר ואסרו כל התרנגולים וכל הבשר שבקדרה והקדרה של חרס שברו והיורה שבישלה בה הגעילו. 71 כאן נתערבבו לו למעתיק הקטעים. 72 הובא בראש״ש פ״ג אות ה׳. וצריך לתקן : בגדיו מכובסין במים וקמח בפסח. 73 מעה״ג עמ׳ 15, ועי׳ שבה״ל סי׳ רטו, וספר האורה סי׳ מ (עמ׳ 191), מחז״ו סי׳ כו (עמ׳ 262), הפרדס (עהר׳ מה, א), סדרש״י סי׳ שצו (עמ׳ 194), הרוקח סי׳ רפה. 74 צ״ל: לתרנגולין. ועיין פסחים לט, ב: אין שורין את המורסן לתרנגולין אבל חולטין. 75 עי׳ גאונים בשע״ת סי׳ צו, ריצ״ג ח״ב עמ׳ צא, וראה סדרש״י סי׳ שצז עמ׳ 194: בין בחליטה דהיינו רותחין ע״ג קמח הכל אסור בזמן הזה כך אמר רבינו

טז. ומבררין[76] את הקמח קודם הפסח, ואת המלח מפני החיטין שבתוכו, שמלח מים הוא ומחמיץ את החיטין. בבאר[77] מצאו לחם בפסח ואסרו כל מי [ה]באר, סליק.

[קיט] ברכת מילה

ברכת מילה[1]. ברוך אימ"ה אשר קידשנו במצותיו וציונו על המילה[2]. כמו[3] המול ילידי ביתו, וכתי'[4] ונמלתם את בשר ערלתכם, וכת'[5] לדורותיכם, י"ב תיבות כנגד י"ב תיבות בפסוק[6] ואתה את בריתי תשמור וכן י"ב ברית כת' במילה[7] ..... ואין מלין אלא י"ב שבטים. והאב מברך ב"א יי' אלהי' מ"ה אקבו"ץ להכניסו בבריתו של אברהם אבינו[8], שהכניסו לבריתו. ט"ו תיבות בברכה זו והקריאה הרי י"ו, כנגד והקימותי את בריתי[9] ..... והחזן מברך בפ"ה. בר' אתה יי' אלהי' מ"ה אשר קידש ידיד מבטן[10], שקידש יצחק שנקרא ידיד[11] קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק[12]. מבטן טרם נוצר בבטן הודיע וקידשו, דכת'[13] את בריתי אקים את יצחק אשר תלד לך שרה למועד, הרי מבטן הוקדש לשמו, חוק בשארו שם, המילה נקראת חוק, דכת'[14] ויעמידיה ליעקב לחוק, המילה בשארו שם, למה יצחק ראש לנימולים לח'. לפי שנאמר[15] וערל לב וערל בשר לא יקרב אל שולחני לשרת. כהן שמתו אחיו מחמת מילה או משוך בעורלה[16], והאיך אדם הקריב קורבנות, לכך נברא מהול[17]. וא"ת הלא בני נח מקריבים, שכן מצינו באיוב[18] וג' ריעיו ז' פרים וז' אילים כנגד ז' ז' זכר ונקבה הכתובים בפר' נח[19]. אבל אדם הראשון נברא ממקום המזבח[20] והקריב על הר המוריה ככהן גדול[21]. ושנה קודם שנולד יצחק ציוהו על המילה, לפי שיצחק עולה עלוי לפני הקב"ה לצוותו ולהעלו' על גבי אותו המזבח[22], לכך ציוהו על המילה קודם, שלא יוולד מן אברהם בעודינו ערל. שהעורלה מאוסה[23], מפני

הגאון ז"ל, וכ"ה בס' הסדרים. 76 במעה"ג בלשון מקוצר: ומבררים את המלח קודם הפסח מפני החטין שבתוכו שמלח מים הוא. 77 מעה"ג שם, תשובות רש"י סי' שנא (עמ' 353), רוקח סי' רפו, או"ז ח"א סי' רסח, שבה"ל סי' ריז ראבי"ה ח"ב סי' תיח, מעשה רוקח (סיניק עמ' כא).

1 ראה למעלה סימן קז ושם על ברכות המילה. [בפרק זה נכנסו הוספות מאוחרות מבית מדרשם של ריה"ח ור"א מגרמייזא, עי' לקמן הערה 121 ועוד, ומבוא]. 2 שבת קלז, ב. 3 בראשית יז, יג: המול ימול יליד ביתך. 4 שם שם, יא. 5 שם שם, יב. 6 שם שם, ט. 7 כאן מטושטשים כמה תיבות, וראה נדרים לא, ב: גדולה מילה שנכרתו עליה שלש עשרה בריתות. 8 שבת שם. 9 בראשית יז, ז. 10 שבת שם. 11 עי' רש"י שבת שם, מחז"ו עמ' 623, וראה למעלה סי' קז ומה שכתבנו שם. 12 בראשית כב, ב. 13 שם יז, כא. 14 תהלים קה, ו, ועי' לעיל שם. 15 יחזקאל מד, ט: כל בן נכר ערל לב וערל בשר לא יבא אל מקדשי. 16 שפסולין לעבודה, עי' זבחים במשנה טו, ב וגמרא שם כב, ב. 17 עי' אדר"נ פ"ב ה"ה: אף אדם הראשון יצא מהול. ועי' שוח"ט מז' ט, ז, תנחומא נח סי' ה. 18 ראה איוב פמ"ב, ח, ועי' בעה"ט במדבר כג, א. 19 ל"מ כעת המקור. 20 ירושי' נזיר פ"ז ה"ב, בר"ר פי"ד ח, פדר"א פי"ב ופ"כ, שוח"ט מז' צב אות ו, סדא"ז פ"ב (עמ' 173), יונב"ע בראשית ב, ז, ועי' רמב"ם בהב"ח פ"ב ה"ב. 21 עי' פדר"א פל"א, וע"ש פכ"ג והערה ס"ט שם ומדה"ג בראשית ב, ז (עמ' עח). 22 פדר"א פל"א. 23 נדרים לא, א, ראב"ע

שעתיד להעלותו על גבי המזבח ולכך ציוהו קודם שתתעבר ממנו. ונח נולד מהול [24] דכתי׳ ביה [25] תמים, זהו [26] כי ניחמתי כי עשיתים ונח מצא חן בעיני יי׳, שנולד מהול. וכשראה [27] למך זה אמר זה נולד מהול דכתי׳ [28] (כאדם) [זה] ינחמינו ממעשינו. ושם בנו נולד מהול [29] דכת׳ ביה [30] מלך שלם, לכך הקריב שם תחתיו על המזבח שהקריב אדם, ומניין [31] שהיקריב קורבנות שנ׳ [32] והוא כהן לאל עליון. ולא מצינו שהקריב אלא כשיצאו מן התיבה, שנ׳ [33] וירח יי׳ את ריח הניחוח ולכך אמ׳ [34] וישכון באה(ו)לי שם, ברוך יי׳ אלה׳י שם [35] לשכון שמו (שמו) שם [36]. ויעקב נולד מהול [37] דכת׳ ביה [38] איש תם, אמ׳ יעקב שם קטן באחיו ושימש, לפי שנולד מהול, ובירכו וישכון באהולי, לכך אקנה הבכור׳ לשמש בכהונה [39], ואל ישמש עשו שמשוך עורלה וערל אסור בעבודה [40], ורבקה אמרה אדם הראשון נולד מהול וניתברר, אתה נול[ד]תה מהול לבוש י׳ בגדים [של] אדם וקבל הברכה [41], ולפי שיצחק היה קרבן, וכת׳ [42] ומיום השמיני והלאה ירצה לכך מבן שמונת ימים נימול, זהו חוק בשארו שם וצאצאיו חותם באות ברית קודש, צאצאיו בניו ובני בניו חתם בברית, שכתו׳ [43] והיתה לאות ברית, זהו אות קודש שסביב העטרה כך גדולה הבשר מעוטר כמו י׳ גדולה [44], וי׳ מהתחלת השם, ולמה חתם המילה באותו מקום באבר לחשוב מורא שמים שלא יחטא באבר [44*], שהרי י׳ בבשר העטרה. לכך י׳ באיש ה׳ באשה [44**], שהיא כנגד העולם שנברא בה׳ [45], כך האשה מעמדת העולם בפיריה וריביה. ועוד ה׳ עומדת כמו ד׳ ונקודה למטה, לומר ד׳ אברים יש לה באותו מקום יותר מן האיש [46], והנקודה שיש בה שאין

אומר מאוסה היא הערלה וכו׳. 24 אבדר״נ פ״ב. 25 בראשית ו, ס. 26 שם שם, ז״ח. 27 תנחומא בראשית יא: כיון שנולד נח מהול מיד ידע למך ואמר ודאי זה ינחמנו וגו׳. 28 בראשית ה, כט. [ואפשר שצ״ל: זה נולד מהול כאדם דכתיב]. 29 אדר״נ פ״ב, בר״ר פמ״ג ו. 30 בראשית יד, יח. 31 במד״ר פ״ד, ח: מת נח ומסרן לשם וכו׳ ותדע לך ששם היה מקריב שנא׳ ומלכי צדק מלך שלם, וכי כהונה לו ניתנה וכו׳ מפני שהיה מקריב ככהנים. ועי׳ פדר״א פ״ח. 32 בראשית שם. 33 שם ח, כא. 34 שם ט, כז. ובמדרש אגדה אות נ״ח; וישכון באהלי שם שעשאו כהן שנאמר ומלחי צדק כהן שלם. 35 שם שם, כו. 36 עי׳ יומא י, א: אין השכינה שורה אלא באהלי שם. 37 אבדר״נ פ״ב, [ועי׳ הערה 17] וראה עוד בר״ר פפ״ד ו, במ״ר פי״ד, ה, תנחומא מקץ ג. 38 בראשית כה, כז. 39 עי׳ בר״ר פס״ג יב, במד״ר פ״ד ט. 40 זבחים טו, ב. 41 בתנחומא (בובר) תולדות אות יב: לכך הלביש הקב״ה לאדם בגדי כהונה גדולה וכו׳ בא נח ומסרם לשם, ושם מסרן לאברהם, ואברהם מסרן ליצחק, ויצחק מסרן לעשו שהיה בכורו, ועשו היה רואה את נשיו עובדות ע״ז והפקידן אצל אמו, כשעמד יעקב ולקח הבכורה מן עשו אמרה רבקה הואיל שלקח יעקב את הבכורה מיד עשו, בדין הוא שילבש הבגדים הללו שנאמר ותקח רבקה את בגדי עשו בנה הגדול החמודות. 42 ויקרא כב, כז. 43 בראשית ט, יג. 44 תנחומא צו יד: כי הקב״ה שם שמו בישראל כדי שיכנסו בגן עדן וכו׳ והיו״ד במילה. ועי׳ רקנטי וציוני סוף פרשת לך לך. 44* ביל״ש שופטים רמז מב (ממדרש תדשא): לפיכך נתנה תורה ברית מילה בערוה שיהא יראת המקום מונעת מלעשות החטא. 44** עי׳ סוטה יז, א: איש ואשה זכו שכינה ביניהן וברש״י: שהרי חלק את שמו ושיכנו ביניהן יו״ד באיש והי׳ באשה. 45 מנחות כט, ב: בהבראם אל תקרי בבראם אלא בהי׳ בראם הוי אומר העולם הזה בהי׳ וכו׳ ומפני מה נברא העולם הזה בהי׳ וכו׳ ומ״ט תליא כרעיה וכו׳. 46 בכורות מה, א: באשה

נוגע, כנגד הוולד שיוצא דרך דלתי האשה, שכת'[47] ויפתח את רחמה הרי ה' בין איש לאשה, לכך מגיד לאדם מה שיחו[48] שיחה יתירה שדיב' עם אשתו[49]. ועוד למה ציוה למול לאברהם, לפי שהיה ראוי להיות בשמים כמלאכי השרת ולמעלה אין תאוה להם[50], לכך כת'[51] בהן וסעדו לבבכם (ו)אחר וכו', אמ' הקב"ה לאברהם מול אותך ואז תהיה כמלאך[52], שהרי מעולם לא ראה על אשה[53]. ויצר הרע נקרא ע'ר'ל'[54], בגימ' יצר, הפוך ע'ר'ל' ל'ר'ע'. ומלתם את עורלת לבבכם[55], ויצר הרע של תאוה תולה בלב ובערו היו[56] בעינים, לכך נא'[57] לא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם, אחרי לבבכם מבעי ליה[57]*, שהרי על ידי שהעינים ר(ו)אות הלב מתאוה[58]. אלא לפי שיצר הרע בפתח הלב שנ'[59] לפתח חטאת רובץ כחיטה[60], ועל ידי הלב הגוף חוטא, שהוא בגוף כמלך העובר לפני העם, כך הלב אם טוב אם רע מנהיג ומושך אחר עצתו כל [ה]גוף[61], והלב אומ' לעינים לראות האשה הן יפה. והלב בין י' אצבעות והמילה בין י' אצבעות[62], העטרה כמו הלב, ושניהם נקראו ערילים שזה תלוי בזה, להיות לך לאלה'ים במילה תלוי. לכך אומ' עשו הואיל והוא כופר בעליון ולמה זה לי זה אלי ואנויהו[63]. ולמה לי מילה[64]. ולמה זה לי, ו'ל'מ'ה' אותיות מ'ה'ו'ל', ולכך משוך בעורלה[65], לפי שהעורלה נקראת חרפה, וכת'[66] כי חרפה היא לנו. נקראת המילה אות ברית קודש[67].

על כן בשכר זה אל חי חלקינו צורינו. למה אמ' אל חי, אלא לפי

וכו' שהוסיף לה הכתוב שני צירים ושני דלתות. 47 בראשית כט, לא, ובבכורות שם: כשם שמפתח לבית כך מפתח לאשה שנאמר ויפתח את רחמה. 48 עמוס ד, יג. 49 חגיגה ה, ב: אפילו שיחה יתירה שבין איש לאשתו מגידין לו לאדם בשעת מיתה. 50 עי' בר"ר פמ"ח, יא: אין יצר הרע שולט במלאכים. 51 בראשית יח, ה. 52 בסודי רזא הובא ב„ילקוט ראובני" סוף פרשת לך: ראוי היה אברהם להיות מן העליונים שנא' וצבא השמים לך משתחוים וסמיך ליה ובחרת באברהם וכו' כל מה שברא יהיה כאברהם נימול וכו', ונח לא נימול ונולד מהול. 53 ב"ב טז, א: אברהם אפילו בדידיה לא איסתכל דכתיב הנה נא ידעתי כי אשה יפת מראה את, מכלל דמעיקרא לא הוה ידע ליה, תנחומא לך ה, כלה רבתי פ"י. 54 סוכה נב, א, עשרה שמות ליצר הרע וכו' משה קראו ערל שנאמר ומלתם וגו', וב„פענח רזא" בראשית (כא, ב): „יצר בגימ' ערל" או לרע, פירי"ח. 55 דברים י, טז. 56 יש כאן כנראה שיבוש. 57 במדבר טו, לט. 57* [ידידי ר"ש וינשטוק העיר לי כי אפשר שצ"ל „אחרי עיניכם ואחרי לבבכם מבעי ליה", כיון שע"י העין הלב חומד]. 58 ירוש' ברכות פ"א ה"ה: לא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם א"ר לוי ליבא ועינא תרין סרסורין דחטאה. במ"ר פי"ז ו. ועי' במ"ר פ"י ב: ולא תתורו וכו' העינים רואות את הזונה והלב מהרהר אחריה. 59 בראשית ד, ז. 60 ברכות סא, א: יצר הרע דומה לזבוב ויושב בין מפתחי הלב וכו' ושמואל אמר כמין חטה הוא דומה שנאמר לפתח חטאת רובץ. 61 עי' ירוש' תרומות ספ"ח: כל האברים תלויין בלב, ובבהמ"ד ח"ה עמ' 58: לב שקול כנגד כל האברים, ובראב"ע שמות ה, יח: לב האדם הוא מלך על כל הגוף, ובפי' הר"א מגרמיזא לספר יצירה פרעמישלא טו, א: לב בגוף כמלך במלחמה כי הלב עם הנפש שבתוכו מנהיג את כל הגוף וכו'. 62 ועי' בפי' הר"א מגרמיזא לס' יצירה ג, ב וערה"ב ח"ג עמ' 192. 63 בר"ר פס"ג, יג: למה לי אין כתיב כאן אלא למה זה לי, מלמד שכפר בזה אלי, ובב"ב טז, ב, וכפר בעיקר כתיב הכא למה זה לי וכתיב התם זה א־לי ואנוהו. 64 בר"ר שם. 65 פדר"א פכ"ט עשו מאס במילה כשם שמאס את הבכורה. 66 בראשית לד, יד. 67 אפשר שצריך לתקן: שנאמר ובשר

שכל הדבקים בו חיים, וכת׳ [68] ואתם הדביקים ביי׳ אלה׳יכ׳ חיים כולכם היום, שנדבקים לכסא נושאות עם כסא כאבן השואבת את הקש [69], לפי שיעקב הנולד מהול חקוק בכסא [70], מושך מוהלים צדיקים אליו [71], כדכת׳ [72] והייתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים עם יי׳ אלה׳יך, וחיים לעולם. לכך נולד יעקב מהול, וחי שלא נא׳ וימת [73], וכת׳ [74] תמים תהייה עם יי׳ אלה׳יך, כשתתהלך לפניו תמים במילה תהיה עם יי׳, לכך בתחילת אילו תיבות מילה [75], וסופן יי׳, מ׳י׳ י׳עלה׳ ל׳נו׳ ה׳שמימה׳ [76] מילה.

חלקינו. חלקי יי אמרה נפשי [77], וכת׳ [78] כי חלק יי׳ עמו יעקב חבל נחלתו. צורינו, חוזק שלנו. ציוה [79] להציל ידידות שארנו משחת, בשכר מילה ציוה להציל אהבת נפשינו מבאר שחת גיהנם, לכך אילו תיבו׳ מילה [80] ש׳ם בעימקי׳ שאול׳ קרואיה׳ [81], מילה. [גליון: עיניו כיונים׳ על׳ אפיקי׳ מים׳ [82] סופי תיבו׳ מ׳ל׳י׳ם כשמלים את הנער עיניו של הק׳ צופות ומביטות לשם. רוחצות בחלב, רוחצין אותו במים ומניקין אותו את החלב, יושבות על מ׳ל׳א׳ת׳ מל את ה׳נ׳ע׳ר׳]. וכתי׳ [83] גם את בדם בריתך ושלחתי אסיריך מבור. לכך התחילה תורה בב׳ר׳א׳שי׳ת׳ אותיות ב׳ר׳י׳ת׳ א׳ש׳ [84], כי כל הנימול ניצול מאש גיהנם ומלהט היום הבא. וכת׳ [85] לא תירא לביתה משלג כי כל ביתה לבוש שנים, משלג גיהנם [86], כמ׳ מלכים בה תשלג בצלמון [87], וכת׳ ביחזקאל [88] המה את ערילים ישכבו ואת יורדי בור, ערילים ולא נימולים. [גליון: מ׳אשר י׳רשיט ל׳ו ה׳מלך [89], ראשי תיבו׳ מ׳י׳ל׳ה׳, לעתיד לבוא ישב אברהם ולא יניח לירד בגיהנם את מי שנימול [90]. ע״א והשקות בכלי זהב [91], סופי תיבות ב׳י׳ת׳ שהיו שותים

קדש יעבורו מעליך, ראה למעלה שם. 68 דברים ד, ד. 69 ב״חכמת הנפש״ לר״א מגרמייזא (ט, ב): אבל צדיקים נדבקים בא״ל חי כאבן שואבת קש. וב״סודי רזייא״ עמ׳ לו: כסא רם ונשא כאבן שואבת שמעלה הברזל כך הכסא מעלה הצדיקים. 70 בר״ר פס״ח, יב. ועי׳ חולין צא, א, סודי רזיא עמ׳ כט. 71 עי׳ שבת קנב, ב, חגיגה יב, כ, ובחכמת הנפש (ס, א): כי יש לכל רוח כסא לפי כבודו דכתיב כסא כבוד ינחילם ונידבק לכסא עליון והיתה נפש וגו׳, ועי׳ סודי רזייא עמ׳ כו, ערה״ב ח״א עמ׳ 53, וח״ג עמ׳ 293. 72 ש״א כב, כט. 73 בראשית מט, לג. ועי׳ תענית ה, ב, וברמב״ן עה״ת שם: ומיתה לא נאמרה בו וכו׳ כי נפשות הצדיקים צרורות בצרור החיים ע״ש. 74 דברים יח, יג, ועי׳ בעה״ט. 75 בערה״ב ח״א עמ׳ 227: שהמילה מצלת מגיהנם דכתיב מי יעלה לנו השמימה בראשי תיבות, מילה, וסופי תיבות שם בן ד׳ אותיות, כלומר כל מי שיש לו מילה יעלה השמימה ולא ירד לגיהנום, רי״ח בשם ניחוח (= רבנו יהודה החסיד), וכעי״ז בח״ג עמ׳ 154. ועי׳ דרשות ר״י אבן שועיב וירא (קראקא שלג). 76 דברים ל, יב. 77 איכה ג׳ כד. 78 דברים לב, ט. 79 הצדיק בחיריק וכגי׳ רה״ג בעיטור הל׳ מילה (נג, א), ורע״ג ועוד. 80 בכללי המילה לר׳ יעקב הגוזר עמ׳ 92; וכתיב כי רפאים שם בעמקי׳ שאול׳ קרואיה׳ ס״ת מילה, לומר לך כל מי שאינו מל בשרו מזומן הוא לעמקי שאול, וכעי״ז בערה״ב שם. 81 משלי ט, יח. 82 שהש״ר ה, יב. 83 זכריה ט, יא. 84 בערה״ב ח״א שם וח״ג עמ׳ 192 ועמ׳ 204: בראשית בהיפוך ברית אש שהברית מצלת מאש של גיהנום. ועי׳ להלן הערה 186. 85 משלי לא, כא. 86 תנחומא (הו׳ בובר) לך כז: הקב״ה מציל את ישראל מגיהנם בזכות המילה שנא׳ לא תירא לביתה משלג וגו׳. וראה ילהמ״כ משלי לא כא. 87 תהלים סח, טו. ועי׳ תנחומא ראה יג, מדרש משלי פל״א, פסדר״כ פ׳ עשר תעשר (צז:): מלכים בה תשלג בצלמון השלג הזה הוא צלמוגא שלהם יכול אף ישראל כן תלמוד לומר כי כל ביתה לבוש שנים מילה ופריעה. 88 לב, כט. 89 אסתר ד, יא. 90 ערובין יט, א. 91 אסתר א, ז.

מכלי' של בית המקדש[92], ע"כ. ברוך אלה'ים אלה'י ישראל עושה[93] מ'י'ל'ה'. למה אומרין על המילה, היה לו לומ' למילה, על גימ' ק' אברהם אברה' הוליד כשהיה בן ק'. המילה גימ' צ', שרה היתה בת תשעים בשעת לידתה] [94]. לבוש שנים אין כת' כאן אלא שנים, קרי ביה שנים[94]*, כלומ' מילה ופריעה להציל מאש ושלג. ועוד כת' לבוש שנים, על שם[95] אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו, אם יאדימו לא תירא לביתה משלג[96], לפי שהיא צינגה את עצמה, שהדם מחמם את הגוף, כי כשמקיז דם, הגוף מתקרר[97], גם הנידה מצטנינת, שנ' ממקור מים[98], ממקור דמיה[99], כלומ' קור'[100] כמו מים קרים[101]. וכת'[102] גם [את] בדם בריתיך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו. ומי שנימול יקום לתחיית המתים שנ'[103] בדמייך חיי בדמייך. גם את בדם בריתיך, כלומ' אפי' לא הייתה בך אלא זו תנצל מגיהנם[104], גם את, למה לשון נקבה לפי שהוא קטן וחלש. גם (אם) [את] (ת) בא"ת ב"ש, י'ר'א'ת' ביראת שמים ובדם מילה, גם א'ת' בדם בריתך, דם, זה [דם] מיל' הילד, ג'מ', לרבות אבי הילד, א'ת', לרבות את אמו, ב'ר'י'ת', בעלי הברית הרי היל"ד וא"ב וא"ם ואי"ש ואש"ה שהם בעלי הברית, ה' ניצולים בעבור(ם) דם מילה, לכך בפר' מילה ה' מילות בשעת מעשה וימל את בשר[105], א. בהמולו[106] נמולו[107], ב. נימול[108], ג. בהמולו[109], ד. וימל[110] ה. לכך הוסיף הקב"ה על שמו של אברהם ה'. ואם יאמרו בני ישמעאל אף אנו נימולים וניצול מדינה של גיהנם, (ו)ישראל ישיבו להם, הרי כבר כת'[111] ואת בריתי אקים את יצחק שנימול לח', ועשו משך עורלתו ולא ניקרא זרע של אבות, וישראל נקראו זרעם, שנ'[112] רק באבותיך חשק יי' לאהבה אותם ויבחר בזרעם אחריהם בכם. ומילה אחר ז'ר'ע' משנקלט הזרע עד שנימול ז'ר'ע' יעבדנו יסופר ליי'[113], אשה יולדת לרע"ג או לרע"ב או לרע"א[114], פעמים נקלט הזרע לג' ימים או לב' ימים או ליום, ופעמים שמקשה לא פחות מהריון ימים[115], תלד כנגד ה'ר'י'ו'ן'

92 מגילה יב, א, אסת"ר פ"ב יא. 93 תהלים עב, יח. 94 בכללי המילה לר' יעקב הגוזר עמ' 130 מפי ר' מנחם שאמר לו בעל החלום: מ"מ מברכין על המילה כנגד השנים שהיו אברהם ושרה כשניתן לאברהם מצות המילה „על" זה מאה רמז לאברהם שהיה בן ק' שנה וכו' „המילה" עולה צ' רמז לשרה' [אפשר שהוא ר' מנחם ב"ר מכיר, עי' מבוא עליו, ועי' מחז"ו עמ' 628]. 94* בכללי המילה שם עמ' 92: אל תקרי שנים (בקמץ) אלא שנים (בחטף ופתח) מילה ופריעה. ועי' למעלה הערה 87. 95 ישעיה א, יח. 96 כלומר, אף אם חטאה לא תירא מגיהנום בזכות שמירת טהרתה. 97 שבת קכט, א. 98 ירמיה ב, יג: מקור מים. 99 ויקרא יב, ז. 100 כלומר מתקררת. 101 משלי כה, כה. 102 זכריה ט, יא. ועיין ויק"ר פ"ו ה, ושם ס"פ יט. 103 יחזקאל טז ו. 104 עי' שוח"ט מז' ו א: שכל מי שהוא מהול אינו יורד לגיהנום שנא' ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית. 105 בראשית יז, כג. 106 שם שם, כד. 107 שם שם, כז. 108 שם שם, כו. 109 שם שם, כה. 110 שם כא, ד. 111 שם יז, כא. 112 דברים י, טו. 113 תהלים כב, לא. ועי' תנחומא וירא ו, סנהדרין קי, ב. 114 נדה לח, א: אין אשה מתעברת ויולדת אלא למאתים ושבעים ואחד יום או למאתים ושבעים ושנים יום, או למאתים ושבעים ושלשה הוא. ירושי' יבמות פ"ד הי"א, בר"ר פ"כ ו. 115 שם לח, ב: ויתן ה' לה הריון [רות ד'] הריון

תיבו׳ מן ויבן אלהי׳ את הצלע[116], עד בנים, כלומר, בעצב תלדי בנים[117]. לפי שאדם נברא כנגד העולם[118], ונקרא עולם קטן[119], כי כל שיש באדם יש בעולם[120] כאשר כתבתי בנשמת כל חי[121]. והעולם נברא בהריון תיבות במזמור[122] עוטה אור כשלמה, ותוצא הארץ[123], בעולם. ובאדם נעשה אדם בצלמנו[124], נתייעץ בתורה[125] לעשות אדם. בצלמנו כדמותינו, בצלם מלאכים[126] ובתבניתם [ובדמותם], צלם הוא פרצוף פנים דמות הוא דימיון המעשים, מה למעלה עוסקים בתורה אף אדם עוסק בתורה, ומה למעלה משבחים את הקב״ה אף [ה]אדם משבח, שנ׳[127] עם זו יצרתי לי תהילתי יספרו, לכך כת׳[128] הן האדם היה כאחד ממנו, לדעת בתורה, ניתייעץ לברוא אדם בדמותם. לכך סמך אל והוא יושב פתח האוהל כחום היום[129], לומר שמילה מצלת משחת. [גליון: לעובדה ולשומרה[130] ויקרא את שמם אדם ביום הבראם[131], שנולד מ׳ה׳ו׳ל׳[132]].

למען בריתו אשר שם בבשרינו, לפי שצריך לומ׳ מעין חתימה סמוך לחתימה[133], אומ׳ למען בריתו אשר שם בבשרינו בא״י כורת הברית[134], ביום ההוא כרת יי׳ את אברם ברית לאמור[135] לישראל ברית עולם[136], בברכה זו[137] (מ״א) [מ׳][138] תיבות כנגד מ׳ לקליטת הזרע[139], ומ׳ ליצרת הוולד[140]. וכן מן[141] ויאמר אלקי׳ אל אברהם ואתה את בריתי תישמור, עד[142] והיה לאות ברית ביני וביניכם ל״ד תיבות, אני אל שדי התהלך לפני והיה תמים[143], ז׳ תיבות, הרי מ״א תיבות.

אלה׳ינו ואלה׳י אבותינו קיים את הילד הזה לאביו ולאמו שיחיה ויקרא שמו בישראל פלוני בר פלוני[144], ולמה אין קוראין שם לנער כי אם ביום המילה, לפי שלא נקרא אברהם אלא אברהם כי אם בשעת

בגמטריא מאתן ושבעים וחד הוו. 116 בראשית ב, כב. 117 שם ג, טז. 118 סנהדרין לז, א. 119 תקוני זהר קמ. 120 אבדר״נ פל״א. 121 ראה למעלה סימן נט, ושם ליתא. אבל נמצא בסידור הרוקה כ״י בריטיש מוזיאום מס׳ 653, וכי״א מס׳ 1204 בפירוש נשמת כל דבר שברא הקב״ה בעולמו ברא באדם, ולפי שכל העולם כנגד האדם על כן יאמר בלבו אני עולם מלא וכו׳ לפי שהאדם עולם קטן, כיצד כל מה שברא הקב״ה בעולמו ברא באדם וכו׳. 122 תהלים קד. 123 בראשית א, יב. 124 שם שם, כו. 125 תנחומא ריש בראשית. 126 בר״ר פ״ח יא, יב. ועי׳ בסמוך הערה 128. 127 ישעיה מג, כא. 128 בראשית ג, כב. ועי׳ מכלתא בשלח דויהי פ״ו (עמ׳ 112), מכדרשב״י שם, בר״ר פכ״א, ה, שהש״ר פ״א פסוק ט, ד, ועוד: הן האדם היה כאחד ממנו כאחד ממלאכי השרת. ועי׳ ערה״ב ח״ג עמ׳ 53. 129 שם יח, א. ועי׳ ערה״ב ח״ג עמ׳ 192. 130 בראשית ב, טו: לעבדה ולשמרה. 131 שם ה, ב. 132 עי׳ לעיל הערה 17. 133 פסחים קד, א. 134 שבת קלו, ב. 135 בראשית טו, יח. 136 חלק מפסוק בתהלים קה י: אשר כרת את אברהם וגו׳ לישראל ברית עולם. וכנראה יש כאן חסר. 137 היינו בפסוקים בראשית שם יח־כא. 138 כן הוא מנין התיבות וכ״מ מלשונו ולכן תקנתי, אבל מסוף דבריו נראה שמ״א בדוקא, וצ״ע. 139 צ״ע כוונתו, שאם לקליטה ה״ה בג׳ ימים, עי׳ שבת פו, ב. 140 בכורות כא, ב, נדה ל, ב. 141 בראשית יז, ט. 142 שם שם, יא. 143 שם שם א. 144 ברכה זו נזכרת בעיטור שם, כללי המילה לר״י הגוזר עמ׳ 94 ושבה״ל שם. 145 עי׳ כללי המילה שם עמ׳ 95. ובבמ״ר פי״ח כא: אברהם עד שלא נימול ולא הוליד היה חסר ה׳ ניתוסף ה׳ ונעשה שלם והוליד

מילתו[145], וכת׳[146] ויקרא את שמם אדם ביום הבראם, מה לי אם ביום הבראם קראם. אלא קודם שנבראת חווה לא היה אדם שלם, וכשנבראת חווה קראו אדם[147]. ועוד א״ד״ם ת׳(ו׳)ר״ה׳[148] וכשנצטוה ז׳ מצות הרי תרי״ב, ונוצר מהול הרי תרי״ג. ולכך נאמ׳ ביום הבראם, ה״ב״ר״א״ם׳ אותיות אברהם, שנברא מהול[149] כאברהם שמל. לכך נקרא אדם כמו אדמה, כלומר אדמה לאברהם והכניסם לגן עדן כאברהם זקן ושבע מטוב שבגן עדן, להודיע שהמולין ולומדי תורה ושומרי תורה יכנ(י)סו לגן עדן כמו אדם מהול. וקורא שם כאברהם שנקרא כן בשעת מילתו, כן קורין לילד שם בשעה שנימול, ולמה בכוס של יין, לפי שכתוב באדם ויברך אותם בכוס. [גליון[150]: סיני גי׳ עליך, לפי שפלה משאר הרים זכתה שתנתן תורה עליה].

ישמח האב ביוצא מחלציו[152], נאמ׳[153] באברהם מחלציך יצאו, לפי שהזרע יוצא ממנו, ובשרה כת׳[154] ממנה יהיו ולא יצאו, שאין הזרע יוצא לחוץ אך נכנס בה, לכך אמ׳ לאב ביוצא מחלציו, ותגל האם בפרי בטנה, בפרי שגדל בביטנה, נאמ׳ ישמח [אביך] ותגל יולדתך, גבי אב נאמ׳ שמחה שמראה שמחתו לכל, וגבי אם גילה שבלב גילתה.

נא׳[155] ואעבור עלייך ואראך, במצרים, דכת׳[156] ופסחתי עליכם ואראך מתבוססת בדמיך, מתגוללת בדם[157], כמו[158] בוססו את נחלתי, לשון דריכה. ומגלל[159] שהיו מלין בניהם לעשות פסחיהן. ואומר לך בדמיך חיי שלא תמותי, בדמיך חיי תתרפאי, כמו[160] וישבו תחתם במחנה עד חיותם. ג׳ בדמיך בפסוק, כנגד דם פסח שהיו עוסקין ודם מילה ודם עקידה, דכת׳[161] וראיתי את הדם.

ועוד בדמי״ך חי״ו בדמי״ך חי״ו גימ׳ יצחק, בדמייך חיי בדמייך חיי כנגד יהודה וישראל, לכך ב׳ פעמים לאב המון גוים[162] כי אב המון גוים[163], המון יש להם בן ז׳ו׳ג׳, בא״ב ה׳ה׳ בן ה״ה בן ב״ג ב״ג[164], ה׳ה׳ מ׳מ׳ ו׳ו׳ נ׳ו׳ן׳[165], למה יש להם זוג שהן מעידין על איברים, המו״ן אברים באדם מצד אחד והמו״ן איברים מצד אחד, ה״ה מ״ם ו״ו נו״ן בגימ׳

למנין אותיותיו. 146 בראשית ה, ב. 147 עי׳ יבמות סג, א, כל יהודי שאין לו אשה אינו אדם שנא׳ זכר ונקבה בראם ויקרא את שמם אדם. ועי׳ בר״ר פי״ז, ב, קה״ר פ״ט, ט, ויברך אותם ויקרא את שמם אדם בזמן ששניהם כאחד הם אדם. 148 צ״ע בזה. 149 ראה למעלה. 150 הוספה בצד, וצ״ע בזה, ובעיקר הדברים ראה סוטה ה, א: ואת דכא ושפל רוח וכו׳ שהרי הקב״ה הניח כל הרים וגבעות והשרה שכינתו על הר סיני. מכלתא יתרו בחדש פ״ד (עמ׳ 216). 152 בנוסחאות לפנינו: חלצו. 153 בראשית לה, יא. [ושם אצל יעקב אבינו]. 154 שם יז, טז. 155 יחזקאל טז, ו. 156 שמות יב, יג. 157 פירוש זה בשם ר׳ יוסף קרא הביא ב„כללי המילה״ עמ׳ 97. 158 ירמיה יב, י. 159 אפשר שצ״ל: ובגלל שהיו מלין בניהם ועושין פסחיהן ואומר וכו׳. ועי׳ שהש״ר ה, ב. 160 יהושע ה, ח. וראה „כללי המילה״ עמ׳ 97. 161 שמות יב, יג. 162 בראשית יז, ד. 163 שם שם, ה. 164 כנראה שזה נפרד שנכנס בתוך הדברים ואפשר שכוונתם למה שכ׳ התוספות חגיגה ט, ב, ותוי״ט אבות פ״ה מכ״ב ש„בן בג בג״ וכן „בן הא הא״ היו גרים, ששמותיהם בגימ׳ ה׳, על שם אברהם ושרה שנתוספו הה״א בשמותיהם. 165 כלומר אותיות המון

יצחק, המו"ן גוי"ם שנה היה משנולד אברהם שכתו' [166] והיה תמים עד שנולד יעקב שכת' בו [167] איש תם [168].

נאמר זכר לעולם בריתו כך פסוק בתילים [169], אבל בדיברי הימים כת' [170] זכרו לעולם בריתו, לפי שאמר משה [171] כי אל שומר הברית והחסד לאוהביו ולשומרי מצותיו לאלף דור, הוא זכר ואתם תזכרו. ועוד מתחילת ברייתו של עולם ראה את הארץ הנה תוהו הרשעים [172], בכל הארץ משפטיו [173] דור המבול עוברין להבראות, ולמה אברא העולם, אמ' אברא העולם בעבור התורה [174], שנ' [175] אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי, ובעבור תלמדי חכמים. זכר לעולם בריתו דבר צוה סופן מורה, זכר משה מורה תורה לישראל שכת' בראשית רבא, וכת' [176] וירא ראשית לו, ובזכות אברהם [177] למען אשר יצוה את בנ' ואת ביתו אחריו ושמרו דרך יי' לעשות צדקה ומשפט. זכר לעולם בריתו דבר צוה וכל העולם לא נברא אלא בעבור התורה והמילה [178]. לפיכך זכר לעולם בריתו דבר צוה לאלף דור לאברהם אבינו, מלמד שתתק"ף דורות היה בורא קודם העולם [179], זהו שאמרו רבותינ' בבראש' רבא [180] היה בורא עולמות ומחריבן, ונשארו כ' דורות מאדם עד אברהם שצפה הקב"ה את שם ונח ומשותלח ועבר, אבל מן תתק"ף אין אחד טוב, לכך העבירם, באילו כ' דורות אלפים שנה, הרי לתתק"ף דור צ"ח אלף, אלף דור למ"ט אחד, אחד אחוז מן החמישים [181], לכך נקרא אדם הראשון איש תרומות [182], לכך שכן בתוך ישראל אחר מ"ט יובלות מבריית העולם, וספירת העומר מ"ט, ואחר אלפים ומ"ט שנה נימול יצחק לח' ימים, ואותיות שבסוף הפרשה בגי' אלפים ומ"ט, זהו זכר לעולם בריתו מה שחתם במעשה בראשית.

[ויהי"ן [183] חי"י שר"ה למיל"ה [184], ויאמר אברהם אל עבדו זקן ביתו שים נא ידך תחת יריכי [185], לפי שהמילה היתה חביבה עליו לכך אמר לו שים נא ידך תחת יריכי, ע"כ].

חביבה מילה שבתיבה ראשונה רמז בראשי"ת ברית א"ש [186], לומר בעבור ברית המילה ואש דת חוקת שמים וארץ עומדים, זהו זכר לעולם

כפולות בעצמן והם לעצמן בן זוג. 166 בראשית יז, א. 167 שם כה, כז. 168 שקנ"ט שנים מלידת אברהם עד לידת יעקב בגימ' המון גויים. 169 תהלים קה, ח. 170 דהי"א טז, טו. 171 דברים ז, ט. 172 בר"ר פ"ב ה: והארץ היתה תהו ובהו אלו מעשיהם של רשעים. 173 תהלים קה, ז. 174 עי' פסחים סח, ב, נדרים לב, א. 175 ירמיה לג, כה. 176 דברים לג, כא. 177 בראשית יח, יט. 178 עי' תנחומא לך כ, אג"ב פי"ז. 179 עי' בראשית רבה פכ"ה, ד, ושוח"ט מז' קה, ח: תשע מאות ושמונים דור היה ראוי לעמוד שכולם נימחו בדור המבול שכך אמר הקב"ה שהוא עתיד ליתן את המילה אחר אלף דור וכו' מה טעם דבר צוה לאלף דור. ועי' בר"ר פ"א א, חגיגה יג, ב, אדר"נ פל"א, קה"ר פ"א, טו, ופ"ד, ג, תנחומא לך יא, יתרו ט, שוח"ט מז' צ יג, סדא"ר פ"ב (עמ' 9), פ"ו עמ' (33), פי"ג (עמ' 61), פכ"ו (עמ' 130). 180 פ"ג ט. ושם פ"ט א, קה"ר פ"ג יא, שוח"ט מז' לד א. 181 במדבר לא, מז. 182 משלי כט, ד, ועי' בר"ר פי"ד א: ואיש תרומות יהרסנה זה אדם הראשון שהיה גמר חלתו של עולם. 183 גליון. 184 ל"י כעת כוונתו. 185 בראשית

בריתו. וברא העולם בזכות מילה[187]. דבר צוה לאלף דור לאברהם, אשר כרת את אברהם[188], ביום ההוא כרת יי' את אברם ברית[189], ושבועתו ליצחק, והקימותי את השבועה אשר נשבעתי[190], ויעמידיה (ליעקב השבועה השב)[191] השבועה ליעקב לחק, מגיד דבריו ליעקב חקיו[192]. כי ביצחק יצא ממנו חק, שנאמר[193] חק לישראל. ברית עולם[194] לי"ב שבטים, דכתיב[195] שבועות מטות אומר סלה. לעולם מקדים יעקב לישראל, כה תא(ו)מר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל[196], אבל כשיש שינוי, הוא טעם, כמו כי נבלה עשה בישראל לשכב את בת יעקב[197]. כי נבלה עשה בישראל בבני יעקב. למה נקרא ישראל בבית אל[198], כי שם י"ב אבנים[199] מראשותיו, אמ' יתאמנו יהיו כולם ישרים[200], זהו בית אל. מצאנו שם ידבר עמנו שרית עם אלה'ים[201], וזה מחלל שררותי, נבלה בישראל, כמו[202] לזנות בית אביה. וכן כי חק לישראל הוא[203] למטה, ומשפט לאלה'י יעקב למעלה, כעיניין שנ'[204] כי אקח מועד אני משרים אשפוט. את אברהם[205], לרבות לשרה ולזרעה. ושבועתו ליצחק, ובתילים לישחק, כי היו בארץ עד שבא נבוכדנצר וסיבב ירושלים א'ב'ר'ה'ם' י'ש'ח'ק י'ע'ק'ב' שנה. ויעמיד' ליעקב לחק שמלים, ולישראל ברית עולם. ונאמר[206] וימל אברם את יצחק בנו, את יצחק בתורה, עד כאן.

[קכ] טעימת כוס בתענית

על[1] יום (כך) המילה כך נוהגין. שמתפללין סליחות וידויי בזמנו, ואין אומרין והוא רחום ולא תחנון[2], ומנהג אבותינו תורה היא. ומצות

כד, ב. 186 ראה למעלה הערה 84 ובנסמן שם. 187 עי' לעיל הערה 179. 188 תהלים קה, ח. 189 בראשית טו, יח. 190 שם כו, ג. 191 כנראה שבכ"י נמחק. 192 תהלים קמז, יט. 193 תהלים קה, י. 194 צ"ל: לחק לישראל ברית עולם. 195 חבקוק ג, ט. ועי' בר"ר פמ"ז, ה: כל אלה שבטי ישראל שנים עשר זו גבירה וישמעאל אינו מעמיד שנים עשר וכו' אבל אלה מטות היך דאת אמר שבועות מטות אומר סלה, ועי' שהש"ר פ"ג, ו, תנחומא ויחי טו. 196 שמות יט, ג. 197 בראשית לד, ז. 198 כנראה שכוונתו שיעקב נקרא על ידי המלאך בפנואל שהיא בית־א־ל, וכמו שנאמר בהושע יב, ד: וישר אל מלאך ויכל בכה ויתחנן לו בית א־ל ימצאנו ושם ידבר עמנו. 199 בר"ר פס"ח יא, תנחומא ויצא א, בובר שם ד, שוח"ט מז' צא, ו, פרקי דר"א פל"ה, ועי' תיב"ע. 200 שם: אם מתאחות הן שתים עשרה אבנים יודע אני שאני מעמידם. 201 הושע שם. 203 דברים כב, כא. 203 תהלים פא, ד. 204 שם עה, ג. 205 חוזר למקרא שהתחיל בו, תהלים קה ח־ט. ו„אתין וגמין לרבות". 206 בראשית כא, ד.

1 קטע זה הוא חלק מתשובה ל„שאילה זו שאל ר' מנחם ב"ר מכיר את בן דודו רבנו יצחק ב"ר יהודה" , הובא ב„מעשה הגאונים סי' סד (עמ' 59), מחז"ו סי' תקג (עמ' 624), הפרדס עמ' עו, או"ז ח"ב סי' קט, שבה"ל סי' רעא, והל' מילה סי' ד' וה', ראבי"ה ח"ג סי' תתצא (עמ' 677), ותחילת השאלה: מילה שחל ביום תענית ציבור כגון י"ז בתמוז וג' בתשרי מהו להתפלל פסוקי דרחמי וסליחות ווידוי וא־ל ארך אפים, וא' מברכין על היין וטועמו אותו המברך או אב הילד וכמה שיעור טעימה, והשיב על יום המילה וכו'. ועי' העיטור הלכות מילה שער שלישי (נג, ב).
2 במעה"ג: שמתפללין בתעניות סליחות ואומר ווידוי ואין אומרין והוא רחום ולא תחנונים

מילה קיבלוה בשמחה [3] כדכת׳ [4] שש אנכי על אמרתיך, לפיכך אין אומ׳ והוא רחום ותחנון, מניחין [5] במקצת להבי׳ סליחו׳ וידויי ואל ארך אפים. וש״צ אינן רשאי לטעום את הכוס [6], והמנהג תורה היא שאין לטועמו ביום תענית, ולא למיתביה לינוק אך [7] אתי למסרך [8], אלא לישוהיה עד לאורתא ולשתייה [9] אימיה דרביא כי בעיא למיתב בתעניתא. דאע״ג [ד]אמרינן [10] המברך צריך [ש]יטעום, כי יטעום [11] ליה אחרינ׳ שפיר דמי, מדמקשינ׳ [12] ביום הכיפורים לימרו זמן על הכוס כבשאר ימים טובים וליתביה לינוקא, ומפרק׳ אתי למיסרך, טעמא דאתי למיסרך אבל היכא דליכא למיחש למסרך, כי יטעום אחרינ׳ שפיר דמי. וביום הכיפורים (אם) [אין] [13] אמ׳ זמן על הכוס [14] כבשאר ימים טובי׳, דצריך למישתיה משום קידוש היום, [ו]ליכא למימר לישהה עד לאורתא יום הכיפורי׳ הוא דלא איפשר.

וששאלתם [15] כמה טומעא [16] גבי מקדש הוא דבעינן מלא לוגמיו [17], אפי׳ הכי ביומא דתענית אסור למיטעם, וכן הלכה [18].

[קכא] הלכות תעניות

אדם השרוי בתענית מותר לאכול כל הלילה עד שיעלה עמוד השחר [1], אפי׳ גמר סעודתו כגון שבירך ברכת המזון [2] מותר לאחר [3] בסעודתו אחרת, והוא שלא ישן אבל ישן שוב אינו אוכל. ואם נתנמנם ולא ישן מותר, דאינו חשוב כישן [4]. דווקא אכילה אבל שתייה ספיק׳ אם אסור לאחר שישן או לאו [5], מכל מקום עכשיו נוהגין לשתות לאח[ר] שישן כל הלילה ואין למצא היתר בדבר, אבל בזה יש לתלות היתר שכל אדם אינו מסיח דעת מלשתות אחר שעה, וכמו מתנה הוא כדי לשתות אחר שינה, דקאמ׳ בירושלמי [6] ישן ועמד אסור לשתות בשלא התנה אבל התנה מותר.

ומנהג אבותינו תורה היא. 3 שבת קל, א, ועי׳ רש״י שם. 4 תהלים קיט, קסב. 5 שם: ודיי שמניחין במקצת ואין צריכין להפסיק לגמרי סליחות וכו׳. 6 שם: ושליח ציבור מברך על היין ואינו טועמו. 7 שם: דאתי. 8 ערובין מ, ב, וע״ש בתוס׳ ד״ה ודילמא, ותוס׳ שבת קלט, א ד״ה וליתן, ועי׳ „כללי המילה לר״ג ב״ר יעקב הגוזר״ עמ׳ 125 בשם רבי אב״ן. 9 וכ״ה במעה״ג ועי׳ פרדס ושבה״ל שם, והגי׳ הנכונה ב„מנהגים של כל השנה מאשכנז״ עמוד 153: או לשתייה אימיה דינוקא, דלא בעי אימיה למיתיב בתעניתא. 10 ברכות נב, א, פסחים קה, ב. 11 שם: טעים. 12 ערובין שם. 13 תקנתי ע״פ הנ״ל. 14 ערובין שם. 15 תשובה זו המשך מתשובתו של רי״צ ב״ר יהודה, וכבר צויין למעלה. 16 שם: כמה שיעור טעימה. 17 פסחים קז, א. 18 תיבות אלו משל סדורנו הוא, ועי׳ ראבי״ה שם עמ׳ 679, שיצא לחלוק בזה ע״ש.

1 תענית יב, א. 2 כ״ה בלשון הגאון הובא ברי״ף שם שאע״פ שפוסק חוזר ואוכל, ועי׳ ר״ח שם. 3 אפשר שצ״ל: לאכל. 4 תענית שם, ועי׳ ר״ח ורי״ף שם. 5 עי׳ ראבי״ה ח״ג סי׳ תתנט (עמ׳ 618) שנחלקו בזה הראשונים שהרי״ף כתב שכל שאינו אוכל אינו שותה, אבל יש מרבותי [עי׳ ריב״א בתוס׳ שבת קיח, א, והגאון בשע״ת סי׳ שכה] שמתירין לשתות. 6 תענית פ״א ה״ד.

קיימ' לן כשמו' דאמר[7] כל תענית שלא קיבל עליו מבעוד יום לאו שמיה תענית. וכל תענית שלא שקעה עליו חמה לאו שמיה תענית[8] מיהו לאחר ששקעה עליו החמה מותר לאכול מיד, ואין צריך להמתין עד צאת הכוכבים[9].

וקיימ' לן[10] לווה אדם תעניתו ופורע, כגון שאירע לו שום אונס שלא יכול להתענות בו ביום שקיבל, אבל בלא אונס אסור ללות[11]. ושמתענין ציבור אין להורות היתר ליחיד לפרוש מן הציבור ללות תענית, אע"פ שדעתו לפרוע לאחר מיכן, הואיל דחייב אדם להשתתף עם הציבור בצער וצריך להתענות עמהם[12], ואינו רשאי לפרוש ולפרוע תעניתו, או אמרי' הואיל דהוא פורע כמשתתף עמהם, ולא חשיב פורש משום לווה[13].

[קכב] הלכות יום טוב

הילכת גוי שיש לו בביתו[1] דגים דמספק' לן אם ניצדו היום ביום טוב, או מאתמול, הוי מוקצה ואסור לאכול מהן[2]. והוא הדין לעופות שיכולים אנו לומ' היום ניצדו אסורין[3]. וכן בפירות אם מאותו המין המחובר לקרקע יש לחוש שמא היום נילקטו אסורין, וכן בכל הירקות שיש ממנו מחובר לקרקע, והן בבית גוי אסור לאכול מהן[4]. והכי נמי אם הביא גוי דורון לישראל מכל אילו (ת') ביו' טו'. אבל אי פשיט' לן שלא ניצדו היום אילו דגים, וכן הפירות והעופו' שלא נילקטו היום, או שאין נמצאין באותו הפרק פירות במחובר' אפי' הובאו מחוץ לתחום מותרין, ואם הביאן גוי בשביל ישראל לאותו ישראל שהביאו לו אסור ולכל ישראל מותרין[5]. ודאסורין ביום טוב לערב ביום טו' שני מותרין כדי שיעשו[6], לכל אחד לפי שיעור דשייך ביה דגים ועופות כשיעור שנוכל לידע היו יכולים לצוד כמו אילו משו חשיו[7].

7 תענית יב, א, וכן פסק בשאלתות, ר"ח, רי"ף, וכן פסק ר"ה גאון בתה"ג מן הגניזה אסף עמ' 127, ראב"ן (פב, ג). 8 שם רב חסדא. 9 כן הוא פירוש שקעה חמה, ועי' רש"י תענית יח, ב ד"ה מתענה, ראבי"ה ח"ג עמ' 617, או"ז ח"ב סי' תד, תוס' ע"ז לד, א ד"ה מתענין, מנחות כ, ב ד"ה נפסל. 10 תענית יב, ב. 11 שם: אי מצי מצער נפשיה וכו', ובראשונים בשם ר"ח דוקא אי אנוס לוה ופורע. 12 תענית יא, א: בזמן שהציבור שרוי בצער אל יאמר וכו' אלא יצער עצמו עם הציבור. 13 כנראה שמסתפק אם גם בתענית שקיבלו עליהם הציבור לוה ופורע, ועי' אר"ח הל' תענית אות יב בשם הראב"ד.

1 בכ"י כתוב „בביתו דגים" ומצויין בא' ב' לחילופין. 2 ביצה כד, א, מצודות חיה עוף ודגים וכו' לא יטול מהן ביום טוב אלא אם כן יודע שנצודו מערב יום טוב, ובגמ' שם דספק מוקצה אסור. 3 שם. ועי' בה"ג הל' יו"ט (לו, א ד"ו). 4 שם כד, ב. 5 שם: הלכתא נכרי שהביא דורון לישראל ביום טוב אם יש מאותו המין במחובר אסור ולערב נמי אסורין בכדי שיעשו ואם אין מאותו המין במחובר תוך התחום מותר חוץ לתחום אסור והבא בשביל ישראל זה מותר לישראל אחר. וע"ע בזה שבת קכב, א, ירוש' שבת פ"א ה"ז, וביצה פ"ג ה"א, בה"ג כב, ב (וד"ב עמ' 95) תש"ר עמ' 16, ועוד. 6 הוראה זו גם ב„מעשה הגאונים סי' מה (עמ' 30): „וזו הוראה של רבנו ר' שלמה ב"ר שמשון, שני ימים טובים של גליות אחד מחובר שנתלש ביום טוב ראשון כגון ענבים שבצרן ואחד עופות ודגים שניצודו ביום טוב ראשון ע"י

וכלי המיוחד למידה יכול לומ׳ לחבירו ביום [טוב] מלא לי כלי זה אבל לא יזכור לו מדוד לי כלי זה[8].

ועל הקמח שכבר מרוקדת מבעוד [יום][9], מותר לרקדו ביו׳ טו׳[10] על ידי שנוי[11]. אבל לכתחילה לרקד אפי׳ על ידי שינוי אין לנו להתיר, כיון שהיה יכול לעשות מבעוד יום, והוי כמרקד (ו)כיון דנשארין הסובין בכ(י)לי. ואע״פ שהתירו בית הלל[12] דסתם בורר בידו, אבל ריקוד בכלי דמי עובדין בחול יותר[13].

והילכת, אסור לומ׳ בשבת לחנווני תן לי בדינר אגוזים או פירות[14], אבל מותר לו לומ׳ תן לי כ׳ אגוזים או אגוזים[15], ולא יזכור לו (סחום) [סכום] המקח ומיניין[16].

דא(י)נן נוהגין איסור בביקוע עצים ביו׳ טו׳, לפי שאין אנו בקיאין מה הוא קופיץ והיאך עשוי[17].

גוי מותרין ביום טוב שיגי ממה נפשך כו׳ בכדי שיעשו. והובא גם במחז״ו סי׳ עח, הפרדס עמ׳ לט, האורה עמ׳ 196, סדרש״י תרכא ועוד. ומכאן שהתשובה בתשובות חצ״ו סי׳ יא עמ׳ ה שכתב רש״י „שמעתי מפי מורי ר׳ יצחק לוי שאסור ומפי קרובי ר׳ שלמה כמו׳ וסומכין על הלכות גדולות שכתוב בהן איסור״ אין זה ר׳ שלמה בעל סידורנו, שהרי כאן ובמעה״ג כתוב בהדיא שסובר כרש״י, ואולי הוא ר׳ שלמה מטורש עי׳ בתחצ״ו סי׳ מא (עמ׳ 24) שרש״י כתב לר׳ שלמה מטורש לענין רחיצה בשבת, ראה בהערות למעה״ג אות רלא ומבוא לראבי״ה 405 אות 19, והערות מילר בתחצ״ו, ואלפנביין בתשובות רש״י סי׳ קג עמ׳ 129 שהביא תשובות רש״י מתחצ״ו שם. ועי׳ מבוא. 7 משובש, ועי׳ ביצה כד, א, היכי דמי ביבר גדול כו׳ דרהיט אבתרא ומטי ליה בחד שחיא וכו׳, כל היכי דנפלי טולא דכתלי אהדדי. 8 ביצה כט, א, אומר אדם לחברו מלא לי כלי זה אבל לא במדה, וכרבא [כן הוא ברוב הנוסחאות] שאמר מאי אבל לא במדה שלא יזכור לו שם מדה אבל כלי המיוחד למדה ימלאנו. וכ״ד הרי״ף ועוד, ולהוציא מדעת הראב״ן (עז, ד ד״פ) שפסק כשמואל שבכלי המיוחד למדה אסור לד״ה [וכן צריך לתקן בטור הלכ׳ יו״ט סי׳ תקיז (והרמב״ם) [והראב״ן] אוסר בכלי המיוחד למדה, ועי׳ הגהות הטור שתיקן „והרמב״ן״, אולם התיקון שלנו נכון]. ועי׳ או״ז ח״ב שנח (עה, ב), העיטור הל׳ יו״ט (קמב, א). 9 כ״נ לתקן. 10 ביצה כט, ב, אין שונין קמח ביום טוב, וברש״י שרקדו מאתמול ובא לשנותו במפה ליפותו אין שונין דאפשר לו מאתמול. 11 כ״כ בבה״ג הל׳ יו״ט (לה, ב, ד״ו, וד״ב עמ׳ 176): ומיתבעי לשנויי דלא לחזי כעובדין דחול, וכ״כ בשאילתות בשלח סי׳ ג ובראבי״ה ח״ב עמ׳ 473 ואו״ז ח״ב סימן שנח בשם ר״ח [ולפנינו ליתא], ובשאלתות אמור סי׳ קז גרס בביצה שם חזי כמה מהולאתא איכא דרקדן בנהרדעא, והוסיף ולעולם הוא דמשניא, ועי׳ בר״ן שכתב דיש גורסין דרקדן ומשמע אפילו ריקוד עצמו שריא בשינוי, ועיי״ש בשם רש״י ותוס׳, ועי׳ תוס׳ שם ד״ה אגבא. יראים השלם סימן ד״ש (עמ׳ קסט). 12 ביצה יד, ב. 13 עי׳ לשון בה״ג הובא למעלה. 14 ביצה כט, ב: ואצל חנוני הרגיל אצלו ואומר לו תן לי עשרים ביצים או חמשים אגוזים וכו׳ ובלבד שלא יזכיר לו סכום מדה ר׳ שמעון בן אלעזר אומר ובלבד שלא יזכיר לו סכום מקח. וברש״י פירש סכום מקח דמים. ועי׳ בסמוך. 15 צריך לתקן: כ׳ ביצים או נ׳ אגוזים [ע״פ הגמרא]. 16 נראה שנוסחתו כנוסחת הר״ח ובה״ג הובא בתוס׳ וראשונים [עי׳ בה״ג הל׳ יו״ט ד״ו עמ׳ 71 וד״ב 180, ר״ח לפנינו, תוס׳ ביצה כט, ב ד״ה שלא, ב״מ עה, א ד״ה משום, ראבי״ה ח״ב 471, או״ז ח״ב סי׳ שנח] שגורס: ובלבד שלא יזכיר סכום מנין. מיהו בפירוש משמע שספרנו מפרש כרש״י שלא יזכיר דמים. ועי׳ רוקח סי׳ רצח (עמ׳ קסז) הזכיר שלשתם מדה מנין ומקח ע״ש. ועי׳ האורה עמ׳ 67, שבה״ל סי׳ שנד. 17 ביצה לא, א אין מבקעין עצים לא מן הקורות וכו׳ ולא בקופיץ, ובתוס׳ שם ד״ה אבל כתבו דאין אנו בקיאים בקרדום היאך הן נעשין ולכך יש לנו לאסור לבקע עצים.

[קכג] ענין סוכה

ולעיניין סוכה יש להחמיר לכתחילה לעשות הסיכוך שיהיו כוכבי החמה מתוכה נראין. ואם סיכוכה הרבה עבה שאין אפי׳ כוכבי החמה ניראין מתוכה כשירה [1].

וכל המצטער פטור מן הסוכה [2]. כגון שעל ידי סוכה [3] בא לו הצער והאויר [4], ואם חש בעיניו או בראשו, דאויר הסוכה מזיק לו [5], ושמשו פטו׳ מן הסוכה [6].

ומותר לאדם לאכול אכילת עראי חוץ לסוכה [7], והיינו כביצה [8]. ומותר נמי לשתות, דשתייה שלנו אינה אלא עראי [9]. ומותר נמי לאכול פירות הרבה חוץ לסוכה, דפירי לא צריכי סוכה [10].

אדם שאוכל בסוכה וירדו גשמים יכול לצאת חוץ לסוכה משתסרח המקפה שתתקלקל לו סעודתו [11], וצריך להחמיר בדבר שלא לצאת מהרה [12]. ואם יצא מן הסוכה הפסקו גשמים אחרי כן כשמתחיל לאכול בביתו, אין מטריחין אותו לילך לסוכה, אלא יגמור סעודתו בביתו [13].

וכלים ששותין בהם, מותר להניח בסוכה, אבל קערות שאכל בהם אסור להניחם [14].

[קכד] תיקון שטר הרשאה

זכרון [1] עדות שהיתה בפנינו [2] ביום פלונ׳ בשבת, בכך וכך לחודש פלוני, שנת כך וכך לבריאת עולם למיניין שאנו מונין כאן במדינת פלונ׳ [3],

1 סוכה משנה כב, א, המעובה כמין בית אע״פ שאין הכוכבים נראין מתוכה כשרה, ובגמ׳ שם ע״ב, אין כוכבי חמה נראין מתוכה ב״ש פוסלין וב״ה מכשירין. ובסדרש״י עמ׳ 126 וי״א אע״פ שבית הלל מכשירין בדיעבד, מיהו לכתחילה בעי, לפיכך יש להחמיר לעשות לכתחילה בסיכוך שיהו כוכבי חמה נראין מתוכה, וכעי״ז במחז״ו עמ׳ 411 ובשה״ל סי׳ של בשם העיטור הירא׳ים ורבנו אפרים, ועי׳ העיטור הל׳ סוכה (פב, ד), יראים השלם תכא (עמ׳ רלח), או״ז ח״ב סי׳ רפה (סה, ב) וסי׳ רצג (סו, ב). 2 סוכה כה, ב, כו, א. 3 ברש״י כו, א ד״ה מצטער שהסוכה מצערתו. 4 ע״ש: משום סירחא דגרגישתא. 5 שם: חולה שאמרו וכו׳ אפילו חש בעיניו ואפילו חש בראשו. 6 שם: חולין ומשמשיהם פטורין מן הסוכה. 7 סוכה כה, א, ועי׳ יומא עט, ב. 8 שם כו, ב כז, א. 9 עי׳ משנה שם כה, א. כנראה שסידורנו מקור הוא לסדרש״י סי׳ רסג (עמ׳ 126) ומותר נמי לשתות דשתיה שלנו אינה אלא עראי. ועי׳ מחז״ו 411, יראים (עמ׳ רלט, ב). 10 יומא שם, ועי׳ ראשונים שם, ועי׳ ראבי״ה סי׳ תרלו (עמ׳ 364). 11 משנה סוכה כח, ב, מאימתי מותר לפנות משתסרח המקפה, וע״ש כט, א. 12 עבודה זרה ג, ב, מצטער פטור וכו׳ נהי דפטור בעוטי מי מבעטי. 13 סוכה כט, א, היה אוכל בסוכה וירדו גשמים וירד אין מטריחין אותו לעלות עד שיגמור סעודתו. 14 שם מאני משתיא במטללתא מאני מיכלא בר ממטללתא.

1 יסוד דין ההרשאה הוא ע״פ ב״ק ע, א, לא כתבינן אדרכתא אמטלטלי דכפריה, ועל נוסחי השטרות ראה ספר השטרות לר״י אלברצלוני שטר כג (עמ׳ 43), מעשה הגאונים סי׳ סח (עמ׳ 64), העיטור אות ה׳ הרשאה (עה, ב), מחז״ו סי׳ תקסח (עמ׳ 796) ואפשר שהוא מקוצר מספרנו ע״ש, רקנטי סי׳ תקמט (והוא מר״י אלברצלוני), מאירי ב״ק עמ׳ 205, אוצר השטרות גולאק סי׳ רצה (עמ׳ 275) מכ״י ב, מ 11,639. ועיין רמב״ם הלכות שלוחים פ״ג ה״א, טור חו״מ קכב. 2 נוסחתנו קרובה לספר השטרות לר״י אלברצלוני ושם בשינויים קטנים. 3 אף ששטר

איך פלוני בר׳ פלו׳ אמר לנו הוו עלי עדים וקנו ממני בכל לשון של זכות. וכתבו וחתמו ותנו לו לפלו׳ בר׳ פלו׳ להיות בידו לזכות, מחמת שרציתי ברצון נפשי שלא באונס, אלא בלבב שלם ובנפש חפיצה [4], ונתתי לו ד׳ אמות קרקע בחצרי במתנה [5], ואגבן [6] הרשיתיו והשלטתיו ומניתיו אפיטרופס על פלו׳ בר פלו׳ שדר במקום פלו׳ להוציא מידו כך וכך ממון שיש לי בידו, ויזכה בו לעצמו [7] ותהא ידו כידי וכוחו ככוחי ופיו כפי ודיבורו כדיבורי ועשייתו כעשייתי, ויהיה לו רשות לקבוע זמן ולבטל זמן, למחאה מחאתא, ולאחויאה אחיותאה [8], ולקייומי ולבטולי חזוותאה [9] וזכויתא, לגזור ולהחרים ולהשביע [10], ולערר עליו, ולדון עמו בכל בית דין שירצה בין בדיני ישראל בין בדיני אומות העולם [11]. וכל מה דמתעני ליה מן דינא [12] קבילות בין לזכות בין לחובה. (וק)וקנינא מן פלוני בר׳ פלוני זה לפלו׳ בר פלוני זה ככל מה דכתוב ומפורש לעיל במנא דכשר למיקניא ביה שריר וקיים.

[הנות]ן והעושה מתנה לאדם בקיניין בין לבנו בין לאחר אין יכול להחזיר בו, ומה שיעשה עשוי, ואין לאחר ק(י)נין כלום [13]. ..... [14] ראיתי שהכתובה קודמת לכל שטר חוב ופרעון [15].

ואם אדם [16] דבר בכתיבת כתובה וכן בכתיבת שטרי אחריות קודם שיכתוב שריר וקיים, יראה השטר, אם יש לו שיבוש יכתוב את השיבוש בין השורות, ואחר כך יכתוב אותו דיבור ששכח דביני שטי שריר וקיים.

[גליון] [1]

ויי׳ הולך לפניהם יומם [2], לויה, שהקב״ה בכבודו ובעצמו עשה לויה לישראל. הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא [3], ולמה אנכי שולח לכם

הרשאה אין צריך זמן שאינו עומד לגביה ומה לי אם הוא מאוחר או מוקדם, נהגו לכתוב בו זמן, לדעת אם ביטלו אם כתב שטר הרשאה מאוחר ממנו, ראה מרדכי ב״ק שם, ושו״ע שם. 4 כ״ה בסהש״ט שם, וגם נוסח זה מן המנהג הוא, שכן כל שאין שייך בו מסירת מודעא אין צריך לכתוב כן, וגם יכול הוא לבטל שליחותו ולכן אין לכתוב שהוא ברצון אבל נהגו כן, וכ״ה בכל טופסי ההרשאות. 5 תקנת הגאונים ראה בתה״ג אסף ח״א סי׳ נה, רמב״ם שם, רמב״ן ב״ב מד, ב בשם תקנת רבנן סבוראי, ותוס׳ כתובות נד, ב, ב״ק קד, ב וב״ב שם. ועי׳ עיטור שם בשם הר״ש בן חפני, ואוצה״ג קדושין סי׳ קמו והלאה. ועי׳ סהש״ט שם מנוסחאי עתיקי. 6 עי׳ ב״ק שם אגב אסיפא דביתא. 7 ב״ק ע, א. 8 לומר ולטעון דברים. 9 במחז״ו: חיובתא וכן בכ״י ב״מ שם, וכן צריך לתקן בסהש״ט לברצלוני שם. ועי׳ מעה״ג שם. 10 במחז״ו: ולהשמיטו, ואצ״ל: ולהשביעו. 11 וכן ברוב טופסי ההרשאות, ראה למעלה, ועי׳ יש״ש ב״ק פ״ז סי׳ טו. 12 ב״ק שם. 13 ב״ב קנב, ב. 14 מטושטש וקשה לקריאה. 15 כתובות פו א, האי מאן דאיכא עליה כתובת אשה ובעל חוב וכו׳, וע״ש ברי״ף ובגאונים באוצה״ג שם עמ׳ 267 והלאה. 16 אפשר שצ״ל: ואם [שכח] אדם.

1 גליון זה נמצא בכ״י עמ׳ 54, כיון שאינו שייך לגוף הספר הכנסתיו לאחרונה. הוספה זו כנראה ששייכת למעתיק השני. ומתוך הדברים ניתן לשער שהמעתיק הוא ר׳ אשר ב״ר יעקב הלוי מאונסברוק תלמידו הגדול של ר׳ שמואל מבנברג, עי׳ „מפתח אישים ושמות״. ומכאן למדנו שהיה גם תלמידו של ר׳ משה תקו בעל „כתב תמים״. כאן עלי לציין שבתוך הכ״י מצויין כמה פעמים

את אליה הנביא, בעבור שולח שליח לויה, כמו[4] ואברהם הולך עמם לשלחם, ומתרג' ללואיהון, וזהו שאמר הכתו'[5] ויטע אש"ל בבאר שבע, ודרשוהו רבות'[6] אכילה שתיה לויה. למה אכילה שתיה לויה משו' דכולהו דמיקר בהאי קרא, ויטע, בשביל שראה אברה' שהיו טועים בדרך נטע אשל אצל הדרך, ויטע לשון טעות, והיה עושה לויה ומראה להם האשל. בבאר, כמשמעו, היה נותן להם לשתות מי באר שנוח להולכי דרכים היינו שתיה. שבע, קרי ביה שבע, לשו' שובע, היינו אכילה.

ע"א למה מקד(י)שין בטבעת יותר מדבר אחר הוא שטבעת גימ' וקידושין. ע"א בוגרת פי' בתרי[7], מתרגמינן בתרגום ירושלמי[8] איש שעיר גבר (בגיר) בגיר, לכך אמרו חכמי'[9] שהביאה שערות. ע"א אמרינ' בסנהדרי'[10] ונקלה אחיך לעיניך[11] מלקין אותו ארבעים, אחיך גימ' מ' פחות אחד. ע"א אין לו רגלים[12], מי שעושה שקר הנפש תסבול יסורי שקר במילוי שי"ן קו"ף רי"ש, נפש, סופי תיבות, כלומר תסבול יסורין.

שמעתי[13] שפעם אחת נשא בחור אחד אשה אחת בפסח והולידה בראי' השנ', והיתירוה לו הרבנים מורי הרב ר' משה תקו ומורי הרב ר' שמואל מברנבורק, ואמרו טעם שהאשה יולדת לשבעה ויולדת למקוטעים[14], ולכך שתמנה מניסן תמצא שתשרי הוא חודש שביעי, אע"פ שחסירין אין בכך כלום, כך פירשו רבותינו זכרונם לברכה.

סליק

השם יעקב בכעין ציור מיוחד. 2 שמות יג, כא. 3 מלאכי ג, כא. 4 בראשית יח, טז.
5 שם כא, לג. 6 שוח"ט מז' לז, א. ועי' רש"י כתובות ח, ב; סוטה י, סע"א. 7 כנראה
צריך לתקן: תרי שערי. 8 בראשית כז, יא. 9 נדה מז, א. 10 צ"ל: מכות כב, ב.
11 דברים כה, ג. 12 שבת קד, א שקרא לא קאי, ובאותיות א' ב' דר"ע רפ"א: שקר אין
לו רגלים. 13 ל"מ כעת תשובה זו. 14 יבמות מב, ב וש"נ.

עמ' א לפנינו: בשכר תפילה, וראה הערה, בכי"ר: בסדר תפלות.

עמ' ב הוספה: הילכך מברך על נטילת ידים ועוד על שם הכלי הנקרא אנטל (עי' ערוך ערך נטל, ורא"ש ברכות פ"ט).

עמ' ב לפנינו: ואנן מסדרין להו לברכות יחד כו', וצריך כנראה לתקן: כר'.

עמ' ב לפנינו: יותר מזיע, בכי"ר: יותר מדאי.

עמ' ג הוספה: רופא כל בשר וקא' מורי הר"ר שמואל בן הר' ר' שמשון דקאי אוולד במעי אמו, כלומר שאם יסתם אחת שדינו להיות פתוח, או אם יפתח הפה והנקב שדינו להיות סתום אי אפשר להתקיים אפילו שעה אחת ולהאי פירוש דפרישית לא אמרינן או שעה אחת, אלא כלומר אי איפשר להתקיים זמן מרובה.

עמ' ה הוספה: וגם יש לומר לשכוי לשון משכיות לבו של אדם (תהלים עג, ז) כשמבחין בין יום ובין לילה מבחין בין טוב לרע.

עמ' ז בסוף העמוד לפנינו: עמד לקדש את שמו, בכי"ר: עתיד לקדש וכו'.

עמ' יא הוספה: ומה שאומר פרשת שאר קרבנות משום דסמיכי לפרשת התמיד נהגו לומר אגב ריהטא. ואית דאמרי שאין אומרין אלא פרשת תמיד של שחר ואין אומרים בשבת וביום השבת, ובראש חדש ובראשי חדשיכם, מפני שאותן קרבנות הם מוספים, ותמידים קודמים למוספים (זבחים פט, א) ואם אמרו נמצא מוסף קודם לתמיד.

פרשת איזהו מקומן חסר לגמרי בכי"ר ומתחיל „ברוך שאמר".

עמ' יט הוספה: אגדה מברכי נפשי ע"פ ברכות י, א ומדרש שוח"ט על פרק זה.

עמ' יט הוספה: ברוך שאמר והיה העולם הטעם יש בדבר הקב"ה שעלה במחשבתו לבראות העולם. ברוך עושה מעשה בראשי', ברוך שעשה דברים שבהם נברא העולם, והם רוח ומים ואש מלאכים, ותהום. ברוך אומ' ועושה, שעשה אדם הראשון בידיו, ברוך גוזר ומקיים, שגזר על דור המבול. ברוך מרחם על הארץ, כח שממנו יצאו תולדות הארץ. על הבריות, שהכניס להם מזונות בתיבה. ברוך משלם שכר טוב ליראיו כו', לאברהם יצחק וליעקב, ברוך הוא, כיון שנולדו בו אבות לא נודע שמו עד משה שקרא לו שדי ואהיה שהאמינו לו שאמר למשה אני ה' כסא מלכותו שהיה בישראל כסא מלכותו עד שנגלה בגלות בבל. ברוך מרחם על הארץ, ברעב בימי (שעלה) חבקוק ואמר (ג, יז) כי תאנה לא תפרח כחש מעשה זית ושדמות לא עשה אוכל. אב הרחמן רמז לישראל לצאת מן הגלות שירחמם השם, ואז הוא

יהא משובח ומפואר בלשון כל חסידיו ועבדיו. כך העתקתי מספר רב סעדיה גאון.

עמ׳ כב לפנינו: במגנצא בשבת וכו׳, בכי״ר חסר ההתחלה. ובמקום זה יש הוספה על סדר פסוקי דזמרה.

עמ׳ כח הוספה: מזמור לתודה הוא עשאנו ולא אנחנו, פי׳ ולא אנחנו בלבד עשה אלא כל העולם. וי״מ ולו בוא״ו, כלומר לעצמו עשאנו שאנחנו עמו וצאן מרעיתו, ולפי שעשה לברא אותנו לכבודו, בואו שעריו בתודה, והודו לו ברכו שמו.

עמ׳ כט הוספה: ומתחילין השמים מספרים כבוד אל, ומספרים לכל העולם בשבח צורינו בגיהוג השמש כשרואין בכל יום שזורח במזרח ושוקע במערב, ודין בכל יום לאומרו לשבח שם הקב״ה כדכתי׳ יום ליום יביע אומר, אלא מפני טורח ציבור שאינם פנויים ממלאכה, אבל בשבת שאין בו מלאכה אומ׳ אותו, וכן לדוד בשנותו דין בכל יום לאומרו כדכתי׳ ביה אברכה את ה׳ בכל עת, ומטעם זה אין אומ׳ אותו שהרבה חשו חכמים לטורח ציבור שאפילו במקום איסור חשו חכמים לטורח ציבור כדאמר (יומא סח, ב) ובעשור לחדש שבחומש הפקודים קורין אותם על פה ביום הכפורים, אע״פ שתורה בכתב אסור׳ לאומרה על פה, ואמרי׳ (שם ע, עא) כל כך למה, כלומר שלא יגולו ספר תורה וליקרו, לפי שאין גוללין ספר תורה ברבים משום טורח ציבור. וגם היה ראוי לומ׳ בכל יום תפילה למשה שמדבר בתשובה ועלבון אדם שימיו כצל כדי שיהא לבו לשוב. ולומר יושב בסתר עליון, שהוא שיר של נגעים דכתי׳ ונגע לא יקרב באהליך, ושל פגעים דכתי׳ יפול מצדך אלף, כדי להגן על האדם האומרו מנגעים ופגעים, וגם הללויה הללו את שם ה׳ וכו׳, שכתוב בו שעומדים בבית ה׳, דכל שעה שהם בבית ה׳ יהללוהו דהיינו בכל יום, והלל הגדול שיש בו הודיות על בריית עולם ועל יציאת מצרים ועל ביאת הארץ ועל הפרנסה שבכל יום. והיה דין לאומרו בכל יום אלא מפני טורח ציבור. ולפי שאמ׳ הלל הגדול אומ׳ רננו צדיקים בה׳ על שם שעשה לנו ניסים כל אילו. ואחר כך מזמור שיר ליום השבת והוא לשבת, שהזכיר מזמור העתיד להיות ליום שכולו שבת. ואומ׳ אחריו ה׳ מלך גיאות לבש, והוא נמי לעתיד כשילבש הקב״ה בגדי נקם. וראייה לדבר נמי שעיקר תקנת׳ לחול הייתה. לכך מזמור שיר ליום השבת וה׳ מלך שהוא סוף המזמור נתקנו לשבת מדשקליה למזמור שיר ליום השבת ממקומו שהוא סמוך ליושב סתר, וסדרו לומר בסוף המזמור, ש״מ דכל המזמורים שלפניו לחול נמי נתקנו, דאי לשבת עיקר תקנתם, למה זה כן, אלא לא היו רוב הציבור יכולים לעמוד בה מפני

ביטול מלאכה לכך בטלום בחול והניחום לשבת, והאומ׳ בחול תבא עליו ברכה. ואמרו רבותינו (שבת קיח, ב) האומ׳ הלל הגדול בכל יום הרי זה מחרף ומגדף, מפני שתקנוה לאומר בשבת בלבד.

עמ׳ ל בכי״ר: המונף מן הצופים.

עמ׳ לג שם: וענני בתפילתי [עי׳ הערה 13].

עמ׳ לג הוספה: פני ה׳ בעושי רע כדכתי׳ (תהלים לד, יז) ונתתי פני באיש ההוא, ומתרגמינן ואתן ית רוגזי.

עמ׳ לד בכי״ר לפני פירוש „תפלה למשה״ יש ביאור ארוך למזמור יז בתהלים מלפניך משפטי יצא. והוא מפי׳ רש״י בתהלים שם.

עמ׳ מ הוספה בגליון: זרמתם שינה, פירוש כאשר יעוף האדם ממלאכת היום ותגיע הלילה וישכב וירדם לאחר כך נתחזק עומד על (בגדיו) [רגליו] כאילו לא טרח מעולם, הרי כמים קרים על נפש עיפה (משלי כה, כה), זרמתם לשון זרם מים.

עמ׳ מב הוספה בגליון: שמעתי מפי הר״ר אלעזר, מזמור זה [= יושב בסתר] רבקה אמרה אותו ליעקב בנה כשברח יעקב מבאר שבע וילך חרנה ללבן אחיה מפני עשיו שמתנחם להורגו, ואמרה רבקה אותו ליעקב שלא יהא ניזוק מכל דברים שבעולם, והכי אמרה יושב בסתר עליון אתה יעקב הצדיק שיושב בסתר של הקב״ה שהוא עליון. ובו שמת מעוניך כמו מבטחך. אומר לה׳ אני אעשה תפלה להקב״ה, אלקי אבטח בו ובו שמתי מבטחי כי הוא יצילך יעקב בני, מפח יקוש מדבר הוות ובאברתו הוא יסך לך, וכל הדברי׳ כדפרישי׳, כי אתה ה׳ מחסי, פי׳ כי בה׳ מחסי, עליון שמת מעוניך בה׳ שהוא מבטחי ומחסי, עליון שמתה מעוניך מתפלל לו שלא תאונה אליך רעה ונגע לא יקרב באהליך. והקב״ה עונה לרבקה, כשהיתה מתפללת עבור יעקב בנה, רבקה אל תדאגי מבנך כל אשר התפללת אעשה. כי בי חשק ועשה מצותי, אפלטיהו ואשגבהו כי ידע שמי ולכך אנו כופלים פסוק זה במוצאי שבת לפי שיש בו שם המפורש, ואם אינו נכפל אין אנו מוציאין אותו.

עמ׳ מה הוספה: עוד יש מפרשים בע״א, למה נקרא שמו הלל הגדול, א״ר יוחנן מפני שהקב״ה יושב ברומו של עולם ומחלק מזון לכל הבריה, דכתיב נותן לחם לכל בשר, וכתי׳ בתריה הודו לאל השמים (פסחים קיח, א) שאעפ״י שהוא יושב בשמים שלמעלה, רואה ומביט בכל העולם ועיניו משוטטות בכל הארץ לתת לחם לכל בשר אפי׳ לדגים ושרצים. לחם, פי׳ סעודה. לכל בשר. ומכסה ומאכיל לכל בשר כדכתיב (ש״א כ, כז) אל הלחם, עבד לחם רב. ולפי שעיקר סעודה על הלחם תולה בה, וקשין כקריעת ים סוף

פי׳ רשב״ם (פסחים שם) נס גדול עושה לו הקב״ה למי שנותן לו מזונותיו כאשר עשה לישראל כשקרע להם הים. ותימא לפירושו מאי קשים, אדרבא נוחים הם כמעשה ים כקריעת ים סוף. ויש לומר קשים מזונותיו של אדם לבא על ידי נס, כל נס קשה לפני הקב״ה לשנות מעשה בראשית ולא מרבינן בהו, חילו כי הוא נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה (ישעי׳ מ, כט), ביום עשות ה׳ אלקים ארץ ושמים וכל תולדותם, גזר עליהם לבלתי שנות ענינם ושלא להמיר תולדותם כאשר כל האותות הנעשים במצרים והמפותים בארץ חם, ומכות הצורים לזוב מימיהם, אשר לא נבראו, אשר במטה האלקים אשר שם הנכבד עליו אשר לו, וכן בליעת קרח ועדתו, דכתיב (במדבר טז), ואם בריאה יברא, כלומר בריאה חדשה ושינוי בריאה סדרי בראשית. וסמך לדבר לא תנסון את ה׳ אלקיכם (דברים ו, טז). ועוד קשים מזונותיו של אדם מן הגאולה (פסחים שם) לפי שקשים הם דבר גדול הם לפני הקב״ה, לפיכך צריך להזכירם אצל יציאת מצרים שכמו כן היה דבר גדול. ופי׳ לגוזר ים סוף לגזרים וסמיך נותן לחם לכל בשר והך הוא קריעת ים סוף דכתיב שבשפלנו זכר לנו ויפרקנו מצרינו וסמיך ליה וכו׳. ומטעם זה אומרים אותן בלילי פסחים משום דשייך ביה מזונות.

ועתה נבאר את המזמור בעצמו, לפי שגובה [חובתם], (פרשב״ם) בטובה שהשפיע להם, והכי משמע כ״ט כל״ח חסד הוא עושה לעולם בטוב שהוא נותן לו עושר לפי שכשהוא מפסיד ממון מכפר על גופו. ופשטו של מזמור נרא׳ לי לפרש הודו למי ששמו ה׳ כדכתיב ה׳ אלקי אבותיכם אברהם יצחק ויעקב זה שמי לעולם וידעו כי שמי ה׳, וידעו כי אני ה׳. אילו ד׳ הודו הראשונים הודו לאלקי האלוקים כך ר״ל מה יש להודות למי ששמו ה׳ לפי שהוא אלקי האלוקים, למה הוא האלוקים לפי שבשביל כך נקרא ה׳ על שם שהוא אדוני האדונים ומלך על כל המלכים. דרך המקראות לדבר כך לכל שם מרות ואדנות בלשון רבים, כמו ויקח אדני יוסף (בראשית לט, כ) אדני הארץ (שם מב, לג). לעושה נפלאות לבדו, שברא דברים שהם נפלאים בעיני בריות איך הם יכולים להיות. לעושה אורים גדולים הכל מוסב על נפלאות גדולות שגם המאורות תולה ברקיע בכל יום וכן בלילה לבדו ואינן נופלין לארץ, וזהו חסדו כת׳ (בראשית א, ד) וירא אלקים את האור כי טוב להשתמש בה לבריות שהרי הוא אינו צריך לאורה, כדכתיב (דניאל ב, כב) ידע מה בחשוכה ונהורא עמיה שריה. את השמש ואת הירח, שארכו ורחבו כמה פרסאות, וכולה לבדו ואינו נופל. וכן הירח וכוכבים את השמש לממשלת ביום, אינו דומה ממשלת שמש המשורר לממשלת

שמש המחוקק כו׳. למה מצרים בבכוריהם, למכה בכורי מצרים לא נאמר אלא בבכוריהם מגזירה שעמדו הבכורות בנגע העשירי עם ישראל (עי׳ שוח״ט קלז ו). ובזרוע נטויה להכות מכה אחר מכה, לגוזר תרגמ׳ לכורת, ים סוף לגזרים בשבילם לכל שבט ושבט, והעביר ישראל בתוכו על כרחם שהיו יראים לעבור בתוכו פן ישוב הים לאיתנו כאשר לבסוף עשה על מצרים וניער פרעה וחילו, כדכתיב (שמות יד, כז) וינער ה׳ את מצרים מן המרכבות ומן העגלות שהם יושבין עליהם ונפלו לטיט היון, וזהו שאמר חבקוק (ג, טו) דרכת בים סוסיך. וזהו שיסד ויסר את אופן מרכבותיו וינהגהו בכבדות (שמות יד, כה) שלא היו הסוסים יכולים למשוך. למוליך עמו במדבר סמוך ליציאת מצרים, וכן פרש״י בפ׳ עקב תשמעון (דברים ח, טו) את ה׳ אלהיך המוציאך מארץ מצרים המוליכך במדבר הגדול והנורא וגו׳. למכה מלכים גדולים, כלומר לא דים שהוציאם אלא שהיה מכה מלכים גדולים ויהרוג מלכים אדירים [שאמר] מאחריו לסיחון ולעוג שהיו אדירים מכל מלכי כנען. ולא דים בכך אלא נתן ארצם נחלה. כל זה לפי הפשט. אבל לפי האגדה למכה מלכים גדולים כאן רמז ל״א מלכים, השווה להם פרעה וחילו מכת מצרים מלכים אדירים קשין מהן ואחר כך סיחון, ומעלה לסיחון מלך האמורי ולעוג מלך הבשן ולכל ממלכות כנען כנגד כולן, ועוד כנגד כולם ובין כל אחד ואחד לעצמו, וכן פי׳ לישנא כנען. שבשפלנו זכר לנו בשפל שלנו כשהיינו נשפלים תחת ידי האומות במצרים, ובימי השופטים ואחר כך כמה פעמים זכר לנו זכר אותנו לגאולה כי כן הלשון בכל המקרא ויזכור אלקים את פלוני, אבל זכר לנו משמע זכר לנו מקצת אבותנו, וכה״א ויזכור להם את בריתו. ויפרקנו מצרינו תרגומו ויושיענון. נותן לחם לכל בשר לא לנו לבדו עושה חסד בכל יום, וכה״א (תהלים קמה טו) עיני כל אליך ישברו, ונאמר (שם שם טז) פותח את ידיך וגו׳, שכבר אמר מאכילי ברעב, במקום רעב, במדבר זנתנו כדכתיב (דברים ח, ג), ויענך וירעיבך ויאכילך את המן. מעת שובע שזה לאחר שהבאתנו לארץ ישראל כלכלתם נתת להם פרנסה שצריכים לאדם, כגון בגדים ושאר צרכיו קרויים פרנסה וכלכלה. מחרב הצלתנו בימי השופטים, ושקל המזונות כנגד כל מעשה בראשית וכנגד כל הניסים כולם כמו שפי׳ בתחילת המזמור. הודו לאל השמים בשר ודם שרחוק אוהבו ממנו פעמי׳ זוכה פעמים אינו זוכה כשאין רואהו שוכח אותו וכשרואהו זוכרו, ופעמים אינו יכול להגיע לו לתת לו לחם, אם שולח לו לפרקים שולח לו שאין מצוי לו תדיר, אבל הקב״ה אע״פ שהוא רחוק מן הבריות הוא זוכרם דכתי׳ פותח את ידיך ומגיע מזונות תדיר.

עמ׳ מו הוספה: רננו צדיקים בה׳ שירו בניסים שעושה להם הקב״ה לישרים ולצדיקים להלל להקב״ה, אבל הרשעים אינם אומרים דכתיב (תהלים נ, טז) ולרשע אמ׳ מה לך לספר חקי ותשא בריתי עלי פיך, כלומר לישרים ולצדיקים עושה ניסים ועל כן נאה להם שבחו, אבל לא נאה לרשעים ולא נאה להם, לפי שאין חפץ בהם ואינו עושה להם ניסים, ובישראל נאמר (ישעיה ס, כא) ועמך כולם צדיקים.

עמ׳ מט הוספה: מזמור שיר ליום השבת להגיד בבוקר חסדך. ובכל בוקר לפי שאתה עושה חסד עם כל אדם שאתה מחזיר נשמתו לגופו, אע״פ שהוא חוטא ואמונתך בכל לילה, לפי שהכל מפקידים רוחם אצלו, עלי עשור ועלי נבל ועלי הגיון בכינור ואמ׳ בשבת הראשון כי שמחתני בפעלך ובמעשה ידיך שעשית בששת ימי בראשית ועליו ארנן. לפי שגדלו מאוד מעשיך, בכל מעשיך שבראת ועמקו מחשבותיך בששת ימי בראשית כשבראת את האדם בלא יצר דעת טוב ורע שלא יחטא.

עמ׳ נו הוספה: לכך תיקנו לומר קודם תהלה לומר אשרי שיש ג׳ פעמים אשרי, כנגד חסידים הראשונים שהיו שוהים בבית הכנסת ג׳ שעות [ברכות ל, ב] שעה ראשונה קודם תפלה ושעה שניה להתפלל ושעה אחת (קודם) [לאחריה]. תהלה לדוד אמ׳ הרב״ע שתהלה בגימטריא ד׳ מאות וחמישים, ואנו חייבים לומר ג׳ פעמים ביום, ויש בו מאה וחמישים תיבות מתהלה עד לעולם ועד דהיינו סוף המזמור, וא״כ נמצא כשאמרנו אותו ג׳ פעמים ביום, שאמרנו תיבות כמנין תהילה.

עמ׳ נט בכי״ר נמצא גם הקטע „כל אמצעית וכו׳״.

עמ׳ ס הוספה: ע״א את גרים, שומרים כל התורה מאלף ועד תי״ו. ע״א את גרים, מאותיות ממתיר אסורים עד את גרים לבד השמות עולין תרי״ג. מעודד מחזק, והרשעים מעות דרכם.

עמ׳ סג בכי״ר: ויגאלם ויקרבם אליו.

עמ׳ סו הוספה: ויש בזה המזמור י׳ פעמים הללו יה כנגד עשרת הדברות. וי״א שיש י״ב כנגד י״ב חדשי השנה, ולפיכך כופלין כל הנשמה כנגד חדש העיבור.

עמ׳ עא הוספה: יש בויושע י״ח פעמים השם מד׳ אותיות עד ויסע, כנגד שבעים ושתים שמות של הקב״ה, לפיכך אנו כופלין ה׳ ימלוך לעולם, ואומ׳ כי לה׳ המלוכה כדי לסיימם השבעים.

עמ׳ עו בפירוש קדיש יש בכי״ר אריכות של פירוש ואינם מספרנו. ואי״ה אעתיקם בסידור הרוקח

עמ׳ פד קטע מהסופר חסר בכי״ר.

עמ׳ צד בביאור ק״ש יש בכי״ר ביאור ארוך כעשרה עמודים ורובו שייך לסידור הרוקח, שתי הקטעים שלפנינו בכי״מ בד״ה „שמע״ הובאו ג״כ בתוך הביאור.

עמ׳ צו הוספה: דהט״ו חזוקים כנגד ט״ו אדנים שהביאו במדבר בנדבה, והיינו דאמר קרא (שמות לו, ז) והמלאכה היתה דים והותר, ואיכא במדרש דנקטינן וי״ו דוהמלאכה, והא׳ דהיתה, וד׳ דדים, הריט״ו, וכנגדם תקנו חכמים ט״ו ווי״ן.

עמ׳ צח הקטע מפי׳ ר״מ חזן לא הובא בכי״ר. בתפילת „שמונה עשרה״ יש הוספות ע״פ הרוקח ועוד.

עמ׳ קיב בכי״ר: ואהיה כעלוב ולא אהיה עולב.

עמ׳ קיג הקטע מ„ירושלמי״ עד סוף העמוד לא נמצא בכי״ר. ושם הובא ביאור ברכת כהנים, ונעתיקו בסידור הרוקח. ואח״כ מתחיל כלפנינו דיני תחנון.

עמ׳ קטז הוספה: ואנחנו לא נדע מה נעשה, כלומר כיון שהזכרנו מעשה אבות כמה שאמרנו למעלה זכור לאבותינו אם לא תעשה בזכותם לא נדע מה נוכל לעשות.

עמ׳ קכא תיבות „ונראה לי״ אינם בכי״ר. ושם מקוצר.

עמ׳ קכה בכי״ר הביא קטע מכי״מ שיהושע תיקן עלינו ואח״כ הביא ביאור ל„עלינו״. ואחר זה האריך בדיני המנחה.

עמ׳ קל מה שהובא לפנינו מפי ר׳ אליעזר הגדול, בכי״ר „ואני אומר״.

עמ׳ קלח הקטע „ואני הסופר״ לא הובא בכי״ר.

עמ׳ קלט הוספה: במאי בירכו במן דאינו יורד בו. וק״ק דכמו כן נמי אינו יורד בימים טובים כדא׳ שבת לא יהיה בו (שמות טז, כו) ודרשינן (מכלתא בשלח דויסע פ״ד) שביעי לא יהיה בו לא נאמר, שבת לא יהיה, מלמד שכל ימים שישראל שובתים לא יהיה מן יורד וא״כ במאי בירכו במן יותר משאר ימים טובים [עי׳ תוס׳ ביצה ב, ב, ערובין לח, ב, פסחים קטז, ב סדרע״ג כו, ב, שע״ת סי׳ קפו, סדרש״י תצב ועוד, ועי׳ תו״ש בשלח חי״ד עמ׳ רכו]. ונ״ל ובירכתו מכל הימים, כלומר מעולם לא אירע שירד מן בשביעי, אבל לעולם ר״ל דכמו כן אינו יורד בימים טובים, אלא ימים טובים משתנים והולכים באותו יום שיארעו בשנה זו לא יארעו לשנה הבאה, אבל שבת אינו זז ממקומו.

עמ׳ קלט הוספה: הילכך מצוה לאומרו בקול רם ובנעימה. וצ״ל בעמידה שהוא עדות להקב״ה שעשה כל מעשה בראשית בששת ימים ושבת בשביעי, וכתיב (דברים יט, יז) ועמדו שני האנשים לפני ה׳, לפיכך צריך לאמרו בעמידה. [עי׳ הערה 19].

עמ׳ קמ הוספה: וטעם שאנו מדלגים ושמור בלילי שבתות, לפי שאין יוצאים ובאים בדרכים, ואין צריך להתפלל על הולכי דרכים, אבל כל ימי השבוע שיש הולכים [ב]דרכים בלילה כמו ביום צריך להתפלל עליהם, משל לזאב שנכנס בנגדר, ונסו הבהמות חוץ לנגדר והזאב אחריהם, הרועה מניח אותם שבנגדר והולך אחרי שהם חוץ לנגדר.

עמ׳ קנב בכי״ר מדולג עד נשמת. ובביאור נשמת יש פירוש רחב, ונביאו אי״ה בסידור הרוקח.

עמ׳ קנט גם על „אל אדון״ יש ביאור רחב ואינו מסידורנו, וכנראה שהוא לתלמידי מהר״ם, שכן הוא מזכיר את הר׳ יחיאל, ואי״ה אעתיק קטע זה בסי׳ הרוקח. ורק קטע אזכיר כאן: ואומר הרב נ״ע שהקב״ה ממתין את ישראל בשבת ומותר לישן בשבת, ואין חובה לקרות ק״ש בעונתה כל כך כמו בחול דכתיב (תהלים כב, ב) קדוש יושב תהלות ישראל, ודרשינן ש״ב״ת׳ (מסווג) [מתוך] אילו ג׳ תיבות, ש׳ דקדוש, וב׳ דיושב, ות׳ דתהילות. ויושב הרי לשון המתנה, כלומ׳ דקדוש שזה הקב״ה ממתינן בשבת. [עי׳ או״ח סי׳ רפא ברמ״א בשם המרדכי, והמקור בפסק״ר].

עמ׳ קנט בכי״ר: מושיענו לתחיית המתים כשיחייה אלקינו את הרשעים [עי׳ הערה 5].

עמ׳ קס ולא יעברו. בכי״ר: ולא יעבדום.

עמ׳ קסה ולא לאחרים. הוספה: כדאמרי׳ (דב״ר א, כב) גוי ששבת חייב מיתה דכתיב אות היא ביני ובין ישראל, משל למלך שמחב׳ למטרוניתא זה סמוכי׳ לזה מי שמושיט ראשו ביניהם חייב מיתה.

עמ׳ קסו הוספה: וגם במנוחתו לא ישכנו ערלים. כלומר שמילה דוחה השבת.

עמ׳ קעה הוספה: בראשית עולה תרי״ב והשי״ן זו היא שי״ן של שבת לומר לך ששבת שקול כנגד כל המצוות כדכתיב בעזרא (נחמיה ט יג, יד) ותתן להם תורה ומצוות, וכתיב בתריה ואת שבת קדשך נתת להם.

וגם יש בשבת ד׳ תפילות חלוקות, ובכל יום [ו]ימים טובים ליכא אלא ב׳, מפני שיש ב׳ בשבתות, שבת בראשית, ושבת דמרה, ושבת דסיגי, ושבת דלעתיד, והתפילות עשויות כנגדן, אתה קדשת, נגד שבת בראשית דכתיב ויקדש אותו. ומשום הכי נמי תיקנו ויכולו בתפלה, דכל מי שאינו אומרו כאילו מעיד עדות שקר בש״ם שלא גמר מעשיו בשישי. ותיקנו נמי לאמרו לאחר תפילה לפי שפעמים י״ט חל בשבת ולא אמרו בתפלה לפיכך צריך לאמרו לאחר תפלה. וישמח משה כנגד שבת דמרה, וכתיב נמי ושמרו בני ישראל את השבת, ויש בישמח משה ולא נתתו ה׳ לעובדי פסילים, כי בישראל בחרת, עם מקדשי וגו׳. ובמרה כתיב (שמות טו, כה)

שם שם לו חק ומשפט, דמשמע לבדו ולא בשאר אומות העולם זהו שבת דמרה, ותיקנת שבת כנגד שבת דסיני דשם היה מתוקן כדינו. ואתה אחד, שבת דלעתיד שיהיה הקב"ה אחד ושמו אחד.

עמ' קעה בפירוש תכנתה הביא פירוש אחר: וזה פי' תקנת שבת רצית. פי' דכתיב (שמות כב, כט) שבעת ימים תהיה תחת אמו, שהקב"ה אינו רוצה לקבל שום קרבנות עד שיראה פני שבת. משל למלך שמזהיר שלא יביאו לפניו שום דורון עד שיראה פני המלכה.

אך מסיני נצטוו עליה ותצוונו להקריב בה קרבן מוסף שבת כראוי ואת יום המנוחה נעשה ונקריב. אע"ג דעבר זמנו מלהקריב נעשינו לימות המשיח, כדכתיב (ישעי' ס, ז) כל צאן קדר יקבצו לך ואילי נביות ישרתוניך.

עמ' קעח בכי"ר יותר מפורט: ולכך אנו אומרים אין כאלוקינו כל כך ד' פעמים, לפי שאין אנו אומרים בשבת י"ח ברכות משמונה עשרה, אך אנו מדלגים בכל פעם ופעם י"א ברכות שאין אנו אומרים מי"ח ברכות רק ז', נמצא שחסר בכל פעם ופעם י"א, לג' פעמים לג' תפילות עולים שלשים ושלש. ואין כאלוקינו עולה כ, ד' פעמים ה' הרי לך כ', וה' ברכות דהפטרה וברכות קידוש והבדלה משלים אותם.

עמ' קפ בכי"ר יש כאן פירוש רחב לזמירות של שבת ומתחיל „שבטי י־ה". וכן ל„דרור יקרא".

עמ' קצא בכי"ר נוסף כאן קטע ארוך: „וזה סדר תחינות מכל השנה". והלכות קדיש וימים שגומרים בהם את ההלל. ואח"כ באים הלכות ניקור דם וחלב: „וזה נקיות הבשר מן החלב ומן הדם וכו'".

עמ' רמו בכי"ר נכנס באמצע בירכת מילה ואח"כ סדר אתה בחרתנו, ופירוש הגדה והלל. הקטע „אתה בחרתנו" כעין לפנינו. ענין הגדה והלל, לא נמצא בסידורנו, והקטעים של כ"י רומי זה אעתיק אי"ה ב„סידור הרוקח", ופה אעתיק הוספה על בירכת המילה: אשר קידש ידיד מבטן, פירוש זה אברהם שהכיר בוראו מקטנותו, וכי תימא הא לאו מבטן הוא, איכא למימר גמיר ליה מגזירה שוה דהכיר בוראו מבטן כתיב הכא (בראשית יח, יט) כי ידעתיו אשר וכו', וכתיב התם גבי ירמיה (א, ה) בטרם אצרך מבטן ידעתיך, מה להלן אותה ידיעה ר"ל בבטן אף הכא בבטן. [בשה"ל הל' מילה, כלומר, שחתם שמו במילה, כי המילה נעשה כמין יו"ד והוא יו"ד בבטן אמו, כד"א (בראשית כג, כב) ויתרוצצו הבנים בקרבה, שכשהיתה רבקה עוברת לפני בתי מדרשות דשם ועבר והוא היה רוצה לצאת לחוץ. וצאצאיו חתם באות ברית קדש, כדכתיב (יז, יא) לאות ברית עולה גבי

מילה, כלומר, שחתם שמו במילה, כי המילה נעשה כמין יו"ד והוא יו"ד משדי. ועוד ש"מ חתם באות ברית קודש שחתם שמו במילה, דכתיב מי יעלה לנו השמימה, וראשי תיבות מילה, וסופי תיבות שם מארבע אותיות, והיינו הא דאמ' חתם באות ברית קודש, כלומר שחתמה בשמן. ולא עוד אלא על שם שהקדים אותיות מילה לאותיות שמו שחתימה של מילה בראשו, והשם בסופו, כך שמעתי.

ועל שאומרים בברכת מילה הודו לה' כי טוב, לפי שהוא מד' דצריכים להודות (ברכות נד, ב) והוא יצא מבית האסורין, לפיכך אומרים אותו בשביל הנער.

ועל ברכת דלהכניסו יש מקשים על שאין מברכין אותה אלא עד לאחר המילה דהא אמרי' (פסחים ז, ב, ועי' תוס' שם ד"ה בלבער) כל הברכות כולן עובר לעשייתן, ולמה אין מברכין אותה קודם המילה. וי"א שמא תתקלקל המילה ויהיה ברכה לבטלה. וי"א כי להכניסו ר"ל בתרי"ב מצות, כי תרי"ג מצות יש, וכיון שמל אינו מוטל עליו כי אם תרי"ב, ולפיכך מברכין אחר המילה, כלומר להכניסו בתרי"ב מצות. ועוד תניא כאשר הכנסתו לברית וכו' עונין הקהל (שבת קלז, ב), מכלל שנכנס כבר. [עי' שבה"ל שם].

וא"ת פריעה מנלן שצריך. וי"ל דמצינו ביהושע (ה, ב) ומל שנית מהו מל שנית א"ל ר"ל פרע אותם הנימולים במדבר ולא נעשה להם פריעה [פדר"א פרק כט]. ועוד, חתן דמים למולות, ל' כריתות שני פעמים לערלה, למילה ולפריעה, כי מילה לש' כריתה (איוב יד, ב) כציץ יצא וימל.

ומניין למילה שצריך עשרה, כדכתי' חתן הכא דכתיב חתן דמים למולות, וברכת חתנים בעשרה ילפינן מבועז (כתובות ז, א). [עי' שבה"ל סי' ד בשם הגאונים, פדר"א שם, זכרון לראשונים עמ' 61], ועל שנהגו העולם לעשות משתה לאחר מילה ביום המילה, דכתיב (כא, ח) ויעש אברהם משתה גדול ביום הגמל את יצחק, כלומר ה"ג מל יצחק, כלומר בח' ימים שמל יצחק עשה משתה, וזה אסמכתא. [עי' כללי המילה עמ' 67 ע"פ פרקי דר"א פכ"ו, תוס' שבת קל, א ד"ה שש].

ועל שמתירין העולם לעשות בגדים לתינוק של מילה במועד, לפי שדינו כיוצא מבית האסורים כדפרישית, ויוצא מבית האסורים מותר לגלח במועד [מו"ק יג, ע"ב] ולתקן בגדיו ומלבושיו, כך שמע'. [עיין שבלי הלקט הלכות מילה סי' ד ושם מובאים רוב הדברים].

מפתח המקורות לתלמוד בבלי

מסכת ברכות

ב ב ל.
ג א עו, עז, עט.
ג ב קיח, קיט.
ד ב נו, נז, נט, פד, קא, קכח, קכט, קלב, קלד.
ו א מד, קכה, קפו.
ז ב קו.
ט ב צב, קיג.
י א מא, נז, צב, קיא, קצא.
י ב ד, קג.
יא א יא, פג, צב, צג, קכט, קלב, קלו.
יא ב י, יא, פא, פג, פט, קלב, קנו.
יב א צה, קלג.
יב ב סט, פג, קי, רט.
יג א צא, צב, רטו.
יג ב צב.
יד א צה.
יד ב צא, צה.
טו א צא, צב.
טו ב ב, צא.
טז א רסח
טז ב ח, כב, קיד, רסח.
יז א קיב, קיד.
כא ב קכא.
כג א ב.
כג ב א, כז, צו.
כו ב ב, קכג, קכט, קעג.
כז א צו.
כז ב קז, קיט, קכט, קלה, קפט.
כח ב קא, קב, קכג, קלה, רח.
כט א קא, קיג.
כט ב ב, קצה.
ל ב כד, כא.
לא א א, קא, קטו.
לב א נז, עג, קא, קנט.
לב ב נו, קיז, קכא, קלא.
לג א א, עז, צח, קו, קי, קכג, קפה, קפו, רעב, רעג.
לג ב קעז, קפה, רעג.
לד א רב.
לט ב ב, רנט.
מ א גו, פ, קמג.
מ ב קלז.
מא א רנא
מג ב קלח.
מו א ז, ט, פב, קד, רנא.
מח ב רנ, רנט.
מט א קא, קלו, רג.
מט,ב ז, קצה.
נא א רנט.
נא ב קפז.
נב א קפד, קפז, רעא, רצא.
נג ב צ, קפח, קפט.
נד ב קמט, רכד.
נז א ד.
נח ב סח.
ס ב א, ב, ג, ד, ו.
סא א רפד.

מסכת שבת

יב ב רע.
יז ב רסא.
יח א רסה.
יח ב רסה.
כא א קמה
כא ב קצח, קצט.
כב א קצח, קצט, רע.
כג א קמו, קמז, קצח, קצט, רמד.
כג ב קמה, קמו, קצט, רסז.
כד א קצח.
כד ב קמג, קמו, רסט.
כה א קמא.
כה ב קמו, קמז, רסז.
כו א רסז.
כז ב קמז.
כח א קמז.
כח ב קמז.
ל א ריז
ל ב ח.
לח ב רסב.
מ ב צג.
מב א רפ.

נא א רסב.
נא ב רסב.
נה א קו, קט.
נה ב ב, קנה.
נט ב רסז.
סב א רסו.
סד ב רסז.
סה א רסח.
פז ב קסו.
פח א פא.
צה א רסה.
קיג א קסב.
קיז ב רנח.
קיח א קעה.
קיח ב סו, סז, קמא.
קיט א קעה.
קיט ב עז, קלט.
קכב א רסט.
קכג ב רס.
קכה ב רסב.
קכט א רפו.
קכט ב קכז.
קל א רצא.
קל ב רע.
קלז ב רפב, רפז.
קלט ב רסג.
קמו ב רסא.
קנ ב קצ, רעד.
קנא א רנח.
קנא ב רד.
קנב ב ד, רפה.
קנז ב רלה.

מסכת עירובין

ב א רנח.
ט ב רנח.
יז ב רסט.
יט א רפה.
כו ב רנז.
לא ב רנו.
לט א רנה.
מ ב רצא.
מא ב רסט.
מג ב רע.
מו א רסה.
נד א קיב, קעג, רנח.
נה ב קד, רסד.
נו א כט, סג.
סה ב רסב.
סו א רסב.
סח א רסד.
ע א רנז.
עא א רנז.
פ א רנד.
פ ב רנג, רסה.
צה ב רע.

מסכת פסחים

ב א קלא, קס, קסא, קצו.
ו א קמט.
ו ב רעז.
ז א רעז.
יג א רעז, רעט.
כ א סג.
כא א רעח.
כז ב רעט.
לד א רעח.
לד ב רעט.
מו א א.
מט א רעז, רעח, רפ.
נ א נה, סח.
נד א ב, נד, קפט.
נד ב קפט.
נו ב צא, צד.
סח ב רפט.
צב א רע.
צד א ק.
ק ב קמב, רעד.
קא א קפח, רעד.
קב ב רעה.
קד א קפה, רעה, רפז.
קד ב פג, פד, קב.
קה ב רעא, רצא.
קו א קפט, רעה, רעו.
קו ב קפט, רעה.
קז א רצא.
קז ב רעז.
קיא ב מד, רב.
קיב א קמב.
קיב ב קלח, רסט.
קיג א קפט.
קיז א קז.
קיז ב צח, קב, קלג, קעב, רנט.
קיח א מו.
קיח ב רמז.
קכ ב יח.

מסכת ראש השנה

ד ב קסו.
ח א ריז.
ט א רלד.
י א רכ.
טז א קכז.
טז ב רד.
יז ב יט.
כב א קצא.
כו א ד.
ל ב קפ.
לא א ג, קנ, קפ.
לב א קב, ריב, רלא.
לב ב ט, ריג, רטו, רטז, ריח.

מסכת יומא

י א רפג.
כ א נט.
לו ב לז.
לח א קעט.
נג א קעט.
נג ב עז, קיג.
נז ב יג.
נט א ל.
סח ב קנ.
ע א קנ, קעב.
עט ב רצד.
פא ב רלד.
פו א רל.
פו ב קכא, רל.
פז ב ח.

מסכת סוכה

כב א רצד.
כה א רסח.
כה ב רסח, רצד.
כו א רצד.
כו ב רצד.
כז א רצד.
כט א רצד.
לח א קסח, קצג, רעו.
לח ב קצג.
מה א יד.
מו א רמ, רמא.

מסכת ביצה

ד ב רנה.
ה א רנה.
ו א רנה.
יד ב רצג.
טו ב רנד.
טז א קמא, קנב, קפז, רעו.
טז ב רנד, רנו, רנז.
יז א רנה.
יז ב רנד, רגז.
יח א קמט.
כב א קמז, קמח.
כד א רצב.
כד ב רצב.
כט א רצג.
כט ב רצג.
ל א קמח.
לא א רצג.
לא ב קמח, רעג.
לב א קמח.
לד א קמח, רעט.
לו ב רנח, רסח.

מסכת תענית

ב א קו.
ז א קו.
ט א מז.
י א מז.
יא א רצב.
יא ב ר.
יב א ר, רלה, רצא, רצב.
יב ב רצב.
יג ב ר.
יז ב קצו.
כז ב י, רעו.
כח ב קצג, קצה, קצט.
כט א קצו.
לא א מד, קצב.

מסכת מגילה

ו א רטו.
י ב קצד.
יא א ריא, ריד.
יב ב קפא.
יז ב קב, קד, קי, קיא, קיב.
יח א קיא, רנ.
כ ב קסא.
כא,א קיז, קע, קצה, רלד.
כא ב קלו, רלז.
כב א יא, יב, קצו.
כג א קיז, קעא.

כט א מג, פא, רמז.
לב רמ.
לא א קמג, רלז, רמא, רמב, רמה.
לא ב י.

מסכת מועד קטן
יא ב רסא.
יב א רסא.

מסכת יבמות
טז א כט.
סג א רפח.
צז א נז.
קב ב רנ.
קיג ב רע.
קכא ב לז.

מסכת כתובות
ו ב רסח.
ז א רסח.
ז ב רמט.
פו א רצה.
קיא ב קכח.

מסכת נדרים
יא רלה.
כג ב רלה.
לב א רפט.
לט א נד.

מסכת סוטה
יא א סט.
יז א רפג.
מח ב ל.
מט א קכא, קפ.

מסכת גיטין
לא ב כט.
לו ב קיב.
נט ב קיז.
סא קלז.
סב קנ.

מסכת קידושין
כט א קעה.
לא ט.
לג ב קעא.
לו א לג.
עא א פו.

מסכת בבא קמא
נה א לו.
ע א רצה.
פב א יא, קיז, קכו, קפא, קפב, קיז א קנב.

מסכת בבא מציעא
מז ב רסה.
נט ב קצו.
סה א יא, קעג.
פה ב קו.

מסכת בבא בתרא
יד ב כד, נא.
טו ב כד.
טז א רפד.
טז ב קנח.
כב רסח.
כה א קסא.
עה א קעו, רמט.
קנב ב רצה.

מסכת סנהדרין
לז א רפז.
לט ב קצד.
מא ב קצו.
מב א קצו.
מו א קצד.
מט א קכ.
נב א עו.
עד א קמח.
צ ב נז.
צא ב נז.
צב ב כט.
צד א נז.
קז ב ריז.
קח א ד.

מסכת עבודה זרה
ג א פא.
ג ב רנ, רצד.
יט ב ט.
נא ב רסא.
עו א רפא.

מסכת מכות
כג ב צ, רסט.

מסכת שבועות

ט א קצא.
טו ב מא, קנ.

מסכת זבחים

ג ב יז.
טו ב רפג.
לו ב יג.
לט א יג.
לט ב יד.
מז א יב.
מח א יג.
נ א יז.
נא א יב.
נג ב יז.
נה א טז, יז.
נו ב יח.
נז א יג, יח.
נז ב יח.
סב ב יד.

מסכת מנחות

מ א צח, קנד.
מג ב א, ד, ה, קלו, קלח.
ק א י.
קי א ט, י.

מסכת חולין

ס א נד.
צא ב פד, פז, קכא.
צב א פח.
קה ב קעט.
קו ב ב.
קכב א.

מסכת נדה

לב ד, רפז.
לח א רפו.
לח ב רפו.

מסכת כריתות

ו א קעח, קעט.
יא א טז.

מסכת חגיגה

ג א קלו.
ג ב קע.
ה ב רפד.
יא ב כט.
יב א כא, פד, פו, קכה.
יב ב כט, רפד.
יד, א קעו.
טו א לו, מז, סד.

מסכת ערכין

י א קצט.
יא א קצה.

מסכת בכורות

כא ב רפז.
מה א רפג.

מסכת תמיד

לא א כא.
לב ב פא.

מפתח המקורות לספרות חז״ל

מכילתא — ה, ל, נד, עב, צט, קסד, קפ, קפג, ריט.
תורת כהנים — ט, יב, יג, יד, טז, יז, יט, לה.
ספרי — ח, לה, פג, צד, קי, קיב, קעז, קצ.
תוספתא — ד, רא.
ירושלמי — ט, יא, כא, כט, ל, לב, לו, סט, עב, עז, פז, צא, צג, צד, קא, קג, קו, קיג, קיד, קכא, קלב, קלו, קמה, קסז, רכד, רעד, רעח, רצא.
בראשית רבה — ג, לז, מז, עד, עה, פו, פז, קב, קג, קכב, קס, קסא, קסב, קסג, קסח, קע, קפב, קפג, רכד, רפט.
שמות רבה — ע.
ויקרא רבה — קג, קט, ריא, ריג, רטז, ריט.
דברים רבה — לט, ריד.
שה״ש רבה — ק, רטו.
איכה רבתי — מ, סד, רז.
אגדה — כ, לט, מג, נה, נו, נז, סב, סד, ע, פ, פא, פז, קיט, קלג, קלד, קלו, קנד, קפא, קסו, קעו, קעז, קפג, קצז, ר, רט.
מדרש א׳ ב׳ דר׳ עקיבא. — קנה.
מדרש אבא גוריון — עה, ר.
אזהרות דר׳ סעדיה גאון — ק.
מדרש אלה אזכרה — קט.
ברייתא של שמות — פב, קכה, קצב.
הדר זקנים — קה.
הלכות גדולות — רנט.
הלכות קצובות — ערה.
ספר היכלות — פב, קיד, קסא.
מדרש חכמים — ג, נג, נד.
מדרש חסרות ויתרות — קסא.
ספר יצירה — פד, פו, רכו.
מדרש — נב, צד, קטו, קנ, קסג, קצה, רמז.
סדר מזלות (מזרות) — קלא, קלב, קס.
מעשה בראשית — קסד.
מדרש משלי — פא.
סדר עולם — כג, כד, כה, כו, לח.
סדר ר׳ עמרם — ח, עג, פט, צב.
סידור רש״י — עג.
מדרש דעשרה הרוגי מלוכה — קט.
מדרש עת לעשות — רנב.
ספר העתים — רכט.
פסיקתא — קכב.
פרקי דר׳ אליעזר — ג, פט, צט, קטז, קנח, קסז, רג, רז.
שוחר טוב (מדרש תהילים) — כא, לג, לד, לו, נ, נט, סד, קכ, קכב, קכז, קלז, קנג, רז, ריא, רכט.
מדרש שמואל — נב.
תנחומא — מז, נא, קכ, קס, ריב, רכד, רעא.
תרגום ירושלמי — קמא, קסא, קסו.
תרגום יונתן — קכג.
תרגום — טז, יח, כד, לב, לז, מא, נב, סט, סד, קב, קד, קמא, קסד, קעא, קעב, קעט, קפא, ריז.

מפתח העניינים

אבות בברכת שמונה עשרה — עמ׳ קה.
אבינו מלכנו — עמ׳ רכב, רלו.
אבינו מלכנו עשה עמנו אות — עמ׳ רכט.
אבימלך מלך פלשתים — עמ׳ לב, לג.
אדיר אדירנו — עמ׳ קעז.
אהבה רבה — עמ׳ פט, צ.
אהבת עולם — עמ׳ קלב*, קלג.
אור חדש על ציון — עמ׳ פד פח.
אור צדיקים — עמ׳ כא.
אז ישיר — עמ׳ סז־עג.
איזהו מקומן, ביאור כל הפרק — עמ׳ יב־יח.
אין כערכך — עמ׳ קנט.
אין כאלוקינו — עמ׳ קעח
אל אדון — עמ׳ קנט, קס.
אל ארך אפים — עמ׳ קטז
אל ברוך גדול דעה — עמ׳ פד.
אל מלך נאמן — עמ׳ צ, צב.
אלוקי נצור — עמ׳ קיב, קיד.
אלוקי נשמה — עמ׳ ג.
אמת ואמונה — עמ׳ קלג.
אמת ויציב — עמ׳ צה, צו, צז.
אמת מידת הקב״ה — עמ׳ צז, קו.
אשר בגלל אבות — עמ׳ רכג.
אשר יצר — עמ׳ ב, ג.
אשר נתן לשכוי — עמ׳ ד.
אשרינו מה טוב חלקנו — עמ׳ ח.
אשרי יושבי ביתיך — עמ׳ נו־ס, קיז.
אשרי ובא לציון — עמ׳ קיז.
אשרי שלפני מוסף — עמ׳ קעג.
אתה אחד — עמ׳ קפב־קפג.
אתה בחרתנו — עמ׳ קסז, רב, רט, רי, רנז.
אתה גיבור — עמ׳ קו.
אתה הוא עד שלא נברא — עמ׳ ח.
אתה זוכר —עמ׳ רטו, רטז, ריז, רלב.
אתה חונן — עמ׳ קז, קט, קיד.
אתה חוננתנו — עמ׳ קפה.
אתה יודע רזי — עמ׳ רלח.
אתה יצרת — עמ׳ קצד.
אתה נגלית — עמ׳ ריח, ריט, רכ, רלג.
אתה קדוש — עמ׳ קי.

בדמייך חיי — עמ׳ רפח.
במה מדליקין — עמ׳ קמד.
במה מדליקין* פירוש כל הפרק — עמ׳ קמה־ט.
בספר חיים — עמ׳ ריא.
ברוך ה׳ לעולם — עמ׳ סו, קלה.
ברוך שאמר — עמ׳ יט־כב.
ברוך שאמר מספר התיבות — כ, עב, עה.
ברוך לשון נוכח — עמ׳ נז.
ברוך שם כבוד מלכותו — עמ׳ צא, צד.
ברוך שנתן תורה — עמ׳ קיז, קסט, קע.
ברייתא די״ג מידות — עמ׳ יט.
ברך עלינו — עמ׳ קח.
ברכו — עמ׳ עח.
ברכות אמצעיות ואחרונות — עמ׳ קי, קיא.
ברכו את ה׳ המבורך — עמ׳ פב, פג.
ברכה, הזכרת מלכות — עמ׳ קנז.
ברכה הסמוכה לחברתה — עמ׳ ז.
ברכות המזון — עמ׳ רמט רנ.
ברכות השחר — עמ׳ ד־ו.
ברכות התורה — עמ׳ ט, יב.
ברכת הבשמים — עמ׳ קפז, קצ, רלט, ערה, רעו.
ברכת הגומל חסדים — עמ׳ ו.
ברכת הפטרה — עמ׳ קעא, קעב.
ברכת חתנים — עמ׳ רמח.
ברכת הלבנה — עמ׳ קצו, רמז, רמח.
ברכת מילה — עמ׳ רמו, רמז, רפב, רצ.
ברכת התורה על ס״ת — עמ׳ קע.

גדלו לה׳ — עמ׳ קסט.
גואלנו ה׳ צבאות — עמ׳ צח.
גאל ישראל — עמ׳ צח.

דברות הראשונות — עמ׳ לו.
דגש ורפה — עמ׳ עא.
דוד ביקש על זמירותיו — עמ׳ כא.
דין רשעים — עמ׳ נג.

ה׳ אלוקי ישראל — עמ׳ קטו.
ה׳ מלך גאות לבש — עמ׳ נג, קנ.
ה׳ מלך ה׳ מלך — עמ׳ נו.
ה׳ ימלוך לעולם ועד — עמ׳ ע, עא.
ה׳ שפתי תפתח — עמ׳ קא, קב.
האל בתעצומות — עמ׳ קנב.

הבדלה, תשובות גאונים — עמ׳ רעא־רעו.
הבדלה, דינים — עמ׳ קפו, קפז, קפח, קצ, רעד, ערה.
הדלקת נר שבת — עמ׳ קמו.
הודו לה׳ כי טוב — עמ׳ מה.
הודו לה׳ קראו בשמו — עמ׳ מד קנא.
היום הרת עולם — עמ׳ רכא.
הכל יודוך — עמ׳ קנו.
הלכות דברים הבאים בסעודה — עמ׳ רנא.
הלכות יום טוב — עמ׳ רצב, רצג.
הלכות יו״ט של כל השנה — עמ׳ רעז.
הלכות פסח — עמ׳ רעז־רפב.
הלכות שבת — עמ׳ רנז־ער.
הלל — עמ׳ קצג, קצד.
הלל, דינים — עמ׳ קצד.
הללו את שם ה׳ — עמ׳ מד, קנא.
הללו בקדשו — עמ׳ סה.
הללו כי טוב זמרה — עמ׳ סא.
הללו מן השמים — עמ׳ סג.
הללו שיר חדש — עמ׳ סד.
הללוי׳ הללי נפשי — עמ׳ ס.
המאיר לארץ — עמ׳ פה, קנח.
המלך בכבודו — עמ׳ קלו.
המלך יושב — עמ׳ קנה.
המלך המשפט — עמ׳ רט.
המלך הקדוש — עמ׳ רט.
המן, תלייתו — עמ׳ ר.
המעריב ערבים — עמ׳ קלא.
הפסק בין פסקד״ז לקדיש — עמ׳ עז.
הפסק בין קדיש ליוצר — עמ׳ עב, עג.
הצמח ישועה בקרוב — עמ׳ רל.
הרוצה בתשובה — עמ׳ קז.
הרם קרן עמך — עמ׳ רכט.
השכיבנו — עמ׳ קלד.
השמים מספרים — עמ׳ קמט.
התכבדו מכובדים — עמ׳ ב.

ואני תפילתי — עמ׳ קפא.
ואנחנו לא נדע — עמ׳ קטו, קטז.
ובא לציון — עמ׳ קכא.
ובכן תן כבוד — עמ׳ רז, רכו.
ובכן תן פחדך — עמ׳ רה, רכו.
ובמקהלות — עמ׳ קנג.
והוא רחום בשני וחמישי — עמ׳ קכז.
והוא רחום, ערבית — עמ׳ קל.
והוא רחום, מי תקנו — עמ׳ קכז־קכח.
והשיאנו — עמ׳ רב, רכח.
ויברך דוד — עמ׳ סז.
וידבר משה, בר״ה — עמ׳ קמ.
ויהי נועם — עמ׳ לח, מ.
ויהי נועם במוצ״ש — עמ׳ קפו, קפז.
ויושע — עמ׳ ע.
ויכולו — עמ׳ קלט, קמא, קמב.
ויתן לך — עמ׳ קצ.
וכרות עמו הברית — עמ׳ סח, סט.
ולא נתתו — עמ׳ קסה.
ולירושלים עירך — עמ׳ קט.
ופרוס — עמ׳ קלט, קמ.
ושמרו — עמ׳ קלח, קלט, קמ.

זולות בר״ה ויוה״כ — עמ׳ צז.
זכור ה׳ חבת ירושלים, בסליחות — עמ׳ נו.
זכות אבות — עמ׳ קט.
זכרונות — עמ׳ רטז, ריז.
זכרינו לחיים — עמ׳ רכב, רה.

חדש עלינו את החודש — עמ׳ קצג, קצד.
חזקיה תיקן תפלה — עמ׳ קטו.
חי עולמים — עמ׳ כא, כב, עד.
חמדת ימים — עמ׳ קסה, קסו.
חנוכה — עמ׳ רמג, רמד.
חנוכה, הלכות — עמ׳ קצח, קצט.
חצות, לעסוק בתורה — עמ׳ קנג.

ט״ו חיזוקין באמת ויציב — עמ׳ צו, צז.
ט״ו שבחות בישתבח — עמ׳ מו, עג, עד.
טוב יצר כבוד לשמו — עמ׳ פו.
טורח ציבור — עמ׳ קנ.
טעימת כוס בתענית — עמ׳ רצ.

יגדל נא כח ה׳ — עמ׳ עה.
יהא שמיה רבה — עמ׳ עה, עח, פא.
יהי כבוד — עמ׳ נו־נו.
יהי רצון שתצילנו — עמ׳ ו.
יהיו לרצון אמרי פי — עמ׳ קיג, קיד.
יהללו, בהכנסת ס״ת — עמ׳ קכז.
יוסף, בזכותו נקרע הים — עמ׳ צט.
יוצר אור — עמ׳ פג, קנו, קנז.
יוצר משרתיו ואשר משרתיו — עמ׳ פד, פו.
יושב בסתר — עמ׳ מ, קנ, קנא.
יעלה ויבא — עמ׳ קצג, רב״רי, רכז, רנא, רנב.
יקום פורקן — עמ׳ קעג.
יראו עינינו — עמ׳ קלה, קלו.
ישמח משה — עמ׳ קסה, קסו, קסז.
ישמחו במלכותך — עמ׳ קמא, רכג.
ישתבח — עמ׳ עא, עג, עד, עה.

ישתבח, שלמה המלך תקנו — עמ׳ עה.
יתברך וישתבח — עמ׳ פג.
יתגדל, בנעימה — עמ׳ קנו.
יתגדל ויתקדש — עמ׳ עח, עט.

כוכבים — עמ׳ קלא.
כופלים, סוף פסוקים — עמ׳ סו, סז, עא.
כי לא על צידקתנו — עמ׳ ו.
כי לעולם חסדו — עמ׳ מו.
כל אדם יש לו כוכב — עמ׳ סב.
כל נדרי — עמ׳ רלד־רלו.
כסא הכבוד — עמ׳ נח, ע, רפה.
כריעה — עמ׳ קד.

לאל אשר שבת — עמ׳ קסב, קסג.
לאל ברוך — עמ׳ פח.
לדוד בשגותו — עמ׳ לב.
לוחות, ארכן — עמ׳ רכה.
לוחות משה וה׳ תפסום — עמ׳ רכד.
לוחות שנשברו — עמ׳ לו.
לויתן — עמ׳ סד.
למנצח השמים מספרים — עמ׳ כט־לב, קנ, קנא.
למנצח יענך — עמ׳ קיח.
למנצח ימים שא״א אותו — עמ׳ קכא.
למנצח על השמינית — עמ׳ קטו.
לפיכך אנו חייבים — עמ׳ ז, ח.
למשומדים אל תהא — עמ׳ קח.

מאה ברכות — עמ׳ א, פט, צח, קלז.
מאורות נתן — עמ׳ כא.
מגן אבות — עמ׳ קמג.
מגן אברהם — עמ׳ קב.
מוספים לפני התפילה — עמ׳ יב.
מוצאי שבת — עמ׳ ער.
מזמור לתודה — עמ׳ כח, קמט, קנא.
מזמורי שבת — עמ׳ קמט.
מזמור שיר ליום השבת — עמ׳ מט, קטו, קנ, קסד.
מי כמוך אב הרחמים — עמ׳ רד, רה, רכו.
מי כמוך באלים — עמ׳ קלד.
מיכאל מקריב — עמ׳ קט.
מי שעשה ניסים — עמ׳ קעד.
מילה — עמ׳ רמו.
מים העליונים — עמ׳ מח, סד.
מלאך שחריאל — עמ׳ קנח.
מלך עוזר ומושיע — עמ׳ רג.
מלוך על כל העולם — עמ׳ ר, רכח.
מלכיות — עמ׳ ריב.
מלאכים הממונים על יום ולילה — עמ׳ נא.
מנחה — עמ׳ קכח.
מנחה לשבת — עמ׳ קפ, קפא.
מעשה הרשעים — עמ׳ נד.
מעשה שבת כפול — עמ׳ קסד.
מפטיר — עמ׳ קעא.
מפני חטאינו — עמ׳ רב, ריא, רל.
מרכבות פרעה — עמ׳ ע.
משה רבנו תיקן י״א מזמורי תהלים — עמ׳ לח, נא.
משה רבנו נקרא איש האלוקים — עמ׳ לט.
משיח — עמ׳ נה, רה.

נחמנו — עמ׳ רנ.
נטילת ידים — עמ׳ א, ב.
נעילה — עמ׳ רלח.
נפילת אפים — עמ׳ קיד.
נקדש את שמך — עמ׳ קז.
נשמת כל חי — עמ׳ קנב.
נשמה טהורה — עמ׳ ד.

סדר ברכות — עמ׳ ב.
סדר קדושה — עמ׳ קיז, קכא, קכב, קכג.
סדר קדושה במוצ״ש — עמ׳ קפו.
סדר בקדושה בשעת השמד — עמ׳ קכד.
סדר קרבנות — עמ׳ ט.
סוכה — עמ׳ רצד.
סוכות — עמ׳ רלט־רמא.

עזרת אבותנו — עמ׳ צח.
עירובי חצרות — עמ׳ רנו.
עירובי תבשילין — עמ׳ רנג, רנה.
עירוב דינים — עמ׳ רנב.
על כן נקוה — עמ׳ קכה קכו ריב־ריד, רלא.
על הכל יתגדל — עמ׳ קסח.
על הניסים, חנוכה — עמ׳ קצז.
על הניסים, פורים — עמ׳ ר.
עלינו לשבח — עמ׳ קכא, קכד, קכו, רכב, רל.
עלינו לשבח, ר״ה — עמ׳ ריג, ריד, רל.
עלינו לשבח, יהושע תיקנו — עמ׳ קטו, קכד.
עניינו — עמ׳ ר.
עניינו, דינים — עמ׳ רא.
עניינו, תשובת ר׳ אלחנן — עמ׳ רא.
עני ה׳ שומע תפילתו — עמ׳ לד.
ערב יוה״כ — עמ׳ רלד.
ערבית, אמירת מזמורים — עמ׳ כו.
ערבית, תפילה — עמ׳ קכט.
ערבית, מוצש״ק — עמ׳ קפד, קפה.

עשה למענך ולא למעננו — עמ׳ רכט.
עשרת הדברות — עמ׳ פ, פא.
עשרת הדברות בק״ש — עמ׳ צד, צט.
עשרה הללוים — עמ׳ ס.
עשרה מאמרות — עמ׳ כא, פ.

פיטום הקטורת — עמ׳ קעח, קעט.
פיוט ה״ה כמקרא — עמ׳ קנו.
פירוש תפילות לר״ה — עמ׳ רכא, רכב.
פמליא של מעלה — עמ׳ נא.
פסוקים בר״ה ויוה״כ — עמ׳ רכג.
פרעה — עמ׳ צט.
פרשת התמיד, קריאה — עמ׳ יב.

צדקתך צדק — עמ׳ קפג, קפד, רעא, רעה.
צור ישראל — עמ׳ פח, צט, ק.
צער שכינה — עמ׳ מג.

קדוש קדוש קדוש — עמ׳ רח.
קדושה — עמ׳ קז.
קדושה של שבת — עמ׳ קסז, קסח.
קדושה של מוסף — עמ׳ קעו.
קדיש — עמ׳ עו, פ.
קדיש בין גאולה לתפילה — עמ׳ קכט.
קדיש לאחר פסק״ז — עמ׳ עב.
קדיש, יתן עיניו בארון הקודש — עמ׳ עז.
קדיש, כריעות — עמ׳ עח.
קידוש, פירושו — עמ׳ קמב.
קיים את הילד — עמ׳ רפז.
קריאה להוש״ר — עמ׳ רמב.
קריאה ליוה״כ — עמ׳ רלז.
קריאה לסוכות — עמ׳ רמא.
קריאה לר״ה — עמ׳ רלד.
קריאת התורה, דינים — עמ׳ קע, קעא, רמה.
קריאת שמע — עמ׳ צ.
קריאת שמע מיושב — עמ׳ צג.

ראש חודש — עמ׳ קעד.
ראש חודש, דינים — עמ׳ קצד, קצה.
ראשי חדשים — עמ׳ קצא, קצב.
רחום וחנון, תחנון — עמ׳ קטו.
רננו צדיקים — עמ׳ מו, קג.
רפאנו — עמ׳ קז, קח.
רקיע שביעי — עמ׳ קכה.
רקיקה בבהכ״נ — עמ׳ עב.
רצה — עמ׳ קט.
רצה במנוחתנו — עמ׳ קסז.
רצה והחליצנו — עמ׳ רנא.

שבת הבטחה לעניים — עמ׳ לח.
שבעת ימי המלואים — עמ׳ לח, רמ.
שהחיינו בליל ב׳ דר״ה — עמ׳ רלד־רלו.
שחרית של שבת — עמ׳ קמט.
שטר הרשאה — עמ׳ רצד.
שיר הלויים לפני הארון — עמ׳ כד.
שיר המעלות — עמ׳ קצא.
שירת הים — עמ׳ סז, עא.
שירת הפרות — עמ׳ כג.
שיכור לא יתפלל — עמ׳ קג.
שישים מספר — עמ׳ ק.
שלום רב — עמ׳ קי, קיד.
שלוש פסיעות — עמ׳ קג.
שמות מלאכים — עמ׳ מב.
שמות שדים — עמ׳ מב.
שמחה בשעת גאולה — עמ׳ קצב.
שם ד׳ אותיות — עמ׳ עא, קנז.
שם מ״ב אותיות — עמ׳ פו.
שם ע״ב אותיות — עמ׳ עא, פב, פו, צח, צט, קז.
שמע בגי׳ קדוש — עמ׳ צד.
שמע ישראל לפני התפילה — עמ׳ ט.
שמע ישראל במוסף — עמ׳ קעו.
שמע ישראל כנגד המזיקים — עמ׳ צה.
שמונה עשרה — עמ׳ קא, קיא.
שני וחמישי יום דין — עמ׳ קטז.
שנים מקרא וא׳ תרגום — עמ׳ קנא.
שפתותיו דובבות — עמ׳ נז.
שר העולם — עמ׳ נד, נה.

תהילה לדוד — עמ׳ נו.
תהילה לשון — עמ׳ נח.
תוציא לאור משפטינו — עמ׳ רכג.
תורה חמש חומשים — עמ׳ כט.
תורה נקראת טוב — עמ׳ כא.
תורה תמימות — עמ׳ כט.
תושבחתא ונחמתא — עמ׳ עו, פא.
תחנון — עמ׳ קיד.
תיכנתה שבת — עמ׳ קעד.
תיכנתה שבת בא״ב — עמ׳ קעה.
תיקון שטר הרשאה — עמ׳ רצד־רצה.
תעניות, הלכות — עמ׳ רצא.
תפילה למשה — עמ׳ לו, מ, קנ.
תפילת ערבית — עמ׳ קכט.
תפילת ערבית של שבת — עמ׳ קלח.
תפילת שלש רגלים — עמ׳ רב.
תפילת נעילה — עמ׳ רלח.
תקיעה במוצאי יוה״כ — עמ׳ רלט.
תתקבל צלותהון — עמ׳ עז.

This volume is dedicated to

HARRY STARR, Esq.

distinguished and learned president of

THE LUCIUS N. LITTAUER FOUNDATION

New York, N.Y.

for his warm interest, abiding manifestations

of friendship, and love for Torah

PREFACE

The *Siddur of R. Solomon b. Samson of Garmaise* (Worms), now published critically for the first time, is based on a hitherto unknown manuscript extant in the Bodleian Library (no. 404). This compendium, which may be considered the source for the Ashkenazic rite and its subsequent derivations, represents the creative genius of the French School's early Masters and their disciples, i.e., R. Jacob b. Yakar, R. Kalonymos of Rome, and R. Solomon Yitzhaki [Rashi].

The volume also includes the order of prayers as promulgated by the Pietists (Haside Ashkenaz) under the influence of R. Judah he-Hasid and R. Eleazar of Garmaise (Worms). Based on newly discovered manuscripts [Munich, no. 393; Bodleian (Oxford), no. 649; Kauffmann (Budapest), no. 399], this portion provides sources for traditions drawn from the earliest known liturgical interpretations, and brings to light new commentaries on the prayers as well as varying practices of Western Europe.

This is the first volume of a series of three. The second volume will contain the *Siddur of R. Eleazar of Garmaise* (Worms), author of the *Rokeah;* the third volume will contain a critical introduction to the origins and sources of the prayers as well as to the concomitant evolution of specific customs and practices. In addition to this, it will include a history of the life and times of R. Samson and other Sages of the French School who authored commentaries on the prayers.

For putting at my disposal their rich collections of printed books and manuscripts, and for their permission to publish therefrom, my thanks go to the libraries of Budapest, Munich, Bodleian (Oxford), and the Jewish National and University Library (Jerusalem).

My thanks also go to my learned and scholarly friend, Dr. Leon A. Feldman, professor of Hebraic Studies at Rutgers University of New Jersey (USA), for sharing with me the joys and hardships in the preparation of this work. To him I owe more than I can say.

I am grateful to The Lucius N. Littauer Foundation and its president, Mr. Harry Starr, for making the publication of this volume possible. Were it not for the Foundation's generosity, this work would not have seen light in its present form.

Moshe Hershler

SIDDUR

of

R. SOLOMON ben SAMSON of GARMAISE

including the

SIDDUR OF THE HASIDE ASHKENAS

Edited for the first time from Manuscripts
with explanatory notes and comments

by

Moshe Hershler

5732—1971
JERUSALEM